GÜNDELİK HAYATIMIZIN TARİHİ

Kudret Emiroğlu

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları
6. basım

Genel Yayın: 2682

TARİH

KUDRET EMİROĞLU
GÜNDELİK HAYATIMIZIN TARİHİ

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2011
Sertifika No: 11213

EDİTÖR
CUMHUR ÖZTÜRK

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ
RENGİN ARSLAN

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1-3. BASIM: DOST KİTABEVİ YAYINLARI

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI'NDA
1. BASIM: ŞUBAT 2012
3. BASIM: OCAK 2013

ISBN 978-605-360-762-5

BASKI VE CİLT
ERTEM BASIM YAYIN DAĞITIM SAN. VE TİC. LTD. ŞTİ.
ESKİŞEHİR YOLU 45. KM. BAŞKENT ORGANİZE SANAYİ BÖLGESİ
22. CADDE NO: 6 MALIKÖY / ANKARA
(0312) 640 16 23
SERTİFİKA NO: 16031

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Kudret Emiroğlu

Gündelik Hayatımızın Tarihi

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Sunuş XVII
İkinci Yayına Önsöz XXI

I. İnançlar, Büyüler 1
Ad Koymak – Lakap – Soyadı 2
Nazar, Muska 8
Tılsımlar 11
At Nalı 12
Geyik Boynuzu 14
Tavşan Ayağı 17
Güvercin 19
Dört Yapraklı Yonca 20
Ayna Kırılması 20
Kara Kedi 21
Merdiven Altından Geçmek 22
Fal 23
Uğurböceği 25
Yazı Tura 26
Lades 26
Tahtaya Vurmak 27
Esnerken Ağız Kapamak 28
Çok Yaşa, Hapşırmak 29
"Boz!" 30

II. Gelenekler 31
Evlilik Gelenekleri 31
Düğün 32
Davetiye, Nikâh Şekeri, Nikâh Fotoğrafı 33
Düğün Pastası 34
Gelinlik ve Duvak 34
Evlilik Yüzüğü 36
Balayı 37
Doğum Günü 37
Pasta Mumu 38
"İyi ki doğdun..." 39
Ölüm Gelenekleri 39

Ağıt 40
Helva, Ölü Yemeği 41
Çelenk 42
Devir 42
Mevlit 43
Mezar Taşı 44
Amin 46
Seccade 46
Tespih 47
Dinsel Terimler (Peygamber, Abdest, Namaz, Oruç, Günah, Kul, Feriştah, Uçmak, Tamu, Huda, Adak, Hoca, Zındık) 48

III. Takvim 49
Yılbaşı 52
Yılbaşı Ağacı 55
Tebrik Kartı 56
Noel Baba 56
Nevruz 58
Hıdrellez 60
Muharrem 63
1 Mayıs 64
1 Nisan 65
Anneler Günü 66
Babalar Günü 67
Sevgililer Günü 67
Kandiller 68
Hafta Sonu 69
Ay Adları 71
Gün Adları 73
Duvar Takvimi 74
Saat 75

IV. Görgü Kuralları 79
İlmihal ve Hal ve Gidiş 82
Sosyete, Başıbozuklar ve Siviller 83
Centilmen ve Efendi 85
Maganda 85
Selamlaşmak 86
El Sıkmak 87

El Öpmek ... 88
Şapka Çıkarmak ... 89
Kucaklaşmak, Öpüşmek ... 90
Masa Adabı ... 92
Masa ... 93
Sofra ... 95
Kaşık ... 97
Bıçak ... 98
Çatal ... 100
Peçete ... 102
Sürahi ... 103
Bardak, Kadeh ... 104
Şerefe! ... 105
Hazır Cevaplar (Eyvallah, Estağfurullah, Maşallah, Elhamdülillah, İnşallah, Hayırlamak) ... 106
Alkışlamak, Tezahürat ... 107
Kargımak, "Yuf" Çekmek ... 110
Küfür ... 111
Laf Ebeliği ... 112

V. Mutfakta ... 115
Ocak ve Ateş ... 115
Çakmak ... 116
Kibrit ... 118
Gazocağından Akıllı Fırına ... 119
Tüpgaz ... 121
Mikrodalga Fırın ... 122
Kap Kacak ... 122
Porselen ... 123
Alüminyum, Teflon ... 124
Düdüklü Tencere ... 125
Isıya Dayanıklı Cam ... 126
Buzdolabı ... 127
Bulaşık Makinesi ... 129
Konserve Açacağı ... 129
Blender ... 130
Robot ... 131
Termos ... 131
Alüminyum Folyo ... 132

Küfe ... 133
Kesekâğıdı ... 133
File ... 134
Poşet ... 134

VI. Ev ve Çevresi ... 135
Isınma ... 137
Soba ... 138
Kalorifer ... 140
Aydınlanma ... 141
Gaz Lambası ... 142
Elektrik ... 144
Fener ... 145
Pencere, Pencere Camı ... 146
Vasistas ... 148
Halı ... 148
Duvar Halısı, Duvar Kâğıdı, Poster ... 151
Perde ... 152
Mobilya (Gardırop, Şifoniyer, Komodin, Konsol, Portmanto, Büfe, Vitrin, Buro) ... 153
Kırmız ... 156
Gomalak ... 157
Sandalye ... 158
Yatak ... 160
Plastik ... 162
Boya, Badana ... 163
Süpürge, Gırgır ... 164
Elektrikli Süpürge ... 165
Ütü ... 166
Dikiş Makinesi ... 167
Klima ... 169
Kameriye, Veranda, Sundurma ... 170
Balkon ... 171
Asansör ... 172
Vazo ... 174
Saksı ... 174
Biblo ... 176
Paspas ... 177
Keser, Çekiç, Çivi ... 177

Testere 178
Tornavida 178
Kerpeten, Pense 179
İngiliz Anahtarı, Kargaburun 179

VII. Banyoda 181
Banyo 182
Küvet 184
Duş 185
Lavabo 187
Tuvalet 187
Tuvalet Kâğıdı 192
Nalın 193
Kâğıt Mendil 194
Kâğıt Havlu 194
Misvak, Diş Fırçası 194
Diş Macunu 196
Ustura 197
Jilet 199
Tıraş Makinesi 200
Şofben 201
Bornoz 201
Şampuan 202
Sabun 202
Deterjan 206
Çamaşır Makinesi 208

VIII. Giyim Kuşam 213
İpek, Pamuk, Keten, Kaşmir, Kadife, Atlas, Tafta, Saten, Muslin, Moher, Patiska, Poplin, Jarse, Emprime (Pazen, Divitin), Müflon, Orlon, Penye, Amerikan Bezi 215-219
Ayakkabı 221
Terlik 224
Çizme, Bot, Spor Ayakkabı 225
Çorap 226
Naylon Çorap 229
Don, İç Çamaşırı 230
Fanila 232
Pijama 233

Sabahlık, Gecelik 234
Sutyen 235
Pantolon 237
Blue Jean 238
Gömlek 240
Kol Düğmeleri 241
Tişört 241
Kravat, Papyon 242
Takım Elbise 251
Şapka 252
Başörtüsü 256
Çarşaf 257
Etek 259
Kazak, Süveter, Hırka 260
Palto, Manto, Yağmurluk 261
Kaşkol 263
Şal 263
Türban 264
Mendil 264
Yelpaze 265
Eldiven 266
Şemsiye 267
Baston 268
İğne 269
Düğme 270
Fermuar 271
Cırt Bant 272

IX. Süslenme 273
Makyaj (Allık, Rastık, Sürme, Düzgün, Kına, Ben, Pudra, Ruj, Oje, Rimel, Far, Fondöten) 274
Krem 277
Parfüm 277
Kolonya 282
Deodorant, Sprey 284
Ziynet Eşyası 285
Cımbız 286
Ayna 286
Tarak 287

Bigudi 288
Saç 288
Peruka 290
Sakal, Bıyık 291
Epilasyon 292
Dövme 293
Manikür, Pedikür 295
Saç Kurutma Makinesi 295

X. Sağlık 297
Öreke 299
Sezaryen 300
Veba, Frengi, Verem, AIDS 301
İlaç 304
Tiryak 307
Lokman Ruhu 308
Kinin 309
Öksürük Şurubu 310
Vazelin 311
Viks 312
Aspirin 312
Antibiyotikler 314
Gazlı Bez ve Yara Bandı 314
Derece 315
Aşı 317
Sineksavar 318
Güneş Losyonu 320
Gözlük 320
Güneş Gözlüğü 321
Lens 322
Aerobik 323

XI. Yeme İçme 325
Pide, Lahmacun, Pizza 329
Aşure 330
Makarna 332
Margarin 333
Konserve 335

Pastırma, Sucuk, Salam, Sosis 336
Sandviç 337
Tost 338
Hamburger 339
Patlamış Mısır 339
Domates 340
Salça 341
Ketçap 341
Patates Cipsi 342
Çikolata 343
Sakız, Çiklet 345
Dondurma 346
Şeker 347
Şekerleme 349
Tatlılar 350
Pastalar (Kurabiye, Galeta, Peksimet, Bisküvi, Kek, Turta) 352
Yoğurt, Ayran 354
Boza 355
Esrar, Afyon ve Uyuşturucular 357
Çay 360
Kahve 364
Neskafe 368
Tütün 368
Ağızlık, Çubuk, Pipo 377
İçki 379
Şarap 382
Rakı 383
Bira 385
Viski 386
Meşrubat, Gazoz, Kola 388
Su 391
Meyveler (Muz, Portakal, Greyfurt) 392
Avokado, Kivi 394

XII. Çocukluk 397
Kundak 399
Beşik 400
Zıbın 400
Bez 401

Biberon 401
Emzik 402
Mama 402
Patik 403
Ninni 404
Bebek Arabası 405
Masal 405
Külkedisi Sinderella 407
Masal-Mitoloji Yaratıkları 408
Cin, Peri, Cadı, Dev, Ejderha, Gulyabani, Karakoncolos, Karakura ve Davara, Hortlak, Vampir, Şahmeran, Anka, Huma, Hüdhüd, Kaf Dağı, Yecüc Mecüc, Zülkarneyn 408-420
Yuva, Anaokulu 421
Çocuk Şarkıları 423
Çocuk Kitapları, Dergileri 424
Çizgi Romanlar 428

XIII. Cinsellik 431
Aşk, Sevda, Sevgili 436
Müstehcen 438
Tavlama, Kur 440
Flört 442
Öpüşmek 446
Pozisyon 448
Topalınki 450
Bekâret 450
Mastürbasyon 452
Sarkıntılık 453
Korunma 454
Prezervatif 457
Hap ve Spiral 458
Pornografi 460
Afrodizyak 463
Dildo, Vibratör 465
Fahişe, Pezevenk 466
Genelev 469
Pavyon 471
Striptiz 471

XIV. Mahallede 475
Muhtar 477
Sokak, Meydan 478
Grafiti 480
Çöp 482
Otomobil 483
Taksi 486
Belediye Otobüsü 486
Dolmuş 487
Metro 489
Kahvehane 491
Berber, Kuaför 495
Bakkaldan Süpermarkete 496
Delikanlı 499

XV. İşyerinde 501
Daire, Yazıhane, Büro, Ofis 504
Kâtip, Sekreter 506
Kâğıt 507
Mürekkep 510
Yazı Takımı 511
Kalem 512
Hokka, Divit 514
Daktilo 514
Hesap Makinesi 516
Telefon 517
Telgraf, Teleks 520
Fotokopi, Faks, Yazıcı vb. 522
Bilgisayar 523
Kartvizit 525
Tabela, Etiket, Marka 525
Reklam 528
Banka 529
Yürüyen Merdiven 531
Özel Güvenlik 531

XVI. Devlet ve Millet 533
Bayrak 535
Şehit 537

Anıt, Heykel 539
İstiklal Marşı, Marşlar 543
Bando 548
İzcilik 550
Rüşvet 552
Vergi 554
Yasak, Sansür 555
Sıkıyönetim ve Sokağa Çıkma Yasağı 557
Kızılay ve Kamuya Yararlı Dernekler 559
Yerli Malı 562

XVII. Oyun, Eğlence ve Spor 563
Çıngırak 567
Taşbebek, Barbie, Fatoş Bebeği 567
Kurşun Asker ve diğerleri 569
Tahta At 571
Bilye 572
Topaç 572
Uçurtma 573
Balon 574
Yoyo 575
Hulahup 576
Frizbi 576
Paten 577
Yapboz 578
Kumbara 579
Bisiklet 580
Bayramyeri, Lunapark 583
Sirk 584
Hayvanat Bahçesi 586
Kamuya Açık Eğlenceler 587
Mesire, Park, Piknik 588
Gazino 591
Balo ve Dans 591
Bar, Disko, Parti 594
Deniz Hamamı, Plaj 595
Mayo, Bikini 598

Salon Oyunları ... 600
Tavla, Satranç, Dama, Domino, Tombala, İskambil ... 600-603
Ev Eğlenceleri ... 604
Gramofon, Pikap, Teyp, Radyo, Televizyon, Video, Bilgisayar ... 604-613
Spor ... 614
Futbol, Güreş, Atletizm, Bisiklet, Eskrim, Halter, Tenis, Boks, Yüzme, Yelken, Kürek, Binicilik, Atıcılık, Basketbol, Voleybol, Kayak, Jimnastik, Okçuluk, Judo, Masa Tenisi, Dağcılık, Hentbol, Karate, Buz Pateni, Golf, Hokey ... 617- 635

XVIII. Keyiften Hobiye ... 637
Eğlencelik ... 641
Koleksiyon ... 642
Fotoğraf ... 643
Sinema ... 647
Tiyatro ... 649
Opera, Bale ... 651
Müzik ... 653
Kitap ... 657
Gazete, Dergi ... 659
Dost Hayvanlar ... 661
Köpek ... 663
Piyango ... 665
Spor Toto ... 667
At Yarışları ... 667
Bulmaca ... 668

Sonsöz ... 671

Kaynakça ... 675

Sunuş

"Kuntra" ve "kazuma" sözcüklerinin tanımları bile bize bir şey anlatmaz: Kuntra, "trinketa ve mayistra yelkenlerinin rüzgârüstü iskota yakasını mapasına veya kuntra mataforasına bağlamakta kullanılan selviçelerin adı"; kazuma ise, "piyantuda vardola ile taban ve fiyapayı birbirine tutturan dikişin adı"dır. Bu denizcilik ve ayakkabıcılık terimlerini bilemeyiz.

Ama günlük yaşamımızda yer eden birçok eşya, gelenek ve âdetin tarihi karanlık ve bir o kadar da ilginçtir aslında. Çoğu zaman üstüne düşünmediğimiz, bazılarını işlevsel gördüğümüz, bazılarını toplumsal zorunluluk kabul ederek uymaya çalıştığımız, bazıları çocukluğumuzun geri gelmeyecek günlerinden anılar olarak kalan, bazılarına alışmaya çalıştığımız ve bazılarına da tepki duyduğumuz eski yeni eşya, âdet ve ifadeler, kişiliğimizi belirleyen, kişisel veya grup olarak kimliğimizi ifade etmemizde birincil derecede rol oynayan, kültür ve uygarlık ürünleridir.

Çoğunu içinde doğduğumuz toplumun doğal öğeleri olarak alışkanlıkla benimsediğimiz, bir kısmının değişimine kendi yaşam süremizde tanık olup tavır aldığımız kültürel nimet ve külfetler, toplumsallaşmanın birinci, günlük basamağını oluştururlar. Günlük yaşama ilişkin bilinç ve bilginin ana kaynağı görgüdür. Toplumsal katmanlar, ideolojiler, kültürel örgütlenme ve iletişim kanallarının oluşturduğu veya önerdiği bilgi ve tarih bilinci bile, bu konuda alışkanlıkların çiz-

diği doğallık sınırı içinde kalır. Oysa ortak sanılan değerlerden, herkeste olduğu sanılan eşyaya kadar gerçekte, bir yandan büyük bir çeşitlilik varken bir yandan da bu değerler ve eşyanın kökleri sanıldığından çok daha eski ve evrenseldir.

Coğrafi açıdan örnek olarak mantı, tepsi ve sininin Çin kökenli (Asya'nın öbür ucu), tarihi açıdan örnek olarak Osmanlıca elifba, Batı dillerinden aldığımız alfabeyi gösterebiliriz. Son verdiğim örneğe ilişkin olarak; ikisinin de (öküz biçimine benzeterek üretilen *alaf* – a harfinin adından) Fenike kökenli (yaklaşık dört bin yıllık) olduğunu görebiliriz. İpek, porselen, kâğıt, barut, havai fişek, uçurtma, diş fırçası, saat ve daha birçok eşyanın mucitleri de Çinlilerdir ve bunların bir bölümü doğrudan Çin'den, bir bölümü geliştirildikten sonra Avrupa kanalıyla üzerinde yaşadığımız coğrafyaya gelmiştir. Portakal, kahve, patates, domates, tütün gibi birçok doğal ürünün anayurtlarından yeni bölgelere ve Anadolu'ya getirilmesi ve kültür ürünü haline gelmesi ise, yeni ihtiyaç tanımlarının, şirket ve plantasyonların, vergi, kıtlık ve savaşların iç içe girdiği ekonomi ve siyaset tarihinin konusu olacak niteliktedir. Maddi veya kavramsal her alıntı, kendi kültürel anlam alanını, bağlamını yaratacaktır. Örneğin "hala" Arapçada babanın değil annenin kız kardeşi yani teyzenin karşılığıdır. "Hindi"nin ne Türkçedeki gibi Hindistan'la ne de İngilizcedeki gibi (turkey) Türklerle ilgisi vardır, Amerika'dan getirilmiştir. Adlandırmalar ve anlam değişimleri kültürel alımlama ve algılamanın doğrudan ürünüdürler.

Son yıllarda toplumsal tarihe gösterilen ilgiyle birlikte kültür tarihi de içerik ve kapsam olarak zenginleşiyor. Siyasi tarihten kitlesel olayların tarihine kayan ilgi, eskiden daha çok düşünce ve sanat tarihi veya folklorla sınırlı kalan araştırma alanlarının genişlemesiyle yeni toplumsal kesimlere ve olgulara yöneliyor. Daha çok çeviri kitaplarla beslenen bu alana, Bahattin Ögel ve Burhan Oğuz'un yaptığı gibi kaynak veya kategorik yaklaşımları dar tutulmakla birlikte kapsamlı ve öncü çalışmalardan sonra, yeni yöntem ve yaklaşımlarla yeni kitap ve makaleler katılıyor. Ancak genel tarih çalışmalarındaki tartışma ve gedikler bir yana, Türkçenin henüz doyurucu bir etimoloji ve tarihi sözlüğünün olmadığı anımsanınca, bu konuda ne kadar büyük eksikliklerle karşı karşıya olduğumuz hemen ortaya çıkıyor.

1970 yılında elektriksiz konutlar toplam konutların yüzde 61'ini ve okuryazar olmayanlar (altı ve yukarı yaşta) toplam nüfusun yüzde 43'ünü ve sadece kadın nüfusun yüzde 58'ini oluşturmaktaydı. Yol ve elektrifikasyon çalışmaları, televizyonlu ve cep telefonlu iletişim, şehir nüfusundaki artış ve çocukların bile paranın tedavülden kalkabileceği bilgisine erdiği enflasyon ortamıyla küreselleşme söylemi, son yıllarda yaşadığımız toplumsal dönüşümün, insan ilişkilerinde, günlük kullanımımızdaki eşyada ve bunlarla birlikte ahlaktaki değişimin ve değişememe sorunlarının boyutunu hatırlatmaya yetecektir. Kültür tarihimize yeni anlamıyla ilgi henüz canlanmışken, günlük yaşantımızı dolduran öğelerin tarihi, çok bildik görülmeleri veya çok yeni oluşları nedeniyle tarih kitapları, ansiklopedi ve sözlüklerde yer almamaktadır. Bu öğeleri, tarihsel kökenleri ve anlam alanlarıyla birlikte, karşılaştırmalı etimolojileriyle ansiklopedik biçimde kapsaması düşünülen bu kitap, bu gereksinimden doğmuştur.

Kitabın hazırlık aşaması uzun bir geçmişe uzanmaktaysa da, yazılması görece kısa bir süre içinde gerçekleşmiştir. Bu tür çalışmalarda mevcut toplumsal birikim önemli olduğu gibi, yazıya geçirilmesi geleneğimiz olmayan kişisel deneyim ve görgülerin de katkısı büyüktür. Bu nedenle kitabın yazılmasına başlamak için cesaret aldığım, yazılışı sırasında katkıda bulunan ve nihai metnin oluşumunda emeği geçen arkadaşlarımı burada anmak hem bir borç, hem de zevktir. Kitabı birlikte yazmayı arzuladığım Süha Ünsal, çalışmalarının yoğunluğu nedeniyle yazar olarak katkıda bulunamamışsa da, çalışmanın başlatılması kararının alınmasında en önemli payı bulunan kişilerden biridir. Bu karar alındıktan sonra bazı maddelerin yazılmasına doğrudan katıldığı gibi, her türlü sorunuma ve soruma da cevap bulmaya çalışmıştır. Kitabın yazılmasında teşviki ve heyecanıyla etken olanlardan biri de Zehra Aksu Yılmazer'dir.

Hukukla ilgili konulardaki yol göstericiliği ve araştırıcılığı kadar özel kütüphanesini bana açarak genel konularda da yardımcı olan Hakan Aliefendioğlu, eğitim ve müzik konularında danıştığım Feride Aliefendioğlu ile müzik konusunda danıştığım Süha Kıratlıoğlu, tıp konusunda Ayşe Uzmay, başta fotoğrafçılık olmak üzere sanat ve hobi konularında Ümit Uzmay ve Eski Yunan, Roma tarihi ile ilgili her türlü kültür tarihi, dil ve imla sorunumda titizlikle yardımıma koşan

Filiz Dingil'e teşekkür ediyorum. Serap Özgüç Fransızcayla ilgili yaşadığım zorlukları çözmemde yardımcı olurken, Ahmet Yüksel, Ömer Türkoğlu ve Güven Özgüç maddelerle ilgili önerilerinden kaynakların elde edilmesine kadar kitabın oluşumunda pay sahibi oldular, ayrıca görsel malzemelerin sağlanması için kişisel arşivlerini kullanımıma vererek büyük katkı sundular. Sayın Metin And, bütün kitaplarındaki nadide görsel malzemeyi kullanma izni vererek büyük bir incelik gösterdi ve büyük bir boşluğu doldurdu.

Kitabın son okumalarını Zehra Aksu Yılmazer ile Bülent Danışoğlu yaptı. Onların öneri, uyarı ve düzeltmelerinden sonra kitabın gün yüzüne çıkacak hale geldiğine inandım.

Kültür tarihiyle ilgili ansiklopedi, sözlük tarzı çalışmaların kendileri kültürel ortamın ürünleridir ve bu sürece katkıda bulunanlar çok olduğu gibi, bu çalışmaların eksiksiz olmaları da mümkün değildir, sonuçta kişisel olanak ve tercihlerle biçimlenmeleri kaçınılmazdır. Madde sayısı daha da fazla artırılabilecek ve birçok maddesi tek başına kitap konusu olabilecek bu seçmenin, gündelik hayatımızın bütün insanlığın tarihi ve bütün dünya coğrafyasının oluşturduğu bir "karışım" olduğunu ortaya koyduğunu sanıyorum. Bu karışımın öğelerinin bir araya geliş biçimini belirleyenin hangi zorunluluklar ve seçimler olduğu ise, zaten bizi biz ve beni ben yapan kaderin ve iradenin bir sonucudur.

Kudret Emiroğlu
Ankara, Mayıs 2001

İkinci Yayına Önsöz

On yıl sonra yeni bir yayınevinde yeni bir baskı için yayına hazırlandığında, gündelik hayatla ilgili bir çalışmanın ne kadar güncelleştirilmesi gerekeceği sorunu, kitabın temel hedefi gündelik yaşam öğelerinin tarihini ortaya koymak, en azından bunlara dikkat çekmek olduğunda, büyük bir önem taşımıyor.

Bu alanda son on yılda yaşanan gelişime, başka bir deyişle üretime bakıldığında, kültür tarihi niteliğinde çalışmalar artmış olmakla birlikte, genel olarak tarihçiliğimizdeki algıda fazla bir değişim olmadığını gözlemlemek mümkün. Din, hukuk, etnik yapılanmalar gibi alanlarda, bugünü oluşturan öğelerin tarihinin, bugünden başka bir gerçeklik ortaya koyduğunu çarpıcı bir biçimde sunan çalışmalar, kamuoyunda etkili olamıyor. Tarih üstünden siyasallaştırmanın toplumu tarihsizleştirdiği; günlük davranış kalıplarındaki değişimden, olumlu anlamıyla koruyabildiğimiz pek bir kurum olamayışından da belirgin biçimde ortaya çıkıyor.

"Kültürel" olanın tanımını, nedeni bilinmeyen, çünkü sorgulanmadan gerçekleştirilen davranış olarak yaptığımızda, toplumsal bilimcilere çok daha dinamik bir görev düşüyor demektir. Fakat "bilimsel"in tanımını da, toplumdaki herhangi sınıf, tabaka ve zümreden bağımsız olarak toplumsal gerçekliğin araştırılması olarak yaptığı-

mızda da, bilimsel olan, herhangi sınıf, tabaka veya zümre tarafından, siyasal çıkarları amacıyla kullanılamayacak bir soyutluk, dolayısıyla işlevsizlik anlamına da gelebilir.

Bu noktadan hareketle bu yeni yayına, maddelerde geçen sürenin yarattığı boşlukları bir iki değinmeyle doldurma dışında fazla müdahalede bulunmadık. Yeni maddelerle, kitabın ana mantık ve kurgusunu değiştirmedik, çünkü daha önce de dediğimiz gibi, her başlık altında sayısız tarihçe ve etimolojiyle böyle bir seri yaratmak aslında mümkün, fakat anafikri elden kaçırırsak çok da anlamlı değil. Yani yeni "delikanlı" maddesi ile "sigara"ya, "bilgisayar"a vb. biraz ek yapmakla yetinmesini bildik.

Sevan Nişanyan'ın kamuoyunu etimoloji konusunda uyaran çalışmaları dışında, özellikle Andreas Tietze'nin hayal kırıklığı yaratan sözlüğünü düşünürsek, Türkçenin etimolojisi ve tarihi konusunda büyük bir değişiklik olmadığını söyleyebiliriz. Gökhan Akçura, zamanının metinleriyle *Ivır Zıvır Tarihi*'nde tematik yaklaşımlarda bulunuyor. Birçok kaliteli hobi dergisi, geçmişin ayrıntılarına bir antika titizliğiyle yaklaşıyor. Belki internetin müzik albümlerinin satışını yüzde 70 düşürdüğü, futbol kavgalarının basketbola da girdiği, televizyonlarda haber kuşaklarına da reklam alındığı, ortak yaşamımızın en önemli bilgileri olabilir. Ama esas olan, adı konmayan yoksunlukların ölçülemezliğidir.

1980'de toplam nüfus 42 milyon, bugün 72 milyondur. Nüfusun 30 milyonu 80 öncesini yaşamamışken, 1980'de yüzde 56,1'i köylü olan nüfusun bugünkü köylü nüfus oranı yüzde 24,5'e inmiştir. 1980'e kadar sendikalı işçi sayısı 2,5 milyona ulaşmışken, bugün sayı 500 bine inmiştir. Yani yirmi yılda yaşanan demografik değişimle, süreklilik öğeleri arasında ters orantı olmalıdır. Bunun en acı göstergelerinden biri de 2010'da "namus" nedeniyle öldürülen kadın sayısının günlük ortalamasının üç gibi korkutucu bir sayıya çıkmış olmasıdır.

Kudret Emiroğlu
Ankara, Nisan 2011

I

İnançlar, Büyüler

İnsanların ruhani inançlarına ilişkin ilk bulgular, 50 bin yıl önce Neandertallerin Batı Asya'da ölülerini gömmeye başlamalarıyla ortaya çıkıyor. Bilim adamları büyücü-doktor ve tanrı-kralları, erginlenme ritleri ve tarikatları kategorik olarak sınıflandırırken, tektanrılı dinler başta olmak üzere, inançlar kendi dışlarında kalanı batıl sayıyor.

Havari Paulus Atina'yı putlarla dolu görünce hiddetlenir. Aeropagus'ta nutuk atan yabancıları dinlemeye alışkın Atinalılara seslenir:

> "Ey Atina erleri, ben sizi her şeyde çok dindar görüyorum. Çünkü dolaşıp tapınaklarınıza baktığım zaman, şu yazı ile bir mezbah da buldum: Meçhul Allah'a. İmdi tanımayarak tapındığınızı ben size ilan ediyorum!"

Paulus'un Atinalıları tektanrı inancına çağrısı sonuç vermedi çünkü pagan anlayışa göre tamamıyla yanlış bir inancı ifade ediyordu. Meçhul olan zaten tanımlanamayandı ve tam da bu nedenle kimse tarafından da açıklanamazdı. Tanımlanamayan tanrı olarak yerel kültler dışında kalmış özel veya bilinmeyen bir tanrıyı açıklasaydı belki bunlar adına sunulmuş olan sunağın mantığına uygun davranmış olacaktı, fakat o diğer bütün tanrıları reddederek tanımlanamayanı bildiğini iddia edince, gülünç ve inançlara karşı saygısız bir duruma düşmüştü.

Hazar Hakanı'nın semavi dinler arasında yaptığı tercih de, dinlerin kendi haklılıklarını kuramsal olarak açıklama gayretlerinin, üçüncü tarafça fazla anlam taşımayabileceğini anlatan bir hikâyedir. Hakan Yahudiliği kabul etmiştir, çünkü üç din içinde diğerlerini reddeden fakat ötekilerce temel olarak hak din olduğu kabul edilen tek din odur.

Kazakların, her işe karışması nedeniyle en korktukları ruhun "pismila" (bismillah) olması da inanç dünyalarının direngenliğine ve "hak"kın "batıl"a üstün gelebilmesi için gereken "tebliğ" koşullarının çeşitliliğine, alabileceği biçimlere tanıklık etmektedir.

Dinlerin birbirlerine göre kuramsal konumu ve tarihlerinin ortaklığı sorunundan ayrı olarak, halk inançlarında evrensel birçok inanç kategorisi iç içe bulunmaktadır. Bunların temelinde ilahi veya iyicil-kötücül güçlere sığınma ve kefaret vardır. Uğur ve nazar kavramlarıyla ilkel dinlere ait kabul edilen büyü ve tılsım inançları bu temelden kaynaklanır.

Günlük yaşamımızda talih ve kısmetimize müdahale olanağı sağlayan "şans" getirdiği düşünülen eşya veya uğursuz kabul edilen zaman, davranış ve eşyanın birçok örneği görülmektedir.

Ad Koymak – Lakap – Soyadı

Hepimiz Dede Korkut'un "Boğaç Han" hikâyesinden, Eski Türklerde çocuklara adlarının bir beceri gösterdikten sonra konulduğunu biliriz. Ad koymanın tarihi bize inanç yüklü bir dünyadan seküler bir dünyaya geçiş sürecini göstermektedir. Bir insanın veya eşyanın adı onun özüne ilişkin bir nitelik olarak görüldüğünden, konulacak adla o adı "taşıyacak" kişinin uyum göstermesi gerekir. Birçok klanda ölen kişinin ruhuyla doğan çocuğun ruhu arasında bağlantı kurulduğundan, doğan çocuğun akrabalık derecesi ve doğum zamanına göre konulabilecek ad listesi oldukça daralmakta, bazen bütünüyle bilinir olmaktadır. Erkek çocuklara büyükbabanın adının konulması Anadolu'da oldukça yaygın bir gelenektir. Bazen konulan adda yanlış yapıldığında çocuk hastalanmakta, adı taşıyamamakta ve ağır gelen ad değiştirilmedikçe iyileşmemektedir.

Ad, kişinin niteliğine ilişkin bir bilgi içerdiğinden, olası düşmanlarca bilinmesi sakıncalı durumlar yaratabilir. Çünkü birine büyü yapa-

bilmenin kapılarından biri adını bilmektir. Hamaset edebiyatında, filmlerde duyulan "Yiğidim, adını bağışlar mısın?" sorusu, kabaca ün salma, tanınıp tanınmama konusu değil, kendi hakkında önemli bir bilginin yabancı biri tarafından öğrenilmek istenmesinin hoş karşılanmayabilmesinden kaynaklanmaktadır.

Dursun, Durmuş, Satı, Satılmış, Hediye, Ömür, Yaşar gibi adlar çocuk ölümlerine karşı tedbir olarak konulan adlardır. Bebekleri ölen aileler, bu adları tercih ederek, ad büyüsü yapmaktadırlar. "Satmak" kökünden türetilen adlarda, bebeğe musallat olan kötü ruhları, bebeğin o aileye ait olmadığına, başkasına satıldığına inandırarak kandırma hilesi yatmaktadır. Bazı yörelerde bebek, "satıldığı" yeni anasının eteklerinin altından geçirilip yakasından çıkartılarak satma işlemi, gerçekte doğurma işlemi yapılmaktadır. Eski Türkler de aynı yöntemi uygulayarak kötü ruhları bebeklerin değersizliğine inandırıp kaçırtmak için çocuklarına İtalmas(z), İtboku, Çoçkabay (domuzbay) gibi adlar koymuşlardır.

Ad büyüsünün bir cephesi de istenmeyen çocukların doğmasını engellemek için konulan Yeter, Döne, Kafiye, Soner, Sonay gibi adlardır. Erkek evlat isteyip de kızı olan aileler ise bu arzularının gerçekleşmesini kızlarına koydukları adlara bağlarlar. Yeter, Döne, Songül gibi adlar bu amaca da hizmet ettiği gibi Orta Asya ve Anadolu'da Ulbolsun, Turterim, Tamamgül, Gelsinbay ve Kıbrıs'ta kullanılan, aslı Arapça "inci gibi" anlamına gelen Dürriyye olmasına rağmen Türkçe "dur"dan geldiği sanılan Duriye bu adlardandır.

Dünyanın en yaygın adları *Tevrat*'tan alınan, üç dinin de benimsediği adlardır. İkinci Meşrutiyet döneminde Türkçülük akımının kuvvetlenmesinden sonra çocuklara Cengiz, Attila gibi adlar koymanın veya Türkçüler arasında böyle adlar-mahlaslar almanın yaygınlaşması üzerine, dönemin tanınmış İslamcılarından ve sonranın felsefe hocası Babanzade Ahmet Naim, bu pagan adlara ateş püskürmüş, Yani, Hristo adlarının bizler için daha tanıdık ve makul olduğunu yazmıştı.

Avrupa'da da Hıristiyan dünyasına ait olmayan pagan adlar yaygındır. Tanınmış bazı Avrupalı adların anlamları şöyledir:

Gerald: mızrak taşıyan
Bert: parlak, aydınlık, gösterişli

Albert: onurla aydınlanan
Robert (Rupert, Rupprecht): ünle aydınlanan
Herbert: orduyu aydınlatan, ordunun ışığı
Lambert: ülkeyi aydınlatan
Bertram, Bertrand: parlak karga
Bernard: ayı gibi kuvvetli
Eberhard: yaban domuzu gibi kuvvetli
Adolph: soylu kurt
Rudolph: ünlü kurt
Louis, Lewis, Ludwig, Luigi, Lagos: cesur savaşçı
Ursula: dişi ayı
Germence Theo- (halk, insanlar) örneğin Theodoric: insanlar arasında güçlü olan
Yunanca Theos (Tanrı), örneğin Theodore, Dorothea: Hüdaverdi
Germence Ed- (zenginlik), örneğin Edward: zenginlikleri bekleyen

Eski Yunanlar atı çok sevdikleri için "hippo" yani "at"la başlayan adlar almışlardı; en ünlüleri Hippokrates olmak üzere, Hipparkhos, Hippias, Hippodamos, Hipponaks tarihe geçen at adlılardır. Aristophanes'in *Bulutlar* oyununda kahramanın oğlu at merakıyla babasını borca sokmuş olduğu gibi, annesi de oğluna, zenginler gibi atlı ad takmak istemiştir. Romalılarda ise erkek önadlarının sayısı çok azdır; hemen hemen tamamı Aulus, Gaius, Decimus, Lucius, Marcus, Numerius, Publius, Sextus, Servius, Titus, Tiberius gibi yaklaşık yirmi addan ibarettir. Bu önadların ardına soyun adı (*nomen gentile*), baba adı ve kabile (*tribunus*) adı eklenirdi. Örneğin: M. Iunius L. f. (=*Lucii filius*) Stellatina'nın anlamı, Iunia soyundan Lucius'un oğlu Stellatina kabilesine mensup Marcus'tu. İÖ 3. yüzyılın başından itibaren kabile adı yerine *cognomen* yani aile adı kullanılmaya başlandı. Örneğin G. Iulius Caesar'ın anlamı Iulia soyunun Caesar kolundan Gaius'tur. Romalı kadınların ise genellikle önadları yoktur, yalnızca aile adını kullanmışlar, bazen önadlarını aile adlarının sonuna eklemişlerdir. Ailede birden fazla kız çocuğu varsa onları sırayla Birinci (Prima), İkinci (Secunda), Üçüncü (Tertia) vb. diye adlandırıyorlardı. Kadınlar çoğu zaman evlendikten sonra da kocalarının değil, babalarının aile adını taşıyorlardı.

Asya Türklerinde eski geleneğin devamı olarak, doğum gününde yaşanan olaylara göre, örneğin düşman o gün yenildiyse Yağıbasan, konuk geldiyse Konukkeldi, aş verildiyse Aşbergen gibi adlar veya obanın kurulduğu yere göre Uralbay, İdilbay gibi adlar konulmaktadır. Anadolu'da Arif, Arife, Bayram, Cumali, Recep, Şaban, Ramazan, Bahar, Seher, Hilal, Mevlüt, Miraç, Kadir, Kadriye gibi doğum gününü belirleyen adlar yaygındır.

Ad koyma hakkı aile büyüklerinden bebeğin anne babasına geçtikçe, geleneğin yerini kişisel tercihlerin alacağı düşüncesiyle ve büyü, din döneminden sonra milliyetçilik döneminin başlamasıyla "milli-hamasi" adlar hakkında bilgi vermek üzere Türk adları sözlükleri basılmıştır. Besim Atalay'ın 1935 yılında yazdığı kitaba göre, çocuklara konulabilecek tarihi Türk büyüklerine ait adlardan bazıları şunlardır: Yarbalak, Yabaneri, Yaramış, Yancuklu, Yavaş, Yatman, Yamuç, Yumdede, Yılancı, Yorunç, Yağmurcu, Yusunut vb.

Saatli Maarif Takvimi'nin (bkz. Duvar Takvimi) yıllar süren "bugün doğacak çocuğa ad" köşesine bazı yörelerimizde başvurulması gerekmez. Çünkü çoğunluğu yörenin saygın yatırlarından kaynaklanan adlarla çocuklara örneğin Sivas'ta Ahmet Turan, Elazığ'da Hıdır, Gaziantep ve Kahramanmaraş'ta Ökkeş, Kahramanmaraş ve Diyarbakır'da Zülküf ve türevleriyle Şehmuz, Tunceli'de Veysel, Besni'de Vakkas adları konulmaktadır. Trabzon'da 1990'lardan itibaren Temel adının artık konulmaz olmasına karşın, aslında bu yörenin klasik adı İlyas'tır. Çocuğu olmayan kadınların yatırlara adakta bulunmaları yaygın bir gelenek olduğundan, yerel yatırlardan alınan adlar çok fazladır.

1908 İkinci Meşrutiyet ilanıyla birlikte "Enverler, Niyaziler" marşlarına konu olmuş kahramanların adlarının o yıl doğan çocuklara yaygın olarak konulduğu bilinmektedir. Arnavutluk devrim önderi Enver Hoca ile Kıbrıs doğumlu bilim adamı Niyazi Berkes'in adları ün kazanmış örneklerdendir. 1960 İhtilali'nden sonra Hürriyet ve Adalet, 70'lerden sonra Deniz, Ulaş adları yaygınlaşmış, 80'lerin ilk yarısında Merve, ikinci yarısında Berk, 90'larda Can takılı adlar moda olmuştur. Ülkemizde çocuğa konulan adın devlet katında milli ananeye uygun olması ve kamu düzenini bozmaması gerektiği için bazı adlar yargı konusu olmaktaysa da, büyük şehirlerdeki son moda, anne ve babanın adlarının heceleriyle oluşturulan adların çocuğa verilmesidir.

2000'lerin sonundan itibaren geleneksel adlara dönüş kuvvetlenirken, erkeklerde Furkan ve Arda, kızlarda İrem ve Elif son modalardır.

Ad koyma geleneklerinde önemsenmeyen konulardan biri de -han ve -men, -man ekiyle biten adların dilbilgisi kuralınca erkek olması gerektiğidir. Örneğin Azeri devriminin önderlerinden Neriman Nerimanov erkektir ve adı kurala uygundur (Neriman da zaten pehlivan demektir). Arapçada -et ekiyle biten adların dişil olmasına karşın Türkiye'de bu kural da önemsenmemekte, erkeklere dişil sözcükler ad olarak takılmaktadır.

Türkiye'de büyüklere adlarıyla seslenilmemesi, akraba olmayanlara da adlarının peşine ağabey, amca, teyze takılarak hitap edilmesi görgü gereğidir. Küçüklerin büyüklere adlarıyla seslenememeleri adın büyüsel güç taşıdığı inanışıyla ilgili olmalıdır. Gelinlerin, kocalarının akrabalarına adlarıyla hitap edememesi âdeti bu inanışın ne kadar güçlü olabileceğini örnekleyecektir. Örneğin Trabzon'da gelin, kayınbabası izin vermedikçe onun yanında konuşamaz. Yaşlandıkça bu izin alınabilmektedir ama adını ağzına alabilmesi mümkün değildir. Bu tabunun ne kadar güçlü olduğu, Kazakistan'da kayınbabasının adı Mehmet olan gelinlerin kelime-i şahadet getirirken "Lailaheillallah beybabam adlı resullullah" demelerinden anlaşılmaktadır.

Lakap yaygınlığının bir nedeni de ad tabusu olmalıdır. Soyadı bulunmadığından insanların birbiriyle karıştırılmasına engel olacak biçimde lakaplarıyla anılması köy toplumundan Osmanlı devlet ricaline kadar yaygın bir gelenek olmuş, tarihçilere de önemli bir kolaylık sağlayacak biçimde birçok devlet adamı lakaplarıyla tarihe geçmiştir. Son dönemde Osmanlılar baba adlarını ikinci ad olarak alarak (kadınlar bazen kocalarının adlarını), lakap ve soyadı açmazını aşmaya çalışmışlardır.

Lakaplar arasında Pasaklı Raziye, Zilli Zarife, Benli Belkıs gibi genel nitelik kazananlar da vardır. Gittikçe kullanımdan düşmekle birlikte çeşitli uluslara da lakap takılarak, bu lakaplar arkalarından olduğu gibi yüzlerine karşı da kullanılmıştır. Örneğin bir Alman'a Hans diye seslenmek normaldir; Rus İvan, Amerikalı Co'dur. Türkler askerlerinden Mehmet, Mehmetçik diye söz ederken, ABD'liye göre Amerikalı Uncle Sam (Sam Amca), İngiliz'e göre tipik İngiliz John Bull'dur.

Çin'de İÖ 2852'de soyadı almanın zorunlu tutulduğu söylenir. Milyarlık Çin'de soyadı sayısı dört yüz civarındadır, dolayısıyla milyonlarca Çinli aynı soyadını taşır ve 1911 Devrimi'ne kadar aynı soyadını taşıyanlar evlenemezdi. Batıda soyadı kullanımı Roma İmparatorluğu'nda başlamıştır. Ortaçağda gerileyen uygulama sonra çok yavaş bir süreçle fakat bütün Avrupa'ya yayılarak gelişti. İngiltere'de soyadı âdeti 1000 yıllarında başladı, 13. yüzyıldan itibaren yaygınlaştı ve ancak 1600'lerde herkesin soyadı oldu. Bugün İngiltere'de soyadı Smith olanların sayısı 700 bine yakındır, adı John soyadı Smith olanlarsa 10 bini aşar. İsveç'te soyadı Johannson olan nüfus çok kalabalıktır ve son yıllarda bu soyadını değiştirenler artmaya başlamış, hükümetin de teşviki ile bu sayı yılda 10 bine ulaşmıştır. Avrupa'da yaşayan Yahudilere ise zorla soyadı verildi ve Hıristiyanların kullandığı soyadlarını almaları yasaklandı.

Türkiye'de soyadı, Japonlarda olduğu gibi, modernleşme–Batılılaşmanın gereklerinden biri olarak 1934'te yürürlüğe giren kanunla mecburi oldu. 1926'da Medeni Kanun'un kabul edilmesine, 1929'da soyadı kanunu için çalışmalara başlanmasına rağmen, soyadı kanununun bu kadar gecikmesinin nedeni araştırılmaya muhtaçtır. Kanun hazırlanırken, aşiret adlarının soyadı olarak alınamaması, soyadlarının gülünç ve iğrenç olamayacağı gibi hükümler tartışılmış, ancak kanun hükümetin önerdiği biçimle kabul edilmiştir. Geleneksel aile adlarına karşın, kardeşlerin bile ayrı soyadları seçmesi teşvik edilmiştir. Ayrıca kanun unvan ve lakapların kaldırılmasıyla desteklenmiştir. Kaldırılan lakaplar yalnızca bey, efendi, paşa unvanlarından ibaret değildir; Osmanlı bürokrasisi yazışmalarında her rütbe için belirlenmiş ve kimin kime yazdığına göre ayırt edilmiş hitap usulleri silsilesi vardı. Örneğin, yazının yazıldığı makama göre "semahatlü efendim hazretleri", "utûfetlu efendimiz hazretleri", "mekremetlü efendim" vb. diye hitap etmek zorunluydu.

Bazı bölgelerde soyadı tescili için nüfus dairelerinde izdiham olduğundan, tescil işlemi ilan edilen günden öne alınmış, bazı bölgelerde ise 1938'e kadar soyadı almayanların çoğunlukta olduğu görülmüştür.

Ancak Japonlar soyadını günlük ilişkilerde de ad yerine kullanmaya başlarken, bizde resmi yazışmalarda aynı dönemde türetilmiş olan

Bay ve Bayan sözcüklerinin adlara eklenmesi tercih edildi; lakap ise en verimli ve direngen ortamı öğrenci ve futbol dünyalarında buldu. İş dünyasından başlayarak soyadıyla hitap etme 1990'lı yıllardan itibaren yaygınlaşır oldu.

Türkiye'de Kuzey ülkelerine kıyasla ne adlarda, ne soyadlarda ezici bir yığılma görülmez. "Devletin verdiği" soyadlar olmaları nedeniyle, Yılmaz, Kaya, Demir, Şahin ve Çelik en çok rastlanan soyadlarıdır. 2010'lara doğru nüfus kayıtlarımız internet ortamına girerken yapılan hayırlı bir işle genel müdürlüğün sitesine bazı istatistikler konmuştur, buna göre, erkeklerin klasik adlar dışında en çok kullandığı ad Yaşar, 240 bin küsur kişinin adıyken, kadınlarda en yaygın olan benzer kategorideki ad Satı'yı yalnız 125 bin küsur kişi taşımaktadır.

Nazar, Muska

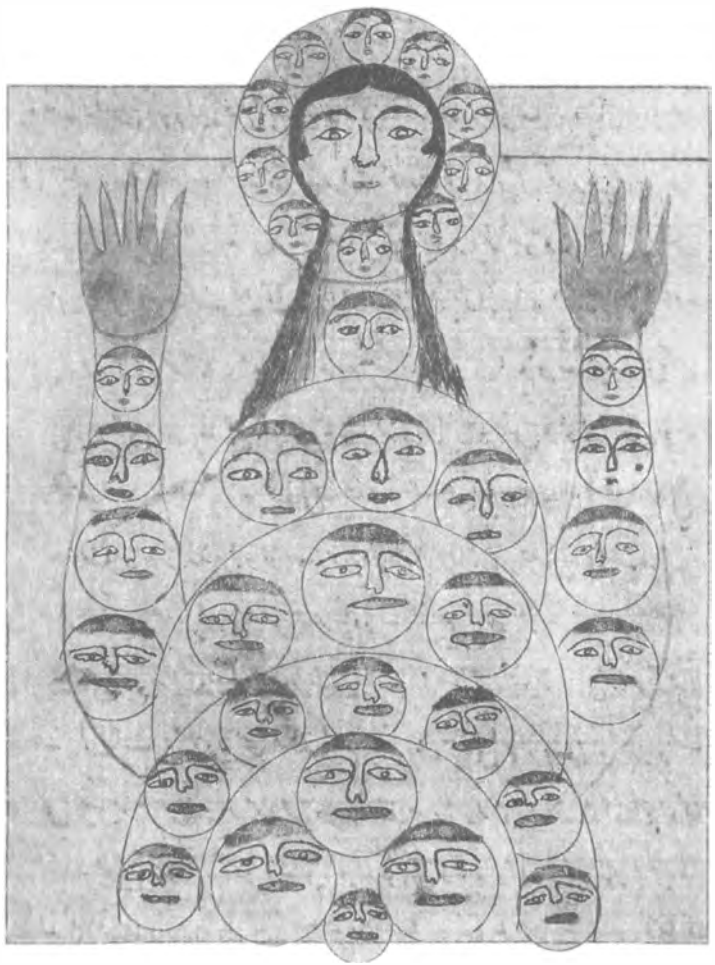
İnsan iyi-kötü güçlerle, cin-perilerle ve bu güçleri, varlıkları kullanabilecek kâhin, büyücü, cincilerle dolu bir ortamda yaşadığında, buna karşı tedbirlerini de almak zorundadır. Antropolog ve folklorcuların "amulet" adını verdiği nesneler zararlı etki ve tehlikeleri uzaklaştırmak için kullanılır. En yaygın amuletler el (Fatma Ana Eli çok yaygın, güçlü bir motiftir) ve göz biçiminde olanlardır; Türkçede özellikle kem göze -nazara- karşı kullanılanlara nazarlık denmektedir. Taşıyıcısına iyilik ve talih açıklığı getirenlere ise uğurluk denir. Nazarlık ve uğurluklar pasif büyü alanına girmektedir. Doğa olaylarını etkileyerek kendi amaçları için kullanmayı hedefleyen büyüye de aktif büyü denir. Kurban ve adak da aynı genel kategori içinde, yüce güçleri isteğinin olması veya olmaması için ikna etmek üzere başvurulan bir yöntemdir.

Bu inanışlar bütünü doğal olaylardan, hayvan ve insanların davranışlarından anlam çıkarmakla başlar. Örneğin kulağı çınlamak Plinius'tan (İS 23-79) beri anlam yüklenen bir "işaret"tir. Üstte elbise dikmek, Eflâkî'nin (1318-1358) *Ariflerin Menkıbeleri*'nde anlattığı gibi, Mevlana döneminde de kısmeti bağlayan, uğursuzluklara yol açan bir davranış olarak bilinmektedir:

> "Mevlana'nın karısı Kira Hatun Mevlana'nın yırtılan feracesini Mevlana'nın üzerinde dikiyordu. Bir elbiseyi insanın üzerinde dikerken ağza bir şey almak bi-

linen bir âdettir. Mesela bir yaprak, bir saman çöpü veya bir kâğıt parçası alınır. Böyle bir şeyi ağza almadan dikmeyi çok uğursuz sayarlar. Kira Hatun'un hatırından 'Acaba Mevlana da mübarek ağzına bir şey aldı mı?' diye geçti. Mevlana hemen: 'Bunun ehemmiyeti yok; sen adamakıllı dik. İşte ben ağzıma 'Kul hüv'allahü ahad'i aldım ve Allah'ı dişimle adamakıllı yakaladım' buyurdu."

Birden vücudu ürpermek, terliğin ters dönmesi, köpek uluması gibi işaretleri yorumlamak, gece tırnak kesmemek, kesilen saç ve tır-

Cinlerin anası (M. And, İslam Mitologyası*).*

nakları herhangi bir yere atmamak, içine şeytan girmesin diye yumurta kabuğunu kırmadan bırakmamak, başlar tokuşunca kel olmak türünden yapılacaklar ve yapılamayacaklar listesi, "inayet"ine başvurulan gücün niteliğine göre çaput bağlamak, mum yakmak, yatır ziyaretleri, Ay görününce "Ay gördüm Allah/Amentü billah" demek gibi ritüeller, kapıdan önce sağ ayağını atarak çıkmak, okunmak gibi tedbirler, bazıları din adamlarının mücadele ettiği, bazıları ancak insanların kişisel inanç dünyalarına göre din içi veya din dışı olarak yorumlanabilecek, kökeni ve nedeni bilinen ve bilinmeyen uygulamalar dünyasını yaratmaktadır.

Anadolu folklorunda İslam peygamberinin, "Şu mezarlıkta kaç kişi yatıyorsa mutlaka yarısından çoğu nazardan ölmüştür," diye bir hadisi rivayet edilmekte, nazarın "insanı mezara, hayvanı kazana" sokan gücünden korkulmaktadır. Nazara karşı üzerlikle tütsü yapılırken söylenen "elemtere fiş/ kem gözlere şiş/ üzerlik çatlasın/ nazar eden patlasın" "dua"sının da gösterdiği gibi, nazarla büyü iç içedir. Halk hekimliğinin birçok uygulamasının da büyüsel nitelik taşıdığı görülmektedir. Tek bir örnekle, zamanında Anadolu'nun yaygın hastalıklarından olan sıtmanın tedavisini aktaralım. Ocaklı bir hoca, sıtmalı hastanın karnının üstüne koyun dalağı veya karaciğerini koyar, hasta veya yakını hocaya sorar, "Ne kesiyorsun?" hoca, "Falancanın dalağını" deyince, "Öyle ise kes gitsin!" denir ve soru cevap üç defa tekrarlandıktan sonra hoca kara saplı bir bıçakla dalağı üç defa çizer. Dalak evde ocağın yanına asılır, koyunun dalağı kuruduğunda, hastanın da sıtması iyileşecektir.

Kötü güçlere ve kötü büyüye karşı korunmanın en etkin yollarından biri, boyuna, omuza, koltuk altına asılan, içinde üç köşe bükülmüş dua bulunan "muska"dır. Şirinlik muskası olabildiği gibi bazen de muskayı yutmak, suyunu içmek gerekir. Nazar boncuğu, okunma gibi gündelik hayata en fazla girmiş tedbir olan muska, Arapça "nüsha" sözcüğünden gelmektedir. Ancak nüshaya gerçekte hocaların ne yazdığı konusunda hikâye çoktur. Hocaların inancı ve yeteneğine göre muskaların içeriği sure ve dualardan, tılsım ve büyülere doğru genişler.

Dilde yaşayan kalıplardan, kişisel uğur inançlarına ve maskot kavramına kadar birçok öğesiyle bu büyülü dünya bugün de dönüşüp yeniden üretilerek günlük hayatın parçası olmaya devam etmektedir.

Tılsımlar

Tılsımın en güçlü ve efsanevi örneği, giyeni yalnızca hastalıktan değil, öldürücü silahlardan da koruyan tılsımlı gömlektir (bunun bir yolu da "şerbet"lenmektir). Yavuz Sultan Selim'e ait olduğu kabul edilen böyle bir gömlek Edirne Selimiye Camii Kütüphanesi'nden Balkan Savaşı sırasında çalınmış, hükümet tarafından 500 altına satın alınarak Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ne konulmuştur. Evliya Çelebi İstanbul'un yirmi yedi yerinde şehir halkını bela ve felaketlerden koruyan tılsım bulunduğunu yazar. Örneğin, Çatladıkapı'daki tılsım Güngörmez Sarayı'nın güneyinde olduğu rivayet edilen deve karşı, Beyazıt Hamamı'nda direklerde bulunan tılsım vebaya karşıdır. "Feylekos hâkimin inşa ettiği" karasinek suretinde tılsım sayesinde "İslambol içre asla sinek gezmez" ve Eflatun-i İlahi'nin tılsımı sayesinde de asla sivrisinek girmek ihtimali yoktur. Defineciler de hazinelerin tılsımla korunduğuna inanırlar.

Büyülü güç taşıdığına inanılan nesne, daha fazla söz, büyü formülü anlamına gelen tılsımın Yunanca "telesma" veya Arapça "tilmiz" sözcüğünden geldiği ileri sürülmektedir. Arapça "tilmiz" sözcüğü çırak anlamındayken tılsımın Arapçası "tılısm", çoğulu "telâsim" veya "tılısmât"tır. Ancak İngilizce ve Fransızcada tılsım anlamına gelen "talisman" sözcüğü Arapça "tilmiz"den gelir. 1500'lerde "talisman" sözcüğü molla, danişmendin karşılığı olarak kullanılır ve tilmizin çoğul biçimi telâmîzden kaynaklanmaktadır. Ortaçağdan sonra Müslüman mollalarıyla ilgilenmeyen Batı dillerinde sözcük tılsım anlamında yerleşmiş, 1700'lere gelindiğinde "talismanique", "talismanic" sözcükleri tılsımlı anlamında türetilmiştir. Budizm'deki kutsal sözlerde olduğu gibi İslam'da da *Kuran* ayetleri aşkın nitelik taşırlar ve duadan farklı olarak okunmaları ibadet yerine geçer.

Tılsım inancının ne kadar güçlü olduğu, bugün anlam değiştirmiş olsa da yaşayan aşağıdaki tılsım formüllerinin eskiliğinden anlaşılacaktır:

Abrakadabra: İbranice "ab" baba, "ben" oğul, "Ruak Akadaş" Kutsal Ruh anlamına geldiği veya Gnostik Hıristiyan tarikatlarca Yunanca Tanrı anlamında kullanılan ve tılsımlı taşa yazılan "abrasaks" sözcüğünden kaynaklandığı söylenir. Sıtma, diş ağrısı ve ateşli hasta-

lıklara karşı kullanılmıştır. İS 2. yüzyılda Basilide tarikatından Sereneius Sammonicus'un yazdığı tıp kitabında da kayda geçmiştir. Her satırda sondan bir harf eksilterek her yönden okunabilecek tarzda üçgen biçiminde yazılıp vefklere benzer biçimde muska olarak boyna asılır. Batı dillerinde gizli dernekleri anlatmak için alaycılıkla kullanılırken, bizde illüzyonistlerin sözcüğüdür.

Hokus pokus: 17. yüzyılda Latinceye benzetilerek üretilen "hocus pocus tutus talontus, vade celerita jubes" kalıbının, "Hoc est Corpus"a benzetilerek üretildiği anlaşılmaktadır. Aldatma, el çabukluğu anlamında kullanılır.

Simsalabim: Avrupa dillerinde kullanılır, Arapça "İftah ya simsim" yani "Açıl susam açıl"dan geldiği ileri sürülmektedir.

Destur: İzin, müsaade, ruhsat anlamlarında "dışarı şerri"yi durdurmak için kullanılan sözcüğün kökeni Zerdüşt dininin ruhani başkanına verilen addan gelir ve bir anlamı da kanun, töredir. Bazı işleri destursuz yapmak, bazı yerlere destursuz girmek tekin değildir. Örneğin sokağa kirli su dökülürken Süleyman Peygamber'in cinlerle yaptığı "senin adını anana dokunmayacağız" (yani seni peygamber kabul ederek adını zikr edenlere zarar vermeyeceğiz) sözleşmesini hatırlatmak için "destur yâ ahd-i Süleyman" denir.

At Nalı

Dünyanın en yaygın amuletlerinden biridir. Eski Yunanlar dördüncü yüzyıldan itibaren at nalını talih simgesi olarak görmüşlerdir. Demirle özdeşleşen savaş tanrısı Mars, büyücüler tanrısı Saturnus'un düşmanı olduğu için, demir kötü güçlere karşı korunma aracıdır. Batı Avrupa geleneğinde ise at nalını evinin kapısına ilk asanın Aziz Dunstan olduğu kabul edilir.

Soylu bir aileden gelen ve İngiltere'de Hıristiyanlığın örgütlenmesi ve paganlığın geriletilmesinde etkin olan Dunstan, zaman zaman krallara danışmanlık yapmış, bir dönem de büyücülükle suçlanarak münzevi yaşama çekilmek zorunda kalmıştır. 959 yılında Canterbury piskoposu olan Dunstan münzevilik zamanında göreve çağrılıncaya değin çeşitli zanaatlar ve müzik öğrenmiştir ve geleneğe göre demircidir. Bir gün kendi ayaklarına at nalı takılmasını iste-

yen biri gelir. Adamın çift tırnaklı ayaklarını gören Dunstan hemen onun şeytan olduğunu anlar ve at nalı takabilmesi için onu duvara bağlaması gerektiğini söyler. Aziz duvara bağlı şeytana eziyet eder ve kapısında at nalı asılı evlere yanaşmayacağı sözünü almadan bırakmaz. Böylece önce kapı üstlerine asılan at nalı zaman içinde at nalı şeklinde kapı tokmaklarına dönüşür. Hıristiyan dünyasında 19 Mayıs Aziz Dunstan günü olarak kutlanır ve o günlerde at nalıyla oyunlar oynanır.

Eski Yunanlar ve Romalılarca uğurlu kabul edilen at nalı, ortaçağda büyücülük salgını ve büyücü avı başladığında bütün Avrupa'da güçlü bir tılsım olarak yaygınlaşmıştır. Büyücülerin attan korktukları için süpürgeye bindikleri ve demir at nalına da yanaşamadıklarına inanılmaktadır. Büyücülük suçlamasıyla öldürülen kadınların tabutunun önüne hortlamaması için at nalı çakılır. At nalının yararlı olabilmesi için uçlarının yukarı bakması gerekir. İngiliz tarihinde, Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşları'nın kaderini etkileyen, Trafalgar Zaferi'ni (1805) kazanan amiral olarak önemli yer tutan Nelson gemisinin ana direğine nal çakmasıyla da ünlüdür.

At nalının uğur getirdiği inancı, kapılara çakılması ve eski kapı tokmaklarında at nalı biçimi ve türevlerinin kullanılmış olması, ortak bir değer yükleme geleneğini gösteriyor. At nalı, hem uygarlık tarihinde savaş, ulaşım, taşımacılık, güç kaynağı olarak önemli bir rol oynayan atla olan ilgisi, hem ateş kültü ile kaynaşarak kutsallaşan demir ve kılıç üreticisi demircilik mesleği ile iç içeliği nedeniyle çok geniş bir kapsama sahip. Yaşar Kemal'in ölümsüzleştirdiği Ağrı Dağı ve Binboğalar efsanelerindeki demirci tiplemelerinde olduğu gibi, demirci, arınma aracı olan ateşe hükmederken, demirin kendisi de çoğunlukla bıçak biçiminde loğusaların ve bebeklerin koruyucusu ve tükürülmeden elden ele verilmesi doğru olmayan bir güçtür.

Abdallar gövdelerine nal dövmesi yaptırır, bazen Ali ve Hüseyin aşkına nal veya nal şeklindeki başka metalleri şişlerle gövdelerine tuttururlardı; böylece "Ah, min'el-aşk" (Ah, her şey aşktan oldu!) tablosunu gövdelerine yazmış olurlardı. Nalla aşk büyüsü de yapılmaktadır: İstenen kişinin adı nalın üstüne yazılarak ateşe atılır, o kişi aşk ateşine düşer ve ocaklı hocaların da dualarıyla büyüyü yaptıran kişiye meyleder. *Gülistan Şerhi*'nde (1429) talip ve matlubun (arzulayan

ve arzulananın) adlarının Süryanice yazıldığı belirtilir ki sihrin kökeni veya Süryanicenin cennet dili olarak kabul edilmesine işaret ediyor olmalıdır.

Bir de uğursuz "ters nal" var; aksilik ve uğursuzluk anlatır, içi dışarıda, baş aşağı anlamlarına da gelir; Osmanlıcası "nal-i bâzgûne," "nal-i vâjgûn" mazmun olarak Divan edebiyatında kullanılmıştır.

Geyik Boynuzu

Geyik kuzey kuşağı halklarında kutsal hayvandır. Geyik teması Sibirya ve Altaylarda masklarda, işlemelerde yaygın olduğu gibi kutsal şaman elbisesinin de motifidir. Geyik kurbanı hayvan-ata ve ebedi yaşam simgesi olarak geyik kültünün gücünü gösterir. Geyik sözcüğü Eski Türkçede yabanıllık anlamını içermektedir (Anadolu'da özellikle Yörükler dağ keçisine de geyik derler) ve eskiden geyik karşılığı olarak "bugu" sözcüğünün bulunması tarih içinde sözcükte yaşanan anlam daralmasına işaret ediyor olmalıdır. İngilizce "deer" sözcüğünün de aynı yabanıllık anlamını içermesi geyikle doğal yaşamın özdeşleştirilmesinin evrenselliğine bir başka örnektir. Çin, Hint geleneklerinden Hititlerin geyikli güneş kurslarına kadar zaman ve mekânı aşan geyik kültü Alevi Bektaşi geleneklerinde de saflığın simgesidir. Divan edebiyatında "ahû" haşin dilberlere denir; "ahû-yı harem" Mekke, Medine'de belirli hudutlar içinde avlanması yasak olan ahû demektir. 15. yüzyıldan itibaren yazıya geçirilmiş olan *Geyik Destanı*, acımasız, kafir avcıların eline düşen geyikle Hz. Muhammed arasında gelişen ilişkiyi hikâye eder. Destan değişik ulu kahramanların rol aldığı masal biçiminde Anadolu'da çok yerde derlendiği gibi, değişkeleri Karaçay edebiyatından Almanya'ya kadar geniş bir saha içinde mevcuttur. Ziya Gökalp'in *Alageyik* destanı da bu sahaya girmektedir.

Osmanlı kuruluş efsanelerinde yer tutan Geyikli Baba'nın, müritleri ve elbette geyikleriyle Bursa'nın fethine (1326) katıldığı öyküsü, başına geyik boynuzu takan dervişleri akla getirmektedir. Orta Asya'ya elçilik göreviyle giden İspanyol Clavijo (1404), Erzurum çevresindeki bir köyde Kalenderi olması gereken âşık denilen zahitlerin yaşadığını, gelen ziyaretçilere şifa dağıttıklarını, âşıkların saç ve sakallarını tıraş

edip, çıplak dolaşıp, davul çaldıklarını anlatır; işte bu âşıklar evlerinin kapılarına astıkları siyah bayraklara geyik, koç ve teke boynuzları taktıkları gibi sokaklarda gezerken de bu boynuzları taşırlar. Barak Baba ve Kalenderiler hakkındaki 13. yüzyıl sonlarına kadar uzanan tasvirler, boynuzlu başlıkları doğrulamaktadır. Esasen geyik boynuzu, Orta Asya şaman kıyafetinin de önemli bir öğesidir (bkz. Jean-Paul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, s. 237)

Charles Texier (1802-1871) beş yüzyıl sonra İnönü'de başlarında boynuz taşıyan kadınlar görür (*Küçük Asya*, Ali Said çevirisi, 1340):

> "(...) Sabahleyin harman savurmağa mahsus çatal ağaçlarla müsellah bir takım boynuzlu mahlukatı görünce şaşırdım. Bunlar türkü söyleyerek tarlaya gidiyorlardı. Gözümün önündekilerin erkek yahut kadın olduklarından veya putperest bir taifenin hususi ayinlerinde bulunduğumdan şüphe ediyordum! Fakat sonra papaz efendinin izahatıyla bu İnönü sekenesinin, Hıristiyan ve Rum kilisesine mensup olduklarını öğrendim. Bu gayet garip kıyafetin ve bu âlemden hariç baş tezyinatının esasını hiç kimse bilemez, bunu cenup denizleri vahşilerinin tahayyülatı bile icad edemez.".

Texier'in verdiği bilgilere göre yalnız evli kadınların taşıdıkları ve zenginlerinki "daha süslü ve boynuzları ifrat derecesinde büyük", fa-

Küçük Asya, Charles Texier.

kirlerinki "pek ufak ve üzerleri boncuksuz" olan boynuzlarla ilgili olarak, Texier "buranın papazları o kadar cahil idi ki her ne sordumsa 'Allah bilir'den başka bir cevap alamadım," dese de, harman savurmaya da gidildiğine bakarak, boynuzların bereket törenleriyle ilgili olması gerekir. Anadolu'da kapı üstlerine, oda duvarlarına geyik ve koçboynuzu asma geleneği yakın yıllara kadar yaşadığı gibi, Balkanlar'da ve Malta Adası'na kadar uzanan coğrafyada evlere boynuz asma geleneğinin sürekliliğine tanık oluyoruz.

Çin kaynaklarından öğrenildiğine göre Türk boylarından sayılan Ye-Da'larda çokeşlilik geçerlidir ve kardeşlerin karısı ortaktır; hiç kardeşi olmayan adamın karısı başında bir boynuz taşır, boynuz miktarı, kardeş sayısına göre çoğaltılır. Ye-Da toplumunda kadınların çokeşliliği anaerkilliğin geçerliliğini ve kadınlarının geyik-ata kültünün taşıyıcısı olarak "geyikleştikleri"ni göstermektedir. Moğolistan'a Budizmin yerleştiği dönemin ürünü olan Eski Tsaayin Biçik'te zinanın cezası Cengiz Han yasalarına göre çok hafif olduğu gibi, zina yapan kadının kocasına "boynuzlu" denildiğine de tanık oluyoruz. Böylece ataerkilliğe geçişin gerçekleşmesiyle "geyikleşme" erkekler için alçaltıcı bir anlam kazanmaya başlıyor.

Avrupa'da aldatılmış koca simgesi olarak geyik boynuzlu erkek ortaçağdan itibaren simgeleşmiş ve gravürlere yansımıştır. Boynuzlamak, boynuz takmak Batı dillerinde boynuz "horn-korn" sözcüğüyle genellikle ortak köktendir ve Vikingler gibi birçok kavim miğferlerine boynuz taktığı gibi, içme kabı, haberleşme borusu (korna) olarak kullanımı uzun süre devam etmiştir. Bu boynuzların, Büyük İskender ve sözcük anlamı iki boynuzlu olan Zülkarneyn efsaneler zincirindeki gibi dünya egemenliğini, güç ve iktidarı gösterdiği ve anlamının tersine döndüğü anlaşılıyor. Çekecekler de eskiden boynuzdan yapıldığı için Eski Yunanca "keras", Yeni Yunanca "kerato" boynuz sözcüğünden kerata olarak adlandırılırlardı. Kerata sözcüğü hakaret olarak anlam aşınmasına uğramış olmakla birlikte aslında boynuzlu anlamına gelirdi.

Şeyhülislam Ebussuûd Efendi (1490-1573) "Bir cami-i şerife imam olan Zeyd'in kapısına, nâ-makûl nesneler sürülüp ve boynuzlar ve şebek asılmak ile azli lazım olur mu?" sorusuna "Olur, rey-i hâkimle" diye cevap verirken, söz konusu "nâ-makûl" nesnelerin katran

olabileceğini tahmin ediyoruz; Anadolu'da kapıya katran sürmek, o hane kadınlarının ahlaksızlığına işaret eder ve ev halkı böylelikle taşınmaya mecbur edilerek mahallenin namusu kurtarılırdı. Kapıya asılacak şebeğin nereden bulunduğu muamma olarak kalırken, boynuzun bir yandan kapılara kutsallık simgesi olarak asılması âdeti devam ederken, bir yandan da zinanın simgesi olması anlam kargaşasına işaret ediyor. Şebek sözcüğünün, Sevan Nişanyan'ın belirttiği üzere, ne zamandır maymun türü anlamına geldiği bilinmemekle birlikte, Arapça ağ anlamında olması ve "şebeke" ile akraba olması da en azından şimdilik sorunu çözmüyor.

Kutsal geyiğin dişi olduğu bulgusu ile "geyik muhabbeti" yapanların erkek (geyik) oluşları, dönüşüm konusunda ipuçları veren, derin bir araştırma konusudur. Geyik muhabbeti deyimi Türkçede "gevezelik, yararsız, uzun uzun konuşma" (Hulki Aktunç, *Büyük Argo Sözlüğü*) demektir. Osmanlı okumuş sınıfı, birbirlerinin şiirlerini küçümsemek için yukarıda sözü edilen Geyik Destanı'na benzetirlerdi. Gelibolulu Mustafa Âli de örneğin 1650'lerde Molla Siyâhî'den "mücellet hezelliyâtı Geyik Destanı'ndan çok ün almış, bir yoldan azmış kişi idi" diye söz eder. 1840'larda İngilizcede "stag party" (erkek geyik partisi) deyimi bekâr erkekler arasındaki eğlenceyi anlatırken, 1910'larda zamanın buluşu çıplak fotoğraf çevresinde toplanan erkekleri anlatmaya başlamıştır. Deyim, "geyik yapmak" biçiminde bugün de gençlik arasında yaşıyor.

Tavşan Ayağı

Tavşanın kulakları eşek kulağı, burnu fare burnu, kuyruğu domuz kuyruğu, bacakları kedi bacağı, ayakları köpek ayağı, bıyıkları kedi bıyığı olup hepsi yenmesi yasak hayvan parçalarıdır. İnsanlar ve çoğu hayvanlar gözleri kapalı doğarken, tavşanlar gözü açık doğar. Keltlere göre tavşan, zamanının çoğunu yeraltında geçirir, çünkü öteki tarafla gizli bağları vardır ve insanlardan saklanan bilgilere sahiptir. Gerçekte burada bilgi karışıklığı vardır. Yeraltında yuva yapanlar tavşan, gözleri açık doğanlar yabani tavşandır.

Batı Avrupa'da İÖ 600 yılından itibaren tavşan ayağının amulet olarak kullanıldığı saptanmıştır. Eskiden tavşanın her parçası, kulağı,

kuyruğu, ayağı, kurutulmuş iç organları uğur için taşınırdı. Fakat yeğlenen parçası ayağıydı. Folklor uzmanları tavşan ayağının kadının ve tarlaların verimliliğini sağlayan fallik simge olduğunu ileri sürerler. Öte yandan Avrupa ortaçağ tıbbında tavşan melankolik hayvandır, iyileşmek için yabani hindiba yer, etini yiyene hastalık bulaştırır; tavşanların yılda bir cinsiyet değiştirdiği inancı da yenmelerini engelleyici bir nitelik sayılmıştır. Eski Çin inanışına göre, erkek tavşan yoktur ve dişi tavşan bitki filizlerini yalayarak hamile kalır, yavrusunu tükürerek doğurur. Alevi inancına göre de Muaviye zaman zaman kadın gibi aybaşı olur ve tavşan doğurur (yumuşatılmış bir yoruma göre erkeğin kibir ve kini, hayız görmesi demektir). Yine bu inançta, Yezit'in ruhu tavşanın vücuduna girmiştir; dolayısıyla kötü niyetli kişiler tavşan donunda yeniden dirilebilirler. Tavşanın aybaşı gördüğüne de inanılır; çünkü tavşan, Havva'nın Adem'le kimin cinselliği tükendi diye tartışması üzerine, her birinin 'nefs'lerini birer küpe üflemelerinden sonra Havva'nın küpünden çıkmıştır, Havva'nın çocuğudur. Tavşanın pişirildiğinde eti kalmadığı ve sadece kan olduğu, bu nedenle de yenilmesinin doğru olmadığı inancı da bununla ilintilidir. Tavşan Alevilerce, Ali'nin atı Düldül'ü ürküttüğü, Kerbela'da Hüseyin'in yerini düşmanlara gösterdiği için de lanetlenir. Musevilik tavşan etini yasakladığı gibi, Sünni fıkıh bilginleri arasında da tavşan etinin helal olup olmadığı geçmişte tartışma konusu olmuştu.

Tavşanla ilgili inançların, bu hayvanın On İki Hayvanlı Takvim'de yer alması, geyikle eş tutulması, bazı kabilelerde ve Satuk Buğra Han efsanesinde kılavuzluk rolü üstlenmesi ve şamanlar için de posta aracı olarak kullanılması örneklerine bakılarak arkaik bir totem-tabunun devamı olduğunu çıkartabiliriz. Tavşan sözcüğü belki bugünkü "davranmak" sözcüğüyle akraba olan "tab/tav" kökünden "çok taban" anlamında Eski Türkçe "tabışgan"dan gelmektedir. Altay dillerinde ve Çağataycada bunun yerine "koyan, kovon" sözcüklerinin bulunması, tavşanın ve adının tabu olduğu görüşünü destekleyebilecek bir araştırma konusudur. Sibirya kavimlerinde, Kafkasya'da tavşanın kuyruk, kulak, deri ve kafatasları çatılara, beşiklere, duvar ve tarlalara koruyucu özelliği nedeniyle asılmaktadır. Sibirya'dan Kafkaslara, Slavlardan ve özellikle İrlanda ve Galler'den Orta Avrupa'ya kadar uzanan arkaik bir tabakada, tavşanın ay, soğuk, doğurganlık,

kan, cinsiyet değişimi ve aybaşıyla ilişkilendirilmesi, tavşanın saygın ve tekinsiz olarak değerlendirildiğini gösterir.

Anadolu'da Sünnilerin de paylaştığı bir inanç, yolcunun önüne tavşan çıkmasının uğursuzluk sayılmasıdır; Avrupa inancına göre tavşanlar biçim değiştirmiş büyücülerdir, yani büyücüler kendilerini tavşana dönüştürmüşlerdir. Ama "Tavşan kimine uğurlu, kimine uğursuz" deyişinde, tavşan için Hz. Ali'nin kedisidir de denir.

Tavşan ayağı mangal, soba döneminde kül temizlemek, zanaatkârlarca toz süpürmek için kullanılırdı, amulet niteliği de vardı. Tavşana niyet çektirenler de bu tutumlarına göre değişecektir. Tavşan ayağının amulet olarak kullanımı Birinci ve İkinci Dünya savaşlarıyla Batı dünyasında tekrar canlanmıştır.

Güvercin

Güvercinin insanın tepesine pislemesi uğur işareti sayılmış, günümüzde piyango bileti almanın zamanı kabul edilmiştir, piyango idaresinin simgesi de güvercindir. Bu uğur inancının kıymetli bir gübre olan güvercin tersinin değeriyle ne kadar ilgisi var bilinmez ama özellikle İstanbul'da kuş severlikten, Kapadokya'da ise ticari amaçla güvercinlikler yapılmıştı. Güvercin yetiştirmek kumar tutkusu gibi güçlü tutkulardandır, özellikle Güneydoğu'da bütün canlılığıyla devam eden güvercin yetiştiriciliği büyük şehirlerde de kahveleri, pazarlarıyla alttan alta devam ediyor. Güvercin postası tarihin derinliklerine kadar gittiğine göre, insanın güvercinle ilişkisinin başlangıcı oldukça eski. Cami avlularında güvercin yemlemek kolay hayır işlemenin bir yolu olduğu gibi, bu kuşa niyet çektirmek de hâlâ mümkün.

Nuh'un gemisinden suların çekilip çekilmediğini anlamak için salınıp, ağzında zeytin dalıyla dönen güvercin, barışın simgesi sayılmıştır. Allah'ın insanlara gazabının sona erdiği, Allah'la insanların arasında barış olduğu müjdesini getiren odur.

Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta günahsız ruhun simgesi güvercin olduğu gibi, Anadolu ermişlerinin güvercin donuna girmeleri yaygın yeteneklerindendir. Hacı Bektaş da Rum ülkesine gelmek için güvercin donuna girmiştir. Müslüman inancına göre güvercin Hz. Muhammed'in saklandığı mağaranın aranmamasına aracı olduğu gibi, Kâ-

be'ye güvercin konmadığı hatta üstüne geldiği zaman derhal yönünü değiştirdiği inancı da bu kuşa atfedilen dindarlığın göstergesidir.

Barış simgesi olarak güvercinin çağdaş dünyada tekrar canlanmasında herhalde İkinci Dünya Savaşı sonrası Sovyetler Birliği çıkışlı barış dernekleri örgütlenmeleri, onların uluslararası etkinliklerinin ve Paris'te toplanan Dünya Barış Kongresi (1949) için Picasso'nun yaptığı ve kongre afişine de alınan güvercin resimlerinin de etkisi var.

Bu kadar işi olup, Kâbe'ye konmayan kuş başımıza pislerse, bir bildiği vardır herhalde.

Dört Yapraklı Yonca

Dört yapraklı yoncayı bulabilmek şansınızın açık olduğunu yeterince kanıtlayacaktır, çünkü doğal yonca üç yapraklıdır.

Britanya Adaları'nın ve Galya'nın din adamları Druidler dört yapraklı yoncayı kutsal kabul ederlerdi. Druid, asıl biçimiyle "dereu-wid" sözcüğü meşe bilgesi, meşe ağacını bilen demektir. Ayinlerini meşe ormanlarında düzenleyen bu din adamları, Galyalı Asteriks'in büyücüsü gibi otlarla büyüler yapıyor ve dört yapraklı yoncanın çevredeki cinleri belirlemek ve kovmakta yararlı olduğuna inanıyorlardı.

1950'lerde bilim adamlarının dört yaprak veren yonca üretmesi yoncanın uğur getirme gücüne de, dört yapraklıyı bulanların şansına da darbe indirdi. Ama amblemi yonca olan bankamız 1946 yılında kurulmuştu.

Ayna Kırılması

Ayna kırılmasının yedi yıl uğursuzluk getireceği dünyanın yaygın inanışlarından biridir. Bu inancın kökeni ise bugün kullandığımız cam aynaların icadından daha eskiye gitmektedir.

Eski Mısır, Yahudi ve Yunanlar pirinç, tunç, gümüş, altından yapılma aynalar kullanırlardı. İÖ 6. yüzyılda Yunanlar arasında su dolu kaplardan geleceği okumak, kâhinlik (katoptromania) başladı. Romalıların *miratorium* adını verdikleri bu uygulamaya göre, suda aksi görünen kişinin geleceğini okumak mümkündü ama bu kap bir şekilde döküldüğü veya kırıldığında bunun anlamı da o kişinin kısa süre

içinde felakete uğrayacağı, daha doğrusu öleceğiydi. Romalıların inancına göre, insan sağlığı yedi yıllık dönemler geçirdiğinden, kırılan ayna yedi yıllık hastalık veya talihsizlik anlamına gelmeye başladı.

İlk cam tabaka halinde kırılabilir aynalar 15. yüzyılda Venedik'te üretildi, gümüş sırla kaplanıyorlardı ve elbette ancak zengin sınıfların tüketim eşyasıydılar. 1600'lerde İngiltere ve Fransa'da ucuz ayna üretimi başlayana kadar, bu pahalı aynaları kırmanın insanı yedi yıl sürüdüreceği inancı da kıtaya yayılmıştı.

Anadolu'da "yastık" aynaları cam tarafı duvara gelecek biçimde asılır; zaten insanın suretini çok sık görmesi uğursuzluğa kapı açmaktır. Bu nedenle bizim zanaatımızda aynaların arkaları süslüdür; Avrupa'dan büyük boy aynaları geldikçe ayna düz olarak asılmaya, barok çerçeveleriyle konsüller üstünde salona yerleşmeye başlamıştır. Aynanın, yaşadığından kuşkulanılan bir kişinin ağzına tutularak buğulanmasına göre nefes alıp almadığı, yani ölüp ölmediğinin anlaşılması için kullanılması da onu tekinsiz yapan niteliklerden biri olsa gerektir. Tunç, çini veya çelik aynalar da ocaklı ailelerde ve şeyhlerde bulunur, yüz, ağız çarpılmalarında kullanılırdı.

Kara Kedi

Kedinin evcilleştirilmesi Mısır'da İÖ 3000 yıl öncesinde başlıyor. Eski Mısır'da kedi kutsallaştırılmış, firavunlarla birlikte gömülmüş, yasalara girmişti. Mısır'da yurtdışına kedi çıkarma yasağı konulmasına karşın, kediyle birlikte kediye gösterilen sevgi de yayıldı. İÖ 2000 yıl öncenin Hindistan'ından, İÖ 500'ün Çin'inden kediye verilen önemi gösteren belgeler kalmıştır. Konfüçyüs'ün kedi sevgisi bilindiği gibi, Japonlar da pagodalarda kutsal metinleri korumak için kedi besliyorlardı. Hz. Muhammed'in cübbesinin eteğinde uyuyan kediyi uyandırmamak için eteğini kestiği hikâyesini de herkes bilir.

Buna rağmen Eski Yunanlar kediyi bilmiyorlardı. Yunan mitolojisinde kediye dönüştürülerek Hekate rahibesi olan Kalenthias'ın Avrupa'da kedinin, özellikle kara kedinin büyücülerle ilişkisinin kurulmasının başlangıcını oluşturduğu kabul edilir. Oysa mitosun orijinal biçiminde söz konusu olan hayvan kedi değil bir tür gelinciktir. Kedi, tahıl depolarını sıçan ve yılanlardan koruduğu için bütün tarım toplumların-

da kutsallaştırılmış ve ortaçağ Avrupa'sında kilise bunu pagan bir inanç olarak gördüğü için kedilere savaş açmıştır. Eski Yunan mitosundaki, bütün dünyada köylülerin düşman olduğu gelinciğin kilisenin düşmanı kediye dönüşmesi de bu sürecin sonucudur. Avrupa'da şeytanın girmekten en çok zevk aldığı biçimin kedi olduğu inancı yayılmıştır. Voltaire 1764'te güzelliğin tanımının kişiye göre değiştiğini anlatırken, "Şeytana sorunuz; size güzelin bir çift boynuz, dört cırnakla bir kuyruk olduğunu söyleyecektir," der.

Kedi korkusu Avrupa'da özellikle İngiltere'de başladı. Büyük şehirlerde kedi nüfusunun artması hayvanın "nankör"lüğünün göze batmaya başlamasına neden olurken, çoğunlukla fakir ve yalnız kadınlarca beslendiklerinden, cadı avının başlamasıyla birlikte, bu "cadı" kadınlarla birlikte yoldaşları kedilerin özellikle kara kedilerin de suçlanmasını getirdi. 1630'larda Fransa Kralı XIII. Louis yasaklayana kadar binlerce kedi yakıldı. Çin'de de kedi, fare tutmakla sağladığı yarar göz ardı edilebilecek kadar şeytani bir yaratık olarak kabul edilirdi; karanlıkta ruhları görebilir, cesetleri diriltebilir, yoksulluk getirirdi.

Kadının yedi nefsi varsa kedinin de dokuz canı vardır. "Fareli Köyün Kavalcısı" masalı ve deyimi dışında, kedi bilmeyen toplumla ilgili bir masalın, İngiltere ve Anadolu'da, en azından Sürmene'de ortak olduğunu biliyoruz: Gurbette bir köye konuk olan kahraman, sofranın başında elinde sopalarla üç beş kişinin bekleştiğini görür. Korkulanın canavar dedikleri sıçan olduğunu öğrenir. Onları bu dertten kurtaracağına söz vererek evinden kedisini getirir. Kedinin sıçanlara göz açtırmadığını gören köylüler kahramana istediği parayı verip yolcularlar. Kediyle baş başa kalan köylüler kedinin kendilerini yiyeceğinden korkarak kaçıp köyü terk ederler. Sonunda kedinin insan yemediğini öğrenir, birkaç kedi daha edinerek köylerine dönerler.

Merdiven Altından Geçmek

Merdiven altından geçmek pek güvenli değilse de, bu davranışın uğursuzluğu çok daha derinde yatan anlamlara bağlanmaktadır. Duvara dayanan merdivenin oluşturduğu üçgen, birçok toplumda değişik biçimlerde yeniden üretilen teslis (üçleme) kavramıyla ilişkilidir.

Eski Mısırlılarda hem üçgen hem de merdiven kutsallık içermektedir. Güneş tanrısı Osiris, Karanlık ruhunun hapsinden merdiven sayesinde kurtulmuştur ve merdiven firavunların mezarlarına, cennete çıkabilmeleri için konulmaktadır.

Hıristiyanlık'ta İsa'nın gerildiği çarmıha dayalı merdiven kötülük, ihanet ve ölümün simgesi sayılmıştır. İngiltere ve Fransa'da 1600'lerde idam mahkûmlarının merdiven altından geçmeye zorlanması, bu inancın güçlenmesine yardımcı olmuştur.

Eski Roma'da merdiven altından geçmek zorunda kalan birinin kötü talihten kurtulmak için yapması gereken el hareketi bizleri yakından ilgilendirir. Bu el hareketi, başparmağı işaret ve orta parmağın arasında sokarak merdivene sallamaktır. "Fico" adı verilen bu hareket aynı zamanda fallik bir simgedir. Batı kültüründe bu işaret "incir işareti" olarak bilinir ve özellikle Portekiz ve Brezilya'da halen canlıdır. İncir Türkçede olduğu gibi kadın cinsel organının simgesidir. Yüzük ve hediyelik eşya satan dükkânlarda bu işareti yapan ele rastlanması bir espri değil, artık aşınmış amulet kullanımının kalıntısı olmasındandır.

Fal

Mukaddime adlı eseriyle din dışı tarih felsefesinin gelişiminde önemli adlardan biri olan İbn Haldun (1332-1406), felekle (İslam dünyasında gök katları/cisimlerinin hareketi ve buradan kader anlamını kazanarak terimleşmiş bir kavram) peygamberlik ve kâhinlik arasındaki ilişkinin zamanında nasıl görüldüğünü şöyle anlatır:

> "Filozofların bazıları kehanetin ancak herhangi bir peygamberin gelmesinden önce ortadan kalktığını ve peygamber geldikten sonra eski haline döndüğünü iddia ederler. Çünkü peygamberin gelmesini gerektiren feleki bir olay ve durumun bulunması zaruridir derler. (...) Fakat peygamberin gelmesini icab ettiren feleki olay ve durumun sebep ve şartlarının bir miktarı var, diğer bir kısmı henüz yok olduğu zamanlarda, derece ve istidadı peygamber derecesinden aşağı olan bir şahsın ortaya çıkması gerektir ki, bundan dolayı bir iki şahıs ortaya çıkıp kâhinlik ederler."

İnsanlar geleceği, olayların gelişim ve sonucunu öğrenme merakından kurtulamadıkları için, geleceği bilme yeteneği olduğuna veya öğrenme yöntemlerini bildiğine inanılan kâhin, mecnun gibi insanlar ve çeşitli yöntemler her zaman ilgi görmüştür. Rüya yorumundan başlayarak, ayna, su dolu tas, hayvanların yürek, ciğer ve kemikleri, kuş ve yırtıcı hayvanların davranışı, çakıltaşı, hububat, kum (remil), fasulyeye bakarak gelecek hakkında bilgi edinilmeye çalışılmış, yıldız falcılığı demek olan müneccimlik ve astroloji göksel olaylarla insan kaderinin ilişkisini kurarak burç kavramını doğurmuştur. Osmanlı devletinde son zamana kadar resmi müneccimlik kurumu vardır ve cülus, savaş ilanı, ordunun hareketi, sadrazamlara mühür verilmesi, denize gemi indirilmesi, düğünler gibi önemli olaylar için müneccimbaşının en uygun zamanı yani eşref saatini bildirmesi istenmiştir.

Eskiden *Kuran*, Sadi'nin *Gülistan* ve *Bostan* adlı eserleri, Firdevsi'nin *Şehname*'si, Mevlana'nın *Mesnevi*'si gibi kitaplar, rasgele bir sayfa açarak yorumlamak üzere kullanılırdı. Fal, İslamiyet'e göre yasak olmakla birlikte, "fala inanma, falsız da kalma" deyişiyle geniş bir fal kültürü yaratılmış, hatta *Kuran*'ların sonuna fal kitapları eklenmiştir. Bu konuda falname adı verilen bir tür yaratılmıştır; Muhiddin Arabi ile Cafer Sadık gibi İslam tarihinin önemli simalarına atfedilmiş falnameler vardır. Bilinen en eski fal kitabı, Çin kültürünün temel eserlerinden sayılan *I-Ching* (Yi Jing), "Değişimler Kitabı"dır. Kitaptaki, insan ve doğayı tek bir kozmoloji sistemi içinde birleştiren 64 simgesel heksagramın doğru yorumlanması durumunda günlük yaşamda geçerli sonuçlar çıkarılabileceği savunulur. Yahudi Kabala ve İslam Hurufi geleneğine koşut bu sistemin İÖ 12. yüzyılda oluşturulduğuna inanılmaktadır. Türkçede Orhon alfabesiyle yazılmış *Irk Bitig* adında (ırk = fal), İS 930 yılına ait bir kitap bulunmaktadır.

13 Aralık 1925'te tekke ve türbelerin kapatılmasıyla ilgili kanun çıkarıldığında fal da yasaklanmıştır. Bugün kahve, iskambil falı gibi herkesin bakabildiği ama bazılarının usta olduğu günlük yaşama girmiş oyun-fal karışımı fallar yaygındır. Gelincik falı, papatya falı gibi doğaya yakın bir yaşamın ürünü olan, daha çocuksu görülen

fallar yok olurken, tarot gibi yeni tanınan fallara rağbet artmaktadır. Pencereden bakıp, ilk geçen erkek olursa işim olacak gibi, niyet tutarak her fırsatta fal bakma olanağı vardır. Uğur inancı gibi, fal da günlük yaşamın parçası olarak, bazen bilinç düzeyine çıkmadan varlığını sürdürmektedir. Yıldız falı süreli yayınların vazgeçilmez köşelerinden olduğu gibi, özel burç dergi ve kitapları da dünyanın her yerinde yayımlanmaktadır. Burada, sayışmaca benzeri karar vermede masum yardımcı teknikler olarak görülen yaygın örneklerle yetinilecektir.

Uğurböceği

"Uç uç böceğim, sana telli pabuç alayım, uçamazsın kaçamazsın, kaçamazsan kanat açamazsın, hadi benim bebeğim, uç uç böceğim" şarkısıyla ele alınıp serbest bırakılan uğurböceği, parmağınızdan yukarı yürüyüp, biraz tereddüt ettikten sonra kanatlarını açıp uçarsa, talihiniz açık demektir. İngiltere'de 18. yüzyıldan kalma belgeler aynı âdetin varlığını gösteriyorsa da, uzmanlar çok benzer sözlerin, güneşin batarken oluşturduğu kızıllıktan ortalığın tamamen karardığı zamana kadar söylenen, çok daha eski bir âdetin kalıntısı olduğunu söylemektedirler.

Türkçede bir adı uç uç böceği, bir adı da diğer dillerdeki anlamına benzer biçimde gelinböceğidir. İngilizcede adının anlamı hanımböceği, çeşitli Avrupa dillerinde meryem kuşu, meryem böceği, Fransızca Tanrı pilicidir (poulette a Dieu). Böceğin leylek gibi bebek getirdiği ve üstündeki beneklerin doğacak çocuk sayısını gösterdiği inancı da vardır.

Coccinellidae familyasını oluşturan beş bin böcek türünün *C. novemnotata* ailesinden olan uğurböceği, kanatlarına eşit olarak dağılmış dokuz siyah benekle tanınır. Larva ve böcek evrelerinde etçil olup tarım zararlısı böceklerle beslendiklerinden örneğin meyve ağaçları için haşarata karşı mücadelede kullanılmak üzere Avustralya türü buradan Amerika'ya getirtilmiştir. Uğurböceğinin uğurunun tarımcı toplumlar için ekonomik bir kökene bağlandığı böylece ortaya çıkmaktadır.

Yazı Tura

Yazı tura atmak, büyüklerin çocukların sayışmaları yerine başvurdukları bir seçim yapma yoludur. İkilem karşısında kalanlar da kararlarını yazı tura atarak alabilirler.

Yazı tura atarak karar alma tarihsel olarak büyüsel bir âdet değil, Romalıların Iulius Caesar'a gösterdikleri saygının bir ifadesidir. Alım satım, evlilik gibi önemli kararlar dahil, Caesar'ın yokluğunda karar almak zorunda kalan Romalılar, para atarak, onun resminin yukarı gelmesi durumunda imparatorun bu karara onay verdiğini kabul etmişlerdir.

Lades

Lades tutuşmanın kökeni, geleceği öğrenmek için tavuklardan yararlanan Etrüsk kâhinlerinin lades kemiğini niyet tutmak için kullanmalarına uzanmaktadır. Yere çizilen daire yirmiye bölünerek, buralara yirmi Etrüsk harfi yazılır ve darı serpilir. Dairenin içine bırakılan tavuk darıları toplarken, gagasıyla işaretlediği harflerden kâhin anlam çıkararak geleceği okuyacaktır. İşte bu tavuklar öldüğünde lades kemikleri çıkarılıp kurutulur ve kırılmadan niyet tutmakta kullanılır. İngilizcede lades kemiğinin adı "wishbone", dilek kemiğidir.

Romalılar bu âdeti Etrüsklerden almışlar, ancak onların açıklamalarına göre, kutsal kemik kıtlığı nedeniyle çekişerek, uzun parçanın kazanılmasını talih saymışlardır. Romalıların İngiltere'ye getirdikleri inanç, Amerikan folkloruna göre kıtaya çıkan Hacıların 1621'de ilk kez kutladıkları Şükran Günü'nde de uygulanmış ve ABD'de bayram ve resmi tatil günü olarak kabul edilen Şükran Günü'nde hindi pişirerek lades tutuşmak âdeti yaygınlaşmıştır.

Ahmet Talât Onay sözcüğü "yâdes" biçimiyle yazarak "aslı hakkında pek çok dedikodu olmuştur. Aslının yâd-ı dest, yaddaş ve hatta lâdest olduğunu söyleyenler vardır. Fakat hiçbiri hakikate makrun [yakın] değildir," der. Ahmet Talât'ın örnek verdiği, içinde "yâdest" sözcüğü geçen şiirlerin yazarlarından Edirneli Fütûhî (Abdülaziz Çelebi) 1640'larda, Sâbit ise 1712'de ölmüştür. Farsça *yâdest* hem oyunun adı hem de Türkçede söylenen "aklımda" sözcüğünün karşılığıdır ("yâd"

anma, hatırda tutmadan). Ahmet Vefik Paşa lades kemiği karşılığı olarak "uçurcak" sözcüğünü bildirir.

Fransızcada ladesin karşılığı olarak kullanılan "philippine" sözcüğü Almanca "Vielliebchen"in telaffuzundan bozmadır. Çok ve sevmek sözcüklerinden gelen bu adın, kırsal kesimde gençler arasında çok eskilerde oynanan ve aynı saptaki çift meyve gibi ikili seçimlere dayanan, cinsellik içeren bir oyundan geldiği anlaşılıyor. Fransa'da bu sözcük, eşlerin değiştirildiği dönmeli bir dans oyununda da "Bonjour Philippe" biçiminde kullanılır. Almanya'da ortaçağda, erkek cinsel organına benzetilerek yapılan, çevresine iki ceviz konulan, içine şekerlemeler doldurulan hamur tatlısının da adıdır ve kısır kadınlar tarafından şifa niyetine yenir. 1860'lar Fransa'sında ise Aziz Valentin Günü'nde –Sevgililer Günü– selamlaşma sözcüğüdür.

Lades tutuşan bir Fransız veya Almana, sözlüklerde lades karşılığı olarak verilen "Vielliebchen" veya "philippine" oyununu oynayana rastlamadığımıza göre, lades Roma geleneğinden kopmuş olmalıdır. İtalyancada lades Latinceye bağlanan *forcello* (çatalcık) sözcüğünden gelmekte ve sayılan bu dillerle bir alışverişin gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. İngilizcede "wishbone", Amerikan efsanesine karşın, çok geç bir tarihten, 1853 yılından itibaren saptanabilmektedir. Fransızcada da İngilizceden geçen "wishbone" sözcüğü kullanılmaya başlandığına göre, bu ülkelerde ladesin ABD'den ithal edilmeye başlandığı ortaya çıkmaktadır. Anadolu'daki ladesin kökenini İran dünyasında aramak yanlış olmayacaktır.

Tahtaya Vurmak

Ağaç kültü en eski ve yaygın olanlardan biridir. Ön Asya-Sümer mitolojisindeki "hayat ağacı"nın birçok kültürde benzerleri vardır; Altaylarda göğün on ikinci katına kadar yükselen Dünya Dağı'nın tepesinde kayın ağacı bulunur, semavi dinlerdeki yasak yemiş veren ağaç simgesi de aynı kavramlaştırma içinde yer alır. Ortaçağda Hıristiyanların ağaca vurmasının, tutulan dileğin gerçekleşmesi için duanın kuvvetlendirilmesi anlamına geldiği ve tahtanın, İsa'nın gerildiği çarmıhı ifade ettiği yazılmıştır. Bu çağda kıtadaki birçok katedralde çarmıha ait olduğuna inanılan parçalar olduğu bilinmektedir.

Esnerken Ağız Kapamak

Eski Romalı doktorlar, annelerin yeni doğmuş bebekleri esnediğinde ağızlarını elleriyle kapamalarını öğütlüyorlardı. Bebeklerin doğumdan sonra ciğerlerine fazla hava almak için esnemelerini ölümle mücadele olarak yorumlamışlardı ve esnemeyle ruhun ağızdan kaçabileceğini düşünüyorlardı. Bebek ölüm oranının çok yüksek olduğu dönemde esnemenin tehlikesi ürkütücüydü.

II. (Sofu) Bayezid padişah olduktan sonra et yememişti. Bir gün canı paça çekti. Nefsiyle mücadeleye giren Bayezid bir sahan paça getirtti ve nefsine: "Ey nefs, işte paça geldi, istersen çık ye!" dedi. Ağzından gelinciğe benzeyen iki gözü kör bir mahlûk çıktı. Sahanın kenarına geçerek kudurmuş köpek gibi paçanın suyunu içmeye başladı. Açlığını giderince Bayezid'e doğru koşarak ağzından içeri girmek istedi. Padişah eliyle vurup yere düşürdü ve "şunu vurun" diye adamlarını çağırdı, masatçıbaşı gediğinin gençleri yetişip Bayezid'in nefsini ayaklarının altında öldürdüler.

Devrin Şeyhülislamı, "İnsan-ı kamil bu nefs ile muazzezdir, nefs insan vücudunun bir rüknüdür, bunu kefenleyip gömmek gerektir," diye fetva verince, Bayezid'in nefsi yıkandı, kefenlendi ve ondan sonra gömüldü.

Bayezid'in nefsinin ağzından çıktığı hikâye bilinince, ruhun ağızdan çıkması korkusu o kadar garipsenmeyecektir. Esnemenin daha fazla hava ihtiyacından kaynaklandığı düşünülmekle birlikte, tıp niçin bulaşıcı olduğu sorusuna henüz cevap verememiştir.

Anadolu'da yaygın olarak anlatılan bir esneme hikâyesine göre, bir Tanrı misafirini evine alan köylü, misafirle karısının karşılıklı esneyip durmalarından işkillenip, bunların işaretleştiklerini düşünür ve karısını bir bahaneyle ahıra çağırıp baltayla öldürür. Sonra misafirin karşısına kendisi geçip kendisi esnemeye başlayınca, esnemenin bulaşıcı olduğunu anlar: "Esnem esnem getirir, esnem uyku getirir, vay ahırdakinin başına!" diye hayıflanır.

Araştırmalar esnerken ağzı kapatmanın karşıdakinin esnemeye başlamasını engelleyemediğini ortaya koysa da, esnemenin ayıp sayılması ağzın açık görülmesi hoş karşılanmadığı içindir. 1672 tarihli

Fransızca bir görgü kitabında, (N. Elias, *Uygarlık Süreci*, s. 259) "Eskiden rahatlıkla esnemek mümkündü, sadece esnerken konuşulmaması gerekiyordu; ama bugün soylu birisi esnemesini tutmak zorundadır," denilmesi, esnemenin ayıplar arasına giriş sürecinin de öteki görgü kurallarıyla aynı süreci izlediğini gösterir. Esnerken ağzını kapatmak bugün kibarlığın tanımına girmiştir: Kibar insan yalnızken (veya karanlıkta) esnerken de ağzını kapatandır, derler.

Çok Yaşa, Hapşırmak

Hapşırmak 6. yüzyılda İtalya'da yaşanan veba salgınında hastalıkla özdeşleştirilmişti. Papa Büyük Gregorius, İtalya'yı dehşete düşüren salgına karşı tedbir olarak sağlıklıların hastalar için dua etmelerini buyuran bir karar çıkarmıştı. Bu karara göre hapşırana, "Tanrı seni kutsasın" denilecek, yalnız olanlar ise, "Tanrım bana yardım et!" diye bağıracaklardı. Katolik dünyasının önderinin bu buyruğu vebayla birlikte Avrupa'ya yayıldı.

Çin'de aksırmak, bizdeki kulak çınlaması gibi, birinin aksıranı kötü andığı anlamına gelir. Aksıran yere tükürerek, "İyi insanlar beni sever, kötü insanlar hakkımda dedikodu yapıyorlarsa dişleri dökülsün," der. Çocuk aksırdığında "Bin yıl yaşa!" denir. Han döneminde aksırma ve kulak çınlamasıyla ilgili kitap yazılmış olduğu kaynaklarda yer almaktaysa da böyle bir kitap günümüze ulaşmamıştır.

Montaigne, Aristoteles'i kaynak göstererek insanların üç türlü "yel" çıkardığını yazmıştır: Alttan çıkan pistir, ağzımızdan çıkan oburluk belirtisidir, üçüncüsü olan hapşırma ise, baştan geldiği ve ayıp yanı olmadığı için hoş karşılanmaktadır. Anlaşılan denemelerini 1570'lerde yazan Montaigne'e göre, hapşırana sağlık dileme âdeti, diğer ikisi yerine üçüncü yola tanık olmanın getirdiği rahatlamadan kaynaklanıyor, hani biraz yüz göz olup "ilahi!" dermiş gibi... Ama bazıları "çok yaşa" veya "sen de gör", "hep beraber" denmesini çok önemserler; sözün büyülü gücünden mi, karşıdakinin iyi niyet ifade etmesini önemsediklerinden mi...

"Boz!"

Avrupalı çocuklar ant vermek anlamında işaret parmaklarını orta parmakları üstüne getirirler. Bu hareketin anlamı sarsılmaz birlik ve karşılıklı dayanışmadır. Hareketin kökeninin birliğe ve iyi ruhlara işaret eden pagan inanışa dayandığı ve Hıristiyanlıkla birlikte haçı ve kutsal üçlüyü de simgelemeye başladığı düşünülmektedir.

Bizim çocuklar ise bu hareketi, en değer verdikleri ve bozuştukları arkadaşlarıyla bu manevi bütünlüğü bozmaya karar verdiklerinde, bunun onun tarafından da tescil edilmesi için, belki son şans olarak, küsme işareti anlamında kullanırlar.

II
Gelenekler

Evlilik gelenekleri

Anadolu'da evlilik gelenekleri egzogaminin, yani kabile dışından evlenme geleneğinin izlerini taşır. Kız isteme âdetlerinden düğün törenlerine kadar birçok öğe kız ve erkek taraflarının iki kabile gibi karşı karşıya geldiği bir çekişme manzarasını andırır. Birçok bölgede kız kaçırma âdetinin veya taklidinin devamı da bu geçmişin kalıntılarıdır. Evliliklerin kız kaçırılmadan gerçekleştirildiği dönemlerde de damat adayının bir süre kayınpederinin hizmetinde çalıştığı anlaşılmaktadır. Bugün de ister Anadolu âdetlerinin izlerini taşıyan evlilik gelenekleri olsun, ister Batılı âdetlere uyulduğu düşünülsün, bu tarihin izleri fark edilebilmektedir, çünkü bu evlilik biçimleri evrensel aşamalar olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin, İngilizcede koca anlamına gelen "husband" sözcüğü ahır hizmetlisi anlamına geldiği gibi, Türkçe güvey sözcüğü de hayvan "gütmek" köküyle ilişkilendirilerek damadın bir süre kayınbabasının çobanlığını yaptığı döneme göndermedir. Batılı âdeti gelinin eşikten kucakta geçirilmesi de kız kaçırmanın izini taşımaktadır. Orta Asya'da gelin çadıra kucakta sokulduğu gibi, Anadolu'da da evin koruyucu perisinin en sevdiği mekân olan eşiğe gelinin basmaması sağlanır.

Kızını gelin veren ailenin ayrılığın işareti olarak ağaç veya ip kıyması âdeti Orta Asya'da yaygındır ve Anadolu'da da nikâh kıymak, beşik kertmek sözlerinde yaşamaktadır.

Düğün

Tarihin en eski düğünlerinden birinin tasvirini Ankara-Çankırı yolunda bulunan, İÖ 1600-1450 yıllarına tarihlenen Hitit İnandık vazosunda görmek mümkündür. Bilinen en eski evlilik belgesi, Yahudilerden kalma İÖ 5. yüzyıla ait Aramca yazılmış bir papirüstür. Sağlıklı, on dört yaşında bir kızın altı inek karşılığı evlilik aktinin yapıldığını bildirmektedir.

Düğünlerin salonlarda yapılması 1930'lu yıllarda bütün Anadolu'da yaygınlaştırılan balo geleneği ile ilgilidir. Abdülmecid İngiliz elçisi Canning'in balosuna katıldığında tepki toplamış, şeyhülislam baloya gitmezken, Ortodoks papazlarına göre saz dinlemek ve raks seyretmek büyük günah olduğu halde "bi'l-cümle patrikler ve hahambaşı dahi" baloya katılmıştı. Osmanlının son döneminde Türk Ocağı kültürel çalışmaları çerçevesinde balolar düzenlemeye başlamıştı. Cumhuriyet'in ilanından sonra, önce Eylül ayında İzmir'de ve sonra resmi olarak 29 Ekim 1925'te ilk Cumhuriyet Balosu verildikten sonra Türk Ocağı, Hilal-ı Ahmer, Tayyare Cemiyeti bulunan illerde öncelikle Cumhuriyet balolarının verilmesi hükümetçe yerine getirilişi takip edilen, modern yaşamın gereklerinden biri olarak kabul edildi. 1920'li yıllarda taşra balolarında kadın erkek ayrımı yapıldığında ihbarlar hükümete hemen iletilirken, Halkevleri'nin Anadolu geneline yayılmasıyla balolar hem sayı olarak çoğaldı, hem de baloya katılım taban olarak genişledi. Vals ve tangodan sonra zeybek oynandığı gibi eleştiri ve alaylara konu olsa da bu balolar, Halkevleri'nin şehir seçkinlerinin nikâh törenlerine ve düğünlerine de açılmasıyla, 1960'lı yıllardan itibaren kasabalara varıncaya kadar evlilik törenlerinin olmazsa olmaz koşullarından biri olarak salon düğünü talebinin yerleşmesinde ilk adımı oluşturdu. Böylelikle özel düğün salonlarında, gazino, büyük lokantalarda yapılan salon düğünü, yarı kapalı park gibi mekânlara da taştığında aynı biçimi korur oldu. Kuru pasta ve limonatayla başlayan ikram geleneğinin ayrılmaz öğesi olarak düğün

pastasının yerleşmesinde salon düğünlerinin büyük katkısı oldu. Önce aranjman sonra pop, folk-pop müziklerinin yaygınlaştığı, şehirlerde gitar ve bateri başta olmak üzere modern sazlarla caz-bandların ve grupların kurulduğu günlerde, yetenekli gençlere müzikle harçlık çıkarma veya yeni bir yaşam biçimi oluşturma hayallerini besleyecek biçimde düğün salonlarında iş bulma fırsatı veren canlı müzik koşuluyla düğünler, Türkiye'de müzik ve dans zevkinin ortak potada kaynaşmasında radyo, sinema, televizyon kadar etkili oldu. Popüler parçalarla komparsitanın, moda danslarla göbek atmanın, yerel halk oyunlarıyla hiçbir yöreye ait olduğu söylenemeyecek bir biçim almış olan halayın, kız ve erkek taraflarının ve davetlilerin kimlik ve niteliğine göre harman olduğu düğün pistinde yaşananlar, "Düğün olur iki kişiye, kaygısı düşer deli komşuya," sözüne örnek olmamak için, yine orda kalmalıdır.

Davetiye, Nikâh Şekeri, Nikâh Fotoğrafı

Düğün davetiyesi folklorda "okuntu çıkarmak", davet etmek "okumak", davetçi de "okuyucu"dur. Oğuzlarda ok davet simgesi iken bugün aynı adı taşıyan okuyucunun tepsisine davet edilenin yakınlığına göre ekmek, şeker, havlu, mendil vb. konulmaktadır. Mumla davet etmek saygı belirtisidir. Bu nedenle "Yeşil götlü mumla davet etmek" deyimi türemiştir. Okuyucu "Çarşamba kına gününe, perşembe gelin indirmesine, cuma gelin duvağına" davette bulunur. Ankara ve İstanbul'dan başlayarak düğün davetiyesinin bastırılması âdet haline gelmiştir.

Nikâh âdetleri imam nikâhı ile medeni nikâhın karışımından oluşur, iki gelenek de birbirinden etkilenmiştir, eski ile yeni, şehir ile köy, dinselle laik, gelenekselle modern iç içe geçer. Büyük şehirlerdeki nikâh şekeri dağıtma âdeti, Ankara'nın doğusundan itibaren nikâhla düğün birleştiği için yaygınlığını gittikçe yitirir. Nikâh şekerleri eskiden mevlit şekeri biçimindeyken bugün bu benzerliğini yitirmiş, çok çeşitlenmiş, şekerin içine konulduğu kaplar da ahşap, seramik, plastik gibi çok çeşitli ve daha estetik biçimler kazanmıştır.

Nikâh fotoğrafı çektirmek de, düğün yapılsın yapılmasın, nikâh törenlerinin önemli öğelerinden biridir. Fotoğraf stüdyosuna gitmek

veya düğüne fotoğrafçı getirmek gibi tercihlere 1980'lerden itibaren düğünlerde video çekimi yapmak da dahil olmuştur.

Düğün Pastası

Düğünde saçı –kansız kurban– âdeti evrenseldir. Buğday kültüründe düğünlerde gelinin başına buğday saçmak, bereket simgesi olarak bugünlere kadar gelmiş bir âdettir. Buğdayın düğün pastasına dönüşmesi ise uzun bir süreçtir.

Romalılar düğünde kuru pastalarını, yiyeceklerini eski âdetin devamı olarak gelinin başına atıyorlardı. Romalı şair ve filozof Lucretius pastaların son zamanlarda damadın başına atılmaya başlandığını, sonra da damatla gelinin aynı pastanın parçalarını yemelerinin (*confarreatio*: birlikte yemek) moda olduğunu yazar. *Pontifex Maksimus*, yani Roma hukukunun, toplumun devletçe tanınan tanrılarla ilişkilerini düzenleyen bölümünden sorumlu rahipler kurulunun başkanı (*pontifex*: köprü yapımcısı, iletişim sağlayan anlamında) tarafından yürütülen tören, bir yanıyla Iuppiter'e ekmek sunmayı içerirken, Roma soylularının evliliklerinin ilahi ve meşru yönünün tescilini de sağlıyordu.

Ortaçağın dinsel havasında buğday saçmak tekrar yaygınlaşır. Misafirlerin kendi pastalarını getirmeleri, düğünün artıklarının fakirlere dağıtılması gibi ağırbaşlı âdetler yüceltilir.

1600'lerde zenginlik arttıkça pasta, kek ve diğerlerinin üst üste yığılması ve yükseklik arttıkça daha çok övünülmesi dönemi başlar. 1660'larda İngiltere Kralı II. Charles'ın Fransız aşçısı duruma müdahale ederek, bu pasta yığınının çok katlı düğün pastası halinde gelenekselleşmesini başlatan pastayı yapar.

Gelinlik ve Duvak

Gelinlikten daha eski olan, gelinin yüzünü örtmesidir. Asurlarda nikâh, tanıklar önünde kadının başının örtülmesiyle tescil edilir. İbrani, Arami dillerde gelin sözcüğü örtünme anlamında "kalattu", Latincede düğün, peçeyle örtünme anlamında *obnubere*, Almancada kadın (Weib), örtülmüş, gizlenmiş, önüne perde çekilmiş anlamında "wiba" sözcüğünden gelir. Yüz görümlüğü âdeti de duvağın önemine işaret eder (bkz. Başörtüsü).

Kuzey Avrupa ülkelerinde yalnızca kaçırılan gelinler yüzlerini örterdi. Renk değil, gizlenme önemliydi. İÖ 4. yüzyılda Yunanlar ve Romalılarda yarı saydam peçeler moda oldu. İğneyle saça tutturuluyor veya şeritlerle bağlanıyorlardı. Moda renk kırmızıydı ve Romalılar *flammeum* adı verilen alev kırmızısını yeğliyorlardı. Gelin düğünde de bu renk giyiyordu. Ortaçağda renk önemini kaybetti ve kumaşın pahası ve takıların zenginliği ön plana çıktı.

16. yüzyılda İngiltere ve Fransa'da beyaz gelinlikler yaygınlaşmaya başladı. Beyaz renk bekâretin simgesi sayıldığı için ruhban sınıfı bu konunun kabaca reklam edilmesini hoş karşılamıyordu. İngiltere basınında bu konu uzun süre tartışma konusu olmayı sürdürdü. 1813'te Fransa'nın etkili moda yayını *Journal des Dames*'de görülen beyaz gelinlik ve duvaktan sonra tartışma kapandı ve beyaz standart renk oldu.

Türkiye'de gelinlik Batı kökenli iken, duvak ve gelin başına verilen önem çok eskidir. Gelinin yüzünün örtülmesi esas olduğu gibi, analar kızlarını telli duvaklı gelin etmeden rahat etmezler. Gelinin teli başından beline kadar inen sırmadır, genç kızlar kesip düğünde takar ve saklarlar, kısmeti açar. Duvak, sözcük olarak Eski Türkçede işlek bir kök olan ve örtü, kapak anlamına gelen "tuğ"dan gelmektedir; bugünkü "tuğla"nın kökü olan "tuğlamak" da suyun gediğini kapatmak anlamında bir fiildir.

1857 yılında evlenen Rafia Sultan'ın düğün kıyafeti şöyledir: Koyu mavi üzerine sırma inci ve pırlanta çiçeklerle işlenmiş, kenarı sırmalı, incili, dantelli, belden iliklenir üç etekli. Geniş yaka ve kollardan görünen, yakası ve yenleri ince dantelli ipek tül gömlek. Ellerde beyaz eldiven. Ayakkabı, entari renginde uzun bot. Entari gibi işlenmiş ve onunla aynı renkte ince bürümcük duvak. Tepede topuz yapılmış saç, gerdanlık, göğüslük, küpe ve bilezik kıyafeti tamamlıyordu ve gelin telleri altın yaldızlıydı. Sorguç yerine çok ince beyaz tül vardı. Abdülaziz Bey'in 1910'lardaki gelin kıyafeti anlatımı da Rafia Sultan'ınkine uyar; yalnız o, ard eteğin bir buçuk arşın kadar uzun olduğunu, bele sırma kolanlı, tokası som mücevherli kıymetli kemer bağlandığını ve üzeri sırma ve inci işlenmiş, ucuna püskül konmuş, ökçesiz şıpşıp terlik giyildiğini belirtir.

Geleneksel dönemde düğünlerde kadınlarla erkekler bir arada bulunmazken, Avrupa tarzı gelinlik ve düğün kıyafetlerinin alaturka dü-

günlerde de giyilmesi sorun oluşturmamış, moda dergilerinden çıkarılan kalıplara göre dikilen elbiseler, Cumhuriyet'ten önce kadın kıyafetinde değişimin yaygınlaşmasını kolaylaştırmıştır.

Türk sinemasında fakir oğlanın gece vitrin kırıp gelinlik çalması gelinlik âdetinin Batılılaşmasında ne kadar etkili olmuştur bilinmez ama "sosyete" ve entelektüeller yeni biçimler arayışında iken beyaz gelinlik ve duvak klasik biçimiyle köylere kadar girmiştir.

Evlilik Yüzüğü

860 yılında Papa I. Nikolas nişan yüzüğünün evlenme arzusunu bildirmek üzere takılmasının zorunlu olduğu kararını aldı. Evliliğin kutsallığının ve boşanma yasağının savunucusu olan Papa, evliliğin fedakârlık gerektirdiği savıyla altından başka yüzüğün de kabul edilmeyeceğini kararlaştırarak geleneğin kurucusu oldu.

Yahudiler evlilik yüzüğünü işaret parmaklarına, Hintliler başparmaklarına takıyorlardı. Yunanlar İÖ 3. yüzyılda "aşk damarı"nın üçüncü parmaktan geçip doğrudan kalbe ulaştığını keşfettiler. Başparmağın sayılmadığı bu hesabı Romalılar da benimsediler, hatta doktorlar ilaçlarını bu "sağaltıcı parmak"la karıştırıyorlardı. Hıristiyanlar da bu âdeti sürdürerek yüzüğü "Baba adına" işaret parmağının ucuna geçirip, "Oğul adına" orta parmağa aktardıktan sonra "Ruhülkudüs adına" yüzük parmağına geçirip "Amin" diyerek dinselleştirdiler.

Altın yüzük takma ayrıcalığı Romalılar zamanında yalnızca senatörlere, yüksek kamu görevlilerine ve daha sonra şövalyelere tanınıyordu. İmparatorlar bu ayrıcalığı nişan-madalya anlamında belirli kişilere tanıyorlardı. Iustinianus bu hakkı bütün Roma yurttaşlarına verdi. Katolik Kilisesi hiyerarşisinde yüzüklerin takılacağı parmaklar ve taşları, papadan rahibelere kadar belirlendi. Farklı âdetler gelişmiş olmasına karşın altın yüzük bütün Avrupa'da evlilik bağının simgesi haline geldi.

Yüzük ve terzi yüksüğü Uygurca döneminden beri Türkçede vardır ve Batı'da olduğu gibi sihirli yüzük masallara girmiştir. Nişan yüzüğü çok önemsenirken evlilik yüzüğüne alyans (Fransızca "alliance" birleşme, ittifak) denilmesi kökeni konusunda yeterince fikir vermek-

tedir. İslam fıkhına göre altın, gümüş kullanmak erkeklere yasak olmakla birlikte, israf ve lüks anlamı taşımadığı ve "örfen zaruret" olduğu için nişan ve nikah yüzükleri helal sayılmaktadır.

Balayı

Avrupa'da geleneğin kökeni araştırıldığında balayının kökenindeki "bal"ın "cicim ayları" anlamını değil gerçek balı ifade ettiği görülür. Kuzey Avrupa'da kız kaçırıldığında bir süre kızın ailesinden saklanılması gerektiği ve bu sürede saklandıkları yeri yalnız onlara köyden yiyecek, bal getiren delikanlının arkadaşlarının bildiği folklorcularca anlatılmaktadır.

Yeni evlilerin ilk aylarında şarapla karıştırılmış bal içme geleneği de Kuzey Avrupa'da yaygındı. Hunların hakanı Attila'nın 450 yılında III. Valentinianus'un kız kardeşi Honoria'yı kaçırdığı ve düğününde fıçılarla bu içkiden tüketildiği bilinmektedir. Attila üç yıl sonraki düğününde bu içkiden boğularak esrarlı biçimde ölecektir.

Balayı 16. ve 17. yüzyıl İngiliz edebiyatında güzel şeylerin geçiciliğinin simgesi olarak kullanılmıştır. Fransızcaya ise (lune de miel) İngilizceden çevrilerek 19. yüzyılda alınmıştır.

Doğum Günü

Doğum günü kutlaması Eski Mısır'da İÖ 3000'lerde kutsal firavunun doğum gününün kutlanmasıyla başladı. Doğum gününü kutladığını bildiğimiz ilk kadın da, sevgilisi Marcus Antonius'la davetlileri kabul eden ve davetlilere değerli armağanlar veren Kleopatra'dır.

Eski Yunanların inanışına göre av ve ay tanrıçası Artemis her ayın altısında doğum gününü kutluyor ve kendisine un ve baldan kocaman bir pasta yapıyordu. Yunan ilahları her ay doğum günlerini kutladıklarından yılda on iki doğum günleri oluyordu. İnsanlarda ise sadece erkeklerin doğum günleri kutlanıyor ve bu kutlamalar adamın ölümünden yıllar sonrasına kadar devam ediyordu.

Romalılar önemli devlet adamlarının doğum günlerini resmi tatil günü yaparak bugün de devam eden bir uygulamayı başlattılar.

Hıristiyanlar ise doğum günlerini kutlayacak durumda değillerdi. Ancak azizlerin ölüm günleri anılarak yortu yapılıyordu; bu dünyadan ölümsüz gerçek dünyaya geçiş olduğu için asıl anılması gereken gün ölüm günüydü. 245 yılında İsa'nın doğum tarihini saptamak için çalışma başlatanlara karşı, Katolik Kilisesi bu çabayı yerinde bulmamış ve buna İsa'nın firavuna benzetilmesi diyerek karşı çıkmıştı. 4. yüzyılda ise bu tutum değişti ve İsa'nın doğum günü önemsenerek Noel geleneği başlatıldı.

12. yüzyıla gelindiğinde Avrupa kiliselerinde kadın ve çocuklar dahil cemaatin doğum tarihleri kaydedilmeye ve doğum günleri kutlanmaya başlandı.

Bizde devlet katında kutlamalar padişahların cülus (tahta çıkma) günleri, şehzade ve sultanların doğum ve düğünleri, halk arasında düğün, sünnet, ilk tıraş, okula başlama gibi dönemeçlerdir. Osmanlı padişahları doğum günleri kutlamalarında, Avrupa krallarının devlet salnamelerinde de yer alan doğum günlerinden esinlenmiş olsa gerek. II. Abdülhamid'in doğum ve cülus günleri "vilâdet-i seniyye şehrayinleri tarih-i Arabî ve cülus-ı hümayun şehrayinleri tarih-i Rumî itibariyle" icra kılınmıştır. Yaşlı kuşak doğumunu gün olarak bilemeyip yılını hesaplamalarla çıkartırken şehirliler arasında gittikçe yaygınlaşan doğum günleri, okul çocuklarının birbirini taklidi ile yeni kuşaklar için vazgeçilmez hale gelmektedir.

Pasta Mumu

Çocukların doğum gününün kutlanması 13. yüzyılda Almanya'da başladı. Çocuk sabah üstünde mum yanan pastayla uyandırılıyor, akşam yemeğinde pasta ailece yenene kadar üzerindeki mumlar gün boyu değiştiriliyordu. Pastaya "hayat kandili" olarak çocuğun yaşından bir fazla mum dikiliyordu.

Mum, yatırlarda, düğün davetlerinde kullanılmakla birlikte, "ölüsü kandilli" küfründe de görüldüğü gibi, bir yandan da Hıristiyanlıkla özdeşleştirilir, doğum günü pastasında görüldüğünde ise, rakı karşısında viski gibi, iyice tepki çekerdi. Ancak çocukların doğum günü kutlamaları yaygınlaştıkça pasta mumu da, pastaya ad yazdırmak da gittikçe daha geniş kesimler için olağanlaştı.

"İyi ki Doğdun..."

Happy Birthday to You şarkısı ilk kez 1893'te "Good Morning to All" başlığıyla *Song Stories of the Kindergarten* adlı kitapta yayımlandı. Kentuckyli iki kız kardeş, çağdaş kreş-çocuk eğitiminin öncülerinden Mildred (ölm. 1946) ve Patty Smith Hill (ölm. 1906) tarafından yazılan şarkı, kreşe gelen küçüklere karşılama olarak yazılmıştı. 1924'te Robert H. Coleman yayımladığı şarkı kitabında, şarkının adını ve ilk kıtasını değiştirmemiş fakat ikinci kıtaya "Happy Birthday to You" satırını eklemişti.

1934'te Broadway'de oynanan *As Thousands Cheer* müzikalinde şarkı söylenince, kardeşlerin üçüncüsü dava açtı ve ablaları şarkının 16 Ekim 1893'te patentini almış oldukları için davayı kazandı. Şarkının her ticari çalınışında telif alacaklardı.

Şarkı Broadway oyunundan çıkarıldı, telefonla yarım milyon kişiye doğum günü şarkısı göndermiş olan Western Union şirketi bu hizmetini kaldırdı. Fakat doğum günü şarkısı olarak melodi ve sözler dünya çapında yaygınlaştı.

Ölüm Gelenekleri

Cenaze törenleri, yokluk, murdarlık ve bu felaketten arınma, kefaret (kurban-ölünün ardından karısının, atının yakılması, eşyalarının gömülmesi, yuğ, yemek verme, yüzü çizme vb.) anlamlarıyla yüklüdür. Ölümcül hasta için yeni çadır kurulması, ölünün çıktığı kapının örülüp yeni kapı açılması, kalanların sağlık ve esenliği için başvurulan evrensel tedbirlerdir. Ölü çevresinde mum yakan Romalılar, yeraltı ruhlarının ışıktan korktuklarını düşünüyorlardı. Kuzey Avrupalılar da tabuta sayısız çivi çakarak ve mezarın üstüne ağır taşlar koyarak tedbirler alıyorlardı. Ölüye duyulan saygının gereği kabul edilen cenazede siyah giyinme âdeti, bu duygudan değil ölüm ruhlarının çevrede dolaşmasının yarattığı korkudan kaynaklanmaktadır. Siyah rengin matem işareti olduğu Osmanlı tarihindeki örneklerde de görülmektedir. IV. Murad'ın ölümünde Sultan İbrahim siyah sarık taktığı gibi, vezirler ve ayan da imameleri üzerine siyah bağlamışlardı. Fakat beyaz ve mavinin de matem rengi olduğuna ilişkin deliller vardır.

Cenaze Alayı, S. Schweigger; Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel u. Jerusalem, *Nürnberg, 1608 (M. And,* Istanbul 16th Century*).*

Ermiş, dede mezarları ve türbeler, adak ve şifa mercileri olarak Anadolu'nun değişmez manzarası olduğu gibi, yeni mahallelerde de "ihdas" edilerek ihtiyaçların karşılanmasına devam edilmektedir. Yaşam ağacı servinin mezar ağacına dönmesi, mezar toprağının şifa veya büyü aracı olarak kullanılması, Diyanet İşleri Başkanlığı uzun süre mücadele verse de mezarlarda mum yakılması gibi folklorik yönler yanında, ölüm geleneklerinin önemli bölümü hâlâ dinsel görünüm altında iken cenaze arabası, mezar başında nutuk söylemek, çelenk göndermek gibi önemli yönleri de modernleşme tarihinin sonucu olarak hayatımızda yer tutmaktadır.

Ağıt

Ölüm haberiyle yaka yırtmak, saçını yolmak, yüzünü çizmek gibi ağıt yakmak da çok eski geleneklerdendir. Ağıt yakma geleneği halk edebiyatının zengin bir dalını oluştururken, bir yandan da profesyonel ağıtçıları doğurmuştur. Ağıtçılık İran, Arap ve Balkan ülke-

lerinde yaygın meslek olduğu gibi, Anadolu'da da bazı bölgelerde geçerlidir. Ağıtçı kadın ustasından el almış biri olmalıdır; bir yandan da ölü hakkında bilgi edinebilecek kadar yakın çevreden olması gerekir. Ölü sahibi kadınlar kendisinden fazla ağlarsa "haydi derdinizi yel alsın," diyerek kızıp cenaze evini terk eden ağıtçı, bir yandan ağlar ve ölünün evde bulunması doğru bulunmayan eşyası teker teker çıkartıldıkça kafiyeler düşürerek ne kadar yakıştığını, ne kadar sevdiğini söylerken, bir yandan da işine yarayanları ayırıp eteğinin altına yığar.

Aşk, kahramanlık, genç ve bebek ölümü, eşkıyalık gibi konularda çok başarılı ve artık klişe yerine geçen ağıtlar bulunduğu gibi, uzun zamana dayanabilen tarihsel veya destansı kişilik kazanmış kimseler için yakılmış ağıtlar, yazılı metin bırakmayan halkın değerlerini çözümlemek için önemli veriler taşırlar.

Helva, Ölü Yemeği

Ölü aşı Orta Asya'da yaşayan bir gelenek olduğu gibi *Dede Korkut*'ta da bulunur. Ölü aşı, ölünün ruhu için verilir; Anadolu'da geçmiş ruhlara okunan dualarla, birinden iyilik istenirken söylenen "ölmüşlerinin canı için", "canına gitsin" deyimi, ata ruhunu memnun etme alışkanlığından kalmadır. Avrupa'da cenaze yemeği geleneği Roma'dan kaynaklanmıştır. Yunan ve Romalılar ölülerini yıllar sonra da anarak adlarına ziyafet vermiş, ünlü kahramanlar için şölen ve şenlikler düzenlemişlerdi. Romalılar yalnızca merhumun dostlarına yemek vermemiş, çalışanlara da et dağıtmışlardır.

Bizans'ta ve Ortodoks Hıristiyan Kilisesi'nde ölü için yakınları tarafından düzenlenen anma günleri ile belirli yortu günlerinde "koliva" (bkz. Aşure) yapılarak kilisede ve mezar başında dağıtılması resmi liturjide yer alır.

İslam'a göre ölü evinden yemek yemek mekruh olup tersine ölü evine, acılı aileye yemek götürmek gerekir. Ama atasözünün de "Ölü her gün helva pişiyor sanırmış," dediği gibi, ölü yemeği-helva yapıp yedirme âdeti çok kuvvetlidir.

Çelenk

Irak'ta Musul yakınlarında bulunan yüz bin yıllık yerleşim yeri Şanidar mağarasındaki bir mezar, ölü gömme âdetini başlatan Neandertallerin ölüye çiçek sunma âdetini de başlattığını düşündürtüyor. Mezarda, yakın çevrede yetişmeyen çiçeklerin tohumları bulunmuştur, dolayısıyla, mezarın uzaklardan getirilmiş çiçeklerle kaplanmış olduğu düşünülmektedir.

Eski Yunanlar ölülerini ve mezarlarını çiçekle süslerlerdi. Ortodoks dünyada cenazenin çiçekle süslenmesi âdeti devam ediyor. Almanya'daki Türk mezarlarının yortu günlerinde daha fazla çiçekle donatılıp mum yakılmasının da gösterdiği gibi, ölüsünü anma vesilesi yaratmakta komşu kültürlerden etkilenmenin sınırı yoktur.

Çelenk Farsça bir sözcüktür ve değerli nesnelerle süslenip başa takılan sorguç anlamına gelmektedir. Osmanlıcada son dönemde bugünkü çelengin karşılığı olarak kullanılmış olan Arapça "iklil" sözcüğünün de gerçek anlamı "taç"tır. Çelenk sözcüğünün Yunanca "stellengis"ten geldiği iddiası bulunduğu gibi, başarı gösteren kumandanlarına dağıtılan armağanların da aynı kapsam içinde bulunması, Fransızca çelenk sözcüğü "couronne"un da taç anlamına (Latince *corona*) gelmesi Doğu ve Batı'da aynı kullanıma işaret etmektedir.

Abdülhak Hamid'in cenazesine (1937) iki yüze yakın çelenk gönderilmiş, çiçek tepesi haline gelen mezarın fotoğrafı *Cumhuriyet* gazetesinde "Makber" altyazısı ile yayımlanmıştı. Bayramlarda ve özel günlerde anıtlara-heykellere çelenk koyma âdetinin sivil tarafı düğün, açılış ve cenazeye çelenk göndermektir. 1967'de kurulan Türk Eğitim Vakfı cenaze çelenkleriyle bağış toplamaktadır.

Devir

Ölünün adına hatim indirilip, sağlığında kılamadığı namazlar, tutamadığı oruçlar, kesemediği kurbanlar, veremediği zekâtlar gibi farz ve görevlerin affı için adına mirasından fukaraya verilecek para hesaplanır; ancak para yetmediğinden ve dağıtılmak istenmediğinden, yapılan hesapla elde edilen miktar elden ele verilerek kabul ettim an-

lamında "kabültü", hibe ettim anlamında "veheptüke" denilerek hazır bulunan yakınlar ve hoca arasında dolaştırılır ve sonunda ölünün paraya tahvil edilmiş olan borçları, sözde verilen kişilerce hibe edilip bağışlanarak bu paranın da aile içinde kalması sağlanır. Bölgesine göre hocanın payı artar veya azalır, bu hile-i şeriyeye inanılan yerlerde hoca merhumun bağışlanmasını kendi aldığı payla ilişkilendirecektir. Ölüsünün huzur bulmasını isteyen aile bu devir işlemini yaptırırken, "Deli deliyi imam ölüyü sever," atasözünü söylemeyi de ihmal etmeyecektir.

Mevlit

Dini edebiyatta Hz. Muhammed'in doğum ve yaşamını anlatmak için yazılan manzum esere verilen addır, Arapça "vilâdet" doğum kökünden gelir. Mevlit denince akla gelen Süleyman Çelebi'nin 1409'da yazdığı *Vesiletü'n-Necat* adlı Anadolu Türkçesinin güzel, duru örneklerinden olan şiiridir.

Hz. Muhammed'in doğum gününün kutlanması Fatimilerle başlamıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı da Kutlu Doğum Haftası adı altında etkinlikler düzenlemektedir. Anadolu'da bu âdetin III. Murad devrinde Süleyman Çelebi'nin eseriyle başladığı kabul edilir. Kandil günlerinde, bayramlarda, *Kuran* okunan, dinsel yön olması gerekli ve doğru bulunan törenlerde mevlit okunması neredeyse şart görülür hale gelmiştir. Mevlit'in *Kuran*'la karıştırılır olduğu da tespit edilmiştir. Kadın *mukabele*leri ve mevlit şekerleri kapalı toplumsal yaşamda küçük çocukların en renkli günlerindendi.

Ölülerin ardından birinci, üçüncü, yedinci, kırkıncı ve elli ikinci günlerinde Mevlit okutmak ve bu günleri ölünün burnunun düşmesi, kemiğinin erimesi gibi olaylara bağlamak ölüm geleneklerinin önemli yönlerindendir. Bizans tarihlerinde ölümün üçüncü, dokuzuncu ve kırkıncı gününde ayin yapıldığı yazılı olduğu gibi, eski İslam kaynakları da bu âdetin Hıristiyan kaynaklı olduğunu yazmış, bidat ve mekruh olduğunu ileri sürmüşlerdir.

90'lı yıllarda bazı sol siyasetlerin de "şehitlerini kırkında mezarı başında zılgıtlarla" andıkları görülmüştür.

Mezar Taşı

Ölünün mezarını yaptırmak, ardında kalanların merhuma bağlılığının göstergesi ve mezarı ziyaret de vecibelerdendir. Ortodoks İslam'a göre mezar yerinin belli olmaması gerekirken özellikle İstanbul'da mezar mafyası türeyecek kadar mezara vefa vardır. İşlenmiş mezar taşı Müslümanlık tarihinde 8. yüzyıl başına, türbe ise 10. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Türk mezar taşlarının Arap ve İran geleneklerinden farklılaşması araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Ulu kişilerin sandukaları ve mezarları insan üstü boyda olduğu gibi, zamanında, mezarın baş ve ayak ucuna konan taşlar ruz-ı mahşerde keffe-i mizana konduğundan, büyük taş koymanın ziyade fazileti vardır diye Kemalpaşazade'ye yakıştırılan bir hüküm olduğu, Ebussuûd Efendi'nin aslı yoktur diye yalanlamasıyla anlaşılmaktadır.

Osmanlı mezar taşı geleneği cinsiyet, mevki ve meslek ayrımını gösteren taşları ve mezar taşı edebiyatıyla toplumsal tarihle ilgilenenlerin önemli veri kaynakları arasında yer almaktadır. Selçuklu dönemi mezar taşları yekpare taş sandukaları, stilize hayvan figürleri ile Osmanlı taşlarından ayrılır. Anadolu'da mezar taşı geleneğinin ilgi çekici başlıklarından birini de koç başlı mezarlar oluşturur. Çoğunlukla Doğu Anadolu'da bulunan ve Akkoyunlu geleneğine bağlanan bu tarzın en ısrarlı olduğu ve günümüze ulaştığı yer Tunceli olmuştur.

Mezar taşlarına "hüve'l-baki" (baki olan O'dur) yazılması geleneği hâlâ devam etmektedir ve 30'lu, 40'lı yıllarda bazı bölgelerde Türkçeleştirilmiş ve yeni Latin alfabesi ile yazılmışsa da, bugün eski usul geçerlidir.

İstanbul'daki, mermerden kırık gemi direği, yelken bezleri, makara ve halatlarla işlenmiş kaptan-ı derya ve deniz subayı mezarları, anıt mezar özelliği taşımaları ve anıt-heykel yaptırma yönünde Cumhuriyet'le birlikte meşrulaşacak bir anlayışa öncülük etmeleri açısından üzerinde yeterince durulmamış uygulamalardır. Tanju Cantay'ın araştırıp ortaya koyduğu gibi, hepsi 19. yüzyıla ait olan bu mezarlardan, 1865'te ölmüş Ateş Mehmet Paşa'ya ait olanının Fransa'da yaptırıldığı bilgisi konuyu daha da ilginçleştirmektedir. Mezarlıkların şehir hayatında tuttuğu yer seyahatnamelerde Batılıların dikkatini çeken bir konu olarak sürekli dile getirildiği gibi, çeşitli incelemelerle

de işlenmeye başlamıştır. Üç semavi dinin de mezarlıkların şehir dışında olmasını uygun görmelerine karşın, Osmanlılar bu kuralı Avrupalılardan daha büyük bir titizlikle uygulamışlardır. İstanbul mezarlıkları zamanla şehir içinde kaldığı gibi, 19. yüzyıla kadar devlet büyüklerinin hazireler içine gömülmesi geleneği de yoktur. Mesire, oyun yeri ve yeşil alan ihtiyacını karşılayan mezarlıklar Tanzimat paşalarının modern şehir yaratma çabaları sonucunda hücuma uğrayan ilk alanlar olmuş, şehirlerin büyümesi sonucu 60'lı yıllara kadar belediye asri mezarlıklarının yapılmasıyla devlet daireleri, meydan, konut alanı ve bazen de parka çevrilmişlerdir. Bu şehircilik anlayışının folklorumuza kazandırdığı konulardan biri de, yıkılmak istenen türbede yatan ermişlerin, greyderin kepçesini kırarak, görevlileri çarparak, rüyalarına girerek, çeşitli biçimlerde yıkım kararını durdurmalarıdır. 1879-1881 yılları arasında Bursa valiliği yapan Ahmed Vefik Paşa, şehirde cadde açma çalışmaları sırasında Yürüyen Dede'ye ait türbenin yıkılması gerektiğinde devlet ve din adamlarını alarak türbenin yanına gitmiş, Dede'ye nutuk çekerek yapılan işi anlatmış, böyle bir hayra yardımcı olacağını beklediğini söylemiş ve sonra üç kez "Yürü Ya Dede!" diye bağırarak, "Dede türbesinden ayrıldı, yıkın!" emrini vermişti.

İngiltere'de özel mezarlık yapımı 1831'de kolera salgınından sonra özendirilmiş, 1850'den sonra da Londra'da şehir içine ölü gömülmesi yasaklanmıştır. Veba salgınları ve şehirlerin büyümesi 18. yüzyılın sonlarından 19. yüzyıl ortalarına kadar Avrupa şehirlerinde bu yönde kararlar alınmasında etkili olmuş, çağdaş-fenni mezarlıklar kurulmuştur. İstanbul'da şehir içine ölü gömülmesi yasağının tarihi 1868'dir.

Ankara'da belediye mezarlığı 1939-41 yılları arasında yapılmış, 1941'den sonra şehir içine cenazelerin gömülmesi yasaklanmıştır. Bu yılda asri mezarlığa gömülen ölü sayısı 2671'dir. Mezarlıkların imar mevzuatı ile veya başka herhangi bir nedenle park, çocuk parkı, meydan, otopark ve yeşil alan olarak yıkılamayacağı ve asli gayesi dışında kullanılamayacağı, il özel idareleri, belediye ve köy bütçelerinden her yıl bakımları için ödenek ayrılacağı 9 Haziran 1994'te Mezarlıkların Korunması Hakkında Kanun'la hükme bağlanmış durumdadır.

Amin

Eski Ahit'te 13, *Yeni Ahit*'te 119 yerde geçen ve *Kuran*'da bulunmayan amin sözcüğünün kökeni Eski Mısır'da İÖ 2500 yıllarında "gizlenen, gizli olan" anlamına kullanılan "amun" sözcüğüdür. Eski Mısır'da tanrıların kralı Amon'du ve önceleri Hmun kentinin tanrısıyken, İÖ 1991-1962 yıllarında hüküm süren I. Amenemhet zamanında firavunların koruyucu tanrısı olarak Teb'de de Amon'a tapınılmaya başlandı. Heliopolis'in tanrısı Ra ile özdeşleştirilerek Amon-Ra adıyla bütün Mısır'ın tanrısı oldu. Yeni Krallık döneminde (İÖ 1570-1320) görünmezlik niteliğinin tarafsızlık ve bilgelik niteliklerinden kaynaklandığı kabul edilerek yoksul ve ezilmişlerin tanrısı oldu. Amon çeşitli çalkantılara karşın bütün Mısır'ın tanrısı olma niteliğiyle İÖ 80'li yıllara kadar gücünü sürdürdü.

Eski Ahit'te Amun, Allah'ın adlarından biri olarak bir yerde geçtiği gibi, *Yeni Ahit*'te de İsa'nın unvanı olarak bulunur. Hz. Muhammed'in lakabı da Emin'dir.

Sami dillerinde doğru, güvenilir, emin anlamlarında "emn" kökünden sözcüklerin akrabası kabul edilen amin sözcüğünü Yahudiler benimsemiş ve vaazlar sonunda cemaat tarafından sözlerin doğruluk ve güvenilirliğini temin etmek için kullanılmıştır. Üç semavi dinin ortak sözcüklerindendir.

Seccade

Tek kişilik secde edilen halıdır. Saf denilen üçlü, beşli hatta yedi mihraplıları da vardı. Şal, kumaş, kilimden de yapılır ama esas olan halıdır. Kadınlar yorgan gibi pamuk astarla dikilmiş, kaplaması yazma olan "yazma seccade" kullanır. "Arakıye" Bursa'da tiftikten dövme suretiyle yapılır. Tiftik keçisi postunun yalnızca mavi veya kırmızıya boyanarak seccade olarak kullanılması da yaygındır. "Manyaluka" ise kadife zemin üzerine küçük kumaş parçaları dikilmiş, her parçanın çevresi ipek ve sırmayla işlenmiş seccadeydi. Amerikalıların kültür merkezlerindeki kurs ve sergilerle dünyaya yaymaya uğraştıkları "patch-work" yorgan, ev hanımlarının daha mütevazı manyalukaları gibidir.

Tespih

Namaz sonunda tekrarlanan üç sözcükten birincisi olan "süphanallah"tan türetilmiş bir addır. Otuz üçlü, doksan dokuzlu olanları olduğu gibi tanelerin (süpha) sayı ve büyüklükleri tarikatlara ve işlevlerine göre değişiklik gösterir.

Tespihin Budizmle doğduğu ve yayıldığı kabul edilir. Budist dünyada tespihler yüz sekiz, Katoliklerde yüz elli tanelidir. Katolik dünyasında tespihin yaygınlaşması, Dominiken mezhebinin kurucusu Domingo de Guzmán'a (1170-1221) rüyasında Meryem'in günah ve sapkınlığa karşı tespihi öğütlemesiyle başlamıştır. Avrupa dillerinde tespih sözcüğünün Latince *rosarium* (İngilizce rosary) gül bahçesi sözcüğünden geldiği düşünülmektedir. İngilizce "prayer" dua sözcüğü "biddan", dilemek kökünden gelirken, "bead" boncuk sözcüğü de aynı kökten gelmektedir.

Tespih taneleri akik, amber, bağa, cam, lületaşı, fildişi, inci, kantaşı, kehribar, mercan, narçin (hindistan cevizi), necef, sedef, şahmaksut, yeşim, yıldız (kedigözü), yüzsürü (siyah Erzurum kehribarı üstüne gümüş kakma), zergerdan (gergedan boynuzu), abanoz, demirhindi, düveydari, fethipaşa, gül, kelenbek, kanağacı, kuka, maverd, nebik (sakız ağacı), ödağacı, pelesenk, sandal (servi), sırçalı kuka, yılanağacı, zeytinden yapılır. İmame ve püskül kokulu da olabilirken malzeme ve biçim açısından çok çeşitlidir. İçinde Kâbe görünen imameler, televizyon, sinema bulunmayan dünyamızda mucize gibiydi.

Adnan Adıvar tespihle "lâ havle" çekmenin kökenini 1946'da şöyle anlatır:

> "Abdülhamid'in 'devr-i menhus-i istibdad'ında ağzından laf kaçırmamak için tespihe asılarak söyleyeceği sözler yerine lâ havle çekenler çoktu. Sonradan da sıkıntılı zamanlarda sinirlerimizin ucunun sivrisini alan bir alet yerine kullanıldığını gördük. Çok sigara içmek istemeyenlerin de bu çareye başvurduklarını biliriz. Fakat ne de olsa güzel bir tespih hiç de göze batacak bir eşya değildir. Bilakis tespihin birbirine uygun ve düzgün tanelerle zarafetle oynamasını bilen eller, göze, konuşurken tuhaf tuhaf hareketler yapan ellerden daha hoş gelir."

Adıvar tespihin racon tarafını ve nihayet biçim ve sallama tarzlarına göre siyasal eğilimleri göstermesini unutuyor ki, bu da ayrı bir fendir.

Dinsel Terimler

Din terimleri doğal olarak Arapça olmakla birlikte, Türkçede birincil önemde olan bazılarının Farsçasıyla bilindiği görülmektedir. İlk *Kuran* tercümeleri yapılırken de, dinsel terimlerin Türkçe karşılıkları kullanılmış, o zaman Türkçeye girmiş olan ve Anadolu'ya kadar taşınan Soğd asıllı Budizm terimleri de bu çevirilerde yerini almıştır.

Peygamber: Farsça haber getiren anlamında; Arapçası "nebi". İlk Türkçe karşılığı yalavaç/yalvaç, sonra elçi de kullanılmıştır.

Aptes (Abdest): Farsça "ab" su ve "dest" el sözcüklerinden bileşik sözcük; *Kuran*'da geçmez, genel olarak vudû, fıkıhta tahâret-i suğrâ olarak adlandırılır.

Namaz: Farsça saygı, yardım etmek, hizmet; Arapça "salat"; Türkçe yükünç; yükünç yükünmek: namaz kılmak.

Oruç: Farsça "ruz" gün sözcüğünden; Arapça "savm"

Günah: Farsça, Arapçası "ism"; Türkçe: yazık, yazınç; yazmak: günah işlemek.

Kul: Türkçe, Arapçası "abd".

Feriştah: Farsça aslı "firişte", Arapça melek.

Uçmak: Aslı Soğdça "uştmah"; uçmak köküne benzetilerek ve saygın ölüler için ölmek yerine (ruhu) uçmak denilmesinden etkilenilerek Türkçe sanılmıştır; Arapça cennet.

Tamu: Aslı Soğdça, Arapça cehennem.

Huda: Farsça Tanrı. Gülbanklar ve mehter marşlarında geçen Yezdân da Farsçadır, aslında Zerdüştlerin hayır ilahıdır. Çalap, Bayat: Anadolu'da, örneğin Yunus Emre'nin de kullandığı Tanrı anlamında Türkçe sözcükler.

Adak: Türkçe, Arapçası nezire.

Hoca: Farsça aslı hâce.

Zındık: Farsça "zend" yorum, "zende" sapkın inanç anlamından "zendik" Avesta'yı yorumlayan, Zend-Avesta'yı benimseyen Maniheistler. Sonra Mazdekileri de kapsadı ve İslam dünyasında 11. yüzyıldan itibaren ehl-i sünnet dışı her türlü dini ve felsefi inanç ve öğreti sahipleri için kullanıldı.

III
Takvim

Hayvancı toplumlarda yıl, yaylak ve kışlak zamanı olarak ikiye bölünüyordu. Kış mevsimi girmeden sürüye koçlar katılıyor, bu zamana "koç katımı" veya "biçin ayı", Arapçada da Kasım yani bölen, aralayan ay deniliyordu. Osmanlı takviminde de yıl Ruz-ı hızır (eski takvimde 23 Nisan, miladi takvimde 6 Mayıs) ve Ruz-ı kasım (Ekim'in 26'sı yani Kasım'ın 9'u) olarak ikiye bölünürdü. Sonra mevsimlerden başka, astronomik gerçekliğe dayanmayan zaman bölümlemeleri de geliştirildi. İnsanlık güneş ve ayın hareketlerini doğru olarak hesaplayacak biçimde astronomi bilimini çok erkenden geliştirmişti ama astronomik gerçeklikle zaman ölçümünde kullanılan ayı, güneşi esas alan veya karma sistemli takvimler arasında her zaman uyumsuzluk oldu.

Tarihçiler tarihi yazının bulunuşuyla başlatırken, Romalılar Roma'nın kuruluşu (İÖ 753), Yunanlar ilk Olimpiyat oyunları (İÖ 776), Yahudiler Yaratılış (İS 9. yüzyılda oluşturulan takvime göre İÖ 3761), Hıristiyanlar İsa'nın doğumu, Müslümanlar Hz. Muhammed'in hicretiyle (İS 622), Fransız Devrimcileri ise, 1805'te Napoléon ilga edene kadar, ilk günü 22 Eylül 1793 olmak üzere devrim takvimiyle başlatır. İsa'nın doğumunun yani miladın tarihin başı kabul edilmesi 1285 yılında önerilmiş, Roma Kilisesi'nin araştırmaları sonucu doğu-

mun Roma takvimimin 754. yılına denk geldiği hesaplanmış ve yanlış yapılmıştır. Hicretin tarihin başı olması ise, Hz. Muhammed'in peygamberliğinin başlangıç gününün tam olarak saptanamaması nedeniyle kabul edilmiştir. Hicretin on yedinci yılında Halife Ömer zamanında Hicri takvim kullanımı başlamıştır.

Osmanlılar 1790 yılına kadar kameri (ay takvimi - Hicri) takvim kullanmış, bu yıldan itibaren ise mali işlerde şemsi (güneş takvimi - Rumi) takvimi geçerli sayarak yılbaşını Mart olarak kabul etmişlerdir. Hicri takvimde bir yıl 355 günken Rumi takvimde bir yılın 365 gün olması devlet maliyesi açısından kârlı bulunmuştur. 1840'tan itibaren Rumi takvim maliyenin tek takvimi haline getirilmiştir. 1917'de yapılan düzenlemeyle Rumi takvimle Gregoryen takvim arasındaki gün uyumsuzluğu ortadan kaldırılmıştır.

Cumhuriyet döneminde 1925 yılında çıkarılan kanunla Miladi takvim benimsenmiş, mali yıl başı 1983'e kadar 1 Mart olarak kalmıştır. Miladi takvimi kabul eden bütün kültürlerde olduğu gibi, geleneksel, dinsel bayram ve günlerle resmi takvim arasında uyumsuzluk vardır. Örneğin ay takvimine göre başlayan Ramazan'ın başlangıcını saptamak Müslüman dünyasında sorun oluşturmaktadır. Yasalar, ekonomi ve toplumsal ilişkiler yerel ağızlar gibi yerel takvimleri de yok etmektedir.

Bugün insanlığın çok önemli bir bölümünün yaşamını belirleyen mesai-tatil ritminde arkaik kalıntılar gibi duran bayramlarla kutsal ve özel günler, gerçekten de insanlığın zaman algısını belirleyen tarih öncesi üretim ve din-siyaset örgütlenmelerine kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. Sanayi öncesi toplumlarda mevsim değişimleri üretim dönemlerini belirlediği için bu dönüşümler törenlerle karşılanmış, örneğin ilkbaharın gelmesi tohumların yeşermesi, sonbahar döllenme mevsimi anlamına geldiğinden, bereketin garanti edilebilmesi amacıyla tanrılara, totemlere özel kurbanlar verilmesi gerektiğine inanılmıştır. Baharın gelişi, zamanın sona ermesi tehlikesi yani kıyamet korkusunun bir yıl daha atlatılması anlamına geldiğinden, Mezopotamya uygarlığında dinsel-siyasal erkin teslim edildiği krala ihtiyaç kalmadığının da göstergesi olarak kabul edilmiş ve bahar bayramları kral kurbanıyla kutlanmıştır. Özellikle Babil örneğinin iyi bilindiği ilkbahar kutlamalarında bütün şehir halkının katıldığı "ser-

best aşk" günleri ile kurulu düzen altüst edilerek yeni bir yıla hazırlanılmıştır. Kral katli/kurbanı, eski Türklerde kağan seçilen kişinin boğazının iple sıkılıp hükümdarlık müddetinin ne kadar olacağının sorulması ve can havliyle söylediği süre içinde ölmemişse öldürülmesi geleneğinde de görüldüğü gibi oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Avrupa'da devam eden karnaval, faşing (fashing) geleneği, yeme-içme, cinsellik ve şiddet içeren yönleriyle, kökleri pagan çağlara giden, toplumsal düzenin altüst edildiği olağandışı bir "zaman"ın kalıntılarıdır.

Folklorcuların Anadolu'da "seyirlik köy oyunları" başlığı altında incelediği toplu eğlencelerin kökenlerinin pagan dönemden kalma, eski çağların ortak kültür izlerini taşıdığı görülmektedir. Ölüm ve dirilme, kız kaçırma, nevruz öğelerini barındıran değişkeleriyle Trakya ve Balkanlar'a yayılmış Cemal-Deve oyunu, Sinsin, Koskosa ritüelleri, Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'dan başlayarak Balkanlar'a kadar uzanan mantıvar, martufal, Rize'de vartavar, Trabzon'da dernek olarak bilinen yayla şenlikleri aynı kapsam içine alınabilir. Kaşgarlı Mahmud *Divanü Lûgat-it-Türk*'te (1072) bayram sözcüğünü açıklarken, "halk arasında gülme ve sevinme; bir yer ışıklarla ve çiçeklerle bezendiği zaman 'bayram yer' denir ki 'gönül açan yer' demektir. Bu kelimenin aslının ne olduğunu bilmiyorum çünkü bu kelimeyi Farslardan dahi işittim. Bununla beraber Oğuzlar bayram gününe 'beyrem' derler. Bu sevinç ve eğlence günüdür," açıklamasını yapar. Çağatayca "paykamak", Sagay ve Koybalca "paymak" sözcüklerinin varlığı bu konuda araştırmaların derinleştirilmesi gereğini ortaya koymaktadır. Çağdaş dünyada milli bayramlar ortaya çıkarken kutsal günler tatile dönüşmüştür.

Mümin Yahudiler cumartesi günü hiçbir iş yapmama emrini yerine getirmeye çalışırken, ortaçağ lonca düzeninde Avrupa yılın üçte birini kutlamalarla geçirmiştir. İstanbul da üç dinin bayramlarıyla renkli bir tatiller dünyasıyken, 1890'lardan itibaren çalışma yaşamı çağdaşlaşmış, Cumhuriyet döneminde resmi tatil ve bayram günleri yasayla düzenlenmiştir. 12 Eylül darbesinden sonra 27 Mayıs Anayasa ve Hürriyet Bayramı ile Bahar Bayramı (bkz. 1 Mayıs) kaldırılmıştır.

"Türk ne bilir bayramı, hört hört içer ayranı" ve "Deliye her gün bayram" sözleriyle, şehir yaşamında topluca kutlama günleri konu-

sunda bir sorunumuz olduğu ortaya çıkmaktaysa da, 1980'lerden sonra her kaza için tespit edilen düşman işgalinden kurtuluş günlerinin ve Diyarbakır karpuzu, Susurluk yoğurdu, Devrek bastonu, Üsküdar kâtibi gibi "geleneksel" ürün festivallerinin ikamesiyle bu sorun giderilmeye çalışılmaktadır.

Geleneksel çiftçi takviminde günler fırtınalar, tohum atma zamanı, suların çekilmesi, kuşların göçü gibi iklim-meteoroloji olaylarıyla anılırken, (bkz. Duvar Takvimi) sanayi toplumunda 8 Mart Kadınlar Günü, Yerli Malı veya Verem Savaş Haftası, 10 Kasım Anma Günü, Adli Tatil'in sona ermesi gibi çeşitli günlerin "mana ve ehemmiyeti" toplumun çeşitli kesimleri ve meslek grupları tarafından önemsenmekte, bunların dar bir çevreyle ilgili kalmasından veya bürokratik zorunluluklardan çıkabilmesi için "siyasal" gündeme oturabilmesi gerekmektedir. Yaşları kırkın üstünde olanlar milli bayramların, esnafın süslü arabalarla geçit töreni yapmasıyla, köylerinden gelenlerin meydanlarda oyun kurmasıyla ve gece fener alaylarıyla coşku içinde kutlandığını anımsayacaklardır. Son üç-beş yıldır Avrupa'ya sesini duyurma coşkusuyla futbol galibiyetlerinin sokaklarda topluca kutlanması ve devletin bunu 1980'lerde ilk başladığı zaman olduğu gibi eylem gibi bir olay sanma yanlışından kurtulmasıyla, klasik sınıflamaya girmese ve takvimle ilgisi kurulamasa da yeni bir kutlama biçimi doğmuştur. Yılbaşı kutlamalarının meydanlara inmeye başlamasında bu biçimin kalıcı yönü görülebilir.

İstanbul'da Ortodoksların suya haç atmaları, İstanbul ve İzmir'de kutlanan zenci bayramları, Denizcilik ve Kabotaj Bayramı'nın 1960'lara kadar deniz şehirlerinde bayrama dönüşmesini hatırlatmakla yetinerek, takvimin halen önemli veya yeni önem kazanan günlerinin tarihine geçebiliriz.

Yılbaşı

Hayvancı Orta Asya toplumlarında koyun ve at sürülerine "yıl" kökünden "yılkı" denmesi, aynı kökten "yılsığ" sözcüğünün servet anlamına gelmesi, yıl sonunda doğan yavruların serveti oluşturduğunu ve zamanın döngüsel olarak anlaşıldığını ortaya koyar. Germenlerde de yıl ve bolluk tek sözcükle, "ar" olarak ifade edilirdi. Fransızca-

da "heureux" (mutlu) sözcüğü "heur"den (talih, baht) gelir, bunun da kökü "heure" yani saattir.

Bilinen en eski yılbaşı törenleri, Babillilerin mart ayının sonlarında kutladıkları ve on bir gün süren bahar bayramlarıdır ve yılbaşıyla aynı gün başlar. Romalılar da yılbaşı olarak baharın başlangıcı kabul ettikleri mart ayının 25'ini benimsemişlerdi. Roma imparatorları ve üst düzey görevlileri görev sürelerini uzatmak için takvimle o kadar oynadılar ki, İÖ 153 yılında Roma senatosu takvimi yeniden düzenlemek zorunda kaldı ve yılbaşını 1 Ocak'a aldı. Takvimde bundan sonra yapılan başka düzenlemeleri düzeltmek için İÖ 46 yılında Iulius Caesar bu yılı 445 güne uzatarak yılbaşını tekrar 1 Ocak'a getirdi.

Hıristiyanlığın yayılıp güçlenmesiyle Roma İmparatorluğu'ndaki yılbaşı kutlamalarına karşı Katolik Kilisesi kendi kutlama anlayışını getirmek istedi, 1 Ocak'ı İsa'nın sünnet günü olarak kabul etti. Ancak ortaçağda yılbaşı İngiltere'de 25 Mart'ta, Fransa'da astronomik olarak 22 Mart'la 25 Nisan tarihleri arasına rastlayan Paskalya Yortusu'nda, İtalya'da 15 Aralık'ta, İber Yarımadası'nda ise 1 Ocak'ta kutlanıyordu.

Amerika'da Iroquois Kızılderilileri yeni yıl arifesini, maskeler ve değişik kıyafetler içinde her şeyin kırılıp döküldüğü, zamanın tam anlamıyla altüst edilmesinin bir örneği olarak kutluyorlardı. New Yorkluların arife kutlamalarını aynı çılgınlıkla sürdürmeleri sonucu 1773 kutlamaları sonrasında yılbaşı arifesinde havai fişekler ve her türlü patlayıcı ile ateşli silahların kullanılmasını yasaklayan bir düzenleme getirilmişti.

Philadelphia'da gelenekselleşen ve kutlamalarda başı çeken Kral Momus'un adından Mummers Geçiti olarak adlandırılan arife kutlama yöntemi İngiliz, Alman ve İsveç geleneklerinin bileşimidir. Kılık değiştirmiş biçimde kapı kapı dolaşarak para veya çeşitli ikramlar istenen geleneğin kökeninde maskeli biri (şampiyon, eski törenlerde tanrı) sahnelenen dövüş oyunuyla öldürülür ve yeniden (doktor, eskiden başrahip olarak) dirilir.

Koç katımından yüz gün sonra çobanların çeşitli hayvan kılıklarına girerek oba oba dolaşıp türküler söyleyerek sürü sahiplerinden armağanlar aldığı "saya" adı altında toplanabilecek ritüeller, Trabzon'da aynı mantıkla çocukların "kalandar" oyunları, Nasturilerin,

kız ve erkeklerin, Yortu Gelini seçerek her evin kapısını çaldığı ve evlerden aldıkları yiyeceklerle pikniğe gittikleri, salıncak kurulup büyük küçük herkesin sallandığı 6 Ocak Yükseliş Yortusu, bahar bayramları yanında, kış ritüellerinin de Anadolu folklorunda yer bulduğunu ve kökenlerinin Germen gelenekleriyle ortak öğeler içerecek biçimde, çok eski zamanların evrensel anlayışına uzandığını göstermektedir. Gerçekten Çin'de de yaz gündönümünde özellikle genç kızların salıncakta sallanarak eğlenmelerine izin verilir, bu sallanış uzun ömür duasını simgeler.

25 Aralık'ta İsa'nın doğum günü olarak kutlanan "Christmas" veya Noel günü, Kilise'nin, İsa'nın doğum gününün kutlanmasına karşı olmasına karşın, pagan Roma'da tarım tanrısı Saturnus ve Hıristiyanlığa karşı ciddi bir rakip haline gelen Mitracılığın güneş tanrısı Mitra'nın doğum günü kutlamalarına baskın çıkma gayretiyle benimsediği bir gün olarak ortaya çıkmaktadır. 337 yılında İmparator Constantinus'un vaftiz edilip Hıristiyanlığı devlet dini yapmasından sonra 25 Aralık kutlamaları devamlılık kazanmış ve 354 yılında Roma piskoposu Liberius'un İsa'nın doğum gününün kutlanabileceği kararıyla resmileşmiştir. Yılbaşı kutlamaları laikleştikçe, yüzyıllardır çeşitli geleneklerin birleşimiyle Noel törenlerinin parçası haline gelmiş âdetler de yılbaşı âdetlerine dönüşmüştür. Modern diye adlandırabileceğimiz yılbaşı kutlamalarının zaman ve biçim olarak şehirlere girip bütün toplumsal katmanlarda yaygınlaşması Fransa ve Amerika kaynaklıdır.

Osmanlı toplumu yılbaşı kutlamalarını, 1829 yılında İngiltere elçisi Haliç'teki bir gemide verdiği baloya kazasker, serasker gibi devlet adamlarını davet edince, diplomatik bir zorunluluk olarak tanımıştır. İstanbul'un gayrimüslim semti Pera'da yapılan, Müslümanların da sessizce katıldığı kutlamalara ilişkin gözlemler Refii Cevad, Refik Halid, Ahmed Rasim, Ercümend Ekrem'in anılarında görülebilir. 1926 yılında Tayyare Piyangosu'nun yılbaşı çekilişi düzenlemesinden sonra 1929'da devletin üst kademesinin verdiği Yılbaşı Balosu'yla, yılbaşının kutlanacağı anlaşılmıştır.

1935 yılında çıkarılıp bayram ve tatilleri düzenleyen 2739 sayılı kanunla resmi tatil olan yılbaşının toplumsallaşmasında, 1980'li yılların tüketim toplumu mecrasına girilmeden önce, 1970'li yıllarda

Orhan Gencebay ve dansöz ödüllü TRT televizyon programlarının ve Milli Piyango'nun büyük ikramiyelerinin de katkısı olmuştur. Gazino ve lokantaların, eğlence yerlerinin eğlence programları, gençlerin, akraba ve komşuların kendi aralarında toplanmalarıyla kapalı mekânlarda kutlanan yılbaşılar, Noel Baba'nın tebrik kartlarından vitrinlere ve sokağa inmesinden sonra, Taksim'de futbol zaferlerinin ve siyasallaşan milli bayramların kutlanmaya başlanmasıyla, Taksim, Ortaköy gibi yerlerde kalabalık halinde açık havada kutlanır olmuştur.

Yılbaşı Ağacı

Geleneğe göre İngiliz keşiş ve misyoner St. Boniface, Alman Druidleri meşe ağacının kutsal olmadığına ikna etmeye çalışırken böyle bir ağacı devirmiş ve düşen ağaç bir çam fidesi dışında her şeyi ezmiştir. Paganları Hıristiyanlaştırmaya çalışan keşiş bunu mucize olarak yorumlayıp fidenin çocuk İsa olarak tanımlanabileceğini söylemiştir. Bundan sonra Almanya'da Noel kutlamalarında çam fideleri bulundurmak gelenekselleşmiştir. 16. yüzyıldan itibaren Almanya'da çamların kullanıldığı ve renkli kâğıtlardan yapma güllerle, elma, bisküvi, şeker ve yaldızla süslendiği ise tarihsel bir bilgidir. Çam ağacına ilk kandil yerleştirenin ise Protestan Reformu'nun önderi Martin Luther olduğuna inanılmaktadır.

Çam ağacı geleneği İngiltere'de, Alman bir dükün oğlu olan Albert'in İngiltere Kraliçesi Victoria ile 1840'ta evlenmesiyle başlamıştır.

Yılbaşı ağacının pagan Anadolu kökenli olduğu ileri sürülmüştür; 6 Ocak gününün Kybele ve Attis günü olarak kutlandığı ve bugünlerde ağaç süslendiği bilinmektedir. Ağaç kültü Türkmenlerde ve Alevilerde çok kuvvetli olduğu gibi, seyirlik oyunlarda, evlenme ve sünnet düğünlerinde alayın önünde yürütülen, insan ve hayvan resimleri, meyve, çiçek, değerli taşlar, sırma ve tellerle süslü "nahıl" adı verilen ağaç da bu külte bağlanabilir; aynı zamanda Dionysos ve Bakkhos törenlerinde kullanılan fallik simgeyi çağrıştırmaktadır. Arapçada "nahl" hurma ağacı demektir. Bugün yalnızca köy toplumunda sınırlı bir alanda kalan nahıllar Osmanlı zamanında devlet katında rağbet görmekteydi. 30-35 arşın yüksekliğinde, iki yüz kişinin taşıdığı nahılların yapıldığı bilinmektedir. İbrahim Paşa'nın ünlü düğününde

biri 60 öteki 46 bin mum asılmış ve diğer süslerle bezenmiş iki nahıl yürütülmüştü. IV. Murad zamanında İstanbul'da dört dükkânda elli beş nahılcı çalışmaktaydı.

Tebrik Kartı

Yılbaşında basılmış tebrik kartı gönderme geleneği 1843'te Londra'da başlamıştır. Önceden elle yapılmış kartları elden vermek, daha sonraları da postayla göndermek geleneği vardı. İngiliz işadamı Sir Henry Cole, zamanının tanınmış sanatçısı John Callcott Horsley'e ilk tebrik kartını çizdirerek dostlarına göndermek üzere bin adet bastırmıştır. Tebrik kartları bastığı bilinen ilk şirket 1861 yılında Philadelphia'da faaliyete geçen Lipman's Postal Card'dır, bunu Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun 1869'daki Correspondenz Kart'ları izlemiştir. Önce İngiltere, Almanya ve ABD'de yaygınlaşan matbu kart gönderme geleneğinde Birinci Dünya Savaşı'na kadar dinsel motifler ve Amerika'da çiçekli kartlar kullanılmıştır.

Osmanlı toplumu önce Levantenlerle tebrik kartını ve kartpostalları tanıdı ve 1895'ten itibaren dini bayramlarda özellikle İstanbul manzaralı kartlar kullanılmaya başlandı. 1900'lü yıllardan itibaren kart göndermenin yaygınlaşmasıyla Fransa ve İtalya'dan kenarsuyu olan, dantel motifli, kuş ve çiçekli ithal kartlar getirtilmeye başlandı. 1930'lardan itibaren ithal fotoğraf malzemesi ve kartların bollaşmasıyla kasabalara kadar her yerde küçük ebatta, siyah beyaz posta kartı üretimi başladı.

Noel Baba

Aziz Nikolas, Avrupalı adıyla Santa Claus dördüncü yüzyılda Likya'da (Akdeniz kıyısında Teke yarımadasında) yaşamıştır. Birçok mucizesinin yanında Filistin'e yaptığı seyahatte fırtınayı dindirmesiyle tanınmış ve denizcilerin koruyucusu olarak benimsenmiştir.

Nikolas Myra'ya (bugünkü Demre) piskopos olarak atanmış, birçok insana Hıristiyanlığı kabul ettirmiş ve hapse atılıp işkenceye uğramıştır. I. Constantinus Hıristiyanlığı kabul edince kurtularak 325 yılında İznik'te toplanan Konsil'e katıldığına inanılmaktadır. 6 Aralık

Ş. Dinççağ, Akbaba, *3 Ocak 1973.*

342'de öldüğü kabul edilen Aziz Nikolas, Rusya, Yunanistan ve Sicilya'nın koruyucu azizi olarak kabul edilmektedir.

Aziz Nikolas ortaçağda çocukların da koruyucusu olarak kabul edilmekte ve Batı'da 6 Aralık'ta çocuklara şekerleme, meyve gibi hediyeler getiren kırmızı beyaz piskopos kıyafeti içinde, eşeğine binmiş haliyle St. Nick adıyla bilinmekteydi. Reformasyon'dan sonra Aziz Nikolas unutuldu ve onun yerini Noel babalar, örneğin Fransa'da Papa Noël aldı. Bunlar çocuklara hediye vermediği gibi, "Christmas"ın da ana figürleri değillerdi.

Hollandalılar Aziz Nikolas'ı unutmadılar. Denizcilerin koruyucusu azizin "torso"su Amerika'ya ulaşan ilk Hollanda gemisinin pruvasını süslüyordu ve inşa edilen ilk kiliseye de onun adı verilmişti. Hollanda'da çocukların tahta ayakkabılarını ocağın önüne yerleştirerek içine azizin eşeği için saman koymaları ve azizden hediyeler beklemeleri âdeti vardı. Hollandalılar azize Sint Nikolas diyorlardı ve bu ad Amerikan ağzında Sinterklass'a, buradan da Santa Claus'a dönüştü.

Noel Baba'nın bugünkü görünüşünü kazanmasında ise 1863'ten 1886'ya kadar *Harper's Weekly* dergisi için *Christmas* resimleri çizen Thomas Nast'ın etkisi oldu. 1924 yılında Coca-Cola markası için reklamlar tasarlayan Haddon Sundblom'un çizimleri ise Noel Baba'nın kırmızı beyaz elbisesini biçimlendirdi. Coca-Cola'da kokain bulunduğu için reklamlarında çocuk kullanılmasının yasaklanması nedeniyle çocuklara seslenebilmek ve kışın da kola içilebileceğini vurgulamak isteyen şirket Sundblom'un kampanyasını destekledi. Noel Baba'nın kızağını çeken ren geyiklerinin biçimlenmesi de 1939'da yılbaşı satışları için yenilik yapmak isteyen bir Chicago mağazasının reklam yazarı olan Robert May'in şiiri ve Denver Gillen'in çizgisiyle başladı. O yıl 2,4 milyon basılıp dağıtılan broşür 1947 yılına kadar defalarca çoğaltıldı.

Türkiye'de çocuklar Noel Baba'nın hediye getirmesini beklemiyorlar fakat önce yılbaşı kartları, sonra çizgi filmler aracılığıyla Noel Baba hayatlarına girdi. Son birkaç yıldır yılbaşı reklamlarında büyük dükkânlar ve bazı firmalar vitrin süsleri dışında Avrupa ve Amerika'da olduğu gibi Noel Baba mankenler kullanmaya, hatta bazıları evlere de Noel Baba "servisi" yapmaya başladılar.

Nevruz

Nevruz, Balkanlar'dan Orta Asya'ya yayılan, 21 Mart'ta güneşin koç burcuna girişiyle yılbaşını karşılama esasına dayanan, düalist anlayışın, ateş kültünün ve büyücü-demirci, şeytan ejderha-yılan inanç döneminin öğelerini barındıran Ortadoğu'nun en yaygın geleneklerinden biridir.

Eski Babil'den Hindistan'a kadar uzanan coğrafyada 21 Mart'ı yılbaşı olarak kutlayan halkların tarihinde, dinsel, kültürel, siyasal olaylar birikerek katmanlaşmış ve bayramın mitsel açıklaması ve anlamı değişmiştir. Bugüne kadar gelen Nevruz âdetlerinin geçmişinde Hindistan'a giren Aryanlarla yerli halkın savaşının, Zerdüştlükle Mitracılığın çekişmesinin, Perslerle Medlerin mücadelesinin izlerini bulmak mümkündür. Eski Babil yılbaşı törenlerinde görüldüğü gibi, yılbaşında kral-tanrılarla hesaplaşılmasının, yaşamın ve bereketin devamıyla dinsel-siyasal düzenin devamı sorununun gündeme geldiği ritüeller, yaşanan büyük dinsel, siyasal olaylarla iç içe girecektir.

Nevruz'un evrenin yaratıldığı, Adem'in yaratıldığı, Adem'in affedildiği, İbrahim'in putları kırdığı, Süleyman'ın tahtına kavuştuğu, Hz. Ali'nin halife olduğu, feleklerin dönmeye başladığı gün olduğu inanışları vardır. Ermeni geleneğine göre ağustosta kutladıkları yeni yıl törenlerinde, Kral Artavazd'ı bağlayan zincirleri kuvvetlendirmek için demir döverler, çünkü kral zincirlerinden kurtulursa bu dünyanın sonu olacaktır. Sasani geleneklerinde bu gün hükümdarın kendisine yönelik şikâyetleri dinleyip davaların görüldüğü, hükümdar çevresinin yetkisinin kalmadığı, altı günün "iyş'ü işret" ve "zevk-u safa" ile geçirildiği İslam kaynaklarında yazılıdır. Yaygın söylenceye göre Nevruz omuzlarında yılanlar çıkan Kral Dahhak'ın, onların kendisine verdiği eziyeti durdurmak için halktan her gün insan kurban istemesine karşı direniş gününün yıldönümüdür. Firdevsi'nin *Şehname*'sinde Dahhak'ı alt eden Cemşid'dir, o gün tahta çıkmış ve ateşi icat etmiştir.

İran'da kullanılan çeşitli takvimlerle yılbaşı günü de 21 Mart'tan sapmalar göstermiştir. Selçuklu sultanı Melikşah zamanında aralarında Ömer Hayyam'ın da bulunduğu bir astronomlar komisyonu Celali adıyla bilinen takvimi düzenlemiş ve yılbaşını Nevruz'a, 21 Mart'a almışlardır. Ömer Hayyam bu komisyonun çalışmalarını *Nevruzname* adlı eserinde anlatmıştır. İran'da olduğu gibi Osmanlı'da da Nevruz'a özel önem verilmiş, müneccimbaşılar padişahlara Nevruz'u bildirdikleri gibi, hekimbaşılar da hanedan üyeleri ve yüksek rical arasında dağıtılan "nevruziyye" adı verilen bir macun yapmışlardır. Baş harfi 's' ile başlayan yedi yiyecekten yapılan ve üstüne altın tozu serpilen bu macunun hazırlanması, sunulması, bu gün için kasideler yazılması ve bahşiş dağıtma geleneği Osmanlı sarayının son günlerine kadar devam etmiştir.

Ziya Paşa "Bir abd-i Habeş dehre olur baht ile sultan / Dahhâk'in eder mülkünü bir gâve perîşân" diyerek Divan edebiyatı motiflerini siyasallaştırdığı gibi, Nevruz'un siyasallaşması, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gençlik örgütü Türk Gücü kulüpleri aracılığıyla 1913-14 yıllarında bu günü Türk-Ergenekon bayramı olarak kutlamasıyla başlamış, bilinebildiği kadarıyla Konya ve Kastamonu'da çeşitli törenler yapılmıştır. 1922-26 yılları arasında da 21 Mart'ta Ergenekon ve Toprak bayramı kutlanmıştır.

Nevruz'un Demirci Kava'nın zalim Dahhak'a başkaldırdığı geleneksel Kürt direniş miti olduğu 1970'li yıllardan itibaren duyulmuştur. Demirci Kava'dan söz edenler Sasani kaynaklarından yararlanan Mesudi, Biruni, Taberi gibi Müslüman kaynaklarıdır ve geleneğe göre Halife Ömer'in yenilgiye uğrattığı Sasani ordusunun bayrağı Direfş-i Gavyani'dir (Kava'nın bayrağı). Kava, Dahhak'ı deviren Feridun'un yardımcısıdır ve bu ritüelin günü ilkbahar değil, sonbahar ekinoksu, İran takviminde Mihrican ayının birinci günüdür. Bu günün de yılbaşı kabul edilen, aynı anlayışta kutlamalara konu olan bir gün olduğu bilinmektedir. Kaynaklar, Iyd-i Kürdi olarak 31 Ağustos'ta İran'ın bazı bölgelerinde Nevruz kutlamaları yapıldığını bildirmektedirler. İran'da Demirci Kava'nın Nevruz'un baş kahramanı haline gelişinin, bu geleneğin bulunduğu İran Kürt bölgelerinde yürüttüğü propaganda çalışmalarının bir sonucu olarak İran Kürdistan Demokrat Partisi'nin eseri olduğu anlaşılmaktadır.

Adından mesleğine kadar mitolojik öğeleri barındıran ve evrensel kategorilerle uyum içinde bulunan Kava'ya ait inançların yaygınlığı ve arkasındaki tarihsel öykünün araştırılıp yorumlanması konunun uzmanlarınca yapılmalıdır. Türkiye'de 1970'li yılların sonunda yaşanan 1 Mayıs krizi, 1990'lı yılların başında Nevruz krizi olarak cereyan etmiştir. 1991 yılında Nevruz yasal törenler yanında korsan gösterilerle kutlanmış, Nevruz'un yasal çerçeve içinde kutlanması kararıyla 1992 yılında İstanbul'da helikopterlerden 50 bin adet Türk Ergenekon Bayramı broşürü atılması ve Kültür Bakanlığı'nın Nevruz'un kutlanması için valiliklere yazı yazması kararlaştırılmıştır. Bu yıl Nevruz kutlamalarında iki günde elli yedi kişi ölmüştür. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti ile yeni bağımsız olan Orta Asya cumhuriyetlerinin kurduğu ortak örgütlenmeler çerçevesinde Nevruz Ergenekon Bayramı olarak kutlanmakta, Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni düzenlenmektedir.

Hıdrellez

En yaygın efsaneye göre Hızır ve İlyas iki kardeştir. Ayrı düşmüşler ve Allah dualarını kabul ederek kardeşlere yılda bir kez buluşma izni vermiştir. Hıdrellez günü iki kardeşin buluşma günüdür. Bu gün-

de Hızır'ın kendilerini ziyaret etmesi ve dileklerini kabul etmesi ihtimaline karşı hazırlık yapılarak Hıdrellez kutlanır. Hıdrellez'de karada yaşayıp oradaki işlerle ilgilenen İlyas anılmayıp, denizlerde dolaşan kardeş Hızır beklenir. Hızır'dan sağlık dağıtması, uğur, bereket getirmesi, kısmet ve talihi açması, mal ve servet kazandırması dilenir. Bunun için kâğıtlara dilekler yazılır, gül ağacı dibine konulur. Ev isteyenler ev resmi çizer, bebek isteyenler oyuncak beşik yapar. Her yerin temizlenmesi, yeni giysiler giyilmesi, sabah erken kalkılıp o gün iş yapılmaması, kırlara, özellikle su bulunan ağaçlı yerlere gidilip açık havada niyet oyunları oynanarak yemek yenilmesi âdettir. Yemekler o güne özel şifalı otlardan yapıldığı gibi, özel çörekler de pişirilir. Bu yemeklerin çalınması da hoş görülür. Ateş yakılan yöreler de vardır. Hıdrellez günü bereket günüdür, Kadir gecesinde olduğu gibi sular uyur, ağaçlar secde eder.

Hıdrellez günü, güneşin Ülker burcuna girdiği, eski takvimle 23 Nisan, Miladi takvimle 6 Mayıs günüdür ve yukarıda anlatıldığı gibi Ruz-ı Hızır döneminden Ruz-ı Kasım'ın başlangıcı olan 9 Kasım'a kadar sürer. Yani 6 Mayıs, Ülker burcuna göre yılı ikiye bölen dönemin başı ve en eski takvimlere göre bahar başıdır.

Hızır'ın kimliği birçok kültüre göre farklılık gösterir ve tartışmalıdır. Hızır sözcüğünün Arapça yeşil, yeşili bol yer anlamında "hadr", "hıdr" kökünden geldiği ileri sürülmüştür. İbrani geleneğine göre Hıdır, İlyas Peygamber'in yeşil anlamındaki lakabıdır, peygamberin bastığı yer yeşillenip, ardınca bitkiler fışkırdığı için bu lakabı almıştır. Anadolu inancında da Hızır'ın bastığı yerde otlar yeşerir, orası yeşillenir. Hızır'a Adem ve Nuh'tan başlatılan şecerelere göre baba ve akrabalar yakıştırılmıştır; bir inanca göre de annesi Rum, babası Fars'tır. Hızır'ın *Kuran*'da da adı geçen İlyas peygamberin kardeşi olduğu inancı vardır ve İslam kültüründe *Kuran*'da Musa ile hikâyesi anlatılan kişinin Hızır olduğu, kendisi hakkında bazı hadislerin var olduğu da ileri sürülmüştür. Bazılarınca peygamber, bazılarınca melek veya velidir. Hızır inancının en önemli öğesi onun ab-ı hayat içtiği, ölümsüz olduğudur. Hızır arife günü Cebrail, Mikail ve İsrafil'le Arafat'ta buluşur ve Deccal'ın karşısına çıkacak olan odur. Birçok velinin Hızır'dan yardım gördüğü inancı vardır. Yeseviliğe göre Ahmet Yesevi'nin babası Hızır'la arkadaşlık ettiği gibi, kendisi de onunla buluş-

muştur. Bektaşilik'te Hızır mihmandarlık postunun sahibi kabul edilir ve Mihman Ali inancıyla, Ali ile özdeş tutulduğu olur. Tarikatların zikir ve erkânında kökeni Hızır'a bağlanılan usuller vardır. Hızır güçlü, kuvvetli ve babayiğit bir kişi olmasına karşılık, çoğunlukla kimlik değiştirerek zavallı bir fakir, dilenci gibi dolaşır ve böylelikle insanları sınar. Darda kalanın imdadına yetişen Hızır'ın iyiliğinden ve saçtığı bereketten yararlanabilmek için her an kalbin temiz tutulmasına gayret etmelidir.

Hızır'ın ayırt edici özelliği parmağının kemiksiz olmasıdır. Evliya Çelebi Ankara'da rüyasında Er Sultan'ı gördükten sonra, gündüz yanına gelen biri onu Er Sultan türbesine ziyarete götürür (*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II. Kitap, s. 227):

> "Elime yapışup ziyâret ziyâret gezdiklerimiz de inşâallahu Te'âlâ tahrîr olunur. Hemân kim elime yapıştı, elinde aslâ kemiği yok idi. Ne cânibe eğsem hamîr gibi eğilirdi. (...) Hakîr dahi ol tarafa nazar edince bir dahi yanıma bakdım, ol kimesne gâ'ib olmuş. 'Bre meded ben anın elini elimden koyurmasam gerek idim. Bre meded hâlim neye müncer olur' deyü cânib-i erba'aya vakt-i seherde serâsîme olup gezerdim."

Boz atlı Hızır, insanların imdadına yetişen ölümsüz, insanüstü bir kişilik olarak günlük hayatta bir çare kapısı oluşuyla, Hıdrellez günü saçtığı bereketle, tarikat kurucuların yaşamlarında oynadığı rolle birçok inancın ve geniş bir edebiyatın konusu olmuştur. Tek başlarına Hıdrellez manileri halk edebiyatında önemli bir yer tutarlar.

Yahudilik ve İslamiyette, Hızır'ın yeri ortodoks açıdan tartışmalıdır oysa Bektaşilik ve Alevilikte çok daha güçlü bir inanç konusudur. Doğu Hıristiyanlığında Aya Yorgi ya da Saint George, İslam mitolojisinde Circis olarak tanınan aziz kültü Hızır'la birçok koşutluk gösterir ve bu azizin kutlama günü 6 Mayıs olduğu gibi, lakabı da Yeşil'dir. Hızır inancının en güçlü olduğu Anadolu'da bu iki kimliğin birbirine karıştığını söylemek mümkündür. Örneğin Hızır'dan dilekte bulunmak için Ayasofya'da kırk sabah namazı kılma inancı, Ayasofya ile Hızır'ın kutsallığını birleştirmektedir. Hızır inancında Persephone'den Buda'ya kadar ortak bahar, yenilenme ve diriliş/ölümsüzlük öğeleri görülür.

Ortodoks açıdan Hızır inancı tartışılmış ve Ebussuûd Efendi'nin (1490-1573) fetvalarına göre Hıdrellez'i bir inanç konusu olarak kutlamak haram sayılmış, yoksa "sair günlerde ettiği seyir" gibi o gün eğlenilmesine cevaz verilmiştir.

Muharrem

Muharrem ayı Aleviler için oruç ve yas ayıdır. Kerbela şehitleri ve On İki İmam için oruç tutularak, on ikinci gün aşure yenerek oruca son verilir. Oruç süresince su içilmez, çamaşır yıkanmaz, banyo yapılmaz, tıraş olunmaz, hayvan kesilmez, böcek öldürülmez, süslenilmez, aynaya bakılmaz, oyun oynanmaz, cem yapılmaz vb. Zeynelabidin'in Kerbela'dan sağ kurtulması sevinciyle orucun peşinden törenlerle aşure yapılır ve yenilir (bkz. Aşure). Bugün yıkanma, tıraş, çamaşır gibi kurallara eskisi gibi uyulmadığı gözlemlenmektedir.

Sünni yorumda Muharrem'in onuncu gününde oruç tutmak mekruhtur. Çünkü Muharrem'in 10'u Yahudilerin (Kızıldeniz'i geçişi andıkları) oruç günüdür. Bu gün kefaret günüdür; bir günaha karşı bir şey alınıp verilmesi sevaptır.

Şiiler Anadolu Alevilerinden farklı olarak on gün oruç tutarlar ve Muharrem'in 10'unda kanlı yas törenleri düzenlerler. Deste denilen matem ayini cemaatinde, önde siyah gömlekli çocuklar, sinezenler (göğüslerine vuranlar), zincirzenler (zincirle sırtlarını dövenler), beyaz gömlekli, kılıçla başlarına vuranlar, bunların arkasında ise ellerindeki sopalarla, kılıç ve öteki kesici aletlerle başlarına vuranların darbelerinin şiddetini azaltan deste yürür. Kılıç taşıyanlar saf halinde değil kare biçiminde yürür, kare ortasında mersiyanlar vardır. Yanlarda meşaleciler yürür. Desteyi oluşturan grupların arasında süslü develer vardır, deve hörgücüne iki güvercin bağlıdır. Şii deste törenleri Abdülhamid zamanında han avluları dahilinde serbest bırakılmış, İkinci Meşrutiyet'te kanlı kısmı yasaklanmıştır. 1905 İran Devrimi'nden sonra orada da yas törenleri daha sükûnetli bir hal almıştı. Humeyni devriminden sonra yas törenleri geleneksel biçimiyle canlanmış, Türkiye'de İstanbul ve Caferi mezhebinden cemaatlerin bulunduğu yerlerde de uygulanmaya başlanmıştır.

Kerbela Divan edebiyatının önemli konu başlıklarından olduğu gibi, bu ayda aşure yapıp dağıtma geleneği Sünniler arasında da vardır. Yıldız Sarayı'nda da aşure dağıtılır, kâseden gaz tenekelerine kadar çeşitli kaplarını uzatana sabah ezanından öğleye kadar aşure dağıtımı devam ederdi.

1 Mayıs

1 Mayıs'ta bahar şenlikleri yapılması dünyanın en yaygın geleneklerindendir. Avrupa'da alaylar halinde yeşil dallar ve çelenkler taşınması, mayıs kral ve kraliçesi seçilmesi, mayıs ağacı çevresinde dans edilmesi bu bahar ve bereket bayramının ortak öğelerindendir. Örneğin İngiltere'de 16. yüzyılda 1 Mayıs ormanlar kralı Robin Hood'la sevgilisi Lady (Maid) Marian'ın buluşma günleri olarak kutlanan bir festivaldi. Güney Amerika'da da Kolomb öncesinde benzer öğelerle bu törenler yapılmaktaydı ve bugün Hıristiyan öğelerle kaynaştırılmış biçimde devam ettirilmektedir. Roma panteonunun 1 Mayıs bayramı, Papa IV. Boniface tarafından 610 yılında Bütün Azizler Günü'ne dönüştürülmüş, 834 yılında kutlama günü 1 Mayıs'tan 1 Kasım'a alınmıştır.

Avrupa'da yakın yıllara kadar yapılan bahar şenlikleri 1889'da II. Enternasyonal'in I. Kongresi'nde aldığı kararla bütün dünya işçilerinin birlik, dayanışma ve mücadele günü olarak kabul edilmesiyle yeni bir kimlik kazandı. Amerikan İşçi Federasyonu'nun sekiz saatlik işgününü kabul ettirmek için verdiği mücadelede ilan edilen genel grev sırasında, Chicago'da 1 Mayıs 1886'da polis işçilere yaylım ateş açmış, katliamın sorumlusu olarak da dört işçi idama, dördü de ağır hapse mahkûm edilmişti. Federasyon sekiz saatlik işgünü kabul edilinceye kadar her 1 Mayıs'ta gösteriler yapılmasını kararlaştırmış ve Enternasyonal bu kararı uluslararası düzeye taşımıştı.

Bugün 1 Mayıs birçok ülkede resmi tatildir ve işçilerle sol partilerin kitlesel gösterileriyle kutlanır. Bazı ülkelerde de 1 Mayıslar siyasal eylem biçimini alır, yasaklanır ve baskı gününe dönüşür.

Türkiye'de 1 Mayıs işçi bayramı olarak ilk kez 1908-1912 yılları arasında ve 1921'de işgal altındaki İstanbul'da kutlanmıştır. 1925'te işçi bayramı yasaklanarak hazırlanmış olan 1 Mayıs bildirisi dolayısıyla ağır hapis cezaları verilmiştir.

Aynı yıl 1 Mayıs Bahar ve Çiçek Bayramı olarak ilan edildi ve 1935'te resmi tatil olması kararlaştırıldı. İşçi bayramı olarak, 1963'te Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt yasalarının kabul edildiği 24 Temmuz günü ilan edildiyse de, 1968 yılında kapalı toplantılarla başlayan 1 Mayıs kutlamaları 1976'da Taksim Meydanı'nda kitlesel bir gösteriye dönüştürüldü. 1977'de otuz dört kişinin öldürüldüğü Taksim 1 Mayıs kutlamalarından sonra 1979 yılı 1 Mayıs'ında İstanbul'da sokağa çıkma yasağı konuldu. 12 Eylül 1980 darbesinden sonra 1 Mayıs Bahar Bayramı kaldırıldı. 1985'ten sonra, önceleri açık hava toplantılarına izin verilmese de, 1 Mayıs İşçi Bayramı kutlamaları tekrar başladı.

1 Nisan

1930-40'lı yıllarda basın da okuyucularına 1 Nisan şakaları yaparmış. 1 Nisan öğrencilerin şaka ve eğlence günü haline gelmeden önce neşeli büyüklerin de günüymüş.

16. yüzyıl başlarında Fransa'da yılbaşı 25 Mart'ta kutlanır ve festival 1 Nisan'a kadar sürerdi. 1564'te Gregoryen takvimin kabul edilmesiyle yılbaşı 1 Ocak'a taşındı. Bu uygulamaya direnenlerin veya unutkanların varlığı, sahte davetiyeler gönderilerek ve türlü şakalar yapılarak yeni karara uyanlara eğlence fırsatı doğurdu. Bu sırada güneş, balık burcundan çıktığı için bu kişilere Nisan balığı denildi. Napoléon'a da Avusturyalı Marie-Louise'le 1 Nisan 1810'da evlendiğinde Nisan balığı denmişti.

Âdetin Fransa'dan İngiltere'ye geçmesi iki yüzyıl kadar sürdü. Ancak 1 Nisan şakalarının yaygınlaşmasının bahar bayramlarıyla da ilişkisi olmalıdır. İskoçya'da 1 Nisan'da aldatılan kişiye, budalalığın simgesi sayılan guguk kuşu bu ayda geldiği için "gowk" (guguk kuşu) adı verilir. Hindistan'da 31 Mart'ta sona eren Holi şenliğinde herkes birbirinin üstüne boyalı sular atarak ve kaba sözlerle şakalaşarak eğlenir.

Aylık *Resimli Şark* dergisi 1931 Nisan'ında 1 Nisan gününe iki buçuk sayfa ayırır ve bu şakaların ortaya çıkışını, Avrupa tarihinden ünlü şaka örnekleriyle süsleyerek anlattıktan sonra, "Bu adeta bir nevi usul, ve her kavmin âdetlerine karışmış enternasyonal bir âdet olmuştur. Zaten alay, eğlence insanların en büyük ihtiyacı değil midir? Or-

tada her çeşit alayın mubah görüldüğü bir gün de olunca, şu halde neye biz de kabul etmeyelim?" der.

Orson Welles'in radyo programıyla Marslılar New Jersey'e saldırdılar diye Amerikalıları kandırdığı gün ise 30 Ekim'di.

Anneler Günü

Batı Virginialı öğretmen Anna Jarvis 9 Mayıs 1905'te annesini kaybetti. 1907 yılında annesinin ölüm yıldönümünde evine çağırdığı arkadaşlarına her yıl Anneler Günü adı altında ülke çapında kutlama yapılması önerisinde bulundu. Amerika'nın önde gelen kumaş tüccarlarından John Wanamaker'ın mali desteğiyle çalışmalara başlandı. 1908 baharında Anna, annesinin yirmi yıl din dersi verdiği Grafton'daki Andrews Methodist Pazar Okulu'na önerisini kabul ettirdi. 10 Mayıs 1908'de ilk anneler günü Grafton'da 407 çocuk ve annelerinin katılımıyla kutlandı. Anna vaazdan sonra bütün anne ve çocuklara karanfil dağıttı; kendi annesi en çok bu çiçeği seviyordu.

Öneri çok çabuk benimsenerek Temsilciler Meclisi bu yönde bir kararı kabul ettiyse de, babalar günü, kaynanalar günü, dayılar günü de gerektireceği itirazıyla Senato'da takıldı. Anna Jarvis başlattığı kişisel mektup kampanyasıyla ülkenin bütün önde gelen siyasetçileri, belediyeleri, işadamları, basın kurumlarına ve önemli bulduğu herkese çağrıda bulundu. Ülkede Anneler Günü kutlamalarının yaygınlaşması sonucu Senato'nun ve Başkan Woodrow Wilson'un da onaylamasıyla 8 Mayıs 1914'te mayısın ikinci pazarı Anneler Günü olarak kabul edildi.

Anna Jarvis, Anneler Günü'nü ticarileştirdikleri gerekçesiyle davalar açıp kaybetti; kötü biten bir aşk hikâyesinden sonra evlenmemeye karar veren kadın, kör kız kardeşini, aile evini ve sağlığını kaybettikten sonra 1944'te devlet yardımına muhtaç hale geldi. Son yıllarında arkadaşlarının topladığı yardımlarla yaşayarak, 1948'de seksen dört yaşında özel bir sanatoryumda öldü.

Türkiye'de ilk Anneler Günü, Kadınlar Derneği aracılığıyla 1955 yılında kutlandı; yılın annesi seçilmeye başlandı. Kitle iletişim araçları geliştikçe önce gazeteler, sonra televizyon yoluyla Anneler Günü öğretildi; ilkokullarda çocuklara anneleri için resim ve elişi derslerinde

armağanlar yaptırıldı. Hizmet sektörü vitrinler, reklamlar, "utandırma" kampanyasıyla Anneler Günü'nü diğer günlerden daha da çabuk sahiplendi.

Babalar Günü

Sonora Smart Dodd 1910 Anneler Günü'nde Washington Spokane'de vaaz dinlerken, İç Savaş gazisi ve kendisiyle beş erkek kardeşini, anneleri doğum sırasında öldüğü için tek başına yetiştirmeye çalışan babasını düşünerek Babalar Günü'nün kutlanmasını önerdi. Öneri şehir meclisi ve yerel Young Men's Christian Association (YMCA) örgütünden destek gördü fakat Dodd'un babasının doğum günü olan 5 Haziran'a hazırlıklar yetişmeyeceği için kutlama ayın 19'una alındı.

Babalar Günü geniş destek gördüyse de resmi kurumlar Anneler Günü gibi bu güne de resmiyet kazandırmakta hızlı davranmadılar. 1916'da Başkan Wilson Babalar Günü kutlamalarına katıldı, 1924'te Başkan Calvin Coolidge her devletin bu konuda kendi kararını alabileceğini söyledi. Birçok girişime karşın Babalar Günü'nün resmen tanınması 1972'de gerçekleşti.

ABD'de 1978'de Büyükanne-babalar Günü ve 1981'de Kaynanalar Günü kabul edilmişse de uluslararası toplum, Anneler Günü ve daha az yaygın olmak üzere Babalar Günü'nü yeterli bulmuş görünüyor.

Sevgililer Günü

270 yılında Roma İmparatoru II. Claudius evli askerlerin işe yaramadığı sonucuna vararak evliliği yasakladı. Interamna piskoposu Valentin iki genci evlendirme suçuyla yakalanıp Hıristiyanlıktan dönmeyi de reddedince 24 Şubat 270 günü idam edildi.

Valentin'in hapiste idam cezasını beklerken gardiyanı Asterius'un kör kızına aşık olduğu, mucizeyle gözlerini açtığı ve "Valentin'inden" yazılı mektup bırakarak hapishaneden kaçtığı da rivayet edilir.

496 yılında Papa Gelasius Roma'da kutlanmakta olan Lupercus Festivali'ni yasakladı. İÖ 4. yüzyıldan beri şubat ayında genç kız ve erkekler arasında kura çekilerek gelecek yıla kadar eşleştikleri bu pa-

gan festivali yasaklayan Papa, kura çekme âdetini yasaklamadı ama Hıristiyanlaştırdı. Kura, istekli genç kızların adı yerine kilise azizlerinin adları arasında çekilecek ve kadın erkek cemaat kurada kendisine çıkan azizi yıl boyunca örnek alacaktı. Şubat ayında yapılan bu işlem de Aziz Valentin'in koruyuculuğu altında yürütülecekti.

Romalı gençler Aziz Valentin'e adanan 14 Şubat günü sevdikleri, beğendikleri kızlara mektup, pusula gönderme geleneğini yarattılar. Hıristiyanlık yayıldıkça bu günde sevgiliye kart gönderme âdeti de yayıldı. Bugüne kalan en eski Valentin kartı, Orleans Dükü IX. Charles'ın (1550-1574) Londra Kulesi'nde hapis olan karısına gönderdiği karttır.

16. yüzyılda Cenova piskoposu kart âdetini yıkarak aziz kurasını canlandırmaya çalıştı. Ama bu yüzyılda aşk ve güzellik tanrıçası Venüs'ün oğlu, aşk okunu fırlatan Cupido (Yunan'da Eros) kartların ayrılmaz öğesi olmuştu.

1797'de İngiltere'de gençlerin Valentin Günü'nde kullanmaları için hazır aşk kartları piyasaya çıktı. 1870'te 25 bin kart gönderilir olmuştu. 1880'lerde Chicago'da 25 bin kart, ahlaka mugayir olduğu için posta yetkilileri tarafından iletilemez bulunmuştu.

Türkiye'de 90'lı yıllarda sınırlı çevrede başlayan ve önce gazetelere verilen küçük ilanlarla kamuoyunun haberdar olduğu Sevgililer Günü, 2000 yılında parti liderlerinin halkın Sevgililer Günü'nü kutlamalarıyla kendisini ispat etmiş oldu.

Kandiller

Simidiyle müjdesini gündüzden veren kandil geceleri, Arapçada leyle-i berat, leyle-i kadir gibi adlarla bilinirler, genel olarak kalabalık tören, anma anlamında "ihtifal" olarak adlandırılırlar. Kandil lamba gibi çok eski sözcüklerden olup (bkz. Aydınlanma) Türkçeye Arapçadan girmiş ve daha çok camilerin aydınlatılmasında kullanılmıştır. Rivayete göre Hz. Muhammed Berat gecesi mescidine geldiğinde mescidin çerağ, kandil ve benzerleriyle aydınlatılmış olduğunu görmüş, bunu yapanın Ömer olduğunu öğrenince, "Benim mescidimi nurlandırdığın gibi, Tanrı da senin kalbini nurlandırsın," demiştir. Yine Ali'nin üç hayır yapma âdeti olduğu, misafire bal çıkardığı, fakirlere şalvar verdiği ve mescitlere çerağ gönderdiği söylenir.

Mahya âdeti I. Ahmed (1603-1617) zamanında minare kandilleriyle başladı. III. Ahmed (1703-1730) çift minareli bütün camilerde mahya yapılması için ferman verdi. Eyüp Camii'nin minareleri mahya asmaya uygun olmadığı için ikişer şerefeli yeni iki minare yapılarak uzatıldı. Mısır hıdivine ve İran şahına da İstanbul'a geldiklerinde mahya gösterisi yapılmıştı. Mahyayla Ramazan ve kandilleri karşılayan cümleler yazıldığı gibi, hareketli mahya yöntemi ile iki minare arasında gidip gelen araba, balık ve kayıklar da resmedilip oynatılırdı.

Elektrik döneminin başlamasıyla mahya unutuldu. Fakat kandil gecelerinin şerefelerin aydınlatılarak belirlenmesi âdeti devam etti. Son on yıldır, kandil geceleri ve Ramazan'a özgü aydınlatmalar yanında, sanat eseri sayılan camilerin ışıldaklarla sürekli aydınlatılmaları da yerleşen bir âdet oldu.

Hafta Sonu

Hafta sonu tatili kavramı Müslümanlarda yoktur. Cuma günü diğer günlerden "faziletli" sayılmasına karşın tatil nedeni sayılmamış ve cemaat camiden çıkana kadar çalışmamakla yetinilip, tüm güne yayılan bir tatil yapılmamıştır. Cuma namazı süresince çalışılmamasının da ibadetle elde edilen menfaatle telafi edildiği belirtilmiştir. Osmanlı devlet daireleri Tanzimat'a doğru çoğalıp, yaygınlaşıp geliştiğinde, cuma günleri tatil edilmediğinden memurların cuma namazından alıkonulmamaları için dairelerde mescit yapılmaya başlanmıştı. Bu uygulamayı ilk defa Maliye Nazırı unvanını alan şıkk-ı evvel defterdarı Nafiz Paşa 1837-38 yılında başlatmış, açılan mescidin masrafı da Paşa'nın hazineye bağışladığı 250 bin kuruşun faizinden ödenmiştir.

Hafta tatili anlayışını benimseyen ilk kurum medreselerdir. Medreselerde tatil günü salıydı. Salı günü isteyenler koltuk dersi denilen ek derslere girebilse de, bu gün kütüphanelerde çalışma, çamaşır yıkama gibi özel ihtiyaçlara ayrılırdı. Eğitim tarihi araştırmacısı Osman Nuri Ergin'e göre salı gününün tatil kabul edilmesi salının uğursuzluğu konusunda Rumlardan Türklere geçmiş bir inanışı kuvvetlendirmişti. Rumlar İstanbul'un salı günü fethedilmiş olması nedeniyle bu günü uğursuz saydıkları gibi, Müslümanlar da salı günü bir işe başla-

maz, sefere çıkmazlardı. Halk arasındaki haftanın günleri tekerlemesinde "Salı sallanır gezer" deyişi de bu tatili anlatmaktadır.

Ancak hafta tatilinin 1730'larda perşembe günü olarak benimsendiği, devlet daireleri ile birlikte yeni usul okullarda da bu gün tatil yapıldığı veya cuma tatilinin 1826 yılından itibaren uygulanmaya başlandığını bildiren kaynaklar da vardır. Tatil günlerinin devlet dairelerine göre özellik gösterdiği, Babıâli'de cuma dışında, toplantı günleri olan pazar ve perşembeleri de memurların tatil yapması, yaz aylarında gayri resmi de olsa yalnız iki gün mesai yapılmasından anlaşılmaktadır. Örneğin, Meşrutiyet'in ilanından sonra haziran, temmuz, ağustos aylarında cuma ve pazar günleri resmen tatil günü kabul edilmişse de bu karar yalnızca bir yıl uygulanabilmiştir.

1924 yılında cuma günü resmen tatil yapıldı; 1935'te cumartesi günü saat 13'ten başlayıp pazartesi sabahına kadar devam eden hafta sonu tatili yasallaştı. Bu dönemde tatil yapmayanlara, yani dükkânlarını kapatmayanlara ceza da uygulanıyordu. 11 Haziran 1974'te memurların hafta sonu tatiline cumartesi de dahil edilerek tatil iki güne çıkarıldı. İşçilere ücretli hafta tatili hakkının tanınması ise 9 Ağustos 1951'de çıkan yasayla kabul edildi.

Yahudilerin Sebt günü, Hıristiyanların pazar gününden farklılaşan hafta sonu kavramı İngiltere'de icat edildi. Dakiklik kavramının 1770'lerde doğduğu bu ülkede 1840'lardan itibaren işçilerin meyhane yaşamına müdahale edilmeye başlandı, orta sınıf değerlerin savunulduğu yaşam standardı içinde tüketim anlayışı ve buna bağlı olarak hafta sonu gezme ve eğlenceleri özendirildi. Hafta sonu Fransa'ya 1906'da girdi.

Büyük şehirlerde ve orta sınıf aileler için hafta sonu, öğrencilerin ödev ve sınavlarla, çalışan kadınların temizlik ve çamaşırla, erkeklerin araba yıkamakla uğraştığı, boş zaman sorununun doğduğu, eve "kapalı" bir gün oldu. Şehir dışında süpermarketler açılana kadar alışverişin "tadı"na tam olarak varamayan bu sınıf dışında da hafta sonu, artık sair günlerden farklıdır. Ahmet Haşim, cuma günü tatilken 1928'de, hafta sonunu şöyle anlatır (*Bize Göre*, 1928):

> "Güneşin batacağı ve beni Cumadan kurtaracağı saate kadar geçireceğim zaman, gözüme, ayaklarımla çıkacağım sarp bir dağ tepesi gibi göründü (...) Cuma günü! Ölüm günü! Zevkin nerede?"

Ay Adları

Eskiden yıl ikiye bölündüğü gibi, çoğu kültürde ay sayısı da beşerden on taneydi. Hicri ay adlarında Rebi-ül-evvel ve Rebi-ül-ahir ile Cemazi-yel-evvel ve Cemazi-yel-ahir, Rumi ay adlarında Kanun-i evvel ve Kanun-i sani ile Teşrin-i evvel ve Teşrin-i sani adlarıyla, ikişer ay adının iki kez tekrarlandığı yani orijinal ay adlarının onar tane olduğu görülmektedir.

Roma'da saptanan ay adları Venüs, Mars, yaşlılık çağını temsil eden Terminus ve gençlik çağını temsil eden Iuventas'tı; diğer ay adları sonradan sayıyla verilmiş ve daha sonra da bazıları özel adlar almış ve bir bölümü, bugüne kadar sayıyla gelmiştir. Eski Türkçede de ay adları Aramay, ikindi ay, üçünç ay, törtünç ay... şeklindedir. Malaya dilinde de yerli-geleneksel olan rakamlı ay adlarıyla İngilizceden alınan adlar bir arada kullanılır. Bugün dünyanın çoğu yerinde Miladi takvim kullanılmaktadır ve bunun etkisiyle ay adları Jülyen veya Gregoryen takvimden kaynaklanan adlara dönüşmüştür. Güneydoğu Asya'dan Afrika'ya, Rusça etkisiyle Sibirya'ya kadar kökeni Roma'ya dayanan ay adları benimsenmiştir.

Anadolu'da ay adları bölgeye göre farklılık göstermekle birlikte bazı adlar, örneğin karakış, zemheri, küçük, april çoğu bölgede ortaktır. Yalnızca İstanbul kadınlarının eski takvimine değinirsek, ay adları şöyledir: Muharrem'den başlayarak Aşure, Safer, Büyük Mevlüt, Küçük Mevlüt, Büyük Tövbe, Küçük Tövbe, Recep, Şaban, Ramazan, Şeker Bayramı, Aralık, Kurban Bayramı.

Dilde Türkçeleştirme başladıktan sonra ay adları önce Birinci Teşrin, İkinci Teşrin biçimine sokulmuş, 1945'te kanunla Ekim, Kasım, Aralık, Ocak adları konularak bugünkü haline getirilmiştir. Son kabul edilen şekliyle de ay adlarında üç katman kendisini göstermektedir: Kökeni Sümer-Asur-Babillilere dayanan Süryanice, Latince ve Türkçe. Eski yılbaşı olan mart ayından başlarsak, bu adların anlamları şöyledir:

Mart: Babil takviminde Abdaru, Süryanice Adar. Rumi takvimde de Mart'tır; Latince *Martius*, savaş tanrısı Mars'ın adından.

Nisan: Babil-Süryani takviminden, Rumi takvimde Nisan, Latince *Aprilis*, *apricare*, güneşlenmek, güneşte ısınmak sözcüğünden.

Mayıs: Babil-Süryani takviminde Ayru. Rumi takvimde Mayıs, Latince *Maius*, Maima Mercurius'un annesi, bitkileri büyüten ay.

Haziran: Süryanice; Latince *Iunius*, *iuvenis* genç sözcüğünden.

Temmuz: Sümerce "dam" kadın, eş, "Dumuzi" Sümer üreme tanrısı ve festivali, Eski Mısır'da "dama" bir araya getirme, Sanskritçede "dam", ev, eş; Latince *domina* hanım, Demeter tarım tanrıçasıdır. Antik Mezopotamya dillerinde ortak ay adı olduğu gibi Türkçede halen damızlık sözcüğüyle aynı anlamıyla yaşamaktadır. Latince önce beşinci ay anlamında *Quintilis*'ti, sonra Jülyen takvimi döneminde düzenlendiği için onun onuruna Iulius Caesar'ın adından *Iulius* adını aldı. Halk takviminde orak.

Ağustos: Babil-Süryani takviminde Ab, Abu. Rumi takvimde Ağustos. Latince altıncı ay anlamında *Sextilis*, sonra Octavianus Augustus'tan *Augustus* adını aldı.

Eylül: Babil takviminde Ulul, Süryanice Eylül. Latince yedinci ay anlamında *September*. Halk takviminde çürük.

Ekim: Rumi takvimde Teşrin-i evvel. Aslı Süryanice Tişrin. Latince sekizinci ay anlamında *October*. Bazı bölgelerde avara ayı.

Kasım: Arapça "bölen" anlamındadır, kısım sözcüğü aynı kökten gelir. Rumi takvimde Teşrin-i sani. Latince dokuzuncu ay anlamında *November*.

Aralık: Mantık olarak kasımla aynı kabul edilebilir. Rumi takvimde adı Kanun-i evvel yani "kanun" ocak, mangal demek olduğuna göre birinci, ilk ocaktı. Latince onuncu ay anlamında *December*. Halk takviminde karakış.

Ocak: Rumi takvimde Kanun-i sani, ikinci ocak ayıydı. Latince on birinci ay anlamında *Undecim*'di, sonra Ianus Taklar Tanrısı'nın adından *ianua*, kapı, giriş anlamında *Ianuarius* adını aldı. Halk takviminde zemheri.

Şubat: Babil takviminde Sabadu, Süryanilerde Şubat. Latince on ikinci ay anlamında *Duodecim*'di, sonra *februum* arındırma sözcüğünden adını alan *Februa* arındırma festivali, günah kefareti olarak kurban kesme dönemi olması nedeniyle *Februarius* adını aldı. Halk takviminde küçük.

Gün Adları

Hafta sözcüğü Farsça yedi anlamına geldiği gibi gün adları da Türkçede Arapça adlar ve Farsça sayılardan oluşur. Yedi günlük hafta astronomik bir temele dayanmaz; Mezopotamya buluşudur. *Ahd-i Atik* yaratılışı anlatırken, altı günde yapılanları sayar ve "Ve Allah yaptığı işi yedinci günde bitirdi ve yaptığı bütün işten yedinci günde istirahat etti," diyerek yedinci günün kutsallığını bildirir ve haftayı tamamlar.

Babillilerin haftanın yedi gününe o zaman bilinen beş gezegen ile güneş ve ayın adını vermeleri Hıristiyan dünyasında da benimsendi. Romalıların bir süre kullandıkları sekiz günlük hafta İS 321'de Constantinus tarafından yedi gün olarak belirlendi, pazar günü birinci gün ve tatil-ibadet günü olarak kabul edildi. Latincede bulunan gezegen sistemiyle Yahudilikten alınan, yalnızca Sebt gününe ad vererek diğerlerini ona göre numaralandıran gelenek bugün Avrupa'da karışık olarak bulunmaktadır. Gezegen sistemi en saf biçimiyle Galce, Bretonca ve Germen çevirisiyle İngilizcededir. En saf kilise biçimi ise Portekizcede bulunur. Portekizce hafta "Domingo"yla (Latince *dies Solis* ve *dies Dominica*, Güneş günü, Tanrı'nın günü) başlar, "segunda feira", "terça feira" ile devam ederek cumartesi günü "Sabado"yla(Latince *dies Saturni*, *dies Sabbatum*) biter. En karışmış sisteme sahip olan İzlanda'da güneş ve ay günleri olan pazar, pazartesi dışında günler salı ve perşembe için sayı, çarşamba "mittwoch" Latince *media hebdomas'tan*, cumartesi "laugardagur" yıkanma günü, cuma öteki İskandinav günleri gibi oruç günüdür: "föstudagur".

Arapça gün adları cuma hariç sayılardan oluştuğu için yer vermiyoruz. Öteki İslam ülkeleri, Malay dilinde olduğu gibi, Arapça günleri benimsemiştir. Örneğin Yoruba gün adları "ojo aiku", "ojo aje", "ojo isegum"... ölümsüzlük günü, kâr günü, zafer günü, karışıklık günü, yaratılış günü, başarısızlık günü ve üç toplantı günüdür. Yorubacada Arapçadan alınan adlar fonetik değişimle kullanılırken (jimoo, cuma; alaruba, çarşamba; dördüncü gün, yevmü'l-erbia) İngilizceden alınanlar da çeviri/yorum veya alıntıyla kullanılır (pazar "ojo" ismi tatil günü veya perşembe monde, tosde, thursday). Türkçe, Fransızca ve İngilizce gün adları şunlardır:

Pazartesi: Farsça bazar ile Türkçe erte. Fransızca lundi, İngilizce monday, Latince *luna*, İngilizce "moon" dan Ay günü.

Salı: Arapça üç anlamında "salis"ten. Fransızca mardi, Mars'ın günü. İngilizce tuesday, İzlanda savaş tanrısı Tyr'ın karşılığı Tiu/Tiw'in günü.

Çarşamba: Farsça cihar dördüncü ve şenbe gün. Fransızca mercredi, Merkür'ün günü. İngilizce wednesday, Tiu'nun babası Odin/Voden'in günü.

Perşembe: Farsça penç beşten. Fransızca jeudi, Jüpiter'in günü. İngilizce thursday, tanrı Thor'un günü.

Cuma: Arapça "cem"den toplanma günü. Fransızca vendredi, Venüs'ün günü. İngilizce friday, Odin'in karısı Frigg'in günü.

Cumartesi: Fransızca samedi, Latince *sabbati dies*, Sebt günü. İngilizce saturday, Satürn'ün günü.

Pazar: Farsça bazar. Fransızca dimanche, Tanrı'nın günü. İngilizce sunday, güneş günü.

Duvar Takvimi

Hacı Kasım Efendi'nin 1860 yılında kurduğu ve halen Cağaloğlu'nda bulunan Maarif Kitaphanesi, Efendi'nin 1901 yılında ölümünden sonra oğlu Naci Kasım (1884-1963) tarafından yönetilmeye başlanmıştır ve Naci Kasım'ın basıp satmaya başladığı *Saatli Maarif Takvimi*, fotoğrafçılık ve reklam sektöründeki yeniliklere karşın hâlâ duvarlardaki yerini korumaktadır. Adını Ankara'yla İstanbul'da güneşin doğuşunu gösteren saatlerden alan takvim, günlük takvim ve astronomi bilgileri yanında, günün tarihi, yemeği, doğacak çocuğa isim, günün anlamına göre mani, fıkra ve şiirler, pratik öğütler ve vecizeler, hatta tefrikalarıyla uzun yılların alışkanlıklarına cevap veriyor, ailenin üçüncü kuşağı Türkiye'nin en eski işletmelerinden birini yaşatıyor.

Takvim sözcüğü Arapça düzeltmek, yoluna koymak anlamına gelir. Geleneksel takvimde imsak, yatsı gibi namaz ve oruç vakitlerini belirleyen güneş ve ay hareketleri, astronomi yanında burçların hareketleri ve astroloji bilgileri; berd'ül-acuz (kocakarı fırtınası), kırlangıç fırtınası veya bitkilere su yürümesi, çapalama, budama zamanı gibi

çiftçi takvimi olarak adlandırılan geleneksel iklim olayları; bunlara bağlı olarak ihtiyarat denilen, belirli günlerde yapılması veya yapılmaması gereken hareketlere ilişkin bilgiler ve Hicret'ten önce ve sonra olarak belirlenen insanlığın başlangıcından itibaren kronolojinin yer alması gerekir. Zamanla zemini, gök olaylarıyla coğrafyayı (iklim, aynı zamanda kültür muhitlerini anlatan bir coğrafya terimidir) insan davranışlarıyla birleştiren anlayışla müneccimbaşıların işi bu kılavuz takvimleri hazırlamaktır. Son müneccimbaşı Hüseyin Hilmi Efendi 1924'te öldükten sonra yerine atama yapılmayarak bu görev ilga edilirken, Tanzimat'tan itibaren önce devletçe sonra dönemin aydınlarınca salnameler, nevsallar, takvimler yayımlanmıştır.

Salname-almanak anlayışından duvar takvimine geçişte önemli halkalardan biri de Yeni Osmanlılar kuşağından Ebüzziya Tevfik Bey ve ailesinin yayınlarıdır. 1873'te salnamelerle başlayan gelenek, 1943'ten 1969'a kadar günlük duvar takvimi biçimiyle Ebüzziya Takvimi'yle sürmüştür. 1970'lerden sonra şirketlerin, 1980'lerden sonra esnafın reklam amacıyla ve özellikle yılbaşı "eşantiyon"u olarak aylık ve yıllık duvar takvimleri hazırlatmalarına karşın, Ülkü, Hava Kurumu, Diyanet İşleri, İhlas takvimleriyle günlük duvar takvimi geleneği yaşamıştır. Aynı formatta yeni bir anlayış getiren, ilk kez 1997 yılında çıkan Arif Takvimi olmuştur.

Saat

Ahmet Haşim şöyle yazar (*Bize Göre*, 1928):

> "İstanbul'u yenileştiren ve yerlisini şaşırtan istilaların en gizlisi ve en tesirlisi yabancı saatlerin hayatımıza girişi oldu. 'Saat'ten kastımız, zamanı ölçen alet değil, fakat bizzat zamandır. Eskiden kendimize göre yaşayışımız, düşünüşümüz, ... bu hayat üslubuna göre de 'saat'lerimiz ve 'gün'lerimiz vardı".

Su saati Eski Mısır'da İÖ 1500'lerde, Çin'de İÖ 6. yüzyılda, Eski Yunanlarda İÖ 3. yüzyılda kullanıldı. Mekanik saat Çin'de geliştirildi; su gücüyle çalışan mekanizması olan saat İS 723'te yapıldı. Su Sung'un saat binası 1096'dan 1126'ya kadar çalıştı, Kubilay tarafından Beijing'e taşındı. Harun Reşid, Charlemagne'a hediye saat gön-

dermiş, Arap mühendisler İspanya'da Ay'ın yarattığı gelgitlerle dolup boşalan suyla çalışan saatler yapmışlardı.

Dante *Paradiso*'da saatten söz eder ve Londra'da St. Paul'da 1286'da, Milano'da 1309'da saat bulunduğuna dair kayıtlar vardır. Fakat Dondi'nin *Il Tractus Astarii* risalesi (1364) saatçilikle ilgili en eski ayrıntılı anlatımdır. Avrupa'da ilk saat basitçe saat başlarını vuran bir çandır. Bu tür bir makine 1386'da yapılmıştır ve Salisbury Katedrali'nde halen çalışmaktadır. Sonraki modellerin kadranları vardır, yalnız saatleri değil, ayın hallerini, gezegenlerin geçişlerini hatta aziz ve festivallerin günlerini de gösterirler. En güzel örnekleri Milano (1335), Strasburg (1354), Lund (1380), Rouen (1389), Wells (1392) ve Prag'da (1462) görülür. Özellikle güneş ışığına güvenilmeyen kuzey ülkelerinde saat çok çekiciydi. Bütün büyük katedrallerler, şehir meydanları, kapı ve manastırlara saat konulmuştu.

Saatlerin sabit süreli olduğu günü 24 eşit parçaya bölen saat, günlük zaman kullanımında devrim yaptı. İnsanların çoğu gün doğumu ve batımına göre yaşıyordu. Saat sisteminin bilindiği yerlerde saatler mevsimlere ve ülkelere göre değişkendi. Gündüzlerin "dünyevi saatleri", hem "gece saatleri"nden hem de kilisenin dua saatlerine göre bölümlere ayrılan "dinsel saat"ten farklıydı. Sıradan insanlar sabit günlük rutin ve eşit saat fikrini ortaçağ keşişlerinden aldılar. Manastır disiplininde geliştirilen bu saatler, daha sonraki şehir yaşamının ve sanayi disiplininin normlarına örneklik etti. Saat güçlü toplumsallaştırıcı etkisiyle "totaliter görev efendisi"dir.

Saatçiliğin gelişiminde köşe taşları, 15. yüzyılda ev saatlerinin, 16. yüzyılda köşe saatlerinin yapılmasını sağlayan küçülme, güvenilirliği fazlasıyla artıran sarkaç (1657), denizlerde hep sorun olan mesafe ölçme konusuna çözüm getiren deniz kronometresi (1761) ve anahtarsız mekanizmanın (1823) icadıdır. Zaman ölçmenin son durağı, üç bin yılda 1 saniyeye kadar doğru olan atomik saatin Britanya Ulusal Fizik Laboratuvarı'nda 1955'te yapılmasıdır.

Şehbal, *1326 (1910)*

Yüzyıllar içinde saatçilik fazlasıyla uzmanlık gerektiren bir zanaatten, seri üretimi yapılan bir sanayiye dönüştü. İlk merkezler Nürnberg ve Augsburg'la Paris ve Blois'ydı. İsviçre Huguenot işçiliğinden yararlandı. 17. ve 18. yüzyıllarda İngiltere üstünlük sağladı. Fransa kutu tasarımı ve süslü saatlerle ayrıcalıklı bir yer edindi. Kara Orman ahşap guguk kuşu saatleriyle uzmanlaştı. 19. yüzyılda Cenevre ve Jura'daki Chaux-les-Fonds'da saat endüstrileri yüksek kaliteli, makineyle yapılmış saatleriyle dünya çapında ün kazandı.

Saatçilik mesleği eski anahtarcı ve kuyumcu loncalarından gelişti. Ünlü adlar arasında ilk saat yapımcısı Blois'lı Jacque de la Garde (1551), sarkaç ve yay dengesinin mucidi Den Haag'lı Christian Huygens (1629-1776), deniz kronometresinin ustaları John Arnold, Thomas Earnshaw ve John Harrison (1693-1776), Versailles saatçisi, kendi kendine kurulan saat mucidi Abraham-Louis Bréguet (1747-1823) ve Big Ben'in tasarımcısı Edward John Dent (1790-1853) sayılabilir. Varşovalı Antoni Patek ile Bern'li Adrienne Philippe 1832'de güçlerini birleştirip bugün de İsviçre'de önde gelen Patek-Philippe firmasını kurmuşlardır.

Fatih, 1477'de Venedik'ten mekanik saat yapan ustalar istemişti. 1575'te İstanbul rasathanesi kurucusu Takiyüddin Efendi mekanik saat kitabı da yazmıştır. Topkapı Sarayı'nda 17. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar olan döneme ait yerli saat sayısı elliyi bulmaz ama Saray'da 16. yüzyıla ait olanlardan başlayarak Avrupa saatleri vardır. Evliya Çelebi saatçilerin pirinin zindanda ibadet etmek için saati icat eden Yusuf olduğunu yazar. Saatçiler kırk beş dükkân, bin neferdir ama "niçe yüzi hanelerinde işlerler"; saatçilik için "yetmiş marifet" bilmek gerekir ve dükkânlarını Almanya, İspanya, Fransa, Canpetro, Kasper, Bülbül ve Yusuf Çelebi saatleri ile "zeyn idüp ubur ederler".

Üç türü olan savatlı saatler, hilali saatler, ustası Piryol'un adıyla anılmış koyun saatleri, lokomotifli Serkisoflar, Abdülhamid devrinde şehirlere medeniyet geldiğini simgeleyen saat kuleleri ve cep saatleri yerlerini yeni modalara bıraktı. 1926'da ezani saat yerine "Günün 24 Saate Taksimine Dair Kanun"la kabul edilen Greenwich saatinden sonra, saati "kala", "geçe" yerine rakamlarla ifade eden dijital saatler devri geldi. Ve ülkemizde 1984'ten beri olağanlaşan yaz saati uygulamaları sürerken, dünyanın her yerinden insanlarla konuşmak için "internet saati" icat edildi.

IV
Görgü Kuralları

Görgü kuralları yerine eskiden adab-ı muaşeret denirdi. Muaşeret birlikte yaşama, geçinme anlamına gelirken, edep sözcüğünün çoğulu olan adap, terbiye, yol, yöntem anlamına gelmektedir. Edep iyiye, güzele davet anlamını içerdiği gibi, "muaşeret"le aynı kökten gelen "işret"in içki içme anlamına gelmesine paralel biçimde, düğün yemeğine çağırmak anlamını da içerir. Yani görgü, öncelikle yemesini, içmesini, konuşmasını bilmek demektir. Adap, içerdiği yaşam biçimi ve edebiyat anlamlarıyla Osmanlı bürokratının niteliklerinden biri haline gelmiş, defterdara veya nişancıya bağlı dairelerden birine ve dolayısıyla bir hamiye "intisap" eden kâtiplerin, bir gün vezirlik rüyası görebilmesi için, güzel yazı yazmak yanında Türkçeyle birlikte Arapça, Farsça, din, tarih, coğrafya bilgileri kadar belirli eserleri ve özellikle üç dilde de edebiyatı iyi bilmesi zorunluluğunu ifade etmiştir. Osmanlı klasik çağının Osmanlı kültür ve kimliğini yaratan en önemli unsurlarından biri işte bu "adap sahibi" kalemiyye sınıfı olduğu gibi, Osmanlı yenilenmesinin ve Tercüme Odası ile meşrutiyetçi kuşakların babası da aynı dairelerin yarattığı ortamdır.

Halk, inançları, görenekleri ve görgüsüyle, kullandığı eşyayla, batıl inanç, taassup ve ilkel bir düzeye ait donanım içinde kabul edildiğinde, görgü kuralları modernliğin, seçkinlerin, aydınların yaşam bi-

çimini belirler olmuş ve kültür ve ahlak tartışmalarını da içerir hale gelmiştir. Alafranga, Frenk usulü Tanzimat'la başlayan bir yönelişse de, İstanbul'da Batı biçiminin etkili olmaya başlaması, İngiliz ve Fransız askerlerinin müttefik olarak İstanbul'a geldiği Kırım Savaşı'yla (1852-56) gerçekleşmiştir. Batılılaşma kavramının modernleşmeyle özdeşleşmesi ise 1890'lara kadar uzanır. 1894 yılında Ahmet Mithat Efendi *Avrupa'da Adâb-ı Muâşeret yahud Alafranga* adlı eserini yazdığında, Batı'da görgü kurallarının ikilik içinde olduğunu sergilemeye çalışarak, eleştirel bir tutum geliştirmeye çalışır. Ahmet Mithat Efendi'nin tanımıyla radikaller –efkâr-ı cedîde– için "bir şeyin fena olması husûsunda yalnız eski olması bürhân-ı kâfidir."

Ahmet Mithat Efendi'nin eserinde bulunan konulara bakıldığında, bugünün şehirli yaşamının ilk kurallarını oluşturan Osmanlı seçkinlerinin alışkanlıklarıyla Avrupa etkisine giriş sürecine ilişkin önemli ipuçları bulunmaktadır. Açıklama ve öğütler arasında şunlar da vardır: "vestiaire" yalnızca "vestibule"e konulur oysa Osmanlı konaklarında salona kadar taşınmıştır. Salonda şöminenin sağ tarafına yerleştirilen koltuk evin hanımına aittir. Salonun ortasına konulan masa ve sandalyeler ise yemek için değildir. Salona divan konulmaz. Komodin ve konsollar da salona konmaz. Osmanlı konaklarındaki gibi aile fotoğraflarını duvarlara asmak da görgüsüzlüktür.

1911 yılında orduya yönelik olarak hazırlanan *Usûl ve Adâb-ı Muâşeret* (Matbaa-i Askeriyye), Lütfi Simavi'nin yazdığı *Teşrifât ve Adâb-ı Muâşeret* (1913), Hariciye Vekaleti Teşrifat Umum Müdürü Safveti Ziya'nın *Adâb-ı Muâşeret Hasbihalleri* (Ankara Türk Ocakları Merkez Neşriyatı, 1926) gibi eserler, görgü kurallarının değerler dizgesi ile çakıştırılması, saray, ordu ve bürokrasi geleneklerinin yeni Cumhuriyet'in de devralacağı yeni insan talebiyle uyumlu hale getirilmesi çabalarının göstergeleri olarak da okunabilir. Abdullah Cevdet'in 1927 yılında yayımladığı *Mükemmel ve Resimli Adâb-ı Muâşeret Rehberi* adlı kitabı ise, aydınların görevinin, iktidarın bütüncül anlayıştaki tutumuna karşı "toplumun yetiştirilmesi" görevine sarılmalarının, entelektüellik yerine "aydın" olma işlevinin kalıcılaşmasının örneğini oluşturur.

Cumhuriyet'in özellikle kılık kıyafet ve kadının konumu konusundaki tavrı ve Batılı birçok tutumun "muasır medeniyet"in gerekliliği

olarak örnekleriyle yaşama geçirilmesi yolundaki çabasıyla, görgü kurallarının öğrenilmesi günlük konulardan biri haline gelir. Erenköy Kız Lisesi Felsefe ve İçtimaiyat Muallimi Feliha Sedat'ın 1932'de yayımlanan *Genç Kızlara Muaşeret Usûlleri* kitabı "(...) yeni hayatın yarattığı zaruretlerden biri," olarak sunulur. Hayat ve cemiyet değişmiştir, "(...) bu büyük ve mes'ut inkılâbı bilhassa genç kızlar kadar kuvvetle kim hissetmiştir?"

Feliha Sedat, Avrupa'da artık taassubun kalktığı, "(...) evlenme çağına yaklaşmış bir kızın mağazaları, sokakları ve buralarda nasıl hareket edileceğini kendi tecrübelerile bilmesi", evlendiğinde şaşırıp kalmaması amacıyla faydalı görüldüğü üzere, "(...) on sekiz yaşına gelmiş, ahlak ve seciyesinden şüphe olunmıyan bir kızın gündüz vakti, şehir içinde, yalnız olarak bir yere gitmesi"ne müsaade etmektedir. Ancak genç kız, "(...) sokakta yalnızken bir pastahaneye girmek lüzumunu duyarsa masaya yerleşmemek şartile pastayı ayakta yeyip" çıkacaktır. Aynı genç kız için dans ise esaslı ihtiyaçlardan biridir, çünkü "(...) bir salonda her kıza piyanoda bir parça çalması yahut musikiye iştirak etmesi teklif edilmez, fakat her genç kız dansa davet edilebilir."

Feliha Sedat'ın "faydalı bir tavsiye"si de iyi dans eden erkeklerle ilgili:

> "Genç kız, böyle bir erkeğin davetine fazla bir tehalük gösterir, hatta bazen davetile fazla mütehassıs olduğunu, memnuniyetini hissettirir. Delikanlı, genç kızın hiçbir suiniyet beslemeden gösterdiği bu itinayı terbiye ve kabiliyetine göre türlü türlü tefsir edebilir. (...) Küçücük bir tercih yahut ihtimamın bu gibi hatta daha vahim neticelere müncer olabileceğini sakın unutmayınız! (...) Bir de fena danseden erkeklerin umumiyetle entelektüel sınıf yani ilim ve san'at müntesipleri olduğunu unutmayınız."

Böylelikle tekrar entelektüellere geliyoruz. Tarihimizdeki iki önemli olaydan, İkinci Meşrutiyet'in 1908'de ilanıyla 12 Eylül 1980 darbesinden sonra, görgü kuralları ile serseriliğin hukuki olarak gündeme getirilmesi arasında ilişki olmalıdır. 1909'da, yaygın grevler üzerine *Serseri ve Mazanne-i Sû'Eşhâs* (Serseriler ve kötü halli olduğundan kuşkulanılan kişiler) kanunu çıkarılmış, 12 Eylül darbesinden sonra da basının serseri kanunu adını taktığı, serserilik kavramını içe-

ren hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Adap ile radikallik ve eylemcilik arasındaki çelişkili ilişkinin çarpıcı dışa vurumu, Fazlı Necip'in (1863-1932) Osmanlı yenilikçi kuşağını anlattığı *Külhani Edibler* (1926) adlı romanındaki tamlamada görüldüğü gibi, 1991 yılında romana, yeni yazıya aktarılırken *Külhani Enteller* adı verilmiş olması da anlamlıdır. Yerleşik değerlere ve düzene karşı çıkış, beyefendilikle külhanilik (hukuk dilinde serserilik) arasındaki zıtlıkla özdeşleştirildiği gibi, 1990'lardan itibaren yaygınlaşan entel ve maganda söylemi de, görgü kurallarının sınıfsal savunusunu ve "entel"lerin kuramsal etkinliklerinden çok tavır ve statüleriyle tanımlandığını ifade etmektedir. Kültür ve ahlak, uygarlık ve evrensellik tartışmalarının içinde yer alması gereken görgü kuralları tarihimiz açısından, popülerlik, popülizm ve lümpenliğin, görgüyle raconun, ahlakla ideolojinin, devletle medeni-sivil değerlerin ve insan haklarının nasıl harman olduğunun, üstünde durulması gerektiğini söyleyelim.

İlmihal ve Hal ve Gidiş

İlmihal, İslam dininin temel ilke ve kurallarıyla, günlük davranışlarında insanların doğruyu yanlışı, helal, haram, mekruh, vacip, müstehap, bidat vb. işleri öğrenmeleri için hazırlanmış başvuru kitabı, kılavuzdur. İslam hukukunun muamelat denilen toplumsal ilişkileri düzenleyen kurallarının bir araya getirildiği kitapların ve günlük yaşamla ilgili fetva derlemelerinin, *Halebi*, *Kuduri*, *Mülteka* gibi fıkıh kitaplarının işlevsel olduğunun görülmesinden kaynaklanan ilmihal kitaplarının en beğenileni ve halen basımı devam edeni *Mızraklı İlmihal* (Edirne'de ölen Muhammed bin Kutbiddin İznikî'nin 1480-81'de yazdığı *Miftâh'ul-Cenne*) oldu. Mehmet Zihni Efendi'nin yazdığı *Nimet-i İslam* (1892-93) adlı ilmihal Cumhuriyet döneminde yazılan ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hazırladığı ilmihallerin öncüsüdür. Tarikatların güçlenmesi ve karar meşruiyetinin tartışılır hale gelmesiyle fetva ve ilmihal sayıları arttı.

Batı'da Augustinus'la başlayan ve 16. yüzyılda matbaa ve Reform hareketiyle büyük önem kazanan, 17. yüzyılda kilise ve mezheplerin kendi standart metinlerini oluşturdukları, ilmihale karşılık gelen kateşizmler ise, 19. yüzyılda Pazar Okulu anlayışının yaygınlaşmasıyla

önemini kaybetti. Bizde de dinsel eğitim ve basının, her türlü iletişim kanalını kullanma olanaklarının ve terbiyesinin gelişimiyle, ilmihal kitaplarına artık eskisi gibi ulvi değerler atfedilmiyor.

Bugün, bir gayrimüslim kadınla yurttaşlık hakkı almak için evlenmek günah mıdır veya emekli olduktan sonra gayrimüslim bir ülkede oturulabilir mi gibi, yeni sorunlar karşısında fetva almak ihtiyacı kendisini gösterirken, 1960'lı yılların büyüklerin önünde bacaklarını uzatmak, sigara içmek gibi sorunları geride kaldı. Milliyetçi Cephe Hükümeti zamanında ders programına konulan ahlak dersi, 12 Eylül yönetimince din ve ahlak dersine dönüştürüldükten, askeri mahkemelerde 210 bin dava açıldıktan, 348 bin kişiye pasaport sınırlaması konulup 14.509 kişi kamu görevinden atıldıktan ve 14 bin kişi yurttaşlıktan çıkartıldıktan sonra, 68 hareketinin önderlerinden Harun Karadeniz'in, meşru öğrenci derneği yönetiminin tespiti sorunundan doğan dava nedeniyle, "(...) mahkemeye düşmek, benim için ölmek, yok olmak ya da çok kötü katil, hırsız gibi bir şey olmaya eşdeğerdi. 'İyi adam' mahkemeye düşmezdi, iyi, dürüst adamın mahkemede ne işi olabilirdi?" (*Olaylı Yıllar ve Gençlik*, 1975, s. 29) diye uykularının kaçması, mülkün temelini anlayamamış, klan çocuğunun tepkisi kadar naif kalıyor.

Sosyete, Başıbozuklar ve Siviller

Atatürk, muasır medeniyet seviyesine getirilecek halkı sosyete olarak adlandırmıştır (9 Mart 1935, CHP 4. Büyük Kurultayı):

> "Uçurum kenarında yıkık bir ülke... yıllarca süren savaş... ondan sonra, içerde ve dışarda saygı ile tanınan yeni vatan, yeni sosyete, yeni devlet ve bunları başarmak için arasız devrimler..."

Sosyete kadınsız olamayacağı için önceleri çok sıkıntı çekildiyse de, İkinci Dünya Savaşı'nın zenginleri imdada yetiştiler ve magazin dünyası, Avrupa, Hollywood haberleriyle yetinmek zorunda kalmayarak, Sosyete/Cemiyet haberleri köşelerini hazırlamaya başladı. Bugün magazin ve sosyete basını, uluslararası uzmanlık alanı haline gelerek, iletişim ve roller konusunda "sokaktaki insanı" kazanma mü-

cadelesi verecek ölçeğe ulaşmıştır. Aristokratların, büyük burjuvaların, gösteri dünyasının şaşaalı yaşamının orta sınıfların ilgisini çekmesini bir fırsat olarak değerlendiren Avrupa basın devleri, birçok dünya ülkesinde aynı tarz yayınları devreye sokmuştur. Farah Diba ve Prenses Süreyya ile başlayıp Prenses Diana'ya kadar giden bu ilgi, sosyetik olana tanınan öncü konumla, iletişim kanallarının demokratikleşmesi arasında ortaçağ masal dünyasının çelişkilerinin aşınmadığını ve aşılmadığını göstermektedir.

Oy hakkının genelleşmesiyle parlamentoların demokratikleşmesi tamamlanırken, seçimlere duyulan ilginin azalması, Avrupa'da kamusal ve sivil yaşam alanları ayrımı tartışmalarında önemli bir sorun oluşturuyor. Seçimlere duyulan ilgi Türkiye'de sorun oluşturmuyor ama yaşam alanlarının tartışılması bizde de başladı. Halkı millet olmak için vergi vermeye çağıran kamusal alan, özelleştirme konusunda uzlaşamadıkça Avrupalılığı konusundaki tereddütleri gideremeyeceğinin farkına varıyor, tartışmanın yaşam alanını ilgilendiren önemli boyutu bu.

Sivilleşmenin tarihi bizde iki boyut içeriyor. Birincisi başıbozukluk, ikincisi çıplaklık. Giyim bölümünde göreceğimiz gibi, Osmanlı her millet, meslek ve zanaatın ayrı giyimi olmasını sağlamaya çalışıyordu. Ama ana ayrım, bu sınıflamayı başarıyla uygulayabildiği memurlarıyla siviller arasındaydı. Böylelikle Kırım Savaşı döneminde sayıları artan, silah altına alınmamış talimsiz askerlerden oluşan gönüllü birliklere başıbozuk askeri adı verildi. 1877 Savaşı'ndan sonra başarısızlığı iyice açığa çıkan usul terk edildiyse de, taşradan İstanbul'a gelen yersiz yurtsuzlara zamanında şehri dolduran askerlere söylendiği gibi başıbozuk denir oldu. Zamanla ordu mensubu olmayan herkese başıbozuk denmeye başlandı, hatta şimdi sinema biletlerinin tam ve öğrenci diye iki kategoriye ayrılması gibi, kumpanya, tiyatro vb. kapılarında bilet fiyatları, asker ve başıbozuk olarak sınıflandırılmaya başlanmıştı.

Bir işe soyunmayana, yani bir zanaat elbisesini giyinmeyene anadan doğma kalmış gözüyle bakabiliriz. Deniz hamamından plajlara geçildiği dönemde çıplak denize giren küçük veya gariban çocuklar için İstanbul argosunda sivil denmeye başlanması da çocukların zaten doğdukları gibi dolaştıklarını bilen, yalnız elbiselerini çıkarmakla sı-

nıf farklarından soyunduklarını gören arifane bir ifade. Polis de üniformasından soyunduğunda sivilleşiyor.

Önce Antonio Gramsci çevirileriyle yaşamımıza girmeye başlayan sivil toplumun önemi yöneticiler ve köşe yazarları tarafından daha iyi anlaşılmaya başladığında, altyapısı oluşmuş sivil ve sosyete kavramları artık kazanılmış durumdaydı.

Centilmen ve Efendi

Centilmen eski Fransızca "gentilz hom" yani hanedandan olmamakla birlikte silah taşıma yetkisi olan adama verilen addır. Kökü Latince *gens* ve *gentilis* yani soy ve aynı soydan olan sözcüklerine çıkar. Edmund Howes (1607-1631) centilmeni, doğuştan gelen bir nitelik olarak adlandırarak, kralın verebileceği şövalye, baron, dük vb. unvanlarına üstün tutmuştur. Centilmen burjuvazinin gelişimiyle görgü sahibi, topluluk yaşamında belirli bir konuma sahip ve davranışlarıyla bunun hakkını veren kişi anlamını kazanmıştır. Toplumumuzda enteresan, bonkör gibi sözcüklere karşılık bulunmadığı dönemde, tuvalet kapılarında göründü. Sonra futbol dünyasında kendisine yer aradı.

Centilmenin eski karşılığı çelebiydi. Çelebi, 12. yüzyıldan başlayarak 17. yüzyıla kadar Anadolu mistisizmini etkileyen Kalenderîlik akımından doğan sıfatla "kalender"leşirken, etimolojik kökeni onun kadar tartışmalı olan efendi ortaya çıktı (1919'dan sonra *İstanbul Efendisi Opereti* de bestelendi). Cumhuriyet'ten sonra efendi şehre yerleşmiş köylünün adının ardına takıldı; evlere temizliğe giden karısı da "kadın" oldu. Doğuştan silah taşıma hakkı olan beyefendilerle, sıkı delikanlıların arasında centilmenlerin pek yeri kalmadığından, efendi halen itibarını koruyor.

Maganda

Mandingolar, Nijerya-Kongo dil ailesine bağlı Mande dili konuşan Batı Afrika halklarındandır, Maninka, Manding olarak da bilinirler. İÖ 4000-3000 yılından beri tarımla uğraşan bu insanlar, 14. yüzyılda en parlak dönemini yaşayan Mali İmparatorluğu'nun da kuru-

cularıdır ve dünyanın en uzun ömürlü hanedanlarından birine sahiptirler. Ataerkil ve kastlı toplulukları da barındıran bu halk kölecilik döneminde satılarak veya kaçırılarak Amerika'ya götürülme talihsizliğine uğradıktan sonra, 1970'li yıllarda "kara güzeldir" akımından esinlenen macera filmlerinden birine de konu oldular. Bu filmde rol alan ve zincirleriyle beyaz adama kök söktüren insan azmanı artist, Hulki Aktunç'un *Büyük Argo Sözlüğü*'ne göre görgüsüz, kaba saba, yontulmamış kimse anlamına gelen "maganda"nın esin kaynağı oldu. *Mandingo* adlı bu filmin yönetmen ve oyuncularını hatırlamıyorum, filmi kimler gördü bilmiyorum ama 1990'lı yıllardan itibaren çok sayıda karikatüre, çizgi romana konu olan magandaların hediyelik eşya dükkânlarında çıkartmaları da satılmaya başlanmıştı.

Selamlaşmak

Selamlaşmak, karşılaşan insanların birbirlerinin kimliklerini ve niyetlerini anlamalarının en kısa yolu olarak büyük önem taşımıştır. Bu nedenle dinsel ve ahlaki kalıplar içine girmiş, toplumsal konumun bir ifadesi haline de gelmiştir. Selamlaşmanın karşılaşırken iyi niyet, ayrılırken ilahi esenlik dileyen sözler içermesi, eski zamanlarda maddi (düşmanlık, soygun), manevi (ruhlar, cinler) gündelik tehlike ve bilinmezliklerin çokluğuyla açıklanabilir. Zamanla resmi, askeri, dinsel biçimleri ayrışmıştır. Selam, kimliğini en kısa yoldan ortaya koyma biçimi olarak İslam kültüründe dinsel bir konu olmuştur. Müminlerin birbirlerine selam vermeleri gerektiği gibi, selamın götürülüp getirilmesi de insanın üstüne borçtur. Ebussuûd Efendi "aşk olsun", "ya hû" diye selamlaşmayı ehl-i İslam muamelesi kabul etmeyip, haklarındaki hüküm için de "ne lazım geldiğin ahirette göre," diyerek böyle selamlaşanları Allah'a havale eder ve bu selamlaşma, İslamca tayin olunan usulün beğenilmemesi sonucunda gösterilen bir tavır ise bunun küfür olduğu kararını verir.

Kime selam verilemeyeceği de ilmihallere konu olmuştur. Örneğin, klasik kaynaklara göre ibadetle meşgul olanlara, satranç türünden oyunlar ve kumar oynayanlara, içenlere ve şarkı söyleyenlere, aşikâr günah işleyenlere, yabancı kız ve genç kadınlara, kadınlara bakanlara selam verilmez. Dört halde ise selam, yalnız bu hal süresince veril-

mez: "Zevcesi ile meşgul olana, avret yeri açık olana, abdest bozmakta olana, yemek yimekde olana."

Selamı büyüğün küçüğe vermesi esastır. Böylece güçlü olan zayıfı gözetmiş olur. Şehirli köylüye, devedeki attakine, attaki eşektekine, eşekteki yayaya, yaya yürüyene, ayaktaki oturana, az çoğa, efendi hizmetçisine, baba oğluna selam verir denmiştir.

Selam sözcüğü İslam sözcüğüyle aynı kökten olup, selamet, birinden salim olma, teslimiyet anlamlarını içerir. Hıristiyanlıkta da selam ve selamet, ruhsal kurtuluş kavramları aynı kökten (*salve*) gelir. Selamın sözel bölümü mesleklere, tanışıklık ve dostluk derecesine ve kuşakların yeni modalarına göre kalıplaşmıştır. Örneğin, "kendine iyi bak" ve "görüşürüz" kalıpları, eski kuşaklara "sana belediye baksın" veya "kaçan mı var, ne zaman istersen!" cevaplarını çağrıştıran, İngilizceden çeviri çok yeni kalıplardır. Eski kuşaklar "merhaba"yı beğenmezlerken, günlük hayatta "üç vav (ve) ile selam almak" da aşırıydı: "ve aleyküm üsselamu ve rahmetullahi ve berekatühü..."

Selamlaşmanın gövde hareketiyle ilgili yönü bütün toplumlarda belin bükülmesini, elin, başın ve de başlığın hareket ettirilmesini içerir.

El Sıkmak

Eski İslam kaynaklarında elle işaretleşerek selam vermenin Yahudi ve Hıristiyan âdeti olduğu, Müslümanların böyle yapmaması gerektiği yazılmıştır. İslam geleneğine göre Adem'den İbrahim'e kadar insanlar birbirlerine secde ederek selamlaşmış, sonra boyna sarılma başlamış, Hz. Muhammed zamanında musafaha sünnet olmuştur. Musafaha yani tokalaşma, bağışlama anlamında "safh" kökünden gelir ki, İslami kurallara göre el sıkmakta parmakların eli kavraması yoktur, iki kişi sağ ellerinin avuç içlerini birbirine yapıştırıp iki başparmağın yanlarını birbirine değdirir, başparmaktan kalbe muhabbet geçer.

Böylece el sıkmak hoş görülmediği gibi, musafaha da muhabbet bağışlamak olduğundan, Osmanlı usulü selamlaşmada "temenna", temenni, rica, tazim anlamında el, başa götürülerek yapılır. Eğilme derecesi saygıya göredir. Temennaların yerden eğilip, el göğüsten ağı-

za, başa götürüldüğü "yerden temenna" veya "kandilli temenna" denilen türleri de vardır.

Eski Mısır hiyeroglifinde vermek fiili uzanmış el biçimiyle gösterilmekteydi. Babil'de kral yeni yıl-bahar törenlerinde Marduk'tan "el alır"dı. Babil'i fetheden Asurlular da aynı âdeti benimsemişlerdir.

Elle selamlaşma ve nihayet el sıkma âdetinin, insanların silah bulundurmalarının olağan olduğu zamanlarda ellerinin boş ve niyetlerinin iyi olduğunu göstermelerinin en inandırıcı yolu olduğu için gelişip benimsendiği savunulmuştur.

El sıkışma Osmanlı alafrangaları arasında başlamıştır, fakat Cumhuriyet'e kadar kadınların eli sıkılmamıştır. Şafi geleneğinde kadınla el sıkışmak abdest bozduğu için benimsenmediğinden, Sultan Ahmed Camii imamının İngiliz hanım misafirinin elini sıkmaması diplomatik hazırlıksızlık ve boşluk olarak nitelenebilir. Abdülaziz'in, misafir ettiği III. Napoléon'un eşi Kraliçe Eugénie'yle çevirmensiz konuşmakta ısrar ederek onu, "Toka, kokona" diye karşılaması da herhalde diplomatik çaresizliktir.

Argo toka sözcüğü İtalyanca dokunmak, temas etmek anlamında "toccare"den gelir, "tocca a te", sıra sende, "toccamano" el sıkmak demektir. Amerikalıların "Gim'me five!" diyerek ellerini tek veya çift, ayaları tam açık kol boyunca kaldırarak "çakma"ları, el eleliği değil kol kolalığı simgeleyen, el sıkmanın son biçimi olsa gerektir.

El Öpmek

El öpmek eski geleneğin terbiyeli genç kuşaklardan ısrarla beklediği bir saygı davranışı iken, ortodoks İslam'a göre Mecusi âdetidir ve Müslümanlar âlimler ve ana babalarından başkasının elini öpmezler. Katolik Kilisesi'nde diz çöküp kardinal, piskopos gibi ruhanilerin yüzüğünü öpme geleneği vardır. Papa'nın ise, geleneğe göre, 8. yüzyıla kadar eli öpülürken, bir kadının eline yapışmasından sonra âdet değiştirilerek ayağı öpülmeye başlanmıştır. Ziyaretçiler Papa'nın sağ ayakkabısına işlenmiş haçı öperken, piskoposlar da dizini öperler. İngiltere'de Kutsal Kitabı öpmeden yemin etme izni 1888'de yasalaşmıştır. Yasanın çıkmasında ateist Charles Bradlaugh'ın da katkısı olmuştur. Bradlaugh 1880'de milletvekili seçilince uygulamaya karşı

mücadele yürüterek, bu süre içinde üç kez daha seçilmiş, ancak altı yıl sonra, 1886'da yemin etmeden Avam Kamarası'na kabul edilmeyi başarmıştır.

Bizans'ta patrisien, imparatoru elini göğsünün sağ yanına koyarak selamlar, imparator da onu başından öperdi. Geri kalanlar sağ dizlerini yere koyup eğilir ve çekilirlerdi. İmparatoriçe selamlanmazdı. Prokopius'a göre (*Gizli Tarih*, çev. Orhan Duru, 1990) 6. yüzyılda Iustinianos imparator olunca patrisienlerin bile yerlere kapanması, kol ve bacaklarını açıp ayak öpmeleri âdet oldu. Theodora da kendisinin aynı biçimde selamlanmasında diretti. İslam saraylarında da el, ayak, yer öpülmesi âdeti kabul edildi.

Osmanlı sarayında bayramlaşma töreninin bir parçası, padişah tahtından uzanan saçağın öpülmesiydi. Saçak büyüklerden biri tarafından tutulur, başta sadrazam olmak üzere rütbe sırasına göre öpülür, bazıları padişahın eteğini, ayağını öper, temenna ederek geçerlerdi. II. Abdülhamid döneminde saçağı, ölünceye kadar Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa tutmuştu. Mehmed Reşad padişah olunca Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey ve bazı mebuslar saçak öpmedi. Basında lehlerinde ve aleyhlerinde birçok yazı yazıldıysa da, bundan sonra âdet resmi bir karar alınmadan kaldırıldı.

El öpmek gündelik yaşamımızda büyüklerin yanında ayakların uzatılmaması, bacak bacak üstüne atılmaması, sigara içilmemesi gibi birçok yasakla birlikte erime sürecine girmiş ve eli öpülecekler azalmışken, siyasal yaşamımızda "baba" geleneğiyle birlikte devam etmektedir.

Şapka Çıkarmak

Selamla şapka arasındaki ilişki, Asur dönemine kadar gider. Asurlularda esirlerin yeni fatihlerine saygılarını soyunarak göstermesi gerekmekteydi. Eski Yunanlarda da yeni kölelerin bellerinden yukarılarını soymaları gerekiyordu. Başın açık olmasının teslimiyet anlamına gelmesi o kadar yaygınlaşmıştı ki, dinsel bir anlam içererek Tanrı karşısında duruşu da etkiledi. Yahudi geleneğinde erkeklerin Tanrı huzuruna başı açık çıkmaları hoş görülmeyip saça küçük takkeler iliştirilirken, Hıristiyan geleneğinde erkeğin başı örtülü, kadının başı örtü-

süz dua etmesinin insanı küçük düşüreceği inancı kurumsallaştı (bkz. Başörtüsü). Ortaçağ Avrupa'sında serfin lorda itaat ve bağlılığını belirtme yolu başını açmasıydı. Hıristiyanlığın benimsediği baş açma usulü, kiliselere başı açık girme kuralının konmasını gerektirdi. İnsanlar, saygı ifadesi olarak şapkalarını çıkarmaya başladılar. Selamlaşmada büyüğün küçüğü görmesi gerekirken, küçük büyüğe şapka çıkarıyordu. Zamanla şapkanın çıkarılması yerine hafifçe kaldırılması ve nihayet elle kaldırılacakmış gibi tutulması ve sonunda şapkaya dokunulması selam ifade eder oldu.

Şapka kanunu kabul edildiğinde şapkayla nasıl selamlaşılacağı da tartışılmıştı. Cambridge Üniversitesi'nde Türkçe hocalığı yapmış olan Halil Halit Bey İngiliz usulü, şapka çıkarmadan el başa götürülerek selamlaşmanın kabul edilmesini önermişti. Ama Alman usulü şapkayı çıkarma ve eğilme biçimi benimsendi. Yine bu biçime bağlı olarak, bir büyük karşısında şapka çıkarıldıktan sonra, o zat şapkasını başına koyduktan sonra da, Adnan Adıvar'ın deyişiyle "huzurunuzda başımı açar, ağzımı kaparım ve belki de bir nezle kaparım," anlamını vermek için, başı açık durmak kuralı benimsendi.

Üzüntüde başlığın yere çalınması, sevinçte havaya atılması Eski Dünya'nın paylaşılan duygu ifadelerinden olduğu gibi, külah kapmak, külah etmek deyimleri de başlıkla mevki arasındaki ilişkiyi ortaya koyar. Başlığın yerinde durması yerini ve kendini bilmenin sonucu olduğundan, Osmanlılarda başlığın, son dönemde fesin, şapkanın tersine, kapalı yerlerde de çıkartılması ayıptı. Akraba ortamında bile büyüklerin yanında fes çıkarmak görgüsüzlüktü. Statü belirleyen giyimin kategorilerinden biri başıbozuk olduğuna göre, başlığı çıkarmak da belirli yerlerde mümkün olabilirdi. Bugün de resmi devlet teşrifatında, kadın, cenaze, bayrak görüldüğünde şapkalı ve şapkasızların nasıl davranacağı bilinmesi gereken kurallar arasındadır.

Kucaklaşmak, Öpüşmek

Sinemalarda haber saatleri varken, Arap zirvelerinde liderlerin kucaklaşıp üç defa öpüştüğünü, Sovyet liderinin uzaydan dönen kozmonot Gagarin'i ağzından öperek nasıl coşkuyla kutladığını görmüştük. Yukarıda anlattığımız Abdülaziz'le Kraliçe Eugénie'in buluşmasında,

Eugénie padişahın annesini öpmek istediğinde Valide Sultan buna izin vermemişti. Kraliçe de Valide Sultan'ın kahvesini sağlığa zararlı diye içmeyince Abdülaziz annesine çok kızdı ve Valide Sultan gidip kraliçeyi öptü.

Kitabı Mukaddes'te Esav için "Onu kucakladı, ve onun boynuna düşüp onu öptü" (Tekvin, 33: 4), "Pavlus'un boynuna düşüp kendisini öptüler" (Resullerin İşleri, 20: 37) diye dramatik selamlaşmalar anlatılırken Romalılara Mektup'ta (16: 16) "Birbirinize mukaddes öpüşle selam edin," öğüdünde bulunulur.

Dünyada burunları birbirine sürtme, yüze tükürme, nanik yapma gibi çok farklı selamlaşma âdetleri var. Bizde de, insanların, samimiyet derecesine göre el sıkışma, yanaklardan öpme ve sarılıp öpüşme söz konusu. Yarı resmi aile buluşmalarında da erkekler erkekleri, kadınlar kadınları yanaklarından öpüyor, öper gibi yapıyor, karşı cinslerin yalnız eli sıkılıyor. Kırsal kesimde kadın erkekle karşılaştığında arkasını döner, yüzünü kapar ve çömelirdi. Kapalı mekânda ise kadının yabancı erkekle karşılaşması zaten söz konusu değildi. Aile içinde kucaklaşmak vardı ama kamuya açık yerlerde değil. 1930'lu yıllarda bu konu tartışılmıştır. *Modern Adabı Muaşeret* (1939) kitabının yazarı Süheylâ Muzaffer konuyu "Sarmaşma Muaşereti" başlığı altında inceler:

> "Bizde dudak daima aşk için bir vasıta sanılmış ve buradan öpmek için gizlilik şart kılınmıştır. Halbuki Avrupa milletlerinin muaşeretinde hadise böyle değildir. Dudak da el gibi ve belki elden çok daha yakın bir selamlaşma vasıtası halindedir. Ayrılırken kocanın karısını, ağabeyin kardeşini, evladın annesini öpmesi pek tabii bir hareket olabilir. Ancak yukarıda da söylediğimiz gibi bizde henüz bu usul taammüm etmemiş bulunduğu için kalabalık yerlerde, şurada burada kadınla kızla sarmaşmak kat'iyen doğru değildir. Hususi hayatınız için de nasıl kucaklaşmak lâzım geldiğini öğrenmeğe ihtiyaç yoktur. Ancak bazı vaziyetlerde erkeklerin biribirlerile kucaklaştıkları görülmektedir. Bu caizdir. (...) Öpüşmek fazladır. Yalnız sarılıp sağa ve sola doğru kısa ve seri hareketler yapmak kâfidir. (...) Hâlâ şark memleketlerinin, milletlerinin bazılarında el selamından fazla kucaklaşma caridir. Fakat garba doğru ilerledikçe bu usulün terk olunmağa başladığını görürüz. Bence artık kucaklaşmağı çok hususi ve mahrem zamanlarımıza bırakmalı ve cemiyet münasebetlerimizden kaldırmalıyız."

Masa Adabı

Yakup Kadri 1928'de İsviçre'den yazdığı bir mektupta şöyle der (Bahriye Çeri, "Leman Hanım ve Yakup Kadri Mektupları", *Tarih ve Toplum*, 195/Mayıs 2000):

> "Tam benim masamın yanı başında bir heyuladır oturuyor. Ayaklarında ökçesi basık terlikler, sırtında aba gibi bir palto, tıraşı uzamış bir adam. Görür görmez tanımamak daha doğrusu sezmemek mümkün değil (...). Bir ağız şapırtısı, bütün başlar dönüp dönüp bizim tarafa bakıyor. Derken herif yemeğini bitiriyor. Bu sefer başka bir şeyi, su veyahut meyve istemek için tekrar garsonu çağırmak lazım geliyor, çat! çat! bıçağıyla tabağına vuruyor. Derken kız, "aman, vurma, yapma" der gibi yanına yaklaşıyor ve vahşiyi teskin ediyor. (...) Benim Türk olduğumu anlayıp veyahut öğrenip benimle konuşmağa başlayacak diye ödüm kopuyor."

Görgü kitaplarının önemli konularından biri selamlaşmaksa diğeri masa adabıdır. Avrupa'da 13. yüzyıldan itibaren yazılan kitaplardan yapılacak sınırlı alıntılar, konunun önemini ve geçirdiği evrimi ortaya koyacaktır:

13. yüzyılda: Kemirilen kemiği ortak tabağa koymak, avcılar gibi tükürmek, domuz gibi tabağa abanmak ayıptır; burun silinirken masaya arka dönülmelidir.

14. yüzyılda: Masa örtüsüne burun silinmemeli, eller yıkanmalıdır.

15. yüzyılda: Ağzınızdakini çıkarıp tabağa koymayın, yemeğinizi tuza banmayın.

16. yüzyılda Rotterdamlı Erasmus'un (1466-1536) yazdığı eğitim ve görgü kitapları etkili olmuştur. Norbert Elias, Erasmus'un 1530'da yazdığı "Çocukta Geleneklerin Nazikleşmesi Üzerine" adlı yazısının ölümüne kadar, altı yıl içinde otuz baskı yaptığını, toplam 131 baskının saptandığını bildirir. Erasmus da şu öğütlerde bulunur: Sandalyenizde kıpırdayıp durmayın, sizi gaz çıkarıyor veya çıkarmaya çalışıyor sanırlar; yutamadığınız parça olursa arkanızı dönüp yavaşça çıkarın; sofraya oturur oturmaz ellerinizi tabağa daldırmayın...

Masa adabının geçirdiği evrim, masa donanımının ortaya çıkış tarihiyle iç içedir. Aşağıda *Ev ve Çevresi*, *Banyoda* bölümlerinde de bu

konunun üstünde durulacağı gibi, ısınma, mobilya ve temizlik konusunda bugünkü donanım ve anlayış 18. yüzyılda yerleşmeye başlamıştır. İnsanların yüzyıllarca hayvanlarıyla aynı odada, bir arada ve yerlerde uyudukları, ısınamadıkları, bu nedenle pencerelerinin olmadığı, yıkanamadıkları, giysi ve örtü konusunda kıtlık bulunduğu, tek kaptan yedikleri pek akla gelmiyor. Müzelerdeki tarih öncesinden başlayan ve sanat şaheserlerine dönüşen toprak, seramik, cam eserlere bakıldığında, kuzey Avrupa köylülerinin 19. yüzyıla kadar tahta tabak ve kaşık kullandığını hatırlamakta zorlanıyoruz. *Homo erectus*'un ihtiyaçlarını oturarak kol hizasında karşılaması için, sarayların zenginliğinin kitlesel üretimle standartlaşıp paylaşılacağı ve emeğin pazara düşüp mücadele etmek zorunda kalacağı kültürün, dünyanın bütün zenginliklerinden yararlanabilecek ölçeğe ulaşması gerekliymiş.

Masa

İngiltere'nin efsanevi Yuvarlak Masa Şövalyeleri'nin yuvarlak masaya oturtulmalarının nedeni, aralarında öncelik kavgasının çıkmaması içindir. Avrupa aristokrasisi ve sonra burjuvazisi geliştikçe masanın donanımı ve yenilenler zenginleşmiş, kralların kızdıkları aristokratlara, kalabalık maiyetleriyle misafir olarak onları iflas ettirme dönemi sona ermiş, gösteriş ve şölenler dönemi başlamıştır. Masanın donanımı ve masa adabı, İtalyan şehir devletlerinin yarattığı zenginlikle biçimlenmeye başlamış, mutfak kültürüyle birlikte Fransız sarayında oluşmuştur.

Türkçe masa sözcüğünün kökeni Latince *mensa*'dır. Masadan önce herkesin kendi yemeğini yediği tepsi benzeri tahtalar vardı. Latince *mensa*'nın "porsiyon"u, herkesin payına düşeni gösteren ölçmek anlamında *me-* kökünden geldiği ileri sürülmüştür. Aynı kökten gelen İrce "mias"ın masa ve tabak, Gotça "mes"in masa ve düz, büyük plaka anlamlarına gelmesi, Kelt, Germen, Slav dillerinde aynı anlamları içeren sözcükler bulunması bu görüşü kuvvetlendirmektedir. İtalyanca "tavola", Fransızca ve İngilizce "table" sözcükleri de Latince *tabula*'dan gelir ki yine tahta plaka demektir. Yunanca "trapeza" masa ve tahta sıra anlamına geldiği gibi, çağdaş Rusçada masa ve İngilizcede sandalye anlamına gelen "stool"un kökü de sehpa, masa

demektir. Bugün yaşayan sözcüklerin kökleri masa, sandalye ve tabağın, bu işlevleri aynı anda gören düz tahta parçasından evrimleştiğini göstermektedir.

İstanbul ağzında mükellef sofra anlamına gelen simat/somat, Mevlevi ve Bektaşilerde tekke yemeği demektir. Arapça kökünün dizi, sıra, tabur, vadi anlamına geldiği düşünülen "simat"ın meşinden daire biçiminde kesilmiş ve halkalar dikilmiş türü toplanınca torba biçimini alır, dervişler seyahatte kullanırdı. Anadolu'da halk ağızlarında senit, semen, sement, semet, senedi, sanidi, seyit vb. biçimleriyle sini, sofra anlamları yanında yaygın olarak et, ekmek, hamur tahtası anlamlarına gelir, hatta sepet, kaşık anlamlarında kullanıldığı yöreler de vardır. Somat örneği, isim aynı kalmakla birlikte, toplumsal ihtiyaçlar değiştikçe eşyanın da biçim ve kullanım tarzının değiştiğini göstermektedir.

Germen veya Kelt kabilelerinin av hayvanlarını bütün halinde kızartıp elleriyle parçaladıkları dönemi saymayacağımıza göre, başlangıçta şölenlerde ortak kaptan yenilmekte, ortak kepçe kullanılmaktadır. Sonra herkes kendi kaşık ve bıçağıyla şölenlere gitmeye başlar. Masada bardak yoktur, ortadaki kap veya şişeden içilir. Herkese ayrı tabak gereksinimi hissedildiğinde bu ihtiyacı karşılayan, bugünün et veya ekmek kesme tahtalarına benzeyen bir tahtadır. Tabak sözcüğünün etimolojik açıdan araştırılması yine masa veya İngilizceden bilinebileceği gibi "dish" (tabak), "disc" (disk), "desk" (sıra) gibi yakın anlamlı sözcüklere çıkmaktadır. Arapçadan gelen Türkçe tabak da, tabaka sözcüğünün hemen ele verdiği gibi düz, yüzey, ince kat anlamlarındadır. Sonraları yemek bu tahtaların üstüne konulan bayat ekmeklerin üstünde yenmeye başlanmıştır. Bugün Avrupa ve daha fazla Amerika'da yaygın olan, herkesin yemeğini tabağına alıp koltuklarda yemesinin veya açık büfe denilen uygulamanın eskiden tek usul olduğu anlaşılıyor.

Yemek âdetleri ve masa adabının gelişim evresine, eskiden Avrupa ve Anadolu'da erkeklerle kadın ve çocukların ayrı ayrı yemelerinin kural olduğu bir aşamadan geçildiği dikkate alınmalıdır. Birçok konuda olduğu gibi, yemek saatinde de erkeklerle kadın ve çocukların bir araya gelmeleri ve aynı sofraya oturmaları söz konusu değildir. Önce erkeklerin sofrası kurulur, kalanları evin kadınları ve çocukları yer.

Selamlık ve haremlik bulunan daha zengin ailelerde de kural değişmez, selamlıkta evin efendi ve beyleri ile hizmetçileri, haremde kadınları ve çocukları ile halayıkları yemekleri ayrı yerler. Gelibolulu Mustafa Âli (1657) tabakların silinip süpürülmesinin yakışıksız olduğunu, yemek bekleyenleri düşünmemek anlamına geldiğini bildirir. Yalnız şerbetler sonuna kadar içilip bitirilebilir, çünkü "(...) şerbet fazlası hizmetkârlara verile gelmiş değildir." Sofranın en yaşlısı zamanı geldiğinde hizmet edenlere işaret ederek sahanları kaldırtır.

Aile birliğini simgeleyen birlikte akşam yemeği yemek ve misafirliklerde kadın erkek bir arada yemek yemek son dönemin işidir. Herkese ayrı tabak, kaşık verilerek yemek bir yandan bireyselleşirken, bir yandan da sohbet artmıştır. Yavaş yavaş masanın üstüne yerleşmeye başlayan yemek takımını teker teker incelemeden önce sofraya bakalım.

Sofra

Sofra Arapça "sufra"dan gelir. Sofra yerine geçen tepsi ve sini Çin kökenlidir. Tepsi (Kaşgarlı Mahmud'da "tewsi"), pişmiş et konan büyük ahşap kap, ağaçtan oyulmuş tekne, sofra anlamlarıyla çeşitli dönemlerde çeşitli diyalektlerde bulunan, yeme âdetleri bakımından açıklayıcı bir sözcüktür. Moğolcadan Balkan dillerine kadar yaygındır. Sini, sözlük anlamıyla Çinli demektir, Farsça ve Arapçada bu dillerin fonetiğine göre bulunduğu gibi, Türkçeden Bulgarca, Sırpçaya da geçmiştir.

Sofra kültürü, Osmanlı sarayının bütün teşrifatıyla kurumlaştığı dönemde de devam etmiştir. II. Mahmud'un yetmiş iki kişilik, Abdülaziz'in kırk kişilik sinileri vardı. Osmanlı sarayının sandalye ve masaya tam anlamıyla geçişi Dolmabahçe Sarayı ile başlayacaktır. Şehir halkının masaya geçişi ise daha yenidir, köy halkı bu süreci yaşamaya devam etmektedir. 1966'da İbrahim Yasa'nın yaptığı anket sonuçlarına göre Ankara gecekondularında yer sofrası kullanan hane oranı yüzde 67, masa kullanan yüzde 21, karışık yüzde 4, cevapsız yüzde 8; karyola, somya, sedir, divan bulunan hane oranı yüzde 76, sandalye bulunan yüzde 68, minder yüzde 61, yer yatağı yüzde 36, kanepe, koltuk bulunan yüzde 14, post bulunan yüzde 9'dur (*Ankara'da Gecekondu Aileleri*, Ankara, 1966).

S. Schweigger; Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel u. Jerusalem, *Nürnberg, 1608 (M. And,* Istanbul 16th Century*).*

Sofra, ister ahşaptan olsun ister bakır sini kullanılsın, kurulup kaldırılan bir eşyadır. Altına serilen örtü ile yiyenler üstlerini korudukları gibi, dökülecek artıkları ziyan ederek veya sonradan üstüne basarak günaha girme tehlikesinden de kurtulurlar. Sofra bezinde kalanlar, yenilen yemeğe göre, tavukların, kuşların payına düşer.

Sofra adabı konusunda kısaca üstünde durmaya değen konulardan biri, yemeğin Avrupa'da olduğu gibi duayla başlamamasıdır. Her işte olduğu gibi besmele ile başlanacaktır ama esas yemek duası, yemek bittikten sonradır. Yemek yemeden önce dua etmek, asker ocağında ve son yıllarda muhafazakâr ailelerin talepleriyle kreşlerde söz konusudur. Avrupa âdeti, antropologların Afrika ve başka yerlerde saptadığı gibi, yemek bulunduğu için şükran duygusundan değil, yemeğin –avın– kutsanması, yenmesini engelleyici maddi manevi niteliklerinden arınması çabasından kaynaklanmıştır. Sibirya'da ayı avcılarının, Toroslar'da Tahtacıların, ayı avlamadan ve ağaç kesmeden önce ayıya ve ağaca ondan ne istediklerini anlatmaları ve rızasını almaları, yemek duasının herhalde en eski biçimidir (meyve vermemeye başlayan ağacı

sahibi balta alıp kesmeye kalkışırken, bir başkasının araya girerek ağaç adına meyve sözü vermesi ve böylece ağacın korkup meyve vermeye başlamasının beklenmesini anlatan ağaç korkutma âdetine de değinmemek elde değil).

"Osmanlı yemeğin pişmesini beklemiş, soğumasını bekleyememiş," sözü doğru olsa gerek, çünkü *Mızraklı İlmihal*'de sıcak yemeğin zararları ayrı bir konu olarak ele alınmıştır. Sıcak yemeğin zararları bu kaynağa göre şunlardır: Kulağı sağır eder, benzi sarartır, gözlerin feri olmaz, dişler sararır, insanın ağzının lezzeti olmaz, karnı doymaz, fehmi/anlaması kıt olur, aklı az olur, bedenine maraz hasıl olur.

Yemek eğlence değildir, "işret" sınırları dışında kalmaya özen göstermek gerekir. Fakat hiç konuşmamak da mekruhtur ve Mecusi âdetidir.

Kaşık

Eski Türkçeden başlayarak dilimizde "kaşuk" biçimiyle bulunan sözcük Türkçe "kaşı" ve/veya "kaşa" (oymak) köküyle açıklanır. Farsçadan Sırpçaya kadar yayılmıştır. Kastamonu, Konya, Kütahya, Akseki, Geyve'de üretilen tahta kaşıklardan şimşir ağacından yapılanları makbuldür. Abanoz, kemik, boynuz, fildişi, mercan, bağa ağızlı, sanatkârca yapılmış kaşık örnekleri müzelerde bulunmaktadır. Mevlevilerde kaşık ağzı sola, sapları sağa ve çukur yüzü aşağı doğru gelecek şekilde sofranın kenarına dizilir ve "kaşık niyazda" denir; Bektaşiler çukur yüzü yukarı doğru koyar, "kaşık duada" derler. Sofra adabında ortadan yemek yenirken, yemeği kaşığın daima size uzak tarafıyla almak, size olan tarafıyla yemek esastır. "Kaşık düşmanı" deyiminin, evin eksiği kalmayınca kadının evdeki kaşığı, tabağı atıp, fakirlere dağıtıp, kocasından yeni taleplerde bulunması, böylece evde huzur bırakmayarak adamın bir daha evlenmeye heveslenmemesini sağlamaya çalıştığını anlattığı düşünülürse, kaşığa verilen önem anlaşılır.

Kaşık havası oyunlarından Mevlana vb. resimli, çeşitli boylarda hediyelik kaşıklara kadar bir kaşık kültüründen söz edilebilecekken, Köroğlu pilavı yemek için yufka alır, lokma biçimine, kürek biçimine sokar, pilavı avuçla yufkanın içine koyup öyle mideye indirir (Ümit Kaftancıoğlu, *Köroğlu Kol Destanları*). Yemeği hâlâ ekmek, yufka, elle yiyen kültürler olduğu gibi, komşu Arap kültürü de kaşık kullan-

madığından ilmihallerde kaşık için bidat denmiştir. Eski Yunancada da kaşık sözcüğü (mistron) yuvarlaklaştırılmış, içi çukurlaştırılmış ekmek anlamındadır, sonra metal kaşıklar için de aynı sözcük kullanılmıştır. Çağdaş Fransızca "cuillére", İspanyolca "cuchara", İtalyanca "cucchiaio" olan kaşık sözcüğünün Latince kökü *cocleare*, yani yılan, yumurta yemeğe yarayan, bir ucu sivri ve sümüklü böcek kabuğuna (*coclea*) benzetilen bir aletken, Eski Yunanca ve Eski İngilizceye de geçmiştir. Kelt dillerinde kaşığın kökü yalama sözcüğüne çıkar; İngilizce "spoon" ise yontmak, çentmek ve "spade" (kürek) kökünden gelmektedir. Çağdaş Yunanca kaşık sözcüğü "kutali", 12. yüzyıla tarihlenmektedir ve kürek kemiği, yelpaze ile benzer biçimleri anlatmaktadır. Avrupa'da 16. yüzyıla kadar soylu çevrelerde de çorbanın tastan içildiği, ortak kepçe kullanıldığı, 1560'larda herkese ayrı kaşık verilmeye başlandığı ve 1670'lerde herkesin kendi kaşığıyla çorbayı ortadaki kaptan kendi tabağına koymaya başladığı görülmektedir.

Bıçak

Bıçağın tarihi masaya, kaşığa benzemiyor, çünkü kesici alet olarak ona çok önceden ihtiyaç duyulmuş. Gerçi Hititler zamanında demir kılıçlar çok pahalı olduğundan ve alışkın olmayan askerlere ağır geldiğinden ahşap kılıç kullanımı daha uzun süre devam etmiş ama metal işlemek tarih öncesinden başladığından, gerisi finans ve siyaset sorunu.

Yemek masasında bıçak kullanma âdeti Rönesans'ta başladı. Ortaçağda üst sınıfa ait kimselerin yemeklerinde et sofraya bütün olarak geliyordu. Geleneğe göre herkesin bıçağını yanında taşıdığı ve yemek dahil her işte kullandığı 17. yüzyıl başlarında, masa bıçağını öbür bıçaklardan ayırma âdetini XIII. Louis'nin başbakanı Kardinal Richelieu başlattı. 1630 yılında verdiği bir yemeğin sonunda misafirler bıçaklarını çıkarıp dişlerini temizlemeye başladıklarında Richelieu bu hareketi yasaklamış ve evindeki bıçakların ağızlarını yuvarlaklaştırmıştı. Hans Dernschwam (1494-1568) Macarların elleriyle yemek yediklerini ve kendileriyle alay edilince, "Bizim tırnaklarımız Viyana bıçağından daha iyidir," diye cevap verdiklerini anlattığına göre, bıçağın masada kibarlık göstergesi sayılması bir yüzyıl geriye gidiyor. Yusuf Has Hacib ise *Kutadgu Bilig* adlı eserinde, 1069 yılında "Bıçak tartma on-

— Efendi efendi onu, bıçakla soyarlar.

N. Berberyan, Hayal, *26 Mart 1877 (*Terakki Edelim Beyler, *hzl. Turgut Çeviker, 1986).*

da kötürme süngük" (sofrada bıçak çıkarma ve kemik sıyırma) diye öğütte bulunur. Yemekte parmak yerine bıçak kullanmak veya masada bıçak çekmemek gibi görgü kurallarının daha eskilere gittiği anlaşılıyor, fakat yemek bıçağının günlük, kesici alet olarak bıçaktan ayrılması başka konu. Fransa'da 17. yüzyıl sonunda yemek bıçağı âdeti oldukça yaygınlaşmıştı. Çinliler ise yemekte bıçak kullanılmasını barbarca bulurlar. Yüzyıllardır Çin'de yemek bıçak kullanılmadan yenmekte ve yemekler sofraya bıçak kullanmayı gerektirmeyecek biçimde hazırlanmış olarak gelmektedir. Bu durum, Çin bürokrasisinin sivilleşmesinin başka kültürlerden çok daha eskilere dayandığının bir göstergesi olarak da yorumlanmaktadır.

Bıçağın masa adabının parçası olmasıyla nasıl kullanılacağı ve yemek türlerine göre bıçak türleri zaman içinde biçimlendi. Avrupa görgü kitaplarında bıçağın temizlenerek ve sapından tutularak karşıdakine uzatılması üzerinde durulur. Anadolu geleneğinde ise yemek bıçağına özgü kural olmasa da, her türlü kesici aletin elden ele verilmemesi, verilecekse tükürülerek, bugün tükürme taklidi yapılarak karşıdakine verilmesi gerekmektedir.

Bıçağın kullanım yerleri de zaman içinde değişmiştir. Avrupa'da patatesin bıçakla kesilmesi kesinlikle yasaklanmıştı ve bir görgüsüz-

lük olarak değerlendiriliyordu. 1859 tarihli bir görgü kitabında damak tadını bilenlerin elmaya asla bıçak vurmadıkları, portakalın kaşıkla soyulması gerektiği hatırlatılır. "Elmayı soy da ye armudu say da ye," deyişimiz bu görüşle uyuşmamaktadır.

Eskiden ev kadınlarının çatal bıçaklarını korumak için çektikleri sıkıntı paslanmaz çeliğin bulunuşu ile ortadan kalktı. 1820'de Fransız L. Berthier'in krom alaşımının pasa dirençli olduğunu keşfetmesinden sonra 1913'te İngilizler bu buluşu geliştirerek üretime soktular. Ertesi yıl Alman çelik devi Krupp krom ve nikel alaşımı çeliği piyasaya çıkardı. Paslanmaz çeliğin bıçakta ilk kullanımı ise 1921'de bir Amerikan şirketi tarafından başlatıldı. Hizmet sektörü temizliğe ayrılan işgücünden kurtulduğu için yeni buluşu hemen benimsedi. Bıçaklara yeni bir buluş olan ısıya dayanıklı bakalit sapların takılmasıyla bugünün bıçakları doğmuş oldu. 1990'lı yıllarda, pahalı olmakla birlikte, bileyleme gerektirmeyen bıçaklar da üretildi.

Çatal

Bugün çatalla yenebilen yemekler yüzyıllarca elle yendi. Elbette halk bütün parmaklarını yemeğe daldırırken kibar sınıf üç parmağını kullanmaya özen gösteriyordu.

Çatal biçimi, tarım aleti yaba olarak biliniyordu ve önceleri büyük çatallar et parçalamakta kullanılıyordu. Bizans'ta çatalın kullanılmakta olduğu, 11. yüzyılda Venedik kontuyla evlenen bir Bizans prensesinin çatal kullanmasının skandal haline gelmesinden anlaşılıyor. Papazların lanetine uğrayan prensesin bir süre sonra hastalanması, herhalde çatal kullanımının başlamasını yüz yıl daha geciktirdi. Çatal 1100 yılında İtalya'da Toskana aristokrat masalarında ortaya çıktı; Venedik Doçu Domenico Silvio'nun karısı çok dişli çatalı yemek yerken kullanmaktaydı. Ama yaygınlaşması 16. yüzyılda, benimsenmesi ve hele kırsal kesime yayılması ise daha geç oldu. Türkiye'de niçin bu kadar çok baskı yaptığı ve korsan baskılarının üretildiği araştırılması gereken *Denemeler* kitabının yazarı Fransız Montaigne (1533-1592) hızlı yediği için sık sık parmaklarını ısırdığını anlatır. İngiltere'de I. Edward'ın 1307'de çıkartılan eşya dökümünde binlerce bıçak ve yüzlerce kaşık arasında yalnızca yedi çatal vardır. Yüzyılın

sonlarında Fransa Kralı V. Charles'ın değerli taşlarla süslü bir düzine çatalının da kullanım için olmadığı düşünülmektedir. Gümüş, altın, billur gibi kıymetli malzemelerden yapılıp kılıflar içinde saklanan, iki dişli, sapları menteşeli çatallar lüks eşya arasındaydı.

İtalya'da ruhban sınıfı çatala karşı çıktığı, hatta bir yemekte çatal kullanacak kadar lüks düşkünü olmakla eleştirdikleri bir kadının birkaç gün sonra vebadan ölmesini ilahi ceza olarak nitelendirdikleri gibi, 16. yüzyılda Venedik'te kullanılan çatalları gören bir Alman vaiz bunun şeytani bir lüks olduğunu, Tanrı'nın bu iş için parmak verdiğini söylemişti. İngiltere'de 1660 öncesinde çatal kullanıldığına ait bir işaret yoktur. İtalya'da çatalı görüp benimseyen Thomas Coryate'a arkadaşları "furciferus" (yaba-tutan) lakabını takmışlardı. Viyana sarayına girişi 1651'dedir. Saint-Simon, XIV. Louis'nin sarayında çatal kullanan Montausier Dükü'nü "korkutucu derecede temizlik düşkünü" diye tanımlar. Burgonya Dükü kardeşleriyle kralın davetine gelip çatallarını çıkardıklarında, kral bunları kullanmalarını yasaklamıştır. Braudel çatalın yaygınlaşmasında devrin kocaman yakalarının etkisinin olabileceğini tahmin eder. Fransız devrimi sonrasında aristokrasi iki dişli Toskana çatalını değil ama dört dişli çatal kullanma alışkanlığı edinmiştir, artık elle yemeğe dokunmak düşünülemez hale gelmiştir. İngiltere'de tören hazırlığının gerekliliğini anlatmak için "parmak çataldan önceydi" deyimi, çatalın sınıfsal konumuyla birlikte pek de kolaylaştırıcı bir alet olarak görülmediğini gösterir.

Osmanlı topçuluğunun modernleşmesinde görev almış olan François Baron de Tott, 1760'ta birinci tercümanın (dragoman) verdiği yemekte, Türk âdetlerine sahip zengin Rum sınıfın Fransa âdetlerini benimsemekte olduğunu gözlemler. Sofra çevresine sandalyeler dizilmiş, sofraya kaşıkla birlikte çatal da konulmuştur. Yemek başladığında kadınlardan biri zeytini eliyle alıp çatala takacaktır.

1829 yılındaki İngiltere elçisinin Osmanlı ülkesinde ilk balo olan yılbaşı davetine katılan Kazasker Yahya Bey, yemekle ilgili izlenimlerini çatal gibi mekruh aletler de vardı diye anlatırken, Avrupa'da birkaç yüzyıl önce dile getirilmiş olan dinsel yargıları paylaşmaktadır.

Çatal ve yemek bıçağının Müslüman evlerine girişinde de II. Mahmud öncü olmuştur. Hüsrev Paşa padişaha murassa çatal-bıçak takımı hediye etmiştir. Refik Halit Karay, çatal kullanmaya başlayanlar-

la eski usul yiyenlerin uyumsuzluğunu, "O canım yemekleri şöyle oturup da elimizle rahat rahat yiyemeyeceğiz ki... Vallahi hiçbirinin lezzetini alamıyoruz!" cümleleriyle aktarır: "Çatal bunların elinde külçe gibi ağırlaşırdı; düşüp önlerindeki tabağı kırmak korkusuyla da büsbütün acemileşir, azap çekerlerdi." (*Üç Nesil Üç Hayat*, 1996, s. 65)

Peçete

Yemek sırasında ve sonrasında bezle silinmek Eski Mısır'dan Yunanlara, Romalılara kadar uzanır. Elle yemenin olağan olduğu zamanlarda bir kap içinde getirilen suyla eller sık sık yıkanırdı. Peçeteyi (İtalyanca "pezzetta"dan gelir) doğal bir ihtiyacın ötesinde adabın parçası haline getirip masa örtüsü, havlu veya peşkirden ayıran İtalyanlar olmuştur. Erasmus 1558'de parmakları elbiseye silmeyi ayıplamakta, bu iş için masa örtüsü ya da peçete kullanıldığını söylemektedir. Adına yazıt dikilmiş olan Köktürk devlet adamı Tonyukuk Bilge'nin (650-721) adı da "elbisesi (ton) kirli" anlamına gelmektedir; kastedilen Tonyukuk'un güzel (yağlı) yemekler yediği ve bunları elbisesine sildiğidir, giysi ne kadar yağlıysa yemek o kadar iyi, Tonyukuk o kadar zengin demektir.

İtalya'da 1680'de yemeğe katılanların kişiliği ve yemek nedenine göre yirmi altı peçete katlama biçimi sayılmıştır; ruhban sınıfı için Nuh'un gemisi, yüksek rütbeli soylu kadınlar için tavuk, ötekiler için civciv, boğa, kaplumbağa biçimi vb. Fransa'da VII. Charles'ın sarayında 17. yüzyılda peçete katlama usullerinin sayısı dört yüze çıkmıştı. Kâğıt peçetelerin benimsenmesiyle günlük hayatta lokantalarda da, evlerde de kumaş peçete veya peşkir kalmadı.

Etimolojik olarak mendil, havlu ve peçete birbiriyle karışır. Sözcüklerin köklerinde burun, yüz, kumaş, kumaş parçası anlamları vardır. "Peşgir" Farsça önde tutulan demekken, peçete İtalyanca "pezza", kumaş parçasından gelir. Peçetenin ihtiyaç olarak görülmesinde Fransız masa adabı etkili olduğundan, birçok dilde peçete Fransızca "serviette de table"dan gelmektedir veya ondan çeviridir (Almanca "Serviette", Romence "şervet", Rusça "salfetka", Lehçe "serweta", Danca "serviet" gibi).

Sürahi

Sürahinin Arapça "sarahat" kökünden geldiğini ileri sürenler vardır. Açıklık, temizlik ifade eden kökten "sarih", "süreha" (safkan at) sözcükleri türetildiği gibi, saflık ve şarap anlamlarına da gelir. Ferit Devellioğlu'na göre, "surâhî" su şişesi demektir. Avrupa dillerinde sürahinin karşılığı Arapça "gharraf" su çıkarmak kökünden gelir, İtalyanca "caraffa", İspanyolca ve Portekizce "garaffa", Fransızca "carafe", Almanca "Karaffe", Yunanca "karafa"dır. Türkçede rakı sürahisi anlamında kullanılan karafaki de "karafa"nın Yunanca küçültme eki almış biçimidir. İngilizce sürahi karşılığı olarak gösterilen "decanter" sözcüğü de "decant" fiilini yapan demektir. *De* eki ve *cant* (kenar) sözcüğünden türetilen bu fiil, sulu bir şeyi tortusundan ayırmak için dikkatlice dökme, şarabı şişeden boşaltmayı anlatır.

Sürahinin öncelikle içkiyle ilgili olduğu anlaşılıyor. Arapça asıl anlamı deri süt torbası olan "kırba", Mısır'da "dorak" ve "kulleh", Farsça "tung" ve Eski Yunanca dökmek, akıtmak, serpmek anlamındaki "keo" köküyle ve ondan türetilen kil kalıp, saki, toprak kap gibi birçok sözcükle akraba olan "kûze", Latin dillerinde boğaz, gırtlak anlamındaki "gurges", "gurga"dan (Türkçeye geçen "gargara"nın da kökü) türetilmiş "gorgoleta, gargoulette, goglet", Latince *canna*'dan (kamış) gelen ve Germen dillerinde çeşitli biçimleriyle içme kabı, İngilizce "can" (bugün teneke kutu), Anadolu halk ağızlarına da geçen Yunanca "kanata" gibi sözcükler, sürahi standartlaşmadan önce kullanılmış çeşitli biçimlerde su kaplarını anlatır. İngilizce "jug", "mug", "pot", "flagon" gibi sözcükler bu biçim çeşitliliğinin örnekleridir ve bu çeşitliliğin nedeni camın yaygınlaşmasının oldukça geç tarihlerde olmasıdır. Dolayısıyla ilk sürahiler su kapları değil, zengin sofralarının içki kaplarıdır. Türkiye'de de sürahinin masaya su dolu olarak gelmesinden önce testi/destî'nin kullanıldığını tahmin edebiliriz. Örneğin Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi'nin *Lehcetü'l-Lügat*'inde (1732, hzl. Ahmet Kırkkılıç, 1999) sürahi sözcüğü yokken destî vardır.

Eskiden lokantalarda su bedavayken metal sürahiler vardı. Evlerde, bu şiş karınlı uzun boyunlu metal sürahiler yanında her biçimde cam sürahiler yaygındı. Sonra plastik sürahiler çıktı, evlere de girdi. Şimdi en lüks lokantada da su "pet şişe"de getiriliyor.

Bardak, Kadeh

Türkçede su içilen kap, ilginç biçimde çok eski tarihlerde bardak sözcüğüyle istikrar kazanmıştır. Kaşgarlı Mahmud bart sözcüğünü verdiği gibi, Eski Kıpçakçada küçültme eki almış bugünkü biçimiyle bardak olarak da bilinmektedir. Su, cam eşyanın yaygınlaşmadığı taşrada ve kırsal kesimde yakın zamana kadar Arapçadan alınan sözcüklerle "tas"tan ve "maşraba"dan içilse, Anadolu halk ağızlarında, yöresine göre ahşap veya toprak bardak için boduç, bocut gibi değişken biçimleriyle ayrı bir sözcük bulunsa da, "eski çamlar bardak oldu" deyiminin dönüşümüyle bardağın gösterdiği standart, üstelik sürahi ile birlikte düşünüldüğünde, ilgi çekici bir durumdur.

Önce ortada tek su kabı vardır, sonra da tek bardak. Herkesin ayrı bardağının olması yüzyıllar alacaktır. Avrupa'da bardak kullanımı 16. yüzyılda başlar. Bardağın geç kalışı dilde de kendisini gösterir. Roma zamanında çivitotu (Latince *vitrum*) mavi-yeşil camın yapımında kullanılmaktadır ve yeşil sözcüğü (Latince *viridis*, Fransızca "vert", İtalyanca "verde", İspanyolca "verde") ile cam sözcüğü (İtalyanca "vetro", Fransızca "verre", İspanyolca "vidrio") aynı kökten üretilmiştir. Bu dillerde bardakla cam birbiri yerine kullanılır. Germen dillerinde de durum aynıdır, cam ve bardak (Almanca "Glas", İngilizce "glass") aynı sözcüktür ve Glas eskiden amber anlamına gelirken, zamanla Kelt dillerinde yeşil anlamına gelmiştir; cam ambere benzetilmişken, bardak cama denk görülmektedir. "Glas" sözcüğünden türeyen diğer anlamlar da parlaklık ifade eder (İngilizce "glaze" gibi).

Bardak Slav topluluklara daha geç girmiş ve cam bulunmadığı için eskiden içme kabı olarak kullanılan, bardak gelince unutulan, gerçekte adını Gotçadan almış olan boynuzdan aletin, "stikill"in yerine geçmiştir. Güney Amerika dillerinde ise, bardak Portekizcede olduğu gibi "vaso"dur; Latince *vas*, küçültme hali *vascellum*'dan İngilizce "vessel" olmak üzere, Avrupa dillerinde tabak, fıçı, şişe, vazo, tekne, gemi anlamlarında sözcükler bulunur ve iç içe geçer. Endonezya, Bangladeş, Pakistan gibi ülkelerde bardak "glass"tan alınmıştır.

Avrupa dillerinin su bardağı konusundaki tembelliği, sürahi ve kadehte de görüldüğü için, ihtiyaçlarını başka biçimlerde karşıladıklarından söz etmek zor görünüyor. Türkçede standart kadeh sözcüğü bu-

lunduğu gibi, ayak, suğrak, dolu, kanya, piyale vb. gibi doğrudan içki bardağını anlatan birçok sözcük vardır. Oysa masa adabının kurucusu Fransız kültürü, içki türlerine ve biçimlerine göre çok zengin olsa da (şampanya, likör, brendi, şarap, kokteyl, bira vb. kadehleri farklıdır) Fransızcada kadeh karşılığı gerçekte yoktur; bu dilde yine sözcükler "verre", "coupe", İngilizcede "cup" ve "glass"tan ibarettir (İngilizce şiir dilinde kalmış olan ve ayin sırasında kullanılan kadehe verilen ad "chalice" Latince *calix*'den ve yine günlük dilde kullanımı olmayan "goblet" Latince *cupa* > *cupellus*'dan gelir) (bkz. Kap Kacak).

Şerefe!

Ev sahibinin konuğunun sağlığına kadeh kaldırması Eski Yunanlarla İÖ 6. yüzyılda başlamış bir âdettir. Geleneğe göre bunun nedeni zehirlenme kuşkusunun ortadan kaldırılmasıdır. İçki kadehleri cam değilken şerefe kaldırmaktan amaç kadehlerin tokuşturulması değil, içini göstermektir. Bu hareket içilenin ne olduğunu göstermek kadar kadehin dolu ve herkesin eşit içki sahibi olduğunu vurgulamak, saygı ve eşitlik temelindeki toplantıyı bir kez daha teyit etmek amacını taşır. Örneğin, kadeh kaldıran İskandinavlar kol kola girer ve birbirlerinin gözüne bakarak içkilerini içerler.

Böylece kadeh kaldırmak saygı ve dostluğun simgesi oldu. 1700'lerde masalar kurulduğunda, Batı Avrupa'da kadeh kaldırma çok yaygınlaştı ve yalnızca konuklara değil, toplanmaya neden olan kişiye ve özellikle masada bulunan kadınlara kadeh kaldırılır oldu. 1800'lere gelindiğinde her içişte birinin şerefine kadeh kaldırma âdeti yerleşmiş, davete uymamak açık düşmanlık göstergesi, en azından "Sizinle içmeye değmez," anlamına gelmeye başlamıştı. Batı'da bu günler geride kalmakla birlikte, Ruslarda ve eski Sovyet topraklarında her kadehte bir söylev vererek masada bulunanlardan birini yüceltme veya daha soyut, hamasi buluşma nedenlerini anma geleneği tüm canlılığıyla yaşıyor.

Bizde içki kültürünün gelişimi başka yollar izlediği için şerefe, çın çın, cheers, prosit gibi tercüme âdetlere katılan "yarasın", "sağlığına" deyişlerinden daha yerlisi, içkiye ilk başlanıldığında haram olan katresinin parmakla ayrılıp atılmasıdır. Aleviler ise bade, dem, dolu, mey

içerken kadehleri değil kadeh tutan ellerinin sırtlarını birbirine değdirerek "Cam cama değil, can cana" deyişiyle içkide daha usta olduklarını gösteriyorlar.

Hazır Cevaplar

Görgü kuralları, nerede ne söyleneceğini bilmek anlamına da geldiğinden, bazı kalıplaşmış deyim ve cümleleri yerli yerinde kullanmak önemlidir. Fakat, kibar olunması gereken bir ortamdan, eski moda görünmeme zorunluluğuna kadar, jargon veya racon sürekli değiştiği için, en iyi öğretici arkadaş çevresinin kendisidir. Örneğin, ava giden kişiye "uğurlar ola" denmez, uğursuzluk getireceği için avcıyı kızdırır, "rast gele" demek gerekir ama avcıyla nerede karşılaşacağınızı bilemezsiniz. "Okumuş" kesimler dışında "afiyet olsun"un cevabı "bereketli olsun"dur. Cin ve perilerle karşılaşma olasılığı varsa zaten cevapları öğrenmiş olma zorunluluğu doğmuştur, fakat temel ilke olarak belirli yerlere "destur"suz girilmeyeceği unutulmamalıdır. Bu örnekte de görüldüğü gibi, kalıp sözlerin ortamı çok değişkendir ve zaman içinde de değişmeye devam etmektedir. Yine bir örnekle eskiden bebeklere allahaısmarladık yerine "baş baş" denirken artık "bay bay" demek gerekmektedir. Kalıp sözler alkış ve kargışlardan (övgü ve bedduadan) küfür edebiyatına kadar uzanan çok geniş bir konu ve sohbet meclislerimiz "uysa da uymasa da" biçiminde bellekte çok fazla hazır cevap bulunmasını gerektiren bir yapıda olduğu için, sınırlı klasik örneklerle yetinmek zorundayız.

Eyvallah: Evet, öyle olsun, Allah razı olsun, allahaısmarladık, tevekkül, aldırış etmeyin, aferin anlamlarında yerine göre ikna edici, yerine göre kaba ve eski bir sözdür. Ey Allah! anlamındadır ki bulunulan ortamı Allah'a havale etmek ve ona sığınmak veya anlam açıklamalarında da görüldüğü gibi, şaşkın, hayran, aldırmaz olmak söz konusu olduğunda yönelinecek yeri işaret etmekten ibaret doğal bir tavırdır.

Estağfurullah: Allah'tan mağfiret, af dilerim anlamındadır, rica ederim, utandırmayın, bir şey değil yerine kullanılır. Yani bir büyüğe karşı yapılan iyi bir hareket karşısında onun minnet duyuyor konumda olması Allah'tan af dilemeyi hatırlamak için fırsat, yeterince kabahattir.

Maşallah: Nazara karşı söylenmesi şart sözcüktür. Bir şeyden memnuniyet duyulduğunda bunun nazara sebep olmaması, nazar almaması veya bu memnuniyetten doğrudan Allah'ın gücenmemesi için en iyi çare "Allah'ın istediği gibi" anlamında olan bu sözü söylemektir. Özellikle bebek sahipleri bu söz söylenmediğinde gücenebilirler.

Elhamdülillah: Anlamı açıktır: Allah'a hamt ederim, şükürler olsun. Özellikle sofradan kalkılırken ev sahibini doyulduğuna ikna edip rahatlatacak sözdür.

İnşallah: Arapça dilek kipi oluşturan yapıyla "Allah isterse" demektir. Müminler için sözün kesinliğini, günlük dilde işin olura bırakıldığını gösterir.

Hayırlamak: Her sözün dua veya büyü olduğu bir gelenekte belirli davranışları hayırlamak insan ilişkileri açısından önem taşır. Yeni bir komşunun taşınması, yeni bir işe girişilmesi dostlar tarafından hayırlanmalıdır. Bu konularda kalıp "hayırlı olsun" iken, rüya anlatırken, fal bakarken "hayırdır inşallah" demek gerekir. Hayır sözcüğü Arapça iyi, faydalı anlamlarına gelirken, Türkçede en sık kullanılması gereken kavram olan "evet"in zıttı anlamına da gelmesi, kendi içinde bir hayırlamadır. Yani karşımızdakine "yok, değil, evet değil" demek yerine, "iyi, faydalı" diyerek olumsuzluğu ağzımıza almamış, kötülüğü anmamış oluruz.

Alkışlamak, Tezahürat

Alkışlamak, Cevdet Paşa'nın bildirdiğine göre Abdülaziz'in 1863 Mısır seyahati sırasında birdenbire ortaya çıkmıştır (Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Tezkire 19):

> "Öteden beri Avrupa hükümdaranına halk tazim için alkışlar edegelip halkın sükutu hükümdar hakkında iğbirar-ı umumiye [genel kırgınlığa] delalet edegeldiği halde Memalik-i mahrusede bi'l-akis ahalinin samt u sükutu [susma ve suskunluğu] salatin-i osmaniye hakkında edille-i tazimiyeden madud [saygı duymanın delillerinden kabul edilmiş] iken bu seyahat-i Mısrıyyede örf ü âdet-i belde defaten mütebeddel olarak [değişerek] Avrupa usûlüne münkalib oluvermiştir."

Padişah da alkışlardan memnun olup "Mısır ve İzmir'de gördüğümüz eser-i meyl ü mahabbeti İstanbul sekenesinden görmedik," deyince, alkışlar İstanbul'a dahi sirayet edip İstanbul ahalisi dahi alkışlamışlardır.

Eski İttihatçı, İstanbul evlendirme memuru, ulemadan Ubeydullah Efendi de gençliğinden dem vururken, "(...) bir alkış kıyamettir koptu. Ben sürurumdan hıçkırığa tutuldum. Hâlâ o şanlı dakikanın sevincini sinemde saklarım. O zaman bir kimseyi alkışlamak için el çırpmak âdeti yoktu. Sağdan soldan 'ahsenet, lâfız-ı fevk, aşkolsun, herif babasının oğlu' gibi sözlerle beni alkışlıyorlardı," (*Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, hzl. Ahmet Turan Alkan) diyerek el çırpmadan önce alkıştan ne anlaşıldığını ortaya koyar. 1858 doğumlu Ubeydullah Efendi, mecliste şiir okuyup "alkışlandığında" on sekiz, on dokuz yaşlarında olduğunda göre, yıl 1876-77'ler olmalı. Yani Abdülaziz'in gezisinden on üç yıl sonra İzmir'e el çırpmak henüz girmemiş ve/veya yaygınlaşmamış. Ahmet Vefik Paşa *Lehçe-i Osmanî*'de (1876) alkışı "tekrar tekrar sayha, velvele etmekle olan tahsin, avaze-i tebcil, ala! alahay!", alkışlamayı "çok yaşa diye alkış etmek" diye tanımlayarak geleneksel biçimi aktarır.

"Sükut ikrardan gelir," sözünü hepimiz biliriz ama çağımız görüşümüzü onaylayıcı yönde de olsa kuvvetle savunmayı medeni cesaret sayıyor. Latince *plaudo* sözcüğünün tokatlamak, vurmak, basmak, çarpmak, kanat çırpmak, alkışlamak, el çırpmak, tasvip etmek, onaylamak, hoşnut kalmak kavramlarının kökü olduğunu bilince, Tanzimat sürecinde oluşturulan danışma meclislerinde çağrılı üyelerin terbiyeleri gereği "had"lerini bilerek yüksek devlet ricali yanında "siz bilirsiniz, sayenizde" anlayışıyla ağızlarını açmayıp, kendilerine danışmanın mümkün olamadığını anımsamamak mümkün değil. 1869 yılında yayın hayatına başlayan ilk çocuk dergisi *Mümeyyiz*, "Bizim çocuklarımız (...) birkaç adamın yanına çıksalar Van kedisi gibi vahşi vahşi dururlar, söylenen lakırdıyı anlamazlar ve bir şey sorulsa cevabını vermezler," diye şikâyet ettiğine göre, "sükut altındır" anlayışının değiştirilmesi çabası, alkışın memlekete giriş tarihiyle başlıyor.

Alkış sözcüğü "yaruk ay tenrige alkışta," (parlak Ay, Tanrı'yı alkışta) örneğindeki gibi Tanrı'yı ululamak anlamını da içerirken, kutsamak, yüceltmek, övmek, hayır dua etmek anlamlarına gelmiştir. Bu-

dist metinlerde ve Müslümanlığın ilk dönemlerinde sena, dua ve zikir anlamlarında da kullanılmıştır. Her durumda el hareketi olarak görülmemektedir.

Oysa Lale Devri'nin şairi Nedim "heman alkış sedasın andırırmış çağlayan sular" mısrası ile, alkışın sesli olması arzusunu da hissettirir. Klasik Osmanlı protokolünde padişah alaylarında halk sessiz seyrederken, hayır dua ve ululamayla "tezahürat" yapan özel görevliler vardır. Tanzimat'a kadar padişah ve vezirlerin alkışlanması için kalabalık bir alkışçılar grubu ve başlarında çavuşları vardı. Bunlar, padişah tahta oturduğunda, "ömr-ü devletinle bin yaşa, maşallah, avnullah, uğurun açık olsun, gururlanma padişahım senden büyük Allah var," diye "bülend âvaz ile duahan olurlar"dı. Bu bağrışmaya alkış denirdi. Alkışçılar protokol görevi de yapar, teşrifatçı efendinin işaretiyle nakibüleşraf gelince "hareket-i hümayun, padişahım, devletinle bin yaşa," diye bağırırlar, padişah ayağa kalkarak İstanbul kadısına kadar olan görevlileri ayakta karşılar, sıra müderrislere gelince alkışçılar, "istiharat-ı hümayun, padişahım, devletinle bin yaşa," diye bağırdıklarında padişah otururdu.

Tanzimat'tan sonra vezirlerin alkışlanması kaldırıldığı gibi, alkışçılık hassa hademesinin işi olmuştu. Sayıları sekizi onu geçmeyen bu görevliler, sarayda Mehmed Reşad'ın başkâtipliğini yapan Halit Ziya Uşaklıgil'in anlatımına göre, "Halka halinde toplanırlar ve gür sesle bir şeyler söyleyerek alkışlarlardı." Bu gulgulenin ne olduğunu ve "Gururlanma padişahım senden büyük Allah var" mı diyorlar diye merak eden Halit Ziya, soruşturduğunda görevlilerin, "Yardımcın Allah ola, yaşın uzun ola," diye söze başladıklarını öğrenir ve "Kim bilir nasıl biter," der.

Alkışın sivilleşmesi futbol maçlarıyla oldu. 1908'den itibaren çekişmeli İstanbul takımlarının maçlarında tezahürat ve alkış başladı. Cumhuriyet'ten sonra alkışlanacak kişiler arttı. Gazinolarda şarkıcılar, sinemalarda kahramanlar alkışlandı. Gerçi önce beğenilen sanatçıya "gözün oynasın", "anan öle" gibi nazara karşı lafendazlıklar veya sinemada iyi ve kötülerin mücadelesine gerçekten taraf olma gibi saflıklarla başlandı ama sahne sanatları alkışsız olmazdı. Zamanla, maç tezahüratının, (1926'da yayımlanan haftalık spor gazetesinin adı *Şa Şa Şa*'ydı) siyasal propagandanın özel tarihi oluştu. Çok partili si-

yasal yaşamın, Bölükbaşı'nın da şikâyet ettiği gibi, en fazla meydan nutukları sevildi.

Son günlerde alkışlar tam yerini bulmuyor gibi. *Kuran* okuma yarışmalarında yarışmacıların alkışlanması yöneticiler tarafından engellenerek, maşallah demeleri isteniyor; bazı cenazelerin peşinden alkışlanarak gidiliyor.

Kargımak, "Yuf" Çekmek

"Kargışlamak" biçimiyle de Anadolu ağızlarında yaşayan sözcük alkışlamanın tersi, "incitmek, sokmak, beddua etmek, ilenç, lanet etmek" (Ahmet Vefik Paşa) anlamlarındadır. Alkış gibi kargışlar da kalıplaşmış biçimleriyle atasözleri, deyimler gibi folklor konusu içine girerler. Kalıp halleriyle dua ve büyüyle benzeşirken, günlük duruma ilişkin beylik sözler olarak küfre yaklaşırlar ve yaratıcılığa bağlı olarak halk edebiyatı, anlatım gelenekleri içinde yer alırlar. "Annenin bedduası tutmaz, babanınki tutar," inancı, büyülük özelliğinin dışavurumudur.

Canı yanan bir insanın, "Allah sana uyuz versin de tırnak vermesin," veya malı çalınanın, "Haram olsun hart olsun, karaciğerine dert olsun," diye ilenmesi ancak sözün gücüne inanan bir toplumun heyecanıyla açıklanabilir. Atasözü ve deyimlerle, atma türkülerle konuşan toplumda, kafiye ve aliterasyonlu söz dağarcığı zengin, böyle üretilen kalıplar anlatım zenginliği ve görgü kuralları açısından kolaylaştırıcıdır. "Bir yastıkta kocamak", "Analı babalı büyütmek", "Halil İbrahim bereketi vermek" gibi alkışlarla, "Yağlı kurşuna gelesin" kargışı arasında kategorik fark yoktur. Şimdi sloganların yaratmaya çalıştığı ses de aynı kategori içine girmektedir.

Alkış toplumsallaşırken, kargış kocakarılara kalmıştır. Bugün kargışın yerini protesto aldı. Eskiden yuhalamanın karşılığı "yuf çekmek"ti. Bu deyimin aslı "yuf borusu çekmek"tir ki, yuf borusu "kerrenay"ın küçüğü, aynı zamanda "nefir" denilen boynuzdan bir borudur ve dervişlerce çalınır. Kerrenay, Evliya Çelebi'ye göre eşek sesine benzer ses çıkaran, IV. Murad'ın Revan'dan getirdiği bir çalgıdır. Bu aletle birlikte mehter takımının sazları arasında bulunan nefir ise "yuf"la daha ilgilidir: Nefir sözcüğü aslen cemaat demektir,

nefir borusu canlarına, mallarına, çoluk ve çocuklarına saldırmak üzere düşmanın gelmekte olduğunu belde halkına haber vermek için çalınır ve o belde halkından gücü yetenlerin (nefirin) üstüne cihat farz olur; nefer sözcüğünün kökü de budur. Nefir borusu içerik olarak yuf borusunu açıklamakla birlikte, sözcüğün kendisini açıklamıyor. Nefes almak için açılmış dar, küçük pencerenin adı da "yuf deliği"dir. Ahmet Vefik Paşa sözlüğünde yuf'u "boş, nafile" diye açıklar ve yuf borusu çalmak dışında yuf olmak, yufa gitmek, yuf sana, yuf olunmak kullanımlarını verir. Ayrı madde olarak aldığı "yuha"nın anlamı ise "terzil için bağrışma, yuhaya tutmak, yuha çağırmak"tır.

14. yüzyılda Aşık Paşa'nın *Garibname*'sindeki "Yoksa ger hayvan huyiysa hu sana/ Adem iken hayvan oldun yu sana" beytinden başlayarak, borulu ya da borusuz yuh çekilmektedir.

Küfür

Küfür Arapça örtme ve gizleme, nankörlük anlamlarından Allah'a ve dine ait şeylere inanmama anlamıyla İslami bir terim olan "küfr"ün çoğuludur, "kefere" ve "gavur" sözcükleri de buradan gelir. "Dinime küfreden bari Müselmân olsa," deyişince, kafir küfrü hak eder ve küfürbaz, Farsça "oynayan" anlamında -baz ekiyle yapılmış, Arapça Farsça bileşik isimdir. Bozkurt Güvenç'e göre, dünyanın en küfürbaz insanları, İspanya'yı geride bırakan Meksikalılar ile Türkiyelilerdir.

Küfrün öznesiyle nesnesi arasındaki ilişki küfrün etimolojisinde sırıtıyor, dolayısıyla hakaret kişisel kalırken küfür toplumsallaşıyor, edebiyatı ürüyor. Toplumun belki en çok da şehirli, kozmopolit, yani yüz yüze ilişkileri kısıtlı ve zoraki kesimleri, belirli sözcükleri tabu kılarak sulh oluyor ve görgü kurallarını yaratıyorlar. Onlara nazik ve kibar deniliyor. Onlar annelerinden öğrendikleri don sözcüğünü külotla değiştiriyorlar. Sözcükleri sürekli aşınıyor çünkü "hoş olmayan" gerçeklik değişmiyor. Çok katmanlı toplumun katmanlaşan küfür edebiyatında da gerçek küfürbazlar, küfretme hakkını kullanmak isteyenler, sosyalleşmek isteyenler ve sosyalleşmek zorunda kalanlar gibi kategoriler doğuyor.

Söz dağarcığında ayıp sözcük listesi çok kısa olan kırsal kesimin, küfür edebiyatı da fazla gelişmemiştir. Örneğin, Doğu Karadeniz'de erkeklerin küfretmesi ciddi bir olay olduğundan onlar küfretmezler, kadınlar küfreder. Şehirler ise, sözcük hazinesi binin altında bulunan ve bunun içinde küfür sözcüklerinin oldukça fazla yer tuttuğu alt katmanlar üretiyorlar.

Küfrün bir de işaret dili var. 1970'li yıllarda "haydi bastır" futbol sloganıyla alenileşmeye başlayan, komedi filmleriyle iması şakalara giren standart el hareketi hakkında *Merdivenin Altından Geçmek* maddesinde bilgi var. *Kitab-ı Mukaddes*'ten bu hareketin İsrailoğulları tarafından bilindiğini öğreniyoruz: "Eğer boyunduruğu, parmak uzatmağı, ve fesat söylemeyi ortanızdan kaldırırsan, (...) o zaman karanlık içinde ışığın doğacak..." (İşaya, 58: 9-10)

Parmak hareketinin biçimi çevirilerde kayboluyor. Örneğin, *Kitab-ı Mukaddes*'te Süleyman'ın Meselleri'nde (6: 12-13) "parmaklarıyla anlatır" çevirisinden kastedilenin küfür olduğu tam anlaşılmıyor. Aristophanes'in kullandığı sözcük de "daktylos", yani parmaktır: Aristophanes'in *Bulutlar* adlı tiyatro oyununda (İÖ 423) Sokrates oyunun kahramanı Strepsiades'e müzikteki usul ve ölçüleri anlatmaya çalışırken, o parmak usulünü bildiğini söyler, "Eskiden ben daha çocukken [orta parmağını göstererek] bunu kullanırdım." Aristophanes kahramanını Sokrates'e azarlatırken, seyircilerinin de gülmesini beklemektedir, biz de küfür işaretinin parmak olduğunu anlarız. Romalılar *digitus infamis* (meşum parmak), Hıristiyan teologlar da *digitus destinare* (işaret parmağı) terimini kullanmışlar. Dolayısıyla, hareketin bugün Amerika'dan bize gelen biçiminin Batı'da çok eski olduğu ve Anadolu'yla oldukça eski tarihlerde ayrışma yaşandığı anlaşılıyor. Yalnız Rönesans İtalya'sında hareket bütün kolla yapılıyor, adı da "vaffanculo"!

Laf Ebeliği

İnsanların sözlerini dinletebilmeleri için amaçlarının toplumsal netliği ve kabul edilebilirliği ile toplumsal ortamları arasındaki ilişkinin öznellikten nesnelliğe doğru devinme içermesi gerekir. Eskiçağ'da retorik bu tür ilişkilerin doruğu olarak sanat sayılmıştır. Konuşmanın,

konuşanın alışkanlıklarından uzaklaşıp sanatsallaştıkça etkisini artırması beklenir. Ancak tepki her zaman, olguların önceden kestirilebilirlik oranıyla ilişkilidir ve bu oran büyü ve esrimeyle artırılabilir. Ama gelenekselleşen, kalıplara dökülen aktarımlar marjinalleşir veya içleri boşalır. Veya Aristoteles mantığının temel kıyaslarına başvurularak orta yol tutulur.

Günlük yaşamda insan tanımak çoğu kez güvenilirlikten uzak bir varsayımdır. Statü toplumundan liberal, her türlü toplumsal bağ ve nirengiden koparan bireyselliği zorlayan burjuva toplumuna gidiş, ilişki yoğunluğunu artırırken, güvenilirliği azaltmıştır. Bilim ve sanat dillerinin yani üst-dillerin oluşumunun ve kültürel/ideolojik egemenliğinin "akıl çağı" modernizm dönemindeki işlevselliği burada aranabilir. Bu süreç Batı Avrupa'da bilgi kuramı, matematik, psikoloji ve sosyolojiye yönelimi zorlarken, Osmanlı'da günlük yaşamın pratik sorunlarına, devlet-felekle ilişkiye bir yönelim olduğu için, estetik, ahlak felsefesi, şiir, atasözleri ve mesel -kıssalı hisseler- her zaman canlı olmuştur. Bu nedenle günlük dilimiz, özellikle tartışma üslubumuz "laf beğendirme", "laf ebeliği" üstüne kuruludur.

Her şey piyasaya çıktığı ve sistem açısından ürün farklılaştırmaktan öte işlevselliği bırakılmadığı zaman dille sözün bağı kopar. Herkesin haklı olduğu postmodern çağda söylem kavramının günlük dile girmesinin kökeninde de bu vardır.

Kalıp sözlerin, deyim niteliği ve anlatım zenginliği kazanamamış, durum aktarıcılığı düzeyinde kalmış olanları, Umberto Eco'nun adlandırmasıyla "gereksiz şifreleme"nin bir gömlek sanatsallaşmışı, "sonra, soğan doğra"; "para peşin, kırmızı meşin"; "yapma, yapma değil Avrupa" gibi basit muhaverelerden "onu öyle demezler", "ayağımın altı pekmez" çocuk tekerlemelerine, tavlacıların "penc ü se, severler güzeli genç ise" uğurlarına, fasulyecinin "koy tencereye çık pencereye", Mahmutpaşa esnafının "allı verelim morlu verelim" diye soluklanmalarına, Yeşilçam'ın "tak fişi bitir işi" zevkine, Ziya Gökalp'in "gözlerimi kaparım vazifemi yaparım" düsturuna ve Oktay Rıfat'ın "Peyami Sefa adında biri/ Tatara titiri" şiirine kadar örnekler, her yaşa, mesleğe, zekâya hitap eden, kulağını tersten gösterme, eğretileme sanatsallığının günlük yaşamdaki yaygınlığını gösterirler. Küfürbazlar gibi laf ebeliğinin de ustaları vardır (Karagöz ve Orta

Oyunu sanatsallaşmış biçimleri) ama genel tüketimi ile içeriği dolaysız, anlatım biçimi dolaylı olan bu kalıp sözler, hem türün üyesi olmayı, hem irade-i cüzîyi ifade etmekte, günlük, sıradan olan karşısındaki devinimsiz esrimeyi, öznenin nesnelleşmesini ifade etmektedir. Göstergebilimin terimleriyle dille konuşma arasındaki diyalektiğin bu kadar zengin ve her toplumsal katmana göre çeşitlenmiş ara aşamalarının oluşması başlı başına inceleme konusudur. Nasreddin Hoca'nın absürt fıkraları bu deneyimi aktarır (Pertev Naili Boratav, *Nasreddin Hoca*, 1996):

> "Bir gün Hoca ile balık avına giderler. Suya ağ salarlar. Hoca götürür, kendüyi ağ içne atar. Ayıtmışlar: 'Hay Hoca' 'N'eylersin?' 'Vallahi ben beni balık sandum', demiş."

V
Mutfakta

Mutfak Arapça "matbah" sözcüğünden gelir, kökü "tabh" pişirme demektir, "tabâhat" aşçılık, yemek pişirme sanatı anlamındadır. 1980 verilerine göre hanelerin yüzde 40 kadarında mutfak bulunmamaktaydı. Köylerde evin ateş yakılan ocak ve terekten ibaret köşesi olan aş damı, aş ocağı denilen mutfak, şehirlerde ayrı bir oda haline gelirken, lavabonun bulunduğu ahşap veya beton tezgâh ve tel dolap uzun zaman bütün donanımı oluşturmuştu. Yemek masasının mutfağa sığıp sığmaması halen sorun oluştururken, ahşap ve metal dolaplar, sıcak soğuk sulu armatürler ve elbette fırın, buzdolabından başlayarak her türlü elektrikli aletle mutfağın çehresi tamamıyla değişti.

Ocak ve Ateş

Mutfağın evde küçük bir yer tutmasına karşın pişirme ve ısınma ihtiyacını karşılayan ocağın maddi ve manevi değeri yüksekti. Ocak yalnız ateş yakılan ve yemek pişirilen yer değil, İstiklal Marşı'ndan atasözlerine kadar manevi değeri vurgulanan, aile ocağının tüttüğü yerdir. Evde yanan ateşin söndürülmesinin uğursuzluk getireceği inancı ve "Komşu komşunun külüne muhtaç," veya "Ateş almaya mı geldin?" deyişinin eğretileme değil, gerçekliğin ifadesi olduğu, ateşin elde edile-

bilmesinin yakın zamanlara kadar zor bir iş olmasından anlaşılmaktadır. Ateş köz haline getirilip, ertesi gün canlandırılmak üzere üstü külle örtülerek sönmemesi sağlanır. Tahtacılarda kadınlar sabah kalkıp ocaktan kor parçası aldıklarında bütün odaları dolanarak evi kötü ruhlardan arındırırlar. "İnsanlık" tarihinin başlangıcında ateşin tuttuğu yer ve kibritin sağladığı kolaylığa ancak 20. yüzyılda erişildiği anımsanırsa, ateşin önemi ve ocağa verilen değer anlaşılacaktır.

Mutfak Batı Anadolu'da geleneksel olarak ev dışında küçük bir odacıktı; içinde taştan yapılmış kemerli veya düz ocak bulunuyordu. Doğu Anadolu'da on beş yirmi evin ortak tandırı bulunurken, evlerde çok basit ocaklar olur. Anadolu'da sac yaygın bir pişirme aleti olduğundan, ocak, pişirmenin tek kaynağı değildir. Karadeniz'de evlerin ayrı taş fırınları varken, tavandan sallandırılan ve çeşitli simgesel nitelikler atfedilen zincire asılan kazanlarda yemek pişirilen ocak evin içindedir. Osmanlıların fethinden sonra Kafkasya'ya Müslümanlık girdiğinde, müftünün verdiği fetvayla ailenin Müslüman üyeleri için kazan hasır perdeyle ayrılıp, bir yanda domuz bir yanda koyun aynı anda pişirilerek aile huzur içinde aynı anda sofraya oturup yemeğini yiyebilmiştir.

Çakmak

İnsanlar ağaç dallarını birbirine sürterek ateş elde etme yönteminden çakmaktaşı kullanma yöntemine geçtiler ve çakmaktaşı yakın zamanlara kadar kullanımda kaldı. Kaşgarlı Mahmud, "Tegme evet ışka, körüp turgıl ola/ Çakmak çakıp evse, kalı udhınır yula" (ivedi işe kalkma, bir çevreni göredur, çakmak çakan ivedilik ederse, kandili söndürüp kalır) diyerek işin inceliğini anlatır.

Çakmaktaşı jilet büyüklüğünde, taşa sürtülünce kıvılcım çıkaran bir taştır. Çakmaktaşının delik açılarak iple boyna asılan daha büyükleri kullanılmışsa da, çakmaktaşı, taş ve taştan çıkan kıvılcımla tutuşturulacak kav bir arada büzgülü bir torba içinde taşınırdı.

Erkekler sigaralarını, deri veya bez torbalarda kuşaklarında taşıdıkları çakmaktaşıyla meşe, dişbudak, söğüt, kavak gibi ağaçların kabuğunda yetişen mantarların, sodyum nitrat, potasyum nitrat ya da kalsiyum klorid ilavesiyle daha yanıcı hale getirildiği kavdan oluşan

"çakmak"larla yakıyorlardı. 17. yüzyıldan itibaren masa çakmakları ile cepte taşınan çakmak kutuları geliştirildi. Çakmak kutularının çalışma yöntemi çakmaklı tüfek ve tabancalardan farklı değildi. Kavlı çakmaklar için kav piyasası doğdu. Kâğıt şeritler üstüne yapıştırılan kavlar kutulanıp satılıyordu. Osmanlı ülkesine Trieste'den gelen kav kutularında böyle altışar kâğıt vardı ve kutusu on parayaydı. Kavlı kâğıt şeritleri madeni kutuya sokularak, kutunun ortasındaki halkayla içindeki zemberek çevrilip çelik parçasının kavı tutuşturmasıyla alev elde ediliyordu. Bu alevin kumaş parçasını tutuşturması ile fitilli çakmak elde edilmiş oldu. 1880'lerde fitiller güherçile suyuna yatırılıp kurutularak kullanılmaya başlandı.

Fitilin benzin veya gazla tutuşturulmaya başlanması çakmak alevini büyütünce, çakmaklara alevin kolay sönmesini sağlayan kapak takılmaya başlandı. Halen yaşlılarca kullanılan bu çakmak modeli muhtar çakmağı olarak bilinir. 1903'te demir selyum alaşımı çakmaktaşı yapılınca, bu çakmaktaşından kıvılcım çıkaracak dişli tekerlek de ilave edilerek çakmak son biçimini aldı ve iyice küçüldü.

Çakmak elde edildikten sonra cam, porselen ve çeşitli madenlerden estetik masa çakmakları üretildi. Başparmağın tek hareketiyle yakılan, bileğin tek hareketiyle kapağı kapanan çakmak insanların zati eşyası arasında en önemli yeri almakta gecikmedi. Altın, gümüş gibi değerli madenlerle kaplı, üstüne ad yazdırılmış çakmaklar, en kıymetli hediyeler arasına girdi. Herhalde bu kadar sevildiği için çakmaktan birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de önce istihlak (tüketim) resmi sonra inhisar (tekel) resmi adı altında 1918'den 1949 yılına kadar vergi alındı.

Sigara düşmanlığının başlamadığı, insanların kişilik alanlarının zati çakmaklarında yansıdığı günlerde bir hanımın sigarasını yakmak erkeklerin göreviyken, Zippo, Ibelo, Dunhill gibi sahibine itibar kazandıran gözde markalar vardı.

Çakmak da, kâğıt mendil çıktığında kumaş mendilin unutulmaya başlaması gibi, kullanılıp atılan plastik nesne haline dönüşmeye başladığında, Türkler bir zaman bu çakmaklara supap taktırıp, sokakların gözde mesleğini sürdüren gaz doldurucuları desteklediler, fakat zamanın gerekleri ve tüketilebilir çakmak üreticilerinin becerisiyle durum artık neredeyse tamamen değişti.

Kibrit

Çin'de gelenek, kibritin Orta Asyalılar tarafından kuşatılan Çi sarayının kadınları tarafından İS 577 yılında bulunduğunu bildirir. 950 yılında bilim adamı Tao Ku sülfürlü çam dallarının kullanıldığını, bunlara önce "ateş getiren köle" denilirken, çarşıda satılmaya başlanınca "ateş sopası" olarak adlandırıldıklarını yazar.

Kibritin gelişimi kimya bilimiyle el ele gider. 1669'da Hamburglu simyacı Hennig Brand altın elde etmeye çalışırken fosfor elementini buldu. Hayal kırıklığına uğrayan Brand fosforla ilgilenmedi ama İngiliz fizikçi Robert Boyle 1680'de fosfor kaplı kâğıtla fosforlu kürdandan oluşan bir ikili icat etti, kürdan kâğıda sürtüldüğünde alevleniyordu. Ama o günlerde fosfor kıt ve pahalıydı.

1826'da yeni bir patlayıcı üstünde çalışan John Walker bir tahta parçasına bulaşan kimyasal karışımı silmek için yere sürttüğünde alev aldığını gördü. John Walker arkadaşlarına yaptığı "kibrit"lerle gösteri yaparken, Samuel Jones bunun ticari değeri olabileceğini düşündü. Ürettiği kibrite Lusifer adını verdi. Fakat kibritler kıvılcımlar çıkararak yanıyor ve koku yayıyordu. O dönemde sigara paketlerinde değil kibrit kutularında sağlıkla ilgili uyarılar yazılıydı.

Fransız kimyager Charles Sauria 1830'da kokuyu azaltacak ve yanma süresini uzatacak yenilikler yaptı fakat, Walker'ın kibritinde fosfor yokken Sauria fosfor kullanmıştı. Fosfor ise ölümcül bir zehirdi. 1911'de Diamond Match Şirketi zehirsiz kibriti icat edene kadar fosforlu kibrit işçilerde hastalığa ve birçok kazaya yol açtığı gibi, intihar ve cinayet aracı olarak da el altındaydı. Şirket insancıl bir tavır gösterip zehirsiz kibritinin patentini almayarak öteki şirketlere de üretim izni verdi.

Avrupa'da kibrit üretim ve satışı tekelleştirilmiş olduğundan uzun süre pahalılığı devam etti. Ahmet Mithat Efendi Paris kibritlerinin kötü durumunu şöyle anlatır:

> "Paris şehri merkez-i medeniyet-i âlem olmak üzere hükmedildiği halde orada kibrit rejisinin sattığı kibritler bundan yirmi otuz sene mukaddem yapılmakta olan kükürtlü kibritlerdendir ki, fosforu yandıktan sonra kükürdü dahi yanıp ağaca sirayet etmesi için epeyce beklemek ve bir hayli de kükürt kokusuna tahammül etmek lazım gelir."

Dolayısıyla lüks yerlerde garsonlar sipariş aldıklarında masaya kibrit kutuları getirmekteyken, orta halli yerlerde şerit halinde fitil gibi kesilmiş kâğıtlar masalarda bulundurulur ve bu kâğıtlar sigara yakmak istenildiğinde şömine, soba, gaz gibi yanmakta olan yerlerden tutuşturulur.

Türkiye'ye gelen ilk kibritlerin iki tarafı da eczalıydı. Sonra tahta ve daha sonra mukavva kutularda otuz dokuz adeti 5 paraya satıldı. Bu kibrit çöpleri yuvarlak ve boyalıydı. Dört köşe iki yüz elli çöp bulunan 20 ve beş yüz çöp bulunan 40 paralık kutular daha sonra piyasaya çıktı. Kurtuluş Savaşı yıllarında Keskin'de kibrit fabrikası açıldı. Azmi Bey adlı eski bir kaymakam da İstanbul'da fabrika kurdu ama kibritleri kullanışlı olmadığından rağbet görmedi. Yine de kibritin ithali, imali ve satışı 1924 yılında "inhisar altına" alındı. 1930 yılında ise kibrit tekeli, şaibeli bulunan bir biçimde yirmi beş yıllığına The American Turkish Investment Corporation adlı şirkete devredildi. Şirket İstanbul Büyükdere'deki eski Nektar Bira Fabrikası'nı kibrit fabrikasına çevirdi. Bu şirket International Match Realization Corporation tarafından devralındı. 1943'te devlet bu şirketin hisselerini satın alarak kibriti devletleştirdi. Devlet işletmesinin başarısızlığı ve kaçakçılığın neredeyse önünü açması sonucunda 1952'de kibritte devlet tekeli kaldırıldı.

Koç grubunun alıp işlettiği Büyükdere kibrit fabrikası Türkay ve İnci, Orhangazi Kav Kibrit Fabrikası, Pendik'te üretilen Ateş, Hilal, Çıra Yak/Malazlar markaları, Kor, Pino, Ramdağ markaları çeşitli desenleriyle ilgi çekici koleksiyonlar oluşturmaktadırlar. Yaşam alanı oldukça daralan kibrit, çocuklar için oyuncak, öğrenci ve hükümlüler için oyun ve fal aracı olarak büyük hizmetler görmüştür.

Gazocağından Akıllı Fırına

Yemek pişirmek için kullanılan aletler, ısınma, enerji kaynağı sorunundan ayrı düşünülemez ve ocak, mangal, sobanın gelişimi pişirme ve ısınmanın ortak çözümü için üretilmiş türevleri gösterir. Örneğin, tandır hem bir pişirme tekniği hem de Doğu Anadolu'dan Rusya'ya, Orta Asya'ya kadar tek ısınma aracıdır. Ocak, şömine, mangal için de aynı durum söz konusudur. Bunlardan farklı ısınma çözümlerinin çok daha geç tarihlerde üretildiği görülmektedir. Bu alanda yapılan icatla-

Uçan Türk, *Türk Hava Kurumu Dergisi, Temmuz 1959.*

rın ortaya çıkmalarından günlük kullanıma girmelerine kadar aradan çok uzun zamanlar geçmiş, elektrikli aletler üretilip elektrik yaygınlaştıktan sonra hızlı bir değişim yaşanmıştır.

Üstü kapalı dökme demir mutfak ocağının patentini 1802 yılında İngiliz George Bodley aldı. Aynı yıl Alman mucit Frederick Albert Winsor gazla ısınan ilk mutfak ocağını yaptı. Fakat yemeğin gazla pişirilebileceğini kanıtlayan bu icat, yarattığı duman ve neden olduğu patlamalar nedeniyle kullanılabilir durumda değildi. Evlerde kullanılabilen ocaklar 1860'lara kadar üretilemedi. Edison'un icadından sonra 1892'de R. E. Crompton ve J. H. Dowsing elektrikli ocağı yaptılar, fakat ısı ayarlama yeteneğinin düşük ve pahalı oluşu nedeniyle bu icadın yaygınlaşması da ancak 1920'lerden itibaren mümkün oldu.

Türkiye'de 1960'lara kadar şehirlerde gazocağı kullanılıyordu. Bakkallarda satılan gazla çalışan ve tıkandıkça iğneyle açılan gazocağı, elektriğin gelmesi ve aydınlanmada kullanılmaya başlamasından sonra da bir süre varlığını devam ettirdi. Önce LPG, havagazı veya elektrikle çalışan ocaklar, daha sonra ızgara fırınlar (Latince *furnus* yani sıcak sözcüğünden) üretildi. 1980'lerin başında Koç Holding'e bağlı Ardem ve Türk Demirdöküm ile Auer başlıca fırın üreticileriydi, fakat fırına talep esas olarak 1980'den sonra arttı. Fırınların zaman ve derece ayarı otomatikleşip, bilgisayar sistemleriyle donatılırken, daha küçük aile bütçeleri için ocaklardan ayrı çeşitli boylarda elektrikli fırınlar, fırızga ve silindir biçiminde olanlarına verilen adla "davul"lar üretildi. Bir dönem gazete kuponuyla da verilen bu fırınlar sayesinde çocuklar evde hazırlanan malzemeyi mahalle fırınına götürüp çeşitli tatlı ve pidelerin pişirilmesi için beklemek zahmetinden kurtuldular. Ekmek fırınlarının yerini ekmek fabrikaları aldığında pidecilerden başka fırını olan da kalmadı.

Tüpgaz

1980'de Ankara'nın Keskin ilçesine bağlı Danacıobası köyündeki bir düğünde doksan yedi kişinin ölümü başta olmak üzere çok sayıda aile faciasına sebep olan tüp veya tüpgazın aslı LPG (Liquefied Petroleum Gas) yani sıvılaştırılmış petrol gazıdır. Propen, propan, büten ve bütanın sıvı haldeki karışımları ilk önce 1860'larda taşınabilir yakıt kaynağı olarak sanayide ve evlerde kullanılmak amacıyla üretildi. Evlerde kullanımı dolum tesislerinden silindir biçimli tüplerle piyasaya sürülmesiyle başlamıştır.

Tüpgaz sobalarda, mutfak ocaklarında kullanıldığı gibi, piknik tipiyle bekâr evlerinin, pikniklerin de değişmez unsuru oldu, kolaylık sağladı; hatta gözleme, bazlama yapımı için saca bağlanması kültürel uyumun göstergesi olarak da değerlendirilebilir. Cıngıllarıyla mahallede dolaşan tüpgaz dağıtıcıları, seyyar satıcıların seslenme biçimlerini araştıran sosyolog ve folklorcular için yeni malzeme oluşturuyor.

İşte 70 sente muhtaç olunduğu dönemde bu tüpgaz da tüketiciye ulaştırılamaz olmuştu. 7 Haziran 1974'te piyasada yaşanan tüpgaz sıkıntısı nedeniyle hükümet ithal ettiği 20 bin tüpü piyasaya dağıttı. 10 Haziran'da hükümet BP ve Mobil'e on beş gün içinde petrol ithal etmedikleri takdirde Ataş rafinerisini millileştireceğini açıkladı. 14 Haziran'da BP ve Mobil bayilere fueloil ve likit gaz ikmalini durdurdu, hükümet İpraş ve Aliağa rafinelerinden güney ve güneydoğuya likit gaz gönderdi. 15 Haziran'da, 270 gün içinde Ataş'ın millileştirileceği iki şirkete resmen bildirildi. 16 Haziran'da Mobil bazı sanayi kuruluşlarına fueloil vermeyeceğini açıkladı. 17 Haziran'da BP ve Mobil hükümetin isteklerini kabul etti. Bu arada hükümet Kıbrıs harekâtı süresince (15 Temmuz-16 Ağustos 1974) Ataş'a Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nca el konulduğunu açıkladı. 20 Eylül'de piyasada margarin, sıvı yağ, filtreli sigara, ilaç ve tüpgaz bulunamıyordu. 25 Ekim'de fueloile on ayda on ikinci kez zam yapıldı. 1 Kasım'da piyasada tüpgaz darlığı sürüyordu. 26 Aralık'ta şirketler hükümetin bildirdiği fiyatlardan petrol ithal etmeyeceklerini bildirdiler. CHP-MSP hükümetinin çekilmesinin ardından 17 Kasım'da hükümeti kurmakla görevlendirilen Sadi Irmak 31 Mart 1975'e kadar görev yapmış, 12 Nisan 1975'te Demirel hükümeti güvenoyu almıştı. 30 Nisan'da şirketlerin ithal petro-

le zam isteği kabul edildi, BP'ye Siirt'te petrol arama izni verildi. 1976'da tüpgaza zam yapılarak bayi kârları yeniden belirlendi. 1978'de fueloil yokluğu nedeniyle işyerlerinde paltoyla oturuluyor, 79 Nisan'ında döviz yokluğu nedeniyle halen tüpgaz alınamıyordu.

Hayatımıza seyyar satıcı bağırmalarından sonra yeni bir ses getiren Aygaz 1961'de, İpragaz 1962'de kurulmuştu. Bugün çok sayıda firmanın değişik biçimdeki tüplerinin boşunu değiştirmek de bir sorun haline geldi.

Mikrodalga Fırın

Ateş olmadan yemek pişiren mikrodalga fırında kullanılan mikrodalga enerjiyi üreten elektrik tüpleri -magnetron- İngiltere'de Sir John Randall ve Dr. Harry Boot tarafından 1940'ta icat edilmişti. İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere'nin radar savunmasını güçlendirmek için çalışan bilim adamları magnetron kullanıyorlardı.

1946'da magnetron tüpünü test ederken, Dr. Percy Spencer pantolon cebindeki çikolatanın erimiş olduğunu gördü. Tüpün ısı ürettiğini bilmekle birlikte, ne kadar yakınını ne derecede ısıttığını ölçmek için önce mısır tanelerini tüpün yanına koydu ve patladıklarını gördü. Ertesi gün laboratuvara yumurtayla gelen Spencer, yumurtaların kabukları patlayacak biçimde hızla piştiklerini gördü.

Spencer'in şirketi Raytheon mikrodalga fırınlar üretmeye başladı ama, bütün elektrikli aletlerde olduğu gibi, büyüklüğü, kocaman soğutma pervaneleri ve birçok kablosu nedeniyle bazı lokantalarda rağbet görse de, evlere giremedi. İlk gerçek ev modeli 1952'de üretilen mikrodalga fırınlar da yüksek fiyatları nedeniyle fazla yaygınlaşmadı.

Kap Kacak

Kap, Kaşgarlı Mahmud'un Divan'ında kap, tulum, çuval, dağarcık, zarf, anası karnında çocuğun bulunduğu yer anlamlarına gelir. Yemek kabının taşıdığı bu anlam genişliği birçok kültürde, örneğin Sahalin'de yaşayan Gilyaklardan Amerika yerlilerine kadar görülmektedir. Kızılderililerde yemek kazanı, rahimden, çadıra ve obanın yerleştiği sahaya kadar, içine yerleşilen birçok kutsal değeri ifade eder. Kazan uygarlığın simgesidir, kabileye atalardan mirastır. Yeme içme

konusunda görüleceği gibi pişirme ve kazan, beslenme tekniği, sağlık ve ayırt edici kültür öğesi olarak kabile geleneğinde ve değer sisteminde önemli yer tutar. Anadolu'da da ocakla birlikte kazan aynı değerlere sahiptir. Divan'da "kazgan" sel sularının yardığı yer, "kazgan yer" içinde yarlar, bataklıklar, çatlaklar bulunan yer anlamına da gelir. Farsçadaki "hajgan"ın, sözcüğün kökeni olduğunu ileri sürenler varsa da, konu tartışmalıdır; Çuvaşça "huran" sözcüğü, ses değişim kurallarına dayanılarak kazan sözcüğünün Türkçedeki eskiliğinin kanıtı olarak gösterilmiştir. Dede Korkut'ta Oğuzların beylerbeyi konumundaki kahramanın adı Salur Kazan'dır. Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiye göre, Türklerde ayak sözcüğü kap kacak demektir ve bu sözcüğü Oğuzlar bilmez, çanak derler. Bu ayrımın, beslenme tekniklerinden kültürel ilişkilere kadar ifade ettiği anlamlar konusunda Türkolog ve antropologların –çalışsalardı– söyleyebileceği çok şey olabilirdi. Çanak sözcüğü Çinceyle ilişkili görüldüğü gibi, kap sözcüğünün de çok eski olduğu anlaşılmaktadır. Avrupa dillerine Latinceden geçerek çeşitli türlerde kap kacağı anlatan *cupa* sözcüğü tekne, leğen, fıçı anlamlarına gelirken, Sanskritçe "kupa" çukur, oyuk, boşluk demektir. Avrupa dillerinde bardak ve sürahi konusunda olduğu gibi kap sözcüğünde de anlam ayrışmamıştır, örneğin İngilizcede "cup" kupa, kadeh, fincan anlamlarına gelir.

Pişirme kapları, toprak, ahşap ve metal oluşlarına, işlev ve büyüklüklerine göre çok çeşitli adlar alırlar. Hane halkının sayısı azaldıkça kazanlar tencereye dönüştü; yemek çeşitleri ve öğün sayısı arttıkça çeşitli boyda tencerelere ihtiyaç duyulmaya başlandı. Kazanlar önce yalnızca reçel, pekmez kaynatmak için kullanılır oldu, sonra onlar da yapılmaz olup bakır kıymetlenince satıldı. Bakırın yerini alüminyum, teflon, cam malzeme, düdüklü tencere alırken, ateşte kendi yağıyla pişen et yemeklerini, türlüyü vb. sevenler halen üretimi devam eden "güveç"i evlerinden eksik etmediler.

Porselen

Isıya dayanıklı beyaz porselen Almanya'da Württemberg'deki Konigsbronn şirketi tarafından 1788'de üretildi. Porselen temizleme kolaylığı nedeniyle tutuldu. Külle kazan, tencere dibi ovma dönemi kapandı.

Porselen adını, ortaçağ İtalya'sında domuza benzetilerek "porcellana" veya "porcellata" adı verilen salyangoz kabuklarından alır. Kabuklar kırılarak kap olarak kullanılırdı. Marco Polo 1298'de hem Çin malı çanaklardan hem kabuklardan söz eder, Josaphat Barbaro 1440'ta artık yalnızca Çin işi kaplar için porselen sözcüğünü kullanmaktadır. 15.-16. yüzyıla kadar porselen eşya Çin'den satın alınır. Çin efsanelerine göre üretimi İÖ 4000 yılına kadar giderse de, bugüne gelen porselenler İS 4. yüzyıldan kalmadır. 13. yüzyıldan itibaren özellikle İtalya'da yapılan üretim denemeleri başarısız olmuş, önce Portekiz, sonra İngiltere ve Hollanda'nın açtığı misyon ve şirketlerle ithalatı devam etmiştir. 17. yüzyıl sonunda Fransa ve İtalya'da üretimi başlamıştır. Sert porseleni ilk kez Saksonyalı Walther von Tschirnhaus'un (1651-1708) ürettiği sanılmaktadır. İmalatı sır olarak saklanmaya çalışılsa da Avrupa'ya yayılan imalathanelerle 18. yüzyıl başında porselen üretimi en yüksek seviyeye ulaştı ve Çin porselenlerini taklit dönemi sona erdi (bkz. Saksı).

Türkiye'de Sümerbank'ın Yıldız (1962), İstanbul (1963) ve Yarımca (1968) tesisleriyle porselen sanayisinin gösterdiği gelişme sonucunda 28 Ağustos 1967'de porselen ve seramik eşya ithali yasak edilmişti.

Alüminyum, Teflon

İlk alüminyum yemek takımlarını Napoléon Bonaparte kullanmıştı. Altından pahalı bu takımın moda olmasıyla 1820'lerde Avrupa zenginleri altın yemek takımlarını bozarak alüminyum takımlar aldılar. 1807 yılında Sir Humphry Davy'nin alüminyumu oksit halindeki bileşiğinden ayırmasından sonra 1886'da elektroliz yönteminin bulunmasının ardından endüstriyel çapta üretim başladı. 1890'lardan itibaren alüminyum üretimi arttı ve ucuzladı. 1886'da Amerika'da alüminyum tencere yapılmıştı. Ancak ev kadınları yeni metale karşı direnç gösterdiler. Alüminyum tencereye yöneliş insanların, 1903'te bir firmanın yaptığı gösteriyle gıdaların bu tencerenin tabanına yapışmadığına ikna olmalarıyla hızlandı.

Dünyada oksijen ve silisyumdan sonra en çok bulunan element olan alüminyum yüz küsur yıllık endüstriyel kullanım içinde çelikten sonra en çok tercih edilen metal haline geldi. Türkiye'de inşaat sektö-

rü dışında sanayide alüminyum kullanımı dünya ölçülerine göre çok geri, fakat mutfaklarda alüminyum tencereler, eski bakırcı çarşılarının alüminyumcu perakende satış yerlerine dönmelerine yol açacak kadar yaygınlaştı. Bakırın fiyatı ve kalaylanmasının gerekmesi, alüminyumun hafifliği ve temizliği, çelik tencerelere yöneliş başlayana kadar bir dönem her mutfakta bu değişimin yaşanmasına yol açtı.

Türkiye'de alüminyum kullanımı 1950'lerde başladı, üretim 1974 yılında Etibank Seydişehir tesislerinin faaliyete geçmesiyle oldu. Taşıt araçları, inşaat sektörü, elektronik, ambalaj ve meşrubat, bira kutuları için yapılan üretimle karşılaştırıldığında alüminyum mutfak eşyası için alüminyum üretimi, toplam üretim ve kullanımın içinde çok küçük bir yer tutuyor.

Alüminyum kapların yapışmazlığı iddiasını temel özelliği haline getiren ise teflon oldu. Du Pont şirketinde çalışan Dr. Roy J. Plunkett buzdolabı ve "air condition" üretiminde kullanılan gazlar üstünde deney yaparken 6 Nisan 1938'de gaz yerine katılaşmış bir maddeyle karşılaştı. Bu maddenin kayganlığı ve her türlü pas yapıcı maddeye karşı direnci dikkatini çekti ve kimyasal adı olan "tetrafloroetilen"den kısaltarak teflon adını verdi. On yıl sonra madde, sanayide kaplama malzemesi olarak kullanılır olmuştu. 1950'lerin başlarında Du Pont şirketi sanayide kullanılan teflonla tencerelerini kaplattı ve başarılı olunca piyasa için üretime başlandı. Amerika'da 1960 yılında piyasaya sunulan teflon, kısa sürede benimsendi; Türkiye'de 1970'lerin sonunda orta sınıfın evlerine teflon takımlar girdi. Metalle çizildikten sonra bu kapların aldığı biçim, birçok evi teflondan soğuttu.

Düdüklü Tencere

Gaz kanununu bulan ünlü fizikçi Robert Boyle'un öğrencisi Denis Papin 12 Nisan 1682'de Londra'da Royal Society'de buharlı tenceresinde pişen ilk yemeği arkadaşlarına yedirdi. Papin bu icadı 1679'da yapmıştı. Yemeğin lezzetinden hoşlanan dernek üyesi Christopher Wren en sert malzemeyi bile yumuşacık yapan bu buharlı sindirici adlı tencere için broşür hazırladı. Broşür çok ilgi gördü ve av hayvanları, fasulye vb. pişirmek isteyen Londralıların evlerinde birçok buharlı sindirici patladı. Açık ateşe uygun olmadığı anlaşılan tencereden vazgeçildi.

1810'da Napoléon ordu için yiyeceklerin korunmasını sağlayan bir sistem bulana ödül vaat edince Nicolas Appert pişirme, sterilize etme ve şişeleme tekniği geliştirerek buharla pişirmeyi tekrar gündeme getirdi.

Aziz Nesin 1950'li yıllarda montaj sanayisini eleştirmek için düdüklü tencere fabrikası müdürünü şöyle konuşturur:

> "Düdüklü tencere fabrikası için lazım olan malzeme, yani tencere, tencere kapağı, vidaları, düdük vesaire parçaları hep Amerika'dan gelir. Ama biz burada monte eder, düdüklü tencere yaparız. Yani Türk işçisinin alın teriyle olur. Üzerine 'Yerli Malı' diye de madeni bir etiket koyarız. Bu etiketler de Amerika'dan gelir. Fabrika, Türk ve Amerikan sermayesiyle ortak kurulmuştur. Parası bizden, akıl vermek onlardan! Fakat son zamanlarda parçalar gelmediği için düdüklü tencere yapmakta zorluk çekiyoruz..."

Isıya Dayanıklı Cam

Isıya dayanıklı cam Almanya'da 19. yüzyıldan beri sanayide kullanılıyordu, fakat kimse bu malzemeyi yemek pişirmekte kullanmayı düşünmemişti. Borosilikat katılmış camlar, yüksek ve düşük ısılara maruz kalan demiryolu aydınlatması için üretilen ampullerde kullanılıyordu. New York'ta Corning Cam İşleri Şirketi'nin laboratuvarında çalışan Dr. Jesse T. Littleton 1913 yılında bir bataryanın kâse biçimindeki cam bölümünü keserek bunda kek pişirmişti. 1916 yılında şirket ilk cam fırın eşyasını piyasaya sürdü. Bu ürünlerin ağır ve kalın olmasının yanı sıra renkleri de dayanıklı değildi ve içlerinde kılcal damarlar oluşuyordu. Ayrıca ateşe dayanıklılık derecelerinin de artırılması gerekiyordu. Uzun denemelerden sonra 1936 yılında fırın ve ocakta kullanılabilecek ilk cam ürün piyasaya çıkarıldı. Porselen gibi görünen kırılmaz camın piyasaya çıkışı ise 1970'i buldu. Türkiye'de 70'lerin sonunda ısıya dayanıklı cam eşya yurtdışından geliyordu. Bugün çamaşır makinesi, fırın, otomobil gibi birçok üründe borlu cam kullanıldığı gibi, mutfak eşyası olarak da oldukça çeşitlenmiştir. Dünya pazarının en önemli üreticisi bu ürünler için, halen Corning Şirketi'nden devralınan ad olan Pyrex'i kullanmakta ve bu isim cins isim gibi kullanılmaktadır; Türkiye'de de Paşabahçe'nin ürettiği Borcam bu alandaki ihtiyacı karşılayarak cins isim niteliğini kazanmıştır.

Buzdolabı

Yiyeceklerin uzun süre saklanabilmesi için kullanılan soğutma sistemlerinin tarihi çok eskilere gider. Ev yapılacak yerin saptanması için çeşitli yerlere et asılarak çürüme sürelerinin gözlemlenmesi, sonradan oluşacak bir mahalleye adı verilen eski Ankara valilerinden Abidin Paşa'nın da uyguladığı çok eski bir yöntemdir. Evlerdeki kilerin havalandırma tekniği, avlulardaki kuyular, evler ve ticarethanelere dağdan getirilen veya yeraltı mahzenlerinde biriktirilen kar ve buzun satılması çeşitli yöntemlerdendir. İstanbul'da Katırcı ve Zulmet dağlarından getirilen kar ve buz Kârhane-i Amire tarafından Eyüp'teki karlıklarda samanla örtülerek saklanır ve hanedan mensuplarına, devlet adamlarına, tekke ve sebillere tahsisatlarına göre buz verilirdi. 1879 ve 1889 tarihlerinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda bugünkü Danıştay'a karşılık gelen Şura-yı Devlet, devlete ait arazide kar kuyuları işletenlerden alınan vergiler hakkındaki başvuruları karara bağlamıştı. 1903'te de İstanbul Belediyesi ile "İngiltere tebaasından Corc Arturbikr" arasında imzalanan mukavelename ile soğuk hava mahzenleri inşa ve işletme imtiyazı verilmiş, Bomonti Kardeşler Feriköy'de buz fabrikası kurarak İstanbul'un buz ihtiyacını çağdaş yöntemlerle karşılamaya başlamışlardı.

Kır gezmelerinde karpuzun kesilerek güneşe konması, karpuz suyunun hızla buharlaştırılması ve buharla yükselen moleküllerin kinetik enerjisinin buhar tarafından soğurulması, karpuzu soğutmanın yaygın yöntemidir. Ev avlusunda taşlıklara serinlemek için serpilen su da aynı ilkeye dayanır. Buzdolabında uygulanan gazların hızla genleştirilmesi de aynı yöntemden yola çıkmaktadır.

Yöntemin mekanik kullanımı ve elektrik, gaz veya petrolle çalışan emmeli bir soğutma düzeneği bulunan veya kompresör ve motorla basınçlı düzenekle soğutma yapan buzdolaplarının icadı 1748'de William Cullen'in üniversite çevresinde sınırlı kalan Glasgow deneylerine kadar uzanır. Ticari amaçlı ilk soğutma düzeneği Amerika Birleşik Devletleri'nde Alexander C. Twinning tarafından gerçekleştirildi ve Twinning yaptığı buhar sıkıştırma makinesiyle ürettiği buzu 1856'da satmaya başladı. Birkaç yıl sonra ABD, Avusturya ve Fransa'da ticarethaneler için soğutucular yapılmaya

başlanmıştı. 1859'da Fransız Ferdinand Carré hava yerine çok daha düşük bir sıcaklıkta sıvılaşan ve daha fazla ısı soğuran amonyağı kullanmaya başladı. Carré'nin tekniği bugünkü soğutucuların temel anlayışını oluşturmaktaysa da, amonyak kötü kokulu ve zehirli bir gaz olduğu için tehlikeli kazalara yol açabiliyordu. Buzdolabının evlere ve ticarethanelere 1910'lu yıllarda girmeye başlamasına karşın, amonyak yerine yapay soğutucu madde bulma araştırmaları yürütülerek 1920'lerde en yaygını freon olmak üzere çok sayıda yapay madde bulundu.

Evlerde kullanılan buzdolaplarının çoğunda, 1920'lerde geliştirilen kompresör ve soğurma tekniklerinde sağlanan gelişmeler sonucu buhar sıkıştırmalı, kompresörlü yöntem bulunur. 1960'larda buzdolabı üretiminde, Jean Peltier'in 1834'te Peltier etkisi adını verdiği iki farklı iletkene elektrik uygulandığında bağlantı noktasının bir yanının soğuduğuna ilişkin buluşundan yararlanılmaya başlanmıştır.

Buzdolabının Türkiye'ye girişi 1930'lu yıllarda oldu. Levis Hek ve ortağı "otomatik soğuk hava makinası" satarak reklamlarında buz elde etmenin kolaylığını överken, Burla Biraderler Frigidaire marka buzdolaplarını getirmeye başladılar; buzdolabının adı da bu dönemde frijitördü. 1950'li yıllarda talep arttı fakat döviz sorunu ve pahalılığı nedeniyle ithalat, talebi karşılayamıyordu. 1958 yılında Arçelik yılda beş bin adet üretim hedefiyle buzdolabı yapımına başladı. Bugünkü Profilo 1961'de Profil adıyla üretime başladı. Arçelik'in on üç, Profilo'nun yedi kez Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'ndan kredi alarak yürüttükleri yerli üretim sonucunda bugün hanelerin yüzde 97'si buzdolabına sahip. 70'li yıllardan sonra başka firmalar da üretime başladılar ama 2000'lerin başında yılda 600 bin adet üretim kapasitesi olan sektörün yüzde 90'ı bu iki şirketin elindeyken, 2010'lara gelindiğinde, son yılların krizine karşılık, rakamlar bütünüyle değişmiştir. Yaklaşık elli kadar şirketin üretim kapasitesi 7 milyon civarındadır ve iki şirketin pazar payı toplamı sektörün ancak yüzde 45'lerindedir. Ayrıca, bu 7 milyon buzdolabının 2 milyon kadarı yurtiçi piyasaya yöneliktir, buzdolabı ihraç ürünüdür.

Bulaşık Makinesi

Bulaşık makinesi önce evdeki hizmetçilerin özensizliğinden bunalan zengin hanımlar için icat edildi. Illinoisli bir politikacının karısı olan Josephine Cochrane verdiği yemeklerle tanınıyordu ve "Kimse bulaşık makinesi icat etmezse ben ederim," diyerek sorununa çare aramıştı. Kocaman bir bakır kazanın üstüne yerleştirilen kompartımanlardaki bulaşık motor yardımıyla kazanın üstünden geçirilirken, aşağıdan sıcak köpüklü sular püskürtülüyordu. İcat Illinois otel ve restoranlarından teklif alınca Bay Cochrane Aralık 1886'da patent aldı ve makinesi 1893 Chicago Dünya Fuarı'nda en büyük ödülü kazandı.

O zamanın evlerindeki su kapasitesi, bu makineyi kullanmaya yetmediğinden makine yaygınlaşmamıştı. 1914'te Cochrane şirketi daha küçük boyutlardaki ev modelini ürettiyse de beklenen ilgiyi göremedi. 1915'te şirketin yaptığı araştırmaya göre, ev kadınlarının çoğu bulaşık yıkamayı akşam yorgunluğundan sonra kendi başlarına kaldıkları rahatlatıcı bir iş olarak görüyordu. Şirketler bulaşık makinesinin bulaşığı ellerin dayanamayacağı ısıda yıkadığını ve mikropları öldürdüğünü reklamlarda öne çıkarsalar da, 1950'lere kadar rağbet fazla olmadı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gelen zenginlik ve kadınların koca ve çocuklardan bağımsız boş zaman isteğinin artmasıyla bulaşık makinesi yaygınlaşmaya başladı.

Türkiye'de zamanın tek üreticisi olan Arçelik yetmiş iki parçadan oluşan Leydi modelini 10 Mayıs 1985'te 280 bin lira fiyatla piyasaya çıkardı. Son on yılda üretim 500 binlerden 5 milyonlara çıkmış durumdadır.

Konserve Açacağı

İlk teneke konserveler 1810'da İngiltere donanması için üretilmişti. 1817'de Amerika'da yiyecek saklamak için kullanılmaya başlanmış olsalar da 1861'e kadar yaygınlaşmadılar. Amerikan İç Savaşı'yla artan ihtiyaç teneke konserveyi yaygınlaştırdı. Ancak konservenin nasıl açılacağı konusu hiç düşünülmemişti, ele geçen ilk alet, bıçak, çekiç vb. kullanılıyordu. Ancak ilk tenekeler de kocaman, sert ve genellikle içerdikleri yiyeceklerden ağırdı.

İlk konserve açacağı patentini 1858'de Ezra J. Warner aldı. Yarı bıçak, yarı orak şeklindeki bu aleti kullanmak zor ve tehlikeliydi. Aleti geliştiren ABD ordusu iç savaşta bunu kullandı. Bugünkü anlamıyla tenekenin ağzının çevresinde dönerek konserveyi açan açacağı William W. Lyman icat etti ve 1870'te patentini aldı. 1925'te ilk kez testere dişli çark eklendi ve 1931'de ilk elektrikli konserve açacağı yapıldı.

"Kulağıma yemek odasından sesler geliyordu:
- Ayol öyle açılmaz o... Nerede kutu açacağı?
- Sen bana ver.
- Bırak canım, ekmek bıçağını getir sen...
Derken bir çığlık duyuldu.
(...) Gözlerim fal taşı gibi açılmıştı.
- Aman oğlum, nasıl açtın?
- Sizin okumanız, yazmanız yok mu? Dedi. İşte burada yazıyor ya...
(...) Kutuyu açmak için üst taraftaki küçük ucu tutup sola doğru çevirmek kâfidir." (Aziz Nesin, "Konserve Kutusu", Koltuk, 1957).

Blender

İlk blenderi (o zamanki adıyla vibrator) mayalanmış sütlü içecekleri seven Racine'li (Wisconsin) Stephen J. Poplawski üretmiştir. Yedi yıllık çalışmadan sonra 1922'de patent alan Poplawski ile rom ve limonlu içki sevgisi nedeniyle karıştırıcı üreten Fred Waring'in icadı kaynaştığında bugünkü blenderlere giden yol açıldı. İki üründen yararlanılarak yeniden tasarlanan ve Waring Blender adıyla 1936 Chicago Mobilya Pazarı'nda piyasaya sunulan mikser, bar ve evlerde buzlu içki hazırlamak için kullanılıyordu.

Blenderlerin kek, sos, püre, mayonez yapmak için mutfakta kullanımının yaygınlaşması, bu alet içkiyle özdeşleştirildiği için kolay olmadı. 1950'lerden itibaren kampanyalar, yeni modeller ve makinelerin yeni yetenekleriyle rekabet hızlandı. Zaman ve hız ayarlayan düğmeler, bıçaklar artırıldı, ev kadınlarına "kurs"lar verildi ve blender mutfaklara girdi.

Köylerde yedi-sekiz budaklı daldan kesilen ve öncelikle ayran yapmak için kullanılan "çırpı"dan sonra, el değirmeninkine benzeyen bir kolla dönen, iç içe çarkları olan metal çırpıcılar bile fazla yaygınlaş-

mış değildi. Yakın yıllara kadar robot, blender gibi mutfak araçları, Kilis, Adana gibi kaçak eşya merkezlerinin rağbette olduğu dönemde ancak buralardan, ucuz satın alınmaya değer bulunuyordu. Bir dönem yeni evlilere verilecek uygun hediye olarak görülmeleriyle mutfaklarda yer edinmeleri kolaylaştı.

Robot

Parçalayıcı, sıkıcı, öğütücü, köpürtücü vb. parçalarıyla mutfak robotu İngiltere'de Kenneth Wood'un buluşu olarak 1947'de piyasaya çıkmıştı. 1963'te Fransız mucit ve aşçı Pierre Verdun "robot-coupe" adını verdiği kendi aletini piyasaya sürmüştü ve bir tank içinde dönen bıçaktan oluşan bu makine lokanta ve evlere girmeye başlamıştı. Verdun 1971'de bu aleti daha da geliştirerek Magimix adını verdiği modeli yapmıştı.

Fransa'da makineyi gören emekli elektronik mühendisi ve amatör aşçı Carl Sontheimer, makinenin ABD'de dağıtım hakkını alarak ülkesine döndü. Makine üstünde çalışarak eklemeler yapan Sontheimer, Cuisinart adını verdiği modelini 1973 Chicago Ev Eşyası Fuarı'nda görücüye çıkardı. Blenderlere göre çok daha pahalı olan bu alet fazla ilgi görmese de satışlar düzenli olarak arttı ve 1970'lerin sonunda mutfakların yeni modası oldu.

1960'lı yıllarda uzay, daha doğrusu ay macerasıyla günlük yaşamın tamamıyla makineleşeceği ve bütün üretim ve hizmetin makinelerce –robotlarca– yürütüleceği düşü yaygınlaşmıştı. Hatta insan biçiminde robot oyuncaklar, çakmaklar da yapılmıştı. Robot sözcüğünü 1920'de Çek yazar Karel Čapek türetmiştir. Hint-Avrupa dillerinde yetim anlamına gelen "orbho" sözcüğü Slav dillerinde köle, hizmetçi anlamını kazanmıştı ve bugün çalışmak anlamındaki sözcüklerin de (Rusça, Lehçe "rabota", Çekçe "robota") köküdür; yazarın kullandığı kök buydu. Türkiye'de firmaların ürünlerini çeşitli sıfatlarla adlandırmalarına karşın tür adı olarak robot kaldı.

Termos

İlk termoslar evlerde sıcak çay veya soğuk meyve suyu için değil, sanayide gaz yalıtmak için kullanılmıştı.

Yalıtımda boşluğun (vakum) değeri 1643'te İtalyan fizikçi Evangelista Torricelli cıvalı barometreyi icat ettiğinden beri biliniyordu. Fakat boşluğu yaratacak yalıtım malzemesi (plastiğin yokluğunda) sorunluydu. 1892'de James Dewar boşluk yaratacak iç ve dış kapları camdan yaptığı gibi yalıtımı artırmak üzere iç camı gümüşle kapladı. Dewar'ın patent almaya gerek görmediği icadı, bilim dünyasında serum ve aşıların sabit ısıda tutulmasında kullanılıyordu. Laboratuvarlarda kullanılan bu termoslar Berlin'de cam ürünler üreten bir firmaya ortak olan Reinhold Burger tarafından imal ediliyordu. Termosun günlük kullanıma da girebileceğini düşünen ilk o oldu. Kırılgan camı laboratuvar örneklerinde olmayan dış mahfaza içine yerleştirdi ve hacmini günlük kullanım boyutlarında küçülterek 1903'te termosun patentini aldı. Ürününü tanıtma kampanyasının parçası olarak ödüllü bir ad yarışması açtı ve yarışmayı Yunanca ısı anlamına gelen "termos" sözcüğü kazandı.

1970 yılına kadar Termos patentli bir marka adıydı. Rakip üreticiler arasındaki uzun davalardan sonra ABD mahkemeleri "termos" sözcüğünün özel ad olmadığını tescil etti.

Alüminyum Folyo

Alüminyum folyo sigara ve şekerleme üreticilerinin ihtiyacıyla gelişti. 1903'te amcasının tütün fabrikalarında çalışmaya başlayan ve 1919'da US Foil Co. adıyla kendi şirketini kuran Richard S. Reynolds, o dönemde neme karşı kullanılan teneke kaplamada uzmanlaşmıştı. 1920'lerde halen yeni sayılan alüminyumun fiyatları düşünce, Reynolds alüminyumun çok geniş kullanım alanı bulacağı düşüncesiyle Reynolds Metal firmasını kurarak bu malzemeye yatırım yapmaya karar verdi. Evler için pencere kaplamalarından mutfak eşyasına kadar çeşitli ürünler üreten firma 1947'de 0,0007 inç kalınlığında alüminyum üretmeyi başararak en önemli ürününü piyasaya verdi. Buzdolabının yaygınlaşmasıyla alüminyum folyo yemekleri korumanın en pratik yolu oldu.

Küfe

Eskiden günlük alışverişi kadınlar yapmazdı, bakkala kasaba erkekler giderdi. File veya kesekâğıdı yerine, ceplerde taşınan büyük mendiller, bez torbalar kullanılırdı. Paşa konaklarında ise kadınlar günlük alışveriş için mahalledeki dükkânlara gitmez, haftalık alışveriş için pazarlara, çarşıya giderlerdi. Topluca gidilen bu alışverişlerde pazarlığı yaşlı kadınlar yapardı.

> "Hiçbir Türk erkeği eve eli boş dönmez. Bunun [getirdiği şeyin] değeri az bile olsa, hiç önemi yoktur. Örneğin, bir salkım üzüm, biraz şeker, ayrıca daha aşağı sınıflarda küçük bir balık, bir baş salata olmak üzere, her erkeğin kutsal eve bir şey getirmesi gerekir. Bunu yapmamak demek, evle ilgisi azalmak demektir."

1836'da İstanbul'a gelen Miss Julia Pardoe, son cümlesiyle işi anladığını belli ediyor.

Alışverişte kullanılan "zenbil" (halk arasında zembil, Arapça aslı "zinbil"), sazdan örülmüş, sazdan kulpları olan, ağzı geniş sepetti. Ama pazar alışverişinin esas taşıma aracı küfeli hamallardı. Zenginler esnaftan veresiye alışveriş yapardı, hamalla satın aldıklarını eve göndertirken, mahalle pazarından alışverişte hamal tutmak 1970'li yıllara kadar olağandı. Sırt hamalı, sırık ve ip hamalları ağır yük taşırken, küfe hamalları sebze meyve taşırdı. Sonra tornetler çıktı, sonra da alışveriş malzemesi poşetle taşınacak kadar azaldı. Meyhane kapılarında küfelik olanları bekleyenlerin yerini de taksiler aldı.

Kesekâğıdı

Kahverengi kâğıttan, tabanı düz ve yanları köşeli olan kesekâğıdının kullanıma girmesinin üzerinden yüz yıl ancak geçmiştir. Daha önce de kesekâğıtları bulunmasına karşın, bunlar dik duramıyorlardı, dayanıklı değillerdi ve elle üretiliyorlardı.

Philadelphia'da bir düzineden fazla icadın daha patentini almış olan Charles Stilwell 1883 yılında kesekâğıdı yapan makineyi icat etti. Stilwell'in bir hareketle açılıp kapanan ve boşken bile dik duran ke-

sekâğıdı 1930'larda ABD'de süpermarketlerin yaygınlaşmasıyla daha çok rağbet gördü.

Türkiye'de 15 Temmuz 1938 tarih ve 3517 sayılı Yazılı ve Basılı Kâğıtların Kesekâğıdı Olarak Kullanılmamasına Dair Kanun'la yasaklanmış olmasına karşın gazeteden kesekâğıdı yapımı devam ederken, 1970'li yıllarda sanayinin en büyük sorunlarından ikisinin tanıtım ve ambalaj olduğu ileri sürülüyordu. 1977'de Ambalaj Araştırma Merkezi kuruldu. 80'li yıllarda gelişim gösteren sektör içinde zarf, torba, kese yapımında kullanılan sargılık kâğıt üretimi büyük yer tutmuyor, fakat çevre duyarlılığının gelişimi ve geri dönüşümlü kâğıdın itibar kazanmasıyla kesekâğıdı yerine şirket adı yazılı torba kullanımı perakende ticarette istikrarlı bir artış gösteriyor.

File

Latince *filum* Fransızcada 16. yüzyıldan itibaren balık ağı, örgü, fileli nesne, Türkçeye de girmiş olan fileto gibi birçok sözcüğe analık etti. Enflasyon denince canavar çizmenin moda olmasından önce sokaktaki vatandaşın pazar filesi yaygın simgeydi. Filenin daha çok koyu kırmızı, yeşil renkli, küçük boy ama esnek olan havalıları çıktıysa da, süpermarketlerin poşet vermesi ve pazar önlerinde de poşet satışının yaygınlaşmasıyla file tahtını yitirdi.

Poşet

Plastik devri başladıktan sonra her türlü alışverişte dükkânların poşet vermesi olağanlaştı. Her biçim, renk ve dayanıklılık derecesinde üretilen poşetler mağazaların üzerine adlarını yazdırdıkları reklam aracına dönüştü. Pazar önlerinde poşet satıcıları türedi. Fransızca "pouch" (kese, torba) sözcüğünden türetilen ve küçültme ekiyle küçük torba anlamına gelen sözcük İngilizce "pocket" (cep) sözcüğüyle akrabadır. Doğada eriyip toprağa karışması çok uzun zaman isteyen plastik poşetlerin her yere saçılıp oluşturduğu çevre kirliliği dikkat çekmeye başlarken, belediyelerin yeni çöp kültürünün yarattığı pisliğe karşı ürettikleri çare çöplerin çöp poşetine konması oldu.

VI
Ev ve Çevresi

Evin taşıdığı anlam klandan çekirdek aileye değişmiştir. Orta Asya'da oba, içinde yaşayan insanlarla birlikte üstünde kurulduğu coğrafyayı da kapsayan kutsal bir yerdir. Bugün vatan ve öğrenci yatakhanesi anlamını kazanmış olan yurt sözcüğü de Eski Türkçede ve bugün Orta Asya'da çadır demektir. Köşk sözcüğünün geçirdiği evrim, evin her dönemde başka konut biçimlerini anlatmış olduğunu da örnekleyecektir. Köşk Eski Türkçede gölgeli yer anlamına gelmektedir ve kölge/gölge sözcüğünden türetmedir. Türkçe diyalekt ve sesbilgisi kurallarından olan ş-l değişmesine göre bu bağlantıyı Şinasi Tekin örnekleriyle gösterdiği gibi (*Tarih ve Toplum*, 66), Eflâkî de Mevlana ve Şemseddin ile ilgili olarak "medresenin damında bir köşkte yalnızca sohbet ediyorlardı," diyerek, Selçukluların son döneminde köşkten ne anlaşıldığını ortaya koyar.

Tek katlı evlere beyt, altlı üstlü olanlara menzil deniyordu. Osmanlı klasik sisteminde her milletin (din grubunun) mahallesinin ayrı olması ve herkesin evinin, komşusunun "mahrem"ini görmeyecek biçimde inşa edilmesi en önemli kurallardandı. 1-1,5 m kapalı çıkma-cumbalı evler, Bizans döneminde İstanbul'da kaçak inşa edilen kat ve damlara yapılan, Arapça adıyla gurfe denilen çardakla iliş-

kilendirilmektedir. Cumba İtalyanca bir sözcüktür, kafesli-şahnişinli evleriyle Osmanlı mahallesi yöneticilere sıkıntı vermiştir. Padişahın alayla geçmesi gerektiğinde her türlü çıkma yıktırılır, istimlak bedelleri ödenirdi. 1568'de mimarbaşı Sinan'a, "tarık-ı amm üzerine şeh-nişin ve çardak çıkarıp ve dükkân yapıp yola müzayaka" verildiği, bunların "def ve ref" edilmesi için ferman verilmişti.

Anadolu'nun avlulu ve hayatlı evleri, eski şehir dokusunda yüksek duvarlarla yabancı gözlerden korunmuş iç bahçeleri barındırıyordu. Hasan Eren Latince *aula*, Yunanca "aule" ve Türkçeye geçtiği biçimiyle avlu ile ağılın ilgisi olmadığını söyler. Ağıl sözcüğü Eski Türkçe döneminden beri kullanılır ve bugünkü Orta Asya Türk dillerinde de çeşitli ses değişimleri ile mevcuttur. Sürülerin geceledeği çevrilmiş alan anlamı yanında aile, yerleşim, çadır grubu anlamına da geldiği görülmektedir.

Eski Yunanda "insula" adı verilen bitişik ev yaşamında, "andron", yani erkek odası denilen yerde erkekler toplanıp yemek yerlerdi ve ocak da burada bulunurdu. "Urkos" denilen odalar ailelere ayrılmıştı. "Pustas" denilen koridorlar, sarnıç ve depolarla bu yaşam alanlarını birbirine bağlıyordu. Tek tek banyolar İÖ 6. yüzyıldan itibaren görünmeye başladı. Tuvalet yerine "anuis" denilen oturaklar kullanılıyordu.

Roma'da konutlar bölümleri ve eşyaları ile daha gelişkindi ama sanayinin bugünkü anlamıyla ortaya çıkışına kadar bazı istisnalar dışında şehirlerin nüfusu çok azdı ve yaşam temelde doğayla iç içe olduğundan, birçok ihtiyacın evde karşılanması söz konusu değildi.

Bugünkü apartmanların, mutfak, salon, yatak odası biçiminde bölünmüş dairelerin ve onlara uygun eşyanın ortaya çıkışı 18. yüzyılın başlarında Avrupa'da şehirlerin büyümesinin sonucudur. İtalya'da Medicilerin, Fransa'da XIV. Louis'nin özel yaşamı ve yaşam alanı yoktur. Aristokrasinin yaşam biçimini izleyen burjuvazi 18. yüzyılda değişen ekonomik, toplumsal koşullara uyum gösterdi. Ziyafetler, kabullerle gösterişli salon hayatının gittikçe pahalanması üzerine, alt katları bu ilişkilere açık, üst katları yaşam alanına ayrılmış konutların inşası başladı. Arsa fiyatları karşısında daha anlamlı olan bu hacim, toplantıların da düzen altına alınmasını sağlıyordu. O zaman gösteriş, salonların ve nihayet aileye ayrılmış alanın döşenmesine yöneldi. Gittikçe gelişen sanayi ve dünyanın farklı yerleriyle ticaret yapma olanaklarının gelişmesi bu lüksü besledi.

Apartman Avrupa dillerinde daire anlamına gelirken bizde pek çok daireden oluşan, çok katlı bina anlamına geliyor. Zenginlerin selamlığı ve harem dairesi olan konakları vardı ama iç içe geçen odalar yerine, günlük yaşamın geçtiği sofaya açılan odalar sistemiyle genel olarak ev planlaması da Avrupa'yla benzeşmiyordu. Çeşitli ailelerin aynı binada barınmasına yalnız Yahudiler arasında rastlanıyordu ve bu tür yapılara Yehudhane deniyordu. İlk apartmanlar İstanbul'da Akaretler'de 19. yüzyılın sonuna doğru yapıldı. İstanbul halkının "bakla oda nohut sofa" diye küçümsediği bu yeni tarz binalar şehirleşmeyle birlikte çoğaldı. Şehrin sunabileceği toplumsal ilişki ve altyapı olanaklarına kavuşma arzusu duyan gecekondu yaşamı başladı. 1980'lerden itibaren apartman gecekonduların yapımı ve şehirleri kuşatan "site"lerin kurulması birlikte gelişme gösterdi.

Apartman yaşamının gelişimiyle mutfak, yatak, çamaşır, tuvalet, kömürlük, kiler, bodrum ve bahçe gibi ev bölümleri ve müştemilatında yaşanan değişim, bütün bu faaliyetlerde Avrupa yöntemlerini ve teknolojisini de yaygınlaştırdı. 1966'da Ankara gecekondularının yüzde 42'sinde mutfak, yüzde 92'sinde hela (ortaklaşa çukur yaygın), yüzde 76'sında sofa, yüzde 46'sında bahçe, yüzde 22'sinde kümes, yüzde 8'inde sebzelik, yüzde 5'inde hayvan barınağı bulunmaktaydı (İbrahimYasa, *Ankara'da Gecekondu Aileleri*, Ankara, 1966).

Isınma

İnsanlar ısınma sorunlarının çözümüne sanıldığından çok daha geç yöneldiler. Evlerde bir arada ve hayvanlarla birlikte, penceresiz mekânlarda yatılması, yatmak ve yemek dışında zaten pek ev hayatının olmamasıyla bu sorun atlatılıyordu. Isınma sorununun aşılmasında mangal ve ocağın birleştiği sobalara, ocak ve şöminenin birleştiği ısıtma sistemlerine doğru gelişim yaşandı. İstanbul'da yangın korkusu büyük olduğundan ocak tercih edilmiyor, mangallarla ısınılıyordu. Mangal tek odada yanar, ev halkı zamanını burada geçirirdi. Şömine Avrupa'da 11. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıktı ama 1570'lere kadar mangal yaygın, ocak nadirdi, 1700'lerden sonra zengin evlerinde ocak yaygınlaşırken, fakirler mangalla ısınmaya çalıştılar. 1720'lerde baca tekniğindeki iyileşmeyle ocak sistemleri gelişti. Bu dönemden

sonra Avrupa'da odun ticareti artarken, İngiltere gibi ağacın görece az olduğu ülkelerde kömür önem kazandı.

Türkiye'de 1960'lı yıllarda orta sınıf için üretilen apartman dairelerine bile konulması moda olan şömine sadece filmlerde gürül gürül yandı. Kışın soğuk geçtiği bölgelerde tandır ve tezek geleneksel ısınma araçlarıydı. Tandır Farsçada "tenûr", "tenûre", "tandur", Arapçada "tennûr" biçimleriyle vardır; Aramice "tannura" ve Akadça "tinnure"den geldiği düşünülmektedir. Türkçe "tamdurmak", "tamturmak" yaktırmak; "tamdu", "tamduk" kuvvetli alevli ateş anlamlarıyla kullanılmaktadır. Tezek ise Türkçedir, toprak keseği anlamı da vardır. Kaşgarlı Mahmud'da at gübresi anlamıyla bulunur. Türk dillerinde Yakutça ve Çuvaşça dışında mevcuttur.

Soba

Soba, ocakların üstü kapatılıp pişirme sistemleri geliştirilirken, daha çok Güney Avrupa'da su ısıtma ve yıkanma suyunun ısıtılması sorununu çözmek için üretildi. Latin dillerinde (İtalyanca "stufa", Fransızca "étuve", İspanyolca "estufa") olduğu gibi onlardan etkilenen Eski İngilizcede de "stuba" ısıtılan oda, buhar odası anlamlarına geliyordu, bugünkü anlamını (stove) 1600'lerden itibaren kazandı. Germen ve Baltık dilleri de aynı gelişimi izlerler ve "soba" biçimi Balkan ve özellikle Macarca türevlerde görülür. Macarcada bugün doğrudan oda anlamına gelen "soba" sözcüğü, Bulgarca, Romence, çağdaş Yunanca ve Türkçede ortaktır. Ama ocaktan bağımsızlaşan gerçek sobanın mucitleri Kuzeylilerdir. İskandinavya ve Rusya'da, en fazla ısının elde edilmesine yarayan demir levhalar asılmış uzun boru ve bacalar kullanılmışken, ilk dökme demir soba, ızgarası bulunmayan bir "kutu"dan ibaret de olsa, 1642'de ABD'de yapılmıştır.

1717'de Belgrad'ın en güzel evine sahip olan Ahmet Bey'in misafiri olan İngiltere elçisinin karısı Lady Montagu, "Grönland hariç olmak üzere burada her yerden fazla soğuk var, ... evde kocaman bir soba var, içinde hiç ateş eksik değil, yine de odamızın pencereleri buz tutuyor," diye yazar.

Katı yakıtlı odun ve kömür, sıvı yakıtlı gaz ve mazot sobalarından sonra havagazı, propan ve bütan gazıyla çalışan sobalar da üretildi. Sobanın Türkiye'ye girişi Tanzimat'tan sonra Avrupa yoluyla oldu ve

— Aman Hacıvat, bunlar kim?.. Ne garip ve ne acayip hal..
— Bu zavallılar, bizim komşu.. Yeni postahane memurları... Ne yapsınlar, dairede donacak değiller ya...

Halit Naci, Karagöz, *21 Kasım 1909 (*Karagöz'ün Gör Dediği, *hzl. Turgut Çeviker, 1989).*

konaklarda gerekli düzenlemeler yapılarak zamanla yayıldı. Resmi dairelerde soba kullanılmaya başlandı. 1877 tarihli Vilayat Belediye Kanunu'nda soba borularının saçaktan yukarıya uzatılması belediyenin koyduğu kurallar arasında sayılmıştı. Müslümanlardan, Hz. Muhammed zamanında yoktu diye sobayı bidat sayarak mangalda diretenler çıktığı gibi, Yahudi din adamlarının tavrı da bundan farklı değildir. İstanbul hahamlarının, 1895'te Hasköy'de açılan Yahudi ilkokulu Şule-i Maarif'de haham adaylarının da okuyabilmeleri için ileri sürdükleri şartlar arasında, okulda Frenk icadı soba yerine mangal kullanılması da bulunmaktadır.

1897 yılında çıkmaya başlayan "Çocuklara Rehber" adlı çocuk dergisinde şu "latife" yer almıştı:

> "Oğlum, şu son imtihanda iyi bir mevkie geçebildin mi?"
> "Evet amcam... Sobanın yanındaydım."

Sobanın Anadolu'ya ikinci giriş yeri ise Rusya'ydı. Erzurum ve Doğu Karadeniz'de Rusça adıyla "peçko" kısa sürede köylere kadar ya-

yıldı. Yine Karadeniz ve Kuzey Doğu Anadolu'da su hazneli kuzine ile duvarlardan geçme borulu bir tür kalorifer sistemli soba yaygındır.

Dökme, sac, tuğlalı, çini sobalar yerli zanaatkârlarca üretilmeye başlandı, özellikle çini sobalar zengin konakları ile önemli devlet dairelerinde kullanıldı. Osman Nuri Ergin'in yayımladığı 1912 tarihli Esnaf Vergisi Tarifesi'nde üç sınıf sobacı mağazasının yer aldığı görülür. Yurt çapında soba üretimiyle isim yapan ise Zümre sobalarıyla "Türk Sanayi-i Harbiye ve Madeniye" fabrikatörü Şakir Zümre oldu. 1920'de kurulan Şakir Zümre Madeni Eşya Fabrikası'nın sahibi Şakir Zümre Varna'da doğmuş ve Bulgaristan parlamentosunda milletvekilliği de yapmıştı; 1966'da öldü. Sobalarda genellikle odun, Karadeniz'de ayrıca fındık kabuğu yakılırdı. Maden kömürü işletmeleri açılınca taşkömürü ve linyit sobaları yapılmaya başlandı. Son dönemde gaz sobaları yaygınlaşırken, büyük merkezlerde kalorifer sobanın, fueloil ve doğalgazsa kömürün yerini aldı.

Kalorifer

Evi dolaşan toprak borularla ısıyı dağıtarak ısınma yöntemi (hipokaust) zengin Romalıların Hıristiyanlığın başlangıç döneminde uygulamaya başladıkları bir sistemdi. Bu sistem elbette yaygınlaşmadı ve ocakla ısınma devam etti. Roma yöntemi 1642'de Louvre'un bir odasında kullanıldıysa da, sıcak havanın devamlı dolaştırılması havanın bozulmasına yol açtığından bir süre sonra vazgeçildi. Buhar enerjisi, bulunduktan sonra kısa sürede ısınmada kullanılır oldu. Eskiden sıcak hava dolaşan borulara şimdi buhar veriliyordu. Havagazı ve akaryakıtta yaşanan gelişmelerden sonra kalorifer yaygınlaştı. Fransızcada Latince ısı anlamında *calor* ve taşıyıcı anlamında *ferre* sözcüğünden üretilen "calorifére" 1807'den beri kullanımda. Kalorifer sıcak hava üreten cihazın adıyken, Türkçede petek de denilen radyatöre (Fransızca "radiateur") kalorifer deniliyor.

Türkiye'de kalorifer belediyelerin verdiği havagazıyla çalışıyordu. Fueloil sistemlerinin yaygınlaşması 1970'li yıllardaki petrol krizinden sonra durdu. Doğalgazın Türkiye'ye gelmesi SSCB ile 1984'te yapılan anlaşmadan sonra başladı. İstanbul'da 1987, Ankara'da 1988 yılında başlayan doğalgaz tüketimi 1997'de on katına ulaştı. Ankara, İstan-

bul, İzmit, Bursa ve Eskişehir'den başlayarak yaygınlaştı ve doğalgazla birlikte kaloriferle kat kaloriferi olarak da adlandırdığımız kombiler daha fazla kullanılır oldu.

Aydınlanma

Önce meşale, sonra yağ lambası vardı. Lamba, herhalde eski Yakın Doğu'nun ortak kültürünü yansıtır biçimde aynı sözcükle adlandırılmıştır, Eski Yunanca ve Latincede aynı sözcükle (*lampa*) ifade edildiği gibi, Avrupa ve Yakın Doğu'da da ortaktır. Kükürtlü zeytinyağı yakılır, fitil üstüpü ve papirüsten yapılırdı. 7. yüzyıldan sonra kandiller yaygınlaştı (Eski Türkçesi yula, Farsça ve Osmanlıcası çirağ). Etrüsk döneminden beri bilinen kandil Latince *candela*, *candere* (parlamak, aydınlık olmak), Sanskritçe "cand" (parlamak) kökünden gelir. Kandilde balmumu, hayvan yağı mumlar yakılırdı. Bizans döneminden itibaren mumhaneler çoğaldı ve evlerde de kandil kullanımı arttı. Orta Asya'da avus, ovus, Anadolu halk ağızlarında balavuz olarak bilinen mum ve beliklik, kebez olarak bilinen fitilli pamuk daha çok halk tarafından kullanılırken, kandiller camilerde ve kamu yapılarında kullanımdaydı. Cam şişelerle kullanılan kandillerin çok kollu ve zincirle asılanlarına Farsça –asılan anlamında– "avize" denmişti. Pirinç, gümüş, bronz, tombak kandiller zenginlerin lüks yaşamını yansıtıyordu.

1700'lere kadar kandillerde donyağı, balmumu kullanılırdı. Yağ asitlerinden yapılmış mumun patentini Michel-Eugéne Chevreul ile ünlü Joseph Louis Gay-Lussac 1825'te aldı. İspermeçet mumu kokusu az ve ışığı parlak olmakla birlikte fabrika üretimiydi ve yaygınlaşmasının önündeki bir engel de eti haram hayvan yağı var diye muhafazakâr kesimin gösterdiği direnişti. Tanzimat'tan sonra sokakların aydınlatılması medeniyetin gereği sayıldı ve dükkânların kandil asmaları istendi. Konaklar kandil asmaya mecbur tutuldu, esnaf ve mahalle halkının fener asmaları istenerek fenerlerin tek tip olması için zaptiye aracılığıyla örnekler gönderildi.

Petrolün 1850'lerden itibaren Amerika ve Avrupa'da kullanımı yaygınlaştı ve aydınlanmada yeni bir evreye girildi. Osmanlı Devleti de Avrupa'dan sonra Romanya ve Rusya'dan ithal gazyağıyla Tanzi-

mat'tan itibaren başlattığı şehir ve sokak aydınlanmasında yeni teknolojiden yararlanmaya başladı.

Gaz Lambası

Gaz lambalarının cam, metal, porselen, fayans hazneleri, bazılarının içine konulduğu lambalıkları ve saydam veya buzlu cam karpuzları, aynaları bulunur. Fitillerine göre tek, çift, yuvarlak fitilli, büyüklüklerine göre 14, 7 ve evlerde en çok kullanılanı olan 5 numara diye adlandırılan, ayrıca asma ve köşe lambası cinsleri bulunan gaz (idare) lambaları, elektrik kesintileri nedeniyle işlevlerini hiç yitirmediler.

Tabii, Tanpınar'ın seyyar lamba satıcıları artık yok (Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, 1946):

> "Bu satıcıların içinde benim en çok hoşlandığım lambacı idi. Her gün, ikindiden sonra, sırtında çok havaleli bir sepetle geçerdi. Garip bir seslenişi vardı. 'Lamba' kelimesini ilk hecesinin üzerine basarak bir balon gibi ağzında şişirdikten sonra, 'ci' ekini kendini bir hamlede ortadan silmek ister gibi yutar, şişeleri, 'i'nin üzerine iyice basarak parlatır ve 'ler'i sanki dünyanın bütün camdan eşyasını ağzında toz haline getirmiş gibi uzun uzun dört yana üflerdi. Bu camcı, mahallemizin aydınlık satan adamıydı. Yaz gecelerinde etrafında pervaneler uçuşan, kış gecelerinde altında masal dinlediğim, kitap okuduğum lambaları; merdiven başında, sofalarda, taşlıklarda evin bütün yalnızlığını bekleyen, el ayak kesilir kesilmez tahta gıcırtılarını dinleyen idare lambalarını ondan alırdık."

1958'de Paşabahçe, 11 milyon adet Tekel şişesi, 9 milyon adet piyasa için şişe, 7 milyon adet zücaciye eşyası üretirken, 5 milyon adet de lamba ve fener şişesi üretiyordu.

Kömür gazını bulan Belçikalı Jan Baptista van Helmont metalleri altına çevirmeye çalışan bir simyacıydı. Onun çalışmalarını geliştiren, hatta gazlı lamba modeli de üreten Fransız kimyacı Antoine Lavoisier Fransız Devrimi sırasında giyotinde can verince, tasarılarını uygulamaya koyamadı. Lambada gelişmeyi sağlayan 1775'te yassı fitili ayrı ayrı bulan Léger ve Alstroemer ile, 1783'te boru şekilli fitille çift hava akımlı lambaları ve "şişe"yi bulan Argand oldu. Argand'la gaz lambası büyük ilerleme kaydetti ve lamba üretimi yeni bir aşamaya

girdi. Havagazının aydınlatılmada kullanılması William Murdock'un başarılı çalışma ve gayretleriyle benimsendi. 1792'de kendi evini ve bürosunu aydınlatan Murdock, 1802'de havagazıyla bir "donanma gecesi" düzenledi, ancak bu gösteri yetkilileri ikna etmekten çok ürküttü. 1806 yılbaşı gecesinde Manchester iplik fabrikasını aydınlattıktan sonra da sokakları aydınlatma teklifi kabul edilmeyen Murdock ancak sermaye çevrelerini ikna ettikten sonra, 1812 yılında Londra'da ilk gaz şirketi kuruldu ve 1813'te Westminster Köprüsü'nün aydınlatılmasına başlanarak havagazı sistemi kabul görmeye başladı. Alman Robert von Bunsen'in gazı havayla karıştırarak saflaştırması yeni teknolojinin yayılmasına hizmet etti. 1860'larda sokaklar ve evler gazla aydınlatılmaya başlanmıştı.

Gazın inceltilmesi, nebati yağı köylerde bile saf dışı bırakacak yaygınlığı kazanmasından sonra 1850'lerde benzin çakmak ve lambalarda kullanılır hale getirildi. Karbüratörde buharlaştırılan benzinin akkor gömleğiyle kullanılması (1895) lüks lambasını getirdi.

Türkiye'de ilk havagazı Dolmabahçe Sarayı'nda kullanıldı ve bunun için Dolmabahçe Gazhanesi yapıldı. Bu gazhaneyi İngilizler geniş ızgaralar yerleştirerek, yalnızca İngiliz kömürü kullanılabilecek tarzda yapmışlardı. İkincisi Kuzguncuk'ta kuruldu. Saraylar 1853'te, üretim fazlası oluşmasıyla da Grand Rue de Péra 1856'da aydınlatıldı. 1870'lerden itibaren belediyeler aydınlatmayla görevlendirildi. 1880'lerde belediyelere bağlı gazhaneler yaygınlaşmış ve artan tüketimle oluşturdukları tehlike göz önüne alınarak şehir dışlarına taşınmaya başlanmıştı. İstanbul sokaklarının havagazı lambalarıyla aydınlatılması için 1891'de Fransız Charles George'un kurduğu Kadıköy Gaz Şirketi'ne elli yıllık imtiyaz verildi.

1960'lara gelindiğinde akaryakıt ihtiyacını karşılamak üzere bütün büyük şe-

لوکس قومپانیاسی

"LÜKS KUMPANYASI Stokholm'da Anonim Şirket, Şimdiye kadar sağlamlık, kullanışlılık itibariyle bütün dünyada yegâne olarak tanınan 'Lüks' kumpanyasının tenvir ve tâb âlâtını daima tercih ediniz," İştihad, *22 Mayıs 1330 (4 Haziran 1914).*

hirlerde ve belediye bulunan kasabalarda gazhaneler kurulmuş durumdaydı. Havagazı fabrikaları ise İstanbul, Ankara ve İzmir'de vardı.

1944-45'te köy monografilerinin öncü çalışmalarından birini yapan İbrahim Yasa'nın Hasanoğlan köyü incelemesi, eşitsiz gelişimi çok açık yansıtmaktadır. İdare lambası şöyle anlatılmaktadır:

> "Eskiden babam Ankara'da idare lambasını görmüş, amcama şöyle anlatmış: 'Ağa, yeni bir ışık çıkmış, şuraya koyuver, sabaha kadar kendi kendine yanıyor.'
>
> Köylüler bu ışığı merak etmişler. Köy odalarından birine bir idare lambası almışlar. Yatsıya kadar ışığında oturmuşlar. Namaz vakti gelince herkes abdestini almış. Namaza duracakları sırada, bu gavur icadıdır diyerek idareyi söndürmüşler; namazlarını karanlıkta kılmışlar.
>
> Tren yolundan önce [1892] köylülerin çoğu idare lambasını kullanmazdı. Zengin olanlar mum yakar, fakirler de dağlardan çıra getirirlerdi."

Elektrik

Elektrik Abdülhamid'in korkusu nedeniyle, İstanbul'a diğer Osmanlı şehirlerinden daha sonra girebildi. Yıldız Sarayı özel jeneratörle aydınlanırken, sokaklar havagazıyla yetinecekti.

Edison'un 1879'da ampulünün (Fransızca "ampoule") patentini almasından sonra elektrik satan şirketler kurulmaya başlandı. 1882'nin Aralık ayında Manhattan'da 203 müşteri elektrikle aydınlanıyordu. Ancak elektriğin yaygınlaşması o kadar hızlı olmadı. Yedi yıl sonra müşteri sayısı ancak 710'a çıkmıştı.

İkinci Meşrutiyet'ten sonra Macar-Belçikalı ortaklığı olan Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi'ne tanınan imtiyazla şirket 1914 yılında hizmete başladı. 1923'te Cumhuriyet ilan edildiğinde yalnız İstanbul, Tarsus, Adapazarı'nda elektrik vardı. Elektrik üretim ve dağıtımı yabancı ortaklıklar tarafından kurulmuş şirketlere tanınmış imtiyazlarla gerçekleşiyordu. 1924'te Ankara, 1925'te İzmir, Adana, Mersin, Trabzon, Artvin, İnebolu, Akşehir, 1926'da Malatya, Sivas, Bursa, İzmit, Konya, Aksaray, Ayvalık, Kütahya'ya elektrik geldi. 1930 Belediye Kanunu'nun şehrin aydınlatılması görevini belediyelere vermesinden sonra 1938'de İstanbul, 1939'da Ankara, Adana, Bursa, Mersin, Gaziantep, Edirne, Tekirdağ, 1943'te İzmir'de elektrik üretimi imtiyazlı şirketler-

den satın alınarak belediyelere devredildi. 1963'te köylerin yalnızca yüzde 0,5'inde elektrik vardı, 1988'de yüzde 99,2'si elektriğe kavuşarak aydınlanmayla birlikte yeni teknolojilerin kırsal kesime girme olanağı doğmuş oldu.

İlk yerli ampul üretimi 1948'de General Elektrik Türk Anonim Ortaklığı için verilen izinle başladı. Renksiz, kokusuz, tatsız bir gaz olan neon 1898'de iki İngiliz kimyager, William Ramsay ve Morris Travers tarafından bulundu ve Yunanca yeni anlamında neon adı verilen bu gazı 1909'da Paris'te Grand Palace'ı aydınlatmada kullanan Fransız kimyager Georges Claude oldu. Neonlu reklam levhası ilk kez Paris'te Boulevard Montmartre'de 1912'de göründü. Bundan sonra neonlu lambalarla her türlü rengin üretilebileceği kısa sürede anlaşıldı.

Floresanın tarihi 1859'da Fransız fizikçi Antoine-Henri Becquerel'in uranyumun radyoaktif olmasını bulmasıyla başlıyor. Becquerel fosforu denedi, daha sonra birçok kimyager denemeler yaptılar ve Ramsay'la Travers'in neonu buluşları da bu denemeler sırasında oldu. İlk kullanılabilir floresan lamba General Electric adına Dr. Arthur Compton tarafından 1934'te yapıldı. Daha ucuz olan floresan, soğuk ışığıyla işyerlerinin, banyo, tuvaletin ışığı oldu.

Kristal avizelerden abajura (Fransızca "abat-jour"), aplik (Fransızca "applique") ve çocuk odaları için üretilen her tür gece lambalarına kadar çeşit çeşit lambayla dolu avizeci dükkânları, savurgan 1960-70'li yıllarda kendilerine Fransa yansıması Osmanlı konaklarını örnek almaya çalışan şehirli orta sınıfların "salon"larına hizmet ediyordu. 1990'lı yılların "stüdyo" tarzı genç evlerinde ise halojen ampullerle yerden aydınlatma moda oldu.

Fener

1960'lı yıllarda bakkallarda 23 Nisan süslemeleri için kâğıt fener de satılırdı ama fazla rağbet görmezdi. Osmanlılar zamanında ise daha sokaklar aydınlatılmaya başlanmadan önce, fenersiz sokağa çıkmak yasaktı. Zenginliğe göre muşambadan (veya işkembe) ve camlı olanı vardı, muşamba fenerin üstünlüğü kapanmasıydı ama ekabirin önünde fenerleri uşakları taşırdı. Büyüklüklerine göre vüzera, çelebi, imam, cep, davulcu, tulumbacı, balıkçı feneri gibi adlar alırlardı.

Fener olmadan sokağa çıkıldı mı, yerine göre yeniçerisi, bostancısı adamı tutardı. IV. Murad fenersiz sokağa çıkanları "bilâ aman katlettiğinden", on yılda binden fazla "erazil makulesi [reziller türünden olanlar] katledilmiş," diye tarihlerde yazar. Zaten yatsıdan sonra sokakta kalmak için mazeret gereken bu yıllarda hava karardıktan sonra dışarısının kalabalığının devam ettiği, hatta canlandığı tek zaman Ramazan ayıydı. Çocukların eğlencesi de, yaşlı, saf veya şaka kaldırır cinsinden birini gördüler mi fenerini kapıp kaçmaktı. Görülen tepkiye göre parola verilir, köşe bucak saklanılır, gizlenilen yerden çıkılmayıp fenersiz kalan koca adamın seyrine bakılırdı. Ondan sonra çete, "Bakkalda üzüm/ Fenerde gözüm/ Bakkalda kursak/ Feneri vursak" tekerlemesini söyleyerek sokaklarda koştururdu.

Elektrik gelmemiş köylerde pilli fenere doğrudan "elektrik" denirdi. Sonra bir zaman evlere Japon feneri asmak moda oldu.

Pencere, Pencere Camı

Pencere Akdeniz ülkelerinde ortaya çıkmıştır ve 16. yüzyıla kadar kuzey ülkelerine yayılmamıştır. Pencerenin yaygınlaşması ısıtma teknikleri ve camın daha çok kullanılır hale gelmesiyle bağlantılıdır.

Camın yaygınlaşmamış olması pencerelerin de kullanımını sınırlıyordu. Köy evlerinde pencere bulunmadığı gibi, pencere yerine baca, dünlük, peçe denilen ve oynak ahşap kaplamalarla örtülen "delik"ler vardı. Zaten baca sözcüğü Farsça "badcah", "bad" (rüzgâr) ve "cah" (yer) sözcüklerinden geliyor ve büyük pencere anlamını içeriyor. *Dede Korkut*'ta ikisinin birbiri yerine kullanıldığı görülür. Bu çözümlerden Farsça ışıklı, parlak anlamına gelen "tâban" tepe penceresini, yuf deliği ise hava almak için yapılan küçük pencereyi ifade ediyordu.

Orta İngilizcede pencere için Latinceden alınan *fenestre* ve İskandinav ülkelerinden alınan "window" bir arada kullanılıyordu. Kapıların sıkı sıkı kapatıldığı kuzey ülkelerinde dumanın ve kötü havanın çıkması için küçük bir delik bırakılıyor ve buraya "rüzgâr gözü" yani "vindr-auga" deniyordu. Danimarka'da pencerenin (vindue) kökü, dışarıya gübre atmak için açılmış küçük delikten (vindoga) geliyordu.

Romalılar İÖ 400 yılında camı tabaka halinde üretmeyi becermişlerse de, pencerelere cam takma ihtiyacı duymamışlardı. Camcılıkta

üfleme yönteminin İÖ 50 yılında bulunması camın kalitesini yükseltmişse de yöntem yalnızca her boy ve türde mutfak eşyası yapımında kullanılmıştı. Fenikeliler, Eski Mısır ve Perslerde cam eşya yaygınken, Eski Yunanlarda cam eşya bulunmuyordu. Eski Türkçede cam için sırıçga ve pencere için közünük sözcüklerinin bulunması, belirli toplumsal katmanların bu malzemeye yabancı olmadığını gösteriyor. İddiaya göre, bugün sırça biçiminde dilimizde yaşayan bu sözcük, camcılığın sır olarak saklanmasından adını almıştır ve sır, giz anlamıyla Arapçaya Türkçeden geçmiştir.

Ortaçağda cam büyük katedrallerin inşa döneminde kilise pencerelerinde, 1065 yılında Almanya'da Augsburg Katedrali'nden başlayarak yaygınlaşan vitray sanatıyla birlikte kullanılmaya başlandı ve buradan zenginlerin evlerine geçti. Cam levhanın ebadının büyütülmesine olanak veren tekniği 1687'de Fransız camcı Bernard Perrot icat etti. Gözlü pencerelere küçük camlar takılması 19. yüzyıla kadar sürdü. 1779'da Fransa'da işçi evlerinin penceresinde hâlâ yağlı kâğıt kullanılıyordu ve 1800'lerde Belgrad'da cam çok nadirdi.

III. Selim döneminde (1789-1807) Mevlevi Mehmed Dede'nin İtalya'da öğrendiği sanatı geliştirmesi ve Müşir Mustafa Nuri Paşa'nın buradaki işliğinin 1845'te devlet idaresine aktarılmasıyla 19. yüzyılda Beykoz işi cam eşya, Fransa, İtalya, Bohemyalı ustaların faaliyetine karşın Avrupa'da ün yapmış, yerli üretim ve geleneğin başlangıcını oluşturmuştu. 1884'te Saul D. Modiano'nun İstanbul'da kurduğu cam fabrikasında yüzü Avrupalı altı yüz kişi çalışıyordu. 1922'de Tekel İçki Fabrikası'nın yapımı için bu fabrika yıkıldı. 1934'te Türkiye Şişe Cam Fabrikaları AŞ, halk arasındaki adıyla Paşabahçe ve yeni adıyla Şişecam, bu fabrikanın ustalarına da istihdam yaratarak dört yüz ustayla el imalatı yapılan bir fabrikayla işe başladı. 1944'te yılda 500 bin metrekare üretim yapacak olan pencere camı bölümünün inşaatı tamamlandı. 1946'da Belçika, 1948'de Çekoslovakya'dan getirilen makinelerle Paşabahçe mekanik üretime başladı. 1955'te ilk mağazalar açıldı. Bugün başka şirketler de kurulmuş olmasına karşın, üretimin yüzde 94'ü Şişecam Fabrikaları'nın elinde; yüz on ülkeye ihracat yapılıyor.

Artık plastik pencere doğramaları hızla yayılıyor; sonu "pen"le biten satış mağazaları mahallelere doğru akın ediyor. On yıl önce binalar-

da yüzde 5 olan PVC oranı yüzde 40 oranla İtalya, İngiltere, Fransa düzeyine geldi. İlk kez 1980'de Pimaş tarafından üretilen Pimapen adlı PVC kapı pencere sistemleri 1990'lı yıllardan itibaren büyük rağbet gördü. Sektörde elli firma üretim yaparken, dört firma (PilSA, Pimaş, Fırat, Çağlar) Türkiye'nin 500 büyük sanayi kuruluşu arasına girdi.

Vasistas

Almanca "Was ist das" (Bu nedir?) soru cümlesinin pencere kapı üzerinde bulunan açılır kapanır kanada ad olması tuhaf. Fransızcası da aynı ve bu dile oldukça erken bir tarihte, 1776'da girmiştir.

Vasistas sözcüğüyle ilgili birçok hikâye vardır. En basiti, bir yapı fuarında ilk kez sergilendiğinde sorulan sorunun ad olarak kalması. İkincisi Alman asıllı bir Fransa imparatoriçesinin ilk kez gördüğünde bu soruyu sormasından sonra pencerenin onun yanında bu adla anıldığı ve ad olarak yerleştiği. Üçüncü rivayet, hikâyeyi Marie-Antoinette'e bağlıyor. XVI. Louis'nin karısı hem Alman asıllıdır, hem de 1793'te giyotinle idam edilmiştir. İlk kez 1792'de kullanılan giyotinin konuyla ilgisi şurada: Terör Dönemi'nde giyotinin penceresine de vasistas denilmiştir ve "başını vasistas etmek" deyimi çıkmıştır. Marie-Antoinette'in Fransa Devrimi sürecinde iktidarını korumak için kardeşi Kutsal-Roma Germen imparatoruyla ve Avusturyalılarla anlaşmaya çalışması anımsanırsa, giyotinle Almanca "bu nedir" sorusunun halkın kara mizahında özdeşleştirilmiş olduğu düşünülebilir. Bu varsayımı sözcüğün Fransızcada ilk kez 1776'da kayıtlara geçmesi çürütse de, yine de böyle bir adın Türkçeye girecek kadar dirençli çıkmasının ardındaki mantığa ve olayların sonradan birleştirilmiş olması ihtimaline uygun düşmektedir. Türkiye'de düşey sürme pencereye de "giyotin pencere" denir.

Vasistas nihayet iki taraflı açılan "pen"lerle tarihe karışma yoluna giriyor.

Halı

Troya'da İÖ 2000, Frig örenlerinde İÖ 7. yüzyıl, Orta Asya'da Pazırık'ta İÖ 3.-2. yüzyıllara ait halılar bulunmuştur. Halı, kilim, örtü anlamında Eski Yunanca "tapes", Latince *tapes* ve *tapetum* sözcükle-

rinin Frigceden geldiği düşünülmektedir ve İtalyancada "tappeto", İspanyolcada "tapiz", Fransızcada "tapis", Almancada "Teppich", İngilizcede "tapestry" biçimleriyle bulunmaktadır. Halı sözcüğü Türkçeye Farsçadan geçmiştir. Pers İmparatoru Kyros (Kuraş) İÖ 500 yılında halı işletmesi sahibiydi. Kaşgarlı Mahmud'un *Divan*'ında yaygı, halı, kilim karşılığı olarak Anadolu ağızlarında da görülen kiviz sözcüğü bulunmaktadır. Bu sözcük Altaylarda, Moğolcada "kebis", Tibet'te "kibs" biçimiyle vardır. Kilim ise Farsça esas olarak örtü, elbise, cübbe demektir.

Anadolu'da halıcılığın her zaman gelişmiş olduğu, çevre ülkelere veya bölgelere ihraç edildiği 10. yüzyıl seyahatnamelerinde de görülmektedir. Bugüne gelen Selçuklu halı örneği fazla değildir ve en eskisi Konya Alaeddin Camii'nde bulunmuş, 13. yüzyıla tarihlenmiştir. 13. ve 14. yüzyıl Anadolu halıları hakkında Avrupalı ressamların resimlerinden bilgi edinilebilmektedir (örneğin, ressam Hans Holbein'in [1497-1543] adıyla anılan Holbein halıları). 16. yüzyıl klasik dönem kabul edilir ve Uşak ve Saray tipi olmak üzere iki ana tip belirlenmiştir. Ressam Lorenzo Lotto'nun (1480-1556) adıyla anılan halılarda 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hayvan desenlerinin yerini bordür ve göbeklerin aldığı görülmekte, sıra madalyonların bezemeleri giriftleştikçe halı motifleri kilimlerinkine benzemeye başlamaktadır. 18. yüzyılda Avrupa'ya ihracat artmış ve halılar ihraç limanı İzmir'in adıyla anılmışlardır.

1833'te Sivas, Manisa, Ladik'ten getirilen ustalarla açılan Hereke Halı Fabrikası'nda yüz adet tezgâh vardı ve fabrika sarayın ihtiyacının karşılanmasını ve ihracatı hedefliyordu. Hereke halıları gerçekten çok beğenildi ve büyük ün yaptı. 19. yüzyılda halı ihracatının artması sonucunda, Paris ve Bohemya'da Türk zevkine göre mobilya ve cam eşya üretildiği gibi, Anadolu'da Avrupa öncelikle de İngiliz zevkine, onların görmek istediği oryantal anlayışa göre halı üretilmeye başlanmıştı. Örneğin bu dönemde Bünyan halılarına Manchester halısı deniyordu. İngiltere'de 1880'lerde makine halısı çıkana kadar artan talebi karşılamak üzere çeşitli halı işletmeleri kurulmuş, bunlar da Doğu taklidi ve "Türk işi" diye anılan halılar üretmişlerdi.

Ege ve İç Ege'de İngiliz halı şirketlerinin kurduğu tröst ve buna karşı yerli tüccarların direnmek için verdiği mücadele, 1908 Mart'ın-

da Uşak'ta halı fabrikalarına karşı ludist-makine kırıcı ayaklanmanın hatırası, halının kırsal kesim için önemli bir gelir kapısı ve devlet için döviz kaynağı olarak görülmesi halı edebiyatının yaratılmasında herhalde etkili olmuştur. Cumhuriyet döneminde halı tezgâhları desteklenmeye çalışıldığı gibi, daha 1927'de Bünyan Dokuma Fabrikası işletmeye açılmıştır.

El halısı her zaman makbul oldu ve Çin, Hint, İran, Kafkas ve Afgan halıları rağbet gördü. Antika Türk el halıları Nureddin Büngül'ün, "O zamanlar bunlar mebzul, halk lakayd, evkaf bilgisiz, kayyum kurnaz, başimam antikacı idi," diye durumu özetlediği gibi vakıf eserlerden ve camilerden kişiler eliyle yurtdışına pazarlandı. Türk el halıcılığına talep, üstünde durulmasına karşın dünyada geriliyor ve Türk halıları İran, Afgan halılarıyla rekabet edemiyor.

Halıcılıkta Türk veya Gördes düğümü ile İran veya Sine düğümü olarak temel iki düğüm tipi vardır. Halıcılığın bütünüyle Türklere mal edildiği halı edebiyatına ve neredeyse hamaset konusu yapılmasına karşın, halı zenginlerin harcıydı. "Seferberliğe kadar en zengin evlerde bir iki kilimden fazlası bulunmazdı. Geri kalanlar altlarına hasır bile bulamazlardı. Bunlar yere ot sererler, üstüne bir iki çapıt koyarak minder yaparlardı. Şimdi en beğenmediğin evde bile iki üç kilim var" (İbrahim Yasa, *Hasanoğlan Köyü*, 1955). 1944-45'te Ankara köyünde durum böyleyken yine İbrahim Yasa'nın araştırmalarına göre, 1966'da Ankara gecekondularında hanelerin yüzde 79'u kilim, yüzde 45'i halı, yüzde 24'ü çul-palas, yüzde 24'ü hasır ve yüzde 3'ü muşamba kullanmaktaydı (*Ankara'da Gecekondu Aileleri*, Ankara, 1966).

Zengin evlerinde bile hasır varsa da, bunlar ince işçilikle yapılmıştı (Hagop Mintzuri, *İstanbul Anıları 1897-1940*):

> "Haremin, selamlığın her yanında yerler hasır kaplıydı. Fakat bu hasırlar, bizim dışarıda gördüğümüz kalın, kaba türden değildi. Sarı kehribar renkli ve ince örülmüş, halı gibiydi; üzerlerine baktığımda gözlerimin içi gülerdi."

Makine halılarının yaygınlaşmasıyladır ki, geniş kesimler halı ihtiyaçlarını karşılama olanağı bulabilmişlerdir.

Duvar Halısı, Duvar Kâğıdı, Poster

Duvar halısı Romalılar zamanından beri yalnızca duvarları süslemek için değil, duvar yerine geçmesi için de kullanılmıştı. Ancak pahalı olduğu için ortaçağ aristokratları bile duvar halılarını şatodan şatoya taşırlardı. 14. ve 15. yüzyıllarda Fransa ve Flandra, duvar halısı üretiminin merkezleriydi, 16. yüzyılda büyük tüccarların denetimi altına giren üretim sanayileşmeye başladı. Fransa'da duvar halısı imalathaneleri sarayın doğrudan ilgilendiği bir konuydu, fakat Avrupa'nın her yerinde etkin olanlar Flaman ustalardı.

Duvar halıları yerine, daha ucuz olan, Arapların ürettiği işlenip süslenmiş derilerin kullanılması denendi. Ama en ucuzu duvar kâğıdıydı. Fransızcada "tapis" halı demekken, "tapissier"nin döşemeci, "tapisserie" duvar kâğıdı, "tapisser"nin duvar kâğıdıyla kaplamak anlamlarına gelmesi bu ikameyi gösterir.

Avrupa'da duvar kâğıtlarının yaygınlaşması Çin'e giden misyonerler aracılığıyla oldu. Bilinen en eski duvar kâğıdı 1481 yılına aittir ve Fransa'da kullanılmıştır. Fransa Kralı XI. Louis (1461-1483) Plessis-les-Tours Şatosu için mavi fon üstüne melek resimleri yaptırmıştı.

Avrupa'da kâğıt üretiminin artmasıyla duvar kâğıdı da yaygınlaşmıştır. Soğuğa karşı yalıtım işlevi de gören duvar kâğıtları lambri, mermer vb. desenleriyle evleri "zengin" de göstermektedir. 17. yüzyılın ikinci yarısında "Hint kâğıdı" adıyla Çin duvar kâğıtlarının piyasaya girmesiyle çiçek, kuş resimli desenler yaygınlaşmış, her duvar kâğıdı şeridi ayrı resimleriyle odaları şenlendirmiştir. Bu yüzyılda Fransa'da duvar kâğıdı modası doruğa çıkmış, duvarlar kır manzaralarını, sütun ve frizleriyle klasik mimari formlarını içeren resimlerle süslenmiştir.

Duvar kâğıdında geleneksel elek baskı (serigrafi) veya blok baskı teknikleri yerine yeni baskı teknolojilerinden yararlanılmaya başlanmasıyla 1950'lerden sonra duvar kâğıdı tekrar yaygınlaştı.

Çocukluğumuzun duvar halılarının geyik, kahve falı bakan kadınlar, saraydan kız kaçırma gibi sınırlı birkaç resimden ibaret oluşu, duvar halısı üreticisinin de sınırlı olduğunu akla getiriyor. Sonra Türkiye haritası, Atatürk, Özal, Kennedy, Elvis Presley gibi resimlerle çeşitlenmiş olsa da, artık evlerde divanların arkasını duvar halısıyla süsleme modası geçmişti.

Duvar kâğıdı Osmanlının son döneminde büyük şehirlere girdi; otel ve lokantalarda daha geniş kullanım alanı buldu. Yağlı boyanın pahalı, alternatif boyaların yaygınlaşmamış olduğu 1970'li yıllarda son teknoloji ile üretilen duvar kâğıtları tüketimi tekrar canlandı. 1980'lerden sonra ise dükkân ve hatta evlerde duvar boyu orman, şelale, Havai manzaraları içeren posterler kaplama olarak kullanıldı. Geleneksel stilize ve arabesk tavan bezemeleri ve duvar sularının yerine 1890'larda başlayan "İstanbul manzarası" yağlıboya resim modası taşra konaklarına kadar uzanmıştı, 1970'lerde ise "Şark köşesi" modasıyla kolan, minder gibi eşyayla birlikte kilimler de revaç buldu.

Perde

Perde bekârların en büyük sıkıntısıdır ve camları gazete kâğıdıyla kaplı öğrenci evlerini aile evlerinden ayıran göstergelerden biridir. 1970'li yılların sonlarına kadar büyük şehirlere göç eden kesimlerin ekonomik refah göstergeleri de perdeleriydi.

Fransa'da görkemli saray törenlerinin mekânı XIV. Louis'nin yatak odasında her yer kat kat perdeyle doluydu. Pencere ve yatak perdelerinin birbiriyle uyumlu olmasına özen gösterildiği gibi, perdeler fiyonk, kurdele, püsküllerle süslenmişti. Antik çağlardan beri kapı, oda bölmesi olarak kullanımı daha yaygın olan perdeler, her şeyi giydirme anlayışıyla birlikte, pencerelerin yaygınlaştığı 18. yüzyıldan itibaren bugünkü konumunu kazandı.

Önce sentetik kumaşlarla perdeliklerin, sonra doğrudan perdelerin üretimiyle perde, tül ve güneşlikten oluşan perde takımlarında yaşanan son gelişme kornişlerin (Fransızca "corniche") takozlarla duvarlara çakılması yerine dübellerle tavana taşınmasıdır. Kornişlere geçen ve perdeleri hareket ettirmeye yarayan sahra topunu andırır metal "makara"ların yerini de örümceği andıran plastikleri aldı.

Jaluzi, stor ve güneşlik kâğıt, hasır gibi çözümler Batı'da daha yaygınsa da Türkiye'de işyerlerine özgü kaldılar. Becerikli ev hanımlarının dantelleri naylon tüllerle yan yana pencereleri süslüyor.

Mobilya

Mobilya konusunda Çin ve Roma iki merkez olarak ortaya çıkmaktadır. Çin'den etkilenmiş olan geleneksel Japon evinde mobilya halen yerde oturma seviyesine göre düzenlenirken, sandalyenin ilk kez İS 3. yüzyılda girdiği Çin'de özellikle kuzeyde, yerde ve sandalyede oturma düzenlerine göre ikili mobilya sistemi, yüzyıllara dayanmaktadır. Çin'e de girmiş olan Roma tarzının Avrupa'da gösterdiği yayılma ortaçağda gerilemiş, 1400'lerden itibaren İtalya'dan tekrar kıtaya yayılmaya başlarken, kapitalizmin gelişim tarihine paralel biçimde ikinci sıçrama halkasını Hollanda oluşturmuştur. Mobilya yapımında meşe dışında ceviz gibi ağaçların kullanımı önce Hollan-

"MAISON BAKER - BEYKIR TİCARETHANESİ – Yazı odalarına ve ta'lim salonlarına müteallik levâzım, Londra ma'mûlâtından ve İngiliz marokeninden eşya-i muhtelife," Şehbal, *1329 (1913).*

da'nın Anvers kentinde görülmüştür. Mutfak kültürünün tarihine benzer biçimde Fransa sarayı, 18. yüzyıldan sonra, Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde geliştirilen tarzların yeniden üretildiği ve moda olarak bütün Avrupa'ya yayıldığı bir merkez işlevini görmüştür.

Mobilya sözcüğü, Latince *mobilis* (hareketli) sözcüğünden gelen İtalyanca "mobili", Fransızca "meuble"den birçok dile ve Türkçeye de girmiştir. 1851 Londra Sergisi'nde mobilya sanayisinin Avrupa çapındaki gösterisi, Kırım Savaşı sırasında İstanbul'a gelen İngiliz ve Fransızlar, 1853-55 yıllarında yapımı tamamlanan Dolmabahçe Sarayı'nın etkileriyle, Osmanlı ülkesinde Avrupa tarzı mobilya kullanımı ivme kazanmıştır. Sini yerine masa, minder, iskemle yerine sandalye, koltuk, sandık yerine dolabın benimsenmesinde saray kadar Pera semtinde yaşayan Avrupalılar, Levanten ve gayrimüslim yurttaşlar da etkili olmuş, 1867 yılında Pera'da Psalti Mefruşat Mağazası açılmıştır. Abdülaziz'in sarayları bu yönelimde etkili olduğu gibi, II. Abdülhamid kendisi marangoz olduğu için doğrudan modalar yaratmış, Yıldız'da kurduğu marangozhane, çini fabrikası onu taklit etme mecburiyeti duyanlara ve gücü olanlara örnek oluşturmuştur.

Ev eşyası yapımı geleneksel olarak yalnızca "kaplamacı" ve "çatmacı" olarak ayrılan marangozların işiyken, Fransızca "ébéniste"den (abanoz) "ebenist" ve Almanca "Tauschiren"den (Tauschierer: altın ve gümüş kakmacı, Arapça "tahsiyya"dan) "tavşan" adı altında ince marangozluk işleri yapan esnaf gelişmiştir. Osmanlı döneminde açılan sanayi mektepleri, Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Akademisi), Cumhuriyet döneminde Ankara'da açılan Gazi Enstitüsü ile Avrupalı ve Avrupa'da eğitim görmüş hoca ve ressamların, mobilya zevkinin gelişiminde rolü büyüktür. Mobilya üretimi bugün atölye üretimi olmaktan sanayi olmaya doğru gitmektedir. Sanayinin öncü kuruluşlarından Kelebek Mobilya 1935'te, başlangıçta uçak kanadı üretmek amacıyla kurulmuştur.

Mobilyada seri üretim yapan şirketlerin kurulması ve çam, sunta (1954'te Kerimol kardeşlerin İstanbul Kartal'da kurduğu fabrikada, orman artıklarının sıkıştırılmasıyla üretildi; adını suni ve tahta sözcüklerinin birleştirilmesinden alır; ilk renkli sunta da aynı fabrikada 1972'de üretilip satışa çıkarıldı), formika (fenol formol reçinesine batırılmış, yüzeyi yapay reçine ile kaplanmış kâğıt tabakanın İngilte-

re'deki ticari adı Formica'dan) gibi dönem dönem moda olan yeni malzemelerin kullanımı ve modül uygulamasının başlamasıyla, evin en değerli işli yatak takımları, yastık ve şilteler, seccade ve havlularla döşenmiş misafir odasının yerini salona bırakması çakışınca, ev hanımları radyo, televizyonun, sehpa ve masaların üstünü el işleriyle donatsalar da, yeni tarz teşrifat kendini kabul ettirdi.

Köylerde son yıllara kadar varlığını devam ettiren duvarların ahşap bölmelerine yapılan oyma ve çıkma rafların (Anadolu ağızlarında en yaygın adlarıyla terek ve sergen) dolaplara dönüşmesi mobilyanın da başlangıcını oluşturur. Mutfak dolapları da, sandık ve kutu biçimli çekmeler de Anadolu'da ve Avrupa'da düz tahtalardan yapılırdı. Tahtaların bozuk yerlerinin görünmemesi ve evin içine renk getirmesi için bu eşyaların kırmızı, yeşil gibi parlak renklere boyanması âdeti Avrupa'da 16. yüzyılın sonundan itibaren yerini cilaya bırakmaya başladı. 18. yüzyıldan itibaren Fransa'da yeni malzeme, moda ve adlarla üretilen değişik biçimlerde dolap ve sehpalar, Osmanlının son döneminden başlayarak 1970'lere kadar Türkiye'de de, zenginlerden orta sınıfa doğru yayılan, klasik ev döşeme anlayışının temelini oluşturdu. Masa ve yatak üstünde ilgili bölümlerde durulduğundan (bkz. Masa, Yatak), bu anlayışın en önemli mobilya parçalarını burada kısaca şöyle sıralayabiliriz:

Gardırop: Fransızca "garde-robe" 13. yüzyılda dolap anlamını kazandı ve ortaçağda şato surlarına genellikle hendek ya da ırmağın üstüne gelecek biçimde yapılmış asma tuvalet hücresine ad oldu.

Şifoniyer: Fransızca "chiffonier", 1640, üst üste çekmeceleri olan çamaşır dolabı.

Komodin: İtalyanca "comodine", Fransızca "commode" 17. yüzyılda çekmeceli sandığa verilen kolaylık anlamında addır. Gardırop gibi 18.-19. yüzyıllarda oturağı saklayan sandık anlamına da geliyordu.

Konsol: Tablasının arka yanı duvara gelen ve ön yanı süslü ayaklarla daha çok masa ve sehpayı andıran, üstüne süslü endam aynaları konulan ve lüks sayılan möble İtalya'da 17. yüzyılda gösteriş eşyası olarak yaygınlaştı. Fransa'da XIV. Louis döneminde içbükey ayaklar, süslü aynalarla rokoko üslubunun gözde parçası oldu ve genellikle çift olarak kullanıldı. Yeni-klasik akım sırasında İngiltere'de maun, sarı hint ağacından yapılan örnekleri modaydı.

Portmanto: Fransızca "portemanteau", 16. yüzyılda kayıtlara geçmiştir.

Büfe: Fransızca "buffet", 12. yüzyılda masa anlamında kullanılmaktaydı, 1268'de bugünkü möble anlamını kazanmıştır. Mutfak masasıyla mutfak dolabının bileşiminden gelişen büfe, hali vakti yerinde olanlarca günlük kullanım dışında tutulan değerli mutfak eşyasının, kap kacak, bardak ve şişelerin konulduğu, evin "ikinci büfesi" olarak mutfaktan çıkarılıp salonlara alınmış, mobilya anlayışı ve zevki gelişince evin en itibarlı eşyası haline gelmiştir.

Vitrin: Fransızca "vitrine", "verre" (cam) sözcüğünden türetilmiştir. Salonlarda evin porselen, kristal misafir takımlarının sergilendiği vitrinler, 1830'lu yıllardan itibaren moda oldu. Zenginler vitrinlerini Paris'ten getirtiyordu. Ceviz, formika, çam ve nihayet suntaları üretilmeye başlandığında salon döşeme anlayışı da artık oldukça değişmişti. Bugün sözcüğün kullanımı dükkân vitrinleriyle sınırlanmıştır.

Buro: 1850'lerden itibaren kullanıma giren açılır kapanır kapaklı, çekmeceli ve gözlü yazı masası (bkz. Büro).

1960'lı yıllarda tül perde, koltuk takımı, karyola prestij göstergesiydi, 1970'lerde bunların yerini buzdolabı, televizyon, sonra teyp, pikap vb. aldı. 1970'lerde İstanbul Gültepe'de yapılan bir araştırma, evlerin buzdolabı ihtiyacının düdüklü tencere, teyp ihtiyacının elektrik süpürgesi, pikap ihtiyacının fırından önce geldiğini gösterir. Gültepe'de evlerin ihtiyaçlarını karşılama oranları şöyledir: Karyola yüzde 92, tül perde yüzde 91, buzdolabı yüzde 70, televizyon yüzde 63, koltuk yüzde 57, çamaşır makinesi yüzde 30, teyp yüzde 24, pikap yüzde 23, düdüklü tencere yüzde 21, fırın yüzde 19, elektrik süpürgesi evlerin yüzde 10'unda vardır (Tansı Şenyapılı, *Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu*, ODTÜ, 1978, s. 136).

Kırmız

Mobilya cilalarının bilmeyenleri şaşırtıcı bir tarihi vardır. Türkçede kırmızı rengine adını veren boyarmaddenin aslı kırmız (Arapça "kirmiz") denilen böcektir. Akdeniz bölgesinde yaygın olan kabuklu bit türünden bir böcek olan kırmız, bilimsel adıyla *Kermes*

ilicis dişilerinin kurutulup öğütülmesiyle hazırlanan boya Eski Mısır'dan beri kullanılmaktadır. Kumaş, seramik ve mobilya boyamakta kullanılan kırmız aslen beyazdı ve güneşin etkisiyle limon sarısından başlayarak, yeşil sarı, yeşil, erguvan, koyu erguvan renklere dönüşüyordu. Koyu kırmızı, lal ve iki kat renklendirmeyle siyaha çalan bir renk de elde edilebiliyordu. Her imalathanenin milyonlarca böcek "işleme"si gerekiyordu. Pahalı bir lüks olan kırmız antikçağda Yunan Phokis (Fokida) halkının yarısının geçimini sağlıyordu. Latince *carmesinus*, Sanskritçe "krmija" adı verilen böcek Avrupa dillerinde de "crimson" olarak bilinen kırmızı tonunun adı olmuştur. Osmanlılar böceğe dûd-i sabbaga yani boyar kurt adını vermişlerdi.

Anayurdu Meksika olan *Coccus ilicis* böceği de Kanarya Adaları, İspanya, Hindistan'a götürülerek aynı amaçla yetiştirilmiştir.

Gomalak

Gomalak Hindistan ve Çinhindi'nde yaşayan *Laccifer lacca* böceğinin dişisinin yumurtalarını korumak için salgıladığı maddedir ve bu madde yumurtaların üstünde 3-8 mm kalınlığında bir tabaka oluşturur. Böceğin salgısından elde edilen, küçük plaka veya pul biçiminde piyasaya verilen reçinemsi madde, basınç altında ısıtıldığında akıcı hale gelip oda sıcaklığında tekrar sertleştiğinden tarih boyunca tek başına veya kil, asbest, mika gibi dolgu maddeleriyle birlikte kaplama malzemesi olarak kullanılmıştır. Alkolle çözülerek mobilya ve ahşap astar ve cilası haline gelir. İtalyanca "gomma lacca", Fransızca "gomme-laque" adından aldığımız "gomalak"ın bir diğer adı İngilizce "shell-lac"tan dilimize geçen şellaktır. "Gomme", "gum" sözcükleri zift, sakız demektir; Fransızca "laqeé"den lake (cilalı) sözcüğünün aslı da yine İtalyanca "lacca", Türkçe laka, Uzakdoğu'dan elde edilip mobilyacılıkta kullanılan ağaç reçinesi ile kırmızböceğinin Hindistan türünün adından gelmektedir.

Kimya sanayi gelişip suni boya ve cilalar üretilene kadar böcek ticareti devam etmiştir ve halen de tefrişatçı ve antikacılarca kullanılmaktadır.

Sandalye

Çinliler sandalyeye "barbar yatağı" derler; Çin'de İS 3. yüzyılda ortaya çıkan sandalye, toplumsal yaşamda uzun zaman itibar sahiplerine, ev yaşamında evin yaşlılarına ayrılmıştır. Japonlar diz çöküp topuk üstünde otururlar; Avrupalıların sandalyede oturuşu için "bacaklarını asmak" deyimini kullanan Hindular çömelirler; İslam dünyasında bağdaş kurulur.

Eski Mısırlıların resimlerinde, yazı yazanların hattatlar gibi bağdaş kurdukları görülür. Yunan ve Romalıların bıraktıkları resimlerden açık bir fikir edinmek zordur ve kaynaklar sınırlıdır. Roma İmparatorluğu döneminden kalma görsel malzemede yazıcıların koltukta oturdukları görülmektedir. Ancak Romalıların İS 2. yüzyıl, Yunanların İS 3. yüzyıldan kalma rölyef ve metinlerinde yazıcıların sandalyede otururken bile kucaklarında ve dizlerinin üstünde yazı yazdıkları anlaşılmaktadır ki açıklaması kolay değildir. Masa ya da sırada yazmanın, resim yapmanın Karolenj İmparatorluğu döneminden itibaren (İS 8.-9. yüzyıllar) başladığı anlaşılmaktadır.

Dünyanın en ünlü bağdaş kurmuş figürü Buda'dır. Buda, Bo ağacının dibinde bağdaş kurup oturarak nirvanaya burada ulaşır. Buda'nın insan biçiminde ilk tasviri İÖ 1. yüzyılda yapılmaya başlanmıştır. Buda'nın kurduğu bağdaş, vajrasana (vajra: şimşek, elmas veya lotus oturuşu) denilen, ayakların bacakların arasından geçtiği ve tabanların yukarı baktığı bir biçimdedir. Buda ikonografisinde çizilen tablo ile Mezopotamya'nın ilk uygarlıklarında tanrı ve hükümdarların tasvirlerinde benzerlikler vardır. Tanrı veya hükümdar tahtta otururken, arkasında hayat ağacı, iki yanında melekler ve önünde onun büyüklüğünü onayan tebaası resmedilmiştir. Mezopotamya'da tanrı veya hükümdar tahtta otururken, Çin Han devri (İÖ 202- İS 22) taş kabartmalarında, Hun tasvirlerinde, Köktürk, Uygur, Karahanlı ve Selçuklularda tahtta bağdaş kurulur. Tahtta bağdaş kurmak Sasanilerde, İslamiyet öncesi İran'da görülmez. Osmanlılar da Hz. Muhammed, İsa ve öteki peygamberlerin veya simgesi güneş veya aslan olan, elinde kadeh veya asa bulunan ulu kişilerin bağdaş kurarak resmedildiği dini minyatürlerle aynı ikonografiyi devralmış, sürdürmüşlerdir.

Yan, arka, köşe minderleriyle sedir ve divanlar, peyke ve sayvanlar köy evlerinden saraylara, sandallardan faytonlara kadar klasik dönemin oturma araçlarıdır. Resmi dairelerde de oturma farklı değildir. Lady Montagu İstanbul'da (1717) minderlerin rahatlığına alıştıktan sonra Avrupa'ya döndüğünde sandalyeye oturmakta zorluk çekeceğini yazsa da sandalye Türkiye'ye girdi. Kesin bir süreçten söz edilemese de, 18. yüzyılın ilk yarısında kahvehaneler gibi kamuya açık mekânlarda minder kullanılırken, önce arkalıksız, alçak boylu, hasır iskemlelerin yaygınlaştığı görülmektedir. Kırsal kesimde iskemleler önce evde üretildi sonra satın alınmaya başlandı. Köy kahvelerinde otuz yıl öncesine kadar bugün kahvehane iskemlesi olarak tanımlayabileceğimiz klasik sandalyeden daha yaygın olan bu hasır iskemlelerdi. Türkçede iskemle ile sandalye sözcükleri birbirinin yerine kullanıldığı için kayıtlarda da bunları ayırt etmek kolay olmuyor. Örneğin, Avrupa seyahatnamesi Osmanlı bürokrasisi üstünde büyük etkiler bırakan Ahmed Resmi Efendi 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ilan edilişini cahillik olarak değerlendirirken, savaş çağrısı yapanları "sandalye üzerinde Hamza-name nakl iden pehlivanlar gibi laf ü güzaf" edenlere benzetir (Virginia Aksan, *Ahmed Resmi Efendi*, 1997). Meddahların bütün iş aletlerinin büyücek bir mendil ve bir sandalyeden ibaret olduğu bilinmekteyse de, bunun gerçekte ne zaman iskemle ne zaman sandalye olduğunu ayırt etmek zordur.

İskemle Latince *scamnum*'dan türetilen *scamellum*'dan gelir ve Avrupa dillerine de geçmiştir. Sandalye (sandaliyye) ise Arapça sandal ağacından türetilmiştir. Nişanyan'a göre ise Latince *sedere* oturmak fiilinden İtalyanca "sedilia" "oturulan şeyler"den geliyor. Eski Mısır, Yunan ve Roma'nın kendilerine özgü sandalyeleri varken, sandalyenin Avrupa'da tekrar kullanıma girmesi Rönesans'tan itibaren gerçekleşmiştir. Önce uzun sıralar ve banklar vardı. Koltuk sandalyeden daha eskidir. Sandalyenin tahttan türediği ve bacaklarının at, öküz ya da fil bacağı biçiminde yapılışının gerçekten bunları temsil etmesinden kaynaklandığı, iktidar simgesi olduğu düşünülmektedir. Yalnız bunun üstünde oturulması veya bağdaş kurulması açısından Doğu-Batı farkı görülmektedir ki, ayakta durma, yatma, oturma ve yere oturmanın iktidarla ilişkilerini çözümleyen Elias Canetti, yere oturmanın kimseye ihtiyaç duyulmadığını ve içe dönüklüğü gösterdiğini, Doğu ülkele-

rinde fakirlerle birlikte zenginlerin de yere oturduklarını ve mülkiyete karşı özel bir tutumu anlattıklarını, bu dünyadan özgürleşmiş, kendi kendisine dayanan ve hiç kimseye yük olmayan bir tavrın sergilenmesi olduğunu yazar (*Kitle ve İktidar*, s. 383-391). İspanya'da 16. yüzyıl başlarında Hıristiyanlar Müslümanları yerde oturdukları için küçümserken, Hıristiyan kadınlarının sandalyede oturma haklarının olmaması, sandalye iktidar/statü ilişkisinin ve sandalyenin günlük kullanım eşyası olarak "demokratikleşip" olağanlaşmasının ne kadar uzun sürdüğünün bir başka kanıtını oluşturur.

Orta sınıfların daha zengin olduğu dönemde şezlonglar (Fransızca "chaise-longue") vardı; bugün açılır kapanır metal ve plastik piknik sandalyeleri onların yerini tutuyor.

Tonet sandalye adını 1796 Prusya doğumlu Michael Thonet'ten alır. 1819'da atölye açan Thonet'in tutkal ve vida kullanımını en aza indiren sandalye modelleri önce Liechtenstein sarayına girmiş, 1851'den itibaren Viyana kafelerinde yaygınlaşarak bütün dünyada tanınmıştır.

Yatak

Yatak odası ilk kez Sümer saraylarında İÖ 3500'lerde görülür. Fakat yatak odası ve yatak evin reisine aittir, evin erkeğinin karısı, çocukları, hizmetçiler, evde buldukları yerde, divan, set veya yerde yatarlar, yastıktan başka eşyaları yoktur. Eski Mısırlılarda efendinin yatağının çevresinde küçük hollere, eş ve çocuklar için daha küçük yataklar yerleştirilir.

Avrupa dillerinde yaygın olan ve Türkçeye de girmiş olan kanepe, Yunanca sivrisinek anlamındaki "konops" sözcüğünden gelir; haklı olarak insanlar uyuyabilmek için yataktan önce cibinliğe önem vermişlerdir. Roma'nın yıkılışından sonra yatak odası da ortadan kalkar. İnsanlar bir odada yatarlar, yere serdikleri yatakları da içi saman doldurulmuş bezlerdir. Haşarattan korunmak için samanların sık sık boşaltılması ve havalandırılması gerekir. Litvanya ve Eski Prusya dillerinde yatak sözcüğü bu dönemi anlatır biçimde düz yer, zemin sözcüğünden gelmektedir. Elbette insanların bu dönemde gece kıyafetleri de yoktur, sabah akşam aynı elbiselerle yatar kalkarlar. İskoç Kralı Edgar (1075-

Cumhuriyet Almanağı, *1936*.

1107), maddi gücü olan soylulara da yatakta yatmayı ve zırhları dışında elbiselerini çıkarmayı, gevşemesinler diye yasaklamıştır.

Yaylı yataklar 18. yüzyılda İngiltere'de üretilmeye başlanmışsa da, silindir biçiminde yaylar sorun yarattığı gibi, el yapımı bu yataklar pahalı olduğu için, belirli oteller dışında 1920'lere kadar yaygınlaşamadı. İngilizcede yatak bugün "spring mattress", yani yaylı şilte olarak yerleşmiştir. "Mattress" sözcüğünün kökeni eski Fransızca "materas", Arapça "matrah"dan gelmektedir. Muhasebecilerin bileceği gibi matrahın kökü olan "tarh", Arapça atma, koyma, bırakma, kurma, tertipleme, matrah da tarh olunan nesne, bir şey atılan yer anlamlarındadır. Latince uyku hali, tembellik, hareketsizlik anlatan *somnus* kökünden türetilen ve 17. yüzyıldan beri bugünkü anlamını kazanan Fransızca "sommier" sözcüğü Türkçeye somya olarak girmiş, sağlamlıklarıyla Bulgar somyaları ün yapmıştır.

Kerevet sözcüğü Yunancadan gelmektedir; kökü belirsizdir. Karyola ise İtalyanca "carriola"dan gelir, el arabası demektir, adını gemicilerin taşınır yataklarından alır. Baş ve ayak uçları işlemeli, aynalı pirinç karyolaların yerini bugün mobilya şirketlerinin ahşap yatak odası takımları almış, karyolalar alçalmış, baş ve ayak kısımları ise çoğu modelde ortadan kalkmıştır. Yelkenli dönemde gemicilerin yatağı olan hamak Amazon ve Orta Amerika adalarında Kızılderililerin yatağıdır, İspanyollar (hamaca) aracılığıyla yayılmıştır.

Yorganın varlığı Uygurcadan (yogurkan) beri Türkçede izlenebilmektedir. Türkçede ilgili sözcüklerin etimolojisinden, "yatgak"la döşek arasında işlevsel farklılık olduğu hissedildiği gibi, yorganın da eskiden sarınılan üstlük olduğu anlaşılmaktadır. İstanbul Kapalı Çarşı'dan başlayarak bütün Anadolu'ya yayılmış olan yorgancılar Trabzon Maçka kökenlidir, yorgancı ve hallaç esnafının piri ise Zahidil Katan'dır. Eskiden yorgan çarşafı teyellenerek tutturulur ve her evde de yorgan iğnesi bulunurdu, sonra çengelli iğneler, daha sonra da düğmeli çarşaflar çıktı. Çarşafın asıl anlamı Farsça "ça derşeb" biçimindeki aslının gösterdiği gibi, gece örtüsüdür.

Yatak odaları ortaya çıkana kadar yer yatakları ve yüklükler vardı. Bugün misafir odasından misafirler için ayrılmış dayalı döşeli ayrı yatak odası değil, misafirlerin kabul edildiği salon anlaşılıyor. Misafir odasının teşrifatı değiştiği gibi, misafirler de yatıya kalırlarsa gündüz oturdukları çekyatlarda yatıyorlar. Çekyatlar yüklük görevi gördüğü gibi, mobilya yerine de geçiyor.

Plastik

Plastik fildişini ikame etmek üzere üretilmişti. 1868'de fildişi bilardo topu üreten bir Amerikan firması, fildişi darlığı çekince onu ikame edecek bir ürün için 10 bin dolar ödül koydu. John Wesley Hyatt ödülü kazandı ve selüloit adını verdiği ürününün patentini 1872'de aldı. Hyatt, patenti Alexander Parkes'dan almıştı. İngiltere'de Birmingham kentinde profesör olan Parkes 1850'de nitroselülozla kafuru karıştırdığında saydam, esnek ve dayanıklı bir madde elde edildiğini görmüş ve buna "Parkesin" adını vermişti. Dr. Parkes piyasada rağbet görmeyen ürününün patent haklarını Hyatt'a sat-

makta sakınca görmemişti. Hyatt aldığı ödül parasıyla bilardo topu üretmeye başladı ama kısa sürede bu maddeyle birçok ürün yapılabileceğini anladı. 1890'larda selüloit birçok ürünle evlere girdi. Yaka, manşet, tarak, ayna, oyuncak ve birçok eşya selüloitten yapılıyordu.1889'da Amerikalı mucit George Eastman'ın fotoğraf filmini ve Thomas Edison'un film şeridini icat etmesiyle plastik, fotoğraf ve sinema gibi iki yeni dünyanın kapılarını açtı.

Organik kimyanın geliştirdiği son teknikler hakkında Gent Üniversitesi'nde öğrenim gören Belçikalı Leo Hendrik Baekeland (1863-1944), plastiğin olanaklarını keşfeden mucizeler mucidi oldu. İlk buluşlarından biri Kodak–Eastman'a sattığı fotoğraf kâğıdıydı ve böylece fotoğrafın güneş ışığında çekilmesi zorunluluğu ortadan kalkmıştı. Baekeland, bakalit adını verdiği, ısıya dayanıklı, asit ve elektriğe dirençli, sert ve biçim verilebilir, tencere, bıçak saplarından elektrikli birçok alet aksamına kadar kullanılabilen sentetik bir madde üretmişti. Böylece termoset plastik adı verilen bir dizi türevin yolu açıldı. Üretim yıllarına göre plastik türevleri şöyle:

1912 selofan, 1927 asetat, 1928 vinil, 1930 pleksiglas, 1936 akrilik, 1937 melmac, 1938 naylon, stiren, formika, 1940 polyester.

Türkiye'de plastik üretimi 1970'te başladı.

Boya, Badana

Tarih öncesi çağlardan beri bilinen fakat 1880'lerden itibaren sanayi dalı haline gelerek günlük kullanıma girebilmiş maddelerin bir örneği de boyalardır. Kumaş ve halı boyaları yanında mozaik, fresk, çinilerin renklendirilmesiyle boyama ve boya üretme teknikleri gelişmiştir, fakat kamusal yapılar dışında sıradan evlerin boyanması çok daha yenidir. Evlerin iç ve dışlarının boyanması toplumsal zorunluluk haline geldiğinde, hazır boyaların satışa çıkarılması insanlara kendi evlerini istedikleri renkte boyama olanağını sağlamıştır.

Eski edebiyatımızda hep geçen, fakat ahşap evleri kararmış tahtalarıyla gördüğümüz için İnebolu, Safranbolu'yu görmeden gözümüzde canlandıramadığımız aşı boyası, tabii mineral pigmentidir. Hidratlı demir oksidin, hidratlı alüminyum oksit ve silisle etkimesinden oluşur. Ham veya kireç halinde sarı veya kırmızı renkte bulunur ve de-

mir oksidin oranına göre manganez oksidin karıştırılmasıyla kahverengi ve daha koyu tonlar elde edilir. Atmosfer etkilerine karşı çok dayanıklı olduğu gibi, başka renkleri örtücü gücü de yüksektir. Kırmızı renk sarı pigmentlerin 250 dereceye kadar ısıtılması ile hazırlanır ve boya inceliğine göre altı sınıfa ayrılarak su ve tutkalla uygulanır.

Eski çağlarda aşı boyasının merkezlerinden biri Sinop şehriydi ve buranın ihraç ürünleri şehrin adıyla damgalandığından, sinopia ve sinoper Avrupa'da kırmızı aşı boyasının adı olmuştu.

1870'te Henry Alden Sherwin ortaklarına hazır boya üretimine geçmelerini önerdiğinde, herkesin istediği karışımla evini boyadığını öne süren ortaklarından destek görmedi. Edward Williams'la yeni bir ortaklık oluşturularak uzun denemelerden sonra piyasaya ancak 1880'de hazır boya sürülebildi.

Türkiye'de ise Yaşar Holding 1945'te kuruldu, DYO 1954'te üretime başladı. 1954'te Marshall, 1956'da Polisan, 1969'da ÇBS faaliyete geçti.

Eskiden kireç, inşaatlarda açılan kuyularda söndürülür ve mükemmel oyun alanı oluştururdu. Kireç sözcüğünün kökünün Girit adasının Latincesi olan *Creta*'dan gelen "creteus" veya Farsça "giraç" olduğu ileri sürülmektedir. Sözcük Balkan dillerine yayılmış olduğu gibi, Ermenicesi de "kir"dir. Ancak Batı'da görülmez (Almanca "Kalk", İtalyanca "calce", Fransızca "chaux", İngilizce "lime"). Badana söndürülmüş kireç, şap, terebentin veya içyağıyla hazırlanır ve Fransızcada 1676'dan beri kullanıldığı saptanmış olan "badigeon" sözcüğünden gelir, ancak kökeni bilinmemektedir. Bugün boyalar, yağlıboya, plastik, saten türleri ve bin bir renkleriyle kimya sanayisinin dalı haline gelmiştir.

Süpürge, Gırgır

Süpürge kir ve tozla birlikte kötülükleri de süpürür. Loğusa bekleme âdetinde yeni annenin yanına *Kuran* ve bıçakla birlikte süpürge de konur. Konuğa süpürge değerse tükürmek gerektiği gibi, evden seyahate çıkan olursa hemen evi süpürmeyip gidenin evle ilişkisini kesmemek gerekir. Evde cenaze olduğunda da ölü çıkarılana kadar süpürmemek gerekir. Süpürge Avrupa cadılarından Çin'deki bilgelik ve zekâ simgeselliğine kadar büyüsel nitelikler taşır.

Süpürgenin yoldaşı faraş Arapçadan gelir. "Ferraş", Arapçada yayıcı, döşeyici, hizmetçi anlamındadır; cami, imaret gibi yerleri süpürme ve halı kilim düzeltmekle görevli kişilere denir; Yeniçeri Ocağı'nda da Kabe'yi süpürmekle görevli olanlara ferraş denirdi. Bugün kullanımı devam eden mefruşat sözcüğü aynı kökten geldiği gibi, mefruşe de cariye, odalık demek, istifraş etmek de odalık alma, yatağa alma demektir.

Süpürge önce mekanik sonra elektrikli teknolojiyle görev alanını daraltti. 1699'da Londra sokaklarını temizlemek için bir makinenin patenti verilmişse de, evde kullanılan gırgırın üreticileri, toza karşı alerjileri olan Anna ve Melville Bissell'dir. 1876'da üretilen makine 1890'larda İngilizcede "halı *bissell*emek" diye fiil haline gelecek kadar yaygınlaşmıştı. Mekanik süpürme aracının adı olarak Türkçeye yerleşen gırgır sözcüğü de üretici firmanın adından kaynaklanıyor. Sürekli, usanç verici ses, hafife alarak alay etme anlamlarına da gelen sözcük yansıma kökenlidir ama, niteleyici özelliği ve elektrikli süpürgenin evlere girmesiyle önemini yitirmesi sonucu, artık herhalde adı değişmeyecektir.

Elektrikli Süpürge

1898 yılında Londra'da bir sanayi sergisine katılan H. Cecil Booth, burada sergilenen ve halılara hava üfleyerek tozu ve kiri uçurup üstündeki metal kutuda toplamayı amaçlayan toz-kaldırma makinesini görünce, böyle bir makine üzerine çalışmaya başladı. Tozu emme ve filtre etme esası üstüne kurduğu makinesinin patentini 1901 yılında aldı. İlk ticari elektrikli süpürge bugünün buzdolabı büyüklüğündeydi ve iki kişi tarafından kullanılıyordu. İşyerleri değil evler için yapılan daha küçük modelleri bile önceleri bir kişinin tek başına kullanması mümkün değildi.

Bütün Dünya, *Temmuz 1952*.

James Murray Spangler'in 1908 yılında patentini aldığı elektrikli pervane ve torbalı makinenin yaygınlaşması ise üretim hakkının deri eşya ve otomobil aksesuarı üreticisi William Hoover tarafından aynı yıl satın alınmasıyla başladı. Hoover müşterilerine on günlük deneme süresi tanıyan geniş bir kampanya başlattı.

Ütü

Eski Mısırlıların elbiselerini ütüledikleri, mezarlarda bulunan elbiselerden (İÖ 2400) anlaşılıyorsa da bilinen en eski, odun kömürü yakılan tava biçimindeki ütü Çin'de bulunmuştur ve İÖ 3. yüzyıla aittir. Eski Yunanlar İÖ 400 yılında keten kumaşlarda "pili" yapmak için silindir biçiminde ısıtılmış çubuktan oluşan bir tür ütü kullanırlardı. İki yüzyıl sonra Romalılar düz, metal bir "mala"yla pili yapıyorlardı. İki tarafı vidalı pres ütüyü de onlar geliştirdiler. Ütülenmiş ve ütüyle pili yapılmış elbise giymek, toplumsal statü belirtisiydi. 15. yüzyıl Avrupa'sında tutamağı bulunan ve sık sık ateşte ısıtılması gereken metal levhalar ütü olarak kullanılmaya devam edilirken, daha zenginlerin evinde içine sıcak kömür konulan ütüler görünmeye başlamıştı.

19. yüzyılda evlere gazla aydınlanma girince, gazla ısınan ütü yapmaya çalışan birçok mucit çıktı. Tehlikelerinden dolayı yaygınlaşmayan bu ütüler evlere elektriğin girmesiyle biçim değiştirdiler ve ütü bundan sonra yaygınlaştı.

Henry W. Seely 1882'de ABD'de ilk elektrikli ütünün patentini aldı. Seely'nin ütüsü fişe takılı olduğunda yavaş yavaş ısınıyor fakat çabuk soğuyordu. Isıtma sorunu yanında 1905'e kadar elektrik evlerde yalnızca aydınlanmada kullanıldığı ve şirketler ancak güneş batınca evlere elektrik verdiği için elektrikli aletlerin yaygınlaşması zaten çok yavaştı.

Earl Richardson, hafif ütüyü üretmekle kalmadı, ev hanımlarıyla yaptığı deneyler sonucu, kadınların çoğunun salı günleri ütü yapmayı yeğlediği ortaya çıkınca bu günlerde evlere gündüz bir saat elektrik verilmesi konusunda çalıştığı elektrik şirketini ikna etti. Deneme başarılı olunca, ütü yaygınlaştı, evlere elektrik verilen saatler uzatıldı.

Buharlı ütüler ABD'de 1926'da piyasaya çıktı. Ütü yapma becerilerine güvenen ev kadınları, bu daha pahalı ütüyü almayı tercih etmediklerinden 1940'lara kadar buharlı ütü fazla rağbet görmedi. İlk bu-

harlı ütülerin bir su deliği varken bunların sayısı önce ikiye, sonra dörde, altıya çıktı. Rekabet delik sayısı üstüne gelişti ve delikler küçülürken sayıları yetmişe kadar çıktı. Yeni kumaş türlerinin üretilmesi de buharlı ütülerin yaygınlaşmasında etkili oldu. 1995'e gelindiğinde musluk suyu kullanabilen, şok buharlı, krom çelik tabanlı, kordonsuz ütü piyasaya çıktı.

Ütü sözcüğü "ütük" biçimiyle Kaşgarlı Mahmud'un *Divan*'ında yer alır ki, kızdırılarak elbiseye bastırılan mala biçiminde bir demir parçasından ibaret olan bu alet, Orta Asya'da eskiden elbiselerin yıpranana kadar giyilmesi âdet olmasına karşılık, toplumun bazı kesimlerinin ütü kullandığının da tanığıdır. Ütünün Çin kökenli olabileceği etimologlarca ileri sürülmüştür. Kaşgarlı Mahmud "Ol tonuğ ütidi" (O elbisesini ütüledi) örneği yanında "Ol başığ ütti" (O başının saçlarını ütüyle yaktı, ütüledi) örnek cümlesiyle ütü kültürünün genişliğini de yansıtır. Ütünün İngilizcede (iron: demir) ve Fransızcada (fere à repasser: üstünden geçmek) ayrı bir adı yokken, üstelik Türkçe ütünün Rusça (utyug) dahil Balkan-Slav dilleri ve Farsçaya geçmiş olması, Orta Asya'nn bütün Altay dilleriyle birlikte en uzak ve arkaik Yakutçada (Sahaca) "ötüük" biçiminde bulunması, Türklerin, Çinliler gibi ün salmasalar da, iyi ütücü olduğunu düşündürmektedir.

Dikiş Makinesi

Dikiş iğnesi insanlığın paleolitik dönemden beri kullandığı bir alettir. İnsanın kumaşları, elbiseleri kırk bin yıl eliyle dikmesinden sonra, 1755'te İngiltere'de Charles Fredrik Wiesenthal tasarladığı dikiş makinesi için berat almak üzere başvurmuştu, ancak bu girişimini parasızlık nedeniyle hiçbir zaman gerçekleştiremedi. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birçok dikiş makinesi mucidi ortaya çıktıysa da hiçbirinin makinesinin çalıştığı veya üretildiğine ilişkin bir bilgi yok. Bilinen en eski dikiş makinesi 1810 yılında yapılmış, ancak ilk başarılı üretime geçen girişim 1830'da gerçekleşmiştir. Lyonlu terzi Barthélemy Thimonnier ilk dikiş makinesini yaptı. Makinenin ilk örneği bile, tecrübeli bir terzi elle dakikada otuz ilmek yapabilirken bu sayıyı iki yüze çıkararak büyük hız sağlamıştı. Hız ve düzgün dikiş Thimonnier'i kısa sürede seksen makine çalıştıran biri haline getirdi

Dikiş kursu, Trabzon, 1947.

ve terziler Thimonnier'in "fabrika"sına saldırarak makineleri kırdılar, mucidi de az daha öldürüyorlardı.

1839'dan 1846'ya kadar dikiş makinesi üstünde çalışan ABD'li Elias Howe tığ yerine mekik kullanımını icat etti ve patentini aldı, fakat piyasada umduğunu bulamadı. Maliyeti 300 doların altına indiremeyen Howe, umutsuzluk içinde 1847'de İngiltere'ye gitti. Amerika'ya ancak gemide aşçılık yaparak dönebildiğinde, dikiş makinelerinin piyasada satıldığını gördü ve patentinin Isaac Singer'e ait olduğunu öğrendi.

Isaac Merritt Singer seyyar bir tiyatroda aktörlük yapıyordu; bir mağazada tamircilik yapmış ve dikiş makinesini geliştirmek üzere çalışmaya başlamıştı. Singer'in makinesi, Howe'un kıvrımlı ve yatay hareket eden iğnesi yerine düz ve dikey hareket eden iğnesiyle üstündü. Singer'in başarısında ise pazarlama yetenekleri önemli rol oynamıştı; taksitle satış yapıyordu. Howe da kendi makinesini geliştirerek delikli iğneyle iki ayrı ipliği ilmiklemeyi başarmıştı. Singer de, beş çocuklu bir Quaker olan ve bıçak bileme aleti, şekeri kaşıkla döken şekerlik, dolmakalem, dolunca kapanan hokka, sokak süpürgesi, düz duvara tırmanma ayakkabısı mucidi Walter Hunt'la yürüttüğü çalışmalarla makinesini geliştirmişti. Sonuçta Singer ile Howe arasında açılan dava 1853'e kadar sürdü ve mahkeme patent haklarını bölüşmelerine karar

verdi. Oysa Almanya'da 1856-70 yılları arasında Nicolaus Dürkopp ve Georg Michael Pfaff ayrı ayrı dikiş makinesi üreterek satmaya başlamışlar, İsviçre'de Husqvarna markası belirli bir pazar bulmuştu.

İlk ayaklı dikiş makinesini 1855'te Wheeler & Wilson yapmıştı. Singer'in ünlü dökme demir ve harf süslemeleri ve kabartma logolarla süslü ayaklı makineleri ise 1863'te piyasaya çıkmıştı. Bugün masuralı sanayi makineleri dakikada 7-10 bin ilmek atabiliyor, Singer'in son modelleri ise bilgisayar donanımlı.

Kemal Suman, Türkiye'ye ilk kez 1880'li yıllarda Alman Atlas ve İngiliz Jones marka dikiş makinelerinin girdiğini tespit ediyor. Sonra Alman markası Naumann ile Singer geliyor. Türkiye ve Yunanistan'da dikiş makinesi piyasasını uzun süre elinde tutan kişi Em. J. Mertzanoff etiketiyle Alman ve İngiliz mallarını pazarlayan Mercanov. Singer ise dikiş makinesinin kullanımını öğreten "muallime"leri ve mahallelerde açtığı bedava kurslarla piyasaya egemen oldu. 1900'lü yıllardan itibaren verdiği resmi bayilikler ve servis-tamir istasyonları ve taksitli satışlarıyla Singer neredeyse rakipsiz hale geldi. Fakat ipliği "kesmesi", sıkıştırması, kumaşı yağlaması gibi zorlukları bir yana, acelesi olmayan ve elle yapılabilecek bir işe para yatırılmasını tuhaf bulan toplumda makine önceleri tereddütle karşılandı. Dikiş makinelerinin bayileri gibi alıcıları da Osmanlı toplumunda önce gayrimüslim yurttaşlar oldu. Erkek terzilerin tekelini kıran hanım terzilerin yaygınlaşması, sonuçta ev dikişinin terziden ucuza gelmesi ve Singer'in on binlerce kadına verdiği kurslarla dikiş makineleri yaygınlaştı.

Bugün mobilyaları veya ahşap kutularıyla antika eşya arasına giren eski dikiş makinelerinin yerini, her türlü ince işi de yapabilen elektrikli makineler aldı ama tekstil sektöründeki gelişmeler ve genç kızların yeni rüyaları nedeniyle artık dikiş makinesi her evin elzem ihtiyacı arasında görülmüyor.

Klima

Çin'de imparatorlar, Han Hanedanı zamanında İS 2. yüzyılda insan gücüyle, Tang Hanedanı zamanında 8. yüzyılda suyla çalışan dev pervanelerle serinlemişlerse de, bu sistemler saraylara mahsustur. Soğutma sistemlerinin kurulması elektriğin günlük kullanıma girmesin-

den sonra kolaylaşmıştır. Sorun, sıcak havadaki nemden kurtulmaktır. Air-condition terimi bu konuda bir icat yapılmadan önce, fizikçi Stuart W. Cramer'in 1907'de dokumacılar için nem kontrolüyle ilgili bir çalışma sunmasıyla kullanıma girmiştir. Havaya belirli oranlarda buhar vermek o günden itibaren "conditioning" olarak anılmıştır. 1914'te Willis Carrier ilk ticari air-condition sistemini kurduğunda isim buradan alınmıştır.

Carrier çalışmalarına, havanın ısısı ve nemi daima sorunlu olan matbaalar için, soğuk hava verdiği gibi havanın nemini de alan bir pervane sistemi geliştirerek başlamıştı. 1919'da Chicago'da ilk hava soğutmalı sinema açıldı, aynı yıl New York'un sayılı alışveriş merkezlerinden biri de air-condition taktırdı. 1925'te sistem tiyatrolara girdi ve 1930'lu yıllarda ABD'de yayıldı.

Türkiye'de klima sektörü bazı devlet tesislerindeki uygulamalar ve tekstil sektörünün ihtiyaçlarıyla kendisini gösterdi. İthal ürünler pahalı olduğu için, çeşidi az ve kalitesi düşük olmakla birlikte, yerli sanayi gelişti. İlk firma Tokar'dı. 1960'ların sonuna kadar Alarko ve Selnikel'in katılımıyla üç firma faaliyet göstermeye başladı. 1975'te Yeşilköy Havalimanı'nın klima sistemini Alarko kurdu. 1980'den sonra turizm, iletişim, ulaşım alanlarında yaşanan gelişmeler sonucu klima yaygınlaştı. Isıtmalı soğutmalı klima cihazları, pompa, hidrofor, brülör üreten Alarko'nun yanı sıra, 1997'de üretime başlayan Arçelik 2-3 yıldızlı otellerin taleplerini karşıladılar. Sinemalar, alışveriş merkezleri, büyük lokanta, otel, işyerleri ve dairelerle başlayan soğutma sistemleri kullanımı, teknolojinin gelişimi ve ucuzlamasıyla eski pervanelerin, bugünkü "fan"ların yerine ev tipi klimaların gündeme gelmesiyle gündelik yaşama girdi. 2000 yılında Arçelik yılda 300 bin adet hedefiyle ev tipi klima üretimine başladı. Bireysel klima pazarı yüzde 50 oranında büyürken merkezi klimada gelişim yüzde 5-10 arasında kaldı.

Kameriye, Veranda, Sundurma

İstanbul'da Osmanlıların son döneminde yaygınlaşan bahçe köşeleri veya bahçe köşkleri. Sütunlu ve sütunları süslü parmaklıklarla birbirine bağlı, üstü sarmaşık, asmayla kafes örtülü, dörtgen veya

çokgen bu köşeler, ay (Arapçası "kamer") seyredilme yeri diye bu adı almışlardı. İşin gerçeğinde oda anlamındaki "camera"dan İtalyanca küçültme biçimi "camerillo" odacıktan gelir.

Veranda, Farsça "baramadah", Hintçe "varandah", sütunlu giriş, revak demektir. Veranda İngiltere ve Fransa'ya Hindistan'dan girdi. 1870'lerde Sanskritçe çalışmaları gündemde olduğunda sözcüğün Sanskritçe "baranda"dan geldiği iddia edildi. Ancak Hintçede yeni olan bu sözcük ülkeye Portekiz ve İspanyollar tarafından getirilmişti. Latin dillerinde "vara" biçimiyle, Latince *varus* çarpık sözcüğünden türetilmişti ve parmaklık anlamıyla 14.-15. yüzyıllarda yaygınlaşmıştı. İngilizceye 1711 yılında ve bu dilden Fransızcaya 1758'de girdiği saptandı. 1891 tarihli Ant. B. Tinghir ve K. Sinapian'ın *Dictionnaire Français-Turc des termes techniques des sciences, des lettres et des arts* adlı sözlüklerinde "véranda" sözcüğünün karşılığı olarak "Hind ve Amerika'ya mahsus bir nev' köşk ve balkon şahnişini" açıklaması yapılmaktadır.

Sundurma, kapı ve pencerelerin üst tarafında yapılan eğimli geniş siperdir. Adı, Türkçe ileri doğru uzatmak anlamında sundurmak, daha bilinen biçimiyle sündürmek sözcüğünden gelir.

Balkon

Japoncadaki "barukoni" biçimiyle balkon dünyanın en yaygın sözcüklerinden biri, ama giremediği diller de var (Macarca "erkély", Fince "parveke", Svahilice "roşani" gibi). İtalyancada 1348'den beri bilinen sözcük (balcone) yapı iskelesi ve loca anlamlarında kullanılıyor. Roma'da pencere önlerindeki çiçek yetiştirilen çıkmalar balkon denilecek kadar genişlemiş fakat Plinius'un şikâyet ettiği gibi onun zamanında, İÖ 1. yüzyılda, soygunların artmasıyla parmaklık takılması zorunlu hale gelmişti. Balkon sözcüğünün Fransızcaya girişi 1440'ta (balcon) gerçekleşmiştir. 1880'lerde sözcüğün Türkistan'daki evlerin çıkma katına verilen Farsça ad "bâlâ-hane"den (yukarı ev) geldiğini ileri sürenler de çıkmış.

Minyatürlerde özellikle şenlikleri seyreden padişah ve devlet büyüklerinin balkon gibi yerlerde oturdukları görülmektedir, fakat buraların ne kadar locamsı yerler olduğu, ne kadar minyatür man-

tığıyla gerçeğin değil, işlevselliğin göz önüne alınarak yapılmış çizimden kaynaklandığını ayırt etmek zordur; bu yapılara ne ad verildiğine dair bilgimiz de yoktur. Ahmet Vefik Paşa *Lehçe-i Osmanî*'de (1876) "açık şehnişîn, cumba" açıklamasını yaparken, Şemseddin Sami (1886) hem şahnişin demekte hem de balkon sözcüğünü kullanmaktadır.

Şehirlerin modernleştirilmesi tutkusu başlayıp sokaklar genişletilmeye çalışılırken, yöneticilerde çıkma ve şahnişinlerin küçültülüp daraltılması eğilimi başlamış, "bundan böyle sokak yüzlerine çıkma yapılması" yasaklanırken, 1860'lardan itibaren belediye ve ebniye (binalar) ile ilgili yasal düzenlemelerde artık balkonlara da yer verilmeye başlanmıştır.

Direktör Âli Bey *Lehcet'ül-Hakayık* (1897) adlı mizah sözlüğüne "B" harfiyle başlayan otuz madde almıştır, bunlardan biri de balkondur ve ona göre burası "âşık tüneği"dir. Halit Fahri Ozansoy da şiir kitabının adını *Balkonda Saatler* (1931) koymuştur. Balkonun eskilerce duygu çemberi içinde görüldüğü anlaşılıyor. Balkonda ocak yaptırmak da kırlarda piknik ihtiyacını eve taşıma gayreti değil mi?

Asansör

İstanbul'un eski binalarındaki süslü demirli, parlak mobilyalı, renkli camlı, çifte kapılı asansörleri korumayı düşünen var mı bilmiyoruz ama İstanbul'un bilinen en eski asansörü İstanbul'a birçok yeniliği getirmiş olan Mısır Hıdiv ailesinden Abbas Hilmi Paşa'nın inşaatı 1907'de bittiği tahmin edilen Çubuklu Kasrı'ndadır.

İnsan ya da hayvan gücüyle mekanik araçlarla üst katlara ulaşım sağlanmasının tarihi çok eskidir. Romalı mimar Vitruvius İÖ 1. yüzyılda yazdığı kitabında bu düzenekleri anlatmıştır. İngilizler 1800'lerde buhar gücüyle çalışan asansörü geliştirdiler. ABD'de Henry Waterman ve George H. Fox asansör üretip satmaya başladı. Anglosakson dünyanın "elevator" adını verdiği bu asansörlerin halatları kenevirden yapılıp güvenilir bulunmadıklarından 1850'lere dek yük taşımacılığında kullanıldı. 1853'te Elisha Graves Otis'in geliştirdiği ve New York Crystal Palace sergisinde tanıtılan asansörün, halatların gevşemesi durumunda kabinin hareket ettiği rayları

kavrayan mengeneleri vardı. 1857'de New York'ta ilk insan taşıyan asansör hizmete girdi. 1867'de Fransız mühendis Edoux uluslararası sergi için yaptığı hidrolik aygıta asansör (ascenseur) adını veren kişi oldu. 1869'da Eiffel Kulesi'ne tepeye yedi dakikada çıkan ve saatte 2.350 kişi taşıyabilen asansör yerleştirildi. Elektriğin kullanıma girmesiyle asansör teknolojisi gelişti ve 1889'da ilk elektrikli ticari asansör yapıldı. 1894'te düğmeli kumanda sistemi geliştirildi, 1895'te İngiltere'de taşıma kuvveti asansör boşluğunun tepesine yerleştirildi.

1893 Chicago Sergisi'ne katılan Ubeydullah Efendi de bu ilk asansörlere binmiştir (*Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, hzl. Ahmet Turan Alkan):

> "En büyük caddenin ortasında içi yirmi beş otuz kişi istiabına kafi bir asansör vardı. Bu asansör elektrik kuvvetiyle hareket ediyor ve binenleri binanın zirvesine çıkararak sakfın üstünden sergiyi temaşa ettiriyordu. Bu asansörle sû'd ve nüzûl için yarım dolar ücret alınıyordu. Bir gün saat iki, bugünkü hesap ile saat on dört raddelerinde sıkı sıkı yine kadın-erkek dolu olarak bu asansör benim de içlerinde hazır olduğum birçok temaşâgirler önünde hareket etti. Yolun beşte üçünü kat ettikten sonra durdu. Bre aman! Gitmez. Ne ileri, ne geri. Çabala bre çabala. İmkânı yok. (...) Yukarıda bir feryattır başladı. Biz aşağıdan seyrediyoruz. Bre aman, imdat yahu! Ne mümkün? Aşağıdan seyredenler için ne latif, ne gülünç manzara?"

Gökdelen döneminin başlamasıyla asansörler bu gösteriş abidelerinin vazgeçilmez parçası oldular. 1931'de yapılan Empire State Binası'nın asansörü dakikada 365 metre kat ediyordu.

1950'den sonra kapıların otomatik kapanması, birden çok asansörün hareketini düzenleyen otomasyon sistemlerinin geliştirilmesi güvenliği daha da artırdı. İnsan, yük ve servis asansörleri yaygınlaşırken, büyük iş merkezlerinde "paternoster" denilen sürekli hareket halindeki kabinlerden oluşan asansörlerle birlikte özellikle hastanelerde sedye taşıyabilen asansörler ihtiyaç haline geldi. İlki Eiffel Kulesi'nde kurulan bina dışına yerleştirilmiş saydam seyir asansörleri de 1980'lerden sonra tekrar moda oldu.

Vazo

Arkeologların son teknik olanaklar çıkana kadar tarihöncesi buluntuları tarihlendirme ve adlandırmalarında, kültürleri tanımlamalarında en önem verdikleri veri grubunu oluşturan, hatta kültürleri keramik ve akeramik olarak ayırmalarına yol açan vazolar bugün biblo kategorisinde değerlendirilebilir. Latince *vas*, Fransızca "vase"dan adını alan vazomuzun, Hacı Bektaş taşı, lületaşı gibi belirli yörelerin özel taşından toprağından üretilenleri bir yana, tarihe geçmiş ve bugünkü Paşabahçe'yi yaratan, dünya çapında ün kazanan türü "çeşm-i bülbül"dür. Sözcük *Burhân-ı Katı*'da renkli kumaş anlamıyla bulunmaktadır. Vazo Venedik'ten getirilirken III. Selim devrinde İtalya'da ustalık öğrenen Mevlevi Mehmet Dede Beykoz'da açtığı tezgâhlarda *Kuran* tezhibinden esinlenen, bülbül gözü gibi harelenmesinden adını alan ürünlerini vermeye başladı. Çizgili ve hareli, yakut, zümrüt, lal renginde, süt mavi, ince bardak, fincan, testi, kâse ve vazolarla ölümsüzleşti.

Çin porselen ve vazolarının dünyaya egemen olduğu, Çin'den ithal eşyanın Osmanlı yerli üretimini baltaladığı "fağfur" dönemini andıktan sonra, hem yeni renklendirme teknikleri, hem yeni malzeme özellikle plastik türevlerini akılda tutarak daha önemlisi yeni sanat anlayışlarıyla vazoların, natürmort ressamlarının konusu olmaktan çıkacak kadar biçim değiştirdiklerini hatırlatarak vazo konusunu bağlayalım.

Saksı

Çiçek dikilen saksı Avrupa'dan gelmiş ve en beğenilen cinsleri Saksonya ürünü olduğu için Saksonya'ya ait anlamında saksı adıyla anılarak bütün türün adı haline gelmiştir. Saksının tarihi çiçeklerin bahçeden taşınmasının da tarihidir. Dünyanın yedi harikasından biri olarak belleklere kazılan Babil'in asma bahçeleri İÖ 6. yüzyıla ait kabul edilmektedir ve park-bahçe kültürüyle zevk ve ihtişam anlayışının çakışmasını simgeleyen bir gösterge olarak dikkat çekmemiştir. Bugün park-bahçe kültüründe Japon, İngiliz sistemlerinden söz edilirken, Hint kıtasının İngiltere'ye etkisi veya Ahmet Haşim'in "Acem bahçesi"nden muradının ne olduğu üstünde durulmuyor. Babil bahçelerinin

de II. Nabukadnezar tarafından İranlı karısının memleket özlemini dindirmek için yaptırıldığı söylenmektedir. Fransa mutfağının uluslararası düzeyde kendisini kabul ettirebilmesi için merkezi Fransa devleti ve burjuvalaşan Fransa'da Fransız aristokrasisiyle sarayının önemini teslim etmek gerektiği gibi, İngiliz bahçesinde de Britanya İmparatorluğu'nu görmek gerekir. Osmanlı/Türk mutfağının sanayiden beslenemeyen imparatorluk-saray kültürü nedeniyle sistemleşememesi gibi, Osmanlı lale çılgınlığı da tarihe mal olup, lale Hollanda'yla özdeşleşmiştir (bkz. Mesire, Park, Piknik).

Osmanlı-İstanbul çiçekçiliğinde, çiçek bahçe (bağçe) ve bostandan ayrılmaz. Çiçek aynı zamanda ilaç ve şerbet anlamına gelmektedir. Fatih'le başladığı kabul edilen "has bahçe" uygulaması Lale Devri'yle (1718-1730) doruğuna çıkmış ve çiçekçilik şükûfeciyan adı altında esnaf örgütlenmesine ve narh ve mezadı ile nizamnameye kavuşturulmuş, sünbülname, şükûfename, revnak-ı bostan adlarıyla edebiyatını yaratmıştır ama, Osmanlı yönetici sınıfının çiçek hediye etme anlayışı çok daha eskiye gitmektedir.

Cuma selamlıklarında padişaha çiçek sepetleri sunulması gelenek olduğu gibi, düğünlerde, tebrik ve bayramlarda şekerleme ve meyve sepetleriyle birlikte çiçek sepeti, vazo ve laledanlıkla çiçek vermek âdetti. İlaç, şerbet, reçel yapımı yanında, bu geniş sektör İstanbul'da, bülbül dinleme korularında olduğu gibi, estetik ihtiyaç için geniş bahçelere yayılmıştı.

19. yüzyılda çiçekçilik eski önemini kaybetti. Sabuncakis, Kamelya, Fulya gibi köklü çiçek evleri yaşamlarını sürdürüp Mısır Çarşısı gibi belirli pazarlar korunsa da çiçekçi dükkânlarının sayısı azaldı. Çiçekçilik Arnavutların ve Çingenelerin ilgi alanı haline gelirken, haremlik selamlıklı, aşçılı arabacılı konakların emekçilerinden olan Arnavut bahçıvanlar, konaklar ve bahçeleriyle birlikte ortadan kalktı. Şehirler büyüyüp avlulu evler apartmanlara dönüştükçe, bahçedeki ağaçlarla birlikte çiçekler de yok oldu. Tipik Türk evi olarak karikatürlere giren, cumbasında teneke kutulardan yapılma saksılar bulunan evlerin yerini ise çiçekli balkonlar aldı. İstanbul çiçekçi esnafı 1960'lı yıllarda köklü çiçek ve tohumcularla kesilmiş sap çiçekçiler olarak ikiye ayrılırken, şehir varoşlarında, mahalle pazarlarında toprak saksı üretip satanlar da plastik saksıların çıkmasıyla devirlerini tamamladılar.

Saksı sözcüğünün yalnızca bugünkü saksı anlamına sonradan indirgendiği, sürahi, kadeh, kupa, kâse vb. cam eşyaya saksonya, bugün billuriye dediğimiz bu tür eşyayı satanlara saksonyacı denilmesinden anlaşılmaktadır. 1875 yılında Abdülmecid'in kızı Refia Sultan Kalpakçılar Caddesi'ndeki Saksonyacı Mardik Krakırian'dan alışveriş etmektedir. Refia Sultan'ın terekesinden çıkan eşyaya saksonya adı verilirken, bu eşyanın Saksonya yapımı olmaması da sözcüğün ne kadar tür adı haline geldiğini gösterir. Örneğin, terekeden çıkanlar arasında "Paris-kâri saksonya desti, Paris-kâri saksonya çay takımı" görülmektedir, yani bunlar Paris işidir (Ali Akyıldız; *Mümin ve Müsrif Bir Sultan Kızı Refia Sultan*, 1998).

Biblo

Küllüğe eskiden tabla denirdi, tozluk diyenler de vardı. Evin kadınları sigara içmez, çocuklar gizli içer, erkekler de evde oturmadığından, bir misafir küllüğü evin ihtiyacını karşılardı. Şimdi o dönemde sigara içen kadınlar evin büyükhanımı yaşına geldiler, torunlar dışında sigara içmeyen yok ve bir dönem şirketlerin reklam diye dağıtabildikleri plastik ve metal, tenekeden küllükleri eve kimse sokmaz. Küllük biçimlerindeki değişime bakarsak, evdeki biblo nitelikli küçük süs eşyasının evrimini de hatırlayabiliriz.

Fransızca "bibelot" sözcüğü 1432 yılına tarihleniyor, biblocu 1484, biblocu dükkânı ise 1751 tarihli. Fransız bebekleri, Alman, Çek porseleni biçimiyle yaygınlaşan bibloların konuları 18. yüzyıl kıyafetli Avrupalı âşıklar, eski Yunan esintili heykelciklerden oluşuyordu. Topkapı Sarayı'nda bulunan ve özel olarak üretilen Alman Meissen damgalı porselen yeniçeri biblolar 1730-40 tarihini taşıyor. Aristokrasinin kişiye özel sanatkârane işlerinden sonra porselen ve camda seri üretim, burjuva evlerinin büfe-vitrin anlayışına hizmet vermeye başlıyor. Duvara asılan zenci erkek ve kadın başları herhalde Türkiye'de her eve giren ilk biblolar. Hediyelik eşya kavramı geliştikçe kimliğin biblolara yansıtılması konu çeşitliliğini artırdı. Artık her türlü malzemeden üretilen biblolar eleştirel, esprili, siyasal da olabiliyor ve işyerlerinde de önemli yer tutuyor.

Paspas

Eskiler "hoş-amedi etmek" derlerdi, şimdi "hoş geldiniz" deniyor ama fiil hali yok. Şehirli nüfus çarşıdan paspas almaya başladığında üstlerinde "hoş geldiniz" veya "welcome" yazardı. Oysa bugün halen işyerleri için söz konusu olan ve plastik sıkma kapları çıksa da, ev hanımlarını tatmin etmeyen paspaslamak ve paspas eskiden beri gemicilerin işiydi. Paspaslamak, gemilerde eski halatların tellerini açarak yapılan ve halat süngeri denilen paspaslarla gemilerdeki ıslak yerleri, su birikintilerini silip kurulamaktır (Pars Tuğlacı, *Okyanus*). Henri ve Renée Kahane'yle Tietze'nin muhteşem *The Lingua Franca in The Levant* sözlüğünde iki kullanım tanık gösterilerek paspasın gemici işi olduğu ve papaz sözcüğünden geldiği anlatılır. Evliya Çelebi 1640'ta "gemi üzerindeki büyük yapağı çuvallarını, papaz hasırlarını, balık turşusu fıçılarını (...) denize attılar" ve Halil Efendi Bulak baskısı *Kanuname-i Bahriye-i Cihâdiye* adlı eserinde 1827'de "bütün dış yüzü beher yevm ala's-sabah kum ve ma-i derya ile gusl olunup papazlar ile tals ve teybis oluna" demektedirler. Yaklaşık yüz kırk yıllık bir sürede "papaz hasırı"nın "papaz"a dönüştüğü anlaşılıyor ve *Lingua Franca* Arapça ve Yunancada da aynı sözcüğün bulunduğunu gösteriyor. Ancak "papaz"ın nasıl ve ne zaman "paspas"a, sert ve sık dokunmuş ayakkabı sileceğine ve paspaslama fiiline dönüştüğüne dair bilgi yok.

Keser, Çekiç, Çivi

Erdal İnönü kendisine evde fare olduğu haber verildiğinde "Ben kedi miyim?" diye cevap vermiştir ama erkeklerin çoğunluğu evdeki tamiratları üstlenmeyi benimsemişlerdir. Bunun için gerekli alet çantası herkesin merakına göre büyüyüp küçülse de, su tesisatı, elektrik işleri, yeni alınan aletlerin montajı erkek işi kabul edilir. Çamaşırlık, meyve odası, kiler, bodrum, odunluk, kömürlük ve nihayet balkonlara ve evin eski eşya konulan yerlerine saklanan aletlerin evde bulundurulması bu rol ve para tasarrufu için şarttır.

Braudel marangoz aletlerinin tarihinin çok eskiye gittiğini, Roma döneminde geliştirildiklerini ve İtalya'da bu mirasın korunduğunu bil-

dirir. Türkçede bulunan İtalyanca sözcüklerin varlığı da böylelikle açıklanmaktadır. Fakat Türkçe sözcüklerde bile anlam kaymaları vardır. Sürmeneli kayıkçıların tek keserle kaç tonluk tekne yaptıkları bilinir, ama evdeki keser kesmeye değil, çivi çakmaya ve çekmeye, evde çekiç bulunduğunda ise adının tersine genellikle yalnızca çakmaya yarar.

Çivi konusu daha karışıktır. Eskiden "mıh"la halk dilinde çivi karşılığı olarak kullanılan ve bugün bulmacalarda sorulan, "yeğseri"den gelen enser/ekser şimdiki çivilerden farklıydı. Örneğin, Trabzon'da örgü şişine çivi denirdi, bir adı da Oltu kebabıyla büyük şehirlerde de tanınan sözcükle ca idi. Evliya Çelebi İstanbul'da 100 dükkân, 200 neferle mıhçıyan, 1.006 dükkân, 3.000 neferle mismaran yani enserciyan ve 100 dükkân, 200 neferle burgucıyan esnafını birbirinden ayırt eder (*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap, s. 268 vd.).

Testere

Farsça "dest-erre" sözcüğünden gelen testere bugün unutulan erre adlı bıçkının bir biçimi, el (dest) bıçkısı. Bahattin Ögel bıçkı, bıçak ve biçmek sözcüklerinin kökenlerini tartışmaktadır. Evliya Çelebi destereciyan esnafı için pirlerinin Beni İsrail'den Simail olduğu, Haleb'de Hazret-i Zekeriyya'yı ikiye biçmek için bu aleti icat ettiği bilgisini verir. İstanbul destereciyan esnafının piri ise Abdülgaffar Münşari'dir; "Selman-Paris beline şed bağlayup pir oldı" ve kabri, Niğde şehri cephanesindedir. Bu esnaf dükkânlarında testere, bıçkı, minsar, erre ve keski satar. Bu aletleri satmayıp kullanan, ayrı bir esnaf kolu olarak örgütlenen bıçkıcılar ise marangoz sınıfı içinde yer alırlar.

Tornavida

Vidanın İÖ 5. yüzyılda Pythagorasçı filozof Tarentumlu Arkhytas tarafından geliştirildiği, Mısır'da İÖ 3. yüzyılda Arkhimedes tarafından alet yapımında kullanıldığı kaydedilmiştir. Romalıların iki taraftan vidalı pres ütüleri Pompeii harabelerinde bulunmuştur. İS 1. yüzyılda şarap ve zeytinyağı preslerinde ahşap vidalar yaygın biçimde kullanılmaya başlanır. Madeni somun ve vidalar Avrupa'da 1550'lerden itibaren yaygınlaşır.

1841'de İngiliz mucit Joseph Whitworth'un üretilen bütün vidaların belli standartlara uygun olması ve birbirine uyumunun sağlanması teklifi zaman içinde benimsendi ve yalnız vidalarda değil sanayi üretiminin bu kategoriden parçalarında sağlanan uyum, üretime ve piyasaya elbette büyük kolaylık ve hız kazandırdı. Vida dişlerinde bir inçin binde biri ölçüde birbirine uyum sağlanmış oldu.

Tornavida İtalyanca (torna-vite) olduğu gibi, vida da İtalyancadan gelir. Cıvata İtalyanca "giaveta", somun Fransızca "saumon", menteşe Farsça "bend-keşe", perçin Farsça "perçîn"den gelir. Eskiden Türkçe burgu sözcüğü de varmış.

Artık tornavidaların yalnız yıldızı değil, mıknatıslı ve elektrikli olanları da var.

Kerpeten, Pense

Sözcüğün Arapçaya da (kelbetan) Farsçadan geçtiği söylenmektedir. Kerpetenin aynı zamanda nalbant ve dişçi aleti olduğunu biliyoruz. Avrupa'da namlı işkence aletlerindendi, adını da, eski Fransızca "pinchure", İngilizce "pincers", yani çimdiklemekten, kıstırmak, sıkıştırmak, tutam tutam yolmaya kadar anlam kazanan fiil kökünden alır.

İngiliz Anahtarı, Kargaburun

İngilizlerle anahtar konusunda tam anlaşamıyoruz. Onlar bizim anahtar dediklerimize genel olarak "spanner" derken, kargaburun çeşitlerine "plier" ve bizim İngiliz anahtarının çeşitlerine de, kullanım yerine göre, ikisini veya "wrench" diyorlar. "Wrench" türleri içinde İngiliz anahtarına karşılık gelen "pipe" (boru) ve "monkey" (maymun) "wrench"dir. "Wrench" burkma, bükme, zorla çevirip koparma anlamlarıyla 1460'tan beri İngilizcede kaydedilmiştir, 1552'den beri alet adıdır, "monkey" biçimi 1750'den beri bilinir. Böylece Fransız somununu, İngiliz anahtarıyla çevririz. Bu aleti anahtara benzetenler Fransızlardır; biz Fransızcası "clef anglaise"in çevirisini kullandığımıza göre, Fransızlar da İngiliz anahtarını kullanıyorlar.

VII
Banyoda

Temizlik anlayışında dikkat çeken özellikler Batı'yla karşılaştırınca ortaya çıkmaktadır. Batılıların hijyen duygusu güçlüyken, Anadolu'da murdarlık kavramı önemlidir. Örneğin, Batılı bulaşıkla çamaşırını aynı yerde yıkayabilmekte, ama yere düşen ekmeği bizler gibi öpüp başına koyduktan sonra rahatça yiyememektedir. Temizlik anlayışının bir başka yönü de, evlerinin temizliğine önem veren Türklerin, sokak ve mahalle konusunda duyarsız davranmalarıdır. Bu yapılanmada çöp alışkanlığı kadar mahalle örgütlenmesinin değişimi de önem taşımıştır.

1500'lü yıllarda Anadolu'ya gelen Avrupalı seyyahlar (Richer, Pierre Belon, Paulo Giovio vb.) Türklerin temizliğini hayranlıkla anlatırlar. Oysa Orta Asya hakkındaki tarihi bilgiler Türklerde güçlü bir su kültü bulunduğunu, suyu kirletmemek için yıkanmaya sınırlamalar getirildiğini göstermektedir. Cengiz Han yasasına göre elbiseler yıkanmadan eskiyene kadar giyilip iyice yıpranınca atılmalıdır. Yıkanırken suyu dökünmemek, el ve başı yıkamak için suyun ağza alınıp ellere püskürtülmesi Moğol, Başkırt ve Kırgızlarda yakın döneme kadar devam etmiştir. Taharetlenmek için suyu kirletmek büyük günahtır ve Anadolu'da dinsel bir uygulama olarak kabul edilmiş olan taş kullanımı gelenekselliğin güçlü olduğu yerlerde sürmektedir. Büyük Türkolog Wilhelm Radloff (1837-1918), Kırgız rehberinin bile bir Altay-

lının çadırına girdiğinde pislik ve kokuya dayanamadığını ve dışarı çıkıp kustuğunu anlatmaktadır.

Hindistan'da İndus uygarlığı, Eski Mısır, Girit'te özel ve kamusal yıkanma yerlerinin geçmişi İÖ 3000-2000 yıllarından itibaren başlıyorsa da, hamam Roma'da toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçası olmuştur. Roma hamam geleneği, Avrupa'da ünlenmesiyle de bildiğimiz gibi Türk hamamı geleneğiyle devam etmiştir; Güney Kore'de ise seks hizmeti veren yerlere ad olduğu için Dışişleri Bakanlığı bu kullanıma müdahale etmek zorunda kalmıştır. Orta ve Batı Avrupa ise yıkanma konusunda Roma'nın izleyicisi olmamıştır. Roma'yı işgal eden barbar Germen kabileleri hamamları tahrip ettiği gibi, Hıristiyan Kilisesi de soyunarak yıkanmayı günah saymıştır. 320 yılında din adamlarının hamamlara gitmesi yasaklanmış, 692 yılında yasağa uymayan din adamlarının kiliseden, halktan kişilerin ise cemaatten atılmaları kararlaştırılmıştır.

XIV. Louis sağlık güncesine göre, altmış dört yılda, 1647 ile 1711 arasında, yalnızca bir kez yıkanmıştır. Saint Simon onun için şöyle yazar: "Mösyö her tür parfümü kullanırdı ve bir temizlik timsaliydi."

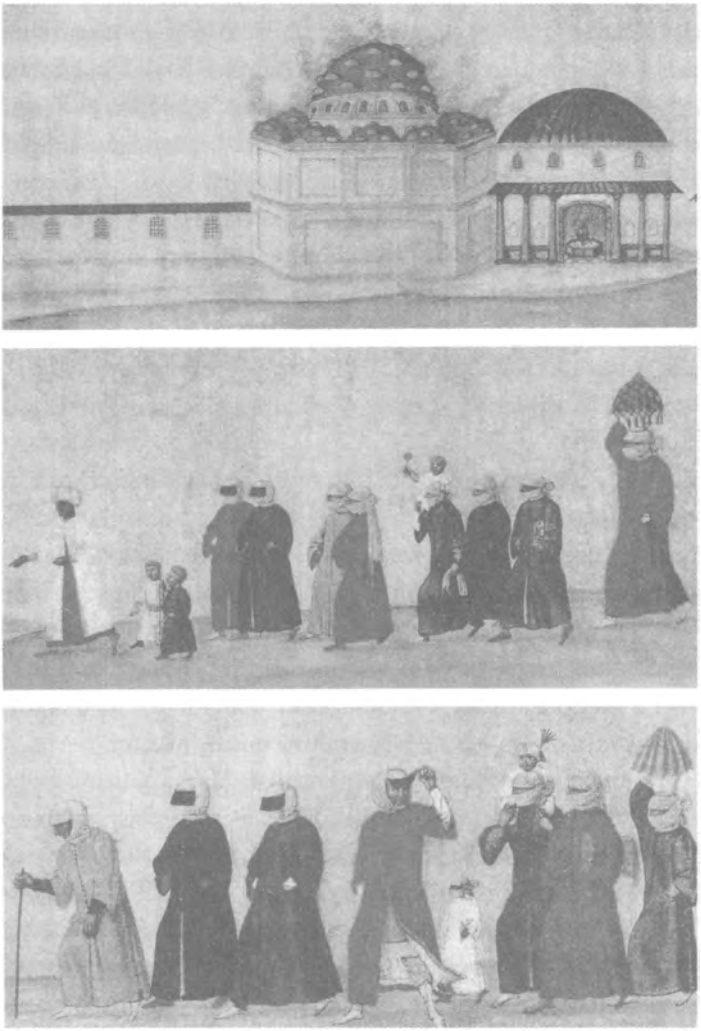
Yıkanma ve hamam Avrupa'nın büyük şehirlerinde 15.-16. yüzyıllarda görülmeye başlamışsa da, yıkanma âdeti fıçılara girmekti ve buharlı kabinler ancak çok zenginler için söz konusuydu. 16. yüzyılda hamamların tekrar azalmasına frengi hastalığının yarattığı korku ile Kalvenist ahlak anlayışı neden oldu. Doğu Avrupa dışında mevcut hamamlar da zenginler için randevuevi işlevi görmeye başladı. 1788'de Fransa'da yazları bir iki kere yıkanılıyordu. İngiltere'de 1800'lerde Lady Montagu kirli ellerini görüp şaşıran bir beyefendiye, ayaklarımı görse ne yapacak diye sormaktan kendisini alamamıştı.

Avrupa, saray ve sokaklarından başlayarak temizlenmeyi öğrendi. İngiltere'de 1830'larda, kolera salgınından sonra, işyerleri ve evlere su ve kanalizasyon bağlanmaya başlanması önemli bir adım oldu. Sabun ve soda bulmanın kolaylaşması da temizlenme sürecine katkıda bulundu. Evlerde banyo yapılması Avrupa'da 1900'lerde yaygınlaştı.

Banyo

Anadolu hamamlar, ılıcalar, çeşmeler ülkesiydi. Hamama gitmek Roma dönemindekine özdeş olmasa da benzer biçimde toplumsal

faaliyetler arasında kadın ve erkeklerin sosyal hayatında önemli bir yer tuttuğu gibi, dinsel inançlar gereği köy evleri de dahil olmak üzere dolap biçiminde gusülhaneler vardı. Eski İstanbul evlerinde ise mermer, taş, çini, çinko kaplı, bazılarında duvara gömülü, altındaki ateşlikte su ısıtmaya mahsus küp de bulunan mağsel denen odalar olurdu.

Hamama giden kadın ve çocuklar, Sächsische Landesbibliothek, *Dresden, yaklaşık 1582 (M. And,* Istanbul 16th Century*).*

Suyun mahalle çeşmesinden sağlandığı, çamaşır ve hamam günü bahçelerde kazanlarla odun ateşinde ısıtıldığı günler elbette kolay değildi. Sonra evlere, Latince *balneum*'dan gelen halk dilinde "baneum" sözcüğünün İtalyanca "bagnare" (yıkanmak) fiilinden türetilen "bagno"dan Türkçeye geçmesiyle öğrenilen "banyo"lar yapılmaya başlandığında, önce kurnalar ve hamam tasları, kese ve lifler korundu. Zamanla evin dışından içine girmiş olan tuvaletler apartman dairelerinde ikileşti, alaturka tuvaletin yanı sıra banyolara bir de alafranga tuvalet eklendi. Küvetsiz ve duşsuz banyo eksik kabul edilmeye başlanıp, çamaşır makineleri de devreye girdiğinde, yer kazanmak için feda edilmesi gereken alaturka tuvalet olunca, görünüşte Batı biçimi egemenliğini kurmuş oldu. Fakat denizde yüzmek önce deniz hamamı, sonra deniz banyosu olmaktan çıkıp (güneş ve kum banyosu daha dayanıklı çıktı) plaja ve yüzmeye dönüştüğünde, büyük şehirlerde su sıkıntısından banyo yapmak sorun olmuştu. Küvetler kullanma suyu saklanan yerler olduktan sonra, yıkanmak için "oturma yeri" olan küvetler ve duşakabinler üretildi.

Eski temizlik anlayışı, aşağıda görüleceği gibi, temelde yeni biçimlerle sürdü.

Küvet

Girit'teki Knossos sarayında İÖ 1700 yılından kalma küvetler vardır. Sarayda kanalizasyon sistemi olmasına karşın, küvetler bu sisteme bağlanmamıştır ve sapları bulunmasından dışarı çıkartılıp boşaltıldıkları anlaşılmaktadır. Girit'ten Eski Yunanistan'a taşınan saray küvetleri Roma'da havuz ve hamamlara dönüşmüştür.

Fransızca "cuvette", leğen olarak kullanılan kapların genel adıdır. Bizde çocuklar leğende yıkanır, onların da akan suyla yıkanması esastır, Avrupa kültüründe ise suyun içine girilir. İslam fıkhında suyun temiz kabul edilme koşullarına ilişkin ayrıntılı hükümler getirilmiş, Anadolu'da "kırk taştan atlayan" suyun temiz olduğu inanca dönüşmüştür. Akan suda yıkanmak kural olduğu için küvete girmek, kültürel olarak yıkanma dışıdır.

Eski Yunan ve Romalıların ahşap, mermer, gümüş küvetler yaptırdıkları görülmektedir. Ortaçağda küvetler sadeleşmiş, mutlakıyet dö-

neminde tekrar gösterişli küvetler gündeme gelmiştir. 1679'da XIV. Louis'nin, herhalde yıkanmaya karar verdiğinde kullanması için yapılmış mermer küveti vardır ve suyu sıcak tutmak zor olduğu için içi kumaş ve dantelle kaplanmıştır. Avrupa hamamlarında pabuç biçimli küvetler de yapılmış, ahşap, bakır, kurşun, sac küvetler kamusal veya özel mekânların temel yıkanma aracı olmuştur. Bugün emaye ve seramik küvetler revaçtadır.

Tabii yıkanmak için evinde banyosu olan burjuvanın, plastik tekneler çıkmadan önce çocukları içinde yıkadığımız çinko leğenlerde veya kovboy filmlerinde gördüğümüz fıçılarda yıkandığını düşünemeyiz; 14. yüzyıldan itibaren "cuvette"lerin yerini, temel ilke aynı da olsa "baignoire"ler aldı. Şemseddin Sami Fransızca Türkçe sözlüğünde bu sözcüğü "banyo teknesi", "cuvette"i ise "leğen" diye açıkladığına göre bu işte onun günahı yok, ama Osmanlıların "baignoire" çıkmadan önce "cuvette" sözcüğünü alacak kadar eski tarihte küvet sahibi olduğunu veya Fransızlarla böyle bir ilişkiye girdiğini düşünmediğimize göre, herhalde Levanten'in biri sözcükleri karıştırdı! 1930'lara kadar küvet yerine çevirisi kullanılarak, banyo leğeni de denilmiş olduğunu da unutmamak lazım.

Küvetin Anadolu'ya yayılış yerleri ve biçimi hakkında İspir'in Hunutlu (bugün Çamkaya) köylülerinin anlattığı anekdotla bilgi sahibi oluyoruz: 1915 Ermeni tehcirinden sonra Ermeni evlerine giren Müslümanlar bu evlerde gördükleri çinko küvetlerin ne olduğunu çıkaramamış, neye yaradığını anlamak için kafa yormuşlar. Ermeni evlerine İspir'e kadar giren küvetler Amerikan misyoner okullarının etkisine bağlanmaktadır.

Duş

Bugün şehirli bir ABD yurttaşı her sabah evden çıkmadan duş alır; banyo yapmak bir tür gevşeme ve zevk biçimi sayılırken, duş toplumsal yaşama katılmadan önce yerine getirilen zorunluluktur.

Duşun tarihi tepeden boca edilen su anlamında çok eski, bugünkü banyolarda yer alan biçimiyle yenidir. Buz gibi şelalelerin altına girmek veya baştan aşağı bir kova su boşaltmak da aynı işi görüyordu. Eski Yunanlarda duş İÖ 4. yüzyıldan itibaren gelişmiş biçimiyle görü-

lürken, bugün Amerikan filmlerinde gördüğümüz gibi daha çok kamusal alandaki toplu duş biçiminde yaygındı. Zengin Yunanlar için, kölenin küvetin içinde başından aşağı dökeceği bir kova su daha sağlıklı, hele Ispartalılar için soğuğu makbuldü. Platon da sıcak su ve buhar odalarının zayıf ve yaşlılara uygun olduğunu yazar. Atletler soğuk suyla yıkanır, kir ve terlerini demir veya tunç, altın veya gümüş kazıyıcı ile kazıyarak temizler, keçi yağı ve külden yapılan sabundan çok pudra, yağ ve bu kazıyıcılar kullanılırdı. Yine de, hayvan başlı duşların altında yıkanan atletleri gösteren vazo resimleri günümüze ulaşmıştır.

Evlerde banyoların olağanlaşmasıyla duş modelleri de geliştirilmeye başlandı. 1810'larda İngiltere'de üretilen "kraliyet duşu"nu İngiliz kibarları bile tuhaf karşılamıştı. Bu duş pompalıydı ve aynı suyu tekrar tekrar kullanıyordu. Bu duş temizlenmekten çok süslenme amaçlıydı çünkü duşa giren kişi koni biçiminde, bugünkü bonelerin atası olan parfümlü bir başlık giyiyor, böylece bütün vücut giyinmeden önce güzel kokularla sıvanmış oluyordu.

Duş 1800'lerde Amerika'da evlere girmeye başladı ve küvetler de ona göre biçim değiştirdi. 1830'larda ABD'de Virginia iskemle duşu yaygınlaştı. Bu duş ahşaptandı ve piyano iskemlesine benzer iskemlesi vardı. Duş küvete yerleştirilir, elle çalışan pompa suyu yukarı gönderir, ayakla çalışan bir pedalın hareket ettirdiği bir fırça sırtı keselerdi. Hem temizler hem de masaj yapardı.

1850'lerde sıcak ve soğuk su boruları kurşundan olan duş yapıldı. Vana ile suyun sıcaklığı ayarlanıyordu. 1880-90'larda duşlar bugünküne benzedi. 1889'da J. L. Mott Demir İşleri her sınıftan insan için birçok duş modeli geliştirdi. Patenti kendisine ait, vücudun her tarafına sıcak su gönderen bir model de vardı. Her tarafı borularla dolu küvet kullanıcının görünmemesini de sağlıyordu. Kataloğa göre bu duş, küvetlere veya Türk ve Rus banyolarına da uygulanabilirdi. Türk ve Rus banyoları Amerikalıların duşla tanıştıkları ilk yerlerdi. Ortak sıcak su havuzları ve buhar odaları ile soğukluklar bulunan bu hamamlarda duşlar banyodan önce ve sonra kullanılıyordu. Ama bu duşların ömrü uzun olmamıştı.

Şehir altyapılarının ve orta sınıfların gelişimiyle standartlaşan duş, aynı standartları benimseyen ülkelere taşındı. Fransızcada 1588 yılı-

na tarihlenen ve İtalyanca "douge"den geldiği bildirilen "douche" sözcüğü, İtalyanca "doccia", Almanca "Dusche", Yunanca "dus" biçimiyle yayıldı.

Lavabo

Eskiden leğen ve ibrikle el yüz yıkanırdı. Fransızcada "laver" kökünden "yıkayacağım" anlamına gelen "lavabo" 1560'ta elbezi anlamında kullanılıyordu. 1801'de *Journal des Dames* dergisinde tuvalet möblesi boy gösterdi. Tuvalet sözcüğünün geçirdiği evrime benzer biçimde, yatak odasına konulan bu silinme, temizlenme aracı, leğenin sosyetik biçimiydi. Orta sınıfların gelişmesi ve şehirlerin buna göre örgütlenmesi, su ve atıksu sistemlerinin kurulmasıyla porselen, kumtaşı, emaye ve sacdan yapılan lavabolar mutfak ve banyolara yerleşti. Gerçekte lavaboyu suyla doldurup el yüzü akan suyla değil, aynı durgun ve gittikçe kirlenen suyla yıkamak söz konusu olduğundan, gövdenin temizliği açısından leğenden farkı yoktur, yalnız leğenden kolay temizlenir ve pissuyu ayrıca dökme zahmeti kalmaz. İngiltere'de "washbasin"lerin yerini lavabo aldığında, adına bu kolaylıktan, suyun süzülüp akıp gitmesinden dolayı "sink" denilmişti; bu sözcük İngilizcede isim olarak geriz, lağım, çukur, havza, batakhane, fiil olarak ise akıp gitme, sıvının döne döne boşalması demekti. Akan suda yıkanma âdeti olmadığı için de 1970'lerin ortalarına kadar sıcak-soğuk su musluğu yaygınlaşmamıştı.

Bugünkü biçimiyle ve "s" biçimli su gideri olan porselen lavabonun patentini 1852'de J. G. Jennings aldı.

Tuvalet

> "Sevgili büyükanneciğim ve büyükbabacığım, dün sabah yatağıma sizden gelen bir paket getirdiklerinde ne kadar şaşırdığımı itiraf etmeliyim. Paketi sabırsızlıkla açtım, içine baktığımda bezelye ve bir tas gördüm. (...) Heyecanla paketten çıkardım ve bir lazımlık olduğunu anladım. Ama öylesine güzel ve gösterişliydi ki, hizmetkârlarım onun sos kabı olarak bile kullanılabileceğini söylediler. Lazımlık gün boyunca ortada durdu ve görenlerin beğenisini kazandı."

Madame du Deffand'ın 9 Mayıs 1768 tarihli bu mektubu (N. Elias, *Uygarlık Süreci*, s. 234) Avrupa'nın üst sınıflarının 18. yüzyıla kadarki tuvalet terbiyesi ve donanımını özetliyor.

Mezopotamya, İndus, Girit Miken uygarlığında İsa'dan binlerce yıl önce modern tuvaletlerin benzeri, soğuk ve sıcak sulu tuvaletler yapıldığı gibi, şehirlerde kanalizasyon sistemleri de vardır.

Roma'da Eski Yunanlarda olduğu gibi evlerde tuvalet kullanılmasının yanı sıra, su, kanalizasyon ve genel tuvalet donanımına da özen gösterilmişti. Çok lüks ve pahalı olanlarından en basitine kadar kamuya açık tuvaletler vardı. Ayrıca sokaklarda amfora dolaştıran seyyar tuvaletçiler vardı; çünkü topladıkları dışkı kumaş parlatmakta kullanılan ticari bir maldı. İmparator Vespasian (İS 9-79) döneminde şehrin idrarı ihaleyle parlatıcılara satılarak devlet için gelir kaynağı haline getirilmişti. İS 315'e gelindiğinde Roma'da genel tuvalet sayısı yüz kırkı aşmıştı. Roma tuvaletleri, hamamları gibi toplumsal yaşamın parçası, toplanma ve sohbet alanlarıydı.

Barbar kabilelerde ise bazen üstü ağaç dalları ve hasır örgülerle çevrili kuyular kullanılmıştı. Ortaçağda şehirler büyüdükçe pislik arttı. Şehir sokaklarının ortasından akan pissular ve pencerelerden lazımlıkların boşaltılması her zaman görülebilecek tipik bir manzaraydı. Londra'da Fleet Irmağı, dökülen dışkıdan durgunlaşmış, White Friars keşişleri yaktıkları tütsülere rağmen dayanılmaz duruma gelen koku nedeniyle Parlamento'ya şikâyette bulunmak zorunda kalmışlardı. Kibar erkeklerin sokakta kadınların sol tarafında yürümesi âdeti de lazımlıkların pencerelerden boşaltılması âdetinden kalmıştır. Şehir terbiyesi pencereden oturak boşaltırken "Gardez l'eau" yani "Suya dikkat!" diye bağırmayı gerektiriyordu ki İngilizce argodaki tuvalet anlamında "loo" sözcüğü de buradan gelmektedir.

Rönesans'la birlikte lağım kanalının ihtiyaç olduğu görüşü, mahremiyet isteği, oturakların tahta perde içine alınması düşünceleri yaygınlaşmaya başladı. 1596'da Kraliçe Elizabeth'in torunu Sir John Harrington saraya oldukça gelişmiş bir klozet yaptırdı. Fakat Harrington kraliçenin tuvaletini alaya aldığı *The Metamorphosis of Ajax* adlı kitabını yazınca ülkeden sürüldü ve tuvalet de tekrar tarihe karıştı. 17. yüzyılda Versailles sarayında 274 kutulu oturak vardı ve soyluların birçoğu saraya gelirken oturaklarını yanlarında getirtiyorlardı. Kral

IV. Henry 1606'da Louvre Sarayı'nın pisliğine engel olabilmek için saray köşelerinde işemeyi yasakladı; sembolik de olsa para cezası koydu.

18. yüzyıl başında oturaklar dolap, küçük hücre ve odacıklara konuldu. 1739'da Paris'te bir partiden önce, bu oturakların konulduğu odacıkların üstüne "hanımlar", "beyler" yazılarak ayrıldı. 1530'lara tarihlenen ve etimolojik olarak küçük at anlamına gelen "bidet" (bide) de bu dönemde Paris'te ortaya çıktı. Bide, öteki Avrupalılara göre, Fransızların ahlaksızlığının bir ürünüydü.

1775'te matematikçi ve saat yapımcısı Alexander Cummings'in patentini aldığı klozet, pissu borusuna koyduğu eğimle, tuvalette temiz su kalan bir geçiş alanı yaratmış ve kokuları da engellemeyi başarmıştı. 1778'de Joseph Bramah'ın suyun çanakta burgu hareketi yaparak dönmesini sağlayan buluşundan sonra modern biçimiyle klozet yapılmış oldu ve Bramah da denizci olduğu için klozetler önce gemilerde yaygınlaştı. Kraliçe Victoria için altın işlemeli tuvaletin yapım yılı 1859'dur. Tuvaletin aristokrasi için halen eski alışkanlıkla gösteriş konusu olduğunu anlatan son olay, 1883'te Victoria için Thomas Turiferd tarafından ilk seramik tuvaletin yapılmasıdır. Fakat seramik kullanımı, tuvalet tarihinde önemli bir dönüm noktası da olmuştur.

İngiliz buluşları Amerika'ya taşınmamış, Amerikalılar kendi icatlarını yapmışlardı. J. G. Jennings'in lavabosundan esinlenen Thomas Twyford 1885'te, eski metal ve ahşap iki ayrı bölümden oluşan ve daima sızıntı ve koku yayma riski taşıyan klozetler yerine tek parça porselen klozeti geliştirerek bugünkü modelin esasını ortaya koydu. Buna rağmen 1850'den 1890'ların ortalarına kadar geliştirilen birçok ürün için olduğu gibi, 1900-1932 yılları arasında da ABD Patent Bürosu'na 350 klozet tasarımı sunulmuştu. Charles Neff ile Robert Frame'in sifonu geliştirmeleriyle bugünkü klozetlere ulaşılmış oldu ama oturaklar için süre kısaldıysa da ev dışı tuvaletlerin ortadan kalkması için yüz yıldan fazla zaman geçmesi gerekecekti.

Bedevilere Batı usulü tuvalet yapıp, her şeyi yok eden çöle uyarlı tuvalet terbiyelerine aykırı bu "katkı"yla, pislik ve haşeratla beraber hastalık tehlikesi de yaratan Batı kalıpları, temizlik kültüründeki farklı anlayışlar kadar iklim, altyapı donanımı gibi teknik özelliklere de uyarlanmak durumundadır. Örneğin, Afrika kabilelerine hep aynı yeri tuvalet olarak kullanmanın mantığını anlatmak zordur.

Türkçe tuvalet tarihinin suskunluğu nedeniyle fazla veri sahibi olmasak da, bunu mahremiyet anlayışının tarihselliğiyle açıklamak mümkündür. Lazımlık ve oturağın çocuklara ait olması nedeniyle Avrupa soylularının 18. yüzyıla kadar süren tutumlarının maddi mirası da ortada yoktur. Bu konuda uyuşmazlık olduğu gibi, taharet anlayışı ve oturma yerine çömelme alışkanlığı söz konusudur. Osmanlıcada bulunan ve lağıma bağlı delikli taş anlamına gelen "bellua" sözcüğü bugünkü çözümün eskiliğine bir kanıt sayılabilir. Şehirler büyüyüp katlar arttıkça evin dışında tuvalet kalmamış, fakat bir yandan da alaturka alafranga ayrımı kendisini göstermiştir. Alafranga tuvaletlere takılan tuvalet musluğuyla bu "modern" çözüm yerlileştirilmiştir.

Tuvalet kavramı ayıp kabul edildiğinden bütün dillerde olduğu gibi Türkçede de her zaman örtmece bir sözcükle ifade edilmiş, zaman içinde bu sözcük eskidikçe yerini yenisi almıştır. Örneğin, bugün kullanılması hoş olmayan kenef sözcüğü, Arapça taraf, yön demektir ve kibar bulunduğu için kullanılmıştı. Yine bir dönem rahatlıkla kullanılan hela sözcüğü de Arapça boş, ıssız anlamındaki "halâ"dan gelir. Ayakyolu, tuvaletlerin evin dışında olduğu dönemin sözcüğüdür. Abdesthane daha resmilerin, memişhane ise daha neşelilerin tercihidir.

Bu adlandırma tarihinde halen nötr niteliğini koruyan yüz numara, Fransızca numarasız (sans numero) sözcüğünden gelmektedir; otel tuvaletleri 00 olarak gösterilirken, çeviri, anlamlandırma hatasıyla bize yazı dilinde aynen, konuşma dilinde yüz olarak girmiştir. WC ise İngilizce "water closet"in kısaltmasıdır. Tuvalet (toilette) sözcüğü Latince *tela*'dan gelen "toile"nin küçültülmüş biçimidir; Fransızcada 14. yüzyılda masa üstünde bulunan sabah bakımı, özellikle saç bakımı donanımını anlatıyordu. 17. yüzyılda tuvalet masası feminen bir sözcük olarak Fransızcaya yerleşti. Bugün bu anlamıyla bizde de kullanılıyor. Genel tuvaletlerde bulunan pisuar ise Fransa'da 18.-19. yüzyıllarda genel tuvaletlere verilen ad olarak ortaya çıktı.

Dede Korkut'un Usun Koca Oğlu Segrek Boyu'nda yer alan bir paragraf bu dönemde de kamusal tuvaletlerin bulunduğunu düşündürmektedir:

> "Bir gün yolı bir dirneğe uğradı. Kondılar, yimek içmek itdiler. Segrek mest oldı. Taşra ayak yolına çıkdı. Gördi kim öksüz oğlan bir kızanı çekişür.

Mere noldunuz diyü bir şapala birine bir şapala birine urdı. Eski tutun biti öksüz oğlanun dili acı olur. Biri aydur: Mere mizüm öksüzligümüz yetmez mi, bizi niye ursın, hünerin var ise kartaşun Alınca Kalasında esirdür, var anı kurtar didi."

Bu sahne yüz yüze ilişkilerin bulunduğu bir toplumsal yapı içinde, mahalle camisi, okul vb. tuvaletlerinde bugün de yaşanabilecek çok bildik bir davranış biçimini ortaya koymaktadır.

Milyarlık nüfusa sahip Hindistan'da bugün 600-900 milyon insanın tuvaletinin açıkta olduğu hesaplanmaktadır; şehirlerde yüzde 30, kırsal kesimde yüzde 3 oranında lağım sistemi vardır. Kamuya açık tuvaletin inşası Hindistan'da Cihangir zamanına, 1556 yılına gider, Delhi'den 120 km uzakta Alvar'da yüz aile için inşa edilmiştir. Paris'te ilk umumi tuvalet 1824'te açılmıştır. 1851'de George Jennings'in Dünya Fuarı'nda Kristal Saray'da sergilediği yenilikler umumi tuvaletin yaygınlaşmasında etkili olmuştur. 827 bin küsur kişi para ödeyerek bu yenilikleri görmek istemişti. Fransa'da belediyelerin umumi tuvalet işletmesini şirketlere vermesi 1872'de başlar. Yirmi yıllığına kiralanan tuvaletlerin ihalesi için şirketler birbiriyle yarışmıştır. Fransa'da 1959'da başlamak üzere umumi tuvaletler Avrupa'da artık yer altına alınmaktadır.

Gerçek şu ki, Türkiye'de kamuya açık tuvalet sektörü büyüklüğüne karşın, yirmi yıl öncesine kadar pek sağlıklı ortam üretememişti. 1913 yılında Mimar Mösyö Alfred Michel İstanbul Belediyesi'yle yap-işlet-devret sistemi esas alınarak "tahte'l-arz ve fevle'l-arz" otuz adet "tuvalet salonu" yapmak için anlaşma imzalamıştı. Mösyö Michel'in otuz yıl süreyle işleteceği tuvalet salonlarının "İstanbul'da kaffesi alaturka biçimde mermerden ve Beyoğlu cihetindekilerin her birindeki helaların nısfı alaturka ve nısfı alafranga ve diğerlerinin içinde birer tanesi alafranga olabilecek ve alaturkaların kaffesinde çömelmek itibariyle sağ tarafta muslukları olacak ve bir kutu derununda temiz pamuk bulundurulacak"tı. Mösyö'ye ilan asma, potin boyacısı, çiçek ve gazete satışı için de izin verilmişti. Ancak tuvalet salonlarının yalnız on tanesi inşa edilebilmiş ve sözleşme koşulları yerine getirilmediğinden depozite akçası Belediye'ye irad kaydedilerek bu girişim başarısız kalmıştır. 1980'lerde Turizm Bakanlığı'nın konu üs-

tünde özenle durması ve modern tuvalet kredisi verilmesi anımsanacaktır. TSE, alafranga hela taşları (seramik) standardını 6.7.1982'de, alaturka hela taşları (seramik, dökme demir) standardını 11.1.1987'de belirlemişken, "halka ve müşterilere açık WC'lerin sınıflandırılması ve özellikleri" 12.4.1990'da saptanmıştır.

Tuvalet Kâğıdı

> "Her Müslüman (...) söylemesi çok ayıp, kendini kirletmiş çocuk gibi önünü arkasını iyice yıkar. Bunun için abdest bozmaya gitmeden önce herkes beraberinde bir küçük ibrik içinde su götürür. Erkek olsun kadın olsun kıçlarını parmaklarıyla iyice temizlerler. Bu çok pis bir iş. (...) Türkler büyük abdestten sonra kâğıt kullanırlarsa peygamberlerine karşı büyük bir saygısızlıkta bulunmuş olurlar. Zira onlar nerede beyaz veya üzerine yazı yazılmış bir kâğıt görseler onu hemen kaldırıp bir yere saklarlar."(...) "Çocuk misali kıçının her tarafını iyice yıkar. Bir de biz Hıristiyanlara karşı övünürler!"

Dernschwam 1553'te Osmanlı ülkesine yaptığı geziden sonra Türklerin tuvalet temizliklerini böyle garipsiyor ve Hıristiyanlara karşı övünüldüğünü de haber vermiş oluyor.

Anadolu'da "tedariksiz abdesthaneye giren domalı domalı taş arar," atasözünün de gösterdiği gibi taharet âdetleri Avrupalılarınkinden farklıdır. Avrupa kültüründe tuvaletlerde hâlâ su musluğu bulunmadığı gibi kâğıt kullanımı da tuvalet kâğıdının üretilmesinden daha eskiye gider ve anlaşılan daha önce yaygınlaşmamasının nedeni kâğıdın nadirliğindendir. ABD'de mısır koçanının yaprağı, kırsal kesimde katalog sayfaları, kesilip hazırlanmış gazete kâğıdı uzun süre kullanılmıştır. Çin tuvaletlerinde kâğıdın daha önce kullanılmaya başlanması, kâğıt üretici bu kültür için olağan karşılanmalıdır. 589 yılında tuvaletlerde Beş Klasik kitabın ve üstlerinde bilgelerin adları olan kâğıtların kullanılmaması için ferman çıkarılmış, 1391'de saray için yılda 720 bin adet, imparator ailesi için daha kalın ama yumuşak 15 bin adet tuvalet kâğıdı tedarik edilmesi kararlaştırılmıştır.

1857'de ABD'de Joseph Gayetty'nin ürettiği tuvalet kâğıdı satışa çıkarıldıysa da, bir süre sonra satılmadığı için piyasadan kalktı. 1879'da İngiltere'de Walter Alcock'un yırtılarak kullanılan tuvalet

kâğıdı da başarılı olmadı. Aynı yıl Edward ve Clarence Scott ABD Philadelphia'da ticari başarıya ulaştı. Ancak tuvalet kâğıdının reklamı ayıp düşüncesiyle 1900'lü yıllara kadar yapılamadı. Tuvalet kâğıdı kanalizasyon sistemi yaygınlaştıkça otel ve lokantalardan başlayarak piyasada tutundu.

Tuvalet kâğıdı pahalı olduğundan Avrupa'nın çok yerindeki otellerde müşterilere sayıyla verilirdi. İlhan Selçuk 1970'li yıllarda yerini getirdikçe cici demokrasinin mutlu azınlık için tuvalet kâğıdı ithal etmesini eleştirirdi. Bugün ithal ikamesi sistemi terk edilip serbest ticaret tek yol sayıldığından, böyle tartışmalar yapılmıyor, fakat 2000 yılına gelindiğinde yalnız bir şirketin yaptığı son yatırımla ülkenin üretim kapasitesinin yüzde 60'ını ifade eden miktarla üretimi dakikada iki bin metreye, yılda 87 bin tona ulaşmış olsa da Türkiye tuvalet kâğıdı kullanımında dünya ortalamasının oldukça gerisinde görülüyor. Kişi başına Kuzey Amerika'da yılda 20, Batı Avrupa'da 10, Japonya'da 12 kilo tuvalet kâğıdı tüketilmekte ve dünya ortalaması 2,9 kilo iken, Türkiye'de kişi başına tuvalet kâğıdı tüketimi 0,95 kg'dır.

Nalın

Bugün şehirlerde nalın kalmadı, öyle ki nalınla takunyanın farkı da herhalde bilinmiyor. Nalın ayakyolu ve hamamda giyilirdi, evlerde "hamam" edilirken de, abdest alınırken de nalın kullanılırdı. Arapça ayakkabı demek olan nal sözcüğünün çoğulu olan iki ayakkabı anlamındaki "naleyn"den gelen nalın, yüksekliği, ön ve arka ayakların arasının geniş ve derin oyukluğu, ince işçiliği ve ayakları tutan şeridinin de özenli yapımıyla takunyadan ayrılır. Hamam günlerinde herkesin kendi nalınıyla hamama gittiği devirlerde şimşir ve abanozdan yapılmış nalınlar olduğu gibi, zenginlik arttıkça işlemeler de abartılıyordu. Takunya ise kabaydı, ön ve arkası fazla oyulmamıştı. Evin avlusunda, bahçe ve sokakta giyilir, çeşmeye, bakkala giden kızlar kullanırdı. Apartman yaşamıyla önce nalın günlük kullanımdan kalktı. Banyoların önüne plastik terlikler ve hatta bir zaman moda olan "tokyo"lar koyuldu. Denize girme yaygınlaştıkça deniz malzemeleri de gelişti ve eczanelerde de satılan bol çeşitli, hatta ortopedik plaj terlikleri banyolarda da kullanılmaya başlandı.

Kâğıt Mendil

Birinci Dünya Savaşı sırasında pamuk kıtlığı nedeniyle yeni, emici bir bandaj üretilmişti. Üretici Kimberly-Clark firması bu ürününe selülozlu pamuk anlamında "cellucotton's" adını vermişti. Savaştan sonra geliştirilen ürün kadınlar için havlu olarak düşünülerek piyasaya sürüldü ve daha çok gösteri dünyasında makyaj silmek için kullanılır oldu. Kleenex adıyla geliştirilen model, sinema artistleriyle yürütülen reklam kampanyasıyla kısa sürede başarıya ulaşarak kadınların çantalarına girdi. Firmaya gelen mektuplarda ise kadınlar kocalarının "krem mendilleri"ne burunlarını sildiğinden şikâyet ediyor, erkeklerse erkekler için modellerinin üretilmesini istiyordu. 1921 yılında üretilen, tek tek kâğıt mendil almaya yarayan özel kutuyla "kleenex" tüketimi daha da arttı. Firma 1930 yılında ürünün krem havlusu mu mendil mi olmasına karar verebilmek için bir anket-kampanya başlattı ve dağıtılan kuponların yüzde 61'inden mendil talebi çıktı. Peçete, havlu, mendil olarak ürünlerini çeşitlendiren firma 1936'da kırk sekiz çeşit ürün satıyordu. Amerika'da "kleenex" sözcüğü cins isim olarak dile yerleşti. Türkiye'de de son on yıla kadar Selpak aynı anlamda kullanılıyordu.

Kâğıt Havlu

Kâğıt havlunun piyasaya çıkmasında bir fabrika hatası etken oldu. 1907 yılında Scott kardeşlerin fabrikasında kesilerek tuvalet kâğıdı haline getirilecek olan ana kâğıt bobini hatalı çıkmıştı; kâğıt kalın ve buruşuktu. Kardeşlerden biri bu kâğıdın imha edilmesi yerine kâğıt havlu biçiminde piyasaya verilip denenmesini önerdi. İlk kâğıt havlular otel, lokanta ve halka açık tuvaletlerin bulunduğu yerlerde satıldı. Kâğıt havlu Amerika'da yıllarca evlere girmedi ve fiyatı iyice ucuzladığında, yeni bir ad altında 1931 yılından itibaren evlerde de kullanılmaya başlandı.

Misvak, Diş Fırçası

Eski Mısır'da İÖ 3000 yıllarından itibaren dişler kalem boyunda dallarla fırçalanırdı. Roma'da çeşitli maddelerden yapılan kürdanlar yaygındı. Afrika'da da birçok kabile adı diş fırçası ağacı olan *Salvadora persica*'yla dişlerini fırçalarlar.

Arak denilen ağacın kısa kesilen dallarının uçları liflendirilerek fırça haline getirilmesiyle yapılan misvakla diş fırçalamak sünnet kabul edilir ve Mısır Çarşısı, şifalı ot satan dükkânlar, Hacı Bayram gibi yerlerde satışı yapılmaktadır. Misvakla diş fırçalamanın on beş faydası sayılmıştır: Öncelikle şahadet kelimesinin söylenmesine vesile olmasıdır, ayrıca diş etlerini pekiştirir, balgamı giderir, safrayı keser, ağız ağrısını giderir, ağız kokusunu engeller, Allah misvak kullanandan razı olur, baş damarlarını kuvvetlendirir, şeytan gamlanır, gözler nurlanır, hayır ve hasenat çoğalır, sünnetle amel etmiş olur, ağzı pak olur, fasih'ül-lisan olur, misvaklı kılınan iki rekat namazın sevabı, misvaksız yetmiş rekatın sevabından çok olur (*Sirâcü'l- vehhâc*). Sarığa sokulu misvak erkek kıyafetinin bir parçası haline gelmişse de, bunun dindarlık iddiasıyla yapılması riyaya açık bir durum olarak da yorumlanmıştır.

Bugünkülere benzer kıl fırçalar ise 1498'de Çin'de yapıldı. Fırçanın kılları Sibirya ve Çin'in soğuk bölgelerinde yaşayan domuzdan alınıyor, bambu veya kemik sapa takılıyordu. Avrupa'ya ilk diş fırçaları Çin'den getirildi.

Avrupa'da diş fırçalamak yaygın değildi ve daha yumuşak fırçalar kullanılıyordu. Modern dişçiliğin kurucularından Dr. Pierre Fauchard 1723 tarihli ders kitabı *La Chirurgien Dentiste*'de at kılı fırçaların yararsızlığından şikâyet eder. Mikropların keşfinden sonra doğal maddelerden yapılan kürdan ve diş fırçalarının zararlı olabileceği anlaşıldı. Sıcak su fırçaları daha da yumuşatıyor ve pahalı fırçalara zarar veriyordu.

Naylonun icadından sonra 1938'de ilk naylon kıllı diş fırçaları üretildi. Fakat kıllar çok sert olduğundan diş hekimlerince beğenilmedi. Yumuşak fırçaların üretimi 1950'lerde mümkün oldu. Naylon fırçalar sağlığa daha elverişli olduğu gibi, bütün dünyada domuzdan kıl koparılmasına da son verdi.

Elektrikli diş fırçası 1961'de, pille çalışanı bir yıl sonra yapılmıştı ama fırçada değişiklikler son yıllarda arttı ve yaygınlaştı. Müziklileri, renk değiştirenleri, çeşitli sertlik derecelerinde ve çocuklar için olanları üretildi. Satılan diş fırçası adediyle fırçalanan diş arasındaki orantı ayrı bir konu ama, gençler ve özellikle de çocuklar daha sağlam bir diş eğitimi alıyorlar.

Diş Macunu

Bilinen ilk diş macunu Eski Mısırlıların İÖ 2000'lerde öğütülmüş süngertaşı ve sirkeyle yaptıkları karışımdı. Romalılar ise ağızlarını insan sidiğiyle çalkalıyorlardı. Zengin Romalılar kıtanın en güçlü sidiği olarak tanınan, Portekiz'den ithal edilen pahalı "macun"u kullanıyorlardı. Sidik kullanımı 18. yüzyıla kadar, daha sonra modern dişçilikte de kullanılan amonyağın ayrıştırılmasıyla devam etti.

1308'de berber loncasından ayrılan dişçilerin en önemli işlevlerinden biri de dişleri beyazlatmaktı. Dişler nitrik asitten elde edilen sıvıyla beyazlatılıyor ancak dişlerin minesine verdiği zararla çürüme hızlanıyordu, buna rağmen asidin kullanımı 18. yüzyıla kadar devam etti.

1802'de Napolili dişçiler Napoli suyundaki floridin dişlerin çürümesini engellediğini saptayınca diş macunu olarak florid ve bal karışımı kullanmaya başlandı ve 1840'larda İtalya ve Fransa'da yaygınlaştı. İlk bilimsel deneyler 1915'te ABD'de yapıldı ve floridin yararlı bulunmasıyla macunlarda kullanılmaya başlandı.

Avrupa ruhsatıyla her türlü malın üretilmeye başlanmasından önce bildiğimiz ünlü diş macunu markaları yerli ürünlerdi. Örneğin Radyolin, eczacı Necip Avni Akar tarafından 1927'de kurduğu Necip Avni Itriyat Fabrikası'nda önce Necip Diş Macunu adıyla üretilmişti. 1931'de adı değiştirilerek Radyolin yapıldı. Necip Bey Gripin'in de ruhsatını almış olduğu gibi Opon, Fay, Puro markalarının da üreticisiydi.

Resimli Şark, *Temmuz 1931.*

Ustura

12 Eylül'den sonra memur ve işçiler tıraşlarından dolayı baskı görür ve kıyafet yönetmelikleri çıkarılırken, YÖK de 1983'te sakal bırakan öğretim görevlilerini sakallarıyla görevleri arasında seçim yapmak zorunda bırakmıştı. Türk düşünce, basın ve edebiyatında yenilenme tarihinin öncü adı Şinasi ise, sakalını tıraş ettiği için memuriyetinden olmuştu. *Dede Korkut*'ta sakalı uzun olmak yabancı "tat eri" olmakla özdeşleştirilirken, İslamiyet'le birlikte sakal bırakmak sünnetler arasına girmiş, sakalın biçimi belirlendiği gibi, sakal duasıyla bırakılan sakalın kesilmesi de hoş karşılanmamıştır.

Ebussuûd Efendi "Zeyd sakalını tıraş edip ve kırkan kimsenin üstadı İblis ve Ebu Cehil'dir dese Zeyd'e ne lazım olur?" sorusuna, "Ebu Cehil idüğü malum değildir, evvelki haktır, her fiil-i nâ-meşruu ol öğretir," diye cevap vermiştir. Mevlana'nın da sakal konusunda "Ben hiç sakalları olmadığı için Kalenderileri kıskanıyorum," dediği ve "Az sakal erkeğin saadetindendir çünkü sakal erkeğin süsüdür. Onun çokluğu erkeği böbürlendirir. Bu da insanı manen öldüren şeylerdendir," hadisine uyarak, "Çok sakal sofilerin hoşuna gider. Fakat sofi sakalını tarayana kadar, arif Tanrı'ya ulaşır," görüşünde olduğu nakledilmiştir.

Klasik kaynaklarda, gece kitap okuyan bir muhteremin, kitapta, "Sakalı bir yumruktan uzun olanda akıl yoktur," diye okuyunca, kendi sakalının boyunu merak ettiği, elini atınca yumruğundan taştığını gördüğü, hemen kandili alıp taşan yerleri yakmak isterken elinin de sakalının da yandığı, ve kitabın kenarına "tecrübeyle doğrulanmıştır," diye şerh düştüğü çok yinelenen hikâyelerdendir.

Sermet Muhtar Alus, İstanbul'da ilk sakalsızın Alman Blum Paşa olduğunu, 1849'da sokağa çıktığında halkın kendisini akağalardan sandığını yazar. 1885'te dram aktörü Manakyan'dan başlayarak Aleksanyan, Arifi Bey, Burhaneddin Tepsi sakallarını tıraş etmiştir. Osmanlı vatandaşlarına hüviyet cüzdanı verilmesini düzenleyen ve bunlara saç sakal renginin de yazılmasını isteyen yasa tasarısı 1910 yılında görüşülürken, sakalın kesilebileceği, hüviyet cüzdanında yazılmasının gereksizliğini söyleyen mebuslara karşı Amasya mebusu Fazıl Arif Efendi'nin cevabı serttir:

"Bıyık ve sakalını tıraş eyler deniyor. Vicdanlı, hamiyetli bir insan, hiçbir vakit ne bıyığını, ne sakalını tıraş etmez. O bıyık ve sakalı kazımak birtakım adi sahtekarlar hakkındadır. Binaenaleyh bu kayıt kalkmamalıdır."

Ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra sakalını kesenler hızla artmıştır. Anadolu'da sakal ilmiyeye ait bir simge olduğundan sorun oluşturmamış, 1950'li yıllara kadar asker ocağında bıyıkları kestirmek zorunda kalan yiğitler zorlanmıştır.

Eski Mısırda sakallı olup olmamak statüye bağlıydı ve firavunlar tıraş olurlardı; mezarlarına tunç tıraş bıçakları da konulurdu. Eski Yunanlar Büyük İskender'in etkisiyle İÖ 4. yüzyılın sonlarından itibaren tıraş olmaya başladılar. Romalılar İÖ 300 yılında Roma zenginlerinin Sicilya'dan getirttikleri Yunan berberlere tıraş olma modasıyla sakallarını kesmeye başladılar. İmparator Hadrianus (İS 117-138) sakalı tekrar moda yaptıysa da tıraş olma âdeti yaşlılar dışında iyice yaygınlaştı ve yalnızca hizmetkâr, köle ve barbarlar sakallı kaldılar. Batı dillerinde ve Türkçede berber sözcüğü de Latince sakal anlamındaki *barba*'dan gelir.

Sakal konusunda zorluk yaşayan bir grup da Rus mujiklerdir. Rusya'yı Batılı yapmakta kararlı olan Büyük Petro sakalların kesilmesi gerektiğine karar verince boyarların direnişi ile karşılaşmış, buna karşılık sakal vergisi getirerek orta yolu bulmuş; Rus atasözü "Her gün tıraş olmaktansa yılda bir çocuk doğurmak yeğdir," derken, vergiyi veremeyen mujiklerin sakalı kestirilmiştir.

Fakir sınıflar daima kısa saç ve sakallıyken, zenginlerin modası sürekli değişiklik göstermiştir. Örneğin, aristokrasinin enfiye alışkanlığına tutulduğu dönemde bıyık kullanışlı değildir. XIV. Louis döneminde sakallar kesilmiş, romantikler tekrar uzatmış, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1920'lerden itibaren saç ve sakal yine kısalmış ve 1968 hareketinden sonra yine uzamıştır.

İlk emniyetli ustura Fransız berber Jean Jacques Perret tarafından 1762'de yapılmıştır. Keskin bıçağın metal mahfaza içine konduğu bu modelden, t biçimli modern usturaya geçiş 1880'lerde Amerika'da olmuştur, fakat bu usturaların da ucu değişmediğinden sık sık bilenmesi gerekir.

Jilet

Tıraşta devrim yapan buluş King Camp Gillette'e aittir (1855-1932). Ütopik sosyalistlerden olan Gillette 1894'te bastırdığı *The Human Drift* adlı broşüründe toplumsal düzen hakkında görüşlerini anlatır. Gillette 1871'de evlerinin yanması üzerine genç yaşta çalışmaya başlamış, birçok işe girdikten sonra metal eşya pazarlamaya başlamıştı. Massachusetts'deki evinde, mekanik aletler konusundaki yaratıcılığını gören mucit arkadaşının önerisiyle, bir yılını günlük kullanımı olan eşya listesini alfabetik sırayla çıkarıp kullanılıp atılacak bir eşya saptayıp üretmek üzere geçirir. 1895'te bir sabah tıraş olmak istediğinde usturasının körleşmiş olduğunu görür. Kullanılıp atılan ustura bıçağı üretme fikriyle harekete geçer ve gerekli malzemeyi alarak ilk jileti evinde imal eder. Fakat görüştüğü bütün imalatçılar kâğıt kalınlığında ucuz çelik üretmenin olanaksız olduğunu söylerler. Massachusetts Institute of Technology'deki (MIT) mühendisler de ona vazgeçmesini tavsiye ederler. 1901'de MIT'den profesör William Nickerson onunla işbirliği yapar ve jilet yapma fikrinin doğuşundan sekiz yıl sonra 1903'te ilk ürün piyasaya çıkar. Gillette'in resmi ve imzası bulunan jilet paketleri 51 ustura makinesi ve 168 jilet içermektedir. Kısa sürede üretim talebi karşılayamaz olur.

Cumhuriyet Almanağı, *1936*.

Muhit, *1930*.

Gillette, rekabetin yol açtığı israfı önlemek ve akılcı-planlı bir toplum geliştirmek yönündeki kuramsal düşüncelerini uygulamaya geçirmek için 1910'da Theodore Roosevelt'ten Arizona'da kurulacak deneysel "Dünya Şirketi"ne destek isteyerek bir milyon dolar vermeyi önerir, makaleler yayımlarken, Birinci Dünya Savaşı'nda Amerikan hükümetinin ordu için 36 milyon jilet ısmarlamasından sonra jilet tıraşın ayrılmaz öğesi olur.

Türkiye'de Gillette adı jilet biçiminde cins isim olarak yerleşti. Jilet firmaları çoğalınca, jiletin adı tıraş bıçağına dönüştürülmek istendi. Alman ve İsveç firmaları değişik marka ve isimlerle jilet üretip sattılar. Türkiye'de en çok yaygınlaşan markalar Gillette, timsahlı ambalajıyla "Nacet", diş macunu markası olarak tanınan Radyolin ve Radium lambası jiletleri, yerli olarak da hem İsveç çeliğini hem de yerli malı kullanmayı öneren paketlerde satışa sunulan Emir, Yalova, Hasan, Keskin, Altın Tıraş gibi markalardı.

Türkiye'de plastik saplı, kullanıldıktan sonra atılan tıraş bıçağının adı da bir dönem Permatik olmuştu. Dolmakalem, çakmak, mendilden sonra tıraş bıçakları da plastikleştikten sonra, iki, üç bıçaklı, çelikleri çok daha gelişkin ve çok daha uzun süre kullanılabilen modeller üretildi.

Tıraş Makinesi

Amerikan ordusunda Alaska'da askerlik yapan Jacob Schick, jiletini yıkamak için buzu kırmak zorundadır ve suya ihtiyaç duyulmadan kullanılabilecek bir tıraş bıçağı üstünde çalışmaya başlar. Savaştan sonra elektrikli tıraş makinesini icat eden Schick, beş yıllık çalışmanın ardından kendi küçük elektrik motorunu yapar ve 1923'te patentini alır.

Üreticiler elektrikli tıraş makinesine talep olmayacağı düşüncesiyle Schick'in makinesine yatırım yapmazlar. Evini ipotek eden ve borca batan Schick 1931'de, büyük bunalım yılında, kendi makinesini satışa çıkarır. O yıl üç bin makine satabilir.

Kazancıyla reklam kampanyaları düzenleyen Schick 1937'de ABD, Kanada ve İngiltere'de iki milyon makine satabilmiştir. 1940'lı yıllarda elektrikli tıraş makinesi üretiminde de rekabet baş-

lar ve Remington firması iki başlı ilk makineyi üretir. 1940'ta Remington doğrudan kadınlara hitap eden elektrikli tıraş makinesi modeliyle alanında önemli bir adım daha atar.

Şofben

Hamamlar banyoya dönüşünce, banyoda su ısıtmak için de yeni teknolojiler gerekti. Önce soba benzeri su kazanları kullanıldı sonra yakıtlar değişip çeşitlendikçe ve şebeke suyu bağlandıkça, Fransa'da kullanımı 1898'de başlayan "chauffe-bain" devreye girerek havagazı, bütan gazı, elektrik ve doğalgazla suyu kısa sürede ısıtan teknoloji geldi. Şehir yaşamının sağladığı sistemlerden yararlanan şofbenlerle birlikte gelişmiş teknoloji kullanan bilgisayar donanımlı termostatlı kazanlarla bireysel seçim olanakları da arttı.

Cumhuriyet Almanağı, *1936*.

Bornoz

Banyodan sonra giyilen havlu elbise birçok eve çocuk ihtiyacı olarak girdi. Ama Refia Sultan'ın terekesinin de gösterdiği gibi İstanbul'da 19. yüzyılın ikinci yarısında bornoz belirli bir kesimin kullanımına girmişti.

Bornoz aslında Arapça "burnus"tan gelir ve kukuletalı maşlahtır; Osmanlıcada "bornûz" ve "bürnüs" biçimiyle kollu, başlıklı hamam havlusu anlamı yanında, Arapların üste giydikleri giysi ve bir çeşit kadın yeldirmesi anlamlarıyla da bulunur. Kuzey Afrika'yla ilişkisi bulunan gemiciler tarafından İstanbul'a getirilmiştir. Edmondo de Amicis 1875-76'da Galata Köprüsü'ndeki kalabalığın çeşitliliğini anlatırken "beyaz burnuzlu Bedevi" de saydıkları arasındadır.

Fransızcaya "burnous" olarak 1556'da girdi, 1830'da halen "manteau d'Arabe" (Arap mantosu) anlamını koruyordu. Eskiden Malta şövalyelerinin giyimi iken 1814'te saptandığı gibi banyo kıya-

feti haline de gelmeye başlamıştı. Türkçenin tarihi sözlüğü olmadığı için bornozun banyoda kullanılmaya başlanmasında Fransız etkisi olup olmadığını saptayamıyoruz. Ama Bursa havlu ve bornozları her zaman meşhurdu.

Şampuan

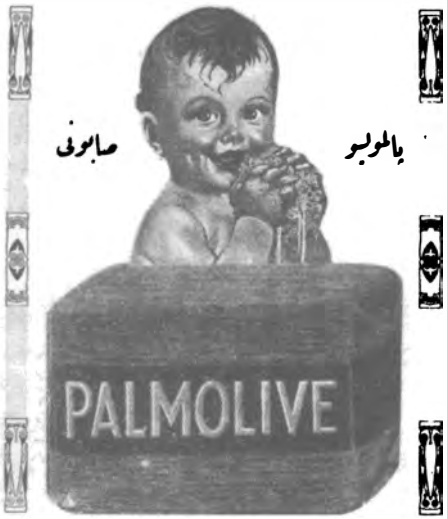
Eski Mısırlılar saçlarını sitrik asitle yıkarlardı. Yüzyıllarca evlerde yapılmış kokulandırılmış sitrik asit ve sabun karışımları kullanıldı. Kaynamış suda sabuna soda veya potas katarak elde edilen karışım modern şampuanın atasıydı ve ortaçağdan itibaren evlerde üretilmekteydi. Şampuan sözcüğü İngiltere'de Hindistan yönetimi Doğu Hindistan Kumpanyası'ndan alınıp hükümete devredildiğinde ülkeyi saran Hint modası sırasında yaygınlaştı. Hintçede masaj yapmak anlamında gelen "champo" sözcüğü bu anlamıyla 1740'lardan itibaren Hindistan'dan söz eden kitaplarda görüldü, Hint modası sırasında kuaförler tarafından günlük İngilizceye sokuldu. Her dükkân kendi "şampuan"ını yapıyor ve formülünü sır olarak saklıyordu. 1890'larda Almanya'da ilk gerçek deterjan temeline dayanan şampuan üretilip Birinci Dünya Savaşı sonrasında piyasaya çıktı.

Massachusettsli John Breck, kendi saç dökülmesini durdurmak için verdiği mücadele sonucu ürettiği özel şampuanlar ve masaj tekniklerine dayanarak 1908'de güzellik salonu açtı. Kısa sürede şampuanları piyasada satılmaya başladı ve 1930'da normal, 1933'te yağlı ve kuru saçlar için şampuan üretti.

Sabun

Bir Roma efsanesine göre sabun Roma'daki Sapo tepesinde tesadüfen keşfedilmiştir. Kurban edilen hayvanların küllerle karışan yağları Tiber nehrine sürüklenirmiş; burada çamaşır yıkayan Romalı kadınlar, bu kaygan maddenin karıştığı suyla yıkadıkları çamaşırların daha kolay temizlendiğini görmüşler.

Romalılar sabunu tesadüfen keşfetmiş olabilirler; ama sabun çok daha eskilerden beri bilinen bir temizlik malzemesiydi. Gerek insan bedeninin gerekse giysilerin düzenli olarak temizlenmesinin tarihi, uygarlık tarihi kadar eskidir. Bu tarih, insan uygarlığının filizlendiği Me-

Resimli Ay, *1928*.

zopotamya ve Nil vadilerinde insanlık kültürünün birçok öğesiyle paralel bir gelişme göstermiştir.

Bazı kayıtlar İÖ 2800 yıllarında Babillilerin bir çeşit sabun kullandığını göstermektedir. Hititler ise çöven, helvacıkökü, sabunotu külleriyle temizlik yapmaktaydılar. Eski Mısır, beden ve giysi temizliğinde bugün hâlâ kullanılmakta olan sabunu ilk üreten uygarlık olarak tarihe geçmiştir. *Tevrat*, hem bedensel hem de ruhsal kirlenme olan "murdar"lık durumundan çıkabilmeleri için insanlara giysilerini de yıkamalarını emretmektedir (Levililer, XI, 39-40):

> "Ve yiyebileceğiniz hayvanlardan biri ölürse, onun leşine dokunan akşama kadar murdar olacaktır. Ve onun leşinden yiyen esvabını yıkayacak ve akşama kadar murdar olacaktır; onun leşini taşıyan da esvabını yıkayacak ve akşama kadar murdar olacaktır."

Tevrat giysilerin ve bedenin yıkanmasında nasıl bir yöntem uygulandığı konusunda da bilgi vermektedir (Yeremya, II, 22):

> "Çünkü kül suyu ile yıkansan ve çok sabun kullansan da yine fesadın önünde kirli duruyor."

Halen arapsabunu olarak bildiğimiz yoğun sıvı sabun ise ilk defa İÖ 6. yüzyılda, Fenikeliler tarafından geliştirildi. Fenikeliler keçi yağı, kül ve potasyum karbonatı suda kaynatarak ilk sıvı sabunu ürettiler. Daha sonraları ise, Romalılar Pompeii'de Avrupa'nın ilk sabun imalathanesini kurdular.

Roma dışında kalan Avrupa coğrafyasında sabun 8. ve 14. yüzyıllar arasında görülmeye başlandı. İtalyanca "sapone", Yunanca "sapuni", Sırpça "sapun", Fransızca "savon", İspanyolca "jabon", Almanca "Seife" biçimiyle Avrupa'ya geçen Arap sabun tekniği İspanya'dan Avrupa'ya yayıldı. İlk önce Marsilya'da üretilen sabunun Almanya üzerinden İngiltere'ye ulaşması 1300'lü yılları buldu. Kuzey Avrupa'da sabun lüks sayılıyor, hayvani yağ ve külden kendi ürettikleri sabun kötü koktuğu için yalnız çamaşır yıkamakta kullanılıyordu.

Bu gecikme sadece Avrupa'nın kuzeyiyle sınırlı değildir. Amerika ve Asya'da da bir çok ulus benzeri temizlik malzemelerini geç tarihlerde kullanmaya başlamıştır. Bunun nedeni bu halkların göçebe olması ve kültürlerinde suyun çok kutsal bir yere sahip olmasıdır.

Göçebe toplulukların çoğu yıkanmaktan uzak duruyordu ve bunun en önemli nedeni suyun kirletilmemesi gereken kutsal bir varlık olarak kabul edilmesiydi. Moğol İmparatoru Cengiz Han'ın yasaları elbiselerin hiç yıkanmadan eskiyene kadar giyilmesini emreder. Ayrıca suya elleri daldırmak yasaktır ve eğer suya işenirse bu suç ölümle cezalandırılmaktadır. Suyla ilgili yasakları şiddetle uygulayan Çağatay Han öldükten sonra şair Sedid Aver şunları yazar:

> "Korkusundan kimsenin su'ya giremediği adam
> Ölümün engin deryasında boğulup gitti."

Ancak yine de Moğollar çamaşır yıkamaktaydılar; çünkü 1253-1255 yılları arasında Moğol İmparatorluğu'na elçi olarak giden Willem van Rubroek, Moğolların elbiselerin yıkanması halinde Tanrı'nın hiddetlenerek yıldırım yağdıracağına inandıklarını, buna rağmen elbiselerini yıkayıp kuruması için asanlar olursa, dövülerek ellerinden çamaşırlarının alındığını yazmaktadır. Moğollar, bedeninin tamamını yıkayan bir insanın balık olacağına inanmaktaydılar. 20. yüzyılın başındaki Moğol hükümdarının karısı dışarıdan getirttiği malze-

meyle sarayına bir banyo dairesi inşa ettirip her gün banyo yaparak bedenini yıkayan ilk Moğol oldu.

Bizans'ta sabuncu esnafı bir lonca etrafında üretim yapıyordu; başkent Konstantinopolis'te 10. yüzyıldan beri sabuncu loncası faaliyetteydi. Bu gelenek hemen hiç değişmeden Osmanlı'ya geçti.

1780 tarihli bir Osmanlı elyazmasında renkli ve kokulu sabunların nasıl üretileceği anlatılmaktadır:

> "Sıvı kara günlük ve mahlep ve albız tırnağı onar dirhem ve karanfil ve zencefil birer dirhem ve zurunbad ve aselbend beşer dirhem ve arakî sabun iki yüz dirhem. Önce sabun bıçak ile yufka yufka doğranıp, gül suyu ile ıslatıp dövülmüş eczayı katıp, hamur edip, dilediği gibi kesip kuruta. Dilerse kalıba vura... Ve eğer renkli sabun olsun dersen, ağ olmayıp: Dört dirhem karanfil ve dört dirhem tarçını ve on dirhem sandalı iyice döğüp, ince elekten geçirip katasın. Gül suyu ile yoğurup hamur edesin."

Osmanlılarda bilinen üç temel sabun türü vardı: Beyaz sabun, yeşil sabun ve arapsabunu. Ekonomik durumu iyi olanlar hemen her işte beyaz sabun kullanırlardı; ama beyaz sabun genellikle beden ve çamaşır temizliğinde, yeşil sabun ise bulaşık ve çocuk bezi temizliğinde tercih edilirdi. Bunlardan başka, özellikle çamaşır yıkamakta kullanılan "kara sabun" vardı ki, kil, don yağ ve kireç karıştırılarak yapılırdı.

Bugün birçok orta sınıf evinin banyosunda küçük sepetler içinde anlaşılmaz bir banyo süsü olarak duran çeşitli hayvan, meyve biçimlerindeki renkli sabunlar ilk defa meyve biçiminde Osmanlı'da üretilmiştir. Beyaz sabunun eritilmesinden sonra içine birkaç damla gülyağı katılır ve soğumaya bırakılır. Bundan sonrası ustanın maharetidir; kalıp elle meyve biçime getirilerek boyanır ve "miss" sabunu adıyla satılırdı. Miss sabunu dışında Osmanlı'da çiçek sabunu, misk sabunu, hünkârî (miskî) sabun, alaca sabun, arakî sabun, kara sabun, mine sabunu, kokulu sabun, Kandiye sabunu, fes sabunu, arapsabunu, Irakî sabun, Trabluskarî sabun, Girid sabunu ve leke sabunu adıyla birçok sabun türü satılmaktaydı.

1811'de Fransız kimyager Michel Eugene Chevreul, dünyanın neredeyse beş bin yıldır kullandığı sabunun içinde değişik yağ asitleri bulunduğunu keşfetti. 1823'te ise bütün hayvani yağların organik

asitlerle birleşmiş gliserinden ibaret olduğunu; bütün asitlerin alkalilerle reaksiyonunun tuzları meydana getirdiğini, organik asitlerin alkali tuzlarına da sabun dendiğini açıkladı.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaynatma sisteminin yerini buhar sisteminin almasıyla sabun üretimi sanayiye dönüştü ve 1884 yılında W. H. Lever tarafından ilk defa ambalajlı sabun piyasaya sürüldü.

Osmanlı İmparatorluğu'nda da hemen aynı dönemlerde sabunhanelerin yanı sıra sınai üretime geçilmiş ve 1863 tarihli Kalevi Maddelere Dair Kararname ile üretim esasları belirlenmiştir.

1900'de Lever ilk defa toz sabunu üretti. Bundan önce sabunlar evlerde kadınlar tarafından kesilip öğütülmekteydi. Toz sabunun suya daha çabuk karışması çamaşırların temizlenme oranını yükseltiyordu.

Zeytin üreticisi bölgelerde yerli sabun üretimi ve Edirne'de kokulu ve meyve biçimli sabunculuk yakın yıllara kadar devam etti. Fakat tuvalet sabunu ithal ediliyordu. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce 25 milyon kiloyu bulan sabun üretiminde zeytin, keten, haşhaş, ayçiçeği, kendir, pamuk, susam, mısır, şalgam, soya fasulyesi, yerfıstığı, kemik yağı, at yağı, hayvani iç yağlar kullanılmaktaydı. Sümerbank İzmit sütkostik fabrikasının açılışı sabun üretimine katkıda bulundu ve 1952 yılında Sabun Normları Tüzüğü çıkarıldı.

Deterjan

Yıkama işlemi, fiziksel ve kimyasal süreçleri içerir; kirlilik yaratan maddelerin su geçirgenliğini artırarak ve özellikle çamaşır lifleri yerine deterjan molekülleriyle etkileşimini sağlayarak arındırılması, kimyanın gelişimiyle doğrudan ilgilidir. Ama kimyanın harekete geçmesinde yine savaş önemli bir rol oynamıştır. Yıkamada sabun kullanımı, suda bulunan mineral ve asitlerin erimeyen moleküller oluşumuna yol açması nedeniyle sorunludur. 1890'larda bu etkileşimi engelleyici kimyasal çalışmalar sonucu ilk deterjanlar üretilmeye başlanmıştır. Fakat araştırma ve üretimin yaygınlaşması Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'da olmuştur. Sabun yapımı yerine sentetik ürünlerin kullanımını artırma çabası, sabun yapımında kullanılan değerli yağların askeri araçlar ve silahlara ayrılabilmesi amacını taşır.

Alman kimyager A. Kraft'ın, suyu seven ve sudan kaçan moleküller üstüne yaptığı çalışmalarla ilk kez 1890'da ürettiği deterjan, Müttefik ablukası altında kalan ülkede gündeme gelerek, M. Hetzer ve H. Gunther adlı kimyacıların hazırladığı deterjan Nekal adıyla piyasaya çıkarıldı. Bu ürünün savaş zamanında sabunu ikame edeceği düşünülüyordu. Deterjanın sabuna üstünlükleri görüldü ve çeşitlenip gelişerek 1920'lerden itibaren kullanımı yaygınlaştı. Ama çamaşırın ayrılmaz parçası haline gelmesi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında otomatik çamaşır makinelerinin evlere girmesiyle oldu.

1929'da Alman kimyager Hans Krais deterjana boyarmadde katmayı akıl etmişti. Bu maddeler, gün ışığında giyildiğinde gözle görünmeyen ultraviyole ışınlarının giysilere parlaklık vermesini sağlıyordu. Elbiselerin doğal sararması böylece engellenerek "daha beyaz" olmaları sağlandı. Böylece deterjan, girdiği yerde çivit kullanımına da son verdi. Çivit ağacı ve çivitotu adlı, Eski Mısır, Yunan, Roma, Peru'da kullanılan, en çok Hindistan'dan ithal edilen bitkilerden elde edilen boyarmaddeyle "beyaz"lara mavi bir renk veriliyor, daha çabuk kirlenmeleri önlendiği gibi daha parlak görünmeleri sağlanıyordu. Anadolu'da yetiştirilen ve ihraç edilen çivit, halıcılıkta da kullanılıyordu. 1880 yılında Almanya'da indigo boyarmaddesinin sentetik olarak üretilmesinden sonra çivit önemini kaybetti (aslında "indigo" sözcüğü, Eski Yunan'da çivite verilen addı ve geldiği yer nedeniyle Hindistan'dan demekti). Doğu ürünlerinin Avrupa zenginlerinin modası olduğu ve Avrupa çivitotuna göre çok daha etkin ve ucuz olduğu için rağbet gören Hindistan çiviti, yerli üreticileri korumak için Fransa, İngiltere ve Almanya'da 1600'lerin son çeyreğine kadar yasaklanmıştı. Bugün Anadolu'da yalnız yabani olarak yetişmektedir. Son yıllarda bitkisel boyanın önem kazanması üzerine çivit boya üretme çalışmaları yapılmış ancak yöntem unutulmuş olduğu için başarılı olunamamıştır. Oysa 1960'lı yıllarda çivit piyasada temizlik malzemesi olarak satılan bir

Bütün Dünya, *Haziran 1950.*

üründü, hatta en tanınmış markası Öküzbaş olduğu için bir devlet büyüğüne de ima yoluyla "çivit" denirdi.

1960'larda çok köpük üreterek hem bulaşığın arındırılmasını zorlaştıran, hem atıksu ve kanalizasyon yoluyla denizlere karışan ve bu sulardaki organik maddelerin biyolojik etkenlerle ayrışmasını geciktirerek çevre kirliliğine yol açan alkil benzen formülleri değiştirilerek Lab ya da Las gibi düz zincirli alkil grupları kullanılmaya başlandı.

Latince *detergere* (temizlemek) fiilinden üretilen "detergent" sözcüğüyle adlandırılan ve Fransızca okunuşuyla Türkiye'de 60'lı yıllarda kullanımı yaygınlaşan deterjanın üretimi 1970'te beş bin tona ulaşmıştı. Son on yılda deterjan üretiminde 800 bin tondan, yüzde 50 kapasite kullanımıyla 2,5 milyon tona ulaşılmıştır. Buzdolaplarından sonra deterjanlarda da çevreye yönelik uluslararası normlar getirilmiştir ve son beş yıldır, baldan sarımsağa her şeyin "organik"i revaç bulurken, yavaş yavaş çevreye zararsız deterjanlar da ilgi çekmeye başlamıştır.

Çamaşır Makinesi

Çamaşır yıkamanın teknolojisinde, beş bin yıl boyunca büyük adımlar atılmamışa benzemektedir. Halil Erdoğan Cengiz, Anadolu'nun elli yıl öncesinden söz ederken, "Çamaşır makinesinin değil kendisi; adı, sanı, hayâli bile bizim o taraflara adımını atmış değildi," demektedir.

Modern teknoloji öncesinde çamaşır yıkamak hiç de sanıldığı kadar kolay, sıradan bir iş değildi. Çamaşır yıkamak, en az iki günlük, uzun bir uğraş gerektiriyordu.

Çamaşır yıkamak için mutlaka hazırlık yapılması, bir gün önceden meşe odunu külünün bir gaz tenekesinde ya da kazanda iyice kaynatılması gerekirdi. O su ateşten indirilip dinlenmeye bırakılırdı. Küller iyice dibe çöker, su tamamen berraklaşırdı. Çamaşıra başlanacağı zaman ocakta kaynayan su ile soğuk küllü su, uygun miktarda (genellikle bir tas küllü suya iki tas sıcak su), leğende, birbirine karıştırılır; bu su ve sabunla çamaşırlar yıkanırdı.

Çamaşır yıkamakta tercih edilen ve yaygın olarak kullanılan yöntem küllü su yöntemi ise de, bunun zorlukları nedeniyle, kimi zaman

çamaşır sodası da kullanılırdı. Bazıları küllü suya da çamaşır sodası katarlardı. Yine de çamaşırların en iyi biçimde küllü suyla temizlendiğine inanılırdı. Küllü suyun Anadolu'da kullanımı o denli yaygındı ki, bundan 70-80 yıl öncesine kadar mahalle aralarında dolaşıp kül toplayıp satanlar vardı.

Küllü suyla çamaşır yıkamanın zorluğu sadece harcanan zaman ve emekten ibaret değildi; kaynar su, küllü su, kimilerinin buna eklediği sodayla çamaşırların kirini çıkarabilmek için iyice çitilemek, çamaşır yıkayanların ellerinde ağır tahribat yapar, deri soyulmaları ve kızarıklıklar günlerce süren acılara neden olurdu. Bu gibi etkilerden kaçınabilmek amacıyla da, çamaşırlar kimi zaman ayaklarla kimi zaman da "tokaç" denilen çamaşır tokmağıyla dövülerek yıkanır, bu kez de çamaşırlar hızla yıpranırdı. Küllü suyun özellikle renkli çamaşırlar üzerindeki olumsuz etkisi şiirlere bile konu olmuştur. 1814'te ölen ve önemli bir hiciv ustası olarak bilinen Adanalı Seyyid Osman Sürîri şöyle der:

> Müşterînin çamaşırcı alaca anterisin
> Urmasın küllü suya belki boyasın çıkarır.

İlk çağlardan itibaren kadınlar çamaşırları derelerin kıyısında pürüzsüz taşlar üstünde tokaçlarla döver, ovar, çitilerlerdi. Suyun daha etkin kullanılmaya başlanmasından sonra köy meydanlarına yapılan çeşmeler de çamaşır yıkama yerleri haline geldi. Anadolu'nun bazı köylerinde, köyün ortak bir kullanım alanı olarak taş çamaşırhaneler de inşa edilmiştir. Bu çamaşırhanelerde çeşme, çamaşırı suya yatırmak, tokaçlamak, çitilemek için yapılmış özel taş bölümler vardı; ama bütün bu gelişmelere rağmen modern çağa kadar çamaşır yıkama teknolojisi yavaş bir hızla gelişti.

Çamaşırların sürtülerek yıkandığı oluklu tahtalar, leğenler ve sıkma merdaneleri çamaşır yıkama teknolojisindeki önemli dönüm noktalarını oluşturur. Ancak Sanayi Devrimi'nden sonra, 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, durum birden değişti. 1858'de Hamilton E. Smith, Amerika'nın ve tabii ki dünyanın ilk mekanik çamaşır yıkama cihazının patentini aldı. Hemen ardından "Harpers Twelvetrees" çamaşırları kendi kendine çitileyen bir makine tasarladı. İlk çamaşır makineleri

büyük bir kutu biçimindeki tekne içinde dönen çarklardan ibaretti. Teknenin yanındaki kol elle çevrildiği zaman içindeki çarklar da dönerek sudaki çamaşırı karıştırır, kirlerini akıtırdı. Ancak bu makineleri kullanmak da neredeyse çamaşır tokaçlamak kadar zor bir işlemdi.

1908'de Thomas J. Meroney daha "tuhaf" bir makine geliştirdi. Meroney'in makinesi çamaşırların üzerine sıcak buhar püskürterek kirleri hızla temizliyordu. 1908'de, Amerikalı A. J. Fisher elektrik motoruyla çalışan bir makine geliştirdi ve yüzyılın ortalarına varılmadan çamaşır yıkama teknolojisinde büyük gelişmeler sağlandı.

İlk motorlu çamaşır makinelerinin çoğunda teknenin ortasına hem yukarı-aşağı hem de sağa-sola hareket eden bir mille tutturulmuş karıştırıcı, çamaşırları da çevirerek sabunlu suyun aralarından geçmesini sağlar ve çamaşırları yıkardı.

Yüzyılın ortalarında bir İngiliz firması karıştırıcıyı teknenin iç kenarına yerleştirmiş, bir pervane hızıyla dönen karıştırıcının çamaşırlara değmeksizin yalnızca suyu şiddetle karıştırarak, su içinde alabora olan çamaşırların yıkanmasını sağlamıştır. Bu teknoloji, teknik özellikleri son derece gelişmiş günümüz otomatik çamaşır makinelerinin ilk örneğidir.

Otomatik çamaşır makineleri sadece bu hızlı dönüşle çamaşırları yıkamakla kalmaz. Makine önce yıkanan çamaşırların suyunu sıkar. Ardından teknenin içinde büyük bir hızla döndürülen çamaşırlar, santrifüj gücüyle sularını kaybeder ve kısa süreli bir havalandırmadan sonra ütülenecek kadar nemli bir hale gelirler.

1950'lerde özellikle ABD'de çamaşırhaneler hızla yaygınlaştı; bu çamaşırhaneler kamusal bir alan oluşturarak mahallelerin toplumsal yaşamını da zenginleştiriyordu.

1950'lerden itibaren çamaşır yıkama teknolojisi, makine ve deterjanlarda paralel bir gelişim yaşandı. Sıcak suyun yüksek devirli motorlar aracılığıyla yıkama teknelerinde hızla dönmesini sağlayan otomatik çamaşır makineleri deterjanların daha çok köpürmesine neden olmuş ve bu sorun da deterjan teknolojisinde yeni bir aşamayı ortaya çıkarmıştır. Deterjanın köpürme oranı ayarlanabilir bir hale getirilmiştir.

Pamuk, ipek, yün, akrilik gibi değişik malzemelerden üretilen ve farklı malzemelerle boyanmış olan giysilerin farklı etkilenme derecelerini dikkate alan deterjanlar geliştirilmiştir. Çamaşır makinesi üreti-

cileri de bunu göz önünde bulundurarak yıkama sürelerini, su sıcaklığını, devir hızını ve hatta deterjan kullanım miktarını ayarlayabilen programlar geliştirmişlerdir.

Bugün artık çamaşırları kir ve lekelerden arındırmak için bilinen tüm maddelerden daha etkili olan deterjanlar, giysilerimizin ömrünü uzatan yumuşatıcılar, hoş kokulu temizlik ürünleri ve gelişmiş çamaşır makineleri sayesinde, çamaşır yıkamak için harcadığımız zaman birkaç dakikadır. Gelişen çamaşır yıkama teknolojileri zamandan sağladığı büyük tasarrufun yanı sıra, kullandığımız malzemenin ömrünü uzatarak para tasarrufu da sağlamaktadır.

Türkiye'de çamaşır makinesine talep 1950'lerde kendisini hissettirmiş, 1959'da Arçelik, bir yıl sonra Profilo üretime başlamıştır. 1979 yılının rekor satışı 313 bin makinedir. 2000 yılına gelindiğinde sektörde bulunan on sekiz şirket, üretimin yüzde 53'ünü elinde bulundurmaktaydı. Bugün ise Bosch-Siemens, Electrolux-AEG gibi firmalar yanında Arçelik, Profilo ve Vestel de, krize rağmen kapasite artırımı düşünmektedirler ve yıllık üretim 600 binler civarındadır.

VIII
Giyim Kuşam

Kılık kıyafette devrim yaşamış bir toplumuz. Gerçekte kıyafet düzenlemeleri uzun bir tarihe yayılıyor. Yaşar Yücel'in yayımladığı ve 1643-44'te Şeyhülislam Yahya Efendi'nin yazdığını saptadığı, Osmanlı düzeninin niçin bozulduğunu araştıran eserler türünden *Kitâbu Mesâlih'il-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn* adlı eserde, her millet, meslek ve zümrenin ayrı kıyafetinin olmasına ne kadar önem verildiği görülmektedir:

> "Şol kimesneler ki ekâbir olmayalar, hiç uzun kaftan giymeseler yasağ olunsa (...) sevâbdür. Edebsize edeb öğretmek lâzımdur. (...)" "Şimdiki zamânda ekâbirin kulları ma'lûm olsun, gavga itmesünler, gavga iden ma'lûm olsun diyü bir külâh vaz'olunmuştur gâyetle ma'kul buyurılmışdur. Acemi oğlanları kısa saru külâh giyseler ahur halkı uzun sarı külâh giyseler uzanla kısa farkı hemân kifâyet iderdi. (...)" "Bir husûs dahi budur ki bazı derzi kâfirleri vardır ki kırmızı yelken takye ve kırmızı arakiyyeler giyerler. Müslümanlar bilmezler ki Müslüman mıdur, kâfir midür bilmeyüb selâm virirler, ri'âyet iderler. Günahdur, bunlara dahi yasağ olunsa."

I. Abdülhamid 1776'da elbise nizamnamesi çıkararak "hademe, esnaf ve hıref (zanaat) erbabı" devlet ricaline mahsus giyime özenip, kazançları süslerine yetmeyince yolsuzluklara cüret ettiklerini sapta-

yarak, bu âdete son verilmesini ister. Zaman zaman çıkarılan nizamnamelerle Osmanlı yönetiminin giyimde gösterişten ve kadınlarda şeriata mugayir kıyafetlerden şikâyet ettiğini görüyoruz.

Bütün düzenleme ve modalara karşın Anadolu'da halkın kıyafetinin esas olarak 20. yüzyıla kadar değişmeden geldiği görülmektedir. İstanbul ve büyük şehirlerde kadın kıyafetlerinde görülen modalar ve sarık yerine fesin (bkz. Şapka) kabul edilmesine karşılık, yüzyıllarca kıyafet aynı kalmıştır. Bu durum, 15. yüzyıla kadar Avrupa için de geçerlidir.

Avrupa'da yaygın giyim Roma ve Eski Yunanlarda olduğu gibi tunikti. Akdeniz'in kuzeyine çıkıldığında ise bu basit tunikler "dolak"lara dönüşüyordu. 1350'den itibaren elbiseler, zamanın tutucularınca tepki çekse de daralmaya ve kısalmaya başladı. Kadın elbiseleri de aynı biçimde daraldı ve dekolte giyim görüldü. Bu tarihten sonra moda oluşmaya başladı ve yeni giyim tarzları her bölgeye aynı hızla yayılmadığından ulusal kıyafetler ortaya çıktı.

İtalyanların öncülüğüne karşın, modada Fransa kısa sürede etkin ülke haline geldi. Venedik'in gücünü koruduğu 15.-16. yüzyıllarda bile Fransız modası bu şehre girmişti. Fransız tarzının yayılmasında Fransız model bebekleri çok etkili olmuştur. Venedik'te açılan en eski konfeksiyon mağazalarından birinin adı bile, Fransız bebeği anlamına gelen *La piavola de Franza*'dır. 18. yüzyılda artık tam anlamıyla modadan söz edilebilir. Özellikle kadın dergileri aracılığıyla kadın modası sektör halinde gelişmektedir.

Yeniçeri ordusu kapatılıp Asakir-i Mansure ordusu kurulduğunda, Osmanlı ordusunda ve padişahtan başlayarak bürokrasisinde, başlık dışında Avrupa modası geçerli olmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin Avrupa uyumuna dahil edildiği Kırım Savaşı (1856) sonrasında mobilyadan masa adabına kadar Avrupa tarzı hızla benimsenmeye başladığı gibi, *Kâtibim* şarkısının çıktığı bu dönemde şehirli erkek kıyafeti de Avrupa tarzına uymuştur.

Son dönem Osmanlı kıyafeti hakkında Abdülhak Şinasi Hisar'ın betimlemesi, konuyu somutlaştıracaktır (*Çamlıcadaki Enişte*miz, 1944):

> "Sultan Mahmud devrinde eski parlak ve azametli kıyafetlerini bırakarak garplılaşmak temayülü ile ilk giydikleri Avrupa esvapları cedlerimizi fena halde çirkinleştirmişti. Zira onlar bu şeylerin iyisini kötüsünden ayırt edemedikle-

rinden şalvara benziyen pantolonlar, cübbeyi andıran caketler, kürkü hatırlatan gocuklar, paltolar ve bu görgüsüz elbiselerle hiç uymayan renkli boyun bağları giyinip kuşanmağa ta o zamanlarda başlanılmıştı ve bu uygunsuzluk ta Sultan Hamit devrinde bile yer yer devam ediyordu."

Giyim konusunun püf noktalarından biri, kumaş üretimidir. Kapitalizmin ve Sanayi Devrimi'nin doğuşunda dokumacılığın oynadığı rolü anımsayarak, kumaş türlerine kısaca bakmakta yarar var. Braudel'in saptamalarına göre, kapitalizm öncesinde Avrupa'da yün, pamuk ve ipek, Çin'de pamuk, Hint ve İslam dünyalarında hafif yün yoktur. Kara Afrika'da kumaşın bedeli altın ve köle olmuştur. Sonuçta kumaş üretenler Akdeniz, Avrupa, İran, Kuzey Hint ve Kuzey Çin'dir. Dokuma tekniği, yeri, biçim ve rengine göre yüzlerle ifade edilebilecek kumaş cinslerinden bugün de önem taşıyan tabii ve sentetik kumaş hammaddeleriyle moda olmuş türlerin kısa tarihleri şöyledir:

İpek: Çin'de başlayan ipek üretimi uzun dönem sır olarak saklanmış, "sanayi casusluğu"yla Çin dışına çıkarılmıştır. İpek İran'a geçtikten sonra burada da sır tutulmaya çalışılmış, Traianus döneminde (98-117) Bizans'a girmiş, Iustinianos döneminde (527-565) ipekböceği ve dut üretimi başlamıştır. Çin'in ipek tekeli yine de neredeyse 15. yüzyıla kadar sürerek, Araplar kanalıyla Sicilya ve Endülüs'e girdikten sonra İtalya'ya, 18. yüzyılda Savoy'a kadar yayılmıştır. İpek her zaman zenginlerin tüketim malzemesi olmuş, İslam dininde ise aslında erkeklerin ipek giymesi haram edilmiştir. İstanbul'un en büyük kapanlarından biri ipek kapanı olduğu gibi, Lale Devri'nde bir de ipek kârhanesi kurulmuştu. Orhon yazıtlarında ipeğin karşılığı "agı" sözcüğüdür ve ipeğe verilen değeri gösterir biçimde "agır" ağır, değerli; "agış" servet, mal mülk anlamlarına gelir. Akça sözcüğünün de "agı"dan geldiği düşünülmektedir.

Pamuk: Hindistan'ın yerli ürünü olan pamuk buradan Çin ve Mısır'a götürülerek 10. yüzyılda Akdeniz bölgesine, 13. yüzyılda Avrupa'ya girmiştir. Venedik–Halep bağlantısı ile Avrupa uzun süre pamuk ihtiyacını Ortadoğu'dan sağlamıştır. Avrupa dillerinde pamuk sözcüğü Arapça "kutn"dan (Portekizce "cotao", Almanca "Kattun", İspanyolca "algodon", İngilizce "cotton"), bir iddiaya göre Eski Yunanca "khiton"dan gelir.

1766 yılında İngiltere'de pamuk ipliği eğiren makinenin yapılmasıyla kumaş üretimi sanayi haline gelecek, kapitalizmin gelişimiyle de Avrupa ülkelerinin birçok maddede olduğu gibi sömürgelerinde pamuk plantasyonları kurmaları sonucu tekstil sanayi hammaddeleri ve kumaş üretimi uluslararası pazar ve rekabete göre belirlenecektir. Örneğin, Amerika'da köleliğin tarihi, köleler yoğun biçimde pamuk tarlalarında çalıştıkları için, ikame mallar ve teknolojinin gelişimiyle yakından ilgilidir.

Türkiye'de pamuk üretiminin önem kazanması, Çukurova bölgesini Osmanlı'ya isyan eden Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın ele geçirmesiyle olmuştur. İbrahim Paşa dokuz yıl süreyle Mısır, Suriye, Kıbrıs'tan getirdiği çeşitli tohumlar ve siyahi işçilerle 1830'lu yıllarda bu bölgede pamuk üretimini başlattı. ABD'de iç savaşın patlak vermesiyle (1861) pamuk üretimi Ege bölgesinde de başladı. İlk çırçır fabrikasını 1864'te Adana'da Fransızlar kurdu. İngilizler üç fabrika kurdular ve tarım makineleri getirdiler. Cumhuriyet'in başlarında Milli Mensucat Fabrikası ülkenin en büyük sanayi kuruluşlarındandı. Sümerbank kurulduktan sonra yeni dokuma fabrikaları açılmış, daha sonra özel sektör gelişmiştir.

Keten: İsviçre'deki tarihöncesine ait bulgular ve Eski Mısır mezarlarında bulunan parçalar keten kullanımının çok eski olduğunu gösterir. Fenikeli tüccarlar Akdeniz'de keten ticareti yapmış, Roma İmparatorluğu döneminde keten yayılmıştır. Yazları yağışlı ve serin geçen bölgelerde yetiştirilen keten yüz kadar türüyle Avrupa'da yaygındır, tekstilde kullanılan ketenin en büyük üreticileri Rusya, Polonya, Romanya'dır. Türkiye'de Marmara bölgesinde yetiştirilir. Ketenin varlığıyla kullanımı arasında önemli bir zaman farkı görülmektedir. Keten Uzakdoğu'da çok eskiden beri bilinmekle birlikte daha çok yağından yararlanılmıştır. Eski Yunanlarda da zengin kıyafeti olarak kalmıştır. Keten ve kenevir birçok kültürde birbirine karıştırılmıştır. Uygurcada "kidin" sözcüğü keten anlamında kullanılırken, birçok Türk dilinde ketene ipek kendir, ak kendir, yumuşak kendir nitelemeleriyle kendir kökenli adlar verilmiştir. Çince, Sanskritçe ve Avrupa dillerinde de aynı durum söz konusudur.

Kaşmir: Sanskritçe "kaşmira", Khasa kabilesinin "kasyapamira" sözcüğünden geldiği de iddia edilir; ilk kaşmir kumaşlar Avrupa'ya

Hindistan yoluyla gelen Keşmir keçisinin ince ve yumuşak yününden yapılıyordu. Fransa'da dokunan ve inceliğiyle bu kumaşa benzetilen şallara da "cachemire" denildi.

Kadife: Arapça. Uzun havlı kumaştır. Plinius'a göre Doğulu halklar çok eski zamanlardan beri kadife üretmektedirler. Ortadoğu'dan ithal edilirken Venedik ve Cenova'da 12. yüzyıldan itibaren üretilmiş, gümüş ve altın işlemeli kumaş ve keseler yapılmıştır. 14. ve 15. yüzyıllarda Bursa'nın ipekli kadifeleri ve Üsküdar kadifeleri ünlüydü.

Atlas: Arapça "atlas", İtalyanca "satin raso" gibi tüysüz, parlak demek olan "talise" kökünden adını alan, altın ve gümüş tellerle işlenmiş ipek kumaştır. Arapların aracılığıyla 14. yüzyılda Endülüs'ten İspanya'ya ve Avrupa'ya yayıldı. 15. yüzyılda İtalya ve Fransa tezgâhlarında dokunmaya başlandı. Selçukluların atlas-ı İstanbulî adıyla Bizans'tan, Osmanlıların da yezid, frank atlası adı altında Avrupa'dan atlas aldıkları biliniyor. Kadifenin yerine daha fazla tercih edildiği dönemde miskî, şehrî (Bursa işi), Şam ve Maraş atlasları ünlenmişti. Evliya Çelebi İstanbul'da yüz beş dükkân ve çoğu Yahudi üç yüz atlasçı esnaf bulunduğunu, pirlerinin Endülüslü Mansur olduğunu yazar. Bugün daha çok yatak, yorgan, yastık kaplaması olarak kullanılıyor.

Tafta: Farsça "tafte", İtalyanca "taffeta". İlk defa Çin'de dokunmuş, Ortadoğu'da ferace, çarşaf, yazlık elbise bezi yapımında kullanılmış ipekli, sert bir kumaştır. Çözgü ve atkılarının yapım tarzına göre yelken bezi yapımında da kullanıldığından, bu biçimiyle atlasa yakın kabul edilebilir ve Sokullu'nun ünlü yelken bezlerini atlastan yapma iddiası da doğrulanır.

Saten: Çin'in Tsia-Tong şehrinin Arapçası "zeytun, cetuni"den İspanyolca "aceytuni", ortaçağ Fransızcası "zatony"den çağdaş Fransızca "satin" biçimiyle Türkçeye girmiştir. Atkı veya çözgülerinin ipek, yün veya pamuklu oluşuna göre birçok türleri üretilen parlak ipekli kumaştır. Daha çok erkek elbiselerinde astarlık olarak kullanılır. Çin, Lyon, Yunan, Türk sateni gibi türleri vardır.

Muslin: Arapçada Musullu, Musul işi anlamında "musuli"den İtalyanca "mussolino", Fransızca "mousseline". Fakat Marco Polo zamanında başka cins kumaşın adıydı. İnce ve seyrek dokunmuş pamuklu bezdir. İpekten dokunanına şifon, kalınına ipek muslin, mermerşahi denir. Genellikle düz renktir; sağlam kumaştır; kadın elbisesi, pamuklusundan yazlık yapılır.

Moher: Ankara keçisinin yününden yapılan hafif kumaş ve örgü yünüdür. Muhtemelen Arapça seçme, beğenilmiş anlamında "muhayyer"den İtalyanca "maccaiaro", Fransızca "mocayart" biçimleriyle deve ve keçi tüyü yünlülere ad olarak İngilizceye geçmiş, İngilizceden "mohair", Fransızca "mouhaire" biçimiyle tekrar Avrupa'ya yayılmıştır. İngilizcede ilk kez 1570 yılında kullanıldığı saptanan sözcük 1753'te Türkiye moheri olarak geçmektedir ve Ankara keçisi yününü anlatır olmuştur. Ankara keçisi 1800'lerde Güney Afrika ve ABD'ye götürülüp ilk kez Ankara dışında yetiştirildikten sonra Angora cins adına dönüşmüştür. Ankara kedisi konusunda da olduğu gibi (Robert Kent James, *The Angora Cat,* Boston, 1898), Ankara keçisi, üretimi ve yünü hakkında İngilizce araştırma ve yayınlar (Samuel Wilson, Melbourne, 1873; John L. Hayes, New York, 1882; George Fayette Thompson, Chicago, 1903) Türkçedekilerden (Fethi Açıl, 1961) çok daha eski tarihlidir. Bu arada tekstilde tüyü kullanılan Ankara tavşanı da Türkiye'de unutulmuştur.

Patiska: İçdonu, yazlık, gecelik entari yapılan beyaz kumaş. Fransızca "batiste", adını ilk üreticisi Cambraili Baptiste'den aldığı söylenir. Fransa'nın Kuzey Flandra bölgesindeki Cambrai şehri 1500'lü yıllarda patiska üretimi ile tanınmıştı; patiskanın İngilizcesi "cambric" sözcüğü de Cambrai şehrine ait anlamındadır. Bir açıklamaya göre de adını, vaftizden sonra çocukların başlarının silindiği kumaş olmasından alır. Şalaki, lahoraki sözcüklerinde olduğu gibi "–ka" eki Anadolu'da Rumlarca eklenmiş olmalıdır.

Poplin: Fransızca "popeline", İngilizce "poplin". Çözgüsü atkısından sık dokunmuş pamuklu kumaştır. Özellikle gömlek yapımında kullanılır. 17. yüzyılda İngilizceden Fransızcaya geçmiştir, ilk üretimi Flandra'da ortaçağda tekstiliyle ünlü Poperinghe kasabasındadır. 1309-77 yılları arasında Katolik Kilisesi'ndeki bölünme sırasında papalık şehri olan Avignon'da üretimi yapılıp bu şehrin 1791'e kadar poplin üretimini elinde tuttuğu ve İtalyanca "papaya ait" anlamında "papalina", eski Fransızca "papeline" sözcüğünden adını aldığı da ileri sürülür. Gömlek, pijama, spor giyim yapımında kullanılır.

Jarse: Jerse de denir; adını Fransa'nın Jersey Adası'ndan alır; ipek ve yünden esnek dokunmuş kumaştır. Fransa'da 1660'lardan beri bilinir; trikotaj konusu haline gelişi 1880'lerdedir. Türkiye'de 1965'e

kadar ithal naylon, jarseden daha fazla itibar sahibi iken bu tarihten sonra jarsenin sağladığı prestij naylon giyimi geçmiştir.

Emprime: Fransızca "imprimé", desen ve resim basılmış ipekli, yünlü vb. kumaşlardır. Türkçesi olan basma, yalnızca küçük parça, yorgan yüzü, yemeni, bohçalık kumaşlar için kullanılırdı, elbiselik "basma" önce Avrupa'dan getirtildi. İçi havlı, dışı perdahlı basmaya **pazen**, içi perdahlı, dışı havlı basmaya **divitin** denir. Pazen Fransızca "basin"den gelir, İtalyanca pamuk anlamında "bambax"tan türetilen "bombasin" sözcüğünün Fransızcada 14. yüzyılda aldığı biçimdir (13. yüzyılda "fustaigne-fistan"dan gelen "futaine" de denirdi). Divitin Fransızca "duvet" (kuştüyü) sözcüğünden gelir; 16. yüzyılda Fransızca "duveteux", İngilizce ve Almancaya "duvetinet/Duvetine" olarak geçmiştir.

Müflon: İçinde keçe bulunan, kalın ve yumuşak, parlak tüylü kumaş. Sardunya'da yaşayan eğri boynuzlu, iri gövdeli koyun türüdür. Küçük Asya, Sicilya ve Kanada türleri vardır. Fransızcaya 1600'lerde girdi.

Orlon: Görünüşü ipeğe benzeyen, ısıyı çok iyi yalıtan sentetik elyaftır. 1948'de E. I. du Pont de Nemours & Company tarafından üretildi ve ticari marka olarak tescil edildi. Yalıtkanlık özelliği ve dayanıklılığı nedeniyle çorap ve faniladan üstlüklere kadar birçok giyside ve üniformalarda kullanılır ve ev kadınlarının yünlü elbise, kazak, başlık, hırka vb. üretiminin artmasında doğrudan etkisi olmuştur. Ütüleme, güve ve renklerin solması gibi sorunlar yaratmayan naylon çoraplardan sonra orlon kumaş büyük yenilik olarak günlük hayata girmiştir.

Penye: Türkçede tişörtle neredeyse eşanlamlıdır; Fransızca "peigné"-den gelir. Latince tarak demek olan *pecten*'den gelen Fransızca taramak fiili "peigner", önce "peign-oir" adıyla kadın sabahlıklarına ad olmuştu; tişörtün ilk biçimi herhalde buydu.

Amerikan bezi: Kaput bezi de denilen, dayanıklı ve ucuz pamuklu dokumadır.

Yerli dokuma tezgâhlarının Avrupa sanayisinden gördüğü zarar ekonomi tarihçilerince hâlâ tartışılıyor. Göçebelerden başlayarak büyük şehirlere doğru insanların kendi çarığını yaptığı, bez ve ku-

maşlarını dokuduğu kapalı ekonomi birimlerinin, uluslararası pazara açık yeni tarz giyimin zorunlu hale geldiği çevrenin egemenliğine giriş süreci İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar sürmüştür. Ahmet Rasim "Bir Hasbihal" yazısında bu süreci anlatır (*Tarih ve Muharrir*, 1913):

> "Tring ile İstayn ve emsâli hazır esvabçılar (...) ticaretleri sâikasıyla alabildiğine ucuz elbise satarak bizi bir dereceye kadar Avrupa kıyafetine soktular. Hatta elan o azm-i ticarie ile memleketimizin belli başlı şehirlerinde şubeler açıyorlar. Fakkat dikkat ediyor musunuz? Bu kadar ucuzcu oldukları halde bile yine yirmi otuz sene zarfında İstanbul'un dört beş saat öte tarafında bulunan köylülerimizin kıyafetleri değişmedi. Salta, potur, cebken, camadan, şalvar ve saire bâki kaldı."

1850'de Bakırköy'de Barutçuzade Ohannes'in açtığı Basmahane 1860'ta Hazine-i hassa işletmesi haline getirilmiş, 1867'de Harbiye'ye devredilmiş ve kumaş sanayisinin temeli atılmıştır. Fakat Abdülaziz o zamanlarda halen iç gömleği olarak Rize'den getirttiği nefis Rize bezini tercih etmektedir. 2 Şubat 1833'te kurulan Feshane, Abdülmecid tarafından Darüssınaa'ya dönüştürülerek 1843 yılına kadar hayvan gücüyle çalışan dönme dolaplar kullanılmış, bu yılda buhar gücü kullanan makineler getirtilmiştir. Belçika Vervier fabrikasının ürettiği ilk tarağın da Feshane'ye alınmış olması ilginçtir. 1933 yılından itibaren Sümerbank, Osmanlı devrinden kalan dokuma sanayisini devraldı, 10 Mayıs 1939'da 360 kuruşa ucuz köy elbisesini satışa çıkardı.

Yeni açılan fabrikalara eklenen özel sektör işletmeleriyle Türkiye tekstilde ihracatçı ülke haline gelmiştir. Tekstilde 1940'ta, konfeksiyonda 1965'te ihracat ithalatı geçti. Bossa, Güney Sanayi, Narin Tekstil, Altınyıldız Mensucat 1951'de, Taç Sanayi, Aksu 1952'de kuruldu. Bugün beş fabrika polyester naylon üretimi yapıyor. Konfeksiyonun gelişmesiyle, son yirmi yılda hem yamalı giyinen kalmamış hem de terzilik yalnızca zenginlere ve sosyeteye hizmet eden bir mesleğe dönüşmüştür.

Ayakkabı

Bilinen en eski ayakkabı İÖ 2000 yılına tarihlenen ve Mısır'da bulunan örülmüş papirüsten yapılma sandaldır. Eski Yunanlar ve Romalılar çeşitli biçimlerde bağlanan sandallar giyiyorlardı ve bugünün ayakkabısıyla sandal arası giyimi İranlılardan öğrenmişlerdi. Roma'da ayakkabıcı loncası İÖ 200 yılında kuruldu ve ayakkabı modasıyla sol ve sağ ayakkabı yapımı Roma'da bundan sonra başlayarak yavaş ve kesintili bir süreçle Avrupa'ya yayıldı. Ayakkabıda ölçü standardı I. Edward döneminde 1305'te başladı. Belki bunda 13. yüzyılda İngiltere'de moda olan "poulaine" veya "cornadu" denilen ayakkabının da etkisi olmuştur. Bu ayakkabıların ucu uzatılarak dik durması için içi doldurulуyor veya bağlanıyordu. 30 santime kadar uzatılan bu bölümler bazen açıkça penis biçiminde yapılıyordu. Kilise ve yöneticilerin bu modayla mücadelesi sonunda, avamın en fazla 15 santim ve soyluların biraz daha uzun "boynuzlu" ayakkabı giyebilecekleri hükme bağlanmıştı.

Rönesans'la yüksek topuk ve sivri burunlu ayakkabılar ilk kez moda oldu. Yüksek topuklu ayakkabıları önce erkekler giydi, zaten bu dönemde kadın ayakkabıları uzun eteklerin altında görünmediğinden henüz moda konusu değildi. Güneş Kral XIV. Louis döneminde erkek ve kadın ayakkabılarının topukları iyice yükseldi. Zamanla erkek topukları kısalırken, kadın topukları uzayıp inceldi. Kadın ayakkabısının topuğu modaya göre yükselip alçaldı. Latince *stilus* kökün-

*İtalya, 1600 (*Zapatos, *Linda O'Keeffe, 1996).*

*Türkiye ve Suriye, 20. yüzyılın başı (*Zapatos, *Linda O'Keeffe, 1996).*

den gelen İtalyanca "stilo" (hançer), 1950'lerin sivri topuklarına "stiletto" biçimiyle ad oldu.

Roma'da giyilebilecek ayakkabı renkleri kurala bağlanmıştı. İmparator Heliogabalus (İS 204-222) yüksek mevki sahibi kadınlar dışında pahalı ayakkabı giyilmesini yasakladığı gibi, Aurelianus da (270-275) erkeklere kırmızı, beyaz, sarı, yeşil ayakkabıyı yasaklamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda da ayakkabı renkleri kurallara bağlanmış, Müslümanların ve her millet yani din/mezhepten insanın ne renk giyebileceği belirlenmiştir. Müslümanların kavuk ve ayakkabıları sarı, Ermenilerin başlık ve ayakkabıları kırmızı, Rumların siyah, Yahudilerin mavidir.

Ayakkabı, "demir asa demir çarık" deyiminin ifade ettiği gibi, statü gösterir, simgesel nitelik de taşır. Ön Asya'ya benzer biçimde, demir ayakkabı Çin efsanelerine kadar uzanır. Çin'de ayakkabı uyum ve denge simgesidir ve oğul sahibi olma dileğini de ifade eder. Eskiden mahkemelerde kocasının cinsel iktidarsızlığı nedeniyle boşanmak isteyen kadınların, hakimlere bu durumu anlatmak için ayakkabılarını çıkarmaları da Çin simgeselliğiyle benzeşiyor.

Osmanlı esnaf örgütlenmesinde çizme, edik, terlik ve mestçiler ayrıştığı gibi pabuç ve başmakçı esnafı da ayrı ayrı örgütlenmiştir. Başmak deriden yapılmış üstü açık ayakkabı türüyken sonra pabuç anlamında kullanılır olmuştur. Pabuç Farsça "pa" (ayak) ve "puş" (örten) sözcüklerinden gelir. Evliya Çelebi başmak, pabuç, çizme ve attar esnafının hepsinin pirinin Muhammed bin Ekber-i Yemenî olduğunu, İmam-ı Azam'ın başmakçıları, pabuççulardan ayırdığını yazar. 1579 yılında "(...) başmakçılar çarşısıyla çizmeciler ve pabuççular çarşısı başka başka olup biri birinin sanatlarına karışmayıb, her taife sanatlu sanatın işlerken, sonradan saray pabucu deyû bir pabuç ihdas olunmağla çizmeciler ve başmakçılar dahi işleyib sefer-i hümâyûn için orduca lazım oldukda bu pabuççular saray pabucu için orducu vermeziz deyü" direnmeleriyle İstanbul kadısına, başmakçılarla çizmecilerin, pabuççuların işlerine karışmamasını sağlaması için emir verilmiştir (Ahmet Refik Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*). Ayakkabı esnafının bu kadar uzmanlaştığı Osmanlı döneminde çarık, çapula, yemeni, fotin kundura, kamerçin gibi, bölgelere ve toplumsal statüye bağlı olarak birçok ayakkabı çeşidi tüketilmektedir.

Çarık insanların kendi üretimi, çapula Doğu Karadeniz'e özgü çarık biçimidir. Yemeni geleneğe göre, Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye uygun biçimde, Yemenî Ekber adlı bir usta tarafından Yemen'den getirilmiştir. Önce Güneydoğu'da yayılan ve özellikle Antep'te kırk yıl öncesine kadar varlığını sürdüren iki yüzün üstünde imalathaneyle bütün Anadolu'nun çarşı işi ayakkabısı olmuştur. Yemeninin alt derisi manda, yüz derisi keçi, kenarı oğlak, iç yüzü koyun, iç tabanı sığır derisinden yapılır, çirişle yapıştırılarak balmumuna batırılmış pamuk ipliğiyle çapraz dikilir.

Mest lapçın, konçları uzun ve bağlı galoş potini çamurdan koruyan yarım kunduradır; mest lastik yaygınlaşınca bırakılmıştır. Galoş İspanyolca ahşap ayakkabının adıdır; Fransızca "galoche", Almanca "Galosche", İngilizce "galosh", son dönem Latincesi *calopedia*, Eski Yunanca "kalopous", ayakkabıcının ayakkabı kalıbı anlamında "kalon" (ahşap) ve "pous-podos" (ayak) sözcüklerinden gelir. Eskiden Osmanlı dahil bütün Avrupa'da yağmur çamura karşı ayakkabıyla giyilen nalındı, bugün hastane ve kreşlere girilirken takılan naylon koruyucu olarak yaşıyor.

İskarpin (Fransızca "escarpin") 1918'de kullanılmaya başlandı, önce "avam" yemenisini andırdığından yadırgandıysa da, Reşad Ekrem Koçu'nun verdiği bilgiye göre Anadolu hareketinin yaygınlaşmasıyla iskarpin de tutundu.

Rugan ayakkabı adını Farsça "revgan" (parlak deri) sözcüğünden aldığı gibi, süet de Fransızca "peau de Suéde" tamlamasının İsveç anlamına gelen "Suéde" kısmıdır; İsveç derisi yüzü ince havlı deri türüdür. İkinci Dünya Savaşı sonrasında bütün dünyada yaygınlaşan mokasen Kızılderili ayakkabısı, tatil yerlerinde bir dönem yaygınlaşan, altı örgü ipten yapılmış espadril ise İspanyol köylü ayakkabısıdır.

1892'de İngiltere'de seri üretim yapan makinelerle ilk ayakkabı şirketi kuruldu. Dikiş makinesi ayakkabı sanayisine ilk ivmeyi kazandıran buluş oldu. Ama dünya ayakkabı modasının merkezi İtalya'dır.

Fatih döneminde Beykoz'da başlayan ayakkabı üretimi III. Selim zamanında 1805'te bir özel değirmenin devlet tarafından satın alınması ve suyunun Kâğıthane'ye verilerek yörenin dericilik bölgesi haline getirilmesiyle sürdürüldü. II. Mahmud Hamza Bey'den 1810'da Beykoz Deresi debbağhanesini satın aldı, 1816'da debbağhane fabri-

kaya dönüştü. 1872'de iki buhar kazanı, 40 beygir gücünde bir buhar makinesi getirtildi. 1884'te günde 250-300 çift kundura üreten fabrika, 1912'de günde bin tabaka deri, dört bin asker postalı imal ediyordu. 1925'te sivilleştirilen fabrika 1933'te Sümerbank'a devredildi. 8 Aralık 1930'da Umum Ayakkabıcı Sanatkârlar Cemiyeti'nin düzenlediği ayakkabı sergisini gezen Atatürk'ün sözleri bu yıllardaki ayakkabı piyasası hakkında fikir verecektir:

> "Kunduracılar Sergisi'nde gördüğüm her türlü ayakkabılar, sanatkârlarının çok ilerlemiş olduklarını isbat eden eserlerdir. Vatandaşlarıma yerli ayakkabılara rağbet göstermelerini tavsiye ederim. Yerli ayakkabıları hariçten gelmiş göstererek fazla satış yapmak hevesine düşenler bulunduğunu söyleyenler oldu. Eğer bu doğru ise çok teessüfe şayandır."

1950'li yıllarda dar gelirli kesimlerde ve özellikle köylerde kara lastik dönemi başladı. Şehirli çocuklar yazlık olarak renkli ve desenli, tokalı lastikler kullanırken, köylüler büyük küçük, yaz kış kara lastik giymeye başlamışlardı. Yazlık ayakkabı türü olarak "sandalet"lerin giyilmesine, 1908'den itibaren önce erkek çocuklarla başlandı, sonra kız çocuk ve nihayet büyükler tarafından giyilmesi olağanlaştı. Lastik veya kara lastik ayakkabıların da biçim olarak sandaleti taklit eden yazlık modelleri vardı. Yazlık olarak bu ayakkabıların giyilmesi, 1960'ların sonlarından itibaren "beden" dersi ayakkabılarının günlük kullanıma girmesine kadar devam etti (bkz. Spor Ayakkabı).

Türklerin eve girerken feslerini çıkarmamalarıyla Batılıların ayakkabılarını çıkarmamaları, birbirlerinin tersi davranışlar olarak dikkat çekerdi. Fesin kalkmasıyla baştaki ayrım yok oldu ama misafir de olsa ayakkabıyla bir eve girmek halen evi murdar edecek bir davranış olmayı sürdürüyor.

Terlik

"Ter" Eski Türkçedir; terlik ev içinde giyilen hafif ayakkabının, ayrıca başa giyilen takkenin de adıdır.

Mercan terlik adını, pabuççu esnafının bekâr odalarının bulunduğu İstanbul'un Mercan semtinden alır; burada üretilen topuksuz yanları açık terlik 15.-16. yüzyılda moda olmuştur.

Pantofla orta Latincede vardır, İtalyanca, Fransızcaya, burdan da birçok Avrupa diline yayılmıştır. Yunanca "tamamen mantar" anlamında "panto-fellos"dan geldiği açıklaması yanlıştır, bu etimoloji 15. yüzyılda yapılmıştır, Eski Yunanistan'da mecvut değildir. Avrupa'nın birçok dilinde, Rusça "tufel"e kadar terlik için kullanılan sözcük budur. Sırpça terlik sözcüğü "zapatilla", "zapato" ayakkabının küçültülmüş biçimidir. Britanya Adalarında bugün terlik anlamında kullanılan "yslopan", "slipier", "slipper" sözcükleri "llopan", "llop", "sloppe" ve "slop" sözcüklerinin standartlaşmış biçimleridir, bu sözcükler geçmişte bot türü, tam olarak tanımlanamayan bir ayak giyiminin adı olduğu gibi, bol dolak, cübbe, potin, sandalet gibi giyimler için de kullanılmıştı.

Julie L. Horan *Tuvaletin Sosyal Tarihi – Bay Porselen* (çev. Gül Çağalı Güven, 1997) kitabında Japonların banyoya girmeden önce ev terliklerini çıkartarak tuvalet terliği giymelerini, herhalde terlik kullanmayan bir Batılı olarak, terlik konusunun tuzu biberi gibi anlatır.

Çizme, Bot, Spor Ayakkabı

Eski Mısır ve Sümer askerleri çıplak ayak savaşırken Asur ve Hitit askerleri çizme giyiyordu ve Hitit metinlerinde tarım tanrısı Telipinu için, şaşkınlık belirtmek üzere kullanılan sağ çizmesini sola giyinmek deyimi çizmenin sağının solunun olduğunu da gösterir.

Çizmeyi ilk giyenler göçebe halklardır. Avrupa'da çizme üretimi ve modaları 1800'lerde çağdaş ordularla gelişti. II. Mahmud Yeniçeri Ocağı'nı kaldırıp yeni ordu kurarken, kara ordusu için postal, süvari için çizme giyilmesini benimsedi. Çizme sözcüğü Macar, Romen, Bulgar, Sırp dilleriyle birlikte Arapça (Mısır'da "gazma") ve Farsçaya da geçmiştir. Orta Asya Türk dillerinde çizmenin karşılığı Anadolu'da dar bir bölgede de kullanımı süren "edik"tir; çizme Anadolulu bir sözcüktür ve Hasan Eren'in açıklamasına göre "çözme edik" kullanımından doğmuştur. Yine çizme anlamında kullanılan "çekme" de "çekme edik"ten gelmedir.

Bot sözcüğünün kökeni tartışmalıdır; Geç Latince *botta*, Germen dilinde "butt" (değnek), Fransızca "pied" (bot, sopa, ayak) sözcüğünden türetildiği düşünülen "botte", İspanyolca "bota", eski İngilizce "bote" ve Almanca "Boot" biçimleriyle Avrupa'da yaygındır. Kışlık

ayakkabı yerine önce şehirlerde gençler arasında yaygınlaşmış olan bot Türkiye'ye ilk kez kadın ayakkabısı olarak gelmiştir. Kadınlar eskiden kundura giyerken, alafranga çarşafla birlikte uzun, yarım konçlu botlar yaygınlaştı. Botun yerini iskarpinin alması 1909-14 yılları arasında, Meşrutiyet'in özgürleştirici havasında oldu.

Lastik tabanlı spor ayakkabıların üretimi 1800'lerin sonlarında lastiğin sülfürle karıştırılarak yumuşak ve dayanıklı hale getirilmesiyle mümkün oldu. Önce galoşta kullanılan lastik, 1910'larda lastik tabana geçirilen kanvasla hafif koşu ayakkabılarının yapılmasına yol açtı. 1917'de ABD'de bu ayakkabıları ilk kez geniş pazara ulaştıran firma, onlara İngilizce çocuk anlamında "kid" ve Latince ayak anlamında *ped* sözcüğünden esinlenerek "keds" adını vermişti. Bu ayakkabıların lastiği siyah, kumaşı kahverengiydi, çünkü erkek ayakkabısının kahverengi olması gerekiyordu.

Lastik sanayisinin gelişimi ve naylonun bulunuşuyla spor ayakkabılar malzeme ve biçim açısından gelişti ve çeşitlendi. Yeni modeline Yunan Zafer Tanrısı'ndan alınan adla Nike adını veren üretici Phil Knight, 1972'de ABD Olimpiyat elemelerinde atletlere ayakkabılarını dağıttı ve elemelerden sonra, "İlk yediye giren dört kişi Nike giyiyordu," açıklamasıyla reklam kampanyası başlattı. Elemelerde birinci, ikinci ve üçüncü gelenlerin Batı Almanya ürünü Adidas giydiğini elbette atlamıştı.

Başlangıçta normal ayakkabıya göre ucuz ve dayanıklı, çocuklar için rahat olması ve boya istememesi nedeniyle beden eğitimi dersleri dışında günlük hayatta da kullanılmaya başlanan spor ayakkabılar, zamanla yetişkinler tarafından da "genç kalmanın", "sporcu, bakımlı ve rahat" olmanın göstergesi olarak, hatta kot gibi, ceket kravat altına giyilmeye başlandı. İşte 1980'li yılların ortalarında bütün dünya ve Türkiye'yi kot markalarıyla birlikte saran "marka" spor ayakkabısı modası ve ona göre fiyatları böyle oluştu.

Çorap

Farsça "gorab" sözüğü Arapçaya (curab) ve Türkçeye (çorap) geçmiş, Türkçeden Balkan dillerine de girmiştir. Anadolu ağızlarında malzemesi, biçimi ve motiflerine göre çoraplara farklı adlar verilir.

Çorap desen ve motiflerini bilmek, çorabın üretildiği bölgeyle birlikte, bir zamanların oyalı mendilleri gibi, çorabı örenin meramını da öğrenebilmek demekti. Ancak yün çorapların burun ve topukları o kadar çabuk yıpranır ki, çoraplara yama yapmak zorunda kalmamak için çorap örülürken topuk ilmekleri ayrı bir şişe alınarak, topuk gövde tamamlandıktan sonra ayrı, üçgen biçimli bir parça halinde örülür ve yırtıldığında gövdeye zarar vermeden yalnızca bu ilmekler yeniden örülerek çorap tamir edilir; bu işleme "arnaşmak" denilir. Çarşı çorapları ise yekpare topuklu olduğu için yama gerektirir.

Avrupa'da çorap bilinmezdi. Fransızca "chausette" (Türkçede şoset), İtalyanca "calza", Yunanca "kaltsa", Latince *calcus* ayakkabıdan gelmektedir, Fransızcada "chausse" yani kısa pantolonun küçültülmüş biçimidir. "Chausse" 1100'lerde, "chausette" 12. yüzyılın sonlarında görünür. Dilimizde soket biçiminde kullanılan, İngilizce "sock" ve "stocking" sözcüklerinin kökeni olan Latince *soccus* da alçak topuklu hafif ayakkabıdır. "Stocking" sözcüğü İngilizcede 16. yüzyıla kadar görülmez ve daha geçmişe gidildiğinde çorap, giyilen değil bacağa sarılan post, dolak veya kalçındır.

Eski Yunan kadınların giydikleri "sykhos" Roma'ya "soccus" olarak geçti ve Romalılarca Britanya Adaları'na taşındığında, çizmenin içine giyilerek ayakların korunabileceğini gören Anglosaksonlarca benimsendi. Germenler ise 19. yüzyıla kadar "socc"u (Orta Almanca; çağdaş Almancası "Socke") ayakkabı olarak kullandılar.

Kuzeyliler bacaklarını dolar, güneyde uzun çorap kadın işi kabul edilirken, 14. yüzyılda Katolik Kilisesi beyaz ketenden diz üstüne çıkan çorapları papazların ibadet kıyafeti olarak benimsedi. Şövalye filmlerinde gördüğümüz ve son yıllarda komedi filmlerine konu olan taytlı (tight) erkekler 11. yüzyılda ortaya çıktılar; 14. yüzyılda iyice daralan ve pantolon yerine de geçmeye başlayan bu dar çoraplara karşı bu kez Kilise harekete geçti.

Akbaba, *23 Mayıs 1963*.

William Lee 1589'da ilk örgü makinesini yapınca Kraliçe I. Elizabeth, dokunan kaba yün çoraplar nedeniyle patent başvurusunu geri çevirdi. Makinesini geliştiren Lee, kraliçeye ipek çorapla başvurduğunda, elle çorap örenlerin çıkarı adına yine reddedildi. Fransa'da IV. Henry'den destek bulan Lee, kralın öldürüldüğü 1610'a kadar burada üretimini sürdürdü. Lee'nin ölümünden sonra kardeşi İngiltere'de, direnişlere rağmen örgü sanayisini kurabildi.

Fransız Aydınlanmacıların Ansiklopedi'si (1765) "(...) iğneyle örülür ya da tezgâhta dokunur. Tezgâhta yapılan çorap ve kullanımı burada betimlenecek. (...) bu ürünü yapmakta kullanılan tezgâh, en karmaşık ve dolayısıyla en dakik makinelerden biridir. (...) Okuyucunun, bu makalenin böylesine uzun olduğuna şaşacak yerde, yazımızı kısa tutmak için elimizden gelen her şeyi yaptığımızdan emin olmasını isteriz," diyerek yer verdiği çorap maddesi, "*Dictionnaire du Commerce* (Ticaret Sözlüğü) yazarı, İngilizlerin bu makineyi kendilerinin icat edip şişinmelerinin beyhude olduğunu ve bu icadın şan ve şerefini Fransa'nın elinden almaya çalışmalarının da saçma bir şey olduğunu yazar," diye devam etmektedir. Ansiklopedistlere göre makine bir Fransız tarafından icat edilmiş, mucit Paris'te oturma konusunda güçlüklerle karşılaşıp İngiltere'ye gitmiş ve orada ödüllendirilmiştir. İngilizler icadı saklayarak ölüm cezası tehdidiyle yurtdışına çıkartılması ya da modelinin yabancılara verilmesini yasaklamışlar ama yine de bir Fransız onu ülkesine geri getirmiştir.

İngiltere Kraliçesi Elizabeth ipekli çorapları çok sevmiş ve bir daha yünlü çorap giymeyeceğini açıklamıştı. Bu nedenle olsa gerek, İspanya elçisine, İspanya kraliçesine iletilmek üzere törenle ipek çorap verilmişti. Fakat İspanya elçisi diklenerek, "Hediyenizi geri alın ve şunu bilin ki, kraliçemizin bacakları yoktur!" diye çıkışmıştı.

İngiltere devleti belki de yeni ürününü tanıtmak istiyordu. Fransız ansiklopedistlerinin makineleşmenin ve kapitalizmin motoru olan eğirme makinelerinin kökeni üstüne verdiği kavga, pazar mücadelesi ve tarih yaratma gayretinin ilk kapitalist örneklerinden birini oluşturuyor. Sanayi üretimi, şehirlerden başlayarak köylere doğru evlerdeki dokuma, halı, çarık üretimi gibi çorap üretimini de bitirip, eli ağırşaklı ve şişli kadın manzaralarından sonra yamalı çorabı da ortadan kaldırmış, Anadolu'da anlatılan "didaktik" küçük hikâyeyi de geçersiz

kılmıştır: Karısı çoraplarını yamamadığı için kocası kahvede hep ayaklarını altına alıp otururmuş, sonunda çorabın biri örülüp yamanınca adam bir ayağını uzatmış. Kadın kahvenin önünden geçerken kocasının bir ayağını uzattığını görünce, "Y..ğını yidiğim, gelecek ay da öbürünü uzatırsın," demiş.

Türkiye'de çorap üretimi 1980'lere kadar küçük atölyelerde gerçekleştiriliyordu, modernizasyon süreci tamamlandıktan sonra ülke, ABD ve İtalya gibi dünyanın sayılı çorap üretici ve ihracatçı ülkeleri arasına girdi.

Naylon Çorap

27 Ekim 1938'de Du Pont şirketi tekstilde kullanılabilecek daha kuvvetli ve esnek, yeni sentetik bir maddenin, naylonun üretildiğini açıkladı. Du Pontlar 1802'de Fransa'dan ABD'ye gelmişler, ünlü kimyager Antoine-Laurent de Lavoisier'in yanında çalışmış olan Eleuthére Du Pont burada barut fabrikası kurmuş ve Amerikalılar İngiltere'ye karşı savaşta bu barutu kullanmışlardı. Birinci Dünya Savaşı'nda da ABD'nin barut ihtiyacının yüzde 40'ını karşılayan şirket, savaştan sonra kimya sanayiinde büyük güç haline gelmiş ve araştırmalara büyük kaynak ayırmaya, vernik, otomobil boyası vb. imalatına başlamıştı.

Naylonun icadının açıklanmasıyla sanayi, bir yandan ipek bağımlılığından kurtulmaktan hoşnut, bir yandan dayanıklılığın artmasının satışları düşüreceğinden tedirgindi. Naylon iplik 1939 Dünya Fuarı'nda sergilendi ve naylon çorapların "deneme" giyimi yapıldı. Du Pont'un çorap imalatçılarına sattığı iplikle üretilen ve ABD'nin büyük satış noktalarına dağıtılan naylon çorapların "Naylon Günü" ilan edilen 15 Mayıs 1940'tan önce satışa çıkartılmaması kararlaştırıldı. Düzenlenen kampanyayla satış o gün başlatıldı ve dükkânların önünde daha kepenkler açılmadan kuyruklar oluştu, kadınlar saatlerce beklediler, piyasaya sürülen çorapların tamamı aynı gün tükendi.

Ne var ki İkinci Dünya Savaşı başlamış ve naylon; paraşüt, çadır, ip yapımına ayrılmıştı. Naylon çorap karaborsaya düştü ve kadınlar bacaklarını bej renge boyayıp siyah dikiş çizgisi çizdiler. Üretici Du Pont dikişsiz naylon tasarlamıştı ama savaş koşulları tabaka halinde

naylon üretip sonradan dikmeyi gerektirmişti. Fakat bu çizgi çok seksi bulunuyordu.

Naylon ABD'de üretilmiş ve Avrupa'ya ihraç edilmeden İkinci Dünya Savaşı başlamıştı. İngiltere'ye giden bütün naylon, savaş malzemeleri için kullanılıyor, naylon çorap yalnızca kaçak yollarla ve Amerikalılar, özellikle de askerler tarafından ülkeye sokuluyordu. Naylon çorap bulabilen İngiliz kızlar kıskanılıyordu. Bu kıskançlığın naylon çorap edinmek için Amerikalı askerlerle ilişki kurmaya kadar vardığı söyleniyordu. Naylon çorabın hikmeti bu ki, kırk yıl sonra Doğu Bloku rejimlerini yıkan nedenin de aynı tutku olduğu söylenecekti.

Etek boyuyla birlikte kalınlığı ve rengiyle kadının toplumsal statüsünü bildiren naylon çorap, çalışan kadınlar ve öğrenci kızlar için yıllarca bir yandan da "kaçma'"sıyla sorun oluşturduktan sonra, kalitelilerinin üretilmesi, pamukluların ilgi görmesi, külotlu çorabın yaygınlaşması ve sonunda tayt ve streç giymenin çocuklardan başlayarak teyzelere kadar olağanlaşmasıyla daha rahat günler başladı. Eteklerin kısalıp sonunda dizin üstüne çıkması jartiyer kullanımını olanaksız kılmış ve naylon çorap gittikçe uzayarak külotlu çorap ve tayta dönüşmüştü. Jartiyer Fransa'da (Bretonca "garr", dizin arkası anlamından gelen "garter", "jarretiére") 14. yüzyıldan beri kullanılmaktaydı. İngiltere'nin en büyük şövalyelik nişanı 1344'te verilmeye başlanan Order of Garter'dır (Dizbağı Nişanı). Şemseddin Sami'nin 1886'da dizbağı diye çevirdiği jartiyer, ortaçağ sonlarına kadar erkek kıyafetinin ayrılmaz parçasıydı ve kullanımı yakın yıllara kadar devam etmişti. Naylon çorapla birlikte Türkiye'de de çorap lastiğinin yanındaki yerini alan jartiyer, bu gelişmelerle tekrar özel hayata çekildi.

Don, İç Çamaşırı

" (...) Onbaşı çamaşırları birer birer elden geçiriyordu:

- Bak, işte, bir karı donu daha... Evden sana çamaşırları yanlış mı çıkınladılar? Yoksa bunlar senin mi?

Kamil Bey hem utandı, hem kızdı:

- Benim! Ne olmuş?

- Böyle kısa karı donları burada hiç olmaz. Kimin kimsen gelirse unutma, erkek donu ısmarla." (Kemal Tahir, *Esir Şehrin Mahpusu*, 1961.)

Avrupa giyimini ister istemez izleyen şehirlilerin erkek ve kadın donları küçüle küçüle sonunda "slip" haline geldi. Kibar olsun diye don yerine Fransızcadan alınan külot (culotte) denmeye başlandı ki, bu sözcük Fransızca "cul", Latince *culus*'dan gelir ve kıç demektir. Eski Türkçe ton sözcüğü Orhon yazıtlarında bulunur, "tonlug" elbiseli, "tonsuz" giyimsiz, çıplak demektir; sözcük at rengini anlattığı gibi, dervişlerin güvercin "tonu"na girmesi de ünlüdür.

Ayak bileğine kadar inen ağı bol, paçaları bağcıklı veya ilik düğmeli donlar, Birinci Dünya Savaşı sırasında dizkapağının üstüne çıkmış, orta, üst sınıflar entariyle dolaşırken ayaktakımı donla dolaşmakta beis görmemiştir. Kibar sınıfın içdonu bürümcük kumaşından çintaman nakışlıdır, kadın donları baldırın yarısına kadar iner, paça ağzı dantel oyalıdır. Anadolu'da don ve içdonu sözcükleriyle birlikte tuman sözcüğü de kadın donunu anlatır. 1880'lerde yayımlanan Fransızca-Türkçe sözlüklerde "culotte" sözcüğünün karşılığı şalvar, potur, çakşır, don olarak verilmiştir.

İç çamaşır, don, gömlek ve çevreye yağlık denir; hamam takımları, gelinlik, tel-duvak ve sorguç satıcılarına da yağlıkçı denilirdi. Kapalıçarşı'da toplanmış olan yağlıkçı esnafı Trabzon, Şile bezleri, Kastamonu keteni, bürümcük ve basma yanında dikilmiş hazır çamaşır da satardı.

İç çamaşırın tarihi, konu sözü edilmeye değmeyecek derecede gündem dışı ve ayıp olduğundan oldukça karanlıktır. 1897'de İstanbul, Beşiktaş'a gelip II. Abdülhamid'in ayrıcalıklı mahallesinde evlere ekmek dağıtan Hagop Mintzuri mahallenin yaşamını anlatırken, "Acaba, haremlerin kafesli pencerelerinin ardında ne yaparlardı?.. Fazlaca ev işleri yoktu. Çoğu zaman giyinmezler, gecelikle vakit geçirirlerdi. Don gömlekle ev içinde gezinirler, otururlar veya uzanırlardı daha çok," diyor. "Çocuklar namahrem bilmez, annelerinin niçin saklandığını anlamazlardı. Sokaktan 'ekmekçi!' diye bağırdığımızda, koşarak kapıyı ardına kadar açarlar, kadınlar dehşetle 'ayy!' diye bağırarak gelip kapıyı örterlerdi. Bu arada biz de onları görmüş olurduk. Ermeni, Rum veya bir Musevi evinin kapısı açıldığında içerideki kadınları giyimli görürdük. Haremler öyle olmazdı. Kadınlar ender zamanlarda giyimli görünürlerdi. Genellikle fistansız, kısa bir don gömlekle, kolları, bacakları, göğüsleri bilmem neden çıplak olurdu," diyor (*İstanbul*

Anıları 1897-1940). Ama bu iç giyim hakkında tam bilgi edinmemize yetmiyor.

Avrupa'da iç çamaşırı giymemenin uygarlık dışı, kabalık, temizlikten uzak bir davranış olarak nitelendirilmesi 1830'lardan itibarendir. Sağlık koşullarının ön planda tutulduğu ilk dönemden sonra 1880'lerden itibaren iç çamaşırının rahatlığı ve güzelliği düşünülmeye, kadın çamaşırında ipek kullanılmaya başlanmıştır. Fakat aynı dönem, Türkiye'de de sağlığına özenen geniş kesimlerin halen yeğlediği gibi, "nefes alan" yünlü çamaşırın doktorların da önerileriyle uyumlu biçimde giyildiği dönemdir. Piyasa için iç çamaşırı üretimi kitleselleşirken 1910'da Amerika'da önü açılan don üretilmiş, 1934'te, bizdeki bebek tulumlarına benzeyen, o zamanın moda plaj kıyafetini örnek alan kadın ve erkek iç çamaşırı modelleri tasarlanmıştır.

Korseler, jüponlar çıkarılırken, sutyenin yayılmasıyla iki parçalı kadın iç çamaşırı standartlaştı. Eski entari, fanilalar yerine İngiliz-Amerikalıların Latinceden dillerine girmiş "combine" fiilinden türettikleri "combination" (bağdaşma, uyuşma, birlik) sözcüğünden adını alan kombinezon, ipek, naylon, daha sonra pamuklu kumaşıyla dünyaya yayıldı ve Fransızca biçimi "combinaison"la (1895) bize de geldi.

TSE iç çamaşırı ölçüleri 7 Eylül 1970'te *Resmi Gazete*'de yayımlandı. Hazır giyim ve iç çamaşırı defileleri bugünkü kadar yaygın olmasa da, bu konuda toplumsal değişim ve modaların etkisinin Cumhuriyet öncesine uzandığı görülüyor.

Fanila

Avrupalıların açık pencereyle çıplak uyumaları cereyandan, yelden korkan Anadolulular için inanılır gibi değildir. Avrupa'da 1800'lere kadar fanila giyilmezdi. Fanilanın yaygınlaşması da iç çamaşırı gibi 1830'lardan itibaren mikrop korkusunun artması, Victoria çağının yarattığı hava ve yeni kumaş çeşitlerinin üretiminden etkilendi. İç çamaşırı patiska, pazenden yapılırken sağlık nedenleriyle yün iç çamaşırı da aynı dönemde rağbet gördü.

Türkiye'de halk dilinde iç gömleği, içlik olarak bilinen fanilanın İtalyanca "flanella"dan Türkçeye geçtiği kabul edilmektedir. Avrupa

dillerinde yünlü giyecek anlamında yaygın olan sözcüğün kökeni Galce yün anlamındaki "gwlan"dan gelmektedir (bu sözcük Latince *lana*, Gotça "wulla"yla aynı, çok eski bir ortak köke bağlanmaktadır). Ancak Türkçe fanila anlamıyla standartlaşan sözcük Avrupa dillerinde farklılaşmıştır; örneğin İtalyancada fanilaya yine yün dokumacılığıyla ilgili bir kökten "maglia", Almancada ise iç gömlek anlamında "Unterhemd" denmektedir. Atlet fanilası ise Fransızca "athléte"ten gelmektedir.

1990'lı yılların sonlarına doğru genç kızların göbeği açık bırakacak biçimde giyinmeleri moda olunca, yünlü veya pamuklu fanila da mecburen giyilmez olmuştur.

Pijama

> "Bilsen nasıl yakışır gözlerinin rengine
> Eskimesin dikkat et çiçekli entarine."

Oktay Rıfat 1932'de ölen babası Samih Rifat için yazdığı şiirinde ona böyle sesleniyordu. Gece entarisi iki tarafı yırtmaçlı, yarısına kadar dikişsiz, açık ve geniş kollu, kol astarı da kendi kumaşından mamul üç etekli entaridir ve şehirli erkeklerin gece kıyafeti olarak uzun zaman giyilmiştir. Evde kalınan günlerde hiç üstten çıkarılmayan gece entarisinin üzerine hırka, aba, hatta kürk giyip sokağa da çıkılıyordu ama II. Mahmud bu âdeti yasaklamıştı. Yaklaşık yetmiş yıl sonra meşhur İttihatçı Cemal Paşa'nın da, Üsküdar Muhafızı olduğunda bu kıyafetle sokağa çıkmayı tekrar yasaklaması gerekmişti.

Avrupa'da tarikatlarda giyinik veya çıplak uyunurdu; 12. yüzyıla kadar gece kıyafetinin varlığından söz edilmez, zaten halk arasında soyunmayanın vücudunda bir noksanlığı olduğu düşünülürdü. Bu yüzyıldan itibaren gece entarisi Avrupa'da da üst sınıflardan başlayarak yaygınlaştı. 18. yüzyılda kadın erkek giyimi farklılaştı ve kadınlarınki daha dar ve bele oturur hale gelirken, erkeklerinki kısaldı ve gündüzleri alta pantolon giymek yerine İran'dan getirilen bol pantolonlar (şalvar) giyilmeye başlandı. Fransızcada 1837'de "pyjaamah" biçimiyle görülen sözcük, "pae" (bacak) ve "cama" (çamaşır sözcüğünde de geçtiği gibi elbise) sözcüklerinden oluşuyordu. Hindistan'da

jamma yerli kumaş adı olduğu gibi, çeşitli sınıflardan kadınlar, Sih erkekleri ve iki cinsten de Müslümanlar tarafından halen giyilmektedir. İngilizcede ilk kez 1828'de "Bütün zevki, bol paee-jama ve yerli terlikleriyle puro içmek," biçiminde, 1881'de de, "Bütün Hindistan'da pajama olarak bilinen hafif ve bol beyaz pazen takım," diye geçer. Bu pantolonlar zaman içinde kısalan gece entarisiyle takım oluşturdu.

Özellikle ABD'de çocuk tulumları gibi iç çamaşırları uzun süre pijamayla mücadele etti. 1936'da pijamanın erkeklere yakışmadığını, entari giyilmesini savunan bir dernek de kurulmuştu (N. Elias, *Uygarlık Süreci*, s. 273). Orta sınıf mahalle yaşamında gece kıyafetiyle komşular tarafından görülme ihtimalinin yüksek olması, pijamanın daha bol ve rahat gündüz kıyafeti biçimini alıp standartlaşarak yaygınlaşmasına hizmet etti.

Aka Gündüz 1940 yılında *Yedigün* dergisinde (bkz. *Tarih ve Toplum*, Sayı: 200) pijamanın Birinci Dünya Savaşı sırasında birdenbire Türkiye'ye girdiğini anlatır, Avrupa'da yaygınlaşmamış bulunan pijamanın savaş zenginlerince ve "zenginlik modası"nı izleyenlerce nasıl benimsenip dile düşürüldüğünü hikâye eder. Ankara'nın ilk yıllarında mebusların Ankara Palas'ta kaldığı yıllara ait bir pijama hikâyesi de vardır. Otelde içdonu ve entarilerle dolaşılmasından rahatsız olan Atatürk, mebuslara pijama diktirilmesini söyler. Akşam otele geldiğinde, mebusların pijamalarını giymiş, yemek salonunda hazır, kendisini beklediklerini görür.

Türkiye'de pijama gece entarisinin yerini almış, piknik kıyafeti de olmuştu. Ama pijamanın gecekondular, küçük yerleşimler ve kırsal kesimde yaygınlaşması tamamlanmadan eşofman ve benzerlerinin tercih edilmeye başlanmasıyla bu evre çok daha hızlı geçilmiş oldu.

Sabahlık, Gecelik

Entarinin yakası daha açık, fistolu ve süslü, farbelalı etekli ve bileklere kadar uzun kollu, düğme yerine kurdeleyle bağlanır daha renkli biçimi sabahlık olarak giyilir. Kadın gece kıyafeti gittikçe pijamadan uzaklaşırken akşam ve gece giysisi uyumu ve kadınsılık daha fazla vurgulanır olmuş, gecelik ve sabahlıklar üretilmiştir. Alafranga ailelerde eskiden matine diye de adlandırılan sabahlık Fransızcada

"négligé", İngilizcede "negligee" sözcükleriyle Latince *neglego* (kayıtsız, dikkatsiz, ihmalci) kökünden türetilmiştir ve kadının henüz güne başlamadığını, iş yapmaya hazır olmadığını anlatan sabah kıyafetidir.

Erkeklerin ropdöşambr (robe de chambre) veya "roba di kamera" adıyla giydikleri, *Türkçe Sözlük*'te Refik Halit, Yakup Kadri'den cümlelerle örnek verilen "ev içinde giyilen üstlük", Türkiye'de çoğunluğun ancak filmlerde gördüğü bir kıyafetken, Osmanlının son döneminden 1970'li yıllara kadar uzanan sürede orta sınıftan insanların günlük yaşam tasarımları hakkında da fikir vermektedir. 1980'li yıllarda daha elitist kesimlerde moda olan kimono ise Japon giysisidir ve Fransızcada 1603 yılından itibaren kullanılmaktadır.

Sabahlık veya gecelik, iç çamaşırı ve kombinezon modelleri gibi niyete göre, örneğin "baby-doll" olarak, renk ve biçimiyle çeşitlendi.

Sutyen

Her şey Mary Phelps Jacobs'un 1913'te yeni aldığı elbiseyle korsesi uymadığı için Fransız hizmetçisi Marie ile diktiği ilk sutyenle başladı. Jacobs birkaç arkadaşına yeni icadından hediye etmişti ki, aldığı bir mektupla kendisinden patent hakkı istendi. Kasım 1914'te patent alan Jacobs elde birkaç yüz sutyen üretti. Pazarlama sorunlarını aşamayan Jacobs patentini 1.500 dolara Warner Kardeşler Korse Şirketi'ne sattı.

Korseler 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa kadınının gündelik giysisi olmuştu. 18. yüzyıldan itibaren darlaşmaya başlayan kadın elbiseleriyle birlikte giyilmeye başlanan korseler 18. yüzyılın sonlarında ince uzun, dar belli, bedeni saran yünlü, pamuklu elbiselerle bir dönem terk edilse de, jüponlar, büzgülü etekler ve karnı ve mideyi saran korseler 19. yüzyılda tekrar kullanıma girdi. Bu dönemde ilk kez memeleri alttan iten veya bastıran korseler yerine üst kısmı çanak biçiminde taşıyıcı korselerin üretimi başladı. Aslında bu dönemde Fransa'da da, ABD'de de korsenin ayrı bir parçası olarak çeşitli sutyen biçimleri geliştirilmişti. ABD'de 1840'lardan beri çeşitli patentler alınmış, Fransa'da korse yapımcısı Herminie Cadolle 1898'de bugünkü biçimin atası olan sutyeni üretmişti. Fransızcada 1904'te ilk kez kullanılan "soutien-gorge" sözcüğü de tutmak, destek olmak, taşımak an-

«قورسه بدنه مضردر» دیرلر.

بونسوز ایلك سویلدیکی وقت پك طوغرویدی.

چونکه او زمان هنوز «رهدوزه»
قورسه‌سی اختراع ایدیلمشدی.

شیمدی یه طوغرودور، فقط «رهدوزه»
قورسه‌سی هنوز طوتوناق شرطیله!

"'Korse bedene muzırdır' derler. Bu söz ilk söylendiği vakit pek doğru idi. Çünkü o zaman henüz 'Radoze' korsesi ihtira' edilmemişti," Şehbal, *1326 (1910).*

lamında "sustinere" sözcüğünden türetilmişti.

Kadın özgürlük hareketlerinin gelişimi, sağlık endişelerinin giyimde dikkate alınmaya başlaması ve Birinci Dünya Savaşı'nda kadınların çalışmak zorunda kalmasıyla, korse ortadan kalkmaya başlarken, korseden ayrı, daha hafif ve pratik üstlükler üretilir olmuştu. 1920'lerden itibaren kadını savaş döneminin erkek çocuk görüntüsünden çıkaran, göğsü belirginleştirip beli darlaştıran giyim moda oldu. Bu tarzla birlikte sutyen, kadınların modadan etkilenmeyen temel giyimi olacak kadar yaygınlaştı.

1920'lerde elastik kumaşların kullanımı, 1928'de ilk fabrikasyon üretim ve 1930'larda askısız sutyenler ve standart ölçüler başladı. 1950'lerin Hollywood filmleri sutyenlerin dünyaya yayılmasında etkili oldu. Madonna'nın büstiyer modasında ne kadar etkin olduğunu anımsayanlar, sutyenin yayılmasında Hollywood yıldızlarının etkisini teslim edeceklerdir. 1968 öğrenci hareketi sırasında sutyenler yakılsa da, sutyen üreticisi, "zaman benden yana," diyordu.

Türkiye'ye sutyenler 1960'lı yıllardan itibaren Avrupa'da çalışan işçiler tarafından getirildi ve önce İstanbul ve Ankara'daki Amerikan pazarlarında satıldı. İthali yasak olduğu için sutyenler ülkeye kaçak sokuluyordu. Eski cumhurbaşkanlarından birinin devlet memuruyken bir görevle gittiği Avrupa'dan dönerken eşine aldığı çamaşırları gümrükten geçirebilmek için, içine giydiği bilinmektedir. İlk Alman ürünlerinden sonra 1970'li yıllarda Amerikan patentiyle üretim başlamış, 1979-80'de "çeyizlik sutyen" üretimine girişilmiştir. Sutyen ithalatı

ise 1980'den sonra başladı. 1989'da ithalat rejimi düzenlemeleri sırasında bayan iç giyiminde gümrük oranları yüzde 20'den yüzde 10'a düşürüldü ve iç giyim sanayii geliştikçe sutyen üretimi de gelişip çeşitlendi. *The Sütyen* (1993) kitabının yazarı Cüneyt Ayral, yine de sutyen kullanıcılarının genç nüfusla birlikte arttığını söylemektedir.

Pantolon

Aziz Pantaleone Roma'da 4. yüzyılda şehit edilen Hıristiyan hekimdir. Venedik'in koruyucu azizi oldu ve halen sıvı olduğuna inanılan kanı Ravello'da kutsal emanet olarak saklanmaktadır. Azizin adı "pan-leone" tümüyle-aslan anlamına gelmektedir ama pantolonla ilgisi İtalyan folklorundaki komik Pantaleone'den gelmektedir. Bol pantolonlarıyla tanınan 16. yüzyıl Venedik komedisinin karakteri, İtalyan tiyatro topluluklarıyla Fransa ve İngiltere'yi dolaşmış ve sözcüğün yayılması da tiyatroyla olmuştur. 19. yüzyıla kadar süren Commedia dell'Arte geleneği pandomimin de kaynağıdır. Fransızca "pantolon", İngilizce "pantaloon", Rusça "pantalony" bu sözcükten gelmeyse de, bugün kullanımdan düşmüşlerdir; İngilizcede "pants" sözcüğünün kullanımı daha yaygınsa da kaba bir ifade biçimi olarak kabul edilmektedir.

Avrupa'nın pantolonundan önce Anadolu'da çakşır, potur, zenginler tarafından mavi şayaktan, fakirler siyah bezden şalvar-karamandol, Doğu Karadeniz'de zıpka giyilirdi. Amicis 1875-76'da kıyafet değişimini, "Her gün binlerce kaftan kaybolmakta ve binlerce istanbulin ortaya çıkmaktadır, her gün eski bir Türk ölmekte ve Tanzimatçı bir Türk doğmaktadır," cümlesiyle anlatmaktadır.

Oysa Avrupa'da da pantolon, peştamal gibi kullanılan örtünün, çorap yerine kullanılan dolağın ve kısa pantolonun evrimiyle ortaya çıkmıştır. Eski Yunanlar Doğuluların giydiği "tulakoi" ve Romalılar da Kuzeylilerden "bracae"yi öğrenmişlerdi. Pantolon İran'da giyilir ve Eski Yunan ve Romalılarca küçümsenirdi. Hatta 397 yılında Honorius'un Roma'da pantolon giyilmesini saygısızlık addedip yasakladığı bilinmektedir. Avrupa'da pantolonla ilgili sözcükler çorap, ayakkabı, dizlik ya da "breech" gibi kıçlık, "trouser" gibi bacaklık demektir. Şimdi kaba bir sözcük olan Fransızca "culotte" (külot,

bkz. Don, İç Çamaşırı) da aynıdır. Fransız Devrimi sırasında radikallere verilen "sans culotte" (külotsuz) adı Türkçeye "baldırı çıplak" olarak çevrilmişti. Yeniçeri Ocağı'nın kanlı bir biçimde kapatıldığı olaydan sonra (1826) halkın sağa sola dağılan yeniçerilerin peşine düşüp, dizden aşağılarının güneşten yanık olmasından yeniçerileri ayırt ederek öldürdükleri, bu arada başkalarının, özellikle harman yapan köylülerin de kazaya uğradığı tarihlerimize geçmiştir. Yeniçerilerin baldırı çıplak olduğu gibi, denizciler, işçiler ve efeler de dizden aşağısını çıplak bırakan pantolonlar giyerlerdi.

Bugüne kadar kullanım alanları ve bölgeleri düşünüldüğünde, pantolonların dağlık yerlerde kısaldığı, ovaya indikçe uzadığı kural olarak çıkartılabilir. Ege zeybekleri, bilindiği kadarıyla Osmanlıların ilk kez 1832'de engellemeye çalıştığı gibi, kısa giyerken, Karadeniz ve Erzurum'da paçalar dar, Trabzon'da kadın şalvarları da dize kadardır; Orta ve Güneydoğu Anadolu'da şalvarlar güneye doğru gidildikçe uzar ve bollaşır, çöle varıldığında entariye döner. Anadolu köylüsünün tercih ettiği külot pantolon da gerçekte çakşıra benzemekteydi.

III. Selim Yeniçeri Ocağı'nı doğrudan kaldırmaya cesaret edemeyip Nizam-ı Cedit adıyla yeni askeri birlikler oluşturmak istediğinde, Batı ölçülerine daha yakın yeni asker kıyafetine "karı" elbisesi diye itiraz edilmişti. Tanzimat'tan itibaren cübbe yerine ceket geçtikçe, şalvar da gittikçe daraldı ve pantolona dönüştü. Avrupalıların tuhaf bulup birkaç yüzyıl güldükleri "Pantolone" pantolona adını verip sonunda "medeni" kıyafet ölçüsü oldu ama adı da bize yadigâr kaldı.

Pantolonun kumaşı, rengi, kesimi, fermuarlı veya düğmeli oluşu, pilileri ve paçaları modaya göre değişir. 1925-27'de moda olan çarliston dansıyla birlikte paçaların salınması için dizden aşağı bollaşan, geniş paçalı pantolonlar gençler arasında yayıldı. 1960'ların ikinci yarısında ve 1970'lerde İspanyol paça adıyla geniş paçalar yine modaydı ve okul kapılarında öğretmenler ellerinde makasla uzun saçlı ve geniş paçalı öğrenci beklerlerdi.

Blue Jean

İtalya'nın Cenova kentinde üretilen dayanıklı iş kumaşına Fransız dokumacılar şehrin adından dolayı "Genes" adını vermişlerdi, jean adı buradan geliyor.

1850'lerde "Altına Hücum" döneminde San Francisco'ya gelen terzi Levi Strauss çadır ve araba örtüsü ticareti yapıyordu. Madencilerin ihtiyacını anlayan Strauss'un çadır bezinden diktiği tulum çok rağbet gördü. 1860'larda, Fransa'da Nimes'de üretilen daha yumuşak bir bez getirtti. Avrupa'da "serge de Nimes" olarak bilinen bu kumaş Amerika'da "dimes" adıyla jean üretilen kumaşın adı oldu. Atmayan rengiyle kovboyları tatmin eden kumaştan, madenciler cepleri yırtıldığı için şikâyetçi oldular. Cep ağızlarına konulan bakır çivilerle bu sorun çözüldü.

1935'te *Vogue* dergisinde "Batı (Western) Şıklığı" adı altında reklamının yapılmasıyla moda oldu. Ama 1980'lerde eriştiği moda çılgınlığı ve pahalı fiyatları bu işçi elbisesini üretenlerin de giyenlerin de aklına gelmezdi.

Türkiye'de 1955'te yerli kot, ince çadır bezinden jean yapılmaya başlandı. Reşad Ekrem Koçu'nun verdiği bilgiye göre 1961'de yerli kotlar 25 liraya satılırken, Amerikan malları 100-150 liraya alıcı buluyordu. 1960'lardan sonra Amerikalı askerlerin sayısı artınca jean piyasası da genişledi. Amerikalı askerlerin piyeksten alıp Türklere sattıkları eşyayla açılan Amerikan mağazaları, Avrupa'ya giden işçi ve görevlilerin permilerini esnafa devretmeleriyle zenginleşti, kaçakçılığın başlamasıyla Amerikan pazarlarına dönüştü. Bu sürecin başlamasında jean, gömlek, sakız gibi basit eşya rol oynamıştı.

1970'lerde Amerika düşmanı solcuların yaygın giysisi haline geldi. Bu yıllarda sağcı gençler kumaş pantolonları, solcular kotlarıyla ayırt edilir oldular ve kot giydikleri için belirli fakültelerin kantinlerinde dayak yiyenler oldu. Önce yalnızca gençlerin giyebildiği kotlar gittikçe yaygınlaştı, yaş ve toplumsal statü tanımadan herkesin giyebildiği bir tür haline geldi, çeşitlendi ve "marka"larla kendi içinde bir modası doğdu.

Kumaşı Türkiye'den gidiyor, marka etiketi Batı'dan geliyor, yerlisi beyazlamıyor derken, Türk jean üreticileri sonunda gerçekten pazara girdiler. Bu arada "jean"in Anadolu kumaşı olduğunu ileri sürenler de oldu. Gerçekte Amerika'da "dimes" olarak adlandırılan kumaş, Anadolu'da minder, döşek yüzü kumaşı olarak 15. yüzyıl metinlerinde "dimi" biçiminde geçer. Nimetî Efendi'nin 1540 yılında yazdığı Fars-

ça-Türkçe sözlüğü *Lûgat-i Nimetullah*'a göre Farsçası "eksûn", Arapçası "dimikıy"dır. Halk ağzında da yerli dokuma bezin adı olarak Malatya'dan Balıkesir'e, Zonguldak'tan Antakya, Harput, Gümüşhane'ye kadar derlenmiştir. Bolu yöresinde süt sağan kadınların iş önlüğüdür. Reşad Ekrem Koçu 1820 yıllarının "kopuk ve külhan" kıyafetini Şanizade tarihinden aktarırken, "Ayaklar ve baldırlar çıplak... beyaz kısa düz çağşırı; belde kırmızı şal kuşak, sırtta beyaz dimi mintan," diyerek İstanbul'da dimi giyildiğine tanık getirir (*Tarihimizde Garip Vakalar*, s. 22).

Halkımız tam kot pantolonu şalvar gibi giymeyi becermişken, 1980'li yıllarda, pahalandıkça rağbet artan modalardan olmak üzere, Umberto Eco'yu da isyan ettiren "kıça kaçan" jean moda olmuştu. Bugün Tahran pazarında kot "şalvar-i Türkî" olarak satılıyor.

Gömlek

Gömlek, halk ağzıyla Azericede olduğu gibi "köynek" Orta Türkçe devrinden beri bilinen bir sözcüktür, gönlek/könlek'ten gelir; gön/ten üstüne giyilen, mintan da Farsça "nim-ten" yani tenin, gövdenin yarısını örten anlamındadır. Erkekler dizden yukarı, kadınlar ayak bileğine kadar uzanan gömlek giyer. Dizlere kadar inen gömlekler, pantolon ve eteklerin yaygınlaşmasıyla bele çıktı.

Erkek gömleği 1500'lerde Batı Avrupa'da giyildi. İngilizce gömlek (shirt) ile etek (skirt) aynı kökten gelmektedir ve İskandinav dilinde "skyrta" pantolondan aşağı sarkan uzun elbiseyi anlatır. Moda dünyasının en eski merkezlerinden Fransa'da etek sözcüğünün karşılığı olan "jupe" ise 12. yüzyılda Arapça "cübbe"den alınmış, altına giyilen "jupon" (jüpon) ise 14. yüzyılda türetilmiştir.

Düğmeli gömlek yakası, 1890'ların İngiliz polo oyuncularının giysilerinden esinlenmiştir. Rüzgâr ve atın sallantısına karşı yararlı bu yaka 1900'lerde tekstil sanayiinin elinde klasikleşti.

Yaka, manşet, göğüs kısmı kolalanan, yaka ve manşetleri takma "frenk gömleği" ceket pantolon kadar yaygınlaşamadı. Gömleklerin yakalarına balina, manşetlerine kol düğmesi takılan, kravatta kravat iğnesinin şart olduğu dönemde ev kadınları ütü yanında kolalama iş-

lemi de yapmak zorundaydı. *Modern Adabı Muaşeret* kitabında (1939) Süheylâ Muzaffer kola konusunu işlemektedir:

> "Kolalı yaka meselesi de bugünün mühimce kıyafet davalarından birini teşkil eder. Bazı Türk muaşeretçileri, kolalı yakaların mevkilerini kaybetmiyeceklerini, bilakis yumuşak yakaların pek kısa bir tarihi müteakip kaybolduklarını yazarlar. Hadise tamamile aksidir. Sert yaka resmî kıyafetlere münhasır bulunuyor. Bugün kolalı çift gömlek yakaları bile az kullanılmaktadır. Hiç kimse bugünün sür'at, hareket, cevaliyet isteyen asrında böyle garip bir âdet ve ananeye bağlı kalarak sert bir şeyle boynunu azaba koyamaz."

Süheylâ Hanım geç de olsa haklı çıkmıştır.
Bugün ceketsiz gömlek veya gömleksiz ceket giyilebiliyor.

Kol Düğmeleri

Barış Manço'nun "Kol Düğmeleri" şarkısını severek dinleyen gençlerden kaçı kol düğmesi görmüştür acaba? Kravat iğnesiyle takım kol düğmeleri, kolalı gömlek döneminin mecburi aksesuarıydı ve piyasada satılan her biçim, fiyat ve çeşitte, adın baş harfleri yazdırılmış mücevherat niteliğinde kol düğmeleri vardı.

Tişört

Tenis gömleği imalatçısı Fransız René Lacoste gençliğinde tenis oyuncusuydu ve 1923'te, on dokuz yaşındayken maç için ABD'ye gittiğinde maçı kazanırsa bir vitrinde gördüğü timsah derisi çantayı almaya karar vermişti. Maçı kaybetti ama lakabı "krokodil" olarak kaldı. 1933'te imalata başladığında marka olarak krokodili tescil ettirdi.

Tişörtün Türkiye'de yaygınlaşması ve T-shirt yazımıyla vitrinleri süslemesi 1970'lerin ikinci yarısındadır. Teyzelerin tişört giymeye başlaması 1980'leri buldu, bu dönemde bir yandan ünlü markaların kaçak ve yerli yapımı olduğu dedikoduları başlamışken, bir yandan da yazımesajlı tişörtler yayılıyor, Türkçeleri üretiliyor, isteyenlere resim yapılıp yazı yazılıyordu. Bir cumhurbaşkanımızın üzerinde tişörtle devlet törenine katılması da o günlerde gerçekleşti...

Kravat, Papyon

Kravat erkeklerin 350 yıllık, hatta kimi iddialara göre 3.500 yıllık rakipsiz aksesuarı. Üstelik kadınların bütün saldırılarına rağmen. Feministler, kravatın erkek dünyasındaki yerini yüz yıl önceden fark etmişlerdi. 19. yüzyılın meşhur Fransız yazarı George Sand feministlerin bayraktarlarından biri olmuş; bazı kadınlar da yakalı gömlekler ve kravatlarla dolaşmaya başlamışlardı; ama devamı gelmedi, kravat yine erkeklerin aksesuarı olarak kaldı. Nasıl ki erkeklerde moda olsa bile küpe hâlâ kadınların takısıysa; kravat da erkeklerin aksesuarı. Yine de kravatı küpeyle kıyaslamak yakışık almaz, o kadar da harcıâlem değil. Kravatın karşı cinsi, olsa olsa jartiyerdir.

İnsanlar, çok uzun zamanlardan beri, soğuktan, kirden, terden korunmak için boyunlarını kumaş parçalarıyla sarmışlardı. Ava çıkan, tarlada çalışan, ovalarda ve yükseklerde savaşan erkeklerin kıyafetinin hiç ayrılmayan bir parçası olmuştur boyunbağı. Boyunbağı bir giysidir; erkek giysilerinden biri. İşlevseldir. Soğuktan ve sıcaktan, terden kirden korur. Ama kravat bir giysi değil, bir gösteriştir. Doğanın belki de en renksiz canlısı olan insan soyunun erkeğinin kendini süsleme aracı.

Erkekler boyunbağını bir giysi olarak kullandıkları zamanlarda da süsleniyorlardı elbette; parlak taşlarla süslenmiş, egemenliklerinin simgesi yüzükler takıyorlardı. Birçok ilkel toplulukta yüzlerini, bedenlerini boyuyorlar, doğal çevrelerinin en parlak hayvanlarını taklit ediyorlardı. Boyunbağının işlevselliğinden çıkıp erkeklerin aksesuarı olması için modern dünyanın kuruluşunu beklemek gerekti. Avrupa'nın, iz bırakan, yaşamın bir parçası olan her modası gibi, bir bunalım döneminden çıkmasını, rahatlamasını beklemek gerekti.

Avrupa tarihinde Otuz Yıl Savaşları diye bilinen dönemin bitişi, insanlar için bir karabasandan uyanmak, yaşamın zevklerini yeniden tadabilmek, yeni modalar yaratmak, sokağa çıkmak, eğlenmek, süslenmek demekti. İşte Avrupa, yani Frenk diyarı, o yıllarda, boyunbağlarını neredeyse bir süs haline getirmiş olan Hırvat askerleriyle tanıştı. Rütbesiz askerlerin kaba kumaşlardan yapılmış boyunbağları, subaylarda neredeyse bir rütbe göstergesine dönüşüyor, ipek ve muslin gibi gösterişli, pahalı kumaşlardan dokunuyordu.

Hırvat askerlerinin kravatı, askeri bir giysinin güzelleştirilmeye çalışılmış halinden başka bir şey değildi. Bir asker için yaşamsal zorunluluk olan kılıcın, meçin, parlak taşlarla, püsküllerle süslenerek taşınması gibiydi. Ama Hırvat subayların boyunbağları çok gösterişliydi. Şimdi kravat dediğimiz o vazgeçilmez aksesuarın bir moda, bir toplumsal statü göstergesi, bir egemenlik simgesi olarak Avrupa'ya yayılmaya başlaması, işte paralı Hırvat askerlerinden oluşan bir alayın taktığı bu boyunbağından doğup gelişmiştir. 1635'te, Otuz Yıl Savaşları'na paralı asker olarak katılan Hırvat Alayı Fransa'ya gelir. Hırvat Alayı'nın askerleri, bütün boynu çepeçevre doladıktan sonra püsküller halinde aşağı salınan ya da uçları bir rozetle birleştirilmiş boyunbağları takıyorlardı. Zamanın kralı XIV. Louis'nin, giyim kuşamını süslemeye, kuyruğunu açmış bir tavus kuşu gibi dolaşmaya pek meraklı olduğu söyleniyor. Bu tutkusunun, hem Hırvat Alayı'nı hem de Hırvat askerlerinin boyunbağlarını Fransız Monarşisi'nin simgesi haline getirmesine neden olduğu belirtiliyor. Zamanın saygın erkekleri, yani soylular ve askerler, daha o zamandan aslında bugün taktığımız kravatların atalarından olan Hırvat boyunbağını boyunlarına dolar olmuşlardı. Fransızcada Hırvat, "Croater" olarak söyleniyor ve iddia ediliyor ki kravat kelimesi, yani Fransızcasıyla "cravate", Hırvat'ın yanlış söylenmesinden çıkmış. Yani kravat Hırvat demek. Ama şüpheli tabii; çünkü itiraz edenler de var. Bugün Sırp-Hırvatça'da kravatın iki karşılığı bulunuyor: "kravata" ve "mašna".

Kimi araştırmacılar, "cravate" kelimesinin Fransa'ya giden Hırvat alayından önce de kullanıldığını iddia ediyorlar. Fransa'da daha 14. yüzyılda, yani Hırvat askerleri boyunbağlarıyla Paris sokaklarında arz-ı endam etmeden üç yüz yıl kadar önce "cravate" kelimesinin parşömenden yapılmış şerit ve bez parçası anlamına geldiğini söylüyorlar. Bu araştırmacılara göre "cravate" yani kravat, şerit halinde bez parçası demek; yani boyna dolamaya çok uygun. Belki de boyunbağının Fransızcası. Yoksa İtalyancası mı? Yine söylenenlere bakılırsa, daha 1590'da, yani Hırvatların boyunbağından önce, İtalyancada, "cravata" diye bir kelime var. Fular, atkı ve boyunbağı anlamında kullanılıyor. Ama Romalılar boyunbağına, atkıya, fulara "focale" diyorlar; kravata hiç benzemiyor.

Hırvatlar, kültürel olarak önce Roma'ya, sonra Batı Roma'ya yakın olmuşlar. Roma'nın resmi dini Katolikliği kabul etmişler; İtal-

yanlar, Fransızlar kadar Roma kültürünün taşıyıcısı olmuşlar. İster İtalyancadaki "cravata"dan ya da Fransızcadaki "cravate"den veya "Croater", yani Hırvat'tan gelmiş olsun, kravat sanki Roma'nın boyunbağı gibi. Ama değil; iş boyundaki bağın nasıl bağlandığına gelince hiç de öyle değil. 1974'te, İÖ 2. yüzyılda yaşamış olan ilk Çin imparatoru Ch'in Şih Huang-Ti'nin mezarını açan arkeologlar, bu dev mezarda, atlarıyla beraber, hepsi de gerçek insan boyutlarında, 7.500 asker heykeli buldular. Pişirilmiş topraktan yapılmış bu heykel askerlerin hepsinin boynunda özenle bağlanmış boyunbağları vardı. Romalı askerlerin boyunbağından tek farkı biraz daha sıkı bağlanmış olmalarıydı.

Romalı askerlerin boyunbağı daha çok, geniş çiftlikler kurabilmek, altın aramak için Amerika'nın batısına doğru arabalarını sürenlerin yanında silahşörlük de yapan kovboyların, yani inek çobanlarının boyunbağını andırırken, Çinli askerlerin boyunbağı, Boston'daki büyük evlerde oturanların özenle bağlanmış kravatlarını hatırlatıyor; yani biçim olarak, ortaokul yıllarından beri adabına uygun, düzgün bağlamaya çalıştığımız kravatı. Ama yine de kravat Avrupa'nın boyunbağı olarak çıktı ortaya; Çin'in Maçin'in değil. Kral XIV. Louis, İmparator Ch'in Şih Huang-Ti'ye değil, Hırvat Alayı'nın parlak bir subayı görünümündeki Romalı savaşçıya özendi.

Hadi diyelim ki XIV. Louis boynuna bu Roma boyunbağını takarken savaşçı Roma İmparatoru'na özeniyordu; ama Birleşmiş Milletler Salonu'nda boynunda özenle bağlanmış kravatıyla konuşan herhangi bir temsilciyi dinleyenler ne kadar benziyor bir Romalı komutana. *Devlerin Aşkı*'nda ortada utangaç bir edayla dolaşan James Dean'in boynundaki ince, siyah, örgü kravat ne kadar benziyor Roma'daki Traianus Anıtı'nın üzerine işlenmiş Roma savaşçılarının boyunbağlarına? Hem benziyor hem benzemiyor.

Hiçbir süs gökten zembille inmez. Önce işlevseldir. Sonra işlevselliği süsler insanoğlu. Bazen de sonunda, tıpkı kravatta olduğu gibi bütün işlevselliğinden sıyrılıp sadece bir süs, sadece bir simge olur. Bunun için işte kravatı bir boyunbağı olmaktan, bir gruba ait bir boyunbağı olmaktan çıkarıp erkek modası yapmış olma ayrıcalığını XIV. Louis'ye veriyorlar.

Peki XIV. Louis niye bu kadar etkilendi Hırvat alayının gösterişli boyunbağından da tutup bunu önce Paris Kontluğu'nun, sonra Fran-

sa Krallığı'nın simgesi yaptı? Kravatın bir erkek aksesuarı olmasını XIV. Louis'ye atfetmekle belki de çok aceleci davranıyoruz. Öyle değil mi; Paris Kontluğu'nun, bilemediniz Fransa Krallığı'nın simgesi. Çok ulusal; tam da uluslar yeni yeni filizlenirken. Öyleyse biraz daha iz sürmek gerekiyor.

XIV. Louis'nin Hırvat askerlerinin süslü boyunbağını gördüğü 1635'te, Osmanlı Padişahı IV. Murad, İran Seferi'nden dönmüş, İstanbul'a, gücünün ve erkinin simgesi beyaz sarık ve siyah sorguç takılı miğferiyle giriyordu. Kendilerine Batı Roma İmparatoru unvanı alanları peş peşe yenilgiye uğratan, Kayzar-ı Diyar-ı Rum'un, yani Roma İmparatoru Kanuni Sultan Süleyman'ın torunuydu. Yakasız gömleği ve kaftanı süslüydü; ama boynunda bir boyunbağı yoktu. IV. Murad'ın kaftanı, sarığı, sorguçu, yakasız gömleği birçok erki kendinde toplayan simgelerdi. O, kendini Roma İmparatoru, Müslümanların halifesi, Ortodoksların ve Yahudilerin koruyucusu olarak görüyordu; ama Batı'da erk parçalanıyordu. Daha doğrusu prensler kilisenin egemenliğinden bağımsızlaşıyor; laik bir iktidarın temellerini atmaya çalışıyorlardı. Otuz Yıl Savaşları da boşuna çıkmamıştı. Muhtemelen XIV. Louis, kardinallerin omuzlarından aşağı sarkan beyaz atkılarından hoşlanmıyordu. Bu durumda kravatı önce Hırvat askerlerinin, sonra Fransız soylularının ve nihayet burjuvaların kiliseye karşı bir iktidar simgesi olarak kullanması için her şey hazırdı.

Ama, ister "cravate"den ister "Croater"den gelmiş olsun; Katolik olsa da, Latin harfleriyle yazıyor olsa da, ister hâlâ biraz Doğulu olan sert bakışlı bir Hırvat subayının Musul'un ince dokunmuş muslininden yapılmış püsküllü boyunbağına, ister İmparator Ch'in Şih Huang-Ti'nin askerlerinin özenle bağladığı ipek boyunbağlarına benzesin, kravat biraz da İngilizdir. Kravat epeyce İngilizdir.

"Royal Cravate"ın, yani Fransa Kraliyet Alayı'nın askerlerinin göz alıcı boyunbağının kravat olup ya da kravatı tekrar hatırlatıp sivillerin de boynuna geçmesi uzun sürmedi. Hatta, denizi aşıp İngiltere kıyılarına ulaştı. İngilizler bu yeni aksesuarı modern erkek giysisiyle öylesine bir araya getirdiler ki, bugün ütülü pantolonu, parlatılmış ayakkabıları, kolalı beyaz yakayı kavuşturan, özenle bağlanmış kravatıyla bir erkeğin fotoğrafı bize hâlâ "İngiliz beyefendisi"ni hatırlatır. Öyle anlaşılıyor ki İngilizler yakın zamanlara kadar en azın-

dan erkek modasını hep belirlemişler. Modern dünyanın erkeklerinin modasını.

Ama, kravatta en azından ilk moda akımlarını Fransızlar yaratmıştır. Kravattan bahsederken, köşe bucak kaçmaya çalışsak da, karşımıza hep XIV. Louis çıkıyor. İlk yaygınlaştığı dönemde kravat, boyun etrafından iki kez geçirildikten sonra önde bir düğüm atılıyor ve kumaşın iki ucu serbest bir şekilde aşağı sarkıtılıyordu. XIV. Louis kendi kravatını daha etkileyici kılmak için olsa gerek, bu düğüm yerine ipek bantlar eklemeye başladı. Kral takar da moda olmaz mı?

Yine savaş. Savaş ve savaşçıların boyunbağları. 1692 Steinkirk Savaşı. Voltaire bu savaşta savaşçı soyluların boyunbağlarını nasıl ihmal ettiğini anlatıyor:

> "Erkekler dantel kravat takarken çok zaman harcıyorlardı. Savaş esnasında aceleyle giyinen prensler, kravatlarını baştan savma bağlamaya başladılar. Bu baştan savma bağlanan kravatlara Steinkirk adı verildi."

Steinkirk, kadınların ilk defa erkek simgelerine heves etmelerini de beraberinde getirdi; savaşçıların soğuksavarını İngiliz ve Amerikalı deniz subaylarından sonra kadınlar benimsediler. Bir küçük farkla; erkekler Steinkirklerinin uçlarını bir kez büküp ceketlerinin düğme deliklerine takarlarken, kadınlar korselerinin içine sıkıştırıyordu.

Bayrağı XIV. Louis'den bir başka kral, II. Charles devraldı. 1660'ta sürgünden ülkesine dönen II. Charles, Fransa'nın bu yeni modasını İngiltere'ye tanıttı. İngiltere tarihinde adı pek hoş anılmasa da, yanında getirdiği kravat önce İngiltere'ye, ardından Amerika'ya yayıldı. Öyle ya, kral takar da moda olmaz mı?

1805'te, ünlü İngiliz askeri Amiral Nelson'ın ölümü üzerine İngilizler yas kravatları taktılar. İngilizlerin Amiral Nelson'ı anmak için taktıkları siyah kravat, modern toplumun erkek aksesuvarının yavaş yavaş toplumsal grupların simgesine dönüşmesinin de yolunu açtı. Ama, iş politikaya gelince Akdeniz güneşi Fransızları daha ateşli yapıyordu. İngilizlerin kravatın politik bir simgeye de dönüşmesine açtıkları yolda Fransızlar neredeyse koşarak ilerlediler. Yıllar da politikanın her yere işlediği yıllar. "Avrupa'nın üzerinde bir hayaletin dolaştığı" yıllar. 1840'lara gelindiğinde Fransa'daki bir erkeğin boynundaki beyaz kra-

vat muhafazakârlığını, siyah liberalliğini gösteriyordu. Hem Almanya'nın hem de Fransa'nın devrimci erkeklerinin boynundan kırmızı kravat eksik olmuyordu. Bu durum *L'Illustration* gazetesi tarafından alaylı bir dille anlatılıyor:

> "Günün en önemli olaylarından biri beyaz ve siyah kravatlılar arasındaki savaş. Mükemmel bir düellonun tüm özellikleri var. Şimdi biri toplum içinde siyah kravat takabilir mi? Yerleşik değerler bunu yasaklıyor, yeni moda ise bunu söylüyor. Bu çelişkinin en şaşırtıcı tarafı, gençlik siyah kravatı benimserken, yaşlılar beyazı savunuyor. Bu bizi nereye götürecek? Hükümet ne yapacak? Kadınlar bu yeniliğe karşı. Eğer erkekler siyah kravatta ısrar ederse, biz de ortalık yerde göğsümüzü açarız diyorlar."

Kadınlar gerçekten böyle tehditler savurdu mu, bilmiyoruz; ama doğruysa, erkeklerin bu tehdidi bir hoşluk olarak düşündükleri kesin. Çünkü siyah kravat hızla yayıldı. Soylu kadınlarla yaşlıların da tek tesellisi, kırmızı kravatın yenilmiş olması oldu.

Avrupa'nın siyasal çalkantıları durulmadı; bir rengin yerine bir başka renk geçti, bir desenin, bir düğümün yerine başka bir desen, başka bir düğüm. Ama siyasal görüşü her ne olursa olsun modern erkek kravattan vazgeçemiyordu. Hatta her geçen gün yayılıyordu moda. Öyle ki, artık kravat, sanki moda uğruna takılan bir aksesuvar değil, erkek giysisinin, hatta bedeninin bir parçası oluyordu.

Kravatın en çok tutulduğu ülke yine de İngiltere oldu. Kıta Avrupası İskandinav ülkeleri, Rusya ve Macaristan dışında kravat sözcüğü ve türevlerini benimserken İngilizler "neck-tie" (boyunbağı) adını verdikleri kravatı (Japoncası da "nekutai") her türlü kurumun üstte taşınan flamasına dönüştürmüşler. Ava kravatla gidilen ülkede, kuruluşlar, okullar, takımlar ve kulüplerin özel biçim, renk ve desenlerde kendi kravatları var. Örneğin Cambridge Üniversitesi'ne bağlı otuz beş kolejde yüz kırk çeşit aidiyet ifade eden kravat bulunuyor (Uygur Kocabaşoğlu, *İngiliz Sicimi*, 1995).

19. yüzyıl kravatın saltanat yılları oldu. 1827'de Paris'te yayımlanan bir kravat risalesinin başında, "Yemek sanatı politikacılar için neyse, kravat sanatı da gerçek erkekler için odur," deniyordu. On dört değişik kravat düğümünü biraz da mizahi bir havayla veren bu

risale kısa sürede on bir baskı yaptı. Risale Honoré de Balzac'ın matbaasında basılmıştı; kimilerine göre yazarı da Balzac'tı. Sonradan sadece önsözün onun kaleminden çıktığı anlaşıldı. Kendi dehasına hayran olan derbeder görünüşlü Balzac, "Dahi erkeğin kravatı, vasat bir erkeğinkinden farklıdır," diyordu. Balzac'a göre her erkeğin bir kravatı var: Bilim adamlarına "cravate matematique", şair ruhlu erkeklere "cravate Byron", âşıklara "cravate sentimentale".

Kravatı İstanbul'da da bir padişah moda haline getirdi. 1839 ile 1861 yılları arasında hüküm süren yenilikçi padişah Sultan Abdülmecid Avrupa'nın artık tartışılmayan üstünlüğünün farkındaydı ve Avrupa'yı giderek dünyaya egemen kılmaya başlayan modernizmin hayranlarından biriydi. Hukuktan eğitime, askerlikten maliyeye her alanda reformlar yapmaya çalıştı. Batı'nın hemen her şeyine hayran olan ve resimlerinde, tıraşı, kıyafetleri ve ifadesiyle Avrupalı bir subay görünümündeki Abdülmecid kravat takan ilk Osmanlı erkeklerinden biri oldu. Padişah takar da moda olmaz mı?

Önceleri bazı aydınların takmaya başlamış olduğu kravat, Abdülmecid de takınca ileri gelen devlet adamlarınca da kullanılmaya başlandı. Yine de Avrupa'daki kadar hızlı yayılmıyordu. Birinci Dünya Savaşı bittiğinde, artık memurların çoğunluğu kravat kullanır olmuştu. Setre, yani pantolon-ceket, kolalı gömlek, parlatılmış pabuçlar, kravat ve fes. Büyük şehir Osmanlı erkeğinin okumuş-yazmışının vazgeçilmez giyisisi olmuştu. Batı'nın armağanı bu yeni aksesuvara ince bir Doğu zevki katmayı da ihmal etmedi Osmanlı: Takanın kesesine göre taşlarla süslenmiş "kravat maşası" ya da "kravat iğnesi". Cumhuriyet'ten sonra kravat diğer şehirlerde, kasabalarda da yaygınlaşmaya başladı. Kravat hemen her bölgede bir ayrıcalık simgesiydi. Sözlüklere yeni bir kelime daha girdi: Kravatlı. Kravat takmayanların dünyasından çok uzaklarda yaşayan memurları anlatan bir kelime. Sözlükler bize Türkiye'de kravatın yayılmasının pek de kolay olmadığını gösteriyor. Şemseddin Sami (1886) ve Ali Hazima (1911) Fransızca sözlüklerinde "cravate" karşılığı olarak yalnızca boyunbağı sözcüğünü verirler. Özellikle mutaassıp çevreler ve esnaf kravatı sevmedi. Memurluk ve kalem efendiliğinin simgesi sayıldı ve "medeniyet yuları" olarak adlandırıldı. Halkın bir bölümü bu yeni modayı sevmedi; hâlâ da sevmiyor. Güreşte yasak olan bir oyun, kolu rakibin boynuna dolayarak

boynu koltuk altına kıstırmak, "kravat takmak" olarak adlandırılıyor. Sanki, "tek dişi kalmış canavarın" boyunduruğu.

Türkiye'de, öyle anlaşılıyor ki, giysilerin ve aksesuvarların renk ve desenlerinden çok kendileri birer simge oluyor kolaylıkla. Sadece ne giyinildiği değil, nasıl giyinildiği de insanların düşüncelerini gösteriyor. Kendisini biraz derbeder olmakla suçlayanlara karşı, 1931'de yazdığı meşhur şiiri "Gömlek, Pantolon, Kasket ve Fötre Dair"de Nâzım Hikmet, modern giysileri ne denli önemsediğini kendi dünya görüşünün ustalarının giysileriyle anlatıyordu. Marx'ın "kocaman sakalını üzerine saldığı tertemiz, kolalı gömleği", Engels'in 1848 barikatlarında "halis İngiliz kumaşından/ halis İngiliz modasıyla/ ütülü mum gibi.." pantolonu... ve "Vladimir İliç Ulyanof Lenin/ ateşten bir dev gibi çıktığı zaman/ barikada,/ yakalığı da vardı/ kravatı da..."

1848 Avrupa'sının devrimcilerinin taktığı kırmızı kravat, 1917 Rusya'sında da görülür; ama, Lenin'in, Petrograd'da kalabalık bir grubun karşısında barikatlar üzerinde yaptığı meşhur konuşması sırasında da, çatışmalar içindeki Moskova'da da, kolalı yakasına takılmış özenli kravatı, artık siyahtır. Avrupa'nın modern erkeği, ister bir iç savaşın barikatında, ister sessiz ve temiz bir kütüphanede, üniversite koridorlarında, şu ya da bu siyasal partinin toplantılarında olsun, kravatını boynundan eksik etmemektedir.

Medeniyetin yuları mıdır kravat? Boynu sıkan kravat mıdır yoksa yakası kolalı gömlekler mi? Bunun cevabını bulmak bu kitabın işi değil; ama rivayet muhtelif. Biz yine kravat modasının liberalinden muhafazakârına, sanatçısından politikacısına herkesi sardığı 19. yüzyıla dönelim. 1848 ayaklanmasının biraz öncesine.

1840'larda İngiltere maceracı bir şairiyle yeni bir moda başlatıyordu: Papyon. Moda tarihçilerinin papyonun kravattan türediğine ilişkin görüşleri yanında yine Hırvatistan'da papyonun yüzyıllardır erkek giyiminin parçası olduğu da ileri sürülmektedir. Fransızlar papyona biçim açısından benzerlikten yola çıkarak kelebek anlamında "papillon" dediler, Türkçeye buradan girdi. Sırp-Hırvatçası "leptirmašna" yani çevirisiyle kelebek-kravat iken, kravatlarını bağlamak için özel ders almaktan bile kaçınmayan İngilizler hemen benimsedikleri bu yeni modaya kendi yakıştırdıkları adı verdiler: "bow tie". Papyon gömleğin de tarzını biraz değiştirdi. Antik uygarlıkların hayranı, bağımsızlık savaş-

larının gönüllü savaşçısı Lord Byron'ın kolasız ve iliklenmemiş gömlek yakasına bağladığı papyon, boyundan aşağı sarkan kravatın yerini aldı. Kravatın yerini papyon aldı; ama dışarıdan gelen bir moda papyonu da kravatı da geriletti bir süre. 1860 ile 1880 arasında yaygınlaşan yeni bir ceket modası kravat takmayı neredeyse anlamsızlaştırdı. Gömlek yakasını da kapatan, boğaza kadar sımsıkı iliklenmiş erkek ceketleri bir süre kravatı dolapların derininde sürgüne gönderdi.

Sonra gömlek yakaları küçüldü, kola modası geçti ve kravatta dörtlü düğüm fırtınası esmeye başladı. Fransa'da, "regate" olarak bilinen ve ünlü diplomatlardan, kravat mecburiyeti olan dönemdeki öğrencilere kadar bütün erkeklerin kullandığı bu bağlama şeklinin mucidi İngiliz soyluları ile arabacıları. Dört atlı arabalarını sürerken kravatları rüzgârdan uçuşmasın diye bu düğümü geliştirmişler. Amerikalılar dörtlü düğümlerini sağa doğru, İtalyanlar da sola doğru kaydırırlar ve ulusal kimliklerini belli ederlermiş. Cecile Beaton "Kravat seçmek yaratıcılık ve cesaret işidir," diyor; anlaşılan kravat takmak da öyle.

Giysilerin ve aksesuvarların çizgilerini "kadınsı" ve "erkeksi" olarak ayırabilenler, 19. yüzyılda liberal erkeklerin taktığı "lavaliere" denilen kravatın kadınsı çizgiler taşıdığı ve büyük fiyonklu bu kravatın mucidinin de Lavaliere Düşesi olduğu söylenir. Yine de, "lavaliere" modası kravatın mı kadınsı olduğu yoksa feminist kadın sanatçılardan daha önce erkek aksesuvarına heves etmiş olan bu düşesin mi biraz erkeksi olduğu şüpheli.

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın hemen başlarında esen "özgür düşünce" rüzgârları yerini kısa zamanda yeni bir karabasana bıraktı; ama kimse kravatını çıkarmadı. Dünyaya 1930'ların kravat modasını hediye eden yine İngiliz soyluları oldu. Madam Simpson'a olan büyük aşkı yüzünden tahttan çekilmek zorunda kalana kadar Kral VIII. Edward olan Windsor Dükü'nün, kimilerine göre babasından çaldığı kravat bağlama tekniği, kısa zamanda bütün dünyaya yayıldı.

Karabasan, Avrupa'nın, hatta dünyanın üzerine, erkeklerin Windsor düğümlü kravatıyla çöktü. Savaş sonrası da bir süre devam eden bu modanın yerini 1950'lerin ince kravatları aldı. "Rock and Roll"un kravatları bazı erkeklerin gönlünde öylesine yer etti ki, 1980'ler, hatta 1990'larda bile, artık giderek tükenen terzilere, biçki-dikişten anlayan yakınlarına, kravatlarını daraltmalarını rica ettiler.

İkiz kardeşi olan frenk gömleği, kol düğmeleri, kravat iğnelerinden söz etmeden kravat bahsi tamamlanmaz. Çin'den yüklenmiş ipek topları, Musul'un muslini de öyle, hepsi kravatın, kiminin nefret ettiği kiminin boynuna bağlamadan güne başlayamadığı kravatın yakın akrabası.

Son olarak Cahit Sıtkı Tarancı'ya kulak verelim:

El sırtında böyle zarif duramaz
Ismarlamadır elbisem pardesüm
Her ayağa göre değil kunduram
Bu kravat ben bağladıkça güzeldir.

Takım Elbise

Takım elbisenin siyah rengi 16. yüzyılda dünya imparatorluğu kurmaya niyetlenen, bir yandan Amerika'ya gemiler gönderirken bir yandan da önce Yahudi sonra Müslümanları sürgün veya din değiştirme seçeneklerinden birini seçmeye zorlayan, sonra da din değiştirenlerin safkan olmadığı için aşağılandığı bir toplum yaratan ve Engizisyon mahkemelerini kuran İspanyol Katolik krallığının sofu ciddiyetinden kaynaklanıyordu. Avrupa'ya İspanya'dan yayıldı. Pantolon, yelek ve ceketin aynı kumaştan olması Fransa'da 1860'larda yaygınlaştı.

At binmenin yaygınlığı nedeniyle ceketin kuyruğu iki parçalı yapılıyor, rüzgârdan korunmak için gerektiğinde yaka kapatılabilsin diye yakaya da ilik açılıyordu. 1890'larda takım elbise iş hayatının gerekliliklerinden biri oldu. Biçimine göre düğmelerin kapanmış veya açılmış olması saygı ve görgü ifadesi haline geldi. Örneğin kruvaze ceketin daima ilikli olması muaşeret kuralı oldu.

Ceket Avrupa dillerine, İspanyolca "jaco", Eski Fransızca "jaquet", Fransızca "jaquette", İtalyanca "giacchetta", İngilizce "jacket", Almanca "Jacke" veya "Joppe" biçimleriyle yayıldı; kökü Arapça "sakk"tan geliyordu.

Takım elbiseyi bütünleyen yelek ise eskiden yaz-kış giyilirdi. Arkası pamuklu, kışlıkları süet deri olan yelekler takım elbise giymeyen esnaf, özellikle balıkçılar gibi soğukta ve açık havada çalışanlar tarafından tercih edilen bir giysi oldu. Yeleğin içine kazak giyilmeye başlanırken, yeleklerin cepleri büyütülüp çoğaltılarak işlevselleştirildi.

Türkiye'de takım elbise, Avrupa tarzı başlık dışında Tanzimat döneminden itibaren memur kesiminden başlayarak yerleşmişti. II. Mahmud saray görevlilerinden Hüsnü ve Avni beyleri setre pantolon giydirerek çarşıya yollamış, halkın tepkisini ölçmek istemişti. Çarşıda beylerin bir parçalanmadığı kalınca da, ramazan ayında olunduğu için, ikisini de oruç yedikleri suçlamasıyla kabahatli bulup sürmüştü. Padişahın arzusu gerçekleşip Batı tarzı kıyafet, memurlardan başlayarak benimsendi, ancak takım elbisenin yerli biçimleri ve aşamaları da oldu:

İstanbulin: İstanbullu terzilerin buluşuydu; sade ve uzun etekli, düz yakalı setrenin alaturka biçimiydi. 1860'larda dizkapağına kadar uzanır, beli dar, omuzları ve eteği genişti. 1890'larda eteği kısaldı, daraldı. Tanzimat döneminde resmi kıyafet niteliği kazandı.

Redingot: II. Abdülhamid zamanında yaygınlaştı. İstanbulinin göğsü tamamen kapalı olduğundan kolalı gömlek, yaka ve kravat olmadan da giyilebiliyordu. Redingot ancak bunlarla birlikte giyilebildiğinden ve bu kıyafetle abdest alma olanağı bulunmadığından, alaturka ile alafranga taraftarları arasındaki çekişmede simgesel bir anlam kazanmış, redingot giyenler "beynamaz" olarak suçlanmışlardı. Avrupa'da resmi kıyafet olarak giyilmeye devam edilirken 1930'ların sonunda terk edildi.

Jaketatay: İstanbulluların "bonjur" adını verdiği, İkinci Meşrutiyet döneminde yaygınlaşan, önü çapraz kesilerek arkaya kıvrılmış, kıvrıkları iki parçalı ceket.

Smokin: 1890'da Fransa ve İngiltere'de ortaya çıktı. Ön yakaları ipek saten kaplanmış bir tür cekettir. İngiltere'de eve döndükten sonra yemek ve geceyi geçirmek için giyilen kıyafetken, davet ve balolarda giyilmeye başlandı.

Frak: Uzun etekli ve yırtmaçlı, siyah resmi takımdır; Fransızca "frac", 1700'lü yılların ilk yarısından itibaren bu anlamı kazanan İngilizce keşiş elbisesine verilen "frock" adından gelir. Resmi törende frak giymeyen ilk cumhurbaşkanı da Ahmet Necdet Sezer'dir.

Şapka

Atatürk'ün, 1925 Kastamonu gezisinde, "Siperli şemsli serpuş, bunu açık söylemek isterim, bu serpuşun ismine şapka denir," diyerek tanıttığı şapka, üç ay sonra çıkarılan kanunla resmi başlık oldu.

İlk günlerde İtalyan Borsalino kardeşler İstanbul'da bir gemi yükü şapkaları olduğu için büyük kâr elde ettiler, fakat İstanbul'a şapka sevkıyatına rağmen, kâğıt şapka yapanlara, kadın şapkası giyenlere de rastlandı. Şapka fabrikası kurulması ve Hereke ve Feshane fabrikalarının şapka imal edecek duruma getirilmesi tartışılırken, tekke ve zaviyelerin de kapatılmasını düzenleyen kanun aynı günlerde çıkarılınca, tepkiler doğdu. Seyyar Ankara İstiklal Mahkemesi'nin verdiği idam ve hapis kararlarıyla isyan ve direnişler bastırıldı. Başı açık gezmek de ayıp olduğundan, Yakup Kadri'nin romanlarına konu olduğu gibi, yıllarca direnip sokağa çıkmayan hocalar oldu. Ama eski sadrazamlardan, o zaman seksenlerinde olan Tevfik Paşa (1845-1936) "Yahu, bu fesden de kolay geçti!" demişti.

Şapka gerçekte yasa yapılmadan önce orduda kabul edilmiş, dikkati çekmemişti. Şapkadan önce II. Mahmud fesi Türkiye'ye getirirken, o zaman da önce askeri kıyafet olarak benimsenmişti. Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra II. Mahmud yeni başlık arayışına girmişti; fesin, Fransız Devrimi sırasında, azat olan esirlere giydirilen Frig başlığının moda olmasından sonra buradan Yunan adaları ve Garp Ocakları'na yayıldığı söylenmekteyse de, fesin biçimiyle Frig başlığı fazla benzeşmemektedir. Fakat serasker ve kaptan-ı derya Koca Hüsrev Paşa'nın Tunus'tan getirilen fes giyen kalyoncularla selamlığa çıktığı ve Tunus'tan 50 bin fes sipariş edilerek fes nazırı atandığı bilinmektedir. Ve elbette bu dönemde fese övgüler de yazılmıştır: "Al renkler bahşeder ruhsare-i hûbana fes/ Şah-i gül de benzemez mi gonca-i handana fes."

1828'de kıyafet nizamnamesi çıkarıldığında bir amaç da sarık sarma imtiyazı olan ulema sınıfı dışında insanların sarık sarmasını önleyerek, gerçekten ulema sınıfına mensup olanlarla olmayanları ayırt etmek, bir bakıma da tekke ehlini tecrit etmekti. Böylelikle ulema sınıfı fese karşı çıkarken gayrimüslimler özellikle Rumlar fesi benimsemiş ve Müslüman toplumla bu konuda bütünleşmekten hoşnut olmuştu. Memurlar dışında kadın erkek halk, çeşitli biçimlerde fes giymeye başladı. Fesin halk tarafından giyilmeye başlanması üzerine, memurlardan ayırt edilmeleri için "dalfes" giymesi, yalnız ulemanın fese beyaz tülbent sarabileceği kararlaştırılmış ancak uygulanamamıştır. Kırsal kesimde kadın ve erkeklerin tülbent, çember, yemeni sarılı fesleri bugün milli kıyafet sayılmaktadır.

Ali Kurna, İskender, Davut, Vezir, Pinel, Potı, Vayl, Fırt, Bol Fırt, Koehler, Çifte Pehlivan, Dopnig, Şlık, Hamidiye, Aziziye, Efendi ve İzmir gibi çeşitli fes biçimleri olduğu gibi, ferahi adı verilen, ibiğe dikilen pirinçten parça ve süsleri, çeşitli biçim ve renklerde ve sallandırıldığı tarafa göre anlamlandırılan püskülüyle fes kültürü doğmuştur. II. Mahmud döneminin bükülmemiş ipekten bol mavi iplikli püskülü rüzgârda dağıldığından, ellerinde tarak, parayla püskül tarayan sokak çocuğu mesleği doğmuş, "püsküllü bela" deyimi o zaman çıkmıştı. Püskül beş gramdan bir buçuk kiloya kadar değişmekte, askeri öğrencilerden kabadayılık meraklıları en hafifini, efeler ise en ağırını taşımaktadır. Püskülün aldığı biçimler ve anlamları çeşitlenince, 1845 yılında her rütbenin kaç dirhem püskül takabileceğini belirleyen nizamname çıkarılmış, örme püskül herkes için mecburi tutulmuş, askerlere beylik fesle birlikte ferahi de verilmeye başlanmıştır.

Fes kalıpları önce ahşapken İzmir'de pirinç kalıplar çıkmış ve oradan İstanbul'a gelmiş, kalıbın ısıtılmasıyla fesi ütülemek ve kalıplamak mümkün olmuş ve kalıpçı esnafı doğmuştu. Fesin üstüne sarılan tülbent, yazma, yemeniyle kadın erkek çeşitli toplumsal kesimlerin başlıkları oluştu. Örneğin, medrese öğrencileri arasında sağ kulağın üstüne üç santim ve sol kulağın üstüne sekiz santim eninde kabarık sarılan sarığa "zırzop" denirdi ve ilmiye sınıfının külhanlarını da bunlar oluştururdu.

Fes Cumhuriyet'ten önce de tartışılmış, İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Avusturya'nın, Bosna-Hersek'i ilhakı nedeniyle yürütülen boykot kampanyası sırasında, feslerin çoğu Avusturya'dan ithal edildiği için fes karşıtı görüşler kuvvetlenmiş ve daha sonra İstiklal Savaşı sırasında yaygınlaşacak olan kalpak ilk bu dönemde başlık olarak giyilmiş ve önerilmiş, 1908'de polis üniforması olarak kül rengi çuha kalpak benimsenmiştir. Gayrimüslim yurttaşlar 1890'lardan itibaren artan oranda şapka giymeye başladığında, fes yalnız Osmanlılığın değil Müslümanlığın da simgesi olmuştu. İşgal döneminde fesin ve feslilerin gördüğü hakaret şapkayı da düşman olarak simgeleştirmişti. Aynı duygular İngiltere yönetimindeki Mısır ve Hindistan'da da görülür ve bu ülkelerde fes İngiliz yönetimi sona erdikten sonra kendiliğinden kullanımdan kalkmıştır.

Latince *cappa*, küçültülmüş biçimi *cappellus*, İtalyanca "cappello", Fransızca "chapeau" Balkan ve Slav dillerinde şapka başlığın adıy-

ken, kenarlı şapkanın tarihi Eski Yunan avcılarla başlar. Etrüsk ve Romalıların da kullandığı İngilizce "felt", Almanca "Filz", İtalyanca "feltro", eski Fransızca "feltre"den bugün "feutre" keçe anlamına gelirken fötr şapkanın da kökenidir ve anlaşılan Kırgız başlıkları gibi bir şeydir.

Bataklı Damın Kızı Aysel (1935) filminde görüleceği gibi 1930'lu yıllarda köylüler de kocaman fötr şapkalar giyer. Bir süre sonra şehirlerde şapka modası gelişirken, köylerde kasket benimsenmiştir. Kasket (Fransızca "casquette", İspanyolca "casco", miğferin küçültülmüş biçimi) Almanya, İngiltere, Fransa'da 1890'lardan itibaren işçi sınıfıyla özdeşleşmiş, kitlesel spor gösteri ve toplantıların yayılmasıyla önce üst sınıfların spor giysisi olan bu başlık, simge haline gelmiştir. 1892'de İngiltere parlamentosuna seçilen ilk işçi milletvekili ve İşçi Partisi'nin ilk parlamento grup başkanı (1906) olan James Keir Hardie'nin meclise kasketle girmesi bu bağlamda anlam kazanmaktadır.

İlk silindir şapka 1796'da Fransa'da giyildi, 1797'de İngiltere'de erkek giyimi satan John Etherington silindir şapka giyip sokağa çıktığında, başına toplanan kalabalık nedeniyle, kamu düzenini bozmaktan tutuklanmıştı. Siyasetçiyi simgeleyen silindir şapkaya karşı kasket simgeselleşirken, Türkiye'de kasketin öncülüğünü ortaokuldan itibaren erkek ve kız öğrencilere kasket giyme zorunluluğu getiren devlet yaptı. 1970'lerin sonuna doğru şehirliler için kaliteli ve "marka" olanları da üretilen kasketler Türkiye'de moda oldu ve Ecevit'in de herhalde bu modaya katkısı oldu. 12 Eylül öncesinde, siyasal görüş ayrılıkları nedeniyle Karslıların Erzurum'dan geçmeleri sorun olmuş, otobüsler aranıp Karslılar sorguya çekilmeye başlanmıştı; Rus biçimi kasket giyen Karslı yurttaşlar, en tanınmışı Turiz marka olan sekiz köşe kasket giyen Erzurumlular tarafından kolayca teşhis ediliyorlardı.

1930'lu yıllarda, sayfiyelerden yayılan bir modayla sokakta kadınlar çorapsız, erkekler şapkasız dolaşmaya başlamış, sayfiye dışında ayıplanmıştır. Erkeklerin şapkasız dolaşması mümkün görülürken, kadınların çorapsız ve şapkasız olması görgüsüzlük sayılmıştır. O günün anlayışına göre, "Bir kız on iki yaşına kadar şapkasız dolaşabilir. Ondan sonra yaşının icabına göre bir şey kullanmalıdır," (Süheylâ Muzaffer).

Bugün 1930'lu yıllara göre iyice küçülen şapkalar emekli memurun simgesi sayılıyor. Eski şapkalar kovboy şapkası gibi bugün tuhaf karşılanacak boyda iken, annelerin ördüğü veya ünlü markaların ürettiği yün başlıklar ve eski kep veya boyacı şapkasının daha modern biçimi olan Amerikan beyzbol şapkaları daha yaygın. Kenarlı kadın şapkası ise üniversiteli kızların modası.

Başörtüsü

Asurlularda evli ve dul kadınlar ev dışında başlarını örtmek, fahişelerin başı açık olmak zorundaydı; özgür kadınları ayırmanın yolu da buydu. Paulus, Korinthoslulara Birinci Mektubunda, "Kadın örtünmüyorsa saçı da kesilsin; fakat kadına saç kesmek, yahut tıraş olmak ayıp ise, örtünsün. Çünkü erkek, Allah'ın sureti ve izzeti olduğu için, başını örtmemelidir; fakat kadın erkeğin izzetidir. Çünkü erkek kadından değil, fakat kadın erkektendir; çünkü erkek kadın için değil, fakat kadın erkek için yaratıldı," diyerek Hıristiyanların başörtüsü konusundaki tavrını açıklamıştı.

Başörtüsü 20. yüzyıla kadar özellikle Katolik ve Ortodoks Hıristiyan dünyasında da kadın kıyafetinin yaygın bir parçasıydı. Kadınların şapka giymeleri uzun süre Avrupa'da da söz konusu olmayıp 1700'lerde şehirli kadınlar arasında moda oldu ve o zaman üstten örtülerle bağlanan, şerit, tüy ve çiçeklerle süslü şapkalar kullanılırken, kırsal kesim ve şehirlerde emekçi kadınlar başörtüsü bağlıyorlardı.

İslam dünyasında da başörtüsünün Müslüman kadınları fahişelerden ayırmak için emredildiği, Hicret döneminde Medine'ye gelmiş olan Müslüman kadınların, kendilerini tanımadığını iddia eden veya edebilecek Medineli erkeklerin sataşmalarından korunmasının hedeflendiği belirtilmektedir. Arap dünyasında iklim gereği kadın erkek herkesin başı kapalı olduğuna göre, bu kararda Asur ve Paulus dönemi anlayışının, ayrıca İslamiyetin tebliğ döneminde Arap kıtasında kumaşın kıt oluşunun etkili olduğu anlaşılmaktadır. Camide namaz kılınırken kadın erkek insanların orasının burasının görülmesinin namaz düzenini bozduğu, entari dışında fazla parça içermeyen giyinme âdetlerinin buna yol açtığı ifade edilmiştir. Başörtüsü 1990'lı yıllar boyunca Türkiye'nin gündeminden düşmeyen bir sorun oluşturmuş-

tur. Tarih boyunca başörtüsü ve kadın kıyafeti biçim değiştirmiş, özellikle 19. yüzyıl boyunca çeşitli modalar doğmuş, Osmanlı döneminde de çeşitli nizamnamelerle konu düzenlenmeye çalışılmıştır.

Çarşaf

Önce çarşaf yoktu. Çarşaftan önce, çuha, sof, arkası ve yakası uzun, bol ve kloş, çoğu koyu renk, al renkleri zenginlerin modası olan ferace vardı. İlmiye sınıfına mensup işlemeli üstlüğün de adı feraceydi; biniş feracenin bol kollusuydu. 15. yüzyıldan itibaren kullanılmış olan ferace, Lale Devri'nde (1718-1730) eğlence âleminin gelişmesi ve kadınların renk renk feracelerle, şemsiye ve eldivenle gezmeye başlamalarıyla değişiklik gösterdi. Ferace boyundan yukarısını örtmez ve yaşmakla kullanılırdı. Feraceye yaka takıldı ve bu yakalar gittikçe uzadı, açıldı. Nisvan taifesi ehl-i İslama yakışmayan ucube başlar ve rengârenk yaka feraceler uydurup, yüzleri, göğüsleri, gözleri açıkta, hayasız tavırlarla gezdikleri için, 1725 yılından itibaren çıkarılan nizamnamelerde, yaka büyüklüğü ve çevresine geçen şeritler için düzen-

— Hanımefendi siz daima böyle ferace ve yaşmakla kapalı mı gezersiniz?
— Evet madam. Bizde sizin gibi, açık gezmek günahtır.

N. Berberyan, Hayal, *1872 (*Terakki Edelim Beyler, *hzl. Turgut Çeviker, 1986).*

leme getirildi. 1811 yılı Eylül ve Kasım aylarında fermanlar çıkarılması ve 1812 yılında terziler dükkânlarının önüne asılacak, baba ve kocalar hapis ve dayakla cezalandırılacak diye hükümler getirilmesine rağmen, saray kadınlarının da öncülük etmeleri ve Fransa'dan ferace kumaşı getirtmeleriyle ferace modasının önünün alınamadığı anlaşılmaktadır. Feraceye son toptan yasak 1870'te getirilmiştir.

Çarşaf Tanzimat'tan sonra ortaya çıktı; yatak çarşafı gibi tek parçaydı, etekleri kemere sokulur, şakaklardan iğnelenir, başa dallı yemeni örtülürdü. Arabistan veya İran'dan Türkiye'ye giren çarşaf (Farsça "çâder-şeb" gece örtüsü; İran ve Afganistan'da halen "çader", "çudar" adlarıyla giyilir ve İran'da resmi daireler dahil kadınların ev dışında lacivert veya siyah çarşaf giymeleri mecburidir) kısa sürede modaya uydu. Avrupa empire ve art nouveau modasından esinlenen çarşaflar zamanla siyah dışında renklerden ve daha ince kumaşlar, tafta, saten dö Lyon, satendüşes, lâhuraki, vigoni, krepdöşin, şayak, alpak gibi yünlü, ipekli, pamuklu kumaşlardan yapılmaya başlandı ve

Jarse çarşafların çoğalmasının sebebi: Şeffaflık..

Cumhuriyet Almanağı, *1936*.

1889'da iyice yaygınlaştı. Sermet Muhtar Alus, (*Aylık Ansiklopedi*, Sayı: 36) "İncecik papazî yaşmakların altından saçların, gerdanın, göğsün, aralığından kaküllerin, zülüflerin, kaşlarla gözlerin tabak gibi görünmesi, renk renk canfes feracelerin caddelerde, mesirelerde erkeklerin taşkınlıklarına vesile olması yüzünden," mimlenmiş bir kıyafet olduğunu belirtirken, "kadınnineler, hanım nineler bidat sayıp yadırgamışlardı," der. "Arka kümbetli dursun diye eteğin altına turnür denilen ufak yastıklar takılır, kaytanla bağlanır, pamuktan göğüslükler dolar ya da iç yeleklerine bezler tıkıştırırlar" ve böyle giyilen çarşaflarla II. Abdülhamid döneminde Şehzade Camii'nden bir mukabele çıkışı ekabirden birinin kadınlarına yapılan sataşma büyüyünce, çarşafların boyu zaptiyece denetlenmeye başlar. Abdülhamid'in erkekler çarşafla suikast düzenleyebilir diye korkutulduğu da dönemin dedikoduları arasındadır. 1892'de çarşaf da yasaklanmış ancak bu yasağa yalnız saraya girilirken uyulmuştur. *Sinekli Bakkal*'ın kahramanı Rabia saraylı konağına gittiğinde, âdet gereği yeldirme ve başörtüsünü çıkarır (Halide Edib, 1938).

Bu dönemin kadın kıyafeti "sırtta bir gardrobluk eşya, kışın yarım kollu, önü sağlı sollu kabarık, yün fanila, mermerşahiden yakası pamukaki ile sarma işlemeli dekolte gömlek, göğsü gerecek sık düğmeli yelek, sıra sıra balenalı kazık gibi korse, bluz, kalın yünlüden ekseriya evde örülmüşünden iç etekliği; yazsa fildikoz, kolsuz kaşkorse, yine gömlek, yelek, korse, bluz, keten eteklik"tir.

"Zamanla üstbaş hafifledi. Vücuttaki eşyanın birçoğu atıldı. Birmandan kombinezonlar revaç buldu, çarşaflar daraltıldı" (S. M. Alus). Çarşaf pelerini arkadaki dikiş kaldırılınca atkıya döndü, içten değil dıştan bağlanınca sıkma baş doğdu.

Etek

Bugün de elbise sözcüğünün giysi ve kadın giysisi olarak iki anlamı var. İngilizcede gömlek ve eteğin (shirt-skirt) aynı sözcükten türediğini gördüğümüz gibi, bizde de etek, Tanzimat'tan sonra çarşaf pelerininin arkadan dikilmez olup ayrı parça haline gelmesi ve önce bel, sonra dirsek hizasına çıkması, elle kenarından tutulacak kadar uzun etekliğin dizkapağı altına çıkması, belden büzülüp, kloş, yarım kloş

olanlarının yapılması ve daralmasıyla ortaya çıktı. Böylece kadın elbisesi iki parça oldu, kenar, kıyı, ek anlamındaki etek sözcüğü bağımsızlaşıp etek, sonra etek-ceket (döpiyes, "deux-piéces") ve etek-bluz (blouse) doğdu.

Entarinin sonradan kısalıp eteğe dönüşmesi, fistanın Yunan erkeklerin giydiği eteğin adı oluşuyla (İtalyanca "fustagno"dan gelip Yunancaya, Türkçe ve Arapçaya geçtiği söylenmekteyse de, adını Kahire'nin banliyösü Fustat'tan aldığı bilgisi de vardır) Orta Türkçe döneminden beri kullanılan etek, şehirli kadınlar için itibarlı tek sözcük olarak kaldı. Şalvar, tuman ve entariyle değil, etek çorapla yetişen yeni kuşaklar, konfeksiyon ve terzilerin yalnız erkeklere hizmet verdiği dönemde moda dergilerinden çıkardıkları kalıplarla, dikiş makineleriyle kendi ihtiyaçlarını karşıladılar. Tekstil sanayisinin gelişmesi ve öğrenim gören kız, çalışan kadın sayısının artmasıyla Batı modasını takip etmek daha da meşrulaştı.

1920'lerden itibaren etek kısalmaya başladı. 1910'ların Fransa'sında fahişelere özgü olan diz altı etek boyu savaştan sonra "caz çağının yitik kuşağı" tarafından benimsendi. Mini eteğin ortaya çıkması ise 68 kuşağının "cinsel devrimi"yle çakıştı. Türkiye'de siyasal devrimcilerin ortaya çıktığı dönem de buydu. 12 Eylül'de kılık kıyafet üstünde, 12 Mart'tan daha fazla duruldu. Kadınların pantolon giymeleri 1850'lerde ABD feminist hareketiyle başlamıştı. 12 Eylül'de Türkiye'de memurelerin pantolon giymeleri yasaklanırken, etek boyları da belirlendi.

Kazak, Süveter, Hırka

Kazak, süveter ve hırka yenidir. Bunlardan hırka eski ve dönüşmüş, öteki ikisi ithaldir. Hırka, Çinlilerin halen giydiği tarzda, pamuklu, çoğunlukla baklava dilimli dikişli, astarlı üstlüktür. Astarla kumaş arasına pamuk konur. Derviş hırkası denilen ucuzları olduğu gibi, astar ve yüzü değerli kumaşlardan yapılan süslü ve lüks olanları da vardır. Hırkanın kökeni tartışmalıdır, Arapça "hirka"dan geldiği söylenirken, Eyuboğlu Arapça "kerake", "kerrake" ve "hirka"nın, adını Kilikya yününden aldığını söyler. Latince *Cilicia*'dan (Kilikya) türetilen *cilicis* Kilikyalı ve keçi kılından yapılan kaba giysi anlamlarındadır ve Fran-

sızcada da "cilice" Kilikya (7. yüzyıl), "caraco", Türkçe "kerake" (17. yüzyıl) ile açıklanmaktadır. Her durumda bugünkü önü açık, yünden yapılan hırkayla eskinin hırkası aynı giysi değildir.

Hırka, tarikat ehli arasında "taç" kadar törenseldi ve ancak pir eliyle giydirilirdi. Hz. Muhammed'in sahabesine giydirip hediye ettiği düşünülen hırkalar kutsal emanet olarak saklanmaktadır. Topkapı Sarayı'nda bulunan "hırka-i saadet"i peygamber okuduğu övücü şiirler nedeniyle Zübeyr oğlu Kaab'a hediye etmiş, sonra Muaviye bu hırkaya büyük paralar teklif etmiş ve şair ölünce de nihayet satın almıştır. Bu hırka 1,24 metre boyunda, geniş kollu, siyah yünlü kumaştan yapılmıştır. İçi kaba dokunmuş krem renkli yünlü kumaşla kaplıdır.

Kazak, (Fransızca "casaque") Şemseddin Sami'ye göre "geniş kollu bir nevi asker kaputu" (1886), Ali Hazima'ya göre "kolları geniş olup ev içinde giymeye mahsus olan roba"dır (1911). Fransızcaya İtalyanca "casacca"dan giren sözcük 1413'te "tunique d'homme" olarak açıklanır ve Farsça "kazagand"dan geldiği bildirilir. Kazağın eski halinin de kalın üstlük olduğu anlaşılmaktadır. Bugünkü kazaktan farkı kolsuz ve "v" yaka olan süveter İngilizce "sweater" yani terlemek anlamına gelen "sweat" sözcüğünden türetilerek "ter-lik"ten gelmektedir.

Kazak, hırka ve süveterin bugünkü biçimleriyle yaygınlaşmalarında günlük kıyafet kurallarının esnekleşmesi kadar sentetik yün üretiminin de etkisi vardır. Köylü kadınlar yalnızca çorap örmeyi bilirken, ev ekonomisi uzmanı şehirli ev kadınları evin ihtiyacını kendi üretimiyle karşılar; bunun yanında mahallede satış yaparak veya dükkân ve firmalara mal bırakarak geçimini sağlayanlar da vardır. Satın alınsın, evde dokunsun, elişi kazaklar ve "marka"lar artık kadın erkek kış giyiminin olağan parçaları olmuştur.

Palto, Manto, Yağmurluk

Paltoya eskiden "aba" denirdi. Kaput Cumhuriyet'le başladı; palto ise kesimi Avrupai tarzda yapılmış kaputtur.

Fransızca "capote" ve "paletot" başlıklı, "kapüşon"lu üstlüktür, ikisi de kırsal kesimin kullandığı, 16. yüzyılda yaygınlaşan ve 17.-18. yüzyıllarda askeri kıyafet olarak benimsenen giysilerdir. Bir dönem Asakir-i Mansure-i Muhammediye zabitleri için pelerin, askeri öğren-

ciler için de kaput yerine pelerin benimsenmişti. Pelerini ressam Üsküdarlı Hoca Ali Rıza ile Şevket Dağ, makferlan denen, kolsuz, cepli, pelerinli paltoyu da Abdülhak Hamit giyerlerdi. Fransızca "pardessus" (per-dessus: üst-lük) 1836'da, trençkot (İngilizce "trench-coat", siper, hendek paltosu), 1920'de çıktı.

Kaban Arapça "kaba"dan gelir ve İspanya'da köylülerin giydikleri ağır üstlüğe "gaban" biçimiyle ad olduktan sonra İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren yaygınlaşmıştır.

Latince *mantellum*'dan Avrupa dillerine çeşitli anlam ve biçimlerde yayılan sözcük Fransızca "manteau"dan manto biçimiyle kadın paltosuna ad oldu; mantonun yayılışı Mütareke döneminde İstanbul'a gelen manto ve eşarplı Beyaz Rus kadınlarla gerçekleşti.

Amerika yerlileri yağmurdan korunmak için ayakkabı ve başlıklarını bir otun sütümsü özsuyuyla sıvıyorlardı. 16. yüzyılda yerlileri taklit eden İspanyollar onların ağlayan, akan anlamında "caa-o-chu" (kauçuk) adını verdikleri bu malzemeyi kullanmayı öğrendiler.

Cumhuriyet Almanağı, *1936*.

İspanyolların ağaç sütü adını verdiği sıvı Avrupa'ya götürüldü ve üzerinde birçok çalışma yapıldı. 1748'de Fransız François Fresneau'nun ürettiği daha bükülgen ve az yapışkan madde kötü kokusu nedeniyle başarı kazanamadı. 1761'de kauçuğun terebentinde çözülmesiyle şeklini değiştirmek mümkün oldu. 1770'te İngiliz Joseph Priestley çalışmaları sırasında bu sütlü lateksin grafiti çok iyi sildiğini keşfetti ve İngilizce adı buradan, ovalamak, sürtmek anlamında "rub"dan "rubber" olarak kaldı (bugün lastik, kauçuk ve silgi anlamlarına gelir). 1791'den itibaren kumaşların su geçirmez hale getirilmesi için kauçuk kullanımıyla ilgili birçok patent alındı. Giyim sanayisinde yağmurluk yapımında kullanılan benzolle işlemden geçirilmiş kauçuk yağmurlukları 1823'te Charles Macintosh icat etti.

Türkiye'de muşamma kurutucu boyayla su geçirmez hale getirilen bezin adıyken, ilk kauçuk kökenli yağmurluklara da muşamba denildi.

Kaşkol

Boyun ve göğsü koruyan kışlık boyun atkısı, ipekli, pamuklu, tiftik yünden yapılıp uzunluğu ve renkleriyle kıyafetin aksesuarı olduğunda Fransızca "cache-col" adını alır. "Cacher" (saklamak, gizlemek, örtmek) ve "col" (yaka) sözcüklerinden oluşan kaşkolun Fransızcada "nez" (burun) sözcüğüyle "cache-nez" biçimi de üretilmiştir. Eskiden kaşkolun evde örüleninden, marka ve moda olanlarına kadar çok yaygın bir kullanımı varken, şapka, baston, şemsiye gibi aksesuvar kullanımının ortadan kalkması, kışlık kıyafetlerde ve üstlüklerde yaşanan gelişmeler, özellikle fermuarlı kışlıkların göğüs ve boynu koruması sonucu daha sıcak tutan ve ucuz ürünler üretilmesi nedeniyle kaşkola artık eskisi kadar ihtiyaç duyulmuyor.

Şal

Farsça ve Hintçe şal, Sanskritçe "savala" alacalı rengârenk kumaşın adıdır. Atkı gibi baş ve omuza da alınan dört köşe büyük yün, ipekli kumaş ya da örtülere şal denir, Doğu ve Batı'da derviş ve keşişler tarafından kullanılırdı. 1590'da dörde katlanıp başa sarılan, kenarları desenli, dayanıklı ve pahalı uzun beyaz kumaş olarak tanım-

lanmıştır. 18. yüzyıla kadar Fransızcada "châle" denilirken, İngiliz etkisiyle "chal", "schal", "shawl" biçimlerini almıştır. 1680'de Meninski'nin Türkçe sözlüğüne aldığı şal, en ünlüsü Keşmir olmak üzere Kaşan, Trablus, Horasan ve Lahor'dan ithal edilir; elbise, bohça vb. dikilen yünlü kumaş olarak kullanılırdı. Şal taklidi yünlü kumaşlara şalaki, hatta Lahor işinin taklidine de lahoraki denir.

Türban

Türban, Avrupalıların Osmanlılarla ilk temas etmelerinden itibaren tülbente verdikleri addır. Meninski tülbenti başa örtülen ince beyaz muslin olarak açıklar. Sözcük Arapça bir yüzü pamuklu kadife olan "dul"dan Farsça "dul-bant" biçimiyle Türkçeye geçmiştir. Avrupa'ya "tulipant", "tolliban", "turbant" biçimleriyle geçtiği gibi Avrupa dillerinde lale anlamına gelen "tulip" sözcüğünün de yanlış anlama veya benzetme sonucu tülbentle ilişkili olduğu söylenir. Fransız kaynaklarında 1498'de "toliban", 1538'de "turban" olarak görülür. İngiliz kaynaklarında, 1595 yılında, "Türkler gibi at biner, başlarına 'tolliban' sarmazlar"; 1611'de Cotgrave'in Fransızca sözlüğünde "toliban, turbant veya Türk başlığı, Turban: turbant, Türk başlığı, beyaz ince kumaştan sarık"; 1745'te Zedler'in *Universal Lexicon*'unda ise Türklerin, sultanlarının türbanına çok saygı gösterip dokunamadıkları, Tulbentar veya Dulbentar Aga'nın türban için özel görevlendirilmiş olduğu anlatılır.

Türban 1920-30'lu yıllarda Fransız usulü baş bağlama tarzı olarak çarşaftan çıkan Türk kadınının modern örtünme yolu sayıldı. Örneğin Halide Edib türban bağlıyordu. 1990'lı yıllarda özellikle üniversitelerde başı kapalı kızlarla yönetim arasında giyim nedeniyle sorun yaşandığında, ara model olarak gündeme geldi, ama iki tarafı da memnun etmedi.

Mendil

Çin'den getirilen geniş, hafif keten kumaşlar Fransa'da 15. yüzyılda kadınların çok ilgisini çekmiş ve moda olmuştu. Çinli işçilerin güneşten korunmak için başlarına bağladıkları bu örtüler Fransa'da

da "couvrechef" yani başörtüsü olarak adlandırıldı. Fakat bu çekici kumaşları alan hanımlar, güneş yokken de onları ellerinde taşıyarak hava atıyorlardı. İngilizler sözcüğü "kercief" olarak aldılar ve elde taşındığı için "handkerchief" olarak adını tam koydular. Avrupa'da zengin kadınlar zaten güneşe karşı şemsiye taşıdıklarından mendil ilk andan itibaren süs öğesi olarak kaldı. 1500'lerde ipek, gümüş ve altın işlemeli mendiller yaygınlaştı. 1599'da IV. Henry'nin on iki yeni, birkaç eski gömleği, beş tane de mendili vardı. İsmin baş harfleri işlenmiş dantelli mendiller I. Elizabeth döneminde İngiltere'de çıktı. Sevgililer birbirlerinin adlarının baş harfleri yazılı mendilleri değiş tokuş ettiler, erkekler şapka bağlarının, kadınlar göğüslerinin arasında taşıdılar bu mendilleri.

Burun silmek için ise çevrede ne bulunursa o kullanılıyordu. Romalıların özellikle ter silmek için kullandıkları *sudarium* adlı kumaşlar Roma'yla birlikte tarihe karışmıştı. 1530'da Rotterdamlı Erasmus elbise yenlerine burun silmenin doğru olmadığını, mendili tavsiye ettiğini yazıyordu. Yunancadan aldığımız "mantili"nin kökü ise Latince havlu anlamında *manus* (el) sözcüğünden türetilmiş el-bezi "mantele"den gelmektedir.

Mendillerin dört köşe oluşu ise, Marie Antoinette'in isteği ve Kral XVI. Louis'nin 1784'te, bundan sonra üretilecek mendillerin "uzunluğu genişliğine" eşit olması için çıkardığı fermana bağlanır.

Mendilin yaygınlaşmasında görgü kuralları, sağlık endişeleri ve mikrobun keşfi kadar sanayinin gelişip kumaşın ucuzlamasının da rolü oldu. Osmanlıların "destmal"ı, Anadolu'nun terlik, yağlık adıyla aynı işlevi gören dokumaları varken, bir dönem takım elbisenin ayrılmaz parçası haline gelen, ilkokullarda temizlik kollarının kontrol ettiği mendil, 19. yüzyıl İstanbul'unda aşk oyunlarının işaretleşme aracı oldu. Anadolu'da oyalarıyla aynı biçimde folklora girdikten sonra, kâğıt mendilin (bkz. Kâğıt Mendil) yaygınlaşmasıyla hayatımızdan çıktı.

Yelpaze

Filmlerdeki, Eski Mısır'da firavunu yelpazayle serinleten köle görüntülerinden bildiğimiz gibi, yelpaze üst sınıfın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelikti. Çin'de yelpaze çok daha yaygın ve çeşitliydi. Çinlilerin yelpazesi İS 6. yüzyılda Japonya'ya geçtiğinde katlanır yelpaze icat

edildi ve kadınlar ayrı ayrı dans, çay vb. yelpazeleri edinirken, erkekler de binicilik, hatta savaş yelpazeleri taşıdılar.

10. yüzyılda Çin'e giren katlanır yelpazede yapılan yeni düzenlemeyle tek parça ipek yerine bambu veya fildişine takılı ayrı parçalar kullanılmaya başlandı. 15. yüzyılda Doğu'dan Avrupa'ya çeşitli mallar taşıyan tüccarlar her çeşit Japon ve Çin yelpazesini de tanıttılar. Rönesans'ta zengin kadınların modası olan yelpaze, egzotik kuştüyleriyle ve değerli maden ve taşlarla süslenen bir ziynet eşyası halini aldı. 18. yüzyılda üstleri desenli ve yazılı, daha küçük boyda yelpazeler moda olurken, 19. yüzyılda işlemeli kumaşlar, danteller yaygınlaştı. 18. yüzyılın aşırı süslü kıyafetleri, mendil, şemsiye, baston ve yelpazeyle tamamlanıyordu.

İstanbul'da da İtalyan danteli ve sandal ağacından yelpazeler moda oldu ve şemsiyeyle birlikte kadınların aksesuvarları arasına girdi. Yelpaze hasır örgü, fildişi, bağa, kumaş, dantel, kuştüyü ve kâğıttan yapılmaya başlanarak çeşitlendi. Birinci Dünya Savaşı ertesinde bütün dünyada ve Türkiye'de kullanımı azaldı. Direktör Âli Bey'in *Lehcet'ül-Hakayık* (1897) adlı mizah sözlüğünde "siper-i fitne" dediği yelpazenin gizli dili de, renk ve çiçekler gibi, geçmişte kaldı.

Uygurcadaki "yelpigü" ve "yelpimek" sözcükleri yelpazenin Orta Asya'da kullanılmaya başlandığını gösteriyor. Yelpaze sözcüğünün etimolojisi ise açıklanabilmiş değil.

Eldiven

Eldiven 1930'lara kadar kadın kıyafetinin ayrılmaz parçasıdır ve adab-ı muaşeret kurallarına göre zarif bir kadın eldivensiz sokağa çıkamaz. Bayram ve törenlerde beyaz, cenazede siyah, gezintilerde çeşitli renklerde olması gibi kuralları vardır. Nureddin Büngül'e göre, ipekten örüldüğü, şallar kumaşlar üzerine inciler ve meşin üzerine elmaslar takıldığı zaman "elçek" diye bilinirdi, yılan derisinden, güderiden yapılmaya başlanalı eldiven denilir olmuştur. Kaşgarlı Mahmud'un *Divan*'ında "eliglik" biçiminde bulunduğu gibi, Anadolu halk ağızlarında da elçek, ellik biçimleriyle vardır ve etimolojik olarak tam anlamıyla açıklanamayan eldiven sözcüğü Türkiye (İstanbul) Türkçesine özgüdür. Eldiven aristokrasi ve burjuvazi arasında gördü-

ğü bu itibarlı dönemden sonra normal işlevine dönmüş, soğuklarda veya iş gereği kullanılmaya devam etmiştir. Eldivenin toplumsal yaşamımızda yaptığı ayrımcılık, çarşıda satılanlar beş parmaklı iken, annelerin ördüğü yün eldivenlerin büyük çoğunlukla başparmağı olup, öteki parmakların aynı kese içine girmesidir.

Şemsiye

Eski Mısır'da şemsiye, yelpazenin uzantısı olarak üst sınıfların statü simgelerinden biriydi. Çin'de şemsiye Budist simgelerden biri ve Çinli memurun onurudur. Şemsiye Eski Yunan ve Roma'ya geçtiğinde (İngilizce şemsiye, "umbrella", Latince *umbra* yani gölge sözcüğünden gelir) kadın eşyası olarak benimsendi. Amfiteatrda erkeklerin kadın şemsiyeleri yüzünden gösterileri izleyememesi İmparator Domitianus'a şikâyet olarak götürülmüş, fakat imparator kadınlar ve dolaylı olarak şemsiyeler lehine karar vermişti.

1332'de İbn Battuta İstanbulluları, asker sivil, büyük küçük, bu şehrin insanları yaz kış başlarının üstünde koca şemsiyeler (ma hallat) taşırlar, diye anlatmaktadır. Venedik'in parlak çağında, Hindistan'da Timurlular döneminden itibaren, Madagaskar'da ve Aşanti yöneticilerince toplumsal statü simgesi olarak kullanılan şemsiye, John Marignolli (1350), Ruy Clavijo (1404), Barbosa (1516), John de Barros (1553) gibi Avrupalı seyyahlar tarafından tanımlanması gereken tuhaf bir nesne olarak görülmüştür.

16. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'da şehirli sınıfın şemsiye taşıması âdeti başlamış, Lale Devri'nden itibaren Osmanlı üst sınıfı tarafından da benimsenmiştir. 18. yüzyıla kadar Avrupa'da erkekler şemsiye taşımaz ve ıslanırlardı. İngiltere'de Jonas Hanway'in (1712-1786) şemsiye taşıma inadı sonucu şemsiye erkeklerce de kullanılmaya başlandı. Hanway Rusya ve Uzakdoğu ticaretinden zengin olmuştu ve kendisini hayır işlerine adamıştı. 1750 yılından itibaren çok az sokağa çıkıyor, her çıkışında da şemsiyesini yanına alıyordu. Eski arkadaşlarınca kadınsı bulunuyor, sokak serserileri laf atıyor, arabacılar yağmurlu günlerde çamur sıçratıyorlardı. 1786'da Hanway ölmeden önce İngiltere'de erkekler, centilmenlerin "Hanway" lakabını taktıkları şemsiyeyi kullanmaya başladılar.

II. Abdülhamid döneminde kadın-erkek yağmurda siyah, güneşte değişik renklerde, sadakordan, sapı fildişi, gümüş şemsiyeler kullanılması yaygınlaşmıştı. Kadınlar püsküllü, boncuklu şemsiyelerinin altına volan bağlıyorlardı ve erkeklerle şemsiyelerini döndürmeleri, elden ele geçirmeleri, açıp kapamaları, indirip kaldırmaları gibi hareketlerden oluşan şemsiye diliyle konuşuyorlardı. Şemsiyeler pusulayla haberleşmek için de elverişli bir aksesuvardı. Araplar şemsiyeye "matariye", Farslar "baraniye" derken, Avrupa'da yağmura karşı "umbrella", güneşe karşı "parapluie" adıyla ayrışmıştır. Türkiye'de halk arasında kullanımı yağmurlu günlerle sınırlı olmakla birlikte adını Arapça güneş anlamında "şems"den almıştır.

Şemsiye, eldiven gibi belirli bir sınıfın kullanımında olmaktan çıkmış ve sonuçta kullanım alanı daralmış, fakat halka mal olarak yağmurlu günlere özgü hale gelmiştir. Telleri balina kemiği, bakır ve çelik telden yapılan, 1860'tan itibaren sapı ikiye katlanan, otomatik kapanan, çeşitli boy ve renklerde şemsiyeler, genişleyen şehirli nüfus için artık doğal ihtiyaçtır.

Baston

"- Ağaler, bu ahşam çok bastonlu fesli sinyorlar var, dikkat ideyor musınız?
- Bu baston ile gezinmek ne olmalı?
- Sinyorlık bu ya çok şey yapdırır."
"Sinyor manası alafrangaye meyillu olan ve efrenc hallerini makbul tutan kimseyi anglattırır."

Vartan Paşa 1851 yılında Ermeni alfabesiyle Türkçe yayımladığı *Akabi Hikâyesi* (hzl. A. Tietze, 1991) adlı romanda bastonu frenklik saydığını anlatır. Abdülaziz devrinde asa yerine baston kullanan ulemadan ilk kişi olan, zarafetiyle ünlü Kethüdazade Hoca Ahmet Arif Efendi (ölm. 1849) de bastonu nedeniyle eleştirilmiştir. Kendisine, "Kafir değneğini niçin kullanıyorsun?" diye sataşmak isteyen birine verdiği, "Üzülme ben onu sünnet ettim, Müslüman oldu," cevabı ünlüdür.

Yüksek rütbeli devlet görevlileri, ulema, şeyhler ve ihtiyarlar asa kullanırdı. Kızılcık, kızılağaç, hezarenden yapılan asaların başı, çene hizasına kadar gelir ve ihtiyarların dayanarak dinlenmesine de yarar-

dı. Sanatlı ve süslü asalar gibi, bastonların da ağacından boyuna, biçimine, süslemelerine kadar çeşidi çoktur.

Asa çok eskiden beri birçok toplumda iktidar simgesi sayılmıştır. Afrikalı kabilelerde ihtiyarlar meclisi toplantılarında asa, bugünün mikrofonları gibi konuşma sırası gelene verilerek, herkesin saygıyla onu dinlemesini sağlardı. Çin'de ihtiyarlara ve damat tarafından gelinin ailesine asa hediye edilmesi iyi dileklerin ifadesi sayılır; Budist sanatında dilekleri yerine getiren asa motifi vardır. Musa'nın ünlü asasının Topkapı Sarayı'ndaki kutsal emanetler arasında bulunduğu kabul edilmektedir.

Avrupa'da 18. yüzyıldan başlayarak asa veya baston erkek kıyafetinin ayrılmaz parçası oldu. Montaigne o eleştirel bakışıyla, "Ben de öteden beri, at üstünde ve yürürken, elimde bir değnek ya da baston tutmaya alışmış, bundan bir zariflik göstermeye, yapmacık hallerle bastona dayanmaya kadar varmışımdır," der. Baston İstanbul efendilerinden başlayarak 1830'lardan itibaren Türkiye'de de kullanılmış, 1920'li yıllara kadar erkek kıyafetinin önemli aksesuarı ve alafrangalığın simgesi olmayı sürdürmüş, sonra modası geçmiştir. Yalnız baston satan dükkânlar kapanarak, kısa boylu süs bastonlarının yerini yine ihtiyarların bastonları almıştır.

Festivaliyle kendisini duyuran Devrek bastonu geleneğinin kökü de, Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlere esir düşerek Kahire'deki esir kampında İngiliz subayların bastonlarına hayran kalan Devrekli'ye uzanır.

İğne

Dikiş iğnesinin tarihi ilk insanlara kadar uzansa da çengelli iğnenin ilk örnekleri İÖ 1000 tarihlerinde Orta Avrupa'da görülür. İğnenin ucunun güvenli bir yuvaya girmeyip yalnızca büküldüğü bu örneklerden sonra Eski Yunanlar ve Romalıların elbiselerini omuzlarından tutturdukları "fibula"lar gelir.

Elbiselerde kemer ve düğme işlevi gören iğneler kullanılması uzun süre devam etmiş, bu da iğne ihtiyacını arttırmıştır. 1347'de bir Fransız prensesin on iki bin iğnesi bulunduğu kayıtlıdır. El yapımı ve estetik iğnelerin azlığı ve talebin çokluğu ortaçağın sonlarına doğru serflerden iğne vergisi alınmasına yol açmıştır. İlk çelik iğneyi yapanlar

Çinlilerdir. İğne sanayii Almanya'da Nürnberg'de 1370'te kurulmuştur. İngiltere'de iğnenin azlığı nedeniyle hükümetçe özel iğne satış günü belirlenmişti. İğne günü için kadınların para biriktirdiği günlerden kalan "iğne parası" deyimi, iğne ucuzladıktan sonra ancak iğne almaya yetecek harçlık parası anlamını kazanmıştır. İngiltere'de iğne üretimi 1560'ta başlamıştır. Fransa'da 1590 yılında yirmi sekiz maddelik lonca tüzüklerini hazırlayan sekiz dükkândan ibaret Toulouse toplu iğnecileri, çıraklığın en az beş yıl süreceğini ve hiç kimsenin iki çeşit toplu iğneden, bütün gereçleri kullanarak iki bin tane üretmeden zanaatı icra edemeyeceğini hükme bağlamışlardır. ABD 1775'e kadar İngiltere'den iğne almıştır, bu ülkede iğne sanayii 1836'da kurulmuştur.

İstanbul Kadısı'na yazılan ve Mahmut Paşa Çarşısı'nda Düğmeci Hasan bin Hacı Ramazan'a verilen 1582 tarihli hükümde, iğneci esnafı kethüda ve şeyhlerinin, kefilsiz dükkân açan kimselerin müşterilerin malını alıp kaçtıkları ve kendilerine "külli zulm ve hayf" olduğundan şikâyet ettikleri bildirilmektedir (Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*). İğneci esnafının ne iş yaptığını da Evliya Çelebi'den öğreniyoruz: "Esbabları ve destarları iğneler ile zeyn idüp 'iğine iğine iğne gerek sökükleri dikmek gerek' diyerek feryad edüp geçerler," (*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap, s. 270).

Düğme

Eski Türkçe "tüg" köküne bağlanan ve *Divan*'da "tügme" biçimiyle bulunan düğme, ihtiyaç olduğu kadar süs eşyası olarak da ortaya çıkmıştır. Hatta Yakındoğu'da İÖ 3500 yılından itibaren yapılmaya başlanan düğmelerin daha çok süs eşyası olduğu, elbiselerin önünü kapatma işlevini yine süsleme amacı göz ardı edilmeyen kemer ve iğnelerle paylaştığı görülmektedir. Hindistan'da bulunan en eski düğmeler İÖ 2000 yılından kalmadır ve deniz kabuklarından yapılmış, estetik özellikleri önde gelen örneklerdir. Eski Yunan ve Roma'da düğmesiz tunikler kullanımdayken düğme, toga türü her türlü üstlüğü tutturmaya yarayan broş işlevinde bir eşyaydı.

Düğmenin bugünkü işlevini kazanması 13. yüzyılda başlamıştır. Bu yüzyılda torba gibi bol elbiseler daralmaya başlamış, ilik açılması bu elbiseler için elzem olmuştur. Kumaş türlerinin gelişmesi giyim bi-

çimi kadar düğme ihtiyacını da belirleyen bir etkendir. Daha ince kumaşlar yapıldıkça, boyundan bele kadar abartılı düğmeler kullanılır olmuştur. Moda merkezi Paris'te 17. yüzyılda örme düğme ve kumaş düğme savaşı, lonca sistemi ile gelişen sanayinin savaşıydı. Düğmeciler örme ipek düğme üretirken, tuhafiyeci ve terziler kumaştan kendi düğmelerini yapmaya başlamışlardı. Krallık konseyi, lonca düzenini ve düğmeci esnafını korumak adına, bu geçiş döneminde kumaş düğmeleri yapan ve kullananlara ağır para cezaları getirmişti.

Düğmenin süs niteliği de önce aristokrasi, sonra yükseliş halindeki burjuvazi için öne geçince, taş ve ahşap yanında değerli maden ve taşlardan, sedef, fildişi, cam, kristal, boynuz, bağa, porselen, kehribardan düğme yapılmıştır. Bugün plastik, polyester ve bakalitten de yapılan düğmeler, omla, basma kalıp, öğütme, örme gibi tekniklerle üretilmektedir. Elişi düğmelerin pahası yanında estetik değeri de olduğu bir gerçektir. II. Mahmud döneminden itibaren genellikle Paris ve Londra'dan madeni düğme ithal edilmiştir.

Erkeklerin sağı sola, kadınların solu sağa iliklemesi de Avrupa geleneğinden kaynaklanır. Erkeklerinki sağ elin kullanımına dayanan pratik bir ihtiyaçtan kaynaklanırken, kadınların hizmetçileri tarafından giydirilmesi bu farklılığın nedenidir.

Bugün de çaplarına göre kategorize edilen fabrikasyon düğmelerde İngiliz ölçü birimi kullanılmaktadır. Yerli üretim düğme ithalini durdurmuş, teknolojideki ilerlemeler düğmeciliği tekstilin bir alt kolu olmaktan çıkarıp, süs eşyası (kolye, yüzük vb. takılar) sektörüne dahil etmeye başlamıştır.

Fermuar

Chicagolu Whitcomb Judson ayakkabı bağı yerine kullanmak üzere ürettiği ilk kancalı delikli "fermuar"ın patentini 1893'te aldı ama Chicago Dünya Fuarı'nda da sergilenmesine karşın fermuar önceleri ilgi görmedi. ABD Posta İdaresi, paketlerinde kullanmak üzere sipariş verdiyse de, fermuarın atası çok sık bozulduğu için bu sınavı veremeyince bir kenara atıldı.

1913'te bugünkü gibi dişlilerden oluşan fermuarı yapan ABD'li Gideon Sundback oldu. Aynı yıl Avrupa'da da benzer bir fermuar üre-

tilmişti. Ama fermuarın yaygınlaşması Birinci Dünya Savaşı sırasında ABD ordusunda uçuş tulumlarına fermuar takılmasından sonra oldu. Yine de, paslandığı ve elbiseler yıkanırken sökülüp sonra dikilmesi gerektiği için evlere ayakkabı bağı yerine ve tütün torbalarını kapatmak için girebilmişti. 1923'te B. F. Goodrich lastik galoşu üretince onlara fermuar taktı. Fermuara İngilizce yansıma ses olarak "zipper" adını veren de o oldu. Fermuar elbiselerde 1920'lerde yaygınlaştı; 1930'larda renkli, büyük boy, dekoratif fermuarlar elbise tasarımlarına ve moda dünyasına girdi. Özellikle plastik olan her şeye fermuar takılır oldu.

Fermuar Türkiye'ye Fransa'dan (fermoir) girdi. Önce üst sınıftan kadınların elbise sırtlarında ve eteklerinde kullanıldı. 1960'lı yıllardan itibaren çalışan kadın sayısı arttıkça lastik, düğme veya kopçanın yerini aldı ve öteki toplumsal katmanlarda yaygınlaştı. 1980'lerden itibaren fermuarsız kışlık giysi neredeyse düşünülemez oldu.

Cırt Bant

Birbirine yapışan iki şerit halinde küçük naylon dişlilerden oluşan cırt bant ya da cırt cırt 1948'de İsviçreli dağcı George de Mestral'in patlayan pantolonların canına tak etmesiyle hayat buldu. De Mestral Fransa'da yalnızca bir tekstil üreticisini fikrinin parlaklığına ikna edebildi; "kilitli şerit" adı verilen bu ilk ürün pamuktan yapılmıştı. 1950'lerde kızılötesi ışınlar altında dokunmuş, zarar görmeden defalarca takılıp sökülebilen esnek bantı üreten de Mestral "velvet" (kadife) ve "crochet" (kanca) sözcüklerinden ürettiği ürününü Velcro adıyla tescil ettirdi. De Mestral'ın beklediği gibi fermuarın sonunu getirmese de, halen marka adı ve cins adı oluşu nedeniyle dava konusu olan Velcro, ayakkabı bağlayamayan çocukların imdadına yetiştiği gibi, geniş kullanım alanı buldu.

Ben cırt bandı ilk kez 1980'lerde Mersin yörüklerinin şalvar ceplerinde gördüm. Tuhafiyecilerden soruşturduğumda, adının cırt bant olduğunu söylediler.

IX
Süslenme

Eski Mısır'da kadınlar gözlerini yeşil, dudaklarını koyu mavi ve yanaklarını kırmızı boyuyor, el ve ayak parmaklarını kınalıyor, "üstsüz"lük yaygın olduğundan, göğüslerini mavi, meme uçlarını altın renginde boyuyorlardı. Erkeklerin boyanması da yaygındı. Eski Yunan'da kozmetik İÖ 5. yüzyıldan itibaren Mısır yoluyla zenginleşip gelişti. Roma'da alın ve kollar tebeşir veya üstübeçle beyazlatılıyor, yanak ve dudaklar şarap tortusu ve aşı boyasıyla kırmızıya boyanıyor, gözkapağı ve kaşlara kömür ve toz antimon sürülüyordu. Roma kadınlarının bu tarzı ve kullandıkları malzemenin, fazlaca değişmeden Osmanlı dünyasında Cumhuriyet'e kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

Süslenme, güzel ve değerli görünmek için yapıldığından değer yargılarıyla ilgilidir. Erginlenme ritinden geçen bir kabile delikanlısı, törende aldığı yaraları yaşamı boyunca gururla taşır. Afrika, Çin ve Hindistan'da kemik çarpıtmaları yaygındır. Çinli kadınlar demir ayakkabıyla küçük kalmış ayakları, Amazonlular içine tabak sığacak büyüklüğe getirilmiş dudakları, Çinhindi kadınları halkalarla uzatılmış boyunları, Avrupalı kadınlar korse nedeniyle gelişememiş kaburgalarıyla ve kimsenin görmediği sıkışmış iç organlarıyla "kadın" kabul ediliyorlardı.

218 yılında Roma imparatoru olan Heliogabalus şehre ilk girdiğinde, Suriye tarzı "makyaj"ı, ipekli elbiseleri ve süslü şapkası, mü-

cevher kaplı elleri ve sandaletleri, kocaman küpeleri, çevresi daireler halinde mavi ve altın rengine boyalı gözleri, mavi dudakları ve kınalı ayaklarıyla Romalıları hayli şaşırtmıştı. Hıristiyanlığın kurucu babalarının, inancın öteki gereklilikleri yanında, "Yüzünü yaratıcının tanıyamayacağı biçimde boyayan" birinin cenneti nasıl umabileceğini sormasında, Roma'da yaşanan bu ortamın da belki etkisi olmuştu.

Müslüman din adamları, kadın-erkek kokularını caiz görmüş, kadınların süslenmesine ise, "helali" için olduğu sürece cevaz vermiştir.

Dünyanın bilinen ilk güzellik salonu Güney İspanya'da "Karatavuk" adıyla tanınan ve Bağdat'tan gelen ünlü bir şarkıcı ve müzisyen tarafından 840 yılında açılmıştır.

"Süs"lenmede mevcut duruma bir örnek olarak, Trabzon'un Türkiye'nin en fazla burun estetik ameliyatı yapılan yerleri arasına girdiğini yazalım. Doğu Karadenizlilerin Nataşa salgınından etkilenerek başladığı söylenen burun düzeltme operasyonları, doktorların teşviki ve komşularından cesaret alınması ve taklit yoluyla toplumsal bir olay haline gelmiştir.

Eski kültürde erkeklerin küpe takması ise kısaca bağlılık anlamına gelmektedir. Ya tasavvufi anlamda Tanrı'ya ya da dünyevi anlamda sevgilisine bağlılığını, onun kulu olduğunu ve bunu bir an bile unutamayacağını ifade etmek için kulağına küpe takmak, yani "nakışlı" anlamında "menkuş" olmak, "kulağa küpe olmak" deyiminin de kökenidir.

Son zamanlarda yine genç erkekler arasında moda olan göze sürme çekmek de, herhalde Taliban militanlarından görülmüştür. Afganistan'da radikal dinci militanlar, Allah tarafından korunduklarını göstermek için; akılcılar göz iltihabını önlemek için; halk inanışlarını halen yaşatanlar da cinleri defetmek için sürmelenmektedirler. Yani halk; görüşü, yaşayışı ne olursa olsun gözüne sürme çekmektedir.

Makyaj

1770'te İngiltere'de kabul edilen bir yasa, koku, boya, takma diş ve saçla baştan çıkartmayla kurulan evliliğin batıl sayılacağı ve büyücülüğe karşı yasalarla cezalandırılacağını bildirir. Avrupa'da 19. yüzyıl sonlarına doğru sahneye çıkanlar dışında makyaj yapan kalmaz. Makyaj tekrar 1880'lerden itibaren, bu kez kimyadaki ilerlemelerle

birlikte gelişmiş, bugün sanayi haline gelmiştir. Bu alanda öncülüğü elinde tutan Fransa'da "cosmétique" sözcüğünün süslenme anlamını kazanması 1670'lerde, bugünkü anlamını kazanması 1876'dadır, "maquillage" sözcüğü de aynı evrimi 1860 yılında tamamlar.

Peçenin kaldırılması ve kadının toplumsallaşmasıyla Batılılaşma sürecinin kazandığı resmi sivil ivme, Türkiye'de kadınların Batı tarzı makyajı benimsemesini hızlandırmış, kozmetik ürünlerine, reklamlara ve reklamlarda kadın ve kadın güzelliğinin kullanılmasına ilgi, 1920'li yılların sonunda birden artmıştı.

Batılı tarzda makyaj ile Yüz Yazmacılığı denilen klasik tarzın, malzeme, aletler ve isimler farklılaşsa da, temelde aynı olduğu görülmektedir:

Allık: Yanak, dudak boyalarının genel adıdır. Aktarlardan satın alınan boyalar gaz denilen tülbentin boyaya batırılarak sürülmesiyle kullanılır, bu nedenle gaz boyaması adıyla da anılırdı.

Rastık: Kaş boyası, Arapçası "vesme". Antimon tozu kına ile karıştırılarak kestane rengi elde edilir.

Sürme: Kirpik ve göz kenarı boyası. Arapça "kuhl", Farsça "tutiya". "Kuhl" antimondur, "kahala" göz boyamak anlamınadır. Avrupa dillerinde harf-i tarifiyle "alkol" olarak yaygınlaşan ve oradan tekrar Türkçeye giren sözcüğün kökenidir. "Tutiya" adı sürmenin üretilip satıldığı İran'da Isfahan'ın bir köyü olan Tutiya'dan gelir. Sürme sünnet sayılmıştır. Abdülaziz Bey *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri* kitabında (1912) badem, servi kozalağı, ceviz, fındık, hatmi, kantaron, fare, yasemin, yayın balığı yağı kullanıldığını yazar. Miss Pardoe davetli olduğu konakta nasıl sürme çekildiğine tanık olur:

> "Bütün akşam yaşlı kadın tandırın yanında oturdu. Bir yandan konuştu, bir yandan da bu fındıkların birini yanan mumun alevine tutarak, büyük bir özen ve sabırla siyah ve yağlı duruma getirmekle zaman geçirdi. Sonra, eline küçük, yuvarlak ve simle işli, kadife çerçeveli bir ayna aldı. Bu ayna, minderlerin arasına gizlenmişti. Bu isli fındıkla kaşlarına, burnunun üstüne yaklaştırarak uzun yıllardan bu yana geliştirdiği ustalıkla biçim verdi ve onları boyadı."

Düzgün: Aklık da denir, adını teni düzgün gösterme, çil, leke, benek gibi cilt kusurlarını kapatma amacından alır. Düzgün malzemele-

rinden biri, kadın adı da olan "gülgûn"dur; kırmızı renk veren bir ot cinsidir ve gül renkli, düzgün gül yanaklı anlamına gelir.

Kına: Başka hiç süs kullanmayan kadınların da kullandığı kına bitkisinin kuru yapraklarından elde edilir. Kuzeydoğu Afrika kökenli bitki Kuzey Afrika, Hindistan ve Sri Lanka'da yetiştirilmektedir. Evlilik törenlerinin önemli adımlarından biri kına gecesidir. Kadınların saç ve ellerine kına yakıldığı gibi, yaşlı kadınlar ağaran saçlarını, erkekler sakallarını kınalarlar. Yetişkin erkek ve çocukların sağ elleri de nazara karşı kınalanır. Bugün Pakistan ve Hindistan'dan ithal edilen kına yaprak olarak satılmamakta, genellikle ceviz, sumak, incir vb. bitki yaprakları ve külle karıştırılarak toz halinde satılmaktadır. Eskiden halk el ve ayak parmakları için yalnız kına kullanırken, üst sınıf kadınlar için altın sarısı, zümrüt yeşili, ebrulu parmak boyaları da geliştirilmişti.

Ben: Girit Adası'nda yetişen laden zamkı ile yapılır, bu otun adıyla da bilinir. Tanzimat'a kadar daha yaygındı. Çiçek hastalığının ciltte oluşturduğu izler nedeniyle, Avrupa'da da, Osmanlı üst sınıfları arasında da ihtiyaç olarak görülüyor, yüzdeki düzgün görünmeyen yerleri kapamak için kullanılıyor, bazen çiçek, yıldız şekli veriliyordu.

Makyajda Batı usulü benimsendikten sonra kullanılan temel malzemeler şunlardır:

Pudra: Fransızca "poudre"dan. Yüzü beyazlatmak için Eski Yunan ve Romalılar sarı zırnık çiğnerlerdi. 18. yüzyıla kadar Avrupa'da ve Osmanlılarda arsenik kullanımı ve makyajda zehirle haşır neşir olma durumu devam etti; tebeşir, çinko, talk, titan oksit kullanıldı.

Ruj: Fransızca "rouge" yani kırmızı rengin adından. Ruj da cıvalı zincifre, sütleğen gibi zehirli maddelerden yapılıyordu. Bir dönem kullanılan balina yağının yerini bugün sentetik kimyasallar almıştır.

Oje: Fransa'da üretilen bir marka adıdır. Fransızcası tırnak cilası. Uzun tırnaklar çalışma ihtiyacı içinde olunmadığının, yani zenginliğin işaretidir. Özellikle Çin'de kadınların yanı sıra erkekler de tırnak uzatırdı. Artık nitroselüloz ve asetil selülozdan üretilmektedir.

Rimel: Fransa'da üretilen bir marka adıdır. Fransızca ve İngilizce "mascara", Türkçeye maskara biçiminde girmiş olan göz makyajı adını, maske sözcüğünden gelen İtalyanca "maschera"dan alır; kö-

künde karnaval maskeleri, karnaval için boyanmak ve kılık değiştirmek vardır.

Far: Gözkapağı boyası, Fransızca "fard". "Farder" fiili Fransızca makyaj yapmak demektir.

Fondöten: Fransızca "font de teint"den. Düzgün sözcüğünün Fransızcası.

Krem

Yakındoğu'da İÖ 3000 yılından beri kullanılan deriyi yumuşatıcı otlar, sıvılar pek de değişmeden bugüne gelmiştir. Bal, yumurta, papatya, çay suyu, salatalık kabuğu, süt kullanımı devam etmektedir. Kremin icadı eski çağların ünlü hekimi Galenos'a atfedilmektedir. İS 157 yılında Bergama'dan Roma'ya çağrılan hekim, burada gladyatörlerin yaraları kadar imparator ailesi ve soyluların yani patricilerin güzelliğine de katkıda bulunuyordu. Galenos'un koyun yağı, gülsuyu karışımından hazırladığı krem, yüzyıllarca kullanılan zehirsiz ve basit bir ürün olarak kaldı.

1911'de Alman eczacı Hamburglu H. Beiersdorf deriyi besleyen ve nemlendiren Nivea adlı kremini piyasaya sundu. Bütün dünyada büyük başarı elde eden krem halen aynı formülüyle fazla değişikliğe uğramadan başarısını sürdürüyor.

Parfüm

Hz. Muhammed müminlere, "Güzel kokular sürününüz," buyurmuştur; ama güzel kokular sürmek sadece İslam kültürünün bir motifi değil, neredeyse insanlık tarihi kadar eski. İnsanların ateşi kullanmaya başlamasıyla birlikte, yanmakta olan çeşitli bitkilerin yaydığı kokuları yeniden elde etmek için, bu bitkileri sadece kokularından yararlanmak amacıyla yakmışlardır. Daha çok dinsel törenlerde kullanılan ve yakılan bitkilerden elde edilen bu kokulu dumanlar bugün "parfüm" olarak bildiğimiz kelimenin de kökenini oluşturmuştur. Bu kelime Latince "buharla" anlamına gelen *per fuma* ifadesinden doğmuştur.

İÖ 69-30 yılları arasında yaşamış olan Mısır Kraliçesi Kleopatra'nın ve ondan yaklaşık bin yıl kadar önce yaşamış olan Nefertiti'nin parfüm tarihinin en popüler kişilikleri olduğunun söylenmesi sadece her ikisinin de güzelliklerine saplantı derecesinde tutkun olmalarından kaynaklanmaz. Eski Mısır parfümün ilk defa yapıldığı yer olarak tarihte yerini almıştır. Bilinen en eski örnekler, formülleri en gelişmiş analitik yöntemlerle bile aydınlatılamamış olan ve Mısır'daki değişik arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan kokulu merhemlerdir. Bu örneklerden daha yakın tarihlerde yine Mısır'da yapılmış olan ve Plutarkhos'un mürrüsafi, kına, tarçın, ardıç, hint sümbülü, safran, bal, üzüm gibi on altı bitki ve reçinenin karışımından elde edildiğini söylediği Kyphi, bilinen en eski parfüm örneklerinden biridir. Mısır'da kişisel parfüm kullanımının da en az din kaynaklı kullanımlar kadar yaygın olduğu söylenmektedir. Banyonun günlük yaşamlarında çok önemli bir yer tuttuğu bilinen Mısırlılar yıkandıktan sonra vücutlarını kokulu yağlarla ovarlardı.

Mısırlıların parfüm yapımı ve kullanımı konusundaki derin bilgileri İbranilere, Asurlulara, Babillilere, Keldanilere, Perslere, Yunanlara, kısacası eski dünyanın bütün halklarına hızla yayılmıştır. Bundan dört bin yıl kadar önce Ninive ve Babil koku ticaretinin merkezi haline gelmişti. Bir efsaneye göre Judith, İbrani ülkesini kurtarmak amacıyla Nabukadnezar'ın komutanı Holofernes'i baştan çıkarabilmek için, güzel kokuların büyüsünden yararlanmıştı. Hz. Muhammed'in tersine, Musa cemaatine güzel kokuların kişisel amaçlarla kullanımını yasaklamışsa da, buyurduğu sert cezalar bile yaygınlaşmalarının önünü alamamıştı.

Çinliler ise İÖ 2300'lerde erkek misk geyiğinin salgısını yasemin ve lotusla karıştırarak parfüm yapımında kullanmışlardır. Hindistan'da ise yasemin, gül, nergis ve sümbülteber gibi çiçeklerden kokular hazırlanmış, ancak kutsal kabul edilen sandal ağacı bütün parfümlerin esas bileşenini oluşturmuştur.

Kokuyu önce tanrıların kullanımına bırakan Yunanlar sonraları o denli ifrata kaçmışlardır ki, Solon güzel koku kullanımını yasaklamak zorunda kalmıştır; ama elbette kimse bu yasağı ciddiye almamıştır. Yazma merakları güzel koku meraklarından aşağı kalmayan Yunanlar tarihin ilk parfüm kitabını da kaleme almışlardır. İÖ 2. yüzyılda Apollonius parfüm üzerine bilimsel bir eser yazmıştır.

Yunanlarda güzel kokular bir biçimde tanrı ve tanrıçalarla ilişkilendirilmiştir; bir gün kayığında kim olduğunu bilmediği bir yolcu taşıyan Lesboslu kayıkçı Phadon'a müşterisi Venüs hoş kokulu bir esans vermiş ve antik çağın ünlü şairi Sappho bu kokuyu süren Phadon'a delicesine âşık olmuştu. Kapalı bir yaşam süren Yunan kadınları fazla parfüm kullanmazlardı; çoğu zaman fahişe sanılan ama fahişeden çok daha farklı olan "heteira"lar vücutlarını kokulu yağlarla ovar, ağızlarını kokulu sularla çalkalarlardı.

Aristoteles kokuları altı grupta sınıflandırır: tatlı, ekşi, keskin, yağlı, acı ve pis kokular. Yunanlar güzel kokularla bedenlerini ve saçlarını ovarlardı; ama Diogenes bu kullanım biçimini aptalca buluyordu:

> "Parfümü neden saçlara sürmeli ki? Böyle çabuk uçtuğundan onu sadece kuşlar algılasın diye mi? Bana gelince, ben kokularını tüm gövdeme yaysınlar diye, ayaklarımı kokulu aromalar içinde yıkamayı tercih ederim."

İsa'nın yaşadığı yıllarda Roma'da parfüm kullanımı ifrata varmış, Romalılar sancaklarını, elbiselerini, kölelerini, hatta at ve köpeklerini bile güzel kokulara bulamışlardır. Roma'nın yıkılmasından sonra Avrupa'da parfüm kullanımı azalmaya başlarken, Araplarda artış göstermiş ve dünyanın parfüm merkezi değişmiştir; öyle ki Arabistan'a "kokular ülkesi" denmeye başlanmıştır.

Ünlü tıp bilgini İbn-i Sina (980-1036), buhar damıtmasını ilk geliştiren kişi olmuştur; bu yöntem parfümün uzun süre saklanması konusundaki zorlukların büyük ölçüde aşılmasını sağlamıştır. 1150 yılında yöntemi kısmen geliştiren Avrupalılar damıtma kabından çıkan sıcak buharı soğutmuş ve önemli üretim artışı sağlamışlardı. Aynı dönemde ünlü Arap bilgini El Razi, parfümle hiç de ilgili olmayan çalışmalarında dünya tarihinin en önemli keşiflerinden birini yapmış ve alkolü damıtmayı başarmıştır. Alkolün Avrupa'da tanınmasıyla birlikte, tuvalet suyu (eau de toilet) olarak bilinen alkollü parfümlerin üretimi başlamıştır.

1370'te kokulu yağlar ve alkolden üretilen Eau d'Hungrie (Macaristan Suyu) aynı zamanda klasik bir afrodizyak olarak da bilinir. Bir keşiş tarafından lavanta yağı ve biberiye karışımından hazırlanan bu koku sayesinde Macaristan Kraliçesi Elisabeth von Ungarn, yetmiş iki yaşındayken Polonya kralını baştan çıkardı.

1555'te Rosetti *Notandissimi Secreti del'Arte Profumatoria* adlı kitabı yayımladı. Yüzyıllarca birçok baskısı yapılan bu kitapta 19. yüzyılda bilinen tüm kozmetik ürünler yer alıyordu. Bu sıralarda İtalya'da parfümcüler eczacı, sabuncu ve berberlerden ayrılarak eldivenciler loncasına bağlandılar; eldiven çok önemli bir aksesuvardı, ama derinin yaydığı kötü kokuyu önlemek için parfümlere ihtiyaç duyuluyordu. Sonradan Fransa kraliçesi olan Floransalı Catherine de Medici Orleans dükü ile evlenip Paris'e gittiğinde bu kent açık bir lağım çukuru halindeydi ve başta saray olmak üzere bütün şehir dayanılmaz kokular yayıyordu. Bu kokulardan kurtulmak için parfümü vazgeçilmez bir çare olarak gören Fransızlar için bu yeni kraliçe ve yanında getirdiği kalabalık parfümcü grubu bulunmaz bir nimetti ve böylece parfümün merkezi İtalya'dan Paris'e taşınmış oldu. Catherine'in yanında getirdiği ustalardan biri, René, sadece kokulardan değil, zehirlerden de iyi anlıyordu ve Catherine zehirli parfümlerle kokulandırılmış eldivenlerden yararlanarak bazı düşmanlarını devre dışı bıraktı.

Fransız Devrimi soyluların ağır parfümlerini de tahtından indirivermiş, hafif çiçek kokuları moda olmuştu; burjuvazi kendi beğenilerini dayatmaya başlamıştı. Fransız Devrimi'nin şakası yoktu ve parfüm, politik inancın tehlikeli bir göstergesi olmuştu. Dehşetin egemenliğinde, "bir 'sans culotte' (baldırı çıplak) parfüm sürmez" kuralı, bir buyruk gibi geçerliydi. Güzel kokan bir burjuva, şüpheli biriydi, hele ki saçını pudralayandan adamakıllı şüphelenilirdi. Zambak özüne ya da Kraliçenin Suyu'na batırılmış mendil kullanmak, giyotini göze almak demekti," (Andrea Hurton, *Parfümün Erotizmi*, s. 38). Ağır parfümlerin hayranları kokularını yayabilmek için karşı-devrimi beklemek zorunda kaldılar.

1830-1870 arasında parfüm epeyce gözden düştü. Temizlik losyonu ve kolonya dışındaki kokulara ahlaken izin verilmiyordu. Parfümün yolunu tekrar açan, İmparatoriçe Eugénie oldu; bu sonradan görme imparatoriçe parfümcü Pierre-François Pascal Guerlain'i sarayın resmi parfümcüsü yaptı ve o da imparatoriçeye onuruna ürettiği "Eau de Cologne Impériale" ile teşekkür etti. İmparatorluk parfümcüsünün büyük torunları hâlâ dünyanın en gözde parfümcüleridir. Ama imparatoriçelerin parfümcüsü bu eski aile dünyaya yayılan Amerikan zevkinden şikâyetçidir. Philippe Guerlain, "20. yüzyılın ba-

şında parfümler hâlâ son derece sadeydiler. Sonra giderek Amerikan beğenisi bize ulaştı. Bugün çevremizdeki her şey parfümlenmiş durumda, sabundan yoğurda dek. Artık parfümlendirilmemiş bir ürünü satabilmek olanaksızdır," diyor.

Parfüm modası kısmen farklılıklar gösterse de, temelde fazla değişmeden 19. yüzyıla kadar sürdü; bu arada, parfüm üretimini pek de umursamayan biri, Kolbé, kaynağı organik olmayan karbon, hidrojen ve oksijen elementlerinden asetik asidi sentezledi ve daha sonra parfüm bileşeni olarak kullanılacak kimyasal maddeler peş peşe üretilmeye başlandı.

1868 Dünya Sergisi'nde kısmen sentetik olarak üretilmiş parfümler sergilendiğinde çok ilgi toplamasa da, bu bir ekonomik devrim anlamına geliyordu. Sekiz milyon çiçekten elde edilen bir kilogram yasemin özününün maliyeti yaklaşık 30 bin Alman Markı iken, sentetik eşdeğeri sadece on marka mal oluyordu.

Meşrutiyet'le birlikte Avrupa parfümleri Osmanlı coğrafyasında da boy göstermeye başladılar. Eskiçağların ve ortaçağ İslam geleneğinin mirasını alan Osmanlı kültüründe üst sınıf hanımlar için sandal, tarçın, nane gibi güzel kokular ve miskle Kâbe fesleğeni gibi koku gidericiler üretilmekteydi. Gövde ve elbiseler kokulu sularla yıkanmakta, giysi sandıklarına kokulu sabunlar konulmakta, Mısır Çarşısı'na egzotik bitkiler taşınmaktaydı. Orta sınıfın büyümesiyle birlikte Avrupa tarzı parfüm Osmanlı topraklarında da müşteri bulacaktı. Haşmetlû Felemenk Kraliçesi'nin Lavantacıbaşısı Victor Rico'nun İstanbul gazetelerine ilanlar vererek "hakiki ıtriyat için Dersaadet'de Hasan Rauf Bey'in İstikamet Eczanesi'ni depo" olarak kullandığını duyurması, bu pazarın saraylılar ve vüzera yani vezirlerin hanımları dışında da Avrupa'yla eklemlenmesinin işaretiydi.

1921'de hâlâ sentetik kokuların klasiği olmaya devam eden "Chanel No:5" piyasaya çıktı. Zenginlerin terzisi Coco Chanel, bir Rus göçmeni olan Ernest Beaux'dan 24 saat kullanılabilecek bir parfüm istemişti ve Beaux on şişeden oluşan örnekleri 1-5 ve 20-24 olarak numaralamıştı; işte 5 numaralı şişede bulunan örnek yüzyılımızın en çok tanınan kokusu oldu. Chanel No:5'in şişesi 1959'dan bu yana New York Modern Sanatlar Müzesi'nde sergilenmektedir. Aynı yıllarda yatakta ne giydiğini soran bir gazeteciye Marilyn Monroe, "Gece-

leri üstümde hiçbir şey olmaz –birkaç damla Chanel No:5 dışında," diyordu.

Coco Chanel'den sonra parfüm dünyasına damgasını vuran en tanınmış modacı olan Yves Saint-Laurent ve aynen onun gibi adının baş harflerini markaya dönüştüren bir filozof, Bernard-Henry Lévy hakkında Andrea Hurton'un sözleriyle bitirelim:

> "Yves Saint-Laurent, tüm medyalarda karşılaşılan moda filozofu Bernard-Henry Lévy'nin ancak yirmi yıl sonra yeniden başarabileceği bir şeyi başarmış, kendi adının baş harflerini bir ürün markasına dönüştürmüştü. YSL ve BHL bugün en çok tanınan Fransız markalarıdır. Kim bilir, belki filozofun da çekmecesinde bir parfüm tasarımı duruyordur. Bunun için gereken ünlü bir adı zaten var ve böylelikle parfüm ile moda arasındaki ilişki, evriminde yeni bir aşamaya ulaşabilir."

Artık sentetik ürünler dakikada bir şaşırtır hale geldiler; onunla birlikte geçirilen saatlerin her iki dakikasında bir "mükemmel" olmakla "tiksindirici" olmak arasında durmaksızın gidip gelen "l'eau per Kenzo", BHL'ye çok uygun olacak bir parfüm tasarımını çoktan piyasaya sundu bile.

Kolonya

Alkolün bulunuşuyla tarihinin en önemli atılımlarından birini yapan parfümcülüğün merkezi İtalya'dan Fransa'ya kaydıktan sonra Kuzey İtalya'da yaşayan Giovanni Paolo de Feminis (1660-1736), formülünü İtalya'da geliştirdiği bir kokuyla Köln'e (Cologne) yerleşti ve burada üretime başladı. Önceleri "eau admirable" (hayranlığa değer su) adıyla ürettiği preparatı 1727'de Köln Tıp Fakültesi tarafından tıbbi ürün olarak onaylandı. Daha sonra aynı preparatı "Eau de Cologne" ya da Almanca söylenişiyle "Kölnischwasser" adıyla üretmeye devam etti.

Feminis'in preparatı aslında adı bilinmeyen bir keşişin Macaristan Kraliçesi Elisabeth için ürettiği "Macar Suyu" idi. Feminis Macar suyu bileşimine yüzde 2-4 oranında bergamot ya da limon veya portakal yahut biberiye esansı katarak hâlâ kolonya olarak tanıdığımız

markayı üretmişti. Bir başka iddiaya göre, ilk kolonyayı 1709 yılında yine Köln şehrinde limon, portakal, nane, bergamot suyu ve alkol karışımıyla "Eau de Cologne" (Köln Suyu) adıyla piyasaya veren yine bir İtalyan olan berber Jean-Baptiste Farina'dır. Yedi Yıl Savaşları boyunca şehirde bulunan Fransız askerler tarafından beğenilen koku, şehrin Avrupa'da kolonya şehri olarak tanınmasına yetmiştir. Farina ailesi zengin olmuş, Paris'te şube ve fabrikalar, kuzenleri ise yeni şirketler açmıştır.

Bütün Dünya, *Nisan 1951*.

Kolonya, tuvalet suyu ve parfümün ayrımı, içine katılan etil alkol esans oranına göre değişir. Bu oranlar parfümde yüzde 25, tuvalet suyunda yüzde 5 ve kolonyada yüzde 3'tür, özel ve pahalı parfümlerde yüzde 42'lere kadar çıkabilir. Başlangıçta bir tür panzehir olarak satılan Eau de Cologne, Napoléon'un 1810 tarihli bir kararnamesiyle parfüm olarak da satılmaya başlandı. Napoléon'un bu kararnameyi imzalamasının nedeni kendisinin Eau de Cologne'e duyduğu aşırı denebilecek ilgiydi. Napoléon bazı günler bir şişe Eau de Cologne içmekle kalmıyor, bu hoş kokulu sıvıdan her sabah kafasından ve omuzlarından aşağı bir şişe döktürüyordu.

Türkiye'nin bilinen en eski kolonya üreticileri Ethem Pertev ile Süleyman Ferit'tir. Ethem Pertev (1871-1927) tuvalet pudrası, çocuk pudrası, Krem Pertev, Briyantin Pertev, sürme ve kolonya suyuyla bir dönem çok ünlüyken, 1909 yılında İzmir'de Kanaat Eczanesi'ni açan Eczacı Süleyman Ferit (Eczacıbaşı, 1885-1973) Altın Damlası kolonyasıyla başarı kazanmış, Safa, Melek, Kır Çiçeği, Senin İçin, Bahar, Beşçiçek, Manolya, Galya, Yaz Yağmuru adını verdiği ve isim babalığını Halit Fahri Ozansoy'un yaptığı Unutma Beni gibi özel esanslı kolonyalarıyla bugünkü Eczacıbaşı başarısının temelini atmıştır.

9. yüzyılda Müslüman dünyasında damıtılan ve Bizans'a da yayılmış olan gülsuyunun yerini kolonya almış, misafirlik, otobüs yolculuğu ve lokantalarda, bayram ve cenaze günlerinde kullanımı ritüelleşmiş, hastane gibi ciddi ziyaretlere hediye götürülürken başlıca limon ve portakal esansı türlerinin yanında lavanta, leylak, çam, tütün, sonunda fındık kolonyası da üretilmiştir.

Eczacıların açık kolonya üretimi taşrada devam ederken, bazı eczacılar özel koku ve şişeleriyle fabrika üretimine geçmiştir. Kolonya denilince akla Pereja, Eyüp Sabri Tuncer ile bir yıl Müjde Ar reklamıyla bütün Türkiye'yi meşgul eden Fuar kolonyası gelir.

Deodorant, Sprey

İstenmeyen vücut kokularını gidermek için kullanılan deodorantın (Latince koku anlamında *odor* sözcüğünden *odorare* yani hoş koku vermek) temel bileşeni parfümle kokulandırılmış bakteri öldürücü maddelerdir. Zamanla terlemeyi azaltıcı alüminyum klorhidrat çözeltileriyle zenginleştirilmiştir.

Ter salgılayan bezler gövdenin her yanına yayılmış olmakla birlikte özellikle heyecan, sıkıntı ve baharatlı yiyeceklerin yol açtığı ter, el ve ayak ayalarıyla birlikte koltuk altında salgılanır. Ancak insan terinin kokmadığı anlaşılmıştır. Teri kokutan, nemli koltuk altında uygun üreme yeri bulan bakterilerdir. Böylece koku önleyici yöntemlerin aynı kapıya çıkan iki hedefi vardır: Koltuk altını kuru tutmak ve bakterileri yok etmek.

1888 yılından itibaren üretilmeye başlanan deodorantlar, koltuk altındaki ter kanallarını tıkamayı hedeflemişlerdir. Ancak ter bezleri bütün gövdeye yayılanlarla koltuk altı ve göğüslerde yoğunlaşan iki ayrı türden oluştuğu için, deodorantların etkisi zamana karşı direnemez. Deodorantlar 1920'lere kadar aşırı terlemeyi önleme ve temizlik iddiasıyla reklam yapmış ve kuruluğun neden gerektiğini dile getirmemeyi tercih etmişlerdir. 1930'lara kadar da erkekler müşteri olarak görülmemiştir.

1941 yılında böcek ilaçlarını püskürtmek amacıyla ABD ordusu laboratuvarlarında geliştirilen aerosol kap sistemi, kozmetik alanında deodorantlardan köpüklü kremlere kadar metal ya da plastik kaplarda kullanılmakta ve sprey olarak adlandırılmaktadır.

1978 yılında itici gaz olarak kullanılan kloroflorür karbon bileşiklerinin stratosfere kadar yükselerek ozon moleküllerinin ayrışmasında katalizör rolü oynadığı ortaya çıktı ve bu maddelerin yasaklanmasıyla hidrokarbonlar kullanılmaya başlandı; itici gaz yerine el pompalarının ürettiği basınçlı havayla çalışan spreyler yapıldı.

İnsan vücudu kadar oda, tuvalet, otomobiller için de çeşitli deodorantlar geliştirildi.

Ziynet Eşyası

İngiltere kraliçesine armağan edilen kocaman bir incinin delinmesi gerekmektedir ancak bu bir sorun haline gelir. Londra'da ve hatta bütün ülkede hiçbir kuyumcu bu incinin delinmesi sorumluluğunu üstüne alamaz. Sonunda bu işi ancak İstanbul'da Kapalıçarşı esnafının yapabileceği söylenir. İngiliz görevliler gelip ustayı bulurlar, konuyu anlatırlar. Usta, "Kolay," der, "hele siz çaylarınızı için," ve çırağına döner, "oğlum şunu deliver."

İÖ 4000'li yıllara kadar uzanan değerli taşlarla dolu buluntular yalnızca bu taşlara verilen değerin o zamandan başlaması açısından değil, ince işçiliği açısından da şaşırtıcıdır.

Ziynet eşyası tüy, ahşap, kemik, kabuk, metal, inci ve değerli taşlardan yapılır. Altının değer ölçüsü olarak kullanımı İÖ 2000 yılında başlar, altın para İÖ 7. yüzyılda ortaya çıkmış, ama altın madeni bulunan yerler dışında uzun zaman yaygınlaşmamıştır. Roma İmparatorluğu'nun oluşturduğu büyük iktisadi birlik altın para kullanımını standartlaştırmıştır. Kapitalizm 18.-19. yüzyıllarda yaşanan ekonomik gelişimle metal sıkıntısı arasındaki gerilimi California, Avustralya ve Güney Afrika altın madenlerinin bulunuşuyla atlatmıştır. Altının değer ölçüsü olması, özellikle sermaye değil servet görgüsü olan toplumlarda ziynet eşyası olarak kullanımını etkilemiştir. Hemen her takının altını yapılmış olduğu gibi, kadın başlıklarının tamamlayıcısı paralar ve beşibirlik, Anadolu süslenme ve takı anlayışında önemli yer tutmuştur.

Kuyumcu sözcüğü Anadolu Türkçesinde unutulmuş olan dökmek anlamındaki "kuy" kökünden türetilmiştir. Kuyumcu loncasının piri Davud Peygamber'di ve kara kuyumculuk, hulliyat, kakmacılık, minecilik, mühürcülük gibi kollara ayrılmıştı. Kapalıçarşı'nın peşin-

den kuyumculukta en ileri yer Van'dı. Klasik dönemden sonra Osmanlılarda kuyumculukta Ermeni ve Süryaniler öne çıkmıştı. Bugün kuyumculuk uluslararası değer ve modalarla bölgesel kültür ve kişisel sanat anlayışlarının buluştuğu tasarımcılık ve işçilik alanı olarak anlaşılıyor.

Ziynet eşyasını giysiye ve gövdeye takılanlar diye ikiye ayırdığımızda, gövdeye takılanlar içinde bütün kültürlerde ve hâlâ her yaşta geçerliliğini koruyan kolye, bilezik, gerdanlık, küpe ve yüzükle daha dar bir bölgeye ait olan halhal ve hızmayı sayabiliriz. Erkeklerin uzattıkları saçlarını bağlaması ve küpe takmaya başlaması ancak on beş yıl önceye gidiyor. Son süslenme dalgası, buruna, dudağa, kulağa, göbeğe ve gövdenin çeşitli yerlerine küçük halkalar takma modası, Batı dünyasında olduğu gibi, bizde de gençler arasında görülmektedir. Yüzyıllardır devam eden bir süslenme modasının da, dişleri altın kaplatmak olduğunu unutmamalıyız.

Cımbız

Türkiye'nin en iyi bilinen şiiri Orhan Veli'nin, "Bir elinde cımbız bir elinde ayna/ Umurunda mı dünya"sıdır. Eskiden kadınlar daha acemi olduklarından mı nedir, sokakta aynasını çıkarıp makyaj tazeleyen, bir köşeye çekilip jartiyerini çeken veya cımbızını çıkarıp kaşlarını düzelten kadınlar görülürdü. Süslenme tekniklerinin daha etkin oluşundan ve süslenen kadın tipinin değişip kadınların hayatın içine daha fazla girmesinden olsa gerek bu görüntüler kalmadı ve dilimize Yunancadan girmiş olan cımbız pek ortalıkta görünmez oldu.

Ayna

Çatalhöyük'te bulunan obsidiyen aynaların tarihi İÖ 6000 yılına kadar uzanmaktadır. Eski Mısır'da 2900, İndus'ta 2800, Çin'de 1500 yıllık metal aynalar bulunmuştur. Cam ayna Fenikeliler tarafından bulunmuşsa da, 13. yüzyıla kadar Avrupa'ya girmemiş ve modern zamanlara kadar yaygınlaşmamıştır.

Ayna hakkındaki inançlar üstünde "Ayna Kırılması" başlığı altında durmuştuk. Aynaya Uygurlar "közgü" demişlerdi; Anadolu ağız-

larında da şu adlar verilir: bakanak, bakar, bakbakı, düzenge, düzünge, düzüngü, gözgeç, gözgör, gözürge, gözüngü, gözünke, kılıklık, yüzgörgü, yüzgörgüsü, yüzügör, yüzgü, yüzügü.

17. yüzyılda Osmanlı dünyasında aynalı köşk ve kasrlar yaptırmak moda olmuştu. IV. Mehmed'in (1674-87) Edirne'de yaptırdığı duvar ve tavan süslemeleri aynalı köşkü, taşra ve halk mimarisinde de taklit edilmişti. III. Ahmed de 1717'de Hasköy'de Aynalıkavak Sarayı'nı yaptırdı. Aynalar Venedik'ten getirtilmişti. 18. yüzyılda boy aynaları hâlâ krallar arasında hediye edilebilecek değerdeydi. 1762'de Avusturya, 1777'de Leh kralları padişahlara ayna hediye etmişlerdi; bu listeye Napoléon da dahildir.

Tuvalet masaları, banyo ve hollerde, konsol üstlerindeki aynalardan başka masa aynaları; kadın çantasının değişmez eşyası el aynaları; arkası kuş ve horozlu cep aynaları evlerde, üstümüzde; dikiz aynaları arabalarda bize bakıyor. Pamuk Prenses Masalı'nın aynası içinse "İnanç" bölümüne bakacaksınız.

Tarak

Tarağın tarihi, tarih öncesine gider. Eski Mısır'dan başlayarak bütün kültürlerden çok güzel taraklar kalmıştır. Hint Avrupa dillerinde tarağın kökü diş anlamındaki "gombhos" sözcüğüne bağlanır. Sanskritçe "jambha", Kilise Slavcası "zqbŭ" ve Yunanca uzun, sivri çivi anlamındaki "gomfos" bu kökten gelmektedir. Letonca "kemme", Eski Yüksek Almanca "kamb", Danca "kam" ve Eski İngilizce "camb", yeni İngilizce "comb" tarak demektir, ancak iddiaya göre bütün dünyanın tersine Britanya adalarına tarak dışarıdan, 789 yılındaki Dan istilası sırasında getirilmiş, daha önce hatta Roma döneminde bile burada tarak kullanılmamıştır. Türkçe tarak/targak'ın kökü ise tarım ve darının da kökü olan "tarımak, taramak"tır.

Hıristiyanlık tarihinde, birçok kilise vitrayında da görüldüğü gibi, tarağın simgesel bir değer taşıdığı anlaşılmaktadır.

Abdülmecid kız kardeşi Atiye Sultan'ı 1840'da evlendirirken, damat Ahmet Fethi Paşa'ya altın üzerine elmaslı, süslü mine tuğralı ve "muzıka çalar" sakal tarağı hediye edilmişti.

1960 yılında İsviçre'de ilk elektrikli tarak icat edilene kadar tarağın biçiminde değişiklik olmamıştır. Metal, ahşap, fildişi taraklardan

sonra bugün her biçim ve sertlikte plastik türevi taraklar yaygındır. Tarağın dişleri tek değil, çok sıralı olanına fırça denilir. Saça biçim vermek için kullanılan aletlerden biri de saç maşasıdır. Kaşgarlı Mahmud'un ütü için verdiği "Ol başığ ütti" örnek cümlesi saçların ütülendiğine tanıklık eder.

Bigudi

Fransızcadan aldığımız "bigoudi"nin aslı, İspanyolca "bigote" yani bıyık sözcüğünden türetilen "bigotelle" olup 17. yüzyılda bıyık düzeltme cımbızı olarak Fransa'ya girmişti. 1860'larda bu ülkede kadın saçında kullanılmaya başlandı ve plastiklerinin de çıkmasıyla 20. yüzyılda yaygınlaştı, kadınların ev ve pazar günlerindeki halini simgelemek için karikatür ve film konusu oldu.

Saç

Anadolu'da kızlar saçlarını kesmez, evlendikten sonra zülüf kesilirdi. 1481 yılında ölen ilk Osmanlı tarihçilerinden Âşıkpaşaoğlu Derviş Ahmed sakal kesmenin Osmanlının kuruluş zamanında bir ceza olduğunu anlattıktan sonra, kendi zamanında sakal kesmenin, bu arada da kadınların saç kesmesinin, âdet haline geldiğini anlatır: "Bu sakal kırkmak âdeti eskiden Frenklerden kalmıştır. Frenklerden de cünüp Işıklar [Kalenderiler] almıştı. Şimdiki zamanda mubah oldu. Kadınlar saçını keser, erkekler sakalını." Oysa beş yüzyıl sonra bile, Trabzon manisinde, "Suyin altina testi/ Esti dağlarum esti/ Kakul ziliflerini/ E gız sağa kim kesti" diyerek niye evlendin serzenişinde bulunulduğu gibi, zülüf kesmek, evlenmekle eşanlamlıydı. Moda yaratan toplumsal kesimlerle geleneksel yaşamdaki simgeselliğin sürekliliği arasındaki zaman derinliğini gösteren çarpıcı bir örnek.

Erkeklerin saçlarının uzun olması, Roma İmparatorluğu sonrasında "barbar" kuzeyli aşiret geleneğinde kralların egemenlik simgesiydi. İngiltere ve Fransa'da kral ve aristokratlar, Kilise'ye rağmen saçlarını uzatıyorlardı. 11. yüzyıldan itibaren papalar da bu konu üstünde durmuş, fakat 15. yüzyıla kadar önemli bir başarı sağlayamamışlar-

dı. Örneğin I. Henry zamanında (1100-1135) bir vaaz sırasında papaz, uzun saçın ne kadar günah olduğunu anlatmış ve öteki dünyada göreceği cezaları dinleyen cemaat, kral da dahil gözyaşları içinde kalmış, papaz başta Kral Henry olmak üzere cemaatin uzun saçlarını kesmiş, fakat altı ay sonra vaaz tamamıyla unutulmuş, eski âdet devam etmişti.

Çin'de erkeklerin saçlarını kazıyarak arkada uzun kuyruk bırakmaları imparatora bağlılık simgesiydi. Budist rahipler, Anadolu'da Kalenderiler ve daha sonra yeniçeriler ve bazı Alevi dedeleri arasında da aynı saç biçimi vardı. *Eski Ahit*'in gücünü hiç kesmediği saçından alan kahramanı Şimşon (Samson) da, İbrani geleneğindeki saç simgeselliğinin örneğidir. Bu simgeselliği fanatik Yahudilerin zülüflerinde ve *Tevrat* geleneğine bağlı Rastafaryanların hiç kesmedikleri "dreadlock"larında görebiliriz. Uzun saç modası Beatles grubuyla bütün dünyayı tekrar sarmıştır. Türkiye'de saç tıraşı 68 kuşağı için sorun olmuştu. Bir dönem solcularla hippileri karıştıran halkın sağ propagandaya açık kesimi, solcuların uzun saç ve sakaldan haz etmediğini öğrenemedi. Bugün Avrupa'da dazlaklar tıraş konusunda hassasiyetlerini sürdürüyorlar.

Avrupa usulü saç tıraşının II. Mahmud zamanında başladığı, padişahın Halil Paşa'nın çocuklarının kâküllü kesilmiş saçlarını beğendiği anlatılır. II. Mahmud'dan pek hoşlanmadığını belirtmekten geri durmayan Miss Pardoe'ya göreyse, saray berberine tıraş olan padişah orada bulunan damadı Halil Paşa'ya tıraşını nasıl bulduğunu sormuş, paşa beğenmediğini söyleyerek kendi saçını göstermiş ve paşanın berberi apar topar saraya getirtilmiş, berberbaşı yapılmıştır.

Alevi, Kürt tıraşı ve erkek çocuklardan başlayarak Fransızca fırça gibi anlamında "á la brosse" (alabros) ve Amerikan tıraşları vardı. Kadın saçında Birinci Dünya Savaşı sırasında "erkek çocuk" benzeri kıyafetlerle birlikte kısa saç modası (alagarson) başladıysa da 1920'lerden sonra "kadınsı"lık yine moda oldu. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Fransa'da işgal sırasında Almanlarla ilişki kuran kadınların zorla saçları kesilmişti. Kadın saçının uzunluğunun doğal oluşu ve aksinin bir eksiklik, sapma ve özel durumu anlatması anlayışı görülüyor ki o zaman henüz egemenliğini sürdürüyordu.

Romalılar "sapo" denen keçi yağı ve kayın ağacı külü karşımı saç boyasını Germania'dan getirdikleri gibi, Hindistan'dan siyah, Germania'dan kızıl saç getirtiyorlar, ayrıca doğal ve yapma saçlar boyanıyordu. En tutulan renk sarıydı. Saçların sarıya boyanması bugün de yalnız Türkiye'de değil, ABD'den İngiltere'ye kadar fazlasıyla yaygın. Leipzig fuarı, ipeği kadar sarışınlarıyla da belleklerde yer etmiş olacak ki, Türkçede sarışın anlamındaki "lepiska" sözcüğü, Leipzig şehrinin adından geliyor.

Halkın saçları ise daima kısaydı. 19. yüzyılın sonlarına doğru saç ve sakal konusunda genişleyen orta sınıfla birlikte modalar toplumun daha geniş kesimlerine hitap etmeye başladı. Saç bakımında Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra şampuanların piyasaya çıkmasıyla başlayan süreç, bugün bütün dünyada benzer saç temizliği ve bakımı anlayışının doğmasına neden oldu. Fransa'da erkeklerin saçlarına biçim vermek için 1860'larda kullanmaya başladıkları briyantin Türkiye'de de 1960'lara kadar kullanılmaya devam etti; "brillantine" sözcüğü 1820'lerin Fransızcasında parlak ipek kumaşı anlatıyordu. 1970'lerde jöle adı verilen özel "ilaç"larla saçın biçimlendirilmesi moda oldu. Bugün gençler daha çok kesim biçimleriyle saçlarını farklı kılıyorlar.

Saç beyazladığında yaşlılarca kınalanırdı. Saç boyası 1950'lere kadar ABD'de bile kadınların ancak yüzde 5'i tarafından benimsenmişti; saç boyamak sahne sanatçılarına özgü sayılırdı. Bu oran 1990'larda yüzde 75'lere çıktı. Oysa hazır saç boyaları piyasaya yüzyılın başında verilmişti. 1909'da Fransız kimyager Eugéne Schueller nihayet zararsız bir boya karışımı elde etmiş ve kurduğu firmaya L'Oréal adını vermişti.

Rita Hayworth (1918-1987) kızıl saçlarıyla tarihe geçmişti; bugünkü "teknoloji"yle bunun hiç anlamı yok. En fazla saç kesimleriyle tanınan ve Londra'da bir dönem fotoğraf çektirerek para kazanan punklar bir yana, saç rengi iradi bir konu oldu. Eskiden Müslüman kadının saçına erkek elinin değmesi düşünülemezken, kuaförler günlük yaşamın bir parçası; atkuyruğuyla topuz evde hallediliyor ama afro, fön, meç için profesyonel el gerekiyor.

Peruka

Roma'nın hiciv şairi Martialis (İS 40-102), "Bizi merhemler ve yapay saçlarla kandırıyorsun, Phoebus, o pis ve dazlak kafan sözde saç tutamları ile kaplı. Kafan için bir berbere gereksinimin yok, daha iyi

görünmek için, Phoebus, sadece bir sünger gerek sana," diye perukacıları yerin dibine sokuyor.

Roma'da erkek ve kadınların peruka kullanması modası varsa da çoğunluk perukayı saç dökülmesi nedeniyle yeğliyordu. Eski Mısır'da ise saç kirli sayılır, rahipler ve halk tarafından kazıtılırken, zenginler gerçek veya yapay saçtan yapılmış perukalar takarlardı. Asur, Fenike ve Eski Yunanlar da peruka kullanırlardı. Afrika kabilelerinin çok süslü törensel saç tuvaletleri de gerçekte hazırlanması saatler alan perukalardır.

Hıristiyanlık, perukalı kadının papazın kutsamasından yararlanamayacağını, perukanın ilahi kutsamaya engel oluşturduğunu vaaz etmiştir. 692'deki Konstantinopolis Konsili'nde de peruka takan birkaç kişinin aforoz edilmesi karara bağlanmıştı.

Avrupa'da perukanın tekrar yaygınlaşmasında İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth'in (1558-1603) kırlaşan saçlarını saklamak için peruka kullanmaya başlaması etken oldu. Kraliçenin değişik renklerde seksen perukası vardı. 17. yüzyılda erkekler arasında perukanın moda olması ise Fransa Kralı XIII. Louis'yle gerçekleşti. Kadınlar arasında peruka kullanımı azalırken erkekler arasında statü simgesi olarak yaygınlaşarak sürdü. Bazı mesleklerin resmi kıyafetinin bir parçası oldu. İngiltere'de yargı görevlileri halen peruka takarlar ve İngiliz Uluslar Topluluğu üyesi bazı ülkelerde de bu uygulama benimsenmiştir.

17.-18. yüzyılın abartılı perukaları Fransız Devrimi'nden sonra ortadan kalktı. 20. yüzyılda ucuz yapay perukalar 1970'lere kadar kadınlar arasında kullanılmaya devam etti. "Yapılı saç"ların şart görüldüğü resmi, yarı resmi toplantılarda perukanın yapılı saç yerine geçmek gibi bir işlevi vardı. Bu modaların kalkmasıyla peruka, kel erkeklere hizmet verdiği asli görevine döndü. Ama saçı olmayanların artık saç ektirme gibi bir çözümleri daha var.

Sakal, Bıyık

1968'de solcular arasında Stalin tarzı bıyıklar modayken, uçlarının aşağı sarkması da olağandı. 1974'ten sonra sarkık bıyık sağcıların oldu. 1980'deki sert uygulamalardan sonra bıyık radikallere kaldı, gençlik özellikle saç konusunda liberalizasyona uğradı. "Bıyığını

kesen, eşini kıskanmayan domuz," anlayışı terk edilerek, erkeklerin çoğunluğu "modern" Avrupalılar gibi metruş oldu. Avrupa'da ve özellikle ABD'de ise bıyık bırakanlar çoğunlukla homoseksüeller.

Bıyık konusunu erkeklikle özdeşleştiren kültürümüzde, dini telkin sakal konusunda olmakla birlikte sakalda daha liberal davranılmış, yalnız hacca gitmemiş bile olsa erkeklerin belirli bir yaştan sonra sakal bırakmamaları hoş karşılanmamıştır. Tıraş olmak da uzun süre kravat gibi memurlukla hatta daha mutaassıp kesimlerde Cumhuriyet'in değerleri ve laiklikle özdeşleştirilmişken, sakal gerçekte II. Mahmud'dan beri tasfiye edilmiş olduğundan, toplumsal statü ve değer yargılarını anlatan bıyık olmuştur. Jön Türklerin Alman İmparatoru II. Wilhelm tarzı bıyığından, İkinci Dünya Savaşı sırasında esnaf ve küçük memurların Hitler bıyığına, yine 1930'lu yılların sonunda "clark çekmek" için Clark Gable (1901-1960) tipi bırakılan bıyıklara kadar, bıyıkta Batı esintisi hep görülür.

Sakal konusu "Ustura" başlığında, berber konusu da "Kuaför" başlığında işlenmiştir. Burada bıyık ve sakal cinslerini saymakla yetinelim:

Bıyıklar: Karanfil, kaytan, pala, burma, pırasa, bektaşi, yastık, pis, dik ve kırpık bıyık.

Sakallar: Çember, keçi, top, tahta, çatal, didon ("dis donc", önce Fransızlara, Kırım Savaşı'ndan sonra bütün Avrupalılara lakap olan sivri sakal), barbiş (Fransızca "barbiche").

Bam teli alt dudakta biten kıllar olup, sakalı kesip bunları bırakan eskiden yalnız laternacı Rumlarmış. Favori (Fransızca "favorit") ise 68 kuşağıyla yeniden yaygınlaştı; artık o kadar uzun bırakılmasa da, moda denmeyecek kadar olağanlaştı, 12 Eylül talimatnamelerinde bile, kulağın ortasına kadar inmesi normal kabul edildi.

Epilasyon

Latince *-ex* ekiyle kıl anlamında *pilus* sözcüğünden gelen epilasyon, bütün zenginliğine rağmen Pars Tuğlacı'nın *Okyanus* sözlüğünde (1971-72) bulunmadığı gibi, Milli Eğitim Bakanlığı'nın *Örneklerle Türkçe Sözlük*'ünde de (1995) yok. Ama Dil Derneği'nin *Türkçe Sözlük*'ünde (1998) bulunmaktadır ve anlamı açıklanırken işlemin "özel makinasıyla" yapıldığı belirtilmiştir.

Seneca hamam gürültüsünü anlatırken, "(...) doğru dürüst sesleri olanlar bir yana, bir de koltuk altı kıllarını alan ağdacıyı düşün! O cıyak cıyak sesini! Hani kendini tanıtmak için durmadan çığlıklar atan ve ancak kılları yolarken susan, o zaman da bir başkasını kendi yerine bağırtan o ağdacıyı!" diyerek hamam manzarası çizer. Romalı hiciv şairleri Martialis ve Iuvenalis de epilasyondan söz ederler ve tıp tarihçileri böylelikle bit ve vücut parazitlerinin önlendiği, mantar ve uyuzun, parazitlerle taşınan tifüsün azaldığını yazarlar.

Osmanlı kaynaklarında kıl döken ve söken çeşitli macun formülleri bulunmaktadır. Örneğin, bure (boraks) ve zırnık (arsenik kükürt karışımı) kıvamı tavuk tüyüyle denenerek tavuğun tüylerini dökene kadar kaynatılır, kurutularak kaldırılır, gerektiğinde ıslatılarak kullanılır. Bazı formüller ise oldukça iddialıdır. İncir sütü ve karınca yumurtasıyla hazırlanan macunun buluğa ermemiş kızın kasıklarına sürüldüğünde hiç kıl çıkmayacağı bildirilir. Bu formüllerde çeşitli otların yanı sıra, gölgede kurumuş kurbağa eti, tatlı su kaplumbağası kanı gibi bugün garipsenen maddeler de vardır. Ama belli olmaz, 2000'li yıllarda seçimlerde oy kullananları işaretlemek için Hindistan'dan getirilen çıkmaz boyanın bilmem ne balığının puluyla çıktığını bulan halk deneyciliğini belki de hemen reddetmemek gerekir.

TSE "Güzellik ve epilasyon salonlarının sınıflandırılması ve özellikleri" ile "Manikür, pedikür ve ağda salonlarının sınıflandırılması ve özellikleri"ni belirleyen standartları 13 Nisan 1990'da kabul etmiştir. "Ağda günleri" yalnızca edebiyatta yer bulmuşken, "istenmeyen kıllardan kurtulmak"tan söz etmenin meşrulaşması, güzellik salonu tabelaları, reklamlar ve elektronik aletlerle olmuştur.

Dövme

Bilinen en eski dövme, 1991 yılında İtalya'da Similaun buzulunda bulunan 5.300 yıllık "buz adamı"nın üstünde görülmüştür. İÖ 400 yılına ait Pazırık kurganındaki göçebe şefinin dövmeleri türünün mükemmel örnekleridir. Eski Mısır'dan Orta Amerika'ya kadar çok eski ve yaygın olan dövme, farklı toplumlarda farklı toplumsal sınıf ve tabakalarca benimsenmiştir. Örneğin, Herodotos Traklarda dövmenin soyluluk işareti olduğunu yazar ki ta Amerika'daki Mayalarda da böyledir.

Dövmenin, Romalılar Britanya'yı İÖ 43'te fethettikten sonra oradaki kabileleri taklitle moda olduğu ve Avrupa'ya böyle yayıldığı ileri sürülmektedir. Romalılar suçlu ve kölelere de dövme yaptırmışlardır. Büyük Constantinus (306-373) döneminde dövme yaygınlaştı. İlk Hıristiyanlar özellikle haç dövmesi yaptırırken, zamanla dövme yaptırmak pagan âdeti olarak görüldü ve yüze dövme yaptırmak yasaklandı. 787'de toplanan II. Nikaia (İznik) Konsili dövmeyi bütünüyle yasakladı. Osmanlı döneminde yine de mutaassıp Ermeniler arasında baş ve şahadet parmakları arasına haç dövmesi yaptırmak yaygındı. Kürt kadınlardan başlayarak Hindistan'a kadar çeşitli mezhep ve tarikatlarda halen dövme âdeti geçerlidir.

1066 Hastings Savaşı'nda İngiltere Kralı Harold, kalbinin üstündeki Edith adı dahil olmak üzere dövmeleriyle teşhis edilmişti. Ama Avrupa'da dövme giderek nadirleşti. Dövmenin yeniden canlanması 18. yüzyılda Avrupalı denizcilerin Uzakdoğu ve Pasifik halklarının dövmelerini görmeleriyle oldu. Zaten Avrupa dillerine de yayılan İngilizce "tattoo" sözcüğü Tahiti dilinden alınmıştır. Polinezya ve Japonya'dakilere benzetilen dövme salonları liman şehirlerini doldurmuştur.

1891'de ABD'de ilk elektrikli dövme aleti patenti alındı. ABD, dövme desenlerinin merkezi haline geldi ve bütün dünyada denizci, asker, yurtsever, dindar, romantik dövmeleri neredeyse standartlaştı.

İslam fıkhının vücuda zarar verme olarak değerlendirerek hoş görmediği dövme yeniçerilerde çok yaygındı. Yeniçeriler özellikle mensup oldukları ortaların işaretlerini yaptırırken, külhanbeyleri, efe ve pehlivanlar arasında da dövme yaptırmanın meraklısı çoktu.

19. yüzyılda ABD'de hükümlüler, İngiltere'de ordudan kaçanlar, Çarlık Rusya'sında Sibirya mahkûmları dövme yapılarak işaretlendi. Suçlulara dövme yapılmasına Fransa'da 1832, İngiltere'de 1834'te son verildi. Naziler de toplama kampı tutuklularına dövme yaptırdılar.

Dövme altkültür âdeti olarak sönmeye başlamışken, 20. yüzyılda sokak ve motosiklet çeteleri ve punklarla dünya gençliği arasında yeniden yayılmaya başladı. Geleneksel dövme, iğneyle resim çizildikten sonra çivit ve barutla sabitleştirilerek yapılır, üstünden kızgın yağ geçirilene "dağ" denirdi. Dövmenin post-modernleşmesi de geçici dövmenin icadıyla oldu. 6 Mayıs 1997'de "Allah" yazılı dövme yaptırdığı için inançlarla alay ettiği iddia edilen barmen, kurşunlanarak öldürüldü.

Manikür, Pedikür

> "Manikürcülük zannedildiği gibi son birkaç sene zarfında türemiş bir sanat değildir. Nev-York'ta on sekiz seneden beri manikürcülük yapan bir kadın varmış. (...) Ne manikürcü bolluğu varmış ne de onlara devam eden müşteri bolluğu."

Ahmet Cevat Emre'nin Ankara'da yayımlanan *Muhit* dergisi Mayıs 1930 tarihli 19. sayısında manikürü konu edinirken, yaygınlaşma nedenini de açıklar: "Suvare eldivenlerinin terk edilmesi asrî kadın için (manikürü) itiyat haline" getirmiştir.

Latince *manus* el ve *pedis* ayak sözcükleri ile *cura* özen, bakım sözcüğünün birleşimiyle türetilmiş. Tarihi Babil (İÖ 4000), eski Çin (İÖ 3000) ve Mısır'a (İÖ 2300) gider ve anlaşıldığına göre modern dünyaya yaygınlaşmasında ABD'lilerin etkisi olmuştur ve burada rağbet halen artış içindedir: 2000'li yıllarda sayıları 50 bini aşan manikür-pedikür salonlarına artan rağbet sonucu, 2000 yılında 2 milyar dolar olan gayri safi yurt içi hasıladaki pay, 2004'te 6 milyar dolara çıkmıştır.

Saç Kurutma Makinesi

Saç kurutma makinesi elektrikli süpürge ile blenderin bileşiminden doğmuştur. 1910'larda elektrikli aletler icat edilir ve yaygınlaşırken, her alet ve makineye birçok işlevi yakıştırma çabası vardı. İlk elektrikli süpürge reklamlarında da saçını bu makineyle kurutan bir kadın resmi kullanılmıştı, süpürgenin emici özelliği kadar üfleyici özelliğinden de yararlanılması öneriliyordu.

Saç kurutma makinesinin icadı ilk elektrikli süpürge motorlarının hantallığından kaynaklanıyordu. Blenderin patenti 1922'de alınmış olsa da, aynı şehirde, Racine'de (Wisconsin) yürütülen çalışmalarla blenderler için üretilen uygun motorlar elektrikli süpürge mantığıyla birleştirilince, Racine ve Cyclone adlı ilk ürünler Racine Universal Motor Şirketi ve Hamilton Beach Şirketi tarafından 1920'de piyasaya çıkarıldı.

İlk saç kurutma makineleri ağır, verdikleri hava fazla sıcak olsa da 1930'lara kadar elektrik süpürgelerinin yerini tuttular. 1930 ve 1940'lı yıllarda ısı ve hız ayarlama sistemleri geliştirildi. 1951'de elde taşınan küçük model yapıldı ama saç kurutma makinesinin Amerika'da yaygınlaşması 1960'lardan sonra oldu.

X
Sağlık

1812'de veba salgını sırasında minarelerden yatsıdan sonra Sure-i Ahkaf okunması kararlaştırılmış, ancak ölü sayısı günde üç bini bulunca, "gazab-ı ilahiyi mucib" olduğu anlaşılarak, surenin evlerde bile okunmaması halka duyurulmuştu.

Eski Mısır, Mezopotamya gibi uygarlıkların tıpta vardıkları düzey şaşırtıcıdır. Eski Yunanistan'a ulaşan gelenek Hippokrates (İÖ 460-380) yeminiyle günümüze ulaşmıştır. Roma'da İÖ 220'de maaşı şehir konseyi tarafından ödenen hekimlerin atanması başlamıştır. Çin'de de merkezi hükümet İÖ 2. yüzyıldan başlayarak büyük şehirlerde hekim istihdam etmeye başlamış, İS 1. yüzyıla gelindiğinde, bütün önemli yerleşim yerleri hekime kavuşmuştur.

Ancak sağlık gibi can alıcı önemdeki bir konuda bile kültürel kopukluk yaşandığı görülmektedir. Örneğin, kan dolaşımı Çin'de Han Hanedanı (İÖ 202-İS 220) zamanında bulunmuş, Müslüman tıbbının gelişim döneminde 13. yüzyılda İbn el-Nefis (1210-1288) tarafından tekrar bulunduktan sonra Avrupa'da 17. yüzyılda baştan öğrenilmesi gerekmiştir.

Roma'nın çöküşünden sonra gerileyen Avrupa'da Kilise taassubunun egemen olduğu dönemde 895 yılında toplanan Nantes Sinodu hastanın günah çıkarmasını kararlaştırmış, 1215'te Papa III. Innocentius doktorun günah çıkarmayan hastayı görmesini yasaklamıştır.

Bugün bütün dünyada tıp fakülteleri programına alınmaya başlanan akupunktur Çing Hanedanı (1644-1911) zamanında Çin'de Batı tarzı tıp eğitimin yerleştirilmeye başlanmasıyla 1822'de öğrenim programından çıkarılmıştı. Çan Kay-şek 1922'de akupunktur uygulamalarını yasakladı. Komünist yönetimin geleneksel Çin tıbbına izin çıkarmasıyla İS 1026'dan kalma metin ve haritalar incelenerek 256-282 yılları arasında yaşayan Huangfu Mi'nin kitaplarına ulaşıldı. Akupunkturun köklerinin geleneğe göre İÖ 2600'lere tarihlenen Nei Çing'e atfedildiği ortaya çıktı. Batı dünyasının akupunkturla tanışması 1971'de oldu.

Ahlat-ı erbaa olarak adlandırılan, insan vücudunun yapıcı temel öğeleri olan kan, balgam, safra ve sevdanın nem, kuruluk, sıcak, soğukluk oranındaki değişim ve bozulmanın hastalık nedeni olduğu bilgisi eski çağlardan modern tıbbın gelişmesine kadar, Doğu ve Batı'da geçerli olmuş ve tedavi bu temel üstüne kurulmuştur.

Fransızların ünlü *Ansiklopedi*'si 1765 yılında hastane için şunları yazar:

> "Sefillerin barınacakları yerlerin sayısını arttırmaktan çok, sefaletin önüne geçmeye çalışmak önemlidir. Hastanelerin bugünkü gelirlerini yükseltmenin en sağlam yolu, yoksulların sayısını azaltmaktır. (...) Meslekten dilenciler ile gerçek yoksulları aynı çatı altında toplayarak yaşam koşullarını eşitleştirmek, tarıma açılması gereken topraklar, insan gönderilmesi gereken sömürgeler, desteklenmesi gereken fabrikalar, sürdürülmesi gereken bayındırlık işleri olduğunu unutmak demektir."

Michel Foucault'nun *Deliliğin Tarihi* veya *Hapishanenin Doğuşu* eserlerini okuyanlar, yükselen kapitalizmin dilenci, deli, serseri ve hasta tanımlarını yeniden oluşturma ihtiyacının tarihini öğreneceklerdir. Hıristiyanlığın fakirlerin dini olduğu dönemdeki anlayışı bir yönüyle sürdüren Müslüman toplumların hasta, dilenci ve delilere bakışı eski biçimini korumuştur. İbn-i Sina'yı dünya tıbbının öncülerinden olacak biçimde yetiştiren ortaçağ Müslümanlığının etkileri Osmanlı'ya geçmiştir. Fatih ve Kanuni, şifahanelerde tedavi görenlerin nekahet dönemlerini geçirdikleri, iş bulmak için gelenlerin kaldığı tabhane adı verilen kurumlar oluşturmuşlardı. Ancak klasik dönemden bugüne geldiğimizde, İngiltere'de Thatcher'a rağmen tıp hizmetleri bedavadır;

Türkiye'de, parasını ödeyemediği için tedavisi yarım bırakılan hastalar, çoklukları nedeniyle artık haber olmaktan çıkmıştır.

Roma İmparatoru Büyük Constantinus'un İS 331'de putperestlere ait hastaneleri kapatıp yenilerini açmasıyla hastane ve hastalıkla ilgili antik gelenekten kopuşun sağlanması amaçlanmıştır. 12. yüzyıla kadar yalnızca kilise ve manastır örgütlenmesi içinde yer alan hastaneler bundan sonra şehirlerde sivil yönetimlere geçmeye başlamış, 16. yüzyılda kilisenin etkisi iyice azalmış, 17. yüzyılda tıp eğitimiyle hastaneler bütünleşmiş ve 18. yüzyıldan itibaren merkezi hükümetler iktisadi ve toplumsal konularda artan yükümlülükleri arasına sağlık konusunu da almışlardır. Selçuklu ve Osmanlı darüşşifa geleneğinden hastaneye geçiş III. Selim'in 1794'te açtığı Zeytinburnu Askeri Hastanesi'yle başlamıştır.

Cumhuriyet'in ilk döneminde koruyucu hekimliğe önem verilerek hastanelerin yapım ve yönetimi belediyeler, özel idareler ve vakıflar gibi yerel kurumlara bırakılmış, 1924'te hastane tedavisini teşvik etmek için İstanbul, Ankara, Sivas, Trabzon, Erzurum, Diyarbakır'da numune hastaneleri açılması kararlaştırılmıştı. 1954 yılında yataklı tedavi kurumlarının çoğu Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na devredildi. Bundan sonra bakanlığa bağlı hastanelerle Sosyal Sigortalar Kurumu, Milli Savunma Bakanlığı, TCDD, üniversiteler, belediyeler, sair kamu kurumları, vakıflar ve özel sektörce açılmış hastaneler İstanbul lehine bir dengesizlikle çoğaldı. Bugün bir yandan kamu kurumlarının elinden alınıp merkezileştirilerek herkese açılan kamu hastaneleri, bir yandan da vakıfların ve uluslararası zincirlerin şubesi hastaneler arasında doktorların özel muayenehaneleri ve özlük hakları, tıp eğitiminin geleceğini de etkileyecek derecede tartışma konusudur. Dolayısıyla değişmeyen gerçek şudur: Hastalığın tanımı ve hastalara yönelik tavır, hâlâ yalnızca bilim konusu değil, toplumsal algı ve yatırım nedeniyle siyaset, kişisel olarak da para konusudur.

Öreke

Bugün ebesinin örekesini gören kaldı mı bilmiyorum. İÖ 2. yüzyılda Roma'da doktorluk yapan Soranos ebe sandalyesini ayrıntılı biçimde yazıp anlatmıştır; sandalyenin ayarlanabilir genişlikte hilal şeklinde

oturağı, tutup güç almak ve yaslanmak için kolları ve arkalığı olmalıdır. Bu biçimiyle öreke iki bin yıldan uzun süre kullanılmış, son yüz elli yıldır diplomalı ebeler çoğaldıkça kullanımı azalmıştır. Ebe örekesiyle aynı kökten olması gereken, yünü bükerek iplik yapmaya yarayan aletin adı, Yunanca "roka", İtalyanca "rocca"dan Türkçeye girmiştir.

Besim Ömer Akalın Paşa (1862-1940) *Doğum Tarihi* (1932) kitabında doğumun modern tıp eğitimine nasıl girdiğini anlatır:

> "1892'de (...) Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane civarında nebatat bahçesi arkasında kale duvarına muttasıl üç oda ve bir sofadan ibaret küçük bir bina (...) adeta gizli olarak (...) bir dereceye kadar amelî olarak tedrisine ve manken üzerinde mümaresat ve ameliyat-ı veladiye iraesine başlanılmış idi. Memleketimizde ilk seririyat-ı veladiye işte burasıdır."

Doğum yaşlı, deneyimli kadın ve ebelerin yönetiminde gerçekleştirilirken, bugün özellikle ABD'de kocaların da katıldığı doğuma hazırlık kurslarıyla, özel hastaneleriyle uzmanlık alanı olmuştur. Eskiden ayakta doğurmak sağlıklı ve kolay kabul edilirmiş. İlkel kabilelerde bu yöntem halen benimsenirken ilkçağdan itibaren oturarak doğum yaygınlaştı ve öreke Akdeniz dünyasından kuzeye doğru yayıldı. Aşerme durumunda olduğu gibi, acı listesinde en başlarda yer alan doğum sancısının hafifletilebilmesi için kültürel ve psikolojik ortam etkili oluyor. Örneğin, bazı Afrika kabilelerinde eşleri doğururken erkeklerin de ciddi doğum sancıları çekmeleri yaygındı. Doğum sancısına ameliyat yarasını tercih edip sezaryen isteyenler olduğu da görünüyor.

Sezaryen

Efsaneye göre sezaryen sözcüğü, Romalı Iulius ailesinin bu yöntemle doğduğu için Caesar adını alan üyesinden gelir, çünkü Latince *caedere* kesmek demektir. Roma'da Numa Pompilius döneminde (İÖ 715-673) çıkan bir yasaya göre gebeliğin ileri dönemlerinde ölen kadınların karınları kesilip dölütün çıkartılması gerekmektedir.

Shakespeare'in (1564-1616) ünlü kahramanı Macbeth "anasından doğan kimseden korkmaması" kehaneti kendisine söylendiğinden rahattır ama sonunda düşmanı Macduff'la karşı karşıya geldiğin-

de, onun doğum zamanı gelmeden anasından yarıp çıkarıldığını, yani sezaryenle doğduğunu öğrenir ve yıkılır.

Latin tarihçi Suetonius'un (75-150) *De Vitae Caesarum* (Sezarların Yaşamları) adlı kitabı için yapılmış 1506 tarihli bir ahşap baskıda Iulius Caesar'ın sezaryenle doğumu resmedilmiştir. Alessandro Beneditti'nin 1594 tarihli ahşap baskısında ise Apollon sezaryen yapmakta, mitolojinin sezaryenle doğan kahramanı, oğlu Asklepios'u doğurtmaktadır. Tıp tarihinin kaydettiği ilk sezaryenlerden biri Shakespeare zamanında, 1610'da yapılmış ve kadın yirmi beş gün sonra ölmüştür.

Çeşitli nedenlerle sezaryene başvurulan vakalarda 19. yüzyılın ilk yarısında ölüm oranı yüzde 75'i bulmaktaydı. 1980'lerin ikinci yarısından itibaren sezaryenle doğum oranlarında büyük artış görülmüştür. Türkiye'ye ilişkin sağlıklı rakamlar bulunmasa da, ABD'de son yirmi yılda artışın beş kat, Kanada'da dört kat olduğu bildirilmektedir. 1989'da 967 bin kadının sezaryenle doğum yaptığı Amerika'da sezaryenin oranı yüzde 20'leri geçmiştir ve sezaryen olan kadınların yarısında zorunlu neden bulunmamaktadır. Sezaryen bu biçimiyle tıp dünyasında bir toplumsal mücadele alanı olarak görülmekte, ilk doğumunu sezaryenle yapan kadınların sonraki doğumlarını da sezaryenle yapmasının zorunlu olduğu görüşü de yoğun biçimde tartışılmaktadır. Türkiye'de de doktor gözlemlerine göre sezaryen, daha çok toplumsal nedenlerle artmış durumdadır.

Veba, Frengi, Verem, AIDS

1347-50 yıllarındaki "Kara Ölüm" Avrupa'nın 6. yüzyıldan beri görmediği ve 1840'lara kadar görmeyeceği veba salgınıydı. Orta Asya'da başlayan salgın korkutucu hızla yayıldı. Önce Çin ve Hindistan'a yöneldi. Avrupa'da ilk kez 1346 yılında Kırım'daki Ceneviz kenti Kefe'de rapor edildi. Şehir Tatarların muhasarası altındaydı ve Tatarlar direnişi kırmak için ölenlerin cesetlerini mancınıkla şehre attılar. Kefe'den kalyonlarla kaçanlar salgını Avrupa'ya taşıdı. Ekim 1347'de salgın Sicilya'da Messina'ya ulaştı. Ocak 1348'de Kefe'den gelen kalyonla Cenova'ya vardı. Korkuya kapılan hemşerileri tarafından kovulan gemi Marsilya ve Valencia'ya gitti. Aynı kış salgın Venedik ve öteki Adriyatik şehirlerini sardı, Pisa, Floransa ve Orta

İtalya'ya geçti. Yaz aylarında Paris'e ulaştı, yılın sonunda Manş Denizi'ni aştı. 1349'da Britanya Adaları'nın kuzeyine vardı, doğuda Almanya ve Güney Balkanlar'a geçti. 1350'de İskoçya, Danimarka ile İsveç ve Hansa şehirleri yoluyla Baltık ve Rusya'ya girdi. Salgının Avrupa'da bulaşmadığı Polonya, Pirenelerdeki Béarn Kontluğu ve Liége gibi çok az yer kaldı.

Kara Ölüm'ün neden olduğu can kaybı hakkında birçok çalışma yapılmışsa da, genel sonuçlara varmak zordur. İngiltere'de mahalle papazlarının kayıtlarından çıkarılan sonuçlara göre, cemaatler yüzde 45 oranında küçülmüştür. Kara Ölüm salgını sona erdiğinde Avrupa'da üç kişiden birinin öldüğü genel olarak kabul görmektedir. Bu durumda İngiltere'de 1,4-2 milyon, Fransa'da 8 milyon ve bütün Avrupa'da 30 milyon kişi ölmüş demektir.

Bazı hastalıklar yarattıkları felaketlerin ölçeği ve doğurdukları sonuçlarla insanlığın belleğinde yer etmiştir. Cüzam, veba, kolera, verem, frengi Eski Dünya'nın dönem dönem neredeyse tamamını kapsayan salgınlarla dehşetin simgesi haline gelmiş, hastalarla sağlamların, yönetimlerle halkların, tıp bilimiyle halk inanışlarının altüst olmasına yol açmıştır. Savaş ve çevreyi etkileyen teknolojilerin son yüzyıldaki kadar etkili olmadığı eski zamanlarda, tıp bilgisi ve korunma olanaklarının da kısıtlılığıyla, insanların en büyük ve ortak felaketi bu salgın hastalıklardı. Son zamanlarda savaş gibi toplumsal tarihin yeni açılımlarıyla tarihçilerin yeniden gündemine giren bu hastalıklardan veba, frengi, verem ve bu deneyimlerle yüzyılımızın hastalığı olarak adlandırılan AIDS tarihinden sayfalar üstünde duruyoruz.

Frengi, 1909'da Salvarsan 606'nın geliştirilmesi ve 1943'te ilk evresinde penisilinin etkili olduğu bulunup antibiyotik kullanımı başlayana kadar yaygın bulaşıcı bir hastalıktı. Frengiyi Kristof Kolomb'un Amerika'dan getirdiği iddia edilmişti. 1495'te Fransa-Napoli savaşında İtalyanlar Fransızlardan hastalığı kaptılar ve ona Fransız şeytanı, Fransa hastalığı (mal Francese) adını verdiler. İtalya'dan yayıldığı başka ülkelerde de adı Napoli şeytanı oldu. Almanlar hastalığı Fransız ve Napolililerden, Japonlar Kastilyalılardan, Portekizliler Flaman, Polonyalılar ise Türklerden aldıklarını iddia ettiler. Türkler de hastalığa frengi adını verdiler. Hastalığa 1530'da sifilis adını veren, Frigya kralının kızı Niobe'nin oğluna adadığı şehir Sipylos'tan esinlenen İtalyan

doktor Gerolamo Fracastoro oldu. Bugün, cıvayla tedavi edilmeye çalışılan frenginin aslında o dönem çok yaygın olan cüzamla karıştırılmış olduğu düşünülmektedir. Johanne Plenck'in zamklı cıva "mecure gommeux" tedavisine ilişkin 1776 yılında yazdığı kitaptan yararlanan Hekimbaşı Behçet Mustafa Efendi *Risale-i İllet-i Efrenç*'i kaleme almıştır. 1854 Kırım Savaşı'nda frengi salgını kuvvetlenince, hamamların kapatılması gibi tedbirlere başvurulmuştur.

1880'li yıllarda Pera'dan başlayarak genelevlerin denetlenmesi ve zührevi hastalıklarla ilgili birimlerin kurulmasından sonra Cumhuriyet'in ilanından önce Ankara Büyük Millet Meclisi'nde 1921 yılında, evlenecek bütün erkekler ve dul kadınların, yakınlarından birinin yanında bulunması koşuluyla, doktor bulunan yerlerde muayenelerini zorunlu tutan yasa önerisi verilmiştir. Her bölge insanının muayeneyi kabul etmeyeceği, dolayısıyla yalnız frengili bölgelere mecburiyet getirilmesiyle, bölge ayrımı yapılamayacağı tartışılmış, sonuçta kanun, muayenenin illerde, o ilin koşullarına göre düzenlenecek yönetmeliklere göre yapılması hükmüyle çıkmıştır. Esasen 1909'da arsfenaminin frengi tedavisinde etkin olduğu bulunmuş ve Fransa ile Almanya'da beş yıl içinde frengi vakaları yarı yarıya azalmıştı. Ancak hastalığın tedavi edilmesinin hastalığı-ahlaksızlığı teşvik anlamına geldiği düşüncesiyle ilaç Avrupa'nın diğer ülkelerinde başlangıçta tepkiyle karşılanmış ve engellenmişti.

İnce hastalık olarak bilinen verem, tüberküloz, Abdülmecid'in karısı Gülcemal Hanım ve kızı Behice Sultan gibi, Avrupa ve Osmanlı saraylarında her türlü olanağa sahip insanlardan da çok can alan, yaygın bir hastalıktı. Besim Ömer Paşa 1923'te Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti'nin kurulmasında öncülük edenlerdendi. 1923'te ilk verem savaş dispanseri, 1924'te Heybeliada Sanatoryumu açıldı. 1930 Umumi Hıfzıssıhha Kanunu verem savaşını zorunlu kıldı ve 1931'de Evlenme Muayenesi Hakkında Nizamname açık veremlilerin evlenmelerini yasakladı. Verem İkinci Dünya Savaşı sırasında tekrar yaygınlaştı. 1948'de Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği kurularak 1952-72 yılları arasında gezici BCG aşı kampanyaları yürütüldü. 1945'te yüz binde 262 olan ölüm oranı 1970'te yüz binde 20'ye düşürüldü. İkinci Dünya Savaşı'nın son dalgasında, 1946'da veremden ölen Muzaffer Tayyip Uslu "Kan" adlı şiirinde "Önce öksürüverdim/

Öksürverdim hafiften/ Derken ağzımdan kan geldi/ Bir ikindi üstü durup dururken" mısralarıyla ölümsüzleşirken, verem 1985'lerden sonra eski gücüyle olmasa da tekrar yaygınlaştı.

AIDS 1985 yılında ABD film yıldızı Rock Hudson'un bu hastalıktan ölmesiyle bütün dünyada tanındı ve korku yarattı. İlk kez 1981 kışında teşhis edilen hastalığa yol açan virüs 1983 Kasım'ında bulundu. Çağımızın vebası olarak tanımlanan AIDS'in maymundan veya laboratuvar çalışmalarından insanlara geçip yayıldığı iddiaları ortaya atıldı. İngilizce Acquired Immune Deficiency Sendrome (edinilmiş bağışıklık yetmezliği sendromu) sözcüklerinin baş harflerinden adını alan hastalığın yayılma hızı ve biçimi heyecan ve tartışma konusu oldu. Türkiye'de bu hastalıktan ilk ölüm vakası 1992'de gerçekleşti ve gazetelere geçti. İnsanların cinsel yaşamlarının tartışıldığı, karşılıklı saldırı ve propagandaların yapıldığı, filmlerin çekildiği günlerden sonra, dünyada yüzyıl sonunda, özellikle Afrika'da yayılarak, hastalık oranının yüzde 50'lere varacağı tahminlerine rağmen hastalık eski güncelliğini kaybetti.

Her türlü felaket karşısında felaketi olduğundan küçük gösterme telaşı yaşayan yönetimler, parakolera, Çernobil felaketinde radyasyon, deli dana salgını gibi konularda, televizyon programına çıkarak Şili'de balıkların zehirli olmadığını göstermek için balık yiyen ve Türkiye'de çayın radyasyonsuz olduğunu göstermek için çay içen bakanlarıyla, devlet adamı tavırlarını göstermişlerdir.

İlaç

Anadolu'ya taşınan Eski Türkçe sözcüklerden biri de ilaç anlamında ot ve hekim anlamında otacı idi. Modern kimya bilimi gelişene kadar eczacılık bitkilere bağlı kalmıştır. Roma İmparatorluğu hızla genişleyip büyüyünce ilaç ve bitki tanımlanması ihtiyacı doğmuş ve Dioskurides, Galenos gibi hekimler altı yüz, Plinius dokuz yüz kadar bitkinin tanımlamasını yapmıştır. Plinius bitkilerin tanım ve resimlerinde tek mevsime bağlı kalınmasının yeterli olmayacağını, her bitkinin çeşitli evrelerinde farklı etkiler gösterebileceğini vurgular. Anadolu'da ocaklı denilen el almış kişilerce yürütülen doktorluk/eczacılık geleneği de birçok kültürde olduğu gibi sağlıklı biçimde sürdürülememiş ve bugün kocakarı ilaçları denilen kapsama girmiştir.

"Doktorların eczanelerde hasta muayene ettikleri günlerde,"
Salih Erimez, *Tarihten Çizgiler*, 1946.

Eczacılığın babası Bergamalı Galenos'un (130-200) hazırladığı, tıbbi müstahsar adı verilen hazır ilaçlar, yüzyıllarca kullanılmış, tiryak (theriaca), tin-i mahtum (terra sigillata), ebucehilkarpuzu (hiera) gibi örneklerinden Osmanlı kültüründe 20. yüzyıla kadar yararlanılmıştır.

1573 yılında İstanbul kadısına yazılan bir hükümde, "Bazı kimesneler cerrah ve tabib ve kehhal [sürmeci, göz hekimi] adına gezip hengâme kurup ve dükkânlarda oturup... müselmanlara tıbba mügayir ve hikmete muhalif katil şerbetler ve zehir-nak müshiller verip ve âdet-i âleme muhalif yaralar açıp ve gözlere dahi üslupsuz yapışıp muhalif otlar koyup... mallarına ve canlarına zarar erişdirip" bunların hekimbaşı tarafından bizzat imtihan edilip icazet verilmeyenlerin men edilmeleri istenmektedir (Ahmet Refik; *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*).

9. yüzyıldan itibaren tıp ve eczacılıkta önemli gelişmeler gösteren İslam dünyasının mirasına sahip çıkan Osmanlı toplumu zamanla yeni bilgiler üretemeyerek ve dünyadaki gelişmeleri izleyemeyerek veya yaygınlaştıramayarak çağdaş tıp ve eczacılığın gerisinde kalmıştır. Türkiye'de modern eczacılık bilimine uygun biçimde ilk eczane 1757 yılında

Cumhuriyet Almanağı, 1936.

açılan "İki Kapılı Eczahane"dir. 1832 yılında yalnız Galata ve Beyoğlu bölgesinde açılan eczane sayısı yirmi beşi bulmuştur. 1833'te en uzun ömürlü eczanelerden biri olan "Pharmacie d'Angleterre" Noël Canzuch tarafından açılmış, Kırım Savaşı'ndan sonra öncelikle Pera tarafında açılan eczane sayısı iyice artmıştır. Ülkede modern eczacılık okulu ve Müslüman eczacı bulunmamasından şikâyetçi olan idarecilerin eczacılık okulu açıp Müslümanların bu okula gitmelerini teşvik etmeleriyle sahibi Müslüman olan ilk eczane 1880'de Zeyrek'te Hamdi Bey tarafından açılmıştır.

1820'lerde İstanbul'da tiryak ve melisa ruhundan (esprit de mélisse) başka hazır ilaç yoktur. 1890'da beş, altı olan hazır ilaç sayısı 1900'de yüz, yüz yirmiye çıkmıştır. İlaç üretimine Kanzuk başladı ve 1911-1929 yılları arasında bu alanda gelişme gösterildi. Kanzuk pastili halen kullanımdadır. Şurup, iksir, merhem üreten ve uluslararası sergilerde ödül ve liyakat diplomaları alan, 1895 yılında müstahzarat la-

boratuvarı açan Ethem Pertev Bey, 1900 Paris Uluslararası Sergisi'nde elle çalışan makineyle ürettiği komprime ilaçlarını sergilemiştir. 1900 yılında Hasan Rauf ilk enjeksiyon ampulü olan Rauf ampullerini piyasaya vermiştir.

Cumhuriyet ilan edildiğinde bin kadar hazır ilaç vardı. 1926 yılında yurtiçinde yapılan hazır ilaçların ithalatı yasaklanınca, ilaç adını değiştirerek ithal izni almak, bir Türkiye vatandaşına ruhsat aldırmak, etkili madde ve ambalajı yurtiçine sokarak Türkiye'de üretim yapmak gibi yollara başvurularak ithalat yasadışı yollarla devam ettirilmek istendi. 28 Ocak 1927'de Eczacılar Kanunu kabul edildikten sonra 1936'da yabancı firmaların Türkiye'de üretimleri yasaklandı ve bu yasak 1947 yılına kadar yürürlükte kaldı.

1949'da 295 firma tarafından 1.500 ilaç yapılıyordu, fakat bu firmaların çoğu bir odalık laboratuvardan ibaretti. İlk ilaç fabrikası 1952'de açıldı. İthal ilaçlar 1885'ten itibaren niteliklerinin kontrolü için gümrükte muayene ediliyor ve zamanla harç anlamını kazanan bandrol veriliyordu. 1900'de kaldırılan bandrol, Cumhuriyet devrinde vergi amacıyla tekrar konduysa da 1938'de kaldırılmıştı.

1967'de ilaç imal eden kuruluşların adedi yetmiş civarında, hazır ilaç miktarı ise 2.150'dir. Hazır ilaçlar içinde drog veya drog ekstresi taşıyanların miktarı ise ancak yüzde 8 civarına düşmüştür. 1990'lı yıllarda 2.500 preparat üstünde yapılan bir araştırmada bunların yalnızca 155 tanesinin bitkisel drog veya ekstresini içerdiği, bunun da Türkiye'deki hazır ilaçların yüzde 6'sını oluşturduğu saptanmıştır ve Türkiye bitkilerine bir ömür veren Turhan Baytop'un karşılaştırmasına göre, Türkiye genellikle kendi ülkesinde yetişmeyen bitkisel drogları, Almanya ise Türkiye'de yetişenleri kullanmaktadır.

Tiryak

Pontos Devleti'nin son kralı VI. Mithridates'den (İÖ 120-63) adını alan *Mithridaticum* ilacı, kralın zehirlenerek öldürülmek korkusuyla hazırladığı panzehirdir ve Neron'un doktoru Andromakhos tarafından hazırlanan "tiryak"ın da kökenini oluşturur. 19. yüzyıla kadar Batı'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda her derde deva olarak görülen bir ilaç olan tiryak, Yunanca "therion" (vahşi hayvan) sözcü-

günden Latince *theriaca*, İtalyanca "triaca, teriaca", Fransızca "triacle, thériaque", İngilizce "teracle, theriac, theriaca", Almanca "Theriak" olarak bilinir. İçeriğinde en yüksek oranda afyon olmak üzere 440-450 nebati ve madeni madde, iki hayvani madde bulunan macun kıvamındaki tiryakın en iyi kalitelisi olarak Venedik ürünü altınbaş tiryakı kabul edilmiştir. Aktarlarda satılan tiryak-ı Türkî, tiryak-i Farisî, çiğ tiryak gibi türleri vardır.

Mithridaticum için 16. yüzyılda Venedik'te her bahar tören yapılırdı. Venedik yoluyla İstanbul'a gelen bu ilacı ilk kez 1539'da Kanuni'nin annesi Hafize Sultan için Merkez Efendi kullandı. Manisa'daki Mesir Macunu ve bayramı da Merkez Efendi'nin anısının ve *Mithridaticum*'un devamıdır. *Mithridaticum* 1837 ve 1866 Fransız kodekslerine de girmiştir.

Lokman Ruhu

Prusya Kralı Friedrich Wilhelm'in özel doktoru olan Avusturyalı Friedrich Hoffmann (1660-1742) "Gövdede suyun azlığı kronik, çokluğu akut hastalıklara yol açar, birinci durumda kuvvetlendirici tonikler, ikinci durumda yatıştırıcılar verilmeli," teziyle tıpta organizm olarak bilinen okulun kurucusu olmuştu. Doktorun "Hoffmann anodyne" veya "liquer d'Hoffmann" adıyla hazırladığı ilaç İstanbul eczacılarının hazırlayıp lokman ruhu adıyla sattıkları ilk ilaçlardandır. Lokman ruhunun eter olduğu belirtilmektedir.

Eterin iki anlamı vardır. Bir oksijen atomuna iki hidrokarbon kökünün bağlandığı organik bileşiklerin genel adıdır. Tıpta özellikle etil eter anestezik olarak, kimya alanında çeşitli bileşimleri çözücü olarak ve zehirli olanlar böcek öldürmekte kullanılır. İkinci anlamı ilkçağlardan beri bilim dünyasını meşgul eden ve Doğu'da esir olarak adlandırılan, uzay boşluğunu doldurduğuna inanılan esnek maddedir. Einstein'ın 1905'te açıkladığı özel görelilik kuramıyla esirin anlamı kalmamıştır.

Çin'de İS 3. yüzyılda şarapla karıştırılarak kullanılan anestezik ot *Mandragora officinarum* (mandrake, adamotu) zaman içinde unutulmuş, İS 1300'lerde Çinli coğrafyacı Çou Mi, Moğol göçebeler arasında otun kullanıldığını şaşkınlıkla görmüş, 1313'te Nan-fang Üniversitesi'nde doktor Wei İ-lin anesteziyi Çin tıp dünyasına tekrar sok-

muştur. 1805'te Japon doktor Hanaoka Seişu'nun mandrake kullanarak yaptığı göğüs kanseri ameliyatından bir kuşak sonra 1846'da Boston'da yapılan bir tümör ameliyatında Dr. William Thomas Morton'un kloroform eteri anestezik olarak kullanması, modern anestezinin başlangıcı sayılmaktadır. İlk mezununu 1843 yılında veren Tıbhane'de aynı yöntemle anestezi yapılması da, bu gelişmelerin yakından izlenmesiyle, 1847-48 öğrenim döneminde olmuştur.

Adı *Kuran*'da geçen, kendisine atfedilen *Kitab'ül-hikmet*, *Hükmet'ül-Lokman* gibi kitaplar hâlâ halk hekimleri tarafından kullanılan, yedi kartal ömrü (560 yıl) yaşayıp, yedinci kartalı ölünce kendisinin de öldüğüne ve bu arada bitkilerle konuşup hangisinin hangi derde deva olduğunu öğrenip, ölümsüzlük ilacını da bulan ama ilacın nasıl yapıldığını yazdığı kâğıdı Misis Köprüsü'nde sulara kaptırdığına inanılan Lokman Hekim'in adının böyle bir ilaca verilmesi de ayrı bir buluştur.

Kinin

"Çeltikçi ağalar tenezzühe biner/ Tarlayı seyredip şehire döner/ Ümmet-i Muhammed sararıp söner/ Kalmıyor millet, kırılıyor Paşam", Kozanlı Durmuş İsmet İnönü'ye sıtmadan böyle şikâyet ediyordu. Anadolu'nun çeşitli bölgeleri sıtma yatağıydı. Çukurova'ya zorla iskân edilen Türkmenler sıtmadan kırıldığı gibi, Kafkasya'dan göç etmek zorunda kalan Çerkezler de yerleştikleri sıtma bölgelerinde büyük kayıplar vermişlerdi. Halk arasında azılı suçluların hükümet tarafından sıtma yatağı Çarşamba'ya kasten sürüldüğü söyleniyordu. Birinci Dünya Savaşı'na kadar üç yüz yıl süreyle sıtmaya karşı tek ilaç kınakına alkaloidi olan kinindi (Fransızca "quinine").

Kininin hammaddesi kınakına Peru ve Bolivya kökenli bir bitkidir. 1513 yılında Avrupa'ya getirilmiştir. Sıtmaya karşı kullanılışının İtalyan buluşu olduğu ve ilacın yapılışının uzun yıllar sır olarak saklandığı, XIV. Louis'nin (hükümdarlığı: 1643-1715) bu sırrı öğrenerek insanlık yararına açıkladığı anlatılır. 17. yüzyıldan itibaren kullanımı yaygınlaşan kınakına bulunması zor bir bitkiyken, 1884 yılından beri Hollanda'nın gayretiyle, sömürgesi olan Doğu Hint Adaları'nda üretilmeye ve Avrupa'ya önemli bölümü buradan getirtilmeye başlanmıştır. Bursalı

hekim Ali Münşi (ölm. 1733) Avrupa kaynaklarından yararlanarak kınakınanın tıbbi özellikleri hakkında bir risale hazırlamıştır.

1940'lı yıllarda dünyada 800 milyon sıtma hastası bulunduğu ve 40 milyonunun öldüğü bildirildiğine göre, sıtmanın yakın yıllara kadar büyük afetler arasında olduğu anlaşılır. 29 Mart 1913'te "Sıtmalı Mahallerde Fukara Ahaliye ve Zürraa Meccanen Kinin Tevzii Hakkında Nizamname" çıkarılmışsa da, Birinci Dünya Savaşı yıllarında sıtma Osmanlı ülkesinde iyice yayılmış, Mütareke döneminde işgalci ordu subaylarının köylülere attığı kinin tek çare olmuştur. Kurtuluş Savaşı'nın şanlı ordusunda askerin yüzde 49'unun sıtma olduğu saptanmıştır.

Sıtmayla savaş fiilen 1925'te başlatıldı; bu yıl yapılan taramalarda, Adana'da nüfusun yüzde 80 ve Cebel-i Bereket'te 90'ının sıtmalı olduğu görüldü; oranlar Ankara'da yüzde 90, İzmir'de 72, Trabzon'da 68,5, Mardin'de yüzde 80'di. 1926'da beş bölge halinde 1.454 köy, 1945'te yirmi bölgede 4.614 köy tarandı, illerde sıtma savaş başkanlıkları kuruldu ve 1957'ye kadar 16.934 köyde DDT ile sıtma mücadelesi verildi. Böylece genç kuşaklar için zamanın edebiyatında sık kullanılan kinin gibi acı, sıtmalı gibi titremek, sıtma görmemiş ses benzetmeleri anlamını yitirdi.

Sentetik bir böcek ilacı olan DDT ilk kez 1874'te üretilmiş olmasına karşın 1939'a kadar böcek öldürücü özelliği keşfedilememiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tarım zararlıları kadar veba, tifüs, sıtma gibi hastalık taşıyıcı bit, pire, sivrisineğe karşı da etkili olduğu anlaşılmış ve kullanımı yaygınlaşmıştır. Böceklerin çoğu DDT'ye karşı hızla bağışıklık kazandığı gibi, böcekleri yiyen hayvanlarda zehirlenmelere yol açması nedeniyle 1960'lardan sonra itibarını yitiren DDT'nin kullanımı sınırlandırılmış veya yasaklanmıştır.

Öksürük Şurubu

Öksürükle mücadelenin iki yöntemi vardır; beyne etki eden narkotik kodeinler ve gırtlağa etki eden şekerlemeler.

Şekerlemeler İÖ 1000 yılından beri Eski Mısır'dan başlayarak öksürüğe karşı kullanılmıştır. Mısır'da o zaman şeker olmadığı için bal ve çeşitli otlar şekerin yerini tutmuştur. Tarih boyunca iklime ve bitki örtüsüne göre nane, okaliptüs yağı, kavkas (bir adıyla köpekayası) gibi birçok bitkiden yararlanılmıştır.

Öksürüğe karşı kullanılan morfin Almanya'da 1805'te olgunlaşmamış haşhaş tomurcuklarından elde edilmiştir. 1898'de kimyagerler morfinin türevi olan eroini bulmuşlardır. İkisi de öksürüğe karşı yaygın biçimde kullanılmış ve rahatça satılmıştır. 1903'te tıbbın nefes açıcı son buluşu olarak gliko-eroinin reklamı yapılmaktadır.

Morfin ve eroinin bağımlılık yarattığı ve nefes almayı engellediği görülünce, kullanımlarına sınırlamalar getirildi ve ciddi sorunlarda daha zayıf bir morfin türevi olan kodein kullanılmaya başlandı.

Vazelin

Vazelin ham petrolden elde edilen ve 31° C'de eriyen bir çeşit mineral yağdır. Tıpta pansuman malzemesi olarak kullanılır, merhemlere ve kozmetik ürünlere, parlatıcı, yağlayıcı ve pas önleyicilere de katılır.

Brooklynli (New York) kimyager Robert Augustus Chesebrough, karoser ticareti yaparken, Pennsylvania'da bulunan petrol yüzünden iflasın eşiğine gelmiştir. 1859'da yeni arayışlar için bölgeye giden Chesebrough, kuyu açan işçilerden ayaklarına yapışan parafin benzeri maddeyi öğrenir, işçiler pompalarını tıkayan bu maddeden şikâyet ederken, kesik ve yanıklarının iyileşmesini hızlandırdığını da söylemişlerdir. Chesebrough Brooklyn'e kavanozlara bu maddeden doldurarak döner, aylarca bu maddeyi ayrıştırmaya çalışarak "petrol jeli" adını verir ve kendi gövdesinde yaptığı deneylerden sonra iyileştirici etkisine tanık olur. 1870'te "Vazelin Petrol Jel"i piyasaya sürer.

Vazelin adının, laboratuvarında kullandığı karısının çiçek vazolarından (vase) ve zamanın moda ilaç eki "line"dan veya Almanca su anlamındaki "Wasser" ile Yunanca zeytinyağı "oleon"dan geldiği iddia edilmiştir.

Vazelini köylere kadar götürerek bedava dağıtan Chesebrough bir buçuk yıl içinde büyük başarı elde eder ve on iki atlı arabalı dağıtıcı istihdam edecek duruma gelir. Ev kadınları vazelinin ahşap mobilyayı koruduğundan, çiftçiler açık havada bırakılan makinelerin paslanmasını önlediğinden, kurumuş derileri canlandırdığından, boyacılar döşemeye sıçrayan boyaları söktüğünden, eczacılar kendi merhem ve kozmetiklerine kattıklarından, vazelinden çok memnundurlar. Vazelin hastanelerin ve evlerdeki ecza dolaplarının standart ilacı olduğu gibi, araba akülerinin paslanmasına karşı sanayinin vazgeçilmez mad-

desi olmuştur; uzun mesafe yüzücüleri, kayakçılar gövde ve vücutlarına, rugbiciler eldivenlerine vazelin sürmektedirler.

Amazon yerlileri vazelini mutfak yağı olarak kullanıp ekmeklerine sürdükleri gibi, Chesebrough da günde bir kaşık vazelin yerdi ve uzun yaşamasını ona borçlu olduğunu söylerdi. 1933'te doksan altı yaşında öldü.

Viks

Gövdenin ısısıyla buharlaşan Viks, içindeki kimyasallarla kapanan bronşları açtığı gibi, temas yoluyla kan dolaşımını da hızlandırır. Viks'in 1905'te üretilmesine iki madde katkıda bulunmuştur: Vazelin üretilen petrol jeli ve 1898'de Ben-Gay adıyla ABD piyasasına giren yakı. Adını Fransız Jules Bengué'den alan Ben-Gay, mentolün ısı üretici etkisiyle gut, romatoid artrit ve nevraljiye karşı kullanılmakta, üşütmelerde sinüsleri açtığı da söylenmektedir.

Kayınbiraderi Joshua Vick'in eczanesinde iş hayatına başlayan ve Viks araştırmalarını onun laboratuvarında yapan Lunsford Richardson, mentol ve petrol jelini temel alarak hazırladığı buğuya ad olarak onun soyadını seçti. Göğüs ve baş şikâyetlerinde lapa ve yakıdan başka çare bilinmiyordu. Beş bin yıldır Ortadoğu'da kullanılan nane ve hardal yakıları çoğu hastada deri rahatsızlıklarına yol açıyordu. Difteri hastalarına tavsiye edilen sıcak su buğusu ise, 1900'lü yıllarda su ısıtma tekniklerinin de sınırlı oluşu nedeniyle, aşırı sıcağın yarattığı olumsuzluklara yol açmaktaydı. Bu olumsuzlukları ortadan kaldıran Viks kısa sürede tüm dünyaya yayıldı.

Aspirin

Söğüt kabuğundan elde edilen toz çağlar boyunca kullanılmıştı, fakat bu toz aspirinle akraba salisilik bileşeni içerirken, mide bozuklukları ve kanamalara da yol açabiliyordu.

Aspirin adı verilen salisilik asiti 1853 yılında Alsaslı Charles Frederick von Gerhardt buldu, fakat bu buluş kırk yıl süreyle unutuldu.

1893 yılında Bayer firmasında çalışan Felix Hoffman, babasının romatizma ağrılarına karşı her türlü çareye başvurmuş, sonunda sali-

"Aspirin komprimeleri, niçin beyhude yere muzdarip olmalı," *Resimli Ay*, 1928.

silik asiti denemeye karar vermişti. Fakat insan yapımı salisilik asit beklenmedik biçimde babasına çok iyi gelince, Bayer şirketi harekete geçti. *Spiraea ulmaria*'dan üretilmesine karar verilen ilaca "asetil"in a'sı, "spiraea"nın spir'i ve o zaman ilaç adlarında âdet olduğu üzere -in eki takılarak Aspirin adı konuldu. 1899'da piyasaya toz, 1915'te hap olarak çıktı.

1919 Versailles Anlaşması ile Müttefikler İngiltere, Fransa, Rusya ve ABD Alman ilaç patentleriyle birlikte Aspirin'in patentini de savaş tazminatı olarak aldılar. 1921'de ilaç firmaları Aspirin üretimi nedeniyle mahkemelik olduklarında, patente bağlı olmadığı kararı alındı. Eczacı Şakir İsmet Somer 1931 yılında kurduğu laboratuvarında ürettiği ilk müstahzar ilacına Asabrin adını vermişti. İlk soyadını Bayer olarak alan Şakir İsmet Bey Bayer firmasıyla mahkemelik oldu, hem ilacı hem soyadını kaybetti.

Antibiyotikler

Antibiyotikler bakteri ve mantarların kendilerini korumak için ürettikleri maddelerdir. Dr. Alexander Fleming (1881-1955) 1928 yılında stafilokok kültürü üstüne düşen küf mantarının bakterinin gelişimini engelleyen bir etki yaptığını gözlemledi; mantarın *Penicillum notatum* olduğunu saptayarak bu maddeye "penicilline" adını verdi. Aynı ilkeden yararlanarak yara üstlerine lapa hazırlamak yüzlerce yıldan beri kullanılan bir yöntemdir. 1877'de Louis Pasteur ile Jules-François Joubert şarbona yol açan bakterinin, içinde mikroorganizmalar bulunan idrarda üreyemediğini saptamışlardı.

Penisilinin tedavi sahasına girmesi 1943 yılını buldu. Aynı yıllarda antibiyotiğin babası olarak bilinen Waksman streptomisin üstünde çalışıyordu. Dünyanın çeşitli yerlerinden getirilen yüz bin toprak örneği üstünde yapılan araştırmayla "Terramycin" 1950'de keşfedildi.

Bir canlının başka canlıyı yok etmesi anlamındaki antibiyoz sözcüğünden adını alan antibiyotiklerin kültürü yapıldığı gibi, sentetik olarak da üretilmeye başlandı. Enfeksiyonlu hastalıklar nedeniyle ölümü büyük ölçüde azalttılar. Fakat temel ilkesi hastalık yapan bakteriye karşı etkili, ama yan etki yapmayacak cins ve dozu almakken, en çok satan ilaçlar arasına giren antibiyotikler bağışıklık sistemi düşünülmeden kullanılır oldu. II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerinde hekimbaşılık yapan ve reisülulema ünvanı verilen Abdülhak Molla'nın, bugün de deyimleşip kullanılan "Ne aransa bulunur/ Derde devadan gayri" beytiyle kendi ecza dolabını anlattığı söylenir; antibiyotiğin bu tarz kullanımı evleri ilaç deposuna çevirmiştir.

1967 yılında DEVA ile ortaklık kuran yedi ilaç şirketi ANSA Antibiyotik ve İlaç Hammaddeleri Sanayi AŞ'yi oluşturarak Türkiye'de antibiyotik üretimine başladılar.

Gazlı Bez ve Yara Bandı

Joseph Lister'in (1827-1912) antisepsi alanındaki buluşlarını gazlı bez ve yara bandıyla ticari başarıya dönüştüren, 1876'da Lister'i Philadelphia Tıp Kongresi'nde dinleyen ve iki kardeşini bu alana yatırım yapmaya ikna eden Robert Johnson oldu. Bir eczacılık şirketine

ortak olan Johnson 1880'lerde kardeşleriyle Johnson & Johnson şirketini kurdu ve steril ve paketlenmiş hidrofil pamuklu gazlı bez üretmeye başladı. En ücra yerlere steril gazlı bez ulaştıran şirket büyük başarı kazandı. 1912'de tıp alanında yeni ürünlere el atan, Johnson Bebek Pudrası'nı da piyasaya veren büyük bir şirket olmuşlardı.

1920'de şirketin müdürü olan James Johnson, şirket çalışanlarından Earle Dickson'un evinde gazlı bezleri bölüp yapışkan bandların ortasına yerleştirerek küçük yaralarda kullanmak üzere hazırladığını öğrendi ve bandların yapışkan kısımlarını geçici olarak kapatmak üzere lif kullanılarak küçük yara bandlarının önceden hazırlanabileceği önerisini hemen kabul etti. Band-Aid (yara bandı) adı verilen ürün yavaş yavaş tanındı. İzci ve kasaplara bedava dağıtılan yara bandı 1924'ten itibaren makinede üretilmeye başlandı. 1928'de yara bandlarına, hava almasını sağlamak üzere delikler açıldı.

Derece

Hasta çocuk koltuk altına konulan buz gibi derecenin çıkarılmasını, başındakiler ise derecede okuyacakları değeri beklerler. Çocuklu evlerin ecza dolabı olmayanlarında bile bir derece bulunur. Halkın derece adını verdiği termometreye Osmanlılar da "arı Osmanlıca akımı"nın etkisiyle mizan-ı harare, mikyas-ı harare, vezni-i harare gibi karşılıklar uydurmuşlardı.

Galilei'nin 1597'de bir tür termometre kullandığı anlaşılmaktadır. 1624'te atmosferdeki ısı değişimlerini ölçmek için kullanılan alete verilen ad "thermoscope"dur. 1650'de ısı ölçümünde alkol kullanılmaya başlanmış, İngiliz Robert Hook 0° C noktalı termometreyi 1665'te; Amsterdam'da yaşayan Polonya doğumlu Daniel Gabriel Fahrenheit suyun donma noktasını 32° C, kaynama noktasını 212° C kabul eden ve 1970'lere kadar İngilizce konuşan toplumlarda kullanılan Fahrenheit ölçeğiyle cıvalı termometreyi 1720'de; Fransız René-Antoine Ferchalut de Réaumur suyun donma noktasını sıfır, kaynama noktasını 80° C olarak kabul eden sistemini 1730'da; Uppsalalı Anders Celcius santigrat olarak da adlandırılan ve metrik sistem kullanan ülkelerle birlikte bizim de kullandığımız, normal atmosfer basıncında suyun donma noktasını sıfır,

kaynama noktasını 100° C olarak kabul eden Celcius ölçeğini 1742'de geliştirdi. 18. yüzyılın ilk yarısında esneklik kuramından Mars araştırmalarına, dünyanın kutuplardaki basıklığından enlem boylam hesaplarına kadar fizik bilimine katkıda bulunan bu bilim adamlarının atmosfer araştırmaları için geliştirdikleri ısıölçerler sonunda yakın yıllara kadar şehirlilerin ateş, köylülerin yangın dedikleri insan ısısını ölçmeye de yaradı. Böylece klinik "thermométre" ilk kez 1793 yılında kullanıldı.

1888 yılında Trabzon Vilayeti'nin yayımladığı Salname'de yer alan donma (incimâd) ve erime (zevban) derecelerinden bazıları aşağıya çıkarılmıştır:

37,9 tiz-âbın [kezzap] derece-i incimâdı
21,66 arakın incimâdı
7,50 enharın [nehirlerin] incimâdı ve mürekkep ve şarabın incimâdı
38,8 cıvanın derece-i incimâdı
27,4 zaç yağının derece-i incimâdı
34,37 hayvanda sütün derece-i incimâdı
31,35 kutup şimalinin derece-i bürûdet-i vasatisi [ortalama soğukluk derecesi]
7,50 Londra'nın adi derece-i bürûdeti, bademyağının ve sütün derece-i incimâdı
0 buzun derece-i zevbanı
4 suyun nihayet-i derece-i siklet-i izafiyesi
16,25 nebatata muktezi derece-i hararet
19,37 yağın erimesi
25,5 hatt-ı istivada [ekvatorda] sath-i deryada hararet-i vasati
36,9 dem-i sıbyanın [çocuk kanının] harareti
100 suyun galeyanı
37 karların derece-i zevbanı
10 toprak ve menbaların hararet-i vasatiyesi
17,19 limonatda muktezi derece-i hararet
21,25 hasta odasının harareti
26,25 üzümlerin kemali
37,2 siyah Araplar [zenciler] deminin [kanının] harareti
110,2 altunun zevbanı
102,5 dökme demirin zevbanı
181,5 körüklü iyi fırının dahi derece-i hararetine müsavidir
176,1 hararet-i şems ile elmasın dahi ihtiraka başladığı derecedir

Aşı

Çiçek aşısı çalışmalarına 1796'da başlayan ve 1798'de ilk eserini yayımlayan İngiliz doktor Edward Jenner'in aşıyı gerçekten Türklerden öğrenip öğrenmediği merak konusudur. Her kaynakta sözü geçen, Lady Mary Wortley Montagu'nun 1717'de Edirne'den İngiltere'ye yazdığı ünlü mektup şudur (*Türkiye Mektupları 1717-1718*, çev. Aysel Kurutluoğlu):

> "Bizde çok yaygın ve çok zalimane olan çiçek hastalığını burada keşfettikleri bir aşı ile önlüyorlar. Birçok kocakarının sanatı sırf bu ameliyatı yapmak. Aşılanma için en uygun zaman sıcakların sonu, sonbaharın başlangıcı. O zaman aile reisleri ailelerinde çiçek hastalığına tutulmuş kimse olup olmadığını öğreniyor ve birkaç aile toplanıyorlar. Sayıları on beş, on altıyı bulan aile toplulukları bu aşıcı kocakarılardan birini çağırıyorlar ve ceviz kabuğu içine doldurulmuş çiçek hastalığı aşısını hangi damardan aşılmasını isterlerse o damarı büyük bir iğne ile açtıktan ve iğnenin ucu kadar aşıyı buraya koyduktan sonra yarayı bağlıyor ve üzerine bir ceviz kabuğu yapıştırıyorlar. Bütün bu ameliye sırasında en küçük bir acı hissedilmiyor. Aynı şeyi dört beş damara daha yapıyorlar. Rumlar haç taklidi yapmak için birer tane kollarına bir tane de alınlarına yaptırıyorlar, ama bunun neticesi fena. Çünkü bu ufak yaralar yer ediyor. Aşı için vücudun kapalı yerleri seçiliyor. Aşılanan çocuklar sekiz gün kadar oynuyorlar, bir şey olmuyor, daha sonra bir sıtmaya tutuluyorlar ki iki gün, üç gün yatakta yatıyorlar. Yüzlerinde yirmi, otuz sivilce çıkıyor. Fakat sekiz gün içinde hiç hastalığa tutulmamış gibi oluyorlar. Açılan yaralar hastalıkları boyunca akıp çiçeğin zehirini atıyor, başka taraflarına yayılmasına mani oluyor. Her sene binlerce çocuğa aynı ameliye yapılıyor. Fransa sefiri, başka yerde yapılan banyolar gibi, burada da eğlence olsun diye herkes çiçeğe yakalanıyor, diyor. Aşıdan kimse ölmüyor. Aşının faydasına inandığım için sevgili yavruma da yaptırmaya karar verdim. Vatanımı çok sevdiğim için aşının oraya da girmesini çok isterim. Doktorların, kendi menfaatlerini insanlığın iyiliğine feda edebilecek ve gelirlerinin büyük bir kısmını gözden çıkarabilecek kadar fedakâr olabileceklerine inansam bunu onlara yazmaktan geri durmazdım. Bilakis onları kızdıracağımı zannediyorum..."

1765'te Fransızların ünlü *Ansiklopedi*'sinde aşı için yazılanlarsa şöyledir (çev. Selâhattin Hilâv, 1996):

> "Tüm Fransa bu uygulamanın önemi ve yararı konusunda ikna olana kadar, hükümetin, bu konuda olumlu önlemler alması zorunludur. (...) Dolayısıyla bilgisizliğin doğurduğu çekingenlikleri ortadan kaldırma ve halkın bu uygulamada kendi çıkarının olduğunu anlamasını sağlama; Hıristiyan iyilikseverlerinin, devletin yararının ve insanlarının korunmasının, aşının yaygınlaştırılmasıyla doğrudan ilişkili olduğunu anlatma işi, tanrıbilim ve tıp fakültelerine, akademilere, yüksek yargıçlara, bilginlere ve yazın adamlarına düşen bir görevdir. Bu konuda hâlâ deneyler yapılması gerekmiyor. Çünkü yeterince bilgimiz var."

G. Marshall'ın 1798 yılında çıkan çiçek aşısı kitabını Hekimbaşı Behçet Mustafa Efendi 1801 yılında İtalyancadan çevirmiştir.

Çiçek hastalığı Çin'de İÖ 1122'de tanımlanmıştır. Hindistan'da Sanskrit metinlerinde de hastalıktan söz edilir. Çiçek virüsü çok dayanıklıdır ve insan vücudu dışında da uzun süre yaşayabilir. Örneğin, Avrupa'da yaşanan salgınlarda çamaşırhanelerin hastalığın yayılmasında etken olduğu anlaşılmıştır. Fakat virüs çok bulaşıcı değildir. İnsanlara da bulaşabilen inekçiçeği hastalığı bilimsel adı *vaccinia*'yı ineğin Latince karşılığı olan *vacca*'dan alır. Aşı ve aşılamak demek olan "vaccination" da bu kökten türetilmiştir.

Birleşmiş Milletler Dünya Sağlık Örgütü 1977'de çiçek hastalığının yeryüzünden silindiğini açıklamıştır. Bizler çiçek aşısının izini taşıyoruz. Zamanında kızlarının büyüyünce mayo veya kolsuz giyineceğini bilemeyen anneler onların bacak ve kollarına aşı yaptırırlardı. Aşının en kolayı ise, son yıllarda ulusal aşı kampanyaları düzenlenen çocuk felci aşısıydı. Kuduz aşısının ise kocaman iğnelerle, göbekten ve defalarca yapılması en korkutucusuydu. Okullarda, kullanılıp atılabilen enjektörler yokken, binlerce öğrencinin kollarını sıyırıp nasıl aşı olabildiği ise bugün muamma gibi geliyor.

Sineksavar

1960-70'li yıllarda İkinci Dünya Savaşı'nda okullarda nasıl bit taraması yapıldığı, bit çıkan öğrencilere kükürtlü sabun verildiği ve saçları kesilen çocukların fakirlik ve pisliklerinin teşhir edildiği hissi yaşadığı anlatılırdı. 1980'li yıllardan itibaren zengin kesimlerin çocuk-

larını da kapsayan bit salgını ilkokullarda gizli gizli devam ediyor.

Kanuni'nin kızını vezirlerden Süleyman Paşa ile evlendirmek istediği, fakat Paşa'nın cüzamlı olduğu dedikodusunun çıktığı, gizlice gönderilen bir görevlinin Paşa'nın çamaşırcıbaşısı olduğu ve çamaşırında bit bulunca durumu Padişah'a müjdelediği eskilerin sevdiği bir hikâyedir. Çünkü cüzamlıda bit bulunmaz ve Paşa sultanla evlendirilir. Bu konuda laedri "Olıcak bir kişinin bahtı kavî tâli-i yâr/ Kehlesi [biti] dahi mahallinde anın işe yarar" beyti söylenmiştir.

Muhit, *1930*.

"Pire itte bit yiğitte" sözünü doğrulayan yaşam standartlarının yanında, sakız gibi çamaşırları, perde ve koltuklarındaki güneşlikleri, oyalı sehpa örtüleriyle görevini yerine getiren ev hanımları ve onları çileden çıkaran fare, sivrisinek, tahtakurusu, hamamböceği ve kalorifer böceği gibi düşmanlar vardı. Tahtakurularının ne kadar zeki olduklarını, tavandan kendilerini yatakların üstüne bırakarak paraşütlü indirme birlikleri kurduklarını, çeken bilir (Şemsi Yatsıman, 1923-1994):

> "Ta gündüzden bana dişleri biler/ Yavrusunu üstüme elekten eler/ Teklif, tekâlüfsüz koynuma girer./ Sevgilim mi oldun tahtakurusu?"

Oltu tozu adıyla satılan pireotu gibi yerli çözümler yanında, en çok berberlerin kullandığı sinek kâğıtları, sinekleri küllüğe çeken kokulu macunlar, tatil yerlerinin zehir salan tütsüleri denendi. Belediyeden çöp ilaçlaması beklendi ve apartman ve dairelere hizmet veren özel şirketler kuruldu. Bunlar içinde atası "flit" olan spreyler yazları televizyon reklamları yoluyla rekabete girişilen bir pazar buldu.

"Flit" sözcüğü İskandinav kökenlidir, İngilizcede 1200 yıllarındaki ilk anlamı nakletmekti, 1596'dan beri sinek kovma anlamıyla da

kullanılmıştır. Böcek öldürücüler bitkisel bileşimlerden bakır tuzlarına, florin bileşiklerine, petrol türevlerine ve sentetik ürünlere kadar çeşitlilik gösterir. Tifüs, veba, sıtma, sarıhumma gibi hastalık taşıyıcıları ya da tarım zararlılarına karşı mücadeleyle başlayan böcek öldürücü üretimi, sonunda ev haşerelerine karşı ilaçların da yapılması sonucunu doğurmuş, bu ilaçlar flit pompasıyla "tatbik" edilmiştir. 1941 yılında ABD ordusu laboratuvarlarında geliştirilen aerosol kap sisteminden sonra flit pompası yavaş yavaş alanı terk etmeye başlamış, 1980'li yıllardan itibaren iyice kenar mahallelere çekilmiştir. Özellikle yaz tatili ve yazlık furyası başladıktan sonra sivrisinek ve karasineklere karşı kullanımı aerosol kapların en büyük pazarını oluşturur (bkz. Sıtma).

Güneş Losyonu

Güneşlenmek ve bronz tene sahip olmak çok yeni bir zevk olduğu için, güneş losyon ve kremleri de çok yenidir. Bu konuda ilk hareket İkinci Dünya Savaşı sırasında Pasifik'te ciddi güneş yanıklarına uğrayan askerlerin imdadına koşma çabasından kaynaklanır.

Ünlü Trabzon türküsünde "Konakta mı büyüdün/ Çok beyaz geldin bağa" denildiği gibi, güneşte yanmak köylü ve amelelere mahsus, beyaz tenli olmak da soyluluk ve zenginliğin işaretiydi.

1920'lerden itibaren denize girmenin yaygınlaşması, 1930'lardan itibaren mayoların giderek küçülmesi güneş yanıklarını artırmıştır. Savaştan sonra, ordu için koruyucu üretiminde çalışmış olan Dr. Benjamin Green, insanların gölgeye kaçmak yerine, yaseminle kokulandırdığı güneş losyonunu kullanmayı tercih edecekleri inancıyla üretime başlamıştır. Losyonun bronzlaşmayı kolaylaştırıcı etkisiyle kısırdöngü başlamıştır.

Gözlük

Gözlüğü ilk icat edenlerin Çinliler olduğu tezi artık tehlikededir. 1240'lara ait bir metinde gözlüğe yapılan atfın metne sonradan eklenmiş olduğu anlaşılmıştır. Ming Hanedanı (1368-1644) zamanında eklenen metinde gözlüğün Malakka krallığından getirildiği de yazılıdır

ve bu krallık o dönemde İran ve Arap tüccarlar aracılığıyla Batı ticaretine açılmıştır.

Gözlüğün yapımı ile ilgili kayıtlar, Sandro di Popozo'nun 1289'da yayımladığı kitabında ve 1306'da Floransa'da Giordano di Rivalto'nun, yirmi yılda gelişme gösteren sanatı ve ilk üreticisini gördüğünü anlattığı vaazında açıkça dile getirilmektedir.

Venedik yüz yıl boyunca gözlüğün merkezi olmuştur. Gözlük bu dönemde uzağı göremeyenler için düşünülmekte, miyoplara daha pahalı satılmaktaydı. Gözlük ihtiyacı olanlar gözlükçüde bulunan mercekleri dener ve en uygun bulduklarını alırlardı. Mercek standartları da yine İtalya'da oluştu. Gözlük uzun zaman ruhban sınıfı, âlimler ve soylulara özgü oldu.

1970'li yıllara kadar çocuklar okulda alay konusu olduklarından gözlüklerinden nefret ederlerdi. Gözlük biçiminin gelişimi de oldukça yavaş oldu. Gözlük sapı 18. yüzyılda, Edward Scarlett'in 1727'deki çalışmalarıyla bugünkü biçimini aldı. Tek gözlük (monokl), yaylı gözlük (pense), saplı gözlük (fesamen), kelebek gözlük gibi biçimleri dönem dönem daha fazla tutuldu. Çift mercekli gözlüklerin çıkmasıyla yaşlıların gözlüğünün altından bakması veya gözlüğün biri tepesindeyken ötekini takması gibi davranışları da yavaş yavaş tarihe karışacak. Fakat gözlük çerçevelerindeki kullanıcıyı rahatlatıcı gelişmelerin SSK kapsamına ne zaman alınacağı bilinemez.

Güneş Gözlüğü

Güneş gözlüğünü bulan Çinlilerdir. Adalet heykelinin gözü Batı'da bağlı, Çin'de güneş gözlüklüdür, çünkü güneş gözlüğü dediğimiz karartılmış camlı gözlükler Çin mahkemelerinde yargıçların gözlerini saklamak için kullanılmıştır. Bu uygulama 1430'da İtalya'dan gözlük geldikten sonra başlamıştır.

1930'da Amerikan Hava Kuvvetleri karartılmış güneş gözlüğü kullanımını kararlaştırmıştır. Pilotların sırtı yazılı deri ceketlerinden eldivenlerine kadar gençlerin ilgisini çektiği ve bol bol filmlere konu olduğu İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra güneş gözlüğü sivillerin yaşamına da hızla girdi. Sanayiye dönüşen moda dünyasının 1960'ta reklam kampanyalarında Hollywood yıldızlarını kullanma-

sı ikinci ikna dalgasını yarattı. Gözlüklü tip aktif yaşamdan uzak sakarı canlandırırken, güneş gözlüklü tip seçkin olarak sunuldu. Bunda motosikletli polislerden sivillere, mafyaya kadar güneş gözlüğünün "uzman"laşmayı ima etmesi de etkili oldu. 12 Mart döneminde tanınmamak için kara gözlüklenen Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın yargısı şöyledir:

> "Kara gözlük. En sevmediğim şey: Başkasının gözünün içine bakıp, kendi gözündeki anlamı saklamak isteyenlerin sahtekârlık aracı diye tiksinerek içerlerdim kara camlı gözlüklere. Trene binince gelen seyyar satıcıdan döve döve pazarlıkla 7,5 liraya satın aldım. Yolda tanınmamak için yaramaz mı?"

Bugün de seyyar satıcılardan güneş gözlüğü alınıyor ama "marka" olan çok pahalı gözlüklerden yalnız kara gözlük olarak söz edilemez. Çok ince, bükülgen çerçeve ve saplısından koca camlısına, güneş ışığına göre rengi değişenden ışık yansıtmayanına kadar o kadar çok çeşidi var ki. Güneş gözlüğü yaz tatili anlayışıyla birlikte saçın tepesinde taşınan, kıyafeti tamamlayan bir aksesuvar artık.

Lens

Kontakt lense ilişkin bilgiler Leonardo da Vinci'nin su dolu tüp ucuna mercek koyarak yaptığı denemelerle başlar. 1680'lerde Fransa'da jelatin denendiyse de başarıya ulaşamamıştır. 1877'de İsviçreli doktor A. E. Fick göze yerleştirilebilen merceği üretmeyi başardı. Bu mercek kaba ve kalın olmakla birlikte yapılabilirliği göstermişti.

1936'da pleksiglasın üretilmesiyle göz hastaları "şişe dibi" gibi gözlük camlarından kurtulma hayaline kavuştular. 1940'ların sonlarında kornea ölçümünde hassas optik aletlerin gelişimiyle gözün kalıbını alma gereği kalmadı. 1970'lerde su emici plastik jelden lens üretiminin başlamasıyla nemlendirici sorunu çözüldü, lenslerin takılma süresi uzadı.

Lensler gözlükle ancak bir dereceye kadar düzeltilebilen göz hastalıklarına da katkı sağladılar. Zamanla, saçların boyanması gibi lens de, göz rengini değiştirmenin yolu olarak özellikle bazı meslekler için ihtiyaç listesi içine girdi.

Aerobik

"Jogging" Yeni Zelanda'da eski Olimpiyat atletlerinin formlarını korumak için uyguladıkları bir idman yöntemiydi. Oregon Üniversitesi atletizm antrenörü Bill Bowerman'ın W. E. Harris'le birlikte yayımladığı *Jogging* (1967) kitabıyla bu "spor" önce ABD'de sonra diğer ülkelerde yaygınlaştı. Joggingin esası rahat adımlarla koşmaktır. Doktorlar sert zeminde koşmanın taban çökmesi, kaval kemiği çatlaması, topuk zedelenmesi, aşil kirişinde zorlanma, diz ve sırt rahatsızlıklarına yol açabileceği uyarısında bulunsalar da birçok doktor kalp egzersizi ve fizik kondisyon çalışması olarak joggingi desteklemektedir.

68 hareketinin yenilgisinden, "streaking"in de faydasız olduğunun görülmesinden sonra, başta ABD olmak üzere "çağımızın hastalığı" şişmanlıkla mücadele yöntemlerinden ve kendini sevmenin koşullarından biri olarak sağlıklı olmaya, kilo vermeye, bedensel hareket gereksinimini karşılamaya ve ruhsal gerilimden kurtulmaya önem verilmeye başlandı. Batı'da 1970'lerin sonundan, Türkiye'de 1980'lerden itibaren, bu yeni kendini önemseme tarzı, farklılaşmanın tehlikeli, benzeşmenin "cool" olduğu toplumsal ortamla çakıştı ve genç kuşak ve her zaman genç kalmak isteyenler, marka ve modalara yöneldiği gibi, koşmaya da başladı. Sağlıklı yaşam koşuları, 68 hareketiyle doğan gençlik kesiminin gençlik sektörüne dönüştüğü süreçte, spor kıyafetleri, dergi ve kitap yayınları ile sanayi haline geldi. Türkiye'de bu konum, daha fazla orta/üst sınıflara, dolayısıyla yaşı daha geçkinlere tekabül etti.

Ama üçüncü dünyada patlamayı "aerobik" sağladı. Kenneth H. Cooper'ın 1968'de çıkan *Aerobics* kitabı çok erken, 1977'deki *The Aerobics Way* kitabı daha doğru zamanda piyasaya çıktı. Bedenin belirli egzersizlerle oksijen alma tekniğini geliştirmeyi hedefleyen sistem, yürüme, koşma, dans hareketlerinden yararlandığından, harcanan enerjiyi gösteren puan sistemi ve bunun aracılığıyla gelişmeyi ölçebilme olanağı verdiğinden, ayrıca salonlarda yapıldığı için toplumsal ilişkiye daha fazla fırsat sağladığından çok sevildi. Eski üçüncü dünyacı Jane Fonda'nın tanıtımını yaptığı aerobik, önce videolarla, sonra 1980'li yıllarda özel televizyonların açılış ve kapanış programlarında insanları eritti.

Gazetelerde "diyet" yöntemlerinin yer aldığı, içe kapanıklar için ev aletlerinin satıldığı ortamda, eskiden yalnız Uzakdoğu sporlarına meraklı olan gençler programlarına "body-building"le birlikte aerobik ve "step dans"ı da alan salonlara yöneldiler.

XI
Yeme İçme

1836'da Osmanlı ordusunda görev yapan genç Helmuth von Moltke katıldığı bir şöleni şöyle anlatır (*Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, 1995):

> "Genç prenslerin sünneti vesilesiyle şenlik yapılıyordu. Kordiplomatik de davetli idi. Bu tam bir Türk şenliği olduğu için bize de hakiki bir Türk ziyafeti verildi. Tabii çatal, bıçak ve şarap yoktu. İlk yemek, içi pirinç ve üzümle doldurulmuş bir kuzu kızartması idi. Herkes bir parça koparıyor ve parmaklarıyla pilava dalıyordu. Arkasından un ve balla yapılmış bir tatlı olan helva geldi, sonra gene kızartma, gene tatlı, kimi sıcak, kimi soğuk, kimi ekşi, kimi tatlı, her yemek ayrı ayrı mükemmeldi; fakat bunların bir araya getirilişi bir Avrupalı midesi için anlaşılması zor bir tarzda idi ve şarap da yoktu. Dondurma yemeğin ortasında verildi. Nihayet, daima yemeğin sonunu anlatan pilavı ısrarla istedik. Bunun arkasından da, üzerinde yemek yediğimiz büyük yuvarlak sininin üstüne bir çanak hoşaf, yani haşlanmış meyve kondu ve kaşıklanarak boşaltıldı."

19. yüzyıl sonundan itibaren Osmanlı devlet ricali verdiği şölenlerde Batı mutfağına açılarak yabancı misyonun şaşkınlığına son vermiştir. Artık menüde, yumurtalı "bouillon", mayonezli levrek, sebzeli sığır filesi, dana ciğeri "mousse", beyaz soslu pilavlı tavuk, krema var-

dır. Gözde restoranların müşterilerine evde pişmeyen yemekler sunma arzusu da geleneksel mutfağın gerilemesinde etken olmuştur. Daha 1858'de Mehmet Kamil Efendi *Melceü't-Tabbahîn* adlı kitabında zevklerin değiştiğini, eski yemeklerin yeterli olmadığını, garplılardan yeni "cuisine" almak gerektiğini belirtmektedir. Osmanlı döneminde pahalı ve özenli yemeklere, bütçeleri yeten hanımların yemek pişirmeleri beklenmeyip mutfak işleri hizmetçilere ait olduğundan, iyi yemek pişirmesi beklenen ev kadınlarının bütçeleri ise gittikçe daraldığından, değişen toplumsal yapıyla birlikte mutfak daralmış, çoğunluğu uzun zaman alan ve artık egzotik kaçan süslemelerle yapılan eski İstanbul mutfağı yemekleri unutulur olmuştur.

Türk mutfağını turizm ve tanıtma aracı olarak görerek ihya etme gayretlerine karşılık, Osmanlı saray ve konak yaşantısını ikame edecek bir toplumsal yapı olmadığı, Fransa'daki gibi aristokrasinin yaşantısını izleyen burjuvazi ve dünya şehri Paris doğmadığı, gıda sektörü çok geç örgütlendiği için, bu mutfak hep "turistik" kalacaktır. Fakat yemek kültürünü tek tek yemeklerin etnik kökenlerinde aramak da bu kültürü ve "saray" birikimini anlamamaktır.

Her alanda olduğu gibi, mutfağı temsil eden üst sınıfların yeme alışkanlıkları ile halkın yeme alışkanlıkları arasında fark vardır. Köyde yemek yatsıya kalamazken, şehirde işçi, memur, burjuva yemek saatleri farklıdır. Ebussuûd Efendi'nin, "Çarşıda ta'âm eden imamın azli lâzım olur mu?" sorusuna "Mu'tadı ise olur," fetvasını vermesi ve tanıklığın makbul olmasını engelleyici davranışlar arasında "pazarda ta'âm ekl"ini sayması, lokanta kültürünün toplumsal davranış normları açısından değerlendiriliş biçimini ortaya koyar. Örneğin kebapçılar 16. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmıştır ancak buraların müşterileri orta halli kimselerdir. Osmanlı sarayında da öğünler ikidir ve sefertası geleneği yok olurken, özellikle büyük merkezlerde dükkânından çıkamayan ve tepsi getirtemeyen esnafın öğle yemeği sorununa henüz çözüm bulunamamıştır.

Eski Yunanlar günde bir öğün, o da yatarken yerlerdi. Durum dünyanın hemen her yerinde yüzyıllarca değişmemiş, özellikle gündüz evde bulunma âdeti olmadığından tıkınmayla yetinilmiştir. Yaşamın sadeliğine ve şişmanlık gibi çağcıl bir hastalığın bulunmamasına karşın, beslenme ve yemek kültürü insanların zihin dünyasında

daha önemli bir yer tutmaktadır, çünkü doğal olarak beslenme biçimi kültürün en önemli, temel yaşamsal öneme sahip alanını oluşturmaktadır ve sağlık anlayışıyla kutsallık, ritüellerle toplumsal yapı iç içe geçmektedir.

Sağlıkta ahlat-ı erbaa (bkz. Sağlık) anlayışı egemen olduğu gibi, pişirme teknikleri de yemekleri yaş ve kuru, sıcak ve soğuk hale getirme işlemi olduğundan doğrudan sağlıkla ilgilidir. Tamamlayıcı bir başka yönüyle de pişirme teknikleri, toplayıcı, avcı, hayvancı veya tarımsal üretim tekniklerinin devamıdır ve bu tekniklere göre ilahi veya dünyevi kabul edilir, bereket ritüellerine ve arınma, kefaret uygulamalarına konu olurlar. Totem ve tabuların temel besin maddesiyle ilişkili olmasıyla beslenme âdetleri normatif hale gelir. Böylelikle çiğ ve pişmiş yenenler, pişirme, kızartma, haşlama, tütsüleme, kurutma işlemleri içerik kazanır. Toplumun ilahi mirasıyla icat ve başkalarından ödünç aldıkları ayrışır. Doğal ve uygar ayrımı doğar. Bu kültürel yapı, yalnız kabile toplumlarına ait değildir; temiz ve kirli, helal ve haram anlayışlarıyla bugüne kadar gelmiştir. Örneğin, Fransız Devrimi'nin kılık kıyafette yarattığı sadelik modası, burjuvazinin mütevazı giysileri tercih etmesi, beslenme alışkanlıklarında da kendisini gösterir. *Ansiklopedi* yazarları haşlanmış yemek için "İnsanoğlunun en sulu ve besleyici yemeği," derken, elli yıl sonra "Haşlanmış et susuz kalmış gövde gibidir... Bu gerçek kendisini kabul ettiriyor ve gerçekten seçkin sofralardan haşlanmış et kalkıyor, yerini kızartmaya bırakıyor," denilerek tam tersi görüş savunulmaktadır. Haşlama halk tarzı, kızartma ise yönetici sınıfın halktan ayrıştığı, aristokratik tarzdır. Fakat bu anlayış kültürlere göre değişir. Çünkü haşlamanın (veya kızartmanın, tütsülemenin vb.) sıcak, soğuk, kuru veya yaş bir işlem oluşu, kültürel değerlere göre belirlenir. Anadolu'da bu değerlendirmenin halen yaşayan örneği aşuredir (bkz. Aşure).

17. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlayan çikolata, kahve, çay ve tütüne ilişkin yargılar da aynı kültür olgularına tabidir. Sıcak ve kuru, soğuk ve sıvı olarak değerlendirilir ve buna göre uyuşmak veya ayılmak, eğlenmek veya çalışmak için tüketilir ve aristokrasi, yükselen burjuvazi gibi belirli sınıfların gözdesi olurlar. Örneğin, çikolata aristokrasiye göre sıcak, sıvı ve eğlendiricidir, öğleye doğru uyanıldığında yatağın içinde içilmeye başlanır ve çikolatanın bu tarz

tüketimi aristokrasinin ortadan kalkmasıyla birlikte yok olur. Bu sınıfsal ayrıma belli yiyecek ve içeceklerin, örneğin çikolata ve sigaranın, kadın ve çocuklara yakışır veya yakışmaz kabul edilişiyle, cinsellik ve statü ayrımını da ekleyebiliriz.

Nizamülmülk'den Yusuf Has Hacip'e, Dede Korkut'a kadar anlatılan toy geleneği antropolojinin potlaç kavramı içinde incelenmelidir. Ancak Anadolu'nun "ağalık vermekle olur" anlayışına uygun olarak konu, kabileler arası alışverişle değil, toplumsal sınıf farkının vurgulanmasıyla da ilişkilidir. *Kutadgu Bilig*'de "tiş teri" olarak geçen kavramla Osmanlı'nın diş kirası uyum içindedir. 1908'e kadar devam eden âdetle Ramazan'da vükela ve ricalin iftar davetlilerine verdiği bahşiş paraya diş kirası denir ve davetsizlere de yemek ve bahşiş verilirdi.

Dede Korkut dört türlü "karı" sayar, bunlardan solduran sop, "sabadança yirinden örü turur, elin yüzin yumadın tokuz bazlammaç ilen bir külek yoğurd gözler, toyınça tıka basa yir, elin bögrine urur aydur: Bu ivi harab olası ere varaldan berü dahı karnum toymadı, yüzüm gülmedi, ayağum paşmak yüzüm yaşmak görmedi"dir. Dede Korkut'un saydığı yemek bazlama ile yoğurttan ibarettir. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in kendisine sunulan badem helvası için "iyi tutmaç imiş lakin sarımsağı [sic] eksik," dediği rivayet edilir.

Masa adabında tarihçesi anlatılan masa donanımında olduğu gibi, yiyeceklerin dolaşımı ve çeşitlenmesinin, ev ve lokantada yemek anlayışı ve türlerinin temelleri Rönesans'tan itibaren atılmış ve yaygınlaşması genellikle sandığımızdan çok daha yavaş olmuştur. Uzakdoğu'dan ve Amerika kıtasından gelen birçok bitki türünün sıradan insanların mutfaklarına girmesi yüzyıllar almıştır. Zamanın çoğunda insanlar yakın coğrafyalarının verdiği ürünlerle yetinmişlerdir.

Yakın yıllara kadar bahçede hiç olmazsa maydanoz ve domates yetiştirilen, asmalı çardak yapılan, hoşaflık meyve, biber kurutulan, reçel, şerbet, turşu, sucuk, pekmez, pestil üretilen ve yılda bir kez şifa niyetine ısırgan otu yenilen kültürden, fast-food, dondurulmuş sebze, derin dondurucu buzdolaplarına geçiş, ithal yiyeceklerin yerli üretimden daha ucuza satıldığı gelişmeyle çakıştı. Tarımda sübvansiyon siyasetinin dünya fiyatlarıyla yarattığı dengesizliği gördük, liberalizm sonucu doğacak tarımsal üretim hacmini ve şehirlerin köylü nüfusu ne biçimde emeceğini de göreceğiz.

Bu görgünün şimdilik sonuçlarından biri simitlere saraylar dikilmesi oldu: İstanbul ve Ankara'dan başlayarak, kahvehane ile fast-foodcu arası bir konumda, ama oldukça hesaplı bir yer olarak, peynirli, zeytinli, sosisli, karışık, halka, parmak veya pide biçimli simitler simit-saraylarda satılıyor.

Pide, Lahmacun, Pizza

Türklerin sac ekmeği, gözleme, bazlama ve lavaşı (Farsça ve Ermeniceyle ortaktır) Ortadoğu pidesiyle aynı işlevi görür. Kiremitte, ızgarada, sacta veya üstü toprak kapatılarak pişirilen hamur, ekmeğin atasıdır. Bugün mısır gevreği biçimiyle, patates cipsi gibi çerez olarak satılan Güney Amerika köylüsünün mısır unu lavaşı "tortilla"dan Çin'e kadar, çok eski zamanlardan beri fakir köylülerin yemeği, bu tür ekmekler ve üstüne konulan ürünlerden ibaret olmuştur. Evin kadınlarının uygun zamanda yapıp bezlere sarıp kaldırdıkları lavaşlar ıslatılarak veya ısıtılarak, eldeki malzemenin katılmasıyla yemeğe dönüşür. Dürümün aslı da budur.

Pideye zeytin, soğan, peynir, sebze veya et konularak zenginleştirildiğinde şehir yemeği elde edilir. Lahmacunun kökü, İsmet Zeki Eyuboğlu'na göre Arapça yoğrulmuş et anlamına gelen "lahm-ı ecin"dir. Lahmacun, Şeyhülislam Mehmet Esad Efendi, Ahmet Vefik Paşa, Şemseddin Sami ve Sir James Redhouse'un sözlüklerinde ve "tuyûr-ı lâhime"ye kadar "lahm" türetmelerini kapsayan Hüseyin Kazım Kadri'nin *Türk Lûgatı*'nda bulunmamaktadır. Bu efendilerin zamanın "fast-food"u lahmacunu görmezlikten geldikleri düşünülebilir. Amerika'dan uluslararası tekeller eliyle dünyaya yayılan ve besleyiciliği, şişmanlatıcılığı, lezzeti tartışma konusu olan bu fast-food tarzının kökeni Yakındoğu'da yatmaktadır.

Sokakta yediklerimizi ve Osmanlı kaynaklarından öğrendiğimiz, eskiden dükkânlarda değil seyyar satıcılarca satılan yiyecek türlerini düşünürsek, tükürük köfteden kokoreç ve balık ekmeğe, İstanbul'da son örnekleri kalan kelle ve kuruculara kadar uzanan "fast-food" çeşitliliğini fark ederiz. Halen doğru dürüst otel ve lokantası bulunmayan Anadolu şehirleri ile eski ticaret yolları üstünde bulunan ve Çin'den İtalyan şehir devletleri geleneğine kadar uzanan bir tadın hizmete hazır bekle-

diği kervan şehirlerinin yorgun arastalarındaki ustaları o zaman kavrayabiliriz. Esnaf ve kamyoncu lokantalarının lezzetinde devam eden bu görgü, iyi ve hızlı beslenmek isteyen yabancılara en eski ve değişmez menüyü sunar: Ekmek, yani pideyle et, bulunabilen diğer malzemeyle zenginleştirilmiştir.

Anadolu'nun çeşitli şehirlerinin adlarıyla anılan etli ekmek, pide ve çeşitlerinden bazıları yerelliği sürdürürken, bazıları da büyüyen şehirlere taşınarak yeni ihtiyaçlara uymuştur. Örneğin, Ankara'da seyyar lahmacuncular 1970'li yıllara kadar hizmetimizdeyken ekonomik krizi atlatamadılar ve lahmacunlarındaki eti iyice azaltarak pidesini de iyi yapamadıklarından önce Ulus çevresine çekildiler, sonra da yok oldular. Ama lahmacun gerçek bir hızlı yemek olarak, hem ucuz olduğundan, hem de ayakta ve yürürken yenebildiğinden, mesai saatiyle yaşayanların sayısının artmasıyla büfelere, yeni açılan gözlemecilere girdi.

1990'lı yıllarda yaygınlaşan pizza da pidenin akrabasından başka bir şey değil. Roma'da tarihi imparatorluğun genişlemesinden önceye giden "piada" tava ekmeğidir. Soğan ve balık döşendiğinde pizza ve "pissaladiére" adını almıştır. Pizzanın İtalya'dan sonra en sevildiği ve bizdeki pideciler gibi özel lokanta türü yarattığı yer ABD'dir. İtalya'nın özellikle Almanya'ya işçi gönderdiği dönemde Avrupa'da pizzacılar açıldıysa da Türk döner ve pidesiyle rekabet etmek zorunda kaldılar ve Türkler de pizzacı-pideci dükkânları açıyorlar.

"Fast-food"un Türkiye'ye girmesinden sonra, eskiden özel lokantalarda bulunan pizza, tarz değiştirerek pastane, kafelerde de yapılmaya başlandı, Amerikan şirketlerinin şubelerinin açılmasıyla aslına rücu etti. Pizza kendi kültürünü de getirdi, telefonla ve şimdilerde internet yoluyla ısmarlandığında, motosikletli dağıtımı yapıldı.

Aşure

Bir yemeğin ve pişirme işleminin, kültüre göre yaş veya kuru, sıcak veya soğuk kabul edilmesinin örneği Anadolu'da ritüel değerini hâlâ koruyan aşuredir. Aşure Müslümanların ve Ermenilerin oruç yemeği iken, Rumların cenaze yemeğidir. En yaygın inanca göre aşure, Nuh'un gemisi karaya oturunca, tufandan kurtuluş sevinciyle gemide artakalmış yiyeceklerin katıldığı şükran çorbasıdır. Şii inanca göre,

Kerbela'da şehit edilenler anısına tutulan on günlük Muharrem orucundan sonra yasın bitip İmam Zeynelabidin'in sağ kurtulmasından duyulan sevinç yemeğidir. Anadolu Alevilerinde Nuh'un gemisi ile Kerbela olayı arasında bağ kurulur; gemidekiler, gemi Kerbela üstüne geldiğinde üç gün oruç tutup aşure yapmışlar, geminin tekrar ilerleyerek karaya ulaştığı on ikinci gün de oruçlarını aşureyle açmışlardır. Aşure yapılırken yedi, on, on iki adet malzemenin, su, şeker (pekmez), tuz, yarma buğdayın karıştırılması esastır. Pişirilmesi ve dağıtılışı törenlerle, köylerde toplu halde olur, şehirlerde de akraba ve komşulara dağıtılır. Kabın yıkanmadan iadesi gerekir.

Ermenicesiyle "aşura" veya "anuş-abur" 6 Ocak'ta Noel orucunda yapılır. Ermeni anuş-aburu sulu yemekken, Rum kolivası kuru yemektir. Haşlanmış buğday, bal ve kuru üzümden kavrularak yapılan koliva kilise kapısında dağıtılır. Cenaze töreninde ortasına mum dikili bir tabak koliva mezarın üstüne konur. Koliva ölünün dirileceğini anımsatır. Buğdayın filizlenmesi için toprağa gömülmesi gerekir; bal gelecekteki yaşamın mutluluğunu simgeler, mum ise bu yaşamın sonsuzluğunu gösterir. Rumlar kolivayı çocuğun ilk dişi çıktığında, memeden kesilmesinde, yıl dönümlerinde de yaparlar. Bu kültürlere göre, aşurenin sulu ve kolivanın kuru oluşu önemlidir. Yani aynı malzemeyle, aynı "yaşama dönüş" amacı için, çürüme ve dağılmayla tazelenme, suyla tazelenme, havayla kurutma kavramlaştırması kendisini gösterir. Nitekim Müslüman ve Ermeniler ölünün arkasından helva kavururlar.

Osmanlı sarayı devlet ricaline ve halka aşure dağıtma âdetini sonuna kadar yaşatmış, rical, vakıflar, loncalar da bu âdete uymuştur. İstanbul'a özgü bir aşure âdeti, saraydan başlayarak zenginlerin aşure dağıtmak için Avrupa'dan ağzı geniş, kapaklı ve tek kulplu porselen testiler getirtmeleridir. Yine İstanbul'da Muharrem'in 10'undan itibaren bir hafta boyunca kapı kapı dolanarak dilenen körler grubu goygoycular da aşure âdetlerine eklemlenmektedir. Her biri omzunda iki ağızlı bir torba taşıyarak altışar kişi halinde dolaşan ve böylece on iki imamı hatırlatan, bir örnek giyinmiş körlere bir topal veya çolak önderlik eder. Söyledikleri Kerbela ağıtlarının her mısrasına "Hoy goy canım!" veya "Hey kaygulu canım!" çığlıklarını ekledikleri için bu adı aldıkları söylenmektedir. Şehzadebaşı'ndaki vakıf Tabhane binasında yaşayan bu Anadolulu insanlar, topladıklarıyla aşure pişirir

ve isteyenlerle paylaşırlarmış. Geçmişinin 16. yüzyıla kadar uzandığı saptanan goygoyculuk 1909'da yasaklandı.

1920'lerde Heybeliada'da Sait Halim Paşa'nın köşkünde dağıtılan Muharrem aşuresi için kuyruğa girenlerden biri de Aziz Nesin'dir (*Böyle Gelmiş Böyle Gitmez I: Yol*, 1966):

> "Bir elimde boş, öbüründe aşure dolu kapla utana utana eve gidiyorum. Ama bir yandan da Muharrem ayında aşure dağıtan adamın iyilikseverliğini düşünüyorum. Ben de büyüyüp birer kap değil, yoksulların bütün kaplarını silme aşure dolduracağım."

Makarna

Erişte yüklü sıpasını kaçıran köylü, "Sıpa getti! Sıpa getti!" diye peşine düşünce, meraklanan İtalyanlar sıpayı çevirmiş, erişteleri bulunca da afiyetle yemiş, bu yemeğin adını da spagetti sanmışlar. Bu halk etimolojisi değil, Amazon, Niagara, Carolina'ya Türkçe kökenler bulma modasının eski bir örneği. Fakat İtalya'daki makarna türlerini hangi şehrin bulduğu kavgasına katkıda bulunuyor...

"Espresso" (bastırılmış), "canelloni" (büyük boru), "ravioli" (küçük şalgam), "spaghetti" (küçük iplik), "tutti frutti" (bütün meyveler), "vermicelli" (küçük solucan), "lasagna" (tava), "parmesan" (Parmalı), "minestrone" (çukur) İtalyanların dünya lokantalarına kendi adlarıyla tanıttıkları makarna çeşitleri...

Türkiye'de erişte (Farsça "rişta"), tarhana (Farsça "terhuvâne"), şehriye (Arapça "şa'r") ve göçebe kültürüne çok uygun mantı (Çince "mantu") yemekleri geçmişe doğru gidildikçe İtalyan makarnalarıyla ve birçok ülkenin hamur, hatta buğday yerine pirinç, fasulye, soya unu kullanılan yemekleriyle benzeşir. Makarnanın Marco Polo tarafından Çin'den 13. yüzyılda İtalya'ya getirildiği söylenmektedir ama ünlü seyahatnamede yalnızca Çin'deki ekmekağacının şaşırtıcılığından söz edilmektedir; yoksa ağacın unundan "pasta" yapılmasında ve Marco Polo'nun Çin'de şehriye ve benzerlerini yemesinde şaşırtıcı bir yön yoktur. "Pasta" İtalyancada ekmek veya kuru pasta, un çorbası veya lapası için hazırlanmış hamur demektir, zaten bu yüzyılda makarna, spagetti veya "vermicelli" yoktur.

Akbaba, 23 Mayıs 1963.

Makarnanın Commedia dell'Arte kahramanı Mascherone'nin adından, İmparator III. Frederick'in (1515-1576) bir şölende kendisine sunulan makarnayı beğenip Yunanca "makarios" (hoşnut) demesinden veya Napolili bir prensin "si buoni ma caroni" (İtalyanca bozuk olmakla birlikte, "güzel ama pahalı") demesinden geldiği gibi birçok öneri vardır. İtalyan şehirleri arasında makarna kavgası 17. yüzyıla uzanmaktadır. 14. yüzyılda makarna çeşitleri yapılmaya başlanmıştır, fakat örneğin 1481'de ravioli makarnadan çok mantıyı hatırlatmaktadır. Et, peynir, yumurta ve ot doldurulan hamurlu yemek, daha çok bugünkü "canneloni" gibidir. Spagettinin Napoli'de kitlesel üretime geçilip ahşap çerçeveler içinde güneşte kurutulması ise 1800'leri bulmuştur. 1830'lara kadar hamur elle yoğrulurken karıştırma makinesinin geliştirilmesi makarna üretimini artırmıştır.

İtalyan asıllı New Yorklu Hector Boiardi şişede spagetti, teneke kutuda ravioli satışına başlayarak 1920'lerde makarnayı gıda sektörünün ürünü haline getirdi ve kurduğu zincirle büyük bakkallara dağıtmaya başladı. 1940'larda İtalyan makarnası restoranlara, makarna fabrikaları kurulunca da evlere girdi.

Makarna biçimine göre düdük, fiyonk, çubuk, şehriye veya içindekilere göre domatesli, yumurtalı, baharatlı olarak isimlendirilir. Yurt çapında ün salan ilk makarna fabrikaları Piyale (1942), Ece (1954), Nuh'un Ankara Makarnası (1959), Ulukartal'dır (1961). Zayıflama diyetlerinin her gün basında yer aldığı bir dönem, makarna şişmanlatması nedeniyle kara listeye alınmış, üreticilerini karşı kampanya düzenlemeye mecbur etmişti ama, makarnanın mutfaktaki yeri çok sağlamdır.

Margarin

Türkçede tereyağı ve sıvı yağ sözcükleri yağları iki sınıf altında toplarken, Avrupa dillerinde ikisi ayrı sözcüklerle adlandırılmıştır. Sıvı yağ neredeyse bütün Avrupa dillerinde ortak kökten gelmektedir ve

adını zeytin ve zeytinyağından almaktadır (Eski Yunanca "oleon", Latince *oleum*). Sıvı yağ kadar değilse de Avrupa dillerinin çoğunda ortak olan yağ sözcüğünün kökeni Eski Yunanca "buturon"un geçmişi İskitçeye bağlanmaktadır, Latincesi *butyrum*'dur. Plinius tereyağın barbar yiyeceği olduğunu söylerken, Strabon Pirene yerlilerinin zeytinyağı yerine tereyağıyla yemek pişirdiklerini vurgular. Tereyağı Avrupa'da inek besleyen dağlık yörelerin üretimidir. Hatta Papalık oruç dönemlerinde yemeklik yağ olarak yalnız sıvı yağ kullanılmasına izin vererek Kuzeylilere epey acı çektirmiş, kral ve aristokratlara tereyağı kullanma ruhsatı satmıştı. Luther Papalık'a karşı mücadelesinde, 1520'de yazdığı bir risalesinde, "Bize tereyağı yerine terliklerini yağladıkları gres yağını yediriyorlar, tereyağı yemenin yalancılık, küfretmek ve iffetsizlikten daha büyük günah olduğunu söyleyip sonra tereyağı yeme ruhsatı satıyorlar ve dini oyuncak ediyorlar," diyerek çelişkileri sergilemişti.

III. Napoléon tahta çıkmadan önce ayaklanma girişiminde bulunmuş, hapiste de yatmıştı. Hapisteyken yazdığı kitap da *Yoksulluğun Ortadan Kaldırılması* adını taşıyordu. Fransa'nın denizaşırı topraklara, Amerika kıtasına yayılması emelinde olan III. Napoléon, Meksika'da bir Katolik imparatorluk oluşturma hevesindeydi. Okyanusu aşan gemicilerin ihtiyacını karşılayacak, küflenmeyecek ve yağın yerini tutacak bir gıda maddesine ihtiyaç vardı. Fransız kimyager Mége-Mouriés 1869 yılında margarini üretti. Mége-Mouriés "inci tanesi beyazlığında," diye nitelediği bu gıdaya Yunanca inci anlamına gelen "margaron"dan (ve karısının adının Margarite olmasından) esinlenerek margarin adını verdi.

Margarinin patenti 1871-74 yılları arasında İngiltere, Hollanda ve Almanya'ya satıldı. Margarin üretiminin köylünün itirazlarına yol açması üzerine, 1897'de tereyağı üretim ve satışı yapılan yerlerde margarin satışı kanunla yasaklandı.

İki dünya savaşı margarin tüketimini artırdı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Hollanda'nın önde gelen tereyağı tüccarlarından ve 1870'lerdeki margarin üretiminin öncülerinden Van den Bergh ve Jurgens'in firması Margarine Union ile İngiltere'nin 1850'lerde bakkallıktan sabun üreticiliğine geçen ve sabun piyasasının önderlerinden olan W. H. Lever'in firması Lever Brothers, margarin ve sabun dışın-

da denizcilik, et ürünleri, dondurma ve nihayet birbirlerinin ürünlerini üretmeye başlayınca, 1930 yılında hedef kitleleri ve temel ürünlerinin hammaddesi aynı olduğundan Unilever adı altında birleştiler.

1951 yılında Unilever ile Türkiye İş Bankası'nın Unilever-İş ortaklığını kurarak Bakırköy'de yılda 8 bin ton yağ üretecek bir fabrika kurulmasına karar verildi. 1953 yılında Sana (Latince sağlık) ve Vita (Latince yaşam) adları verilen iki ürün piyasaya çıktı. Vita, Türkiye'deki yağ alışkanlığı araştırılarak, Trabzon ve Urfa yağlarını andırır biçimde, salt Türkiye için üretilmişti. Gazete reklamları, el ilanları yanında, Hollanda giysileri içinde yağ sürülmüş ekmek dağıtan kızlar, yeni ürünü tanıtmaya çalıştılar. Türkiye'de buzdolabının yaygınlaşmamış olması ve elektrik yetersizliği margarin tüketiminde sorunlar yaratsa da, Sana margarinin adı oldu.

Ülkenin beş sente muhtaç olduğu dönemde en uzun kuyruklardan biri de margarin kuyruğuydu. Eylül 1974-Ağustos 1975 arasında Tariş 2 milyon kilo margarin ithal etti. Eylül 1977'de zam yapılmadığı için Vita ve Sana üretimi durduruldu. 1979'da devam eden sıkıntı nedeniyle ithalat kararı alındı ve yıl sonunda margarine yüzde yüz zam yapıldı. 1980'li yıllardan itibaren margarin üreten başka firmalar da kuruldu. 1989 yılında Sana, dünyadaki tek marka ve ambalaj altında en büyük satış rakamı olan 129 bin tona ulaşmıştı.

Margarin tereyağı karşısında, şehirli orta sınıf çocukların tereyağı tadına yabancılaşacakları derecede başarı kazanırken, birçok bölgede köylü ürettiği daha pahalı tereyağını satarak, satın aldığı margarini yedi. Sıvı yağlar da Türkiye'de büyük pazar buldu. Ayçiçeği ve mısırözü yağları, son dönemde tekrar canlanmış olan zeytinyağı üretimini bir dönem çok geriletmişti.

Konserve

Savaşların insanlara bir armağanı da konservedir. Muhtemelen geceleri rüyasında kendisini Büyük İskender olarak görenlerden biri olan Fransa İmparatoru Napoléon Bonaparte, III. Napoléon'un kendisinden sonra margarin üretimine yol açması gibi, konserve üretimini bu rüyalar nedeniyle teşvik etmişti. 1795'te, savaşlara giden ordunun besin sıkıntısı çekmemesi için özel bir muhafaza yöntemi geliştir-

rilmesini isteyen Napoléon böyle bir yöntem bulana 12 bin frank ödül verileceğini açıklamıştı. Nicolas Appert adındaki sabırlı bir ödül avcısı on dört yıl süren çalışmaları sonunda 1809 yılında başarıya ulaştı. Bazı besinleri şişelere koyup şişe ağızlarını mantarla sıkıca kapatan Appert, bu şişeleri içi su dolu bir kazanda değişik derecelerde ısıttı ve sonunda bu yöntemle pişirilen yiyeceklerin şişe içinde uzun süre bozulmadan kaldığını tespit etti.

Appert konserveciliğin temel ilkesini geliştirmiş olmakla birlikte, besinlerin bozulma nedenlerini tespit edemedi; yıllar sonra, 1860 yılında, yine bir Fransız, Pasteur, besin maddelerinin bozulmalarına bakterilerin neden olduğunu ve kaynatma sonucunda tamamen ölen bakterilerin faaliyet gösteremediklerini ortaya çıkardı. Besin maddelerinin bozulma sebebi bulunduktan sonra, kapalı bir kazan içinde 110° C'ye kadar ısıtılan besin maddelerinde her tür mikroorganizmanın öldüğü görüldü ve konservecilik hızla gelişti.

Konservecilik domates ve biber salçaları ile (bkz. Salça) gelişerek Türkiye'de de sektör oldu. Bir dönem kooperatifçilik teşvik edilirken, dolma, sarma gibi meşakkatli yemekleri yapamayanlar, balıkla fazla haşır neşir olmayanlar, acele bir pilaki yemek isteyenlerin sayısı arttıkça, güçlü konserve şirketleri doğdu. Hamsi tuzlayıp bastırmak yerine hamsi konservesi bile almak mümkün oldu. 5 Mart 1990'da Türk Standartlar Enstitüsü, patlıcan, biber, lahana, salatalık ve karışık turşu standartlarını belirledi. Eskiden kurutulup kış için saklanması gereken birçok sebzenin konservesi hazırlandı.

Seracılığın gelişmesi ve dondurma yönteminin yaygınlaşması, hatta derin dondurucuların evlere girmeye başlamasıyla, konserveciliğin yeni rakipleri ortaya çıktı.

Pastırma, Sucuk, Salam, Sosis

Pastırma ve sucuk yerli, salam ve sosis ithaldir. İşin esası köylülerin kapalı ekonomi ve yoksunluk günlerinde kışlık yiyecek olarak eti saklama biçimleri geliştirmeleridir. Eskiden evlerde yapılan işlem bugün fabrikasyon hale gelmiş, tatlandırıcı ek malzeme adedi artırılarak koruyucu tuz ve kimyasallar eklenmiştir. Avrupa'da köylü için eti bastırılacak hayvan domuzken, Kırgızlarda attır; hatta en sevileni "tay çuçuğu"dur.

Divanü Lûgat-İt-Türk'te bağırsağa et doldurulmasının birkaç çeşidinden söz edilir. Fransa ve İtalya'da sosisin yapılışının iki bin yıldır değişmeden devam ettiği anlaşılmaktadır. Sosis sözcüğü Fransızca "saucisse" yani Latince *salsus* (tuzlu) sözcüğünden gelmektedir. Avrupa'da her bölge kendi sosisini üretmiş ve 19. yüzyıldan itibaren bazı çeşitler daha fazla pazar bularak tanınmış, tür ve adlarını yaymıştır. İtalyan sosis cinslerinden "salami" için de böyle olmuştur; salamın Fransızcaya girişi 1852'dedir.

Fiyatı kadar içinde domuz olduğu şüphesinin de bir zaman Türk mutfağından uzak tuttuğu sosis ve salam; pastırma, fiyatı yüzünden sofralardan kalkınca, her bakkala girdi. Sandviçlerde daha çok tercih edilen sosis, Alman yemeği diye kabul edildiğinden, İstanbul Alman Lisesi 1970'li yıllarda "geleneksel okul yemeği" olarak sosisi benimsedi. Bugün tavuk ve hindi de şarküteri ürünü haline geldi. Tavukçuluk konusunda Mudurnu çevresinin yaptığı atılım, Pakalın'ın tanıttığı 1697 tarihli belgeyle, rakam şaşırtıcı olsa da tarihsel köklerini buluyor: Göynük, Göl, Taraklı çevresi bu belgede "Tavuk kazaları" olarak anılarak, saray için hane başına kırk tavuk vermeleri isteniyor.

Sandviç

John Montagu Sandwich (1718-1792) İngiltere'de çeşitli bakanlıklarda bulunmuş, iki kez de donanma bakanlığı yapmış, kâşif James Cook'un bugünkü Havai Adaları'na ona atfen zamanında Sandwich Adaları adını verdiği konttur. Sandwich'in adı, herhalde çok eski bir alışkanlık olan iki ekmek dilimi arasına çoğunlukla kahvaltılık malzeme konularak yenilen yiyeceğe de verilmiştir. Kont, kumar düşkünüdür, o kadar ki yemek için oyun masasından kalkmak istememekte, dilimlenmiş ekmek ve etle karnını doyurmaktadır. 1762'de, bakanken, yirmi dört saat masadan kalkmayarak, bir eliyle oynarken, bir eliyle ekmek dilimleri arasına yerleştirdiği et ve peyniri yemesiyle kazandığı ün, yiyeceğe sandviç adı verilmesiyle pekiştirilmiş, bu ad İngiltere'den dünyaya yayılmıştır.

"Sandviç yemek kendi başına bir değişiklik, yenilikti çoklarınca. Ucuz oluşu, çok ucuza tencere kaynatmağa alışık olanlar için inandırıcı sayılmasa da saatlerce ocaklarda kaynayan, bol soğanlı, az kıymalı patates yemeklerinden usanmış insanlar için bir yenilik, değişiklikti. Kaç yıl önce çıkmıştı ilk sandviçler? İlk sandviççi, Büyük Sinema'nın yanındaki dar pasajda açılmıştı. Bulvar kaldırımının üstüne 'Hot Dog' diye bir ilan asmıştı sahibi. Açılır açılmaz iğne atsan yere düşmeyecek kadar dolmuştu Yenişehir kolejinin kızları oğlanlarıyla. (...) Evdeki mis gibi yemekler dururken, sandviçle iştah kaçıran çocuklarına kızan ailelerin derdiydi. Sonra, ansızın, bütün kente yayıldı sandviççiler. Kızılay'daki, Yenişehir'deki, başka işe yaramayacak bütün dükkân boşlukları, apartman dehlizleri, kömürlük artıkları sandviççi oldu."

(Sevgi Soysal, Yenişehir'de Bir Öğle Vakti, 1973)

Tost

Ekmeğin "tost" yapılarak yenilmesi belki Eski Mısırlılara kadar uzanır ama onlar ekmeğe yeni bir tat katmak için değil, daha fazla saklayabilmek amacıyla nemden arındırmak için "tost"u yapıyorlardı.

Tost yüzyıllarca ekmek kızartmaktan ibaretti. Amerikan ailesinin piknik alışkanlıklarının değişmez manzarasını oluşturan "tost fırını" (toaster oven) 19. yüzyılda piyasaya çıktı. Kömürlü bir ocak üstüne yerleştirilen ızgara telden ibaret bu ilk tost aleti, ancak elektriğin icadıyla ekmek kızartma alanında gerçekten değişikliğe yol açacaktı. Elektrikli tost makineleri ekmeği yakma tehlikesi açısından yenilik getirmiyordu ama her seferinde birkaç dilim ekmek için fırın veya ocak yakma sorununa son veriyordu. 1910 yılında yapılan reklam da mutfağa gitmeden günün her saatinde kahvaltı edebilmeyi ön plana çıkartmaktaydı.

Birinci Dünya Savaşı'nda çalıştığı şirketin kafeteryasında yanmış tost ekmeklerinden sıkılan Charles Strite, 1929 yılının 29 Mayıs'ında ürettiği makinesinin patentini alarak emeklerinin sonucunu gördü; artık tost makinesi zaman ayarlıydı. Arkadaşlarının mali desteğiyle ilk yüz makinesini bir lokanta zincirine teslim eden Strite, hemen bütün makinelerinin çeşitli arızalar nedeniyle iade edildiğini gördü. Fakat lokantacılar makineyi sevmişlerdi ve aksaklıkların düzeltilmesini bekliyorlardı.

Evler için 1926'dan itibaren üretilmeye başlanılan ilk tost makineleri istenilen derecede kızartılan ekmeği yukarı fırlatıyordu ama filmlerde görüldüğü gibi bunu biraz şiddetli yapıyordu. Reklamlarda artık ekmeklerin beklenmesinin, döndürülmesinin gerekmediği, yanmadığı yazılsa da bu pek doğru değildi, çünkü makine zamanla kızıyor, ilk konulan ekmekle sonuncu arasında önemli fark oluyordu. Gazeteler makinenin önce ısıtılıp soğumaya başladığı andan itibaren kullanılmasını öğütlemeye başladılar, ama sorun önemli değildi, kısa sürede otomatik tost makineleri üretildi.

Hamburger

Hamburg işçilerinin yemeği dilimlenmiş sığır eti 1880'lerde Alman göçmenlerle Amerika'ya taşındı ve burada Hamburger adını aldı. Ne zaman sandviç biçiminde satılmaya başlandığı bilinmemekteyse de, 1904 St. Louis Dünya Fuarı'nda bugünkü biçimiyle satışa sunuldu, McDonald's kurduğu zincirle tüm dünyaya yayıldı. Türkiye'de tost ve sandviç diye iki tür bilinirken, yavaş yavaş yaygınlaşan hamburger, fast-food zincirlerinin ülkeye girmesiyle aktüel oldu. 1998'de Moskova'da gösterilere konu olan McDonald's açılışı o yıl ODTÜ'de de protesto edilmişti. Pekin'de ise her şey Parti'nin kontrolünde gerçekleştiğinden sorun oluşturmadı. Sonra Burger King, Wendy's vb. geldi.

Hamburger rekabetinin artmasıyla çocuklara yönelik yapılan promosyonlar kadar, ayran satışı ve Türk tipi köfteyle hamburger yapımı da dikkat çekici bir konu.

Patlamış Mısır

Mısır Amerika'dan Eski Dünya'ya gelmiş bir bitki. Anadolu'da mısır, yakın döneme kadar buğdayın yerine geçtiği Doğu Karadeniz'den başlayarak Doğu Anadolu'da lazut, Osmanlıcada Doğu Avrupa ve Balkanlar'daki gibi kokoroz adını almıştı. Halk ağızlarında sorgum darısına ve mısıra, mısır buğdayı, kalembek, kalambuk da denilmektedir. Standartlaşan mısır adının Mısır ülkesinden gelmesi ne kadar tuhafsa, Fransızcada "ble de Turquie" (Türk buğdayı), İtalyancada "granturco" (Türk tahılı) olarak bilinmesi de o kadar tuhaftır. İs-

panya, Güney Fransa, İtalya'dan mısır Doğu Akdeniz'e yayıldı; 1520-30'larda Suriye, Lübnan ve Mısır'da mısır ekimi başlamıştı. 1540'da ansiklopedi yazarı Ruellus, "Mısır Fransa'ya atalarımız tarafından İran'dan getirildi," diye yazıyordu. Bir Alman seyyaha göre de Fırat ovaları mısır tarlalarıyla kaplıydı. Sonraki yüzyılda Balkanlar'a yayıldı ve Romanya'ya 1650'de Şerban Kantakuzin tarafından getirildi. İspanya'dan Toulouse'a girmesi de 1639'u bulmuştu. Fransa'da yaygınlaşması 1700'lerde, Avrupa'da tanınması 1800'lerde oldu.

Kızılderililer patlamış mısır yiyor ve amulet olarak boyunlarına takıyorlardı. Amerika'nın keşfinden itibaren patlamış mısır beyazlarca da yenildi. Efsaneye göre, 1621'de Şükran Günü'nde hacılar da patlamış mısır yemişler, Vampanagların reisi Massasoit geyik derisinden yapılmış torbalarda patlatılmış mısır getirmişti. ABD'de mısır çok ucuzdu. Fakat mısırın patlaması için nem oranının yüzde 12'inin altına düşmemesi gerekir ve her mısır cinsi patlamaz.

İlk mısır patlatma aletleri 1880'lerde yapıldı. 1907'de elektriklisi üretildi. Patlamış mısır önce sinemalarda, 1950'lerden sonra televizyonun yaygınlaşmasıyla evlerde çok popüler bir çerez oldu. 1952'de tarım mühendisleri patlama oranı yüksek ve patlayınca daha çok açılan melez bir tür geliştirince patlamış mısır sektöründe bu tür egemen oldu.

Türkiye'de patlamış mısıra halk ağızlarında birçok ad verilmektedir. Yalnız Trabzon örnekleri aktarılırsa, Beşikdüzü'nde paspanika, İskenderli'de kastanbura, Maçka'da tavuk ve çadu, Arsin'de çırçıt mısır, Of'da spanukas, Of-Kellai'de fiska denir. Gıda sektörünün gelişimiyle patlamış mısır bir dönem sinemalarda torbalanmış biçimde satılmış, son beş-altı yıldır patlatma makineleriyle taze satılması yeğlenir olmuştur. Evlerde televizyon izleyicisi halen cipsi mısıra tercih etmektedir. Pazardan darı biçiminde mısır alıp evde kendiniz de patlatabilirsiniz. Türkçede bu mısıra cin mısırı deniliyor.

Domates

Aztekler "tamatl" adını verdikleri bitkiyi yetiştiriyorlardı. Domates, patlıcan ve patatesin de dahil olduğu ve zehirli bitkilerin de bulunduğu "Solanaceae" ailesindendir. İspanyolların kıtaya getirdikleri

domatese bu nedenle İtalya'da önce "mala insana" (çıldırtıcı elma) adı verildi.

Amerika'da domatesin tanınıp benimsenmesinde Thomas Jefferson'un çiftçiliği de etkili oldu. Domates Amerika'nın yerli bitkisi olmasına karşın ABD'de yemek kitaplarına ilk kez 1792'de girdi. İtalyan mutfağında 16. yüzyıldan itibaren yerini sağlamlaştıran domatesin Fransa'da tanınması devrim yıllarında gerçekleşti. Kendi ülkesi Amerika'da bu kadar geç kalan domatesin Türkiye'ye girişi 20. yüzyılın başlarında oldu ve sözcük çoğul ekiyle birlikte alındı. Ahmet Vefik Paşa *Lehçe-i Osmanî*'de (1876, 1890) domatesi "frenk patlıcanı, kavata"dır diye açıklar. Kavata ise Paşa'ya göre "patlıcan, acı domates gibi maruf kırmızı meyve"dir!

Hormonlu domateslerden sonra sera domatesçiliğinin artışıyla her mevsim domates yemeye başlayan Türklerin şikâyeti eski tadı ve hele kokuyu bulamamaları. İsrail'in verimli ve dayanıklı tohumları üreticiye çekici gelirken, tüketici domatesi artık soyarak yiyor.

Salça

Salçasız yemek düşünülmeyen Türk mutfağında domatesin tarihinin ne kadar yeni olduğu bilinince, eski damak zevki ve tarihi yemeklerin tadı üstünde tekrar düşünmek gerekir. Sözcük, örneğin "lakerda"ya bile yer veren Ahmet Vefik Paşa'da yoktur. Salça sözcüğü Yunanca "saltsa" aracılığıyla İtalyanca tuzlu anlamında "salsa"dan gelir.

Domates ve biber salçaları uzun dönem ev yapımıyken, 1955'te Bursa'da Tamek Gıda AŞ kuruldu. Tokat'ta Dimes, Turgutlu'da Tukaş'tan sonra, Tat ve Vatan'la konservecilik sektörü gelişti. 1984'te ithali yasaklar listesinden çıkarılan salçada 1989'da gümrük yüzde 40'tan yüzde 5'e düşürüldü.

Ketçap

Çinlilerin balık ve tavuk yemekleri için geliştirdikleri sos olan "ke-tsiap" 1690'larda yaygınlaştı ve İngiliz denizciler tarafından Singapur ve Malezya'da ketçap adıyla bilinen püre İngiltere'ye götürüldü. 1740'larda İngiltere'de yemek kitaplarına giren ketçapın yapısı, Çin baharatları bilinmediğinden, değiştirildi, mantar, ceviz, salatalık

eklendi. Domatesin ketçapa katılması herhalde 1790'larda oldu. Ketçapın şişelenmiş kitlesel üretimi 1876'da başladı.

Türkiye'de ketçap, tost, hamburger kültürünün gelişimiyle talep edilmeye başlandı ve gıda sanayisinin gelişiminden sonra özellikle makarna ve patateste kullanılır oldu.

Patates Cipsi

Amerika'dan gelen ve Eski Dünya'nın en önemli gıdalarından biri haline gelen patates 1520'lerde İspanya'ya getirildi. Patatesin yayılması oldukça yavaş oldu. İspanya'da "turma de tierra", "papa", "patata", İtalya'da "patata", "tartuffola", Fransa'da önceleri "cartuffle", "turffle" sonra "patate", "pomme de terre", İngiltere'de "potato", Almanya'da ilk dönemde "Triffel" sonra "Kartoffel" adını aldı. Türkiye'ye patates adıyla Batı'dan, kartof adıyla Almanya kanalıyla Rusya'dan girdi. Ahmet Vefik Paşa patata sözcüğünü "Sehven yer elması derler, Amerikan kökü. Tatlı nevine badata derler, Afrika'dan gelir," diye açıklar. Patates önce hayvan yemeği olarak yetiştirildi; 1781'de Elbe bölgesinde, "Patates yemektense ağamı değiştiririm," sözü yaygınlaşmıştı. Fakat Veraset Savaşları, Yedi Yıl Savaşları gibi uzun süreli ve çok taraflı savaşlar patatesin benimsenmesini hızlandırdı; patates yerin altında yetiştiğinden, orduların geçiş ve çatışmalarından zarar görmüyordu. Sonuçta Bavyera Veraset Savaşları'na (1778-79), iki tarafın birbirinin iaşesine el koyma çabasına dönüştüğünden Patates Savaşları denildi. Kıtlık dönemleri ve yeni üründen alınacak vergilerin tartışmalı olması da benimsenme sürecini hızlandırdı. Patates tek ürün haline geldiği ve yaşanan kıtlık yıllarında nüfusun yarısının öldüğü ya da ülkeyi terk ettiği İrlanda'nın felaket dönemine adını verdi. Avrupa'da patatesin herkes tarafından yenilir bir yiyecek olması 18. hatta 19. yüzyılı buldu.

Kızarmış patates Anglosakson dünyasında Fransız kızarmış patatesi olarak bilinir. 1806 yılında Londra'dan söz eden bir Fransız, evin bahçesinde yetiştirilen sebzelerin çokluğundan söz ederken, "Fakat bunları ata saman verir gibi, doğal halleriyle, hiç işlemden geçirmeden yiyorlar," diyordu. Amerika'ya kızarmış patatesin girişi, Fransa'da elçilik yapan Thomas Jefferson'un konuklarına kızarmış patates ikram etmesiyle başladı.

İngiltere'de kızarmış patates, aşağı tabakanın yediği, İstanbul'un balık ekmek tarzı kızarmış balıkla yan yana gelince yaygınlaştı. Balık

1850'lerden beri önünde kuyruklar oluşan, dedikodu ve kavgaların eksik olmadığı büfe-dükkânlarda satılıyordu. İsviçre'den gelen Gatti kardeşler Londra'da kızarmış patates sattıkları bir lokanta açmış ve iyi kazanç sağlamışlardı. Fakat balıkla birlikte tüketilen ve sanayi kesimlerinde yaygınlaşan kızarmış patates 1870'lerde Fransa'dan geldi.

Amerikan usulü kızarmış patates ise bir müşteri ile aşçıbaşının çekişmesi sonucu doğmuştur. 1853'te New York'ta lüks bir lokantada çalışan George Crum, müşterilerden biri, kızarmış patatesler çok kalın diye iki defa geri çevirince, patatesleri kâğıt inceliğinde kesmiş ve müşteriler bu tarz patates istemeye başlayınca, lokantanın "spesiyalite"si olarak menüye dahil edilmiştir.

Patates cipsinin torbalanarak satılması 1920'lerde patates kesme makinesinin icadıyla yaygınlaşmış, fakat Kuzeyli çerezi olarak kalmıştır. 1920'lerde Herman Lay cipsi Güney'e tanıtmış, 1961'de mısır gevreği üreten bir firmayla birleştikten sonra çeşitli biçim ve tatlardaki ürünlerle dünyaya yayılan çerez sanayisi doğmuştur.

Türkiye'de yemek dışında, patlıcan, biber, domates kızartması yanına giren patates, birayla tercih edilmesi, çocukların çok sevmesi, lokanta-tostçu arası yerlerin çoğalması nedeniyle kızartma olarak da gittikçe yaygınlaştı. 1980'den sonra bakkallara giren paketlenmiş patates cipsleri rekabet konusu olmakla kalmadı, yeni çıkan bir gazetenin promosyon kampanyasının da parçası oldu.

Çikolata

Misafire kahve ve çaydan önce kolonya ve çikolata tutulduğu, şeker bayramlarının ikramı ve ziyaretlerin hediyesi çikolata 1974 krizinde büyük darbe yedi, pahalılığı nedeniyle yerini, bir ara rakip olmaya başladığı baklavaya veya şekerlemeye bıraktı.

Azteklerin acı su anlamına gelen "xocoatl" adını verdikleri kakao tozundan yaptıkları törensel bir içecekleri vardı. Meksika'nın Nahuatl diyalektlerinde "chocolatl" adını alan içeceği İspanyollar Avrupa'ya taşıdılar. Afrodizyak niteliklerine inanıldığından veya şarap bulunmadığından içilen ilk Kızılderili çikolataları biber, amber ve misk doluydu. Misyonerler bu "şeytani" karışımı değiştirip içine vanilya, şeker ve krema kattılar. İspanya'ya 1520'de giren çikolata Fransa'ya 1653,

"Taze sütün okkasını kaça alıyorsunuz? 40 kuruşa. Bir kutu 'Nestle' sütünü kaça alıyorsunuz? 35 kuruşa. 'Nestle' sütü ile her türlü muhallebi, sütlaç ve karamela imal edebilirsiniz!" İstanbul'da dağıtılan el ilanı, 1910'lar.

İngiltere'ye 1657'de ulaştı. Çikolata Anjelik filmlerinden hatırlanacağı şekliyle, 1847'ye kadar içecek olarak kaldı ve en çok da İspanya'da sevildi. 1693'te İzmir'de Gemelli Careri bir Türk'e çikolata verdiğinde başı dönen ağa, içki verip onu sarhoş etmek, aklını başından mı almak istediğini söyleyerek kendisine fena çıkışmıştı.

Katolik Kilisesi'nde 1594'te içilmeye başlanan çikolatanın oruç bozup bozmayacağı tartışması 1636'lara kadar sürdü, ama ayinlerde bile çikolata içen aristokrat kadınlarla, kendileri de çikolata bağımlısı olan papazlar, çikolata ticaretini baltalamak niyetinde değillerdi. Vergiler ve imtiyazlar nedeniyle uzun süre pahalı bir içecek olan çikolata, yüz yıl kadar İspanya'nın tekelinde kaldı.

Çikolata ticareti 1700'lerin başında serbest bırakıldı, 1770'te ilk çikolata imalat firması kuruldu. Fakat aristokrat içeceği çikolata yaygınlaşana kadar, Avrupa'da aristokrasi güçten düşmüş, yeniçağın yeni alışkanlıkları çay ve kahve halka mal olmuştu. Çikolata Hollanda'da dönüşüme uğratılarak benimsendi; kakao yağından arındırılıp toz haline getirilerek yeni bir içecek üretildi. Kuzey ülkelerinde özellikle çocuklara yönelik kakao tüketimi benimsenirken, Hollanda'da tablet çikolata üretimi başladı. Çikolatanın bu yeni tüketim biçimine İsviçre süt karıştırarak katkıda bulundu. İsviçre'de ilk fabrika 1819'da açıldı. 1828'de kakaonun kreması keşfedildikten sonra 1848'de ilk çikolata kalıbı üretildi. Çikolatalı pasta yapabilmek için çikolata kalıplarını doğramak gerekiyordu, hatta Nestlé firması 1920'lerde pastaya doğranması için özel çikolata üretmeye başladı. 1939'da piyasaya çikolata tozunun sunulmasıyla çikolatalı pasta yapmak herkes için kolaylaştı. 1929'da üç firmanın Nestlé ile birleşmesinden sonra İsviçre dünyanın çikolata merkezi haline geldi.

Nestlé 1909'da çocuk maması, çikolata, yoğunlaştırılmış süt ithal eden şubesiyle Türkiye'ye girdi. 1927'de bira fabrikasını çikolata fabrikasına dönüştürerek üretime başladı. 1936'da fındıkçılık yapmak üzere Ordu'da kurulan Sağra'nın ilk çikolata fabrikası ise 1946'da açıldı. 11 Ağustos 1992'de TSE sütlü, bitter, beyaz ve sade, çeşitli dolgulu olmak üzere çikolata standartlarını belirledi.

Sakız, Çiklet

Çam ağaçlarından süzülen sakızla zifti ayırmak, mumu eriyip sakız oluşana kadar ağızda o nesneyi çiğnemek Türklerin çok eski âdeti olmalı ki, sözcük Altaylara kadar ortak kökle biliniyor. Osmanlı devletinde Sakız Adası'ndan elde edilen reçineyle bir çeşit şeker yapılırdı ve bu sakız devlet tekelindeydi. 1640 tarihli narh defterinde de üç çeşit sakız görülür. Herhalde bu meyveli-şekerleme sakızlar 18. yüzyıla varamadı ki, hafızalarda yalnızca damlasakızı kaldı. Şehirlerde bilinen ve satılan, kenger otunun sakızı olan kengersakızıydı.

Münih'e kimya okumaya giden ve hükümetin verdiği emirle, zehirli gazlara karşı korunma yollarını araştıran Hikmet Konuralp, bu alanda kullanılan bütün eşyanın kauçuktan imal edildiğini görmüştü. Yurda dönüp imalat-ı harbiye kimyageri olarak göreve başladığında, kauçuk yetiştirilmesi olanağı olmadığından laboratuvarda kauçuk araştırmalarını yoğunlaştıran Hikmet Bey, kauçuğun ısıda gösterdiği özellikleri, Selanik'te çocukken bir okul arkadaşının kırlardan kuş öksesi yapmak için toplayıp kaynattığı otların gösterdiği özelliklere benzetti. Kayaş'ta sayısız ot üstünde yaptığı araştırmalar sonucu önce yabani hindiba sonra çarşıdan aldığı kengersakızından kauçuk elde etmeyi başardı. 1935'te ve 1942'deki buluşlarının iki kez patentini alan Konuralp, ürettiği kauçukla ayakkabı, maske, traktör ve bazı makinelerin lastik aksamını, kolon ve şeritlerini yaptı. Üstünde çalıştığı dört yüz yabani otta yüzde 0,5-3 kauçuk varken, kenger ve guayule bitkisinde bu oran yüzde 10'lara çıktığından, guayuleden kauçuk üretebilmek için Antalya'da Devlet Üretme Çiftliği'nde guayule üretimine başlandı ve 1956 yılında Kauçuk Sanayii Türk Anonim Şirketi kuruldu.

Sakızı piyasadan kaldıran çikletin üretimi de sentetik lastik üretimiyle başlar, fakat bütün dünyaya yayılan Amerikan çikleti âdetiyle biter. Aztekler Meksika ormanlarında yetişen "sapodilla" bitkisinin kurutup çiğnedikleri özsuyuna "çictli" adını vermişlerdi. "Çictli" çiğneme alışkanlığı olan Meksikalı general Antonio Lopez de Santa Anna (John Wayne'in ünlü filmine konu olan Teksas'taki Alamo Kalesi'nde gerçekleştirilen katliamın kahramanı), emekli olduktan sonra New York'a yerleşti ve burada tanıştığı mucit Thomas Adams'a çikleti tanıttı. Çikletten ucuz sentetik lastik üretme çalışmaları başarısız olan Adams, o zaman popüler olarak çiğnenmekte olan parafin parçaları yerine çikleti pazarlamaya karar verdi. Çiklet 1871'de Adams New York Sakızı adıyla satışa çıkarıldı. 1875'te John Colgan çiklete, o zamanlar öksürük şuruplarında kullanılan ve Güney Amerika'dan getirtilen *Myroxylon toluiferum* ağacının aromalı reçinesini kattı. İlk naneli çiklet 1880'de üretildi, parayla çiklet satışı yapan ilk makine New York istasyonuna aynı yıllarda konuldu. 1890'lardan itibaren paketi, reklamı, çeşitli tatlarıyla çiklet üretimi sanayileşti. Anne babaların bağırsaklara yapıştığı, öğretmenlerin dikkati dağıttığı, doktorların tükürük bezlerini kuruttuğu, çok kimsenin kadınsı bulduğu için karşı olduğu çikleti Amerikalılar çok sevdi. Ve çiklet, tatsız, kokusuz sentetik bir polimer olan polivinil asetattan üretilmeye başlandı.

1910'da Henry Fleer gevrek, beyaz, şekerli türü ve kardeşi Frank 1928'de eskisinden iki kat büyük balon yapılabilen "kuru" çikleti üretti.

1960'larda Amerikancılığın göstergelerinden sayılan çiklet, sakızı büyük oranda yerinden ettiyse de, kâğıtlarına niyet çekme işlevine sahip maniler yazılması âdeti çok daha dirençli çıktı.

Baycan sakızlarının üretimi Denizli Çivril'de 1965'te, Danimarka patentli Dandy'nin sakız üretimi ise 1973'te başladı. Kent, Ülker gibi şirketlerin üretimiyle yıllık 150 milyon paketi bulan üretimin bugün 100 milyonu ihraç ediliyor.

Dondurma

Çin'de İÖ 2000 yılından beri aşırı pişirilmiş pirinçle baharat ve sütün karla karıştırıldığı bir zengin yemeği vardı. 13. yüzyıla gelindiğinde meyve sularıyla karıştırılan kar Pekin sokaklarında satılan bir tat-

lı haline gelmişti. 14. yüzyılda İtalya'da, yeraltı mahzenlerinde saklanan karların kullanılmasıyla yapılan meyveli buz zengin yemeğiydi ve Çin'e giden Marco Polo ile tatlıcı Bernardo Buontalenti'nin getirdiği bir yenilik olarak kabul ediliyordu. Catherine de Medici 1533'te geleceğin Fransa Kralı II. Henry'yle bir ay süren düğününde buzlu tatlılarıyla sükse yaptı ve onları Fransa ve Avrupa aristokrasisine tanıttı. 1560'larda İspanyol fizikçi Blasius Villafranca Roma'da kar ve buza güherçile katıldığında sıvının donma noktasına çok çabuk ulaştığını keşfetti. İtalya'da tatlıcılar katı dondurma üretmeye başladılar ve Fransa ve İngiltere'de dondurmacılık İtalyanlara özgü bir meslek olarak yayıldı.

Evliya Çelebi Tire'de vişne hoşafının dondurmayla yenildiğini anlatır. Fast-food dükkânlarının "milk-shake" diye sattıkları da özünde güney illerinin "karlanbaç"ıdır.

Dondurma külahı bilindiği kadarıyla ilk kez 1904 St. Louis Dünya Fuarı'nda ortaya çıktı. Hikâyeye göre kâğıt tabağı biten dondurmacı, komşusu Şamlı satıcıdan gözleme alarak dondurmaları onlara koyup satmaya başlamış ve külahlı dondurma fuarın gözdesi olmuştur. 1912'ye kadar elle yapılan külahlar, bu tarihten sonra külah makinesinde üretilmeye başlandı.

Tabakla yenilen dondurmanın seyyar arabalarda külahla satılması herhalde bundan sonra başladı. Fakat önce pastanelerde, sonra yalnızca dondurma satmak için açılan dükkânlardaki çeşitler ve nihayet diyet ürünleri seyyar satıcılara rekabet şansı bırakmadı. 1994 yılında vanilya-çilek, vanilya-çikolata çeşitleriyle piyasaya giren Algida bakkallara yaptığı dağıtımla başarı kazandı. Yine de Maraş dondurmalarıyla Ankara'da AOÇ dondurmasının tiryakiliği devam ediyor.

Şeker

Şekerkamışı Bengal kökenlidir. Adını çakıl anlamında Sanskritçe "çarkara", Prakrit ve Pali biçimiyle "sakkhara"dan alır. Sasani hükümdarı Keyhüsrev I. Nuşirevan zamanında (531-599) Hindistan'dan İran'a getirilmiş, önce Suriye sonra Mısır'da üretilmiştir. Yunanca ve Latincesi de Hintçeden gelir. İS 1. yüzyılda Bizans'ta balla karıştırılarak ilaç olarak tüketilmiş, nadir bir devadır. Batı'ya Haçlı

Seferleri sırasında "cassonade" adıyla geçen esmer renkli bu şeker, Mısır'da gerçekleşen teknik gelişmeyle beyazlatılmış ve "kand" adını (Sanskritçe "khand" kırmak, "kahnada" kırılmış, kırık, Tamil dilinde "kar-kanda", "kala-kanda" sözcükleriyle akraba Farsça "kend"den, Avrupa'da "candi") almıştır. Bu adın Arapların Girit'in Kandiye şehrinde kurdukları fabrikadan geldiği de ileri sürülür. Ortaçağda Şam meyveleri ve Suriye şekeriyle yapılan Şam reçelleri çok ünlüdür. Şekerkamışı kısa sürede Güney Fas, İspanya, Ebre Vadisi ve Sicilya'ya yayılmıştır. Üretilen şekerin (sükkar) Venedik'e ilk gelişi (zucchero) 996'da duyulmuştur. Türkçede "ne Şam'ın şekeri" deyişinin halen yaşamasının da gösterdiği gibi, Şam şekeri yıllarca Batı'ya olduğu kadar Doğu'ya da satılmıştır. Hindistan'da beyaz şekere Çin'den alındığı için "çini", şekerkamışına Mısır'dan geldiği için "mısri", kelle şekere ise "kand" denir.

Şeker, Sasanilerden beri reçetelerin değişmez unsurlarından biriydi ve Avrupa'da da ilaç muamelesi gördü. 1572'de Ortelius "Eskiden ilaç olan şey şimdi yemek oldu," demektedir. Avrupalıların Güney Amerika'ya şeker üretimini sokmasından sonra ihtiyacını buradan karşılamaya başlamasıyla şeker tüketimi yaygınlaştı. Şeker üretimi ucuz ve bol emek gerektiriyordu. Amerika kıtasında köleliğin yaygınlaşması pamuk kadar şeker plantasyonlarıyla da ilgiliydi. 1783'te Lord Sheffield, Avrupa'nın yarısında şekerin bilinmediğini düşünerek, şeker tüketiminin çok artmasını bekliyordu.

İkinci Dünya Savaşı anılarında çayın kuru üzümle içildiği anlatıldığı gibi, 16.-17. yüzyılda şeker yerine pekmez, bal, üzüm suyu kullanılması olağandı. Bir defa kaynatılmış ve posası alınmış süleymani, eritildikten sonra kalıplara dökülen dibi yuvarlak, tepesi sivri kaniz veya kelle şekeri, üç defa kaynatılıp beyazlatılan kand-i mükerrer çeşitleriyle biliniyordu. Osmanlı döneminde 19. yüzyıldan itibaren artan şeker tüketimi Avrupa'dan yapılan ithalatla karşılandı ve şekerin yaygınlaşması Cumhuriyet devrinde pancar üretiminin başlatılmasıyla gerçekleşti.

Pancar İÖ 2000'de Mısır'da biliniyordu, Sicilya'ya gelmesi İÖ 100'leri buldu. Türkiye Türkçesi ve Azericede pancar sözcüğü Ermeniceden alıntıdır; Başkurt, Türkmen ve Tatarlarda pancar, Anadolu ağızlarında da kullanılan çukundur biçimiyle akraba sögöldör, çögün-

dir ve şuğundur iken, Kazak, Kırgız Özbek ve Uygurlarda "kılıça"dır. Pancarda şeker bulunduğu 1747'de saptanmış olmasına karşın, Anadolu'da pancardan şeker elde etmek için Birinci Dünya Savaşı'nda şeker kıtlığı çekilene kadar ciddi girişimde bulunulmadı. 1840'ta Dimitri Efendi, 1841'de Necip Paşa ve 1900'de Rauf Paşa'nın fabrika kurma arzuları gerçekleşmedi. 1917 yılında şeker ithalatında zorluk çeken hükümet, kapitülasyonların da işlememesi sayesinde pancar yetiştirme ve şeker fabrikaları kurma kararı aldı. Avrupa'da bilimsel dergilerde Anadolu ikliminin pancara elverişli olmadığının yazılmasına karşın, ilgili mevzuat hazırlandı, ancak savaşın yenilgiyle sonuçlanması pancar üretiminin başlamasını geciktirdi. 1923 yılında Uşaklı bir çiftçinin kurduğu fabrikadan sonra, 5 Nisan 1925'te şeker fabrikaları kurulmasına ilişkin kanun kabul edildi. 19 Nisan 1925'te Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu ve 22 Aralık 1925'te Alpullu şeker fabrikasının temeli atıldı. 25 Ocak 1926'da şeker üretimi devlet tekeline alındı, 1926'da Alpullu ve işlemeyen Uşak fabrikası işletmeye açıldı. 1932'de şeker tekelinin İş Bankası'na devredilmesinden sonra 1933'te Eskişehir ve 1934'te Turhal fabrikaları açıldı. 1935'te İş Bankası, Ziraat Bankası ve Sümerbank ortaklığıyla Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ kuruldu.

İkinci Dünya Savaşı sırasında çekilen şeker sıkıntısından sonra 1950'den itibaren yeni şeker fabrikaları kurulmaya başlandıysa da, 1955'te de şekerli madde imalatçılarının şeker stok ettikleri ihbarıyla, nüfus başına ayda bir kilo şeker tahsisi kararı alınarak dağıtımın muhtar listelerine göre yapılacağı bildiriliyordu.

Şekerleme

1780'lerin sonlarında İstanbul'da "fellah Arapların aselî [bal rengi] yapup kamış helvası diye" şeker sattıklarını, III. Selim'in Enderun'da görevlendirdiği Ahmet Cavit'in *Lûgatçe-i Kenzü'l-iştihâ* adlı yazmasından Orhan Şaik Gökyay aracılığı ile öğreniyoruz (*III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*).

Bugün bin bir çeşit üretim yapan şekerciliğin akidecilikle başladığı anlaşılmaktadır. Akide Arapça ağda sözcüğünden türetmedir. Divan-ı hümayun toplandığında "hüsn-i hal-i askere işaret için" akide

dağıtmak âdetti. Sadrazama iki yüz, yeniçeri ağasına, sekban başılara ve kethüdaya yüzer, öteki Divan halkına otuzdan on beş dirheme kadar akide verilirdi. Akidecilerin ne kadar rağbet gördüğü, İstanbul'a gelen şekeri alarak pahalanmasına neden oldukları için şekercilerin 1582'de şikâyet etmelerinden anlaşılmaktadır. 1650 tarihli *Kanunnâme-i Ehl-i Hıref*'de akidenin narhı üzüme bağlanmıştır; onda bir kâr üzerine narh verilir, pişmiş olması, kokmuş ve sulu olmaması tembih edilmiştir.

Osmanlının son günlerinde sayılan şekerleme türleri şunlardır: rahat lokum, bademli sucuk, fıstıklı hanım şiltesi, güllü akide, miskli akide, naneli akide, badem ezmesi, bergamot şekeri, halka şekeri, bayat peynir şekeri ve salep, karanfil, portakal, limon, elma, armut, kayısı, hurma, nane, tarçın, kakulelisi, hindistancevizlisi.

"Turizm patlaması"ndan önce Türkiye'nin tanıtım malzemesi şiş kebap ve rakıdan ibaretti. Daha önce lokum ve göbek dansı vardı ki, Batı argosunda "Türk lokumu" deyişi kadını da içerirdi. Osmanlılar devrinde de lokum varmış. James Joyce'un 1922'de Paris'te yayımlanan "tuğla kitabı" *Ulysses*'de Türkler "Ali Baba Backsheesh [Bahşiş] Rahat Lokum Effendi"yle temsil edilir.

Fransa'nın "bonbon"u 1604'e tarihlenir. Şekercilerin ortaya çıkışı 1800'leri bulur. Türkiye'nin en yaşlı işletmesi şekercidir: Hacı Bekir aslen Kastamonuludur, İstanbul'da çalışmaya 1777'de başlamıştır. Osman Nuri, Denizlilidir, 1914'te Koska Helvacısı adıyla çalışmaya başlamıştır. 1933'te Mardin'de tahincilik yapan Kent Gıda'nın sahipleri 1956'da İstanbul'a taşınmışlardır, bugün şeker, çiklet ve öteki ürünleriyle dünya pazarlarına açılmışlardır.

Tatlılar

1619 yılında İran karşısında bozguna uğrayan Osmanlı ümerası, burnunun büyüklüğünden dolayı Burun Kasım adı verilen elçinin başkanlığındaki İran heyetiyle çadırda buluşmuştur. Peçevi, Burun Kasım'ın burnunun zaferden sonra göklere sığmayacak kadar büyüdüğünü söyler. Fakat heyetin gelişi fırtınaya denk gelmiş, rüzgâr çadırları sökmüş, ortalığı toz duman kaplamıştı. Göz gözü görmüyordu. Ama Kasım Bey iki saat kimseye söz vermeden, görünürde barışı pe-

kiştirmek için, aslında Osmanlıları utandırmak ve gurur taslamak için sürekli konuşur. Osmanlı serdar, vüzera ve beyleri çaresiz, sessiz dinlerler. Sonunda bir fırsat bulan serdar Dilaver Paşa lafı çevirmek için, "A Kasım Bey, bu diyarın rüzgârı her zaman böyle sert midir?" diye sorar. Baki Paşa, İran elçisinden önce davranarak, "Yok sultanım, bu şimdi Kasım Bey'in burnunun yelidir," diye cevap verir. Kasım Bey, "İlahi Baki Paşa, Allah sana bela vermesin, Murtaza Ali'nin kılıcına uğra, her zaman böyle şeytanlığı bırakmazsın," derken, herkes kahkaha ile bir yana savuşur. Söz Şah Abbas'a kadar ulaşır ve İran Şahı Baki Paşa'ya üç katır yükü tatlı armağan gönderir.

Tatlı kutlama, sevinme, anlaşmanın, barış ve sözleşmenin simgesidir. Aşure dışında ritüelleşmiş sayılabilecek tatlı, özellikle baklavadır. Tatlıcılar tatlının yalnız sevinç zamanında değil, üzüntülü günlerde de yenmesi gerektiğini söylüyor, böyle zamanlarda tatlı yemenin fizyolojik ve psikolojik katkılarını vurgulayarak her zaman tatlı yememizi istiyorlar. Geleneksel olarak tatlı, kutlama yemeğidir. Şimdi doğum günü ve düğünlerde pasta yaygınlaşmışsa da, eskiden konuklara tepsilerle tatlı sunulurdu. Kız istemeye de baklava ile gidilirdi, gönül almaya da.

Pizzacıların pizza hamurunu çevirerek açmalarıyla övünmelerinin karşılığı, baklavanın kaç kat açıldığıdır. Bunun bir sırrı buğdayın cinsindedir. Anadolu'da dünyada yetişen otuz küsur buğdayın yirmi kadarı bulunmaktadır. Orta Türkçe döneminden beri "oklağu" biçimiyle bilinen oklava ile merdane ve elle açılan hamurun sırrı belki bazı tarihsel katmanların sırrını da saklamaktadır.

Baklava bayram günlerinde evlerde yapıldığı gibi, kutlama ve her türlü ziyarette, bir dönem ucuzken çikolata götürme âdeti çıkmadan önce, tatlıcıdan baklava alıp götürmek nezaket gereğiydi. Ramazanın on beşinci günü on yeniçeriye bir tepsi olmak üzere baklava verilir, yeniçeri subayları saraydan aldıkları tepsileri törenle ocağa götürürler, buna Baklava Alayı denirdi. Baklavadan söz eden en eski metin 1473 yılına ait, A. Süheyl Ünver'in *Fatih Devri Yemekleri* (1952) kitabında tanıttığı saray mutfağı defteridir. Orta Asya'da ve Kaşgarlı Mahmud'da bulunan yufka ve aynı teknikle Orta Asya'da yapımı devam eden katlama, baklavanın atası olarak görülmektedir. Belki de fındık fıstığı, şerbeti ve fırını da Azerbaycan'ın ünlü "Bakı pahlavası"nda bulmuştur. Baklavanın Arap tatlısı olduğunu kaydeden kaynaklar

vardır; Arapça "bakla" (asıl anlamı sebze, yeşilliktir) sözcüğünden geldiği de ileri sürülmüştür. Aynı hamur açma tekniğini kullanan Yunan ve Türkler arasında baklavanın sahipliği konusunda çekişme vardır. Baklavanın kardeşi kadayıf da, aynı saray defterinde geçer. Güney illerinin künefesi büyük şehirlere son dönemde, tatlıcı dükkânları yaygınlaştığında gelmiştir.

Sütlaç lokantalarda bulunurken keşkül pastanelerde, eskiden seyyar çalışan muhallebicilerce satılırdı, eskisi kadar yapılmıyor. Asıl adı "Keşkül-ü fukara"dır; keşkül hindistancevizi veya abanozdan yapılan çanağın adıdır, 30 cm kadardır, üzerinde ayet, beyitler yazılıdır. Dervişler keşkülle "selman"a çıkar, hayır sahiplerinden yiyecek toplar, tekkeye getirirler. Süt, pirinç unu, patates unu, şeker, hindistancevizi, nişasta, badem, şamfıstığı katılarak yapılan tatlıya da bu ad verilir ki, bin bir yerden toplanmış malzemenin kullanımından esinlenmiştir.

Revani, III. Ahmed zamanında Karabağ'ın merkezi Revan şehrinin fethi vesilesiyle tatlılar hazırlanırken "icat" olunmuştur. Şair Nedim de "Tezkîr içün feth-i Revân ni'meti şükrün/ Meclisde gerek kim gele helvâ-yı revanî" beytiyle bunu anlatır.

Pastalar

Pasta Batı dillerinde hamur, macun, lapa ve makarna anlamlarına gelir. Türkçeye Birinci Dünya Savaşı öncesi, meyveli ve kremalı tatlı anlamıyla girdi. Kuru ve yaş pasta olarak ikiye ayrılır ve yaş pastalar çoğunlukla Batı kaynaklıdır.

Fırınlarla pastacıların ayrışması Fransa'da 1440 yılında başlar. Bundan sonra fırınların yalnızca ekmek yapmalarına izin verilmiş, şarap da satan pastacılar, bazılarının varlığı bugün de devam eden pasta (kurabiye, bisküvi) türlerini geliştirmişlerdir.

Kurabiye: Kuru pastanın şekerlisidir. Evde yapılan börek, çörek dışında birçok pasta çeşidi vardır. Bunlardan pandispanyanın adı İtalyanca "pan di Spagna"dan gelir, anlamı İspanya ekmeğidir. Kruvasan ise Viyana seferinin sonuçlarından biridir. 1683'te şehri muhasara eden Osmanlı ordusu lağımcılarla surları yeraltından aşmak ister, fakat gece çalışan fırıncılar yerin altından gelen sesleri duyar ve şehir yönetimine haber verirler. Lağımcıların girişimi sonuçsuz kalırken, bu

başarılarını ölümsüzleştirmek isteyen Viyana fırıncıları Türkleri temsil eden hilal biçiminde çörek yaparlar. Viyana'dan Fransa'ya geçen çörek "croissant" (hilal) adıyla bize de gelir. Fransızların kahvaltıda yediği marmelatlı kruvasanın versiyonu tarçın ve cevizli ayçöreğidir.

Galeta: Denizcilerin uzun süre dayanması için fırında kuruttukları ekmektir. İtalyanca "galletta"dan gelir ve bütün Akdeniz ülkelerine denizcilik terimi olarak yayılmıştır; Fransızcada 1636, Türkçede de aşağı yukarı bu dönemde tespit edilmiştir. 19. yüzyılda şehirliler için özel undan yapılmaya başlanan aynı tarz küçük ekmekler de bu adı taşır. Adın Galyalılar yani Keltlerden geldiği de ileri sürülür.

Peksimet: Galetadan farkı içinin ayrı, dışının ayrı fırınlanmasıdır. Arapça "beksemad"dan geldiği iddialarına karşın kökeninin Yunanca "paksimadi" olması daha muhtemeldir. 14. yüzyıl sonlarından beri Türkçede de kullanılan sözcük Akdeniz'de denizcilik terimi olarak yaygınlaşmıştır: "Bizi oturdub ve bir mikdar kurtlu peksimat ve kokmuş tuzlu balık getürüp önümüze koydular. Her ne ise yakın bir hafta oldu ki etmek [ekmek] yemedik, karnımız aç olmağla Belgrad baklavası gibi tatlı tatlı yedik" (Tietze ve Kahane'ler, *The Lingua Franca In The Levant*). Evliya Çelebi peksimetciyan emininin görevini "seferde azim ağalıktır" diye açıklar; Birinci Dünya Savaşı'na kadar askere peksimet verilmiştir.

Bisküvi: Roma'da İÖ 3. yüzyılda Latince *bis coctum,* yani iki kez pişirilmiş diye adlandırılan bisküviler şarapla ıslatılarak tüketiliyordu. Fransızcada 1175, İngilizcede 1330 yılında varlığı saptanmıştır. İngiltere'de gevrek kuru ekmek anlamındayken 16.-18. yüzyıllarda Fransızcadan tekrar alıntılandığı anlam ve biçiminden anlaşılmaktadır. Bisküvi Türkiye'ye de ithal ediliyordu. Şemsettin Sami'nin Fransızca-Türkçe sözlüğünde 1905 yılında "biscuit" sözcüğünün karşılığı "peksimet, galeta, yumurtalı ve şekerli gevrek, bisküit" olarak verilir. 1924 yılında üretim başladı, 1932'de iki fabrika kuruldu. 1954'te bantlı üretim başladı, Ülker 1944'te, Arı 1949'da kuruldu ve 1950'lerin sonunda İstanbul'daki fabrika sayısı 22'yi buldu. Eti Eskişehir'de 1972'de üretime başladı. İlk proteinli bisküvi 1992'de yapıldı. Gıda sektöründeki gelişmelerle şeker, pasta, kuru pasta ve kurabiye arası sayısız ürün birçok ad altında üretilmeye başlandı, bisküvi çeşitleri de arttı. Bu kadar çeşit içinde Cemal Mıhçıoğlu İngilizce "cracker"den

gelen kraker için öz Türkçe karşılık türetmiştir: "Çıtırdak sözcüğünü 18 Mart 1979 Çarşamba günü türettim. Türk Dil Kurumu'nda üyesi olduğum Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılık Bulma Yarkurulu, önerimi 21 Mart 1979 Çarşamba [Cumartesi] günkü toplantısında benimsedi (*Sözcüklerin Öyküsü*, 1996).

Kek: Kek kabartmak kabartma tozuyla sorun olmaktan çıkmış değil, ama kadınlar konuklarını hazır kekle de ağırlayabiliyorlar. İsmet Zeki Eyuboğlu'na göre Farsça "kâk" kül çöreğinden gelir. Kuzey dillerinde yuvarlak biçimli çöreklerin genel adı "kok"tur ve Hollanda'da düğün kekinin adı "koekje" de bu dildeki "koek" biçiminin küçültülmüşüdür.

Turta: Latince *tortus* eğri, kıvrılmış sözcüğünden gelir, İtalyancası "torta", Fransızcası "tourte", "tarte", Almancası "Torte". Turta sözcüğü Şemsettin Sami'nin Fransızca sözlüğünde (1896) "bir nevi börek" diye açıklanırken, Ali Nazima'da (1911) "boğaça, turta" olarak yer almakta ve turtanın Türkiye'ye de girdiğini göstermektedir.

Yoğurt, Ayran

Herodotos İskitlerin yoğurdundan söz eder; büyük olasılıkla bu yoğurt, halen Balkanlar'da ve Karadeniz'in kuzeyinde yapılan ve Türkiye'de de elden ele dolaşan kefirdir. Kaşgarlı Mahmud'da "yogurt" biçimiyle bulunur: "Ol sirkeni yogurtka kattı." Kaşgarlı'nın böyle bir cümleyi örnek vermesi, Kirake Hatun'un aktardığı Mevlana'nın yoğurt yiyişi hakkındaki bilgilerle birleşince anlam kazanır. Mevlana yirmi baş sarmısak dövdürüp yoğurda katar, içine bayat, küf tutmuş ekmek doğrardı. Hatun, "Ben bir parça ağzıma koydum, yoğurdun keskinliğinden derhal dilim kabardı," der. Dernschwam (1553'te) yoğurttan da hazzetmez:

> "Yoğurt onların baş yemeğidir. Hepsinin belindeki kuşakta bir kaşık sokulu, meşin bir torba (dağarcık) içinde köylere, kırlara yoğurt götürürler ve su katıp içerler. Başka milletten olanlar bunu içseler hasta olurlar. Ama Türklere hiçbir şey olmuyor."

Yoğurda Anadolu'nun birçok bölgesinde katık denir. Yoğurdun cinsleri ve mutfaktaki yaygın kullanımı kadar (çorbasını, kurut, cacık ve çılbırı

anımsatalım) yoğurttan yapılan ayran da ulusal içecek durumundadır. Kaşgarlı Mahmud'da "ayran" biçimi ile vardır, Çuvaşçası "oyran"dır.

Süt ve yoğurt yakın yıllara kadar küçük üreticilerin seyyar satıcılığına bağlı kalmıştır; büyük şehirlerde önce sırıklarla, sonra üçtekerli bisikletlerle halen de kamyonetlerle süt satışı devam etmekte, evlerde yoğurt üretimi sürmektedir. Pastörize süt ve yoğurt üretimi 1957'de AOÇ'de başladı. Süt Endüstrisi Kurumu'nun 1933'te açmaya başladığı süttozu fabrikaları gıda sektörünün gelişimine katkıda bulundu. 1975'te süt, peynir, ayran üretimi yapmak üzere faaliyete geçen Pınar grubu yılda 1.600 ton yoğurt üretmekteydi.

Amerikalılar yalnız kolayı bulmaları ve bütün dünyaya tanıtmaları ile dünya mutfak tarihine geçebilirler, Türklerinse (kullanımları farklılaşsa da belki Farslarla birlikte), Avrupa'ya tanıtan onlar olduğu için en iddialı olabilecekleri ürün yoğurttur. Ancak yoğurdun patenti olamadığı gibi, üretimi de Türklerin elinde değildir. Fransa'ya yoğurt I. François'nın (1494-1547) hastalığına deva olarak İstanbul'dan getirilmiştir. Krallarının, depresyon olduğu daha sonra anlaşılan hastalığına çare bulamayan doktorlar, İstanbul'da yoğurt kullanan ünlü bir Yahudi doktoru getirtmişlerdi ama yoğurt sonraki dört yüzyıl boyunca unutuldu. Avrupa'da "yoghurt" adıyla tanındı ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa ve Amerika'da süper marketlerde satılmaya başlandı. Bugün Türkiye'de bir Avrupa firmasının patentiyle meyveli, çikolatalı ve vanilyalı yoğurtlar satılıyor.

Boza

Farsça "bûze", Moğolca "bodso" biçimleriyle bilinen sözcüğün kökünün Soğd diline kadar uzandığı söylenir. "Meyhaneciden kefil istemişler, bozacıyı göstermiş," sözünün de belirttiği gibi 16.-17. yüzyıllarda çok yaygın olan bozahanelerde satılan bozalar az çok sarhoşluk vermekte, çok yerde de içine esrar katılmaktadır. Ankara köylerinde sarhoş eden bozaya mırmırık denir. Evliya Çelebi bozacıları "esnaf-ı bozacıyan-ı mezmuran" ve "esnaf-ı tatlı bozacıyan" olarak ayırmıştır; Evliya'ya göre, bozacılar "Pirimiz Sarı Saltuk Sultan'dır" dese de, pirleri Salsal Tatar'dır (*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap, s. 312). Ebussuûd fetvalarında acı ve tatlı boza ayrımı yapılsa da, çarşı-

dan boza alınması ve bozahaneye gidilmesi hoş görülmez: "Zeyd tatlı boza alıp, evine iletip kendi içip ve ehl ü iyâline içirse, dahi helâl olur mu?" sorusuna, "Helâl hemen bu mu kaldı, bâri evinde pişirip, varıp müfsikadan almasa olmaz mı?" diye cevap verilir (M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları*). Evliya Çelebi Ankara'da bozahaneye yanlışlıkla girdiğini anlatır (*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II. Kitap, s. 227):

> "Şu keçe kaplı küçük kapudan içeri girmiş ola, deyü hemân kapuyu açup içeri girdim. Meğer ne gördüm bozahâne imiş. Bu kadar paşalı ve bu kadar harbende ve harkeşân ve kimi çöğür ve kimi tambura çalup bir hây-hûy kim ta'bir ü tavsîf olunmaz. Hemân biri 'Evliya Çelebi! Gel bir bozacığımız iç' dedi. 'Hay benim bozahâneye girdiğim gördüler' deyü hicâbımdan yire geçdim. Hemân taşra çıkup..."

Kapıların süvesine yani çerçevesine hasır asılması meyhane işareti olduğuna göre, Evliya'nın keçesi de aynı işlevi görüyor olmalıdır. Oysa Ankara meyhane ve bozahaneleri Çelebi'den önce 1589'da kapatılmış, yedi ay sonra gelen ikinci ferman üzerine "Ankara'da vaki olan bozacının küpleri ve çanakları kırılub bi'l-külliye ref'" olunmuştu (Halit Ongan, *Ankara'nın İki Numaralı Şer'iye Sicili*, 1974).

İstanbul'da zamanında Kırım Tatarlarının bozasının ünlü olduğunu biliyoruz. 1567 yılına ait olup, Eyüp Sultan civarında "edilen münasebetsizliklerin men'i" hakkında verilen fermanda mahallede fahişelik, şürb-i hamr, zar ve satranç oynamakla birlikte "Tatar bozası işlenmesi" de şer'le haklarından gelinmek için sebep sayılmıştır. 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Tatarlara kızan Ahmet Resmi Efendi, Tatarların tembelleşip zaafa düştüklerini, geleneksel içkileri olan bozayı bırakıp çay, kahve, afyona daldıklarını iddia eder. İstanbul'un Vefa bozası ise Balkan Savaşı sırasında Ermeni usulü yerine Arnavut bozasıyla ününü kazanmıştır. Ankara'da da boza geleneği Akman bozasıyla sürmektedir. İstanbul'un yerlisi bozayı dükkânda satarken Arnavutlar kış gecelerinde seyyar satardı. Seyyar bozacılar artık mani söylemeseler de, kış gecelerini şenlendirmeye, kimine göre de hüzünlendirmeye devam ediyorlar. Bozanın gece içilmesi Hızır'ın ab-ı hayatı olmasındandır, onun gibi bozanın da yeri gizlidir!

Esrar, Afyon ve Uyuşturucular

> "Halk arasında yitik kimseler dedikleri sayıya gelmez haşarat, beng yiyen pislerdir ki, durmadan macun ve gubari yerler. Yahut karapehlivan dedikleri murdarı tıkınırlar. Ondan sonra boş kuruntulara ve hayallere dalarlar. Bu aralıkta kimi kendilerinden geçmiş, sus pus dururlar; kimi kaşınırlar, tâ ki yalancı iştihaları gelir yetişir. Tatlılar ve yemekler düşünerek kolu kanadı birbirine girişir."

Gelibolulu Mustafa Âli 16. yüzyılda esrar kullananları böyle aşağılar.

Esrar, anavatanı Hindistan veya Orta Asya olan, bugün de dünya üretiminin yarısından fazlası Kazakistan ve Kırgızistan'da gerçekleştirilen ve hintkeneviri adıyla bilinen *cannabis sativa*'dan yapılır. Kenevir Doğu kaynaklarında ilk kez 13. yüzyılda ilaç olarak geçer. Oysa Sümerlerde, Eski Mısır'da, İskitlerde ağrı kesici, uyuşturucu, keyif verici ve afrodizyak olarak kullanılmıştır.

Esrarın verdiği sarhoşluk, birçok toplumda ve tarikatta vect haline geçmenin aracı olarak görülmüştür. Doğu'da da daha çok fakir sufi dervişlerin kullandığı bir keyif vericidir; İran'da ve Arap ülkelerinde üst sınıflar tarafından kullanımı Osmanlılardakinden daha yaygındır. Avrupa'ya da Venedikli bir doktor aracılığıyla Mısır'dan 16. yüzyılda ilaç olarak götürülmüş ancak yaygınlaşmamıştır. Esrarın Avrupa'da yayılışı Napoléon'un 1798 Mısır seferi sonrasındadır; Avrupa üst sınıf ve entelektüelleri arasında sevilen esrar uzun zaman macun olarak veya kabakla tüketilmiş, sigaranın yayılmasından sonra sigara biçiminde içilmeye başlanmıştır.

Esrar, bazı sufi tarikatlar, mahkûmlar, eşcinseller arasında, yatılı okullarda yayılmış, tekke denilen çoğu izbe kahvelerde tüketilmiştir. Esrar kullanımı hoş görülmezken, afyon üst sınıflarca kullanılan itibarlı bir keyif vericidir. Nedim'in "Meftun-ı habb-i hali vü serhoş-ı la'liyiz/ Düştük bela-yı keyfe gıdamız budur bizim" şiirini yazdığı dönemde İstanbul'da afyon kullanımının çok artmış olduğu bildirilir. Süleymaniye'deki Tiryaki Çarşısı'nda afyon satan yüz dört dükkân vardır. 1723'te afyon tiryakiliği bir fetva ile yasaklanmış ise de, yalnızca ayak takımının şehirden sürülmesiyle yetinilmiştir; vezirlerden ulemaya kadar üst sınıflar içinde kullanıcısı çoktur. Afyoncuların piri

olarak Yunan düşünür Pythagoras kabul edilir. İtibarı ve esnafı bulunmayan esrarın ise piri de yoktur. Reşad Ekrem Koçu, esrarkeşlerin kendilerine pir saydıklarının şiirini yayımlamıştır:

> "Aşere kimden kaldı?/ Pirimiz Sultan Bektaş Veli'den/ Kabak kimden kaldı?/ Serendibli Şeyh Üryani'den/ Dalga kimden kaldı?/ Kal'a-i Kahkaha'da Dalyan Baba Zindani'den/ Duman kimden kaldı?/ O dahi Şeyh Zindani'den/ Şorolo yar kimden kaldı?/ Eflatun-i İlahi'den/ Kavga kimden kaldı?/ Habil ile Kabil'den..."

İÖ 3000'lerden beri Anadolu ve Mezopotamya'da afyon yetiştirilir. Hatta haşhaş sözcüğü ile Hititçe adı olan "haşşikka"nın benzerliği ve bu sözcüğün Hititçede uyumak, teskin olmak anlamlarına gelmesi, o devirden bugüne müthiş bir sürekliliği, mirası göstermektedir. Afyon, Aphrodisias'ta aşk tanrısı Eros heykelinin elinde kapsülüyle görünür. İÖ 1500'de Kıbrıs'a, 1200'de Girit'e girmiş fakat Yunan ve Roma'da sevilmemiştir. Balkanlar ve Asya'ya yayılması İS 12. yüzyılı bulmuştur.

Avrupa'da ağrıkesici ilaç olarak kullanılan ve 19. yüzyıl sonlarına kadar serbestçe eczanelerde satılan afyona düşkünlük, ilk kez işçi sınıfı arasında alkolizmin de yaygınlaştığı "vahşi kapitalizm" döneminde başlamıştır. İngiltere bunu toplumsal bir yara olarak gördüğü dönemde, bütün toplumun afyonkeş olmaya başladığı Çin'de afyon yasağını zorla kaldırmak için savaşmış ve 1840-1842 yıllarında süren savaştan sonra silah zoruyla Çin'e afyon satışını devam ettirerek, öncelikle çay ticaretinin açığını kapamıştır. Çin'e satılan afyonun bir bölümü de Anadolu'dan alınmıştır.

1817'de morfin, 1874'te eroin üretildikten sonra önce İngiltere'de yaygınlaşmaya başlayan uyuşturucu kullanımına karşı ilk yasal düzenleme 1868 yılında çıkarılan ve sorumluluğu eczacılara bırakan oldukça gevşek bir yasadır. Birinci Dünya Savaşı öncesi ilk uluslararası düzenlemeler başlamıştır. 1909'daki ilk afyon konferansından sonra 1931'de toplanan konferansta Cenevre Sözleşmesi hazırlanmış ancak ABD, İngiltere, Fransa ve Almanya'nın farklı çıkarları nedeniyle uyumlu bir uluslararası uygulama söz konusu olmamıştır. Osmanlı'da esrara karşı yasal önlem 1864'te getirilmiş, aktarlarda satışı yasaklanmış, eczacıların reçete karşılığı vermeleri kabul edilmişti. 1876'da bir

Akbaba, *23 Mayıs 1963*.

Şura-yı Devlet kararı alınmış bulunmasına karşın, afyona karşı ciddi bir düzenleme yoktur. Cumhuriyet ilan edildikten sonra 1928'de getirilen ilk yasal düzenlemede de sınırlayıcı bir hüküm bulunmaz. 1932'de afyon sakızının kurulan üretici birliklere verilmesi ve bu birliklere üye olunması zorunlu tutulmuş, 1933'te Cenevre Sözleşmesi benimsenerek ihracat devlet tekeline alınmış, kenevir ekimi yasaklanmış, ağır cezalar getirilmiştir. 1950'de üretim beyannameye bağlanırken, her türlü uyuşturucu kaçakçılığı için cezalar idama varana kadar artırılmıştır. Uyuşturucunun büyük şehirlerde liselere kadar inmesi ve "baba"ların türemesi 1990'lı yıllardadır.

1968 hareketi sırasında önce hippiler arasında başlayan uyuşturucu kullanımı LSD, marihuana ve sentetik ürünlerle birlikte ABD'den Avrupa'ya yayılmış, fiilen komşuları rahatsız etmedikçe hafta sonu eğlenme hakkı içinde sayılmaya başlanmıştır. ABD'de Vietnam Savaşı'na tepkilerin, toplumsal muhalefetin ve evsizlerin artmaya başladığı bu yıllarda başkan Nixon, gerçekte Türkiye'de yetişen haşhaştan üretilebilecek eroin ABD'nin 15 günlük tüketimi kadarken, ABD'ye giren eroinin yüzde 80'inin Türkiye'den geldiğini açıklamıştır. 1967'de yirmi üç ilde haşhaş yetiştirilen Türkiye'de haşhaş üretimi sürekli sınırlandırılarak, 1968'de il sayısı on sekiz; 1969'da on bir; 1970'te dokuz; 1971'de yediye indirilmiş ve 12 Mart darbesinden sonra Nihat Erim hükümetinin ilk icraatlarından biri, 30 Haziran 1971'de haşhaş ekimini yasaklamak olmuştur. Bugün yedi ilde kapsül ve tohum elde etmek için devlet denetiminde afyon ekimi yapılmaktadır; kurulmasına 1970'li yıllarda başlanan Bolvadin Afyon Alkolitleri Fabrikası da ancak 1983'te üretime başlayabilmiştir.

Türkiye'de afyon ve esrar konusunda üst sınıflar suskunken, altkültür kendi edebiyat ve argosunu yaratmıştır. Tıp ve kriminoloji kitapları dışında kültür tarihi olarak konuya eğilen, Reşad Ekrem Koçu, Salah Birsel gibi birkaç yazarın öncüsü, 1915 yılında *Esrarkeşler* adlı özgün kitabı yayımlayan Şövalye Hasan Basri'dir.

Uyuşturucu kaçakçılığı, onunla birlikte yürüyen silah kaçakçılığı ve suç örgütleri, dünyanın birçok ülkesinde siyasal komploların aracı ve tarafı olmuştur. Birmanya 1970'li yıllarda, her biri Marksist olduğunu iddia eden, aşiret temelinde örgütlenmiş silahlı kurtuluş orduları arasında bölünmüş ve her örgüt, iktidar alanıyla birlikte kendi koruması altında uyuşturucu üretim ve ticareti için mücadele etmeye başlamıştı. Panama ve Kolombiya'da 1990'ların başında ABD'nin de taraf olduğu silahlı çatışmalar yaşanmıştı. Çeşitli dönemlerde Lübnan, Afganistan, Kırgızistan'daki toplumsal, siyasal olayların içinde uyuşturucu ekonomisi de vardı. Fuentes, Marquez gibi dünyaca saygın Latin Amerikalı yazarlar Panama olayları sırasında ABD hükümetine gönderdikleri açık mektupla ABD'yi uyuşturucu pazarının rantına ortak olmakla suçlamışlardı.

Bugün Batı dünyasında esrarın yasal cenneti olan Hollanda, uyuşturucu turizmine de hizmet etmekte, Amsterdam her gün nüfusu kadar turist çekmektedir. Tütüne karşı kampanyalar yasal önlemlere dönüşürken, Avrupa Birliği içinde esrar kullanımının serbest bırakılması tartışmaları da yoğunlaşmıştır. Böyle bir durumda, Avrupa'nın plantasyonlarda ürettiği kahve, çay ve tütünü ihraç ettiği gibi, esrarı da paketleyip ihracatına başlayıp başlamayacağı sorusu ortaya çıkmaktadır.

Çay

Çin geleneklerine göre çay İÖ 2737 yılında İmparator Şen Nong'un kaynayan suyuna kazayla çay yaprağı düşmesiyle içilmeye başlanmıştır. Çincede çaydan ilk söz eden kitap İS 350 yılına aittir. Mandarince "ç'a" Türkçe, Yunanca, Portekizce, Farsça, Japonca, Hintçe ve Rusçada kullanılır yani kara yoluyla yayılırken, Fuh-kien diyalektinden gelen "t'e" İtalyanca, İngilizce ve diğer Batı dillerine geçmiş, deniz yoluyla yayılmıştır. Ancak 1671 tarihli bir sözlükte görüldüğü gibi İngilizcede "cha" biçimi de kullanılmış, "tea" biçimi sonradan standartlaşmıştır.

Çayı Çin'den alan ve çay içmeyi ritüelleştiren Japonların geleneğinde ise çay 519 yılında keşiş Darma'yla başlar. Münzevi yaşam süren, yapraklarla beslenen Darma uykudan kaçmaktadır, fakat bir gün uykuya yenik düşünce gözkapaklarını keser atar ve işte gözkapakla-

rından çay biter ve keşiş bu bitkinin yapraklarını yiyince uykusunun açıldığını görür.

Arap ve Avrupalı seyyahların kitaplarında çaydan söz edilmez. 851 yılında Arap kaynaklarında Çin imparatorunun vergi aldığı, üstüne sıcak su dökülüp içilen acı ot "sakh" olarak geçer. 1545'te Marco Polo'nun kitabına giriş yazan Ramusio'nun ölümünden sonra yayımlanan *Navigationi e Viaggi* adlı eserinde Çin'e giden İranlı Hacı Muhammed'den Venedik'te "chiai-catai" (çay-ı Kıtayi, Çin çayı) içildiğini duyduğunu, Arap tüccarın İran ve Avrupa'da bu bitki bilinse insanların ravent içmeyi bırakacaklarını söylediğini nakleder.

Çay Venedik'e 1559, İngiltere'ye 1598, Portekiz'e 1600 yılında gelmiş, Hollandalılar ilk çayı 1610'da görmüşlerdir. 1637'de düzenli çay ithalatı başlar, Londra'da ilk gazete ilanı 1658'de görülmüştür, "Bütün hekimlerce onaylanan Çin içeceği" borsa binasının yanındaki "Sultanın Kafası" kahvehanesinde satılmaktadır. 1675 yılında kısa süre yasaklanmasından sonra, İngiltere parlamentosunun Amerika kolonilerinden elde ettiği geliri arttırmayı ve İngiltere'deki vergi yükünü hafifletmeyi hedefleyen yasaları arasına, 1773'te çayı finanse etme anlamına gelen ve Doğu Hindistan Kumpanyası'nı kurtarmayı amaçlayan Townshend Vergi Yasaları da katıldı. Şirket, Londra stokundan Amerika'ya sevk ettiği çay karşılığında ithalat vergisi iadesi alacaktı. İngiliz-Hint çayının Amerika'da kaçak ticareti yapılan Hollanda çayından daha ucuz satılacak olması Amerikalı tüccarları İngiltere'ye karşı direnişi desteklemeye yöneltti. Yeni yasanın Amerikan özgürlüklerini rüşvet yoluyla yıkmaya yönelik olduğu propagandasıyla 16 Aralık 1773'te şirketin üç gemi çayının denize döküldüğü "Boston Çay Partisi" eylemi yapıldı ve çay siparişleri geri alındı. ABD bağımsızlık tarihinde, Amerikalılarla İngiltere'nin ekonomik çıkarlarının ters düştüğünü açığa çıkaran Çay Yasası simgesel bir yer kazanırken, İngiltere sarayında çay saati gelenekselleşti ve 1840'lardan itibaren ikindi çayı ulusal nitelik kazandı. Bunda İngiltere denetimindeki çay plantasyonlarının da etkisi olmuştu elbette. Çay tarımının bugün en çok çay üreten Hindistan ve Seylan'da plantasyonlar halinde gelişmesi 19. yüzyılda İngilizlerin girişimiyle olmuş, çay tarımı Cava'da 1827, Seylan'da 1877'de başlamıştı. Afrika'ya girişi 1847'dedir. Çayı ilk kez 1889 yılında paket halinde satan kişi ise Sir Thomas Lipton'dur.

Evliya Çelebi Türkiye'de çay içildiğinin en eski tanıklarındandır. Özege kataloğuna göre, 1857 yılında Ahmed Ebül-Hayr'ın yazdığı *Risale-i Çay* yayımlanmıştır. Çaycı adıyla anılan Hacı Mehmet Arif Efendi 1877 yılında yayımlanan *Çay Risalesi*'nin giriş bölümünde otuz yıldır tiryakisi olduğu çayın yararlarını anlatır. Osmanlı ülkesinin de çayı 1600'lerde tanıdığı, ancak çay tiryakiliğinin 1840'larda başladığı anlaşılmaktadır. İklim gereği çayı çok seven Ruslarda da durum aynıdır. Moğol hakanının Rus elçisine 1638'de iki yüz paket çay hediye ettiği bilinmekteyse de Rusya'da çay tarımının başlaması 1847'dedir. Rus icadı semaver ("semafor" yani kendi kendine kaynayan), Doğu Anadolu ve Karadeniz'de yaygın biçimde çay bardağı anlamında kullanılan istikan, kıtlama ve bardağı ters çevirme usulleri Rusya'dan gelme olduğu gibi, "paşa çayı" da Rusça "general çayı"ndan çeviridir.

1878'de Japonya'dan tohum getirilerek Doğu Karadeniz'de çay üretimi denenmiş, ancak Batum'un Rus topraklarına katıldığı ve Kafkasya'dan büyük göçlerin olduğu bu dönemde çay üretimi yaygınlaştırılamamıştır.

Çayın Birinci Dünya Savaşı'na kadar tiryakilerini yaratmış olduğu anlaşılmaktadır. Savaş sırasında çekilen çay kıtlığı üzerine tartışmalar başlamış, Bursa köylülerinin 1892'de satmaya başladığı ayıüzümü yaprakları çay yerine kullanılmış ve Halkalı Ziraat Mektebi müderrisi Ali Rıza Ertem çay hakkında makaleler yazmıştı. Cumhuriyet'ten sonra Rize'de çay yetiştirilebileceğini saptayan da kendisidir.

Rize'de ekonomik durum çok kötü, asayiş ise "devlet nizamının tesisi" için komisyon kurulmasını gerektirecek kadar bozuktu. Komisyonda Rizelilerin göç ettirilmesi görüşleri de ileri sürülürken, İktisat Vekaleti temsilcisi Zihni Derin çay üretiminin teşvik edilmesini savundu ve 1923 yılında Batum'dan tohum getirtilerek sekiz dönümlük bahçede deneme başladı. 1925 yılından itibaren konuyla ilgilenen çıkmaması nedeniyle teşebbüs yarım kaldı.

1927 yılında Albayrak Mustafa Nezih kendi etiketiyle kutu ve paket çayı "ekseri muteber mağazalar"da piyasaya sunmakta, "Çay Pişirme Tarifesi"nde "Müşteriler tamamen zevkıyâb olmazlarsa, arzu ettikleri çayı buluncaya kadar beğenmediklerini bilâ-bedel tebdil edebilirler," demektedir.

Türkiye'de hurma, muz, portakal, kahve, çay gibi yeni ürünler yetiştirilmesi için Cava'da bu konuda çalışmış olan İsveçli Dr. Tengwall 1933 yılında görevlendirilmiş, fakat kendisi çaya önem vermeyerek öteki ürünler üstünde durmuştur. 1939 yılında çayın ne kadar ihtiyaç olduğu tartışılırken, çayın yalnız şehirlerde içildiği, Sivas'tan doğuya doğru gidildikçe çay tüketiminin arttığı, en çok çay içilen yerlerin Kars, Erzurum, Erzincan, Doğu Karadeniz kıyısı ve Gümüşhane olduğu görülmüştür. Bu yılda Ankara'nın en işlek kahvehanelerinden "Kızılırmak"ta kış mevsiminde haftada bir kilo, yaz mevsiminde ise 600 gram çay tüketilmektedir.

Zihni Derin'in 1938'de tekrar Rize'de görev almasıyla fidanlık yetiştirilmesi, bilimsel ve teknik donanım için hazırlıklar yapılarak 1940 yılında üretimin başlaması için gerekli ekonomik programı düzenleyen kanun çıkarıldı. İkinci Dünya Savaşı sırasında çay karneye bağlandı, iki aylık tüketim 20 gram olarak belirlendi, çekilen ithalat sıkıntısı nedeniyle çay alım ve satımı 1942'de Tekel kapsamına alındı. 1947 yılında Rize fabrikası üretime geçti ve aynı yıl 20 tonluk ilk ihracat yapıldı. 1971'de Çay Kurumu Genel Müdürlüğü Çay-Kur kuruldu. Özel sektöre çay üretim izni verilmesi ise 1984'tedir.

Çay tüketiminin artması yurt sathına kahvehanelerin yayılmasıyla da doğrudan ilgilidir. 1945'te kahvehane bulunan köy oranı yüzde 10'ları ancak aşarken, bu oranın yarıyı geçmesi 1970'leri bulmuştur. Sabahları çorbanın yerini çayın alması, esnafın, işçinin, memurun işyerinde, misafirlikte evlerde çay ikram edilir hale gelmesiyle tüketim kısa sürede arttı. Üretimin tüketimi karşılaması 1964 yılında oldu. 1983 yılı verilerine göre, Türkiye kişi başına çay tüketiminde dünyanın sayılı ülkeleri arasında yer almaktadır, dünyada beşinci çay üreticisi ülkedir.

Türkçenin kahve sözlüğü gibi çay sözlüğünü de yazmak mümkündür. Çayın tazeliği, rengiyle ilgili tekerlemeler, Japonya'dakiyle kıyaslanamaz olsa da, çay takımının gösterdiği özellikler, çayın görece geç yayılmasına karşın, sentez yaratılarak özgünlük kazanmış çay kültürünün varlığını ortaya koymaktadır. Demlik ve çaydanlık kullanımı en özgün biçimine Türkiye'de kavuşmuştur. Bugün yayılmakta olan ve Amerikancılığın en kötü örneklerinden biri olarak tiryakileri rahatsız eden poşet çay kolaycılığına karşı, yerli çay tadı veren çözümler üretilmiştir. Çok güzel örnekleri bulunan kokulu çaylar ise, balığı

limonlayıp limonlamamak gibi, klasik ve yeni zevk arayışlarına göre değerlendirilebilir.

Rus buluşu olan semaver, "Semaya yükselir dud-ı siyahı/ Semaverle yapılır çay padişahı" diye övülmüşse de, çayın niteliğinden çok hazır sıcak su bolluğuna hizmet eder. Rus aristokrat ve Osmanlı ekâbirlerinin yanlarında taşıdıkları odun kömürüyle çalışan semaver, nargile gibi seçkinlik yaratırken, çayhane semaverleri çok çay üretmeye yöneliktir. İstanbul, İran, Rusya ve Avusturya'da üretilen, gümüş, bakır, pirinç ve bakırdan imal edilenler içinde en beğenileni Varşova ürünleri olmuştur. Elektrikli semaver ise bir dönemki çekiciliğini, Türk kahvesi yanında neskafe kolaycılığı yaratmaya yönelik olduğu anlaşılarak yitirmiş, onun yerini "kettle", Türkçe söylenişiyle "ketıl" almıştır!

Kahve

Herkes bilir ki "Kahve Yemen'den gelir". Yakın zamanlara kadar kadınlar, tabii ki sadece yaşlı olanları, falcı komşuları hallerini görebilsin diye fincanlarını kapatırken Yemenli Şeyh Şazili ruhuna Fatiha okurlarmış. Şeyh Şazili 14. yüzyıl sonlarında Yemen'de yaşamış olması muhtemel bir sufi şeyhi. Kahveyi ilk içtiği rivayet edilen "ulu" kişilerden biri; anlaşılan Anadolu diğer rivayetlerden daha fazla Şazili'ye itibar etmiştir. Şazili Arap dünyasında da en itibar edilen rivayettir; öyle ki bir zamanlar Arap yarımadasında kahveye Şazili adı verildiği bile söylenmektedir. 16. yüzyılın ünlü Arap yazarı Ceziri'ye göre kahveyi ilk içen kişi ez-Zebhani olarak da bilinen Yemenli Cemalleddin Ebu Abdullah Muhammed ibn Said'dir.

Bir olay yüzünden Aden'i terk ederek Etiyopya'ya gitmek zorunda kalan Zebhani orada kahve içen insanlarla karşılaşmış; Aden'e döndüğünde hastalanmış ve aklına kahve içmek gelmiş. Kahve onu iyileştirmiş. Kahvenin yorgunluk ve uyuşukluğu giderme, canlılık ve dinçlik kazandırma özelliklerini keşfetmiş ve tarikata girince diğer tarikat mensuplarıyla birlikte kahve içer olmuş.

Kahve insanlar tarafından öylesine sevildi ki, rivayetler çok daha eskiye gitmeye başladı; yine 16. yüzyılda yaygın olan bir söylentiye göre, kahveyi ilk içen kişi Hz. Süleyman'dır. Süleyman yolculukları sırasında uğradığı bir şehirde şehrin sakinlerinin bilinmeyen bir hasta-

lığa yakalandığını görür ve Cebrail'in buyruğu üzerine Yemen'den gelen kahve çekirdeklerini kavurarak bundan hazırladığı içeceği hastalara verir. Bunu içen hastalar iyileşir.

Kahveyi ulu kişilere yakıştıran bu rivayetlerin yanında Halil Erdoğan Cengiz'in de kahvenin kahpeliğini anlatan bir hikâyesi var:

> "Geçmiş zamanlarda Yemen vilayetinde düşük ahlaklı bir kadın, erinlik anından öldüğü zamana değin utanç verici fiiller ile meşgul bulunmuş, pek çok öğüt verilmiş ise de kulak asmayarak o halde vefat etmiş; bu yüzden yıkanma ve gerekenlerin sağlanıp kefenlenmesi maddesi bilginler ve halk arasında haylice dedikodu ve tartışma konusu olmuş, nihayet, İslamiyet'in gerektirdiği şekilde yıkanıp kefenlenmesi uygun görülmeyerek olduğu şekliyle Hıristiyan mezarlığına gömülmüş; Hıristiyanlar dahi kabul etmeyerek, geceleyin bunun mezardan çıkarılarak toprağa atılmış olduğunu şeyhlerden bir zat keşf eyleyerek, derhal dervişlerden birini mahalline göndererek tekkesine getirip ve hemen yıkanıp techiz ve kefenlenmesinden sonra tekkenin içine gömdüğü; bir süre sonra evli olmadığı kişilerle cinsel ilişkide bulunmasıyla anılan kadının üreme organı üzerinden bir ağaç belirerek bir tür meyve ortaya çıkmış ve yukarıda sözü geçen şeyh anılan ağaçtan hasıl olan meyveleri kaynatıp yalnız suyunu içer olduğu; ve bir gün şeyhin işinin çıkmasından dolayı meyvenin kaynatılıp suyunu elde edilmesi işini dervişlerden birinin sorumluluğuna bırakarak ve sakın kaynar iken taşırmamağa dikkat eyle diye tekrar tekrar sıkıca tembih eyleyerek dervişin yanından gitmiş. Sözün kısası dervişin dahi ansızın bir manisi çıkmasından dolayı bakılamayıp taştığı anda şiddetli bir çığlık atıp: Eyvah! Zengin ve yoksul ve erkeklerin ve kadınların tiryakiliğine sebep oldun, diye hayli esef ettiği ve doğal olarak kadınlarda olan çekiciliğin, albeninin ve kahvede dahi bulunduğu... ve kahveye aslında kahpe yemişi denildiği ve kahvenin görünüşü ferce benzediğini doğruladığı ayrıntılarıyla beyan olunmayla, yeri gelmişken değersiz kullarının eserine dahi ilave kılınmıştır."

Kahve hakkındaki bu rivayetler; kahvenin yasaklandığı ve kahvehanelerin kapatıldığı, kahve içenlerin tütün ve içki içenlerle birlikte cezalandırıldığı dönemde haram fetvası veren ulema ve kahvenin içiminin tekrar serbest bırakılmasından sonra helal fetvası veren ulemanın kafa karışıklığı ile denk düşüyor. Ebussuûd Efendi haram fetvası vermiş fakat III. Murad ve I. Ahmed döneminde yasaklar etkisiz kal-

mış, 1623-1640 yılları arasında IV. Murad'ın idam cezası uygulamasıyla kişisel olarak ehl-i keyfin peşine düşmesiyle kahve de tütün ve alkolle birlikte tehlikeli madde olmuştur. Sonunda ulema, kahve pişirme tekniğini tam kavrayamadığı, çekirdeklerin kavrulmasının harama yol açıp açmadığı gibi teknik bir konuyla tartışmayı tatlıya bağladı. Hatta kahve sözcüğüyle Allah'ın adlarından Kavî'nin ebced hesabıyla 110 ettiğini ve bu nedenle ortadan kaldırılmasının mümkün olmadığını ileri sürenler de çıktı.

Kahvenin 1000 yıllarında İran'da çok nadir de olsa bilindiği, ünlü hekim İbn-i Sina'nın kahve içtiği söyleniyor. Ama kahvenin o zamanki adı şimdi de Habeşistan'da bilindiği adıyla "bunc"du. Araplarda bugün bildiğimiz kahve henüz tanınmıyorken, Arapça sözcük kahva şarap anlamını taşıyordu. Bugünkü kahve kendi anlamını ancak, önceleri Habeşistan'da, sonra da Yemen'de yetişen ilk kahve bitkileri gelmeye başladığında, yani 14. yüzyılda kazanmaya başladı.

Kahve Aden'de 1470, Kahire'de 1510, Mekke'de 1511, İstanbul'da 1517'de göründü. 1544'te İstanbul'da Tahtakale'de iki Suriyeli Arap ilk kahvehaneyi açtılar. Venedik'e 1615, Paris'e 1643, Londra'ya 1651'de girdi. Paris'te 1670, Viyana'da 1680'de ilk kahvehaneyi açanlar Ermeniler oldu. 1650'de kahvenin tıbbi özellikleri tartışılıyordu. Uyarıcı özelliğiyle bugün Amerikan kültürünün kapitalist temponun ihtiyacı olarak gördüğü kahve, 1700'lerde yükselen burjuvazi arasında yayıldı, hem de yeni kamusal mekân olan kahvehanenin doğmasında etkili oldu, ciddi, eşitlikçi toplanma mekânları yarattı (bkz. Kahvehane). Avrupalılar dünyanın çeşitli yerlerinde kahve plantasyonları kurdular, Cava'da daha 1712'de kahve tarımı başladı. Hollanda Cava ve Doğu Hint Adaları'nda, Fransa Antiller'de kahve yetiştirdi. İngiltere kralı II. Charles kahvehaneleri kapatmayı düşünürken çay, kahveyle arasındaki rekabeti kazandı. Plantasyon sahibi olmayan Almanya'da ise yasaklar ve vergiler devam ederken, yerli ürün bira tavsiye ediliyordu. İstanbul'da da kahve önce devlete ait dibeklerde dövülerek öyle satışa çıkarılmıştı. Kahveye nohut vb. katmamaları için dibekçilerin başına yeniçeri ustalarından dört kişi konulmaktaysa da, Reşad Ekrem Koçu'ya göre,

yeniçeriler kahve sahiplerini zorla uzaklaştırarak nohut katar ve aradaki farkın kârını dibekçilerle bölüşürlerdi.

Karacaoğlan kahveyi "ağalar beyler içerler" diye tanımlarken, Koç Köroğlu üç huyuyla tanınırdı: Birinci huyu, biri yerinden kalkarsa yerine oturur, ikincisi, yemekte önce pilav yer ve sonuncusu, kahveyi kaynar halde içer, bir dikişte bitirir. Kahve uzun zaman pahalı bir keyif maddesiydi. Bu durum Anadolu'da ve genel olarak Ortadoğu'da, özellikle yalıtılmış kırsal kesim kahvehanelerinde belki hiç kahve pişirilmemiş olmasıyla da belgelenir. Güney Doğu Anadolu'da ise "mırra" törensel bir içecektir.

Türkiye'nin en yaşlı şirketleri arasında kuruluşu 1871'e uzanan Kurukahveci Mehmet Efendi Mahdumları bulunur. Fakat Anadolu'da kahve ekimiyle ilgili çalışmalar başarılı olmamıştır. İkinci Dünya Savaşı koşulları içinde kahve 1941'de Tekel kapsamı içine alınarak dağıtımı bayiler eliyle yapılmış, ilk kez 1727'de kahve tarımına başlayan ve dünya kahve ihracatçılarının başında gelen Brezilya'dan kahve ithal edilmeye başlanmıştır. Ama kahve tiryakilerini en fazla etkileyen 1974 ekonomi kriziydi. Kahve pahalandı ve karaborsaya düştü. 1976 Mayıs'ında kilosunu 50 liradan 65'e çıkaran zam kabul edildi. 2 Şubat 1977'de çekirdek kahvenin kilosu 100 liraydı. 1978'de Brezilya'dan yapılan ithalat artırılarak 210 liraya çıkan fiyat 170 liraya düşürüldü. İthalat rejimi düzenlemeleri sırasında kahveden alınan vergi yüzde 40'tan yüzde 30'a düşürülerek tiryakiler rahatlatıldı. İthalat fonunun 500 dolardan 100 dolara indirilmesi ise 1989 yılını bulacaktı.

Klasik kahve fincanı bugünkülerden küçük ve kulpsuzdur. Kâğıt gibi incecik fincan, ısıdan tiryakiyi korumak için "zarf" denilen özel kapların içine konulur. Kahvenin çekirdeğinin evde kavrulup çekildiği, mangal ateşinde ağır ağır pişirildiği, "zaman" sorunu olmayan günler geride kaldı, şimdi İstanbul ve Ankara'da yalnız kahve yapan lüks dükkânlar açılmaya başlandı. Ama artık bir yerde kahve ısmarlarken "Türk kahvesi" diye özel olarak belirtmek gerekiyor, olağanı neskafe kabul ediliyor. İşin cilvesi, Yunanistan'da da Türk kahvesi denmemesi isteniyor, Yunan kahvesi demek gerekiyor.

Neskafe

Nestlé şirketinin 1980'lerde Türkiye'ye soktuğu ve halkın neskafe (Nescafé), diğer şirketlerin Türk kahvesinden ayırt etmek için "hazır kahve" adını verdikleri Batı tarzı kahve, pratikliği kadar statü göstergesi olması nedeniyle de hızla yayıldı. Kahvenin uyarıcı niteliğiyle saatli yaşam temposu arasındaki uyum, Türk kahvesinin gerektirdiği zaman, sohbet ve törensellikle gerçekleşemiyordu. Herkesin kişilik sınırlarının tanımlanmış olduğu modern iş ilişkileri, Batılı kahvenin tekniği ve aksesuvarıyla da uyum içindeydi. Kupasını herkes kişiliğini yansıtır biçimde seçebilir, süt, krema veya şirketlerin önerdiği biçimiyle "cafe-mate" tercihini yapabilirdi. Eski rakı kadehleri, çay bardakları ve kahve fincanlarının küçüklüğü düşünüldüğünde ve Paşabahçe'nin son çıkardığı kallavi çay bardaklarının gördüğü rağbet de hesaba katıldığında, kupanın gerçekten zamana uyan bir hikmeti olmalı.

Tütün

Mısır'ın ünlü mumyası, İÖ 1300'den kalma II. Ramses 1979'da Paris'te bilim adamlarınca incelendiğinde birçok bitkiyle doldurulmuş bağırsaklarında kıyılmış tütün yaprakları da bulundu. Eski Mısır'da tütün içilmediği bilinse de, bu buluş tütün bitkisinin varlığını kanıtlıyordu. Ama tütünü ilk tüttürenler Kızılderililerdi ve beyazların ilk kez Amerika'da karşılaştıkları koka gibi, törensellik atfettikleri bu bitkinin esiri olmuş değillerdi.

1492 yılı Kasım ayında Küba'ya yaklaşan Kristof Kolomb'un gemisinde Rodrigo de Jerez adlı bir İspanyol Yahudisi de vardı. Yahudilerin İspanya'dan sürgün edildiği bu yılda Rodrigo gemiye İbranice, Arapça, Keldanice bildiği için alınmıştı, çünkü (Hindistan sanılan) ada halkından bu kadim dillerden hiç olmazsa birini bilenin çıkacağı umuluyordu. Jerez yurduna döndüğünde ağzından burnundan duman çıkıyordu. İlk tütün tiryakisi beyaz adam, içine şeytan girdiği suçlamasıyla hapsedildi ve tütün tanınana kadar hapiste kaldı.

Tütün bilimsel adı *Nicotiana tabacum*'un tabacum kısmını Orta Amerika Tabago Adası ya da Yucatán'ın tütün bölgeleri Tabaco ve

"Tütün zahirde güzel bir kıza benzer, hakikatde korkunç bir heyûlâdır," Resimli Ay, *1928*.

Tabasco'dan almıştır. Nicotiana ise Fransa'nın Portekiz elçisi Jean Nicot'nun (1530-1600) adından gelir; tütünü 1560'larda Fransa'ya getiren odur.

Tütün önce süs bitkisi olarak bahçelere ekildi, sonra öksürük, astım, baş ağrısı, kusma, aybaşı ağrılarına iyi geldiği iddia edildi. Doktorlar tütün yetiştiriyordu, hatta Vatikan'ın bahçesine de dikilmişti.

1586'da Virginia kolonisinde bir buçuk yıl yaşam mücadelesi veren göçmenler pes edip İngiltere'ye döndüler. "Fena halde kokan buhardan başka bir şey olmayan tütün dumanını eğlence ve sağlıklarını sürdürebilmek için büyük bir şevkle çeken ve ağız ve burunlarından tekrar dışarı üfleyen" göçmenler tütünü hızla yaydılar. Ama tütün pahalıydı. Pipoyla içiliyor ve "tabagieen" denilen bir tür birahanede pipolar elden ele dolaşıyordu. Ceviz kabuğunu oyup kamış takanlar da

vardı, gümüşten pipo yaptıranlar da. Zengin gençler için pipo içmek, dans etmek, ata binmek, kâğıt oynamak gibi bilinmesi gereken meziyetlerden biri olmuştu. Tütün içmesi öğreniliyor, dumanından halkalar yapılıp savruluyordu.

Tütünün paraları havaya savurmak olduğu tartışması başladı. 1605 yılında Oxford Üniversitesi'nde kralın da katıldığı felsefi bir toplantı düzenlendi. Kral kendisi de söz aldı ve tütünün medeni ülkelerde bulunmadığını, barbarlara özgü olduğunu savundu. Üniversite profesörlerinden Doktor Cheynell ise ağzında piposuyla kürsüye çıkarak, kahkahalar arasında tütünün yararlarını anlattı.

1619'da tütün ekimi yasaklandı. Virginia'da altın bulamayıp tütün yetiştirmeye başlayan göçmenler, kralın İspanyollarla işbirliği yaptığını düşünmeye başlıyor, tütün taşıyan İspanyol gemileri yağmalanıp ganimet İngiltere'de satılıyordu. 1625'te yeni kral ithal tütünden vergi alma yolunu seçti. 1643'te tütün tekeli ihaleye çıkarılarak ekimi serbest bırakıldı ve vergiler arttırıldı.

Tütün İtalya'ya 1615'te girdi ve Venedik'te 1622'de olmak üzere şehir devletlerinde vergiye bağlandı. Otuz Yıl Savaşları tütünün yayılmasında büyük etken oldu. İsveçliler tütünü 1630'da savaşa katılarak öğrendiler. Savaşın sonunda "Bir kısmı tütünü içer, bir kısmı yer, bazıları burnuna çeker, kulağına sokana tesadüf etmediğime hayret ediyorum... Her biri onu niçin kullandığını ve niye kendisine iyi geldiğini söylemeyi iyi bilir. Bir kısmının gözlerine kuvvet verir, diğerinin dimağını açar, diş ağrısını, kulak uğultusunu def eder, uykusuzluğu, susuzluğu önler..." diye yazan Alman yazar Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen tütünün ne derece yayıldığına tanıklık ediyordu.

Fakat savaştan sonra yasak dönemi geldi. Alman şehirlerinin çoğunda tütün yasaklandı. Eczane dışında satışına ve serbestçe kullanılmasına cezalar getirildi. Yasak 1634'te Rusya'ya girdi; tütün içenlerin burnu yarılıyor, kırbaçlanıyorlar, mallarına el konuyordu.

Tütünü Osmanlı topraklarına Cenevizli tüccarlar getirdi. Kısa sürede herkes çubuk sahibi oldu. Tütün düşmanı IV. Murad'ın İran seferiyle tütün bu ülkeye de girdi. Şah da tütün içmenin cezasını idam olarak belirledi. Portekizliler tütünü Hindistan, Filipinler, Çin ve Japonya'ya taşımışlardı. Yasaklamalar da başladı. Tütün Çin'e 1567'de girdi, 1641'de yasaklandı. Fakat 1644 Mançu işgalinden sonra yasak

unutuldu. Japonya tütünle 1596'da tanıştı, yasak 1607'de geldi ve 1625'te pirinç ve sebze yetiştirilen yerler dışında ekimi serbest bırakıldı. 1630'a gelindiğinde misafire tütün ikram etmemek ayıp sayılmaya başlanmıştı.

İtalya'da tütünün günah olup olmadığı tartışıldı. Papazlar kürsüde tütün içiyorlar, ayin boyunca cemaat aksırıp tıksırıyordu. 1642'de papalık tütün içmeyi yasakladı. Fakat bu yasağın, bu konuda soru soran Seville kiliseleri için olduğu söylendi. 1650'de ikinci yasak kararı geldi; bunun da St. Pierre Kilisesi için getirilmiş olduğu savunuldu. İtalya'da günah ve yasak tartışmaları 1655'te tütün tekeli şarap tekeliyle birlikte ihaleye çıkarılana kadar devam etti.

Tütün tekellerinin kurulmasıyla yasaklar kalkmaya başladı. Büyük Petro İngiltere'de tütüne alışmıştı, din adamlarının günah kararına karşı zevkle tütün içiyordu; 1698'de İngiltere ile tütün anlaşması yaptı ve tekel hakkını Mençikov'a verdi. Alman devletleri dışında tütün artık serbestti. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, 1687 yılında hazine sıkıntı içinde olduğundan içki emanetinin yeniden kurulduğunu, meyhanelerin açıldığını ve tütüne de izin çıkarılarak gümrük konduğunu yazar. Tütüncülerin esnaf loncası halinde örgütlenmesi de 1725 yılında olmuştur. Bu dönemde yeni bir moda başladı. Soylular artık pipo içmiyor, enfiye çekiyorlardı. Dumanı başkasının yüzüne gözüne üflemek artık ayıp olmuştu. Osmanlı üst sınıfları da enfiyeye başlamıştı, yolda birbirine rastlayan tiryakiler hemen enfiye kutularını çıkarıp ikram ediyorlar, buna da "kaldırım sohbeti" deniyordu. Esrarı kabaktan içmeye alışkın Ortadoğulular ise bu yöntemi geliştirerek nargile içmeye başlamışlardı.

18. yüzyılın sonuna doğru Amerika'dan puro alışkanlığı geldi. İspanya'dan İngiltere ve Fransa'ya yayılışı yine savaş yoluyla oldu. 1788'de Hamburg'da ilk puro fabrikası İspanya örneğine göre kuruldu. Napoléon seferleri ise Avrupa'da tütünün girmediği yer bırakmadı. Savaştan sonra Almanya'da yine tütün yasakları konuldu. 1830 Devrimi'nde talepler arasında tütünün serbest bırakılması da vardı. Tütün içmek devrimcilikle özdeşleşmişti. Almanya'da tütün içme yasağının kaldırılmasında İtalya-Avusturya mücadelesi de etken oldu. İtalyan milliyetçiler tütün boykotu uyguluyor, tütün içeni Avusturya casusu ilan ediyorlardı. 1847'de İtalyanlarla Avusturya askerleri ara-

sında çatışmalar başladı. Bütün Avrupa'yı saran 1848 Devrimi tütün özgürlüğünü de getirdi. 25 Mart 1848'de Berlin'de "şehir merkezinde ve civar sokaklarda, yangın tehlikesi olmayan yerlerde" tütün içme yasağı kaldırıldı.

1853 Kırım Savaşı sigaranın yayılmasında en büyük etken oldu. Sigara İspanya'ya Brezilya'dan gelmiş, 1844'te Fransa'da üretimi başlamıştı. Kırım'da İngiltere, Fransa, Osmanlı orduları ilk kez bu çapta sigara tüketilen bir ortam yarattılar. Savaştan sonra sigara alışkanlığı yayıldı ve birçok devlet puroyla rekabet edebilmek için iyi tütün ve sigara kâğıdı kullanımına özen göstermeye başladı. Birinci Dünya Savaşı başladığında sigara birincil asker ihtiyaçları arasına girmişti.

Tütünün yüz yıl arayla pipo, enfiye, puro ve nihayet sigara evrelerinden geçişi tütün kullanımının benimsendiği toplum katmanlarıyla ilgiliydi. Tütün ilk kez pipoyla öğrenilmişti. Pipo içmek bol dumanlı, bol araç.gereç ve zaman gerektiren bir uğraştı. Kadınların tütün kullanmasının söz konusu olmadığı bu dönemde, erkeklerin buluştuklarında pipo içmeleri için ayrı salonlar gerekiyordu. Piponun bu aristokratik koşulları nedeniyle puro 19. yüzyılda halkın seçeneği olarak yayıldı. Ama ne öğrenci beş dakika teneffüste tuvalette puro içebilir, ne de makine başındaki işçi purosunun külünü ne zaman dökeceğini kollayabilir. Sigara, tütün bu kesimlere yayılmaya başladığında imdada yetişti. Bunların ara biçimleri enfiye ve ağızlıktı. Üst sınıfların tercih ettiği enfiye, pipo kadar donanım ve titizlik gerektiriyordu, en önemli özelliği hanımlarla birlikte içilebilmesi ve mekân sorununu aşabilmesiydi. Enfiye kutusu, yelpaze ve mendil süslü aristokratlara yakışıyordu. Sonunda dört biçimi de seçme olanağı doğduğunda, sigara altı yedi dakikalık bir soluklanma fırsatı sağlamasıyla kitlelerin, puro işadamlarının, pipo ise kişisel özelliklere sahip olma iddiasını barındıran kişilerin, sanatçıların simgesi oldu. Kadınların pipo veya puro içmeleri bugün bile tuhaf karşılanan bir görüntü iken, uzun süre ağızlık, bir kadının görüntüsüyle ilgilenmesi, kendisine yakışanı bilip seçmesinin simgesi, sigara ile pipo arası bir seçkinliği temsil görevini yürüttü. Kadınlar gibi, fiyakalarına düşkün olmak zorunda olan kabadayılar da ağızlığı bu nedenle sevdiler.

Fakat bugünkü sigara paketine ulaşmak, hele Türkiye'de hiç kolay olmadı. Osmanlı devleti, topraklarında yetişen tütünün gelirini dış

borçlarına karşılık olarak 1883 yılında kurulan Müşterek Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, yani halkın bildiği adla Reji İdaresi'ne bıraktı. Osmanlı toprakları içinde tütün tekeline sahip olan Reji, tütünün fiyatlandırılmasından tartımına, depolanmasına kadar her aşamayı kendine yontar bir tutum sergilerken, köylünün kendi tüketimi için tütün ayırmasına bile göz yummuyordu. Reji'nin uygulamaları kaçakçılığa yol açtığında, Osmanlı Devleti bu tekele kendi kolluk gücünü oluşturma yetkisi tanıdı ve kolcularla ayıngacılar (tütün kaçakçıları) arasında süren kovalamaca on binlerce cana mal oldu.

Tütün, Saatli, Anahtarlı vb. markalar altında ve ikramiyeli 25 dirhemlik paketler halinde satılıyordu. Hacı Şeyhoğlu Ahmet Kemal, 1905'te yetmiş sekiz yaşında ölen, yani sigara öncesi dönemi gören dostu Halil Efendi'den nakleder:

> "Bir gün tütüncüye gittim. Her günkü gibi on para ile tütün kesemi uzattım. Tütüncü: 'Halil Efendi, bugünden itibaren bandrol kondu, paket içinde satılacak, paketi 30 para amma ikramiyesi var. Belki bedava içersin,' dedi. Ben hiddetlendim, 'Görmeden alınan tütün nasıl içilir,' dedim. Tütüncü, istersen beş para daha ver paketi kesip yarısını vereyim deyince 12,5 dirhem tütünü 0,375 santime almak çok ağır geldi. Bunun üzerine öfkelendim, otuz senedir geceli gündüzlü içtiğim tütünü o anda terk ettim."

Tütün tezgâhlara bohça bohça yayılır ve "Amasya bamyası" gibi kepenklere asılırmış. Kalın kıyım, ince kıyım, civan perçemi, ovalama, kasap gibi kıyım türleri varmış. Tütünün sarıldığı kâğıt da böylece yan sektör haline gelmiş. 1857'de İzmir'de Atnaşola Biraderler defter, kese kâğıdı yanında sigara kâğıdı da üretmeye başlamışlar. Nikolaki Seferoğlu ise niyetli, manili sigara kâğıdı üreticiliğiyle başlayan iş yaşamını büyük bir servetle kapatmasıyla dönemin ünlüleri arasına girenlerden. 1914 yılında Sigara Kâğıtçı Esnaf Cemiyeti de kurulmuş. Sigara kâğıdı üretimi vakıf ve derneklere tanınan imtiyazlarla taşraya yayıldığı için bugün bu ufak kâğıtlar toplumsal tarihin önemli tanıklıkları arasında yer alıyorlar. Yakın yıllara kadar ihtiyarlar paket sigaraya itibar etmeyip kaçak tütün içtiklerinden kâğıt ihtiyaçları da kaçak sağlanıyordu. Kendi kişiliklerine göre seçtikleri tabakalarında ser-

gilenen işçilik ve sanat ise son dönem Osmanlı küçük üretiminin nadide örnekleriydi.

İttihatçılar Reji tekeline son veremediler, dış borç alabilmek için yine Reji'ye başvurmak ve imtiyaz süresini uzatmak zorunda kaldılar. Reji'yi kaldıran Cumhuriyet oldu ama tütün tekel konusu olmaya dolayısıyla kaçak konusu olmaya ve can almaya devam etti.

Cumhuriyet'in yirminci yılında Şükrü Saraçoğlu, "İki geniş gelir kaynağımız gümrük ve inhisarlardır. Bunların her ikisinde de sarsıntılara meydan vermeden halkı ve devleti memnun edici ıslahat yolundayız," diyordu. İdare elindeki 1885 yılında kurulan ve 1994 yılına kadar çalışan Cibali Sigara Fabrikası'na yenilerini katarak, Tütün Islah Enstitüsü kurarak ve tüketicinin ihtiyacına yönelik yeni tarz ve biçimlerde ürünler hazırlayarak hizmet vermeye çalışıyordu. Örneğin, o zamanın anlayışına göre beş yüzlük veya onluk paketlerde sigara satılırken, paket alamayanlar için İkiz adıyla açık olarak ikisi bir arada satılan sigaralar hazırlanıyordu.

1935 yılında teneke kutuda satılan Gazi sigarasının ambalajı ve adı değiştirilerek Samsun adıyla piyasaya verildi. İlk filtreli sigara da 1959 yılında 300 kuruşa satışa çıkarılan Samsun oldu. Filtreli Samsun üretilmeye başlandığında, "Filtreli sigaralar kötü vasıflı nikotin ve katranı fazla, sıhhat için zararlı tütünlerden imal olunuyor. Türk tütünlerinde ise ... süzülmeyi icap ettiren bir varlığın mevcudiyetine hiç kimse inanmaz," denilerek itirazlarla karşılanıyordu. Gerçekten de bu dönemde Türk tütünü dünyaca ün kazanmıştı. Ahmet Mithat Avrupa tütünlerinin kötülüğünü şöyle anlatıyordu:

> "Hele o Avrupa'nın sert ve fena kokulu tütünleri yalnız Avrupalı kadınların nazik sadrlarına ve hassas midelerine değil a! bizim gibi tütün alışkanlığı olan erkeklerin bile midesine, sadrına fena tesir eder."

ABD'de bir tütün ithalatçısı, Fuad Mehmet'e şunları anlatmıştı (Fuad Mehmet, *Amerika'da Türkler ve Gördüklerim*, İstanbul, 1925):

> "On beş seneden beri sizin tütünlerinizle meşgulüm. Harb-i Umumi'de tütünlerinizi almak imkânı kalmadığından müşterilerimize tütün beğendirmekte çok müşkilat çektik. Türk tütünlerine müşabih tütün yetiştirmek üzere birçok kı-

talarda tecrübeler yaptık. Fakat muvaffak olamadık. Yalnız Kore'de yaptığımız tecrübeler bize ümid vermişti. Lakin bunların da nefaseti sizin tütünleriniz kadar değildi. Müşterilerimiz bunu pek güzel takdir ediyorlardı. Amerika, tütünleriniz için çok ve geniş ihracat mahallidir."

1961'de mentollü Çamlıca ve 1969'da Samsun'un rakibi Maltepe piyasaya verildi. Uzun filtreli ilk sigara olarak da 23 Ekim 1971'de uzun Maltepe çıkarıldı. Tekel Meclis, Subay, Astsubay, Asker, Köylü, Birinci adlarıyla birçok kesim için sigara üretiyordu. Örneğin, Kulüp bitirimlerin, Birinci solcuların sigarasıydı. Her şeyin siyasallaştığı 1970'li yıllarda, 1976 yılında Maltepe paket deseninde yapılan değişiklikten sonra paket üstünde Nazi gamalı haçı bulunduğu, Bahar paketinin deseninin ise Mao'nun yüzü olduğu dedikoduları yayılmıştı.

Filtresiz sigaralar 1970'li yıllara kadar önemini korudu. Tekel 1977 yılında Yeni Harman'ın üretimine son verdi. Bu yıllar sigara kaçakçılığının başladığı ve "tombalacılık"ın önemli bir sokak mesleği haline geldiği yıllar oldu. Yılda tüketilen 3,5 milyar paketin 1 milyarının kaçak Amerikan sigarası olduğu 1975 yılında 6 milyar liralık dövizin kaçırılması söz konusuydu. Tütün üreticisi ülkede kaçak sigaralar her sokakta satılırken, sigara bulunmaz olmuş, Bulgaristan'da fason sigara yaptırılmak zorunda kalınmış, "hakiki" Samsun tezgâh altına inmişti. Sonuçta ülkeye yabancı sigaranın ve tütünün girmesine yasal izin verildi. 1984'te yabancı sigara ithali başladı, 1986'da tekel kaldırıldı, 1988'de Tekel, "Dünyaca ünlü Türk ve Amerikan tütünlerinden üretilen" Tekel 2000'i (1.700 liraya) piyasaya verdi. Philip Morris ortaklığı 1992'de üretime başladı.

Tekel, enfiye, tömbeki ihtiyacını da karşılıyordu. 1933'te puro da üretilmesi kararlaştırıldı ve anlayanlarca halen çok beğenilen Pazar tütününden üretilen Tekel purolarının üretimine Havana'dan getirilen 22 kg tütünle başlandı; bu tütünle dört bin puro üretilerek piyasaya verildi.

Sigara 70'li yılların sonuna kadar, esasta sağlık değil terbiye konusu olarak ailede huzursuzluk yaratırdı; en büyük ayıplardan biri, büyümüş gibi sigara içmek ve hele bunu büyüklerin yanında yapmaya kalkışmaktı. Böylece eskiden sokakta amca ve teyzelerin de gençlerin sigarasına müdahale hakkı oluyordu. Bütün İstanbul güzellemelerine

karşılık İstanbul halkını beğenmeyip ağzına geleni söyleyen yani muhakkak okunması gereken ama yazarının adını bilemediğimiz ve bugüne 1720 tarihli elyazması bir nüshası kalan ve Hayati Develi'nin tanıtıp *Risâle-i Garîbe* adını verdiği metinden, İstanbul'da kayıkla giderken Sinan Paşa Köşkü'nü geçmeden "duhan" (Farsça, duman) içmenin çok ayıplandığını görüyoruz. Çünkü bu köşkten sonra Topkapı Sarayı geçilmiş oluyordu yani artık Saray'dan görülme imkânı yoktu.

Olağan yaşam akışının sağlıksız olduğu kabul edilen kapitalist yaşam biçiminde "sağlıklı yaşam" sürmek için ek çaba gösterilmesi gerektiği benimsenince, işyerinde insanın aklını başına getiren kahveye izin veren sistem, çalışanlarının sigarasının dumanına boğulup dalıp gitmesine, yani kendisine sigara içimlik zaman ayırmasına engel olmanın kuramsal temelini yakalamış oldu: Sigara sağlığa zararlıydı. Bundan sonra kovalamaca başladı, 17. yüzyıldan beri kazanılan mevziler teker teker kaybedildi ve sigara içilmesine izin verilen kamusal mekânlar gittikçe daraltıldı. Türkiye'de de sigara paketlerine uyarılar yazılmasıyla başlayan kampanya, 1996'da çıkarılan reklam ve kapalı yerlerde sigara içme yasağı getiren yasayla mühürlendi. Halkımızın bu uygulamaya karşı tepkisi bakkaldan "öldüreninden" istemek iken, 3 Ocak 2008'de çıkartılan 5727 nolu kanunla, okul, dershane ve kursların açık alanları ile lokanta, kahvehane, kafeterya ve birahane gibi yerlerde, taksi hizmeti verenler dahil olmak üzere, karayolu, demiryolu, denizyolu ve havayolu toplu taşıma araçlarında da sigara içme yasağı getirildi. Yaşamımıza sigara yasağına bütünüyle uyulduğu gibi yeni bir sahtecilik egemen kılınırken, "temiz yaşam" sahteciliği, televizyonlarda gösterilen filmlerde, gerçeğin nasıl olduğunun yansıtılması bir yana, her türlü melaneti yapabilir ama sağlığına önem vermemek gibi bir ayıbı var anlamına gelecek biçimde içilen sigaraların üstünün kapatılmasıyla katmerlendi.

Ölümünden sonra bilgisayarında bulunan yazısında Halil Erdoğan Cengiz (1934-1993) şunları söylüyordu:

> "Üç yıl önce ortaya çıkan kimi sağlık sorunları son bir yıldır iyice üzerime abandı; (...) belâların büyükleri, kırk beş yılı aşkın süredir gece gündüz yanımdan hiç ayrılmayan, nefes darlığı, öksürük gibi külfetlerini bile benden uzak tutmaya özen gösterdiği izlenimini bırakan yâr-ı kadîmim tütünden kay-

naklandı. Yıllar yılı ben onu yaktım, şimdi de o beni yakıyor, ödeşiyoruz. Bu satırları da tütünden şikâyet etmek için yazmadım. Amacım, dostları uyarmak: Sigara içmenin bedelini ödemek tasavvur edilebildiğinden de güç bir iş. Söylemedi demesinler..."

Ağızlık, Çubuk, Pipo

Ağızlık kemik ve kehribardan yapılır, ahşapta yasemin, kiraz, pelesenkağacı yeğlenir. Kuka, fildişi hatta yeşimden yapılan pahalı ağızlıklar da var. Tek parçalısına "som" veya "yekpare", iki parçalısına "geçme" denir. Ağza giren ucu "başlık", sigaranın takıldığı ucu "etek". Bazısının başlığına dişle tutulabilmesi için çentik atılır, bunlara da "damaklı ağızlık" denir.

Çubuk, ortası delik, tek ya da çok parçalı bir gövdenin ucuna oturmuş, lüle adlı, içine tütün konulan bir başlığı bulunan uzun ağızlıktır. Çubuklar 30 santimden 2,5 metreye kadar değişen boylarda yapılmıştır. Kışın kiraz, yazın yasemin ağacından çubuklar tercih edilir; sahibinin zenginliğine göre imamesi kehribar, gövdesi elmas, yakut süslü çubuklar da vardır.

Konaklarda çubukçu ve ateşçiler çalışır. Çubuk içecek olanlar, ev sahibinin zenginliğine göre ahşap veya değişik metallerden yapılmış düz bir tabla olan "takatuka"nın çevresine otururlar, omzunda her konuk için ayrı çubuk taşıyan çubukçubaşı gelir ve diğer çubukları yerinden oynatmadan çubuğun imamesini konuğun ağzına uzatarak takatuka üstüne yerleştirir. Bu sırada ateşçiler, içinde fındık ateşi denilen, köz halinde küçücük kömürler bulunan küçük bir mangalla gelir, lülelere ateş yerleştirirler. Elbette çubuğa kahveler de eşlik eder.

Çubuk devletin en üst katında, sadrazamın bulunduğu toplantılarda da eksik edilmemiştir. Hatta bu toplantılardan "çubuk sürme" terimi de çıkmıştır. Minderlere, sadrazamın karşısına şeyhülislam gelecek biçimde, rical rütbesine göre oturur ve çubuklar yakılıp görüşmelere başlanılır. İşte görüşmeler sırasında sözünü dinletemeyip canı sıkılan biri olursa, çubuğunu sürerek dışarı çıkar, "infial" halini anlatan bu hale çubuk sürme denir.

Tütün her yerde önce çubuk-pipo benzeri aletlerle içilmiştir. Osmanlı ise çubuğu özellikle sevmiş, oturma biçimi bağdaş kurma oldu-

ğu için daha uzun çubuklarla keyfine keyif katmıştır. Tütün ev veya kahve dışında, açık havada veya yürürken içilmeye başlandığında, çubuk ve piponun yerini puro ve sigara alacaktır.

Piponun ortaya çıkışı tütünden çok öncedir, hatta piponun tarihinin insanlık tarihi kadar eski olduğu bile söylenebilir, çünkü tarihöncesi döneme ait birçok arkeolojik kazıda demir cevheri veya pişirilmiş kilden yapılmış pipolar bulunmuştur. Ahşap pipoya rastlanmamasının nedeni ahşabın dayanıksızlığı olabilir. Bu pipoların bir bölümü tütsü kabı ve buhurdan, bir bölümü de, halen Okyanus adalarında devam eden, çeşitli otların tütün gibi içilmesi amacıyla kullanılmış gerçek pipolardır. Bugüne kadar bulunmuş olan en eski pipo, Kuzey Amerika'da gün ışığına çıkarılmıştır ve İÖ 5000-6000 yıllarına tarihlendirilmektedir.

Modern yani bugünkü biçime benzeyen ve tütün içilen pipoların tarihi Jean Nicot'ya dayandırılsa da, ilk pipoların Avrupa'ya Latin Amerika'dan İspanyol ve Portekizli denizciler tarafından yerlilerden alınıp getirildiği daha akla yakın gelmektedir. 16. yüzyıl sonlarına gelindiğinde pipo Avrupa'da iyice yaygınlaşmış, Hollanda, İngiltere, Prusya'da pipo yapımına başlanmıştır. Modern anlamda pipo yapımı ve tütün kesiminin öncüsü olan Fransa'ya ise pipo biraz daha geç girmiştir. XIV. Louis'nin ordularının fethettikleri topraklarda pipoyla tanışmasından sonra, pipo Fransa'da askerler ve halk arasında popüler olmuş, Louis askerlere tütün tayını tahsis edip, her askerin pipo ve gerekli avadanlıkları (çakmaktaşı, pipo kaşığı vb.) taşıması zorunluluğunu getirmiştir.

Piponun halk arasında entel veya snop işi olarak görüldüğü doğruysa da, dünya tiryakilerinin gözbebeği lületaşı pipolar Anadolu'da üretilmektedir. Topraktan çıkarıldığında çok yumuşak, dolayısıyla işlenmeye çok uygun olan, biçim verilmesinden kısa bir süre sonra sütbeyaz bir renkte sertleşip hafifleyen ve gözenekli yapısından dolayı çok emici bir özelliğe sahip olan lületaşı yalnızca Anadolu topraklarında bulunur. Bu özelliği yüzyıllardır bilindiğinden "lûle" yani ağızlık, boru anlamındaki bu adı almıştır. 19. yüzyıl başlarında Avusturyalı tüccarlar tarafından "keşfedilip" pipo yapımında kullanılmaya başlanmıştır ve birçok Avrupa dilinde Avusturyalılardan alınan, denizköpüğü anlamına gelen "Meerschaum" sözcüğü kullanılmaktadır.

Lületaşının bu adı esinleyen özelliği, kullanıldığı sürece, farklı süzme niteliğinden dolayı her yerinin farklı biçimde renk değişimine uğraması ve renk armonisi yaratmasıdır. Ayrıca lületaşının, yüksek soğurma özelliğiyle, içene ahşap pipolardaki gibi tahta tadı vermemesi nedeniyle tiryakilerce bu kadar tutulduğu da unutulmamalıdır.

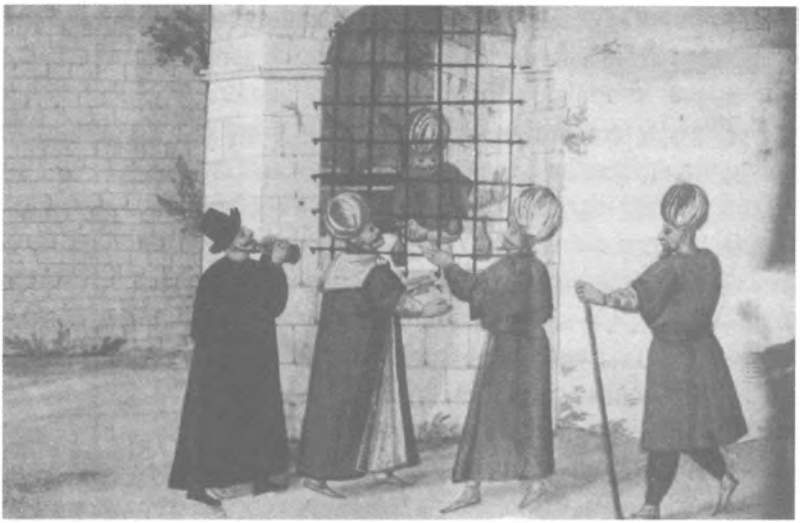
Pipo gördüğü ilgiye karşın Fransa sarayına girememiş, Fransız aristokrasisi enfiyeyi tütüne tercih etmiştir. Prusya soyluları ise tütün ve pipoyu daima sevmişlerdir. I. Friedrich Wilhelm yönetim kurulu toplantılarında sürekli pipo içilmesinin temel kural olduğu "Tobakscollegium" adında bir tütün akademisi bile kurmuş ve başına geçmiştir. Ama pipo 17.-18. yüzyıl süresince yayılıp sokağa çıkmasına ve gündelik hayata yerleşmesine karşın, aristokratik mekânlara, diplomatik resepsiyonlara bir türlü giremedi. Piponun bu mekânları fethi 20. yüzyılda olacak, ancak artık halkın tütün zevkini paketlenmiş sigara karşılarken pipo sanatçı ve bilim adamlarına özgü kalacaktır.

İçki

Alkolikler, akşamcılar, tektekçiler, burnuna içenler... İçki halen adabını koruyor. Her sınıfın kendi içkisi ve mekânı bulunması da adabın ne kadar önemsendiğini, titizlikle korunduğunu gösteriyor. Ismarlaması, sofrası, ikramı, kadehiyle donanımı, içme sırası ve şerefe âdeti, ortak ve sınıfsal öğeleriyle içki kültürünü belirlemeye devam ediyor.

Bu âdetler direncini korurken, içki değişiyor. İçkideki dönüm noktasını mayalanmış içkilerden ispirtolu içkilere geçiş oluşturur. Şarap, bira gibi mayalanmış içkilerin alkol derecesi, ötekilerden on kat düşük. Yani şarap ve biradan cin, viski, konyak ve rakıya geçiş, çok daha kısa sürede çok daha fazla sarhoş olmak anlamına geliyor.

Güney Avrupa'da şarap, Kuzeyde bira, modern zamanlara kadar evlerde üretilen ve ciddi beslenme yolu olarak görülen içkiler. Alman köylüsü biranın çorbasını yapıp içerdi. Bu içkilerin tarihi, hasat zamanı törenlerine, Dionysos türü ayinlere kadar gider ve içki kutsanır. İspirtolu içkiler ise, esrar gibi, ilaç niyetine kullanılırken, Sanayi Devrimi'yle birlikte yeni sınıfın tutkusu haline geldi. Mesai saatlerinin kesinlik kazanması, birdenbire kalabalıklaşan şehirlerde başka toplumsallaşma olanağının kalmayışı, işsizler ordusunun büyüklüğü yanında

İçki dükkânı, Landesbibliothek und Murhardsche Bibliothek, *Kassel, 1580 (M. And,* Istanbul 16th Century*).*

kadın ve çocuk emeğinin yeğlenmesi, tarımdan, yani doğa içinde, kendi cemaatiyle birlikte yaşayarak üretimini ve içkisini yapma geleneğinden sürülen erkekleri, meyhanelerin müdavimi yaptı. Artık akraba ve dostlarla, her kutlama vesilesiyle toplanıp, kendi sofrasında bütün gün içmek, halen düğün vb. gibi özel günlerde taklidi yapıldığı gibi, mümkün değilken, ücretli şehir yaşamının belirlediği çevre ve koşullarda ve hızda içmek gerekiyordu. Vahşi kapitalizm dönemi kapanırken, yeni sınıflar, kökleri çok eskilere giden ritüellerden devraldıklarını yeni alkol dereceleriyle kaynaştırıp ehlileştiler.

Alkolün (Arapça "el-kuhl"; bkz. Sürme; Parfüm) 9.-10. yüzyıllarda Müslüman Ortadoğu'da elde edildiği tarihi kayıtlara geçmişse de, içkinin ilk nerede damıtıldığı tartışmalıdır. Avrupa'da İtalya'nın kimyasal araştırmalarıyla ünlü Salerno tıp okulunda 1100 yılında, Çin'de veya Sasaniler döneminden kalma bilgilere göre ikisinin arasında bulunan İran'da ilk ispirtolu içki üretilmiş olabilir. *Aqua vitae* (yaşam suyu) adıyla ilaç olarak kalan alkol, 15. yüzyıldan itibaren içki olarak içilmeye başlanmış, Fransa'da damıtma ruhsatı ilk kez 1514'te sirkecilere verilmiştir. Avrupa şarap ticaretinde aslan payını ellerinde tutan Hollandalılar, şarabın bozulma tehlikesine karşı (yanmak ve şarap sözcüklerinden gelen ve İngilizcedeki "brandy"den brandi biçimiyle bildi-

ğimiz) "brandewijn" adını verdikleri yeni içkiyi daha kârlı bulmuşlar ve Avrupa'ya yaymışlardır. 16. yüzyılda tahıldan elde edilen öteki damıtılan içki türleri de üretilmiş, 17. yüzyılda piyasa için üretim canlanmış ve teknik geliştirilmiş, 18. yüzyılda popülerlik kazanmıştır.

Kapitalizme geçişin Avrupa veya Batı Avrupa gibi yaşanmadığı, içkinin dince yasak olduğu Türkiye'de de, şiddet ve süresi farklı olmakla birlikte, benzer bir süreçten geçildiği anlaşılıyor. İçki türlerinden şarap, rakı, bira ve viskinin tarihi, bu dönüşümü ortaya koyuyor.

Bu zengin konuyu özetleyebilmek için, içki terminolojisinden seçme örneklerle, içki kültürünün tarihi ve geçirdiği evreler hakkında fikir verilebilir:

Osmanlı döneminde içki gedikli meyhanelerde satılır. Lonca sistemine bağlılığı ifade eden gedik usulü İkinci Meşrutiyet'te kaldırıldı. Kaçak olanlara koltuk meyhanesi denildi. Çaylak Tevfik (1843-1893) *Meyhane Yahud İstanbul Akşamcıları* kitabında İstanbul'da bulunan seksen üç gedikli meyhanenin adını sayar. Onun anlatımıyla "zamanımızda olduğu gibi" on dört, on beş yaşındakiler, değil meyhaneye gitmek, Tavukpazarı'ndan güç geçtiklerinden, onlara da başında "şerbetiye", üstünde cübbe, peştamal, cübbenin cebinde kadeh, kuşakta gövdesine dolanmış bağırsak içinde rakıyla gezen ayaklı meyhaneler hizmet eder.

"Küfelik" deyimi bu derecede içenleri evlerine götürmek için küfeleriyle meyhane kapılarında bekleyenlerin varlığından gelir. 1960'lı yıllara kadar küfelikler karikatürlere konu olmaya devam ediyordu.

"Unutma Beni", Ramazan boyunca kapalı kalan meyhane esnafının, gedikli müşterilerinin evlerine arife ya da bayram günleri gönderdikleri, "yine bekleriz" anlamındaki ikram tepsisinin adıdır. Tepsiye mevsimine göre biber, uskumru dolması gibi yiyecekler konulur.

Ankara yönetimi içki yasağıyla başlamıştır denilebilir. 14 Eylül 1920'de kabul edilen Men-i Müskirat Kanunu ile içki yasaklanmıştır. Yasak boyunca Ankara'da kaçak içki üreten polis müdürü Dilaver Bey, kaçak meyhanelerden birinin sahibi de, ünlü İttihatçı ve o sırada Meclis'te Eskişehir mebusu olan Eyüp Sabri'nin kardeşi Dayko'dur. Yasak 9 Nisan 1924'te kaldırılmıştır.

İspirto ve ispirtolu içkiler 1925 yılında devlet tekeline alınmış, bir yıl boyunca bir Polonya şirketine verilen işletme, 1926'dan itibaren

doğrudan İnhisar (Tekel) idaresince yürütülmeye başlanmıştır. Tekel'in bir hedefi de halkı alkol derecesi yüksek olan rakı yerine şarap ve biraya alıştırmak olarak ifade edilmektedir. 1942 yılında şarap imalatı tekel dışına çıkarılmıştır.

Şarap

Yakındoğu, Kafkasya ve Güney Rusya şarapçılığın başladığı yerdir. İÖ 8000 yılında Türkiye, Suriye'nin şimdi üzerine kurulu olduğu coğrafyada üzüm yeniyordu. Şarap endüstrisini başlatanlar Eski Mısırlılar oldu, ama Romalılar Yunan şarabını beğenir, "Mısır şarabı içeceğimize sirke içeriz," derlerdi. Fransa'da yaşayan Galyalılar İÖ 6. yüzyılda şarap düşkünlükleriyle tanındıkları gibi, Eski Yunanlar körkütük sarhoş olmayı "İskit gibi içmek" diye tanımladıklarına göre, Rusya'da yaşayan İskitler de iyi içkiciydi.

Ortaçağ Müslüman dünyasında şarap, en azından tarihi bilinen yönetici sınıflar için başköşeye oturdu. Doğu geleneğine göre şarabı İran şahlarından Cemşid bulmuştu. On beş gündür yedikleri üzümün kaynadığını görünce tadını beğenmemiş, birkaç gün sonra üzüm suyu durulunca zehir diyerek süzüp bir şişeye doldurmuşlardı. Yarım baş ağrısı çeken bir cariye intihar etmek için bu suyu içince faydası ve tadı görüldü. Bu nedenle şaraba Şahdâru adı verildi. Şarabın Nuh peygamberin gemisinde Tufan sırasında mayalanan üzümle bulunduğu da anlatılır. Türkçede eskiden "süci" ve "çakır" da denirmiş.

Alevi inanışları arasında ibadetin bir parçası haline gelen şarabın ve Kırklar Cemi'nin hikâyesi şöyledir: Hz. Muhammed Miraç'tan dönerken bir evde toplantı olduğunu görür. Kapıyı çaldığında içeridekiler kim olduğunu sorarlar, peygamber olduğunu söyleyince, "Aramıza peygamber sığmaz," diyerek kapıyı açmazlar. Peygamber dönüp giderken Hak'tan gelen nida üzerine kapıyı tekrar çalar. Bu defa "Bir fukarayım," diye cevap verir ve içeri alınır. İçeride otuz dokuz kişi vardır. "Biz Kırklarız" denince, Peygamber kırkıncıyı sorar. Hz. Ali kolunu uzatır ve neşter vururlar, otuz dokuzunun da kolundan kan akar, bir damla kan da dışarıdan gelir. Bu, yiyecek toplamaya giden Salman-ı Farisi'nın kanıdır. Salman-ı Farisi bir üzüm tanesiyle gelerek Peygamber'den kırka bölmesini ister. Hak'tan Cebrail'e emir gelir,

Peygamber'e bir tabak üzüm verir. Peygamber üzümü cennetten gelen nurdan tabakta parmağıyla ezer ve şerbet yapar. Kırklar bunu içerek mest olur ve semaha dururlar.

Ömer Hayyam'ın şiirleri Osmanlı aydınlarınca ezbere bilinirdi. Divan edebiyatında şaraba sayısız ad takıldığı gibi, Bektaşi ve Bekri Mustafa fıkraları da şarap edebiyatını zenginleştirmiştir. İçkiyi, yani özellikle şarabı yasaklayan padişahlar çıktıysa da, bunun Amerikan tarihindeki içki yasaklarından pek farkı yoktur. Yüzlerce anekdot içinde, akıncı beyi Mihailoğlu'nun Avusturya'ya izinsiz akınlar yapmasıyla ilgili şikâyet görüşülürken, Kanuni'ye Galata kadısının söyledikleri şöyle:

> "Mihailoğlu Ali Bey'i uçbeyi tayin edip Avusturya'ya sefer yapma demek, beni Galata'ya kadı tayin edip şarap içme demeye benziyor."

Şişeleme, mantar gibi şarabın saklanma ve nakledilmesinde önemli olan yöntem ve teknikler 17. yüzyıl sonlarına kadar bilinmiyor, şarap kısa sürede ekşiyordu. Şarabı yıllandırmak bundan sonra mümkün oldu, ticareti ve kalitesi arttı, dünyaca tanınmış türleri üretildi. Ama kalitesi ne olursa olsun, şarabın halk arasında yaygınlaşması, meyhanelerin açılması, şehir nüfuslarının arttığı 16. yüzyılda başladı.

Rakı

Rakının sofrası olur, meclis içkisidir. Mercimek Ahmet "nuklcu (meze, çerez düşkünü) olma" öğüdünde bulunur ama sofrada bol çeşit evde de dışarıda da rakıyla aranır. Rakıyı saki koyar, ilk damlasını arındırır. Eskinin şarap meclisi bugün rakıyla devam eder. Şarap bugün ucuzluğu nedeniyle ya öğrencilerin veya toplumdışılığı ifade eden "şarapçı"ların içkisidir. Özel kutlama günlerinin veya lüks yerlerin şarabı Batılı bir tarzı ifade eder.

Rakı yenidir, eski Osmanlı kaynaklarında adı geçmez. Arapça "arak"tan geldiği anlaşılmaktadır ve arak Orta Asya'ya kadar girmiştir, Çincede de arak sözcüğü vardır. 1526'da Delhi Sultanı'nın şarap yerine pirinçten yapılan arak içtiği biliniyor. 1638'de Gucerat'ta arak içildiği saptanmıştır. Ahmet Talât Onay rakıyı Afganistan'a tanıtanın,

Emanullah Han'ın (iktidarı 1919-29) özel doktoru olan ve bu ülkenin sağlık teşkilatını kuran Çankırılı doktor Rıfkı Kâmil olduğunu bildirir; bu nedenle rakıya Afganistan'da "şurûb-ı Rûmî" denilmiştir.

Evliya Çelebi, "Leh diyarında bin gûne arak olur amma gülfeş ve horlika rakı cümleden kattâldür [çok öldürücü]. Bunun dahi sekri [sarhoşluğu] haramdur yoksa katresi haram değildür," diye fetvayı verdikten sonra, tarabhane-i gülfesr, nûşhane-i horlika, keyfhane-i fırnâ, ârâmhane-i südînâ, eğlencehane-i poloniyye, nedimhane-i hardaliyye, tevanhane-i imamiyye gibi on beş arak çeşidi ve esnafını sayar (*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap, s. 314).

Evliya Çelebi'nin saydığı arakla bugünün rakısı aynı olmasa gerek. Orta Asya'ya kadar yayılmış olan arakın rakıyla aynı olmayışı da bunu gösterir. Rakı, Avrupa'da 17. yüzyıldan itibaren tüketimi artan ve artık kendi türleriyle bugünkü toplumun içkisi olarak mayalanmış içkilerle bir kopuşu ifade eden ispirtolu içki sınıfına girer. Evliya Çelebi'nin zamanında yaygın bir içki olan ve esrarla karıştırılarak bozahanelerde içildiği anlaşılan boza veya IV. Murad'ın yasağına hedef olan şarap, eski toplumun içkileridir. Zeki Velidi Togan (1890-1970) anılarında, Başkurt toplumunda kımız içmenin nasıl olağan sayıldığını, kımızın etkisinden sallanarak namaza durulduğunu, fakat bir Rus düğününde votka içmemek için direnişini ve üstüne votka dökülmesinin bile kendisini ne kadar rahatsız ettiğini anlatır.

Sakızlı rakı "mastika" ve anasonlu saf rakı "düziko", adlarından da belli olduğu üzere İstanbullu Rumların icadıdır. Yunanistan'da da "uzo" üretilmiştir. Anadolu'da "boğma" rakı ve Tekirdağ'ın ünlü boğma incir rakısı, Tekel'in kurulmasından sonra yıllarca kaçak üretilmiştir. Tekel rakıyı tescil çalışmalarına nihayet başlayarak, 70'lik ve 35'lik rakıdan sonra litrelik Tekirdağ rakısını da üretti.

İlk rakı fabrikasını yabancı sermaye kurdu. Bomonti kardeşler daha önceki bira fabrikalarından sonra 1912'de İzmir Halkalı'da rakı fabrikası açtılar. 1922'de kurulan bir fabrika Tekel tarafından işletilemedi ve yönetimi 1926'da bir Polonya şirketine verildi. 1929'da Tekel bu şirketin bütün imalathanelerini devraldı ve 1931'de Diyarbakır'da, 1933'te Antep'te rakı fabrikaları açtı. 1940'ta Aydın bira fabrikasını alarak burada da rakı üretimine başladı. Özel sektörün de rakı ürettiği dönemde 10, 25, 50 ve 100 santilitrelik rakılar da vardı.

Tekel bir ara rakı tüketimini azaltmak için rakıyı iki litrelik şişelerle piyasaya verdiği gibi, 1946'da da ispirto kullanımını azaltmak için rakıyı ucuzlatmıştı.

Bugün eskinin limonata bardağı rakı bardağı olarak biliniyor, karafaki birkaç lokantada kaldı. Fakat artık topluca veya tek tek içkiler için olduğu gibi, rakı adabını öğreten kitaplar da yazılmıyor değil.

Bira

Tarihi ekmekle iç içe geçen bira İÖ 3000 yılından beri Mısır, Mezopotamya ve Avrupa'da bilinen fakat Eski Yunanlar ve Romalılarca bilinmeyen, Yunan kaynaklarında Trak ve Frig biraları yoluyla sözü edilen içkidir. Sözcüğün kökü tartışmalıdır, Latince içmek anlamında *bibere*'den türetilen "biber" (içki) sözcüğünden geldiği iddia edilir. Avrupa 17. yüzyıl sonlarına kadar güneyde şarap ve kuzeyde bira içen bölgeler olarak ikiye ayrılır. Kaliteli bira üretimi bu yüzyılda Almanya, Bohemya, Polonya'da başlamıştır. Hollandalıların güneye inmeleriyle ve Yedi Yıl Savaşları (1756-63) gibi savaş dönemlerinde güneyde bira tüketimi ve birahaneler artmıştır. Bu yüzyılda güneydeki birahanelerin müşterilerini yine Kuzeyliler oluşturmaktadır.

Türkiye'de bira içildiğine dair bilgiler 1850 Zonguldak'ına gider. Zonguldak'ta kömür üretiminde çalışan çoğu Sırp, Hırvat, Doğu Avrupalı işçiler zor gurbet koşullarına birayla dayanmaktadırlar ve Müslüman yoldaşları da bu kültürü benimsemiş, şehirde kaptan denilen gemi sahibi girişimcilerin Batı modasını yakından takip etmelerinin de katkısıyla daha o zamandan şehir Avrupai birahanelerle dolmuştur. Ankara'ya 1890'ların başında birahane ve biranın girişi de Avrupalı ve gayrimüslim demiryolu işçileriyle olmuştur.

Türkiye'de ilk bira fabrikasının açılışı da 1890'lardadır. İsviçreli Bomonti kardeşlerin İstanbul'da kurduğu fabrikanın ardından birahaneler de çoğalmıştır. 1888'de İstanbul'da faaliyet gösteren birahanelerin toplam sayısı otuz birdir. 1894'te İstanbul'da otuz üç, İzmir'de beş, Selanik'te dört ve Ankara'da üç birahane faaliyet göstermektedir. Bomonti'den önce 1846'da İzmir'de Prokopp birasının üretildiği söylenmekteyse de, bu firmanın Bristoll'den ithal ettiği şişelerin dolu mu geldiği yoksa İzmir'de mi doldurulduğu belli değildir. 1909'da kuru-

lan Büyükdere Nektar Bira Fabrikası kısa süre sonra Bomonti-Nektar Birleşik Bira Fabrikaları adıyla Bomonti'yle birleşmiştir.

Abdülhamid baskısından uzak Selanik'te gazino ve birahaneler ailece gidilebilen, müzikli yerlerdir, İttihatçılar birahanelerde rahatça toplanıp siyaset konuşabilmektedirler. Ali Canip, Beyaz Kule bahçesinde İtalyan maestro yönetiminde güzel melodiler çalan Leh kızlardan pek beğendiği İrma'nın masasına geldiğini, Ziya Gökalp'in ise bu buluşmalar sırasında "önüne bakar, sağ elini sol elinin içine alır, parmaklarını ovuşturur" vaziyette beklediğini anlatır.

1926 yılında Tekel İdaresi kurulunca Bomonti-Nektar Tekel'e bağlanmış ancak 1928'de Bomonti-Nektar AŞ adıyla yeniden kurulan firma üretimini 1938 yılına kadar sürdürmüş ve o yıl yeniden Tekel'e devredilmiştir. 1933 yılına kadar tek bira fabrikası olan Bomonti-Nektar'dan sonra 1933-34'te Atatürk Orman Çiftliği bünyesinde ikinci büyük bira tesisi kuruldu. 1939'da Ankara'daki fabrika da Tekel'e devredildi.

Birada devlet tekelinin kalkması 1960'lı yıllarda oldu. 1966'da bira üretme izni alan Erciyas Biracılık ve Malt Sanayi açtığı isim yarışmasının birincisine 5 bin lira ödül vererek Efes Pilsen adıyla 1969'da piyasaya çıktı. Aynı yıl Danimarka patentiyle Türk Tuborg üretime başladı.

Bira tüketimi büyük şehirler ve tatil beldelerinde artarken, 1984'te alkollü içki olduğu kararı alınarak ruhsatsız satışı ve reklamı yasaklandı. Rakının genellikle sofra donatmak gerektirmesine ve törenselliğini korumasına karşın, biranın fast-food ortağı olarak görülmesi, kaçamak yapmaya olanak vermesi, iş çıkışı biracılarını yarattı. Devletin kararı ne olursa olsun, rakı halen gazete kâğıdına sarılmadan bakkaldan alınmazken, biranın yaşadığı serbestlik, ikisinin toplumda ne kadar farklı değerlendirildiğini gösteriyor.

Viski

12 Mart öncesinde solcuların rakı değil, viski içtikleri bir dedikodu olarak yayılmış, hatta bazı mahallelerde küfürlü el ilanları bile dağıtılmıştı. TİP listesinden bağımsız aday olarak seçilip Meclis'e giren Çetin Altan'a, milletvekillerince linç edilme girişimini de atlattıktan

sonra, 1975'te yayımladığı *Viski* kitabını yazdıran süreç de herhalde buydu.

Viski pahalı ve Amerikan filmlerinde görülen bir içkidir. Filmlerden ve çizgi romanlardan Kızılderililerin ateş suyu dediklerini öğrendiğimiz bu içki geleneğe göre İS 450'de İrlanda'nın koruyucu azizi St. Patrick tarafından bulunmuştur ama adı, Kızılderilileri doğrular biçimde, Galce yaşam suyu anlamındaki "uisgebeathe" sözcüğünden gelmektedir. Geleneksel olarak viskiye katılan "sherry" (beyaz İspanyol şarabı) adını, İngiltere'ye ithal edilen İspanyol şarabının geldiği Xeres (bugün Jerez) limanından alır ve gelenek, bu şarap fıçılarının viski fıçılamakta kullanılmasından kalmıştır.

Türk halkını viskiye yabancılaştıran nedenler çeşitlidir. Viskinin kendine özgü törenselliği vardır. Bir kere türünü iyi bilmek, ona göre sek veya buzlu içmek gerekir. Buz hazırlamak bir meseleyken yanında "çocuk gibi" çikolata yenecektir. Sonra viski şişesinin dibi bulunmaz, kaldırılıp dolaba konulur ki, bu da eşi dostu tatmin etmeyecektir. Hem sert hem de pahalı bu içki, bu hazırlıklara karşılık tükettiği zamanın kısalığıyla çelişki yaratır. Kovboyların rakı gibi içtiği viskiyle, gecenin geç saatinde işadamının içtiği viski arasında bir yer tutturmaya olanak yoktur. Viskinin bu çetrefilliği onu uzun zaman ismi var, kendi yok bir içki yapmıştır. Birileri viski içip tadına varmaktadır ama (örneğin Demirel, 12 Mart paşalarının kendisini danışmak üzere çağırmak zorunda kalmalarını dönüşte arkadaşlarına viski sunarak kutlamıştır) Türk halkına viski uzun zaman tahtakurusunu hatırlatmıştır. Bu çağrışımlarla 1970'lerde siyasete, 1980'lerde lahmacunla viski diye magazin haberlerine konu olmuştur.

Cumhuriyet bürokrasisi Türk viskisini yaratmak için uzun çaba harcamıştır. Ocak 1957'de başlayan çalışmalar Mart 1959'da tamamlanarak 1963'teki resmi muayenede başarılı bulunmuştu. Bundan sonra geniş çapta imal kararı alındı, fakat üç yıl zarfında azar azar piyasaya sürülmesi benimsendi. 1964'te imalata geçildi ve 1968 kalkınma planında viski ithalatının ikame edilebileceği öngörüldü. Turgut Yazıcıoğlu *Ankara Bira Fabrikasında Yapılan Viski İmal Denemeleri ve Elde Edilen Viskiler Üzerine Yapılan Araştırmalar* adlı kitabını AÜ Ziraat Fakültesi Yayını olarak 1974'te, Çetin Altan'dan bir yıl önce yayımladı.

Meşrubat, Gazoz, Kola

Önce seyyar sucu (saka), sonra limonatacılar vardı. 1990'lı yıllara kadar ilginç kıyafetleri ve bardak kullanmaktaki maharetleriyle Eminönü'nde görülebiliyorlardı. Meyve esansı, şeker ve karbonik asitle yapılan ve basınçlı havayla şişelere doldurulan gazoz 1890'larda ithal edildi. Niğdeli Aleksandr Mısırlıoğlu Fransa'dan gazoz yapımı için makine getirterek üç ortakla birlikte Karaköy'de Mısırlıoğlu adıyla gazoz satışına başladı. Aynı yıllarda Ankara'da iki buçuk yıl tiyatroculuk ve yanında her türlü işi yapan Ahmet Fehim Bey, bu şehirde iki gazoz makinesi ile gazozcu bulunduğunu bildirir; Anadolu'da gazozun yayılışı hakkında bu notlar fikir vericidir.

İstanbul'da Hasanbey ve Hürriyet gazozları 1908'de, Neptün 1917'de, Beyaz Rus, Cumhuriyet gazozları 1923'te piyasaya çıktı. Bu gazozlar şişeyle satıldığı gibi, sifonla ve seyyar el arabalarıyla bardakla da satılıyordu. 1930 yılında Bursa'da Nilüfer adıyla gazoz üretimine başlayan ve 1933'te Uludağ adını alan firma, Türkiye'nin en eski üreticilerindendir. Tekel de Ankara Bira Fabrikası'nda gazoz ve soda üretimi yapmış, ancak 1940 yılında üretimden çekilmiştir.

1952 tarihli ve 1953 ve 1956'da tadil edilmiş Gıda Maddeleri Nizamnamesi'ne göre, "Belli miktarda sitrik asit, şeker ve saf karbonik asit ihtiva eden su ile yapılan içkiye gazoz, içerisinde saf karbonik asiti ihtiva eden içkiye soda denir." Nizamname gazoz şişelerinin renksiz camdan yapılmalarını, ağızlarının "içi mantar safihasını havi, zararsız madenden yapılmış bir kapsül ile kapatılmış" olmalarını da hükme bağlamıştır. Seyyar gazoz imali yasaklanmış, birçok şehirde etiketsiz biçimde üretilen ve doğrudan gazoz adıyla satış yapan imalathaneler kapanmıştır. Türkiye'de "gazoz ağacı" dönemi bu sırada yaşanmıştır (Sabahattin Kudret Aksal, *Gazoz Ağacı*, 1954).

1955'te Uludağ ilk kola ve portakallı meşrubatı üretti. Uluslararası pazara sahip kola şirketlerinin Türkiye'ye girmeleri ve meyveli gazoz üretimine başlayarak adlarını yaygınlaştırmaları ise Marshall yardımından sonra oldu. Coca-Cola dünyadaki 1109. fabrikasını Türkiye'de kurmak istediğinde, üretimi Marshall fonunun öncelikler listesine alınarak şirkete kredi verildi. Coca-Cola yapımcı firmadan patent hakkı almayacak, yalnızca hammadde ihraç edecekti.

"Saf sudan, hâlis şekerden ma'mûl Bomonti gazozlarını her yerde arayınız..."
Resimli Mecmua, *1341 (1925).*

1964 yılında İstanbul, 1968'de İzmir, 1969'da Adana tesisleri faaliyete geçti.

68 gençliği, bütün dünyada "Yankee go home" çağrılarının yapılmaya başlandığı, Türkiye'de yabancı sermayeye tanınan petrol ve maden ayrıcalıklarının ve Amerikan üsleriyle Kıbrıs'ta Türkiye'nin engellenmesinin tartışıldığı ortamda Amerikan kolasına tepki duydu. Hüsamettin Toros'un 1971 tarihli *Türkiye Rehberi*'nde Coca-Cola'nın kendi sayfasındaki anlatımı bir savunma niteliğindedir:

> "Coca-Cola yurdumuzun iktisadi kalkınma politikasında önemli bir yer tutmaktadır. İmalatında birçok sanayi kollarından faydalanmak ve işbirliği yapmak zorunluluğu vardır. Bir şişe Coca-Cola'nın kapağı açılıp içildiği ana kadar geçirdiği merhalelere bir göz atarsak, faydalanılan sanayi dalları ve bunlara sağlanan iş imkânları daha kolay anlaşılır. Bugün artık herkesin bildiği gibi Coca-Cola otomatik makinelerde, el değmeden hazırlanmaktadır. Bu makinelerin çalışması için gerekli elektrik enerjisi, şişeleme fabrikasının bağlı olduğu belediye elektrik idaresinden temin edilir. İstanbul, İzmir ve Adana elektrik idarelerine her yıl takriben 700.000 TL ödenmektedir. Coca-Cola memleketimizde şişeler içerisinde piyasaya arz edilir, gerekli olan milyonlarca şişe, Türk kuruluşu olan Paşabahçe Şişe ve Cam Sanayii A.Ş.'den temin edilmektedir. Her şişenin bir kapakla kapandığını düşününce, şişe adedine paralel olarak milyonlarca kapak ihtiyacı kendiliğinden ortaya çıkar... İşsizliğin bir problem olduğu yurdumuzda iş piyasası için bu üç fabrikanın önemli emek alıcısı pazarlar olarak mütalaa edilmesi herhalde yanlış olmaz. Halen bu fabrikalarda 500 civarında işçi çalıştırılmaktadır. Bütün bunlar göstermektedir ki, memleketimizde imal edilip çoğaltılmakta olan Coca-Cola için ödenen her kuruş, milli sanayimizin bir sektörüne gitmektedir."

1968 hareketinin önemli dergilerinden *Yön*, 9 Temmuz 1965 tarihli 119. sayısının kapağını, kola şişesine ve "Coca-Cola Zehirdir İçmeyin!" çağrısına ayırmıştı. Dergi bir tam sayfa ayırdığı bu konuda, kolalı içeceklerin sağlığa zararlı olduğunu dile getirirken, patent hakkı ve konsantre nedeniyle böyle bir ürün için verilen dövizi kayıp olarak niteliyor, getirilen sermayenin küçüklüğüyle niteliğinin şişelemeden öteye geçmediğini, kâr oranının ise yüzde 100 olduğunu savunuyor, yetkilileri gafletten uyanmaya, gençliği de halkı bu zehirden kurtarmak için öncülüğe çağırıyordu.

Kolanın İTÜ'den başlayarak boykot edilmesine önderlik eden öğrenci önderlerinden Harun Karadeniz, anılarında bu konuyu şöyle anlatır:

> "Kola, İTÜ İnşaat ve Mimarlık fakülteleri kantininde satılmaya başlanmıştır, "düşündük, araştırdık ve şu durumu tespit ettik. Bu gazozun konsantresi dışarıdan geliyordu, şişesi dışarıdan geliyordu. Bizdeki gazoz fabrikası ise ithal edilen gazoz özünü ithal malı şişelere koyup üzerine biraz Terkos suyu ekliyor ve bunu yerli üretim hatta yerli sanayi adı altında kamuoyuna sunuyordu. Taşkışla kantininde gazoz satışını hemen yasakladık."

Harun Karadeniz anılarına, "Gazoz fabrikasının satış müdürleri ve başka temsilcileri geldiler. Bize iltifatlar ederek fabrikalarına, patronlarıyla görüşmeler yapmaya davet ettiler. İzmir satış müdürü 'Yakın zamanda şişesi de özü de burada üretilecek,' dedi," diye devam eder ve o günlerde şirketin yürüttüğü kampanyada gazoz kapağından otomobil çıktığını, kantinde satış izni verirlerse otomobilin kantinde çıkmasının sağlanacağı teklifini aldıklarını da ilave eder.

Kola Türkiye'de bağırsak bozukluklarına karşı ilaç olarak, güneşte yanmak ve saç rengini açmak-sarartmak amaçlarıyla da kullanıldı. Anayurdu Batı Afrika olan kola bitkisi yerlilerce de aynı amaçlarla, uyarıcı, iştah açıcı, ishal kesici olarak kullanılmıştı. Ticari değeri nedeniyle Amerika'nın tropik bölgelerine, Seylan, Malezya gibi ülkelere taşınan bitki tohumları kafein yönünden zengindir. Koka yaprağıyla karıştırılarak yerlilerce uyuşturucu olarak kullanılmıştır. Koka bitkisinden çıkarılan kokain tıpta ilk kez 1884'te anestezide kullanılmıştır. Bugün yaygın uyuşturuculardan biri olan kokain genellikle burna çekilerek kullanılır ve kimyasal değilse de, psikolojik bağımlılık yapar.

Formülünün dünyanın en iyi korunan sırlarından biri olduğunu söyleyen Coca-Cola şirketi 1886'da, Pepsi-Cola ise Brads Drinks adıyla 1898'de kurulmuştur. Bu iki şirket arasındaki pazar mücadelesi, ölçekleri nedeniyle bakkallardan psikologlara, işletmecilerden reklam dünyasına kadar geniş kesimleri etkilemiştir ve etkilemeye devam etmektedir. Televizyonların ve reklam dünyasının canlanmasıyla son "kola savaşları"na Türkiye de tanık oldu. Sonra "müseccel şişe"nin yanında çeşitli boyları, tenekesi ve diyeti de eklendi.

Türkiye'de ise Pepsi-Cola, 7 Gün, Fruko üreten Fruko-Tamek 1962'de, Aroma Meyve Suyu AŞ Bursa'da 1968'de kuruldu. Yerel sade gazozlar ortadan kalktıktan sonra onları ikame eden şirketlerden biri olan Çamlıca'ya Sprite da katıldı. 1997'de kişi başına yılda 122 şişe gazlı meşrubat tüketimi vardı; meyve suyu üreten firma sayısı otuza çıkmıştı. 2000 yılında Uludağ Kara Burak tipiyle "Efsane yeniden doğuyor" kampanyasını başlattı.

Yıldız Holding tarafından Sakarya'da üretilerek 25 Haziran 2003 günü piyasaya verilen Cola Turka ise, "Türk kolası" olmak gibi kültürel hatta siyasal (gittikçe dışa vuran biçimle milli ve dini) bir görüntüyle, Türk markası olma iddiasında kısa süreli başarılar elde etti. Amerikalı aktör Chevy Chase'in oynadığı reklam filminde Amerikalılar zevkle Cola Turka içerek, artık Türk gibi davranıyorlardı. 2005 yılında belirli pazar payını ele geçirmeye başararak Pepsi'yi geride bıraktı. Coca-Cola da yoğun bir kampanya başlattı ve 2006 yılındaki "Hep beraber" temalı reklam kampanyasına karşılık, tüketiciler pek de hep beraber olamayacaklarını bildiklerinden olsa gerek, Cola Turka gerileme sürecine girdi. Amerikalılar gibi kola satmak için Amerikalıların onun kolasını içerek onun gibi davrandığını hayal eden kaç millet çıkmıştır, meraka değer.

Su

Anadolu'yu fakir, Türkleri geri ve tembel bulan Dernschwam, kırbalarla hayrına su dağıtıldığını ve dağıtılanın "pırıl pırıl berrak çok iyi sular" olduğunu yazar. Anadolu'da halk su uzmanıdır, hangi dağın, çeşmenin suyunun iyi olduğu, nitelikleri takip edilir. Herkesin kendi köyünün suyu daha hafif, lezzetli ve soğuktur. Elbette su azizdir ve Or-

tadoğu'da suyun özel bir değeri olduğu açıktır: Türkçe "göze", Farsça "çeşm" ve Arapça "ayn" hem kaynaktır hem de gözle ilgilidir.

İstanbul'da her zaman su sorunu olmuştur. Anadolu'da olduğu gibi İstanbul da sebil çeşmelerle donatılır, birçok evin avlu, bahçesinde kuyular bulunur, sakalar su satar, Taşdelen, Karakulak, Çırçır, Kanlıca, Kayışdağı, Hamidiye gibi ün salmış sular tatları nedeniyle olduğu kadar şifalı da görüldüğü için özellikle aranır. Ve şehirle birlikte su sorunu katlanarak büyür.

1932 yılında Almanya'dan makine ve iki usta getirten eski adliye nazırı ve Şirket-i Hayriye yönetim kurulu üyelerinden Necmeddin Molla Kocataş, el değmeden şişelemeyle suculukta yeni bir aşamayı başlattı. Suculuğa başlayan şirketlerin ortaya çıkışıyla İstanbul ve Ankara'da belediye suyunun tadından ve miktarından memnun olmayanlar, en ünlüleri Taşdelen, Hünkâr, Çubuklu olan damacana suyu alıyor, su evlere buzdolabı girene kadar sırlı küplerde saklanıyor, üstleri işlemeli bezle örtülüyordu.

Büyük şehirlerde su sorunu iyice büyüdü. Çeşme başında su kuyruklarında çıkan kavgalar yaygınlaştı. İstanbul esnafı kapı önlerine çağdaş sebiller, sifonlu makineler koyarken mahalle çeşmelerinin muhtarlıklar tarafından denetimi ve paralı olması, çeşmelerde araba yıkanıp yıkanamayacağı kavgası büyüyordu. Pınar Hayat 1980'de pet şişede su "üretimi"ne başladığında Anadolu'nun bazı yerlerinde lokantalarda su halen, 1949'da Orhan Veli'nin "Bedava yaşıyoruz bedava/ Peynir ekmek değil ama/ Acı su bedava" dediği gibi, bedavaydı, masalara büyük sürahi ve testilerle konuluyordu. 1990'larda kola ve meyve sularının yürürken içildiği dönem başlarken, İstanbul'da susuzluk hâd safhaya varmış, mahallelerde su istasyonları açılmaya, tankerler su satmaya başlamıştı. Bundan sonra pet şişe suyu her yere yayıldı, boy boy türleri çıktı, firma sayısı arttı; 1997'de nizamnamesi hazırlandı. Dünyaya satış yapan Danone ile Sabancı ortaklığı kuruldu.

Meyveler

Anadolu'nun bitki varlığını ve bunun tarihini bilmiyoruz. Bu durum kültür bitkileri için de böyledir ve son elli yılda yaşanan değişimin saptanması artık çok zordur. Malatya kayısısının kazandığı ticari ba-

şarıdan sonra zerdaliyi, İzmir üzümü gibi bugün manavlarda bulabildiğimiz belli başlı üzüm türleri dışında kalan, sayısı kırklara varan yerli üzüm türlerini artık bulmak çok zor ve bu konuda bilgiler kişisel görgülerden ibaret kalıyor. Kardelenden sümüklüböceğe, meşeden yılanlara kadar birçok bitki ve hayvan türü de, Avrupa pazarlarına toplayıcılık yöntemiyle satıldığı için varlıkları tehlike sınırına girmiştir.

Cumhuriyet hükümetleri birçok tarımsal ürünün yetiştirilmesi için ciddi gayret içinde olduğu gibi, dönüm noktası olarak 12 Eylül'e kadar devam eden bu siyasetin sonucu ve milli pazarın oluşumuyla yaygınlaşan, bazısı uzun zaman pahalı kalan, bazısı her eve giren ve yerli ürün haline gelen meyvelerden bir iki örnek verebiliriz:

Muz: Muz Güneydoğu Asya, Orta Amerika ve Karayiplerin yerli bitkisidir. Biyolojik anlamda çiçeği ve meyvesi olmayan kocaman bir "ot" olan muz, 6. yüzyılda Etiyopya'ya girmiş, 14. yüzyılda Afrika'ya yayılmış, 15. yüzyılda Portekizliler Afrika'da, İspanyollar Amerika'da muzla karşılaşmışlardır. 12° C üstünde hemen olgunlaşan, altında hemen donan muzun 1920'lere kadar Avrupa'ya naklinde zorluk çekildiğinden bu yıllara kadar yaygınlaşmamış, bundan sonra çok sevilmiştir.

Antalya'ya 1870'te İskenderiye'den süs bitkisi olarak getirilmiştir. Avrupa'da tanındıktan sonra üretilmesi düşünüldü. Akdeniz ülkelerinden kaliteli muz ithalatının kolaylıkları nedeniyle yetiştirilmesi çabuk yaygınlaşamadı. 1950'lerde Musa Johnson ve Musa Cavendish türleri desteklenerek geliştirildi, 1960'ta muz tüketimi Ankara'da 150 ton, İstanbul'da 380 ton, İzmir'de 25 ton, diğer illerde 505 tondan ibaretti, 1972'de üretim 20 bin tona çıkmıştı.

"İstanbullu – Eee, mil pardon monşer manav, sizde Bananas bulunur mu?
Manav – Gusura bakma beem, biz koyden yeni geldük, sizin gadar Türkçe bilmiyoruz, elinnen goster, ne istiyon?"
Cemal Nadir, Akşam, *1933.*

Muzun bir özelliği de "muz cumhuriyeti" biçimiyle adının siyaset terimleri arasına girmesidir. Türkiye'de Çikita muz ithalatı başladığında yerli muz-ithal muz konusunda yaşanan tartışmalar, tarımsal ithalat ile koruma siyasetlerindeki dönüşümün simgesi olarak tarihe geçecektir.

Portakal: Portakalın anayurdu olarak Hindistan'ın kuzeyi gösterilir. Malezya mitolojisinde adı "naga ranga"dır. İÖ 2000'lere Çin'e, İS 2. yüzyılda Roma'ya ulaşmıştır. 16. yüzyılda Avrupa'da portakal halen güzel kokulu çiçekleri için sevilmektedir. Avrupa'da kökü Malezya'ya dayanan Arapça "naranc" (Türkçe narenciyenin kökü) adından "naranje", "laranje", "orange" diye tanınmışken, Türkçe, Farsça, Rumenceye, Portekiz kanalıyla portakal olarak, hatta Arap halk diline "burtukan" olarak girmiştir.

Portakal İngiltere'de 18. yüzyıla kadar ancak Noellerde yenebilen pahalı bir meyve olarak kalmıştır. Cevdet Paşa 1865'te Kozan'da aşiretlerin düzen altına alınması için çalışırken, Çukurova'nın turunçgilleri hakkında da bilgi verir. Yerli halk portakal yer fakat limona itibar etmez; limon askerler satın almaya başladıktan sonra kıymete binmiştir ve bölge yabani limon ormanlarıyla kaplıdır (*Tezâkir*, 28. Tezkire).

Portakal 1950'li yıllarda devletçe desteklenmiş, yetiştirilip düşük fiyatla üreticiye satılmıştır. 1951-52 mevsiminde üreticiye 27 bin aşılı fidan dağıtılmıştır. Milli pazarın oluşumundan önce Rize merkez, Pazar, Sürmene ve Hopa ilçeleri (mandalina üretiminden başka) toplam portakal üretiminin yüzde 23'ünü karşılıyordu. Gerçekte tür olmayıp İsrail portakalının ihraç limanını ifade eden Yafa ve Washington portakalından sonra satsuma da getirildi. 1956'da 115 bin ton civarında olan üretim 1970'te dört katına çıkmıştı. 1995'te portakal üretimi 740 bin ton olmuştur.

Greyfurt: "Pomela" adı verilen narenciye türü Hint Okyanusu'ndan 1681'de Fransa'ya getirildi. 1800'lerde Fiji'den ABD'ye getirilen pomela portakalla melezlendikten sonra İkinci Dünya Savaşı sırasında kahvaltı içeceği olarak tanıtıldı ve yaygınlaştı. Halikarnas Balıkçısı'nın gayretiyle Türkiye'ye getirildi. İmla sözlüklerimizde "greypfrut" (İngilizce "grapefruit") olarak yazılan meyveye verilen kızmemesi, altıntop isimleri ise rağbet görmedi.

Avokado, Kivi

Avokado, kivi, ananas, brüksellahanası, brokoli, aysberg ve ithal muz Özal döneminin özellikleri olarak günlük yaşamımıza girdi. Özal domates fiyatları Almanya seviyesine çıktığında zengin olacağımızı söylerken, kivi sayesinde tane işi satılan meyveyle tanıştık. Adları, bi-

çimleri, benzerlerinin daha önce bulunmaması ve hiç duyulmamış olmaları nedeniyle olsa gerek, avokado ve kivi o dönem basında yer aldı, hatta ilk kivi yiyen Türk karikatürü yapıldı. Artık ananas dışında bu ürünlerin birçoğu Türkiye'de yetiştiriliyor ve Ankara pazarlarında yerli muz kolay bulunmuyor. Türk Standartlar Enstitüsü de 1994 Nisan'ında avokado ve kivi standartlarını belirlemiştir.

Avokado, Amerikan armudu, Avrupa'ya İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar gelmedi. Maya ve Azteklerin çok sevdiği bu meyveye İspanyollar 1526'da yerli "awa gualt" adından "avacado" demişlerdi. Meksika'da yılda kişi başına on beş kilo olan tüketim Avrupa'da bu miktarın çok gerisinde kalsa da, ithalatın yüzde 70'ini karşılayan İsrail için iyi bir gelir kaynağı oluşturdu. Türkiye'de istatistik rakamlarına giremedi ama Akdeniz sahilleri özellikle Alanya, Antalya, Adana'da yetiştirilmeye başlandı. Salata (meze) olarak tüketilmektedir.

Anayurdu Çin olan ve en çok ABD ile Yeni Zelanda'da üretilip konservesi de yapılan kivi ilk kez avokado ile birlikte ithal edildi. 1994 yılından beri Türkiye'de yetiştirilmeye başlanan kivi tek ürün niteliği kazanmış çayda yaşadığı sorunlardan sonra Rize için yeni umut kapısı oldu. Türkiye'de kivi üretiminin yaklaşık yüzde 44'ü Rize'de, yüzde 33'ü Yalova'da gerçekleştirilmektedir ve 1994'te yedi ton olan üretim 1997'de yüz doksan tona çıkmıştır; on üç ilde 32 bini henüz meyve vermeyen yaşta, toplam 44 bin ağaç bulunmaktadır.

XII
Çocukluk

Çocuk, *Divanü Lûgat-İt-Türk*'te "domuz yavrusu, her şeyin küçüğü" demektir. Ad koyma geleneklerinde gördüğümüz gibi, çocukların nazar alması en korkulan tehlikedir, bu nedenle çocuk sözcüğü daima örtmece konusu olmuştur. Anadolu'da bölgelere göre dağılım gösteren bala (kuş yavrusu), uşak (ufak), çağa (çava: ünlenmek, çağla: ham meyve) gibi sözcükler yanında döl, dal, daşak, doman, encik, enik, göbel, kada, kele, kızan, koşkar, körpe, kuzu, moza, nani, zori sözcükleri de çocuk cins ismi yerine başkaca adlandırma ve lakapların, zaman içinde çocuk sözcüğünün yerini almalarıyla yaygınlaşmıştır. Orta Asya Türk dillerinde çocuk sözcüğü Anadolu'daki anlamıyla bulunmaz; burada en yaygını bala olmak üzere uşak, çağa, nani sözcükleri kullanılmaktadır. Fakat tarih içinde geriye gidildiğinde karşımıza oğul sözcüğü çıkmaktadır; Orhon yazıtlarında "ırı oğul" erkek çocuk, "kız oğul" kız çocuk demektir. "Oğmak" kökü çoğalmak, üremek anlamına gelir, (*Divan*'da "oglıtmak" fiili bulunmaktadır). Oğul sözcüğü erkek çocuğun kazandığı değerle eril nitelik kazanınca, çocuk kavramı yukarıdaki sözcüklerle ifade edilir olmuştur.

Türkçede kız çocuk ve kız evlat sözcükleri ayrışmamışken, erkekler için oğlan ve oğul ayrımı doğmuştur. Kabile dillerinde cinsiyet ayrımı olmadığı gibi, çocuk bir ana babaya ait olmaktan çok kabilenin

çocukları olarak görülür. Kabilelerin akraba sistemlerinde ilişkinin karşılıklılığı esas olduğundan, aynı değerde kabul edilen ilişkiler aynı biçimde adlandırılır, böylece örneğin Havai'de insanın oğlu ve kızı konumunda olan ve bu adla çağırdığı otuz bir ayrı çocuk daha vardır. Akrabalık adlığında temel niteleme kuşaklara göre yapıldığı gibi (büyükbabalar, büyük büyükbabalar, torunlar) baba ve anne akrabaları, kardeşler ve kuzenler bu karşılıklılık ilişkisinde birbirlerinin yerine geçen terimlerle adlandırılırlar. Bu karşılıklılık özgün Polinezya dilinde baba ile oğlun, kızın birbirlerine "tama" demesine kadar varır. Gerçekte eski Türkçede de aba, aka, eçi, ata sözcükleri ata, baba ve amca, ablalar gibi büyükler için kullanıldığı gibi, Kore dilinde "aga"nın çocuk, Yakut dilinde "agas"ın büyük kız kardeş anlamına gelmesi (Anadolu'da halen "eke"nin hem kadın hem erkekler için kullanılması), arkaik çağlarda akrabalık sisteminin bugünün kabile sistemleriyle aynı evrende olduğunu düşündürür.

Feodal dönemle birlikte çocuk, bir beyin yarı yoldaşı, yarı yanaşmasına verdiği sevecenlik gösteren ad olur. İngilizce şövalye demek olan "knight"ın kökeni Anglosakson dilindeki "cinht", yani oğlandır. Genç kız ve hizmetçi anlamına gelen "maid" ise eski dilde oğlan anlamına gelen "magu" sözcüğünün dişil halidir. Bugünün Kırgızları hizmetçiye "yiğit" derken, Fransızca "garçon" erkek çocuk, kalfa ve garson demektir. İspanyolcada eskiden oğlan anlamına gelen "mozo" sonra garson, bugün hamal, kız anlamına gelen "moza" ise bugün fahişe anlamını almıştır. Osmanlılar da hizmetçiye "uşak" derken oğullarına mahdum (kendisine hizmet edilen), kızlarına kerime diyorlardı.

Evlat anlamında sözcükler ise, çocuktan ayrıştığında, çoğunlukla doğmak, doğurmak köküne çıkıyor. Latin dillerinde (Fransızca "fils", İtalyanca "figlio" vb.) *felare* emmekle, Got dilleri ve oradan İngilizcede "child" rahimle ilgili türetmelerdir. İnsanlar kendi çocuklarını hep bebek görüyorlar demek ki.

Bebek (Anadolu ağızlarında bebe) sözcük olarak o kadar yaygın ki, yansıma sözcük olduğu iddiaları var. Orta İngilizcede "baban", "babe", "babi" olarak saptanmış, Fransızcaya İngilizceden geçtiğine dair kayıtlar da var. 12. yüzyıl öncesinde Türkçede görülmüyor ama bugün Türkmence, Kazakça, Kırgızcada var.

Demografi uzmanları sanayileşmenin belli aşamasından sonra Avrupa'da çocuk sayısının azaldığını saptamışlardı, fakat şimdi, üçüncü dünya ülkelerinde gecekondu mahallelerinde çocuklar halen sokaklarda çalışıp eve para getirebildiklerinden, bu ülkelerde çocuk sayısının bu tespite uymadığını söylüyorlar.

Kundak

> "Yeni doğmuş bir bebeğin gelişmesini engelleyen ve onu eli kolu bağlı bir durumda bırakan eski kundak sistemini, yerinde bir devrimle ortadan kaldıran büyük Türk reformcusu ve düşünürü Ziya Özdevrimsel (devrimden önceki adıyla Mükrimin Ziya, 1301-1939) her bakımdan gerçek bir devrimciydi."

Oğuz Atay *Tutunamayanlar* romanında (1971, 2. Cilt, s. 143) "kundak" devrimini böyle aktarır. Gerçekten de, Batı'da kundak kullanılmadığı, kundağın çocuk psikolojisinde olumsuz etkiler yaratabileceği, bizde bireyselliğin gelişmemesinden girişim ruhunun yokluğu ve yurttaş devlet ilişkilerindeki dengesizliğe kadar sorunlarımızın kundaktan kaynaklandığı gibi, Prens Sabahattin tarzı tartışmalar olmuştur. Çocuğun kolay nefes alamadığı, terlemesine ve pişiklere neden olduğu ileri sürülerek yarım kundak tarzı ortaya çıkmıştır ve bugün çocukların kundaklanması giderek azalmaktadır.

Kundak sözcüğünün Farsça "kunda"dan, Türkçe küçültme ekinin sözcüğün sonuna gelmesiyle oluştuğu ileri sürülür. Anadolu ağızlarında bele de denir. Türkmence "gundamak" fiili bulunduğu gibi, Kırgız, Kazak dillerinde de vardır. Rumcası "kuntaki"dir.

Eski kundak takımı zıbın, omuz bezi, etek bezi, ayak bezi, ara bezi, takiye, çenber, gömlek, abani kundak, şal, yeşil duvaktan oluşur, bebek doğmadan hazırlanırdı.

Bebeklerin yatırılma biçimi de kundak âdetleriyle birlikte değişiyor. Bebek boğulma tehlikesi yaşamadan en risksiz nasıl yatırılır tartışması sürerken, yeni usullerle yatırılan yumurta kafalı çocukların sayısı çoğalıyor. ABD'de bebeklerin kafatası biçimlerinin istendiği gibi gelişmesi için başa takılan aletler deneme aşamasını geçmiş, piyasaya verilmeye başlanmıştır. Bebeklerin kafatasının biçimlendirilmesi Ne-

andertal insandan başlayan çok eski ve birçok kültürde bulunan çok yaygın bir âdettir ve Anadolu'da özellikle Toroslarda başın çemberlenerek önden arkaya doğru eğim sağlanması da uygulanan bir yöntemdi. Göçebeliğin kaçınılmaz bir sonucu olan sarsıntıdan ve muhtemel darbelerden bebeklerin bu yöntemle korunduğu akla geliyor.

Beşik

Beşik iki türlüdür, ipler arasına yapılan salıncak türü bez beşik ilk akla gelen beşik türü değildir. Özellikle ağaç işlerinin yaygın olduğu yörelerde gösterişli, işlemeli ve bebeğin boyuna göre oldukça büyük, çok güzel beşikler üretilmiştir. Beşiğin altına serilen ve bebeğin altını ıslattığında rahatsız olmamasını sağlayan özel emiciliği olan toprağa höllük/öllük denir. Anadolu Türkçesinde başka kullanımı kalmayan bu sözcük Kaşgarlı Mahmud'un *Divan*'ında "öl" (ıslak, yaş, nem), "ölitmek" (ıslatmak) olarak ve başka türetmeleriyle vardır.

Ud ağacı, demirhindi, pelesenk, abanoz, ceviz ve serviden, oyma ve nakışlı, sedef, bağa ve fildişi kakmalı beşikler üretilmiştir. Osmanlı sarayında şehzade bebeklerin kundaktan beşiğe nakli için düzenlenen törene Beşik Alayı denirdi.

Bebeği nazardan koruyan amuletler, bebeği görmeye gelenlerin takacağı altınlar, çocuğun sallanması nedeniyle zararlı görünen beşik yerine çocuk karyolasına takılıyor artık.

Zıbın

İtalyanca "giubbone", Venedik ağzında "zipon", İspanyolca "jubon" hırka demektir. 15. yüzyıldan beri Anadolu'da zıbın olarak bilinir, kaftan altına giyilen pamuklu hırka, tulumun adıdır. Eskiden çocuk bir yaşına kadar kundak içinde tutulduğundan zıbın da yoktu. Artık yalnız bebek giyimi olarak kalmıştır.

1969 yılında Kız Enstitüleri ve Akşam Kız Sanat Okulları için Milli Eğitim Bakanlığı tarafından müracaat kitabı olarak kabul edilen Dr. Semih R. Geren'in *Doğuma Hazırlık Çocuk Bakımı* kitabı, doğumdan önce altı adet merserize zıbının hazır edilmesini öğütler.

Bez

Dr. Semih R. Geren, bezlerin temizlenmesi konusunda, "Bezler ya hemen veya bir ikisini biriktirip öyle yıkanır. Katiyen bir günden fazla biriktirmemelidir, fena halde koku yapar" ve "Yeni doğmuş çocuk ilk günler 17-20 defa bezini ıslatır. İlk haftalar içinde günde 7-8 defa bezini değiştirmek lüzumunu hissettirir. Ayrıca vakitsiz zamanlarda kirli ve yaş bezler (!) kendini rahatsız ederse, hiç tereddüt etmeden, huysuzlanır, bağırıp ağlayarak bezini değiştirmek için sizi haberdar etmekten çekinmez," demektedir. Böylece kışın soba borusuna takılan tellerde asılmış bezleri görmek istemeyenlerin günde kaç hazır bezi kıvırıp atacağını da öğreniyoruz.

Hazır plastik-kâğıt bezler 1980'lerin başında Türkiye'ye geldiğinde pek kullanışlı değillerdi. Bugün çeşitli firmalar tarafından üretilen kız ve erkekler için ayrı ayrı, yaşa-kiloya göre ayarlanmış üç boyu bulunuyor ve işlevlerini mükemmel olarak yerine getiriyorlar.

Biberon

Biberon Latince *bibere* (içmek) kökünden türetilmiş, İtalyancadan Fransızcaya 1301'de, İngilizceye 1637'de geçmiştir. *İkdam* gazetesinde 1913 yılında çıkan reklamda Nestlé biberonu "Aliyü'l-âlâ yegâne Nestle emziği" olarak okuyuculara önerilmektedir. 1969 yılında Dr. Geren çocuk bakımı kitabında hiç biberon demez, süt şişesi demeyi tercih eder. Biberon önce emzikli şişe olarak kullanılmış, sonra dereceli ve sıcağa dayanıklı özel şişeleri ve değişik emzikleriyle piyasada alıcı bulmuş ve adı konmuştur. Bebek eşyalarında öncülüğü elinde tutan İtalyan şirketleri, biberon ürünleriyle de tanınırlar. Klasik anlayışın değişmesiyle artık biberonlar düz şişe biçiminde üretilmemekte, bebeklerin ilgisini çekecek oyuncak, hatta çıngırağımsı biçimler de almaktadırlar. Türk Standartları Enstitüsü de 1984 standardını 1994'te tadil etmiş, boyut konusunda üreticileri serbest bırakmıştır. Cam veya plastik, vida veya basma kafalı biberonlarda anne babanın dikkat edeceği konu çizik, yarık olmamasıdır.

Emzik

Emzik, emmek kökünden gelir; "em"in bir anlamı da ilaç, devadır. Memenin Türkçesi de "emcik"tir. Bebeklerden söz edilmediği sürece göğüs denmesi gereken meme Latince *mamma*'dan gelir, çocuk dilinde anne demektir.

Bugün bazı annelerin çocuk emzirmekten kaçınmalarını eleştirenler, eskiden aynı sınıftan veya onlara özenen kadınların çocuklarını emzirmek için dadı tuttuklarını göz ardı ediyorlar; üstelik bu eleştiride bulunanlar genellikle eski zamanlara hamasiyyat yapmadan bakamayanlardır. Hz. Muhammed'in sütannesi Halime'yi hepimiz biliriz; İslam hukukunda sütkardeşlik önemli bir kurumdur. Çocuğu konağa gelen sütanneye teslim etme geleneğinin ötesinde; çocuğun, şehirlilere göre çok daha zor koşullarda yaşayan topluluklara, genellikle kırsal kabile yaşantısı sürdürenlere verilmesi de sağlam yetişmesi için şart görünürdü. Arapların bedevi kabileleri, Kırımlılar için Çerkezler, Osmanlılar için Çerkez ve zenciler, Amerikalılar için zenciler bu işlevi yerine getiren topluluklar ve herhalde tarihe geçen ünlü birçok kişiyi bebeklik döneminde gözeten ve onlara sütannelik, sonra sırdaşlık edenler tarihte yer almıyorlar.

Köylerde içine şeker, ekmek içiyle karışık şeker veya bulamayanlarca yalnız ekmek içi konulan tülbent emzik yerine kullanılırdı.

Bebek emziği konusunda TSE tanımı Türkçe Sözlük'ten daha kapsamlıdır: "Bebekleri sakinleştirme, oyalama ve emme duygusunu tatmin için kullanılan bir gereçtir." Nisan 1984'te standart, başlığın ucundan sipere kadar 30 mm'den çok olmamalı biçiminde iken, 1992'de bu uzunluk 34 mm'ye çıkarılmıştır. TSE üreticilerin "Yetişkin gözetiminde kullanınız" ve "Bebek boğulabileceğinden boynuna asmayınız" uyarıların yazmasını isterken, dişlerin çıkmasını geciktireceğinden bal, reçel gibi tatlı maddelere daldırarak verilmemesini de hatırlatmaktadır.

Mama

Ahmet Vefik Paşa mama için "etfal tabiri" der.

İlk hazır mamalardan biri Eczacı Hüseyin Nüshet Ziya'nın "Dakik-i Doktor Ziya" adlı mamasıdır; 1901 yılında beş kuruşa satılan

Salih Erimez, Tarihten Çizgiler, *1946.*

bu mama, "Dişlerin gayet suhuletle çıkmasına ve çocukların kemiklerinin büyüyüp çabuk yürümekliğine yardım etmesine ve ishal ve bazı defa muannid kabızlığa duçar etmemesine ve validelerin evladlarını zahmet çekmeksizin büyütmesine ve arslan gibi evlada malik olmasına yardım etmek içün," tavsiye edilir. Ünlü Nestlé firması da 1909'da çocuk maması, çikolata, konsantre süt şubesiyle Türkiye'ye girmiştir.

Büyükanneler hazır mamayla büyüyen çocukları kof bulup hemen anladıklarını iddia etseler de, hazır mama yaşlara göre hazırlanmış, çeşitli vitaminlerle zenginleştirilmiş çeşitleriyle çağdaş anneler için vazgeçilmezler arasına girmiştir.

"Muhallebi çocuğu" deyimi ise muhallebiyle beslenmiş çocuğu anlatmaz, cinsel iktidarsızlık nedeniyle büyü yaptıranın çocuğu anlamındadır.

Patik

Yunanca "patiki"den gelen patik yumuşak yünden dokunur veya ince kösele güderiden yapılır. Bugün iki türü de satılmaktadır.

Fransızca ve İngilizcede bugün patik anlamında kullanılan "bottine" ve "bootee", Geç Latince *botta*'dan gelen "botte" ve "boot"un küçültülmüş şeklidir. Türkçedeki bot ve potin/fotin sözcükleri de Fransız-

cadan gelmedir. "Bottine", potinin özelliği koncunun ayak bileğini örtecek kadar uzun olması iken, "bootee" kadın ve çocukların giydiği "boot"tu. "Boot"un aslı ise ayak veya bacağı örten koruyucu deri, kumaş veya lastik örtüydü.

Anadolu halk ağızlarında patiğe papa, papalik, papba, pape, papi, papik, papo, papol, patili gibi benzer biçimler yanı sıra, tetik, kötene ve daha büyük çocuklar için yapılan ayakkabıya da katır denmekteydi. Oysa eskiden bebekler kundağa sarıldığı için patik de giymezler, yürümeye başladıklarında yün çorap giydirilirdi. Zaten köylerde çocukların değil ayakkabı; çarık giyme yaşı bile altı, yediyi bulurdu.

Ninni

Ninni de mama, meme, dadı, baba, anne gibi çocuk dili sözcüklerinden. Ancak Anadolu ağızlarında ninni söylemeye ırlamak da denir ki, bir dönem öz Türkçecilerin şiir karşılığı olarak önerdikleri yır sözcüğünün de, "cırlama"nın da akrabasıdır.

Folklorcular, "E e uyusun da büyüsün tıpış tıpış yürüsün", "Büyüyünce paşa olsun", "Fış fış kayıkçı" gibi, birçok ninni derlemişlerdir. 1931 yılında Musiki Muallim Mektebi'nden Şükrü, *Resimli Şark* dergisinde "Avrupa çocuklarına ve onların yetişme tarzlarına bakınca ailelerimizden şikâyetçiyiz," diyerek, çocuğun kulağı doğduğu dakikadan itibaren güzel bir ahenk, muntazam bir musikiye alıştırılsa, "Bizde de ne zekâlar, ne dehalar, ne büyük sanatkâr musikişinaslar yetişecektir," arzusuyla, ninnilerimizi ve ninelerimizi kötüler: "Çocuğun doğduğu günden iki üç yaşına kadar başını, beynini sarsan salıncağın başında, veyahut haminne ve dadının kuru dizleri üzerinde uyurken, bunların dişsiz yayın ağızlarından çıkan ve 'ninni' denilmesi bir günah, bir cürum olan sayhalar [bağırma, nara atma] zavallı yavrunun samiasını ve dimağını tırmalar." Biz, iki ninni öneriyoruz:

Sıra sıra dervişler hu hu
Hak yoluna durmuşlar hu hu
Bir fırın ekmek yemişler hu hu
Hak yoluna durmuşlar hu hu
Daha var mı demişler hu hu

İkinci ninni, 6 Ağustos 1914'te *Çocuk Dünyası* dergisinin 72. sayısında yayımlanıp, bebeklerin "milli ekonomi"ye katkıda bulunacak girişimci burjuvalar olarak büyümesi için hazırlanmış:

Büyüyünce oğlum tâcir olacak,
Şu talihsiz yurda âmir olacak,
Cebi sarı altınlarla dolacak
Çalış oğlum, tâcir ol, ninni,
Memur olma âmir ol ninni!

Ticaretle kurtulacak memleket;
Kâinata nam verecek bu devlet,
Yaşar mı hiç ticaretsiz bir millet?
Çalış oğlum, tâcir ol, ninni,
Memur olma âmir ol ninni!

Bebek Arabası

Potemkin Zırhlısı (1925) filmi merdivenlerden kaçan bebek arabası sahnesiyle sonraki birçok macera, korku ve komedi filmine esin kaynağı oldu. Türkçede de yalnızca oturulan ve oturaklı bebek arabaları için kullanılan adıyla puset 1879'da ortaya çıktı. Fransızca "pousette", itmek anlamında "pousser" fiilinden üretilmiştir; Çin çekçeklerine de "puse-puse" denir.

Bebek arabasında dikkat edilecek husus, tekerleklerinin arabanın toz almaması için yüksek olması, bebek yatınca boyunun sığması, güneşliğinin bulunmasıdır. Bebek arabaları da otomobil gibi büyüklük, biçim ve konfor açısından çok çeşitlenmiştir. Yazlıkları, katlanabilenleri, ikiz modelleri vardır. Eskiyen bebek arabasının birkaç el değiştirdikten sonra seyyar satıcı tezgâhına dönüşmesi ise kaderidir.

Masal

Bugün masallar çocuklardan çok büyükleri ilgilendiriyor. Masalların evrensellik taşıyan yapısal özelliklerinin çözümlenmesi, kahramanın evden uzaklaşması, kahramana yasak konulması, yasağın çiğnenmesi, haksızlık, kahramanın sınanması ve büyülü vasıtayı elde etme-

si, kahramanın başarısı ve geri dönüp evlenmesi gibi öğelerin yorumlanarak masalların sınıflandırılması, bilim adamları için masalların toplumsal bilimlerin ve kültür tarihinin birçok alanında veriler sağlayan bir alan haline gelmesini sağladı.

İS 3. yüzyılda yazılan Hint masalları derlemesi *Kelile ve Dimne*, Frigyalı, Lidyalı, Trakyalı olduğu ileri sürülen Ezop'un (Aisopos, İÖ 620-560) ilk örneklerine Eski Mısır papirüslerinde rastlanan masalları, iki kaynaktan da beslenen La Fontaine'in (1601-1695) bütün dünyaya yayılan ve her türlü biçime sokularak tüketilen fablları ile Grimm kardeşlerin derlemeleri bugün evrensel masal dağarcığını oluşturuyor.

Jacob (1785-1863) ve Wilhelm Grimm (1786-1859) 1812'de yayımladıkları on iki ciltlik *Çocuk ve Ev Masalları* derlemesiyle başlayarak folklorun bilimselleşmesinde etkili oldular. Derledikleri halk şarkı ve masalları ve dilbilim araştırmalarıyla bilimsel katkılar sunan ve romantik milliyetçiliğin ve aydınlanmacı okulun çocukları olan bu Alman kardeşler, çocuk eğitiminin önce kapitalist-modernist, sonra çağdaş devlet ve milletin gereksindiği yurttaşlar yaratılması yolunda taşıdığı önemin kavranmasıyla, kullanılabilecek malzemenin de örneklerini göstermiş oldular.

Romantik milliyetçilerin insanlığın kardeş dallarının tarihini saptama çabalarıyla başlayan dilbilim, antropoloji, folklor ve mitoloji çalışmaları önce devletlerin ve sermayedarların rekabeti içinde milliyetçi ve ırkçı söylemlere malzeme oldu. Fakat kriz dönemi atlatıldıktan sonra egemen dünya düzeninin ehlileştirilen ve dünya kamuoyuna sunulan masal dağarcığı okulların, kitap ve film-çizgi film dünyasının ürünleri için sürekli yeniden üretildi. Çocuklar artık ninelerinden değil, radyoda masal saatinde masal dinlerken, Adile Naşit'in kısa süreli programından sonra televizyondaki çizgi filmlere kaldılar. Masalların üvey anneleri, cadıları, doğaüstü güçleri ve kral/sultanları eğitimciler tarafından tartışılırken, çizgi film pazarının ürünleri büyüleyici televizyon ekranından gücünü tartışmasız kabul ettirdi.

Oyuncağın sanayi ürünü haline gelişi gibi masallar da satın alınan bir hizmet biçimine girdikten ve maskotları, boyama kitapları, aksesuvarlarıyla yan ürünleri pazarlanmaya başlandıktan sonra Türkiye'de *Binbir Gece Masalları* best-seller oldu, tartışmalar yaratsa da Pertev Naili Boratav'ın eserleri yayımlanmaya başlandı. *Billûr Köşk*

masallarından hâlâ sansür edilenler var ve Ali Cengiz oyunu, Keloğlan, Kesik Baş'ın anlamını tam kavramış değiliz. 1970'li yıllardan itibaren günlük fıkra dağarcığına giren ve çocuk tiyatrolarına kadar uzanan La Fontaine parodilerinden sonra başlayan daha masalsever ve kendine dönük hava, masalların çocuklar için sözlü anlatımdan, büyükler için yazılı metinlere dönüşmesini de pekiştirmiş oluyor.

Andersen (1805-1875), Eflatun Cem Güney (1896-1981) masallarıyla büyüyenler için, "Çıplak Kral" masalının Divan edebiyatında "Rişte-i hayal" hikâyesiyle mazmuna dönüşecek kadar yaygınlaşmış olduğunu veya "Ağustosböceğiyle Karınca" fablının Kars'ta derlenen biçiminin ağustosböceğinin "İncecik belinden tutarım, daracık götünden sikerim," cümlesiyle bittiğini öğrenmek eğlendirici olduğu kadar, masal araştırmalarının ne kadar ciddiye alınması gerektiğini de gösteriyor.

Danimarkalı Andersen, Alman Grimm kardeşlerin etkisine karşılık, masal derlemelerinde öncülük İtalya ve Fransa'dadır. Bugün yazılı kültürün önde gelen masallarından *Çizmeli Kedi* 1553'te İtalya, *Uyuyan Güzel* 1636'da İtalya, *Kırmızı Başlıklı Kız* 1697'de Fransa'da derlenmiştir. Masalların tarihi *Külkedisi* (Sinderella) ile örneklendirilebilir.

Külkedisi Sinderella

Külkedisi'nin bilinen en eski biçimi İS 850-860 yılları arasında yazılmış bir Çin kitabındadır. Çin masalının kahramanı Yeh-hsien'i acımasız üvey annesi tehlikeli kuyulardan su çekmeye zorlamaktadır. Kıza mucizeler yaratarak yardım eden balığı, üvey anne kandırarak öldürse de, balığın kılçığı kıza arzuladığı güzel elbiseleri ve ünlü altın terliği verir. Sonunda terliğin teki bölgenin en zengin tüccarının eline geçer ve tüccar uzun aramalar sonunda Çinli Sinderella'yı bulur, kız terliği giyince hemen güzelleşir, üvey anne ve çirkin kızları ise çığ altında kalırlar.

Avrupa'da bilinen en eski Sinderella örneği Napolili şair, asker ve yönetici Giambattista Basile'ye (1575-1632) aittir ve *Pentamerone* adını verdiği, Napolili kadınlardan derlediği elli masal içinde "Külkedisi" başlığıyla yer almaktadır.

Fransız masallarının ilk derleyicilerinden, edebiyatta modern-klasik tartışmasının taraflarından, Académie Française üyesi Charles Perrault (1628-1703) Fransızca "vair" (kürk) sözcüğünü "verre"e

(cam) çevirmiş ve ünlü cam terliği masal dünyasına kazandırarak, masalı "Sinderella Küçük Cam Terlik" adıyla yayımlamıştır. "Cinder" kor, köz demektir.

Sinderella masalının yedi yüz farklı değişkesi derlenmiştir. En çok filme alınan kahraman Külkedisi'dir. Romeo ve Juliet kırk yedi, Hamlet elli sekiz, Külkedisi ise erotik ve çizgi filmler de dahil olmak üzere seksen dört kez filme alınmıştır.

Masal-Mitoloji Yaratıkları

Tacitus (İS 55-116/20) *Germania* kitabını, "Bundan ötede masal diyarı başlar. Söylendiğine göre Helusilerle Oxionların başları ve yüzleri insana, beden ve azaları hayvana benzermiş. Bunun hakkında kesin bir delil olmadığı için meseleyi olduğu gibi bırakıyorum," diye bitirir. Kâtip Çelebi'nin istinsah ettiği nüshası 1703-1704 yıllarına tarihlenen, Amerika kıtasını anlatan *Tarih-i Hind-i Garbî*, incisi bol bir ada olan Küba'da yaşayan yarı insan yarı balık bir yaratıktan söz eder. Egzotik ülke ve canlılarından bahseden seyahatnameleri inanılmaz varlıklarla doldurmak sanki şarttır.

Batı'da ilk yayınları pornografik görülerek yasaklanan *Binbir Gece Masalları*, bunun yanında *Dede Korkut* hikâyeleri, *Köroğlu* kolları, *Battal Gazi* menkıbeleri, çocuklar kadar büyüklere de seslenen, masal dünyasını besleyen külliyatlardır. Evliya Çelebi'ye göre *Hamzaname* altmış ciltken, meddahlar onu üç yüz altmış cilde çıkarmışlardır.

Jorge Luis Borges ile Margarita Guerrero *Düşsel Varlıklar Kitabı*'nda (1957) çeşitli kültürlerden adı var aslı yok yaratıklara ilişkin kayıtları derlemişlerdir. Hulki Aktunç bu kitaba (Mitos Yay., 1992) "Zeyl" yazarak kültürümüzdeki yaratıklar bilimine katkıda bulunmuştur.

Cin

Cin, İslamiyet'te "Duyularla idrak edilemeyen, insan gibi şuur ve irade sahibi, İslamiyet'in kurallarına uymakla yükümlü tutulan, mümin ve kafiri bulunan varlık," türüdür. Arapça "cenn" (örtmek, örtünmek, gizli kalmak) kökünden adını alan cinler, insanlara müdahale ettikleri ve bazı insanların onlarla ilişki kurdukları iddialarıyla hep

Melek-i Maymun-i Siccanî (solda), Melek-i Mûzhab (ortada), İnsana uyku basınca gelen ağırlık cini (sağda). M. And, İslam Mitologyası.

gizlilik perdesinin sınırında dururlar. Bazı insanların içine girip onları ecinnili yaparlar. Hz. İsa'nın mucizeleri arasında anlatılan dilsiz, saralı, sıtmalı hastaları iyileştirmesi, hastalığa neden olan cinleri azarlaması cinlerin başkanı Beelzebub'un yardımıyla gerçekleşmiştir. İslam kültüründe cinlerle evlenenler, cin tarafından kaçırılan genç kız hikâyeleri vardır. Cinleri bugünkü bilimle çeşitli biçimlerde, örneğin mikrobiyolojik varlıklar olarak açıklamaya çalışan tefsirler yapılmışsa da, asli niteliklerinin duyularla idrak edilememeleri olduğu ve ancak "nakil"le bilinebilecekleri görüşü nedeniyle ortodoks görüşler bu tefsirlere itibar etmez. Bu konudaki kuramsal açıklamalardan biri de "inanmayana görünmeyecekleri" biçimindedir. Köylerde cinlerin eskisi gibi "faal" olmayışı, Hac'dan getirilen kutsal toprakların artarak cinleri kaçırması veya cinlerin ezici bir çoğunluğunun Müslümanlığı kabul ederek artık insanlarla uğraşmamalarıyla açıklanır.

Cinler Arap topraklarında Ubâr denilen yerde çok bulunurlar. Yılan, rüzgâr ve insan biçiminde üç türlüdürler. Cinlerin padişahı vardır ve padişahlarının sözlerini tutmak zorundadırlar. Bismillahsız yapılan işlere karıştıkları gibi, geceleri sabaha kadar devam eden düğünleri ünlüdür. Bu düğünlerde, insanların sandıklara bismillahsız koydukları elbiseleri giyerek süslenirler. Anadolu'nun birçok yöresinde Orta Asyalı şaman inanç sistemi içinde yer alan ve bebekleri boğan kötü

ruh albız, albastı, alkarası, al karısı adlarıyla dişi cin olarak kabul edilmiştir.

Tarihin her döneminde her kültürde çeşitli cinler vardır ve bazı kültürlerin tanrı, yarı-tanrı, melek, dev ve cinleri başka kültürlere genellikle itibar kaybederek başka niteliklerde devredilmiştir. Örneğin, Yunan "daimon"ları, Latin *genius*'ları Hıristiyanlıkta itibar kaybettikten sonra Aydınlanma çağında tekrar sanatın konusu olmuşlardır.

Geniş cin yazınından, bugün sinema ve çizgi roman, biblo vb. yan ürünleriyle tekrar gündeme sokulan cinler de vardır.

Gnomlar yeraltında gizli hazineleri bekleyen biçimsiz cücelerdir. Film kahramanı olan Gremlinler ise uçaklarda arıza yaratarak, havacılara, pilotlara zarar veren cinlerdir. Sözcüğün kökeni eski Kuzey dillerine uzanır, Tötonlarda kızdırmak, üzmek, yormak anlamında olan "greme" fiilinin tarihi 1000 yılından öncelere gitmektedir.

Troller İskandinav mitolojisinin Thor'a karşı savaşan devleridir; Hıristiyanlıktan sonra cüceleştiler ve dağ koyaklarında, viranelerde yaşayan, kötü huylu perilere dönüştüler. Köylüler ekinlerine ve fırsat bulurlarsa kendilerine zarar veren bu perilerden şikâyetçiyken, Norveçli ünlü edebiyatçı Henrik Ibsen Trolleri milliyetçileştirdi. 1960'lı yılların sonlarında yayımlanan *Tina* adlı çocuk dergisindeki "Afacan Cüceler" çizgi öykülerinin kahramanları da köylüye zarar vermekle birlikte sevimli gösterilen Troller'dir. 1980'li yılların sonunda Trol bebek modası Türkiye'ye de geldi ve uzaylı, hippi, yuppi, Kızılderili kılığında Troller uğurlu diye satıldı.

Alaeddin'in lambası ise Çin'de bir sihirbaz veya Taocunun sihirli iksir şişesi olur ve en ünlü hikâyelerden biri, şişesine giren bir Taocuyu anlatır. İksir şişesinden kötü cinleri yakalamak için çıkan bulut da lamba cinini çağrıştırmaktadır.

Peri

Periler, cinler gibi her kültürde bulunurlar ve çok çeşitlidirler. Avrupa'da Latince *fatum*, Kuzey ülkelerinde "norn" olarak bilinen periler, kaderle ilişkilendirilmiştir. Yunan mitolojisindeki sanat müzleri yani sanat tanrıçaları, okuyla insanları âşık eden Latince adıyla *Cupido*, perilerin aldığı çağdaş biçimlerdendir. Yer ve su perileri Şamanlıkta da önemli yer tutar. Evrensel masal şemalarında olduğu gibi Anadolu

masallarında da kahramana sihirle yardımcı olan, şarkı söyleyen, padişah kızı güzel periler vardır.

Türkçeye Farsçadan alınan"peri" sözcüğünün kökeni *Avesta* metinlerindeki "pairika"ya dayanır ve burada insanları doğru inançtan saptıran cindir, iyicil anlamını sonradan kazanmıştır. Türkçeye edebiyat yoluyla girdiği, sonra halk ağzında yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Perihan adı da Türkçe "han" sözcüğüyle değil, Farsça okuyan anlamında "han" ekiyle türetilmiştir ve cin efsunu okuyan, muska yazan demektir. Doğu Karadeniz'de perilere atfedilen nitelikler cadılarla özdeşlik gösterir. Örneğin, Çamlıhemşin'de ataları peri kızıyla evlendiği için, cadıların ayaklarının ters olmasından mülhem Tersbacakoğulları olarak anılan bir sülale vardır.

Cadı

Avrupa, özellikle Kuzey ülkeleri cadı diyarıdır. Doğu Avrupa'da 18. yüzyıla kadar sürmek üzere 15.-17. yüzyıllar arasında Avrupa'da sayıları yüz binlerle ifade edilen kadın, cadı oldukları gerekçesiyle yakılarak öldürüldüğü gibi, cadı suçlamaları ABD'ye de sıçramış, 1630-1700 yıllarında birçok kasabada cadı avı düzenlenmiştir.

Kökleri İÖ 5. yüzyıl İrlanda'sına çıkan Halloween, yaz mevsiminin sonu kabul edilen 31 Ekim'de, o yıl ölenlerin ruhlarının canlıların gövdesine girmesini engellemeyi amaçlayan ve insan da kurban edilen Druid ayinidir. 1840'larda İrlandalı göçmenlerle ABD'ye taşınmıştır ve bugün ABD'de Halloween yani Cadı Bayramı biçiminde, gençlerin cadı kostümleri giyerek eğlendiği resmi tatil günüdür. 1999 yılından beri İstanbul'da bazı eğlence mekânlarında parti konusu olmaya başlamıştır.

Anadolu'da cadı, bir yandan cin çarpan insanlar ve hortlaklarla bir yandan da masalların kötü büyücüsü kocakarılarla karışır. Türkçeye Farsçadan girmiş olan sözcük, Divan edebiyatında sevgilinin gözü, bakışı, saçını anlatan bir mazmundur.

Dev

Eski İran dininde tanrı olan deva, Zerdüşt tarafından cin sayılmıştır ve Türkçedeki devin kökeni budur (Hint-Avrupa dillerinde "parlamak,

gökyüzü, gün" anlamlarına gelen kökten "deus", "zeus" ve bugünkü kullanımda "teoloji"nin birleşeni "teo" deva ile aynı köktendir). Mezopotamya, Yunan ve İskandinav mitolojilerinde devler tanrılarla savaşır ve yenilirler. Ortaçağ Avrupa'sında birçok şehrin koruyucu devi vardı ve karnavallarda maketleri dolaştırılırdı. Masal kahramanının karşısına çıkan önemli engellerden biri de devdir. *Odysseia*'nın Kyklops'u ve *Dede Korkut*'un Tepegöz'ü en tanınmış tek gözlü devlerdendir.

Ejderha

Ağzından ateş çıkaran, kanatlı dev yılan diye tanımlanabilir. İyicil bir güç olan Çin ejderi yüzyıllarca imparatorluğun simgesi olmuştur. Eski Yunanlar ejderha gözünden yapılan ilaçlar tanımladıkları gibi, örneğin Agamemnon'unkinde olduğu gibi, kalkanlarına ejderha resmi de çizmişlerdi. Roma'da da piyade taburunun nişanı ejderhaydı. Fenike mitolojisinden alınan Leviathan, Yahudilik ve Hıristiyanlıkta puta taparlığın simgesi olmuştur. Çeşitli kültürlerde birçok kahraman, Herakles, Sigurd ya da Siegfried, İskender vb. ejderhayla dövüşmüştür; St. Michael, St. George da ejderha öldürmüş Hıristiyan azizleridir. Ejderha, hazinelerin bekçisi olması da dahil, birçok özelliği ile Şahmeran'a benzer. Ama Hazreti Ali'nin öldürdüğü veya korku salıp Müslüman ettiği ejderha değil devdir.

Gulyabani

"Gûl" İslamiyet öncesi Araplarda kötü dişi cindir. Erkeğine de "kuturb" denirdi. Gûl her biçime girebilir, yolculara saldırır ve öldürür; kuduz hastalığının da nedeni olarak kabul edilir. Gulyabani sözcüğü "Gûl-i beyâbânî"den gelir. Hüseyin Rahmi'nin filme de alınmış olan *Gulyabani* (1912) eseri, kandırmacaya dayandığı için gerçek cin kitabı sayılmaz.

Karakoncolos

Zemherinin ilk on gününde sokaklarda dolaşır, rastladığı insanlara, "Nereden geliyorsun? Nereye gidiyorsun? Adın ne?" diye sorular

sorar. Verilen cevaplarda hep "kara" sözcüğünün bulunması gerekir. "Karaköy'den geliyorum", "Karalardanım" vb. Yoksa elindeki kocaman tarağı insanın başına vurup onu öldürür. Bu günlerde evdeki taraklar kilit altına alınır. Evlerin çevresinde dolanır, açık kalmış küplere tükürür ve işer, hastalıklara neden olur. Kimi insanların yakınlarının seslerini taklit ederek onları dışarı çağırır, uyku halinde alıp götürür. O kimse uyanırsa evine dönebilir yoksa dışarıda kalıp donarak ölür. Anadolu'da koncalıs, kocoluz, goncolos, congalaz, congoloz, cokalaz; Tesalya, Makedonya ve Trakya'da karkandzali, kallikandzaros adlarıyla bilinir. Evliya Çelebi, "Rum kefereleri ekseriya Esvet Nikola ve Sarı Saltık ve Meryem Ana ve Kasım ve Ayanta ve Hızır İlyas ve Şe'mûn ve Berhûk ve Kara Koncolos nâm bednâmları günlerinde perhiz üzere oldukları zaman," diye Karakoncolos'u da belirli bir zamana verilen ad olarak anar ki, eskiden 25 Aralık için "evvel-i kancalos", 6 Ocak için "ahir-i kancalos" denilmiştir ve adına köy seyirlik oyunu da vardır. Yunan deniz folklorunda "khallikhavtzaros" deniz ciniydi.

Karakura ve Davara

Daha çok loğusalara musallat olan cindir. Kedi büyüklüğündedir, uyuyanların üstüne çöker ve boğmaya çalışır. Anadolu'da kargura, karakora, karakada, karavura, garagura adlarıyla bilinir. Karabasanın asli nedenidir; 15.-16. yüzyıl metinlerinde de karakura düşü olarak geçer.

Davara da gece rüyaya girip kâbusa neden olan yaratıktır. İnsanın üstüne çıkarak onu kıpırdayamaz duruma getirir ve bunaltır. Davaranın husyeleri sıkılarak esir alınması olanağı da vardır.

İngilizce "nightmare" (kâbus) sözcüğü de insanın üstüne çökerek boğulma duygusu yaratan, uçan, dişi cini anlatır. Tarihi 1290'lara giden sözcük, 18. yüzyılın ortalarında kâbus anlamını kazanmıştır. "Night" sözcüğü gece, "mare" sözcüğü ise 1562'de yapılan tanımıyla uyuyanın göğsüne oturan canavardır, Lehce "mora", Çekce "mura" ve Germen dillerindeki "maron" sözcüğüyle akraba çok eski bir kökten gelmektedir.

Hortlak

"Bazı kimseler fevt olup defn olunduktan sonra, kabrinde kefenin yudup, azasına gelip, bedenini humret ihata etmiş bulunsa, bu vech üzere olmasına bir sebep var mıdır?"

"Kudret-i rabbaniyeden baid değildir."

"Meyyit nice olmak gerektir?"

"Öte komak gerektir, Müslim adına zararı olmaz."

"Bazı kimseler makberesinden çıkarıp ihrak etmeğe şeran kadir olurlar mı?"

"Olmazlar."

Ebussuûd Efendi'nin hortlak fetvası böyle. Hortlak, dünya gailesi nedeniyle ruhu huzur bulamayıp gömüldüğü yerde yatamayan, kötü ruhlara bulaşmış ölü ruhudur. Hortlamasında gözü arkada kalmak kadar mezar yerinin de etkisi vardır. Ahmet Vefik Paşa hortlamayı, "Yabani hayvanlar hort hort edip seslenmek, mezarda saadetsizlerin azabını çekmek," diye anlatır. Mezarından çıkan hortlak siyah kıllı tulum şeklindedir, Batılıların *Casper* filmiyle tanıttıkları gibi üstünde beyaz çarşaf yoktur. Hortlakçılar yolunu bekleyerek tüfekle ateş edip vurduklarında hortlak tulum gibi söner ve bir daha görünmez.

Birçok kabilede ölü ruhları canlılar dünyasıyla ilişki içindedir. Ölenin öteki dünyaya geçtiği "mevki" bilindiği gibi, canlılar da ruhlar âlemiyle bu yolla ilişki kurabilirler, ama ölü ruhlarının dünya işlerine karışması o kadar yaygın bir durumdur ki, ölülerin gereğince gömülme ve anılma ritüellerinin önemi biraz da onlardan gelebilecek bu müdahaleleri engellemek içindir. Belki de hortlak hikâyeleri, ölüler dünyasıyla kurulan bu ilişkinin semavi dinlerin kabul edilmesinden sonra eski biçimini değiştirmesi nedeniyle ortaya çıkmıştır.

Hortlak, korku edebiyatının önemli bir parçasıdır. 18. yüzyıl Avrupa'sında akılcılık, hortlakları günlük yaşamdan kovalarken, hortlak edebiyatı da gelişmiştir. Oscar Wilde'ın (1854-1900) deyişiyle, soyluluk iddia eden her aile, bir ortaçağ şatosuna ve şatoda zincirleriyle gürültü yapan bir hortlağa sahip olmak zorundaydı. Alman felsefesinin önemli terimlerinden "Geist" da İngilizce "ghost"un akrabasıdır ve ölmek, ruh, hortlak ve alkol anlamlarının hepsini barındı-

rır. Sinemanın da sevdiği hortlak hikâyeleri, Ebussuûd Efendi'nin fetvasından da anlaşılacağı gibi, Anadolu kültüründe cinler, periler kadar yer tutmaz.

Vampir

Dinsel sapkın, suçlu ya da intihar etmiş kişinin ruhu geceleri ortaya çıkarak insanların kanını emer. Vampirler gün ışığından sakınmalı, mezarına veya memleket toprağıyla dolu tabutlarına zamanında geri dönmelidirler. Gölgeleri olmayışı ve aynada görülmeyişleriyle ayırt edilen vampirler haçtan, sarmısaktan ve ışıktan bizar olurlar. Kalplerine kazık çakılarak yok edilebilirler.

Vampir inanışının İskandinav veya Balkan kökenli olduğu söylenmektedir. Özellikle 1730'lu yıllarda Macaristan vampir öyküleriyle sarsılmıştır. İngiliz yazar Bram Stoker'ın ünlü romanı *Drakula* (1897), romanın tiyatroya aktarılması (1927) ve Tod Browning'in filmi (1931) vampir edebiyatını geliştirdi ve birçok öykü ve filmle bütün dünyaya yayıldı. Son olarak ABD'li yazar Anne Rice'ın 1976 yılından beri ardı ardına yayımlanan vampir serileri bu edebiyatı yeniden hortlattı.

Uçan memeli oluşları, körlükleri ve izbe yerlerde baş aşağı uyuyup gece avlanmaya çıkmalarıyla oldukça "anormal" kabul edilen yarasaların bir de vampir türü vardır. Güney Amerika'da yaşayan vampir yarasalar kan emerler ancak kurbanını öldüremezler. Vampirler yarasaya benzetilir ama bu yarasa türünün adını vampir edebiyatından aldığı anlaşılmaktadır.

Transilvanyalı Karanlıklar Prensi Kont Drakula klasikleşmiş vampir tipidir ve esin kaynağının 1456-1462 yıllarında Eflak voyvodalığı yapan Vlad Çepeş olduğu ileri sürülür. Vlad Çepeş insanları kazığa geçirterek cezalandırdığı ve iddialara göre bundan zevk aldığı için Kazıklı Voyvoda adıyla anılır. Tuna'ya yaptığı bir seferde, merhametle kafası kesilen ve yakılanlar dışında, kazıklanacak 23.883 esir yakalamıştı. İktidarı Eflak soylularının kitle halinde öldürülmesiyle başlamış, herhalde 20 bin erkek, kadın ve çocuk şatonun penceresi önündeki ormanda kazığa geçirilmişti. Babasının adı Drakul'dur ve Vlad

Çepeş de babasının adıyla anılan, bugün de ziyaret edilebilen şatoda yaşamıştır. Osmanlılara isyan ederek Niğbolu sancakbeyini de kazığa oturttuktan sonra Fatih üstüne sefer düzenlemiştir.

Stoker, Drakula romanını yazarken, vampir hikâyeleri dinlediği Macaristan'a gittiği gibi, British Museum'da Vlad Çepeş'le ilgili kayıtlara rastlamış ve bu malzemeden yararlanırken şato dolayısıyla babanın adını birincil plana almıştır. Drakula'nın Macar Kralı Matyas Corvin tarafından yakalanıp hapsedilmesi, hakkında 1463'te Viyana'da Almanca bir eserin yazılmasına yol açmıştı: *Die Geschichte Dracole Waide* ve ortaya çıkan edebiyatın kaynağı bu kitap oldu.

Drakula'yla kurulan bu tarihi ilgiden başka, tarihimizde bir vampir vakası da kaydedilmiştir. 1833 yılında, yani Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından yedi yıl sonra Tırnova kadısı Ahmed Şükrü Efendi'nin şehirde türeyen cadılarla ilgili hükümet merkezine yazdığı yazı, resmi gazete olan *Takvim-i Vekayi*'nin 19 Rebiülevvel 1249 tarih, 68 sayılı nüshasına da alınmıştır. Reşad Ekrem Koçu'nun (*Yeniçeriler*, 1964) bildirdiği bu kaynağa göre durum şudur:

> "Tırnova'da cadı türedi. Gün battıktan sonra evlere musallat olmaya başladı. Zahireye dair un, yağ, bal gibi şeyleri birbirine katar ve kâh içlerine toprak karışdırur. Evlerin yüklüklerinde bulduğu yastık, yorgan, şilte ve bohçaları didikler, açar ve dağıtır. İnsanların üzerine taş, toprak, çanak, çömlek atar. Birkaç erkek ve kadının üzerine de saldırmış. Tecavüze uğrayanlar çağrıldı, soruldu. 'Üstümüze sanki bir manda çökmüş sandık,' dediler. Bu yüzden iki mahalle halkı evlerini bırakıp başka tarafa kaçtılar."

Cadılara karşı çare olarak, İslimye kasabasında cadıcılıkla tanınmış Nikola, Tırnova'ya getirtilir, 800 kuruşa pazarlık edilir. Nikola, mezarlığa gidip elindeki resimli tahtayı çevirerek işaret ettiği mezarı açtırır. Yeniçeri zorbalarından Ali Alemdar ile Abdi Alemdar'ın mezarları açıldığında, cesetleri yarım misli büyümüş, kılları ve tırnakları üçer dörder parmak uzamış, açık gözlerini kan bürümüş halde bulunurlar. Bu iki yeniçeri halka birçok zulüm etmiş olmakla birlikte, Ocak kaldırıldığında yaşlanmış olduklarından cellada verilmemiş, ecelleriyle ölmüşlerdi. Nikola'nın öğüdüyle göbeklerine kazık çakılıp yürekleri kaynar su ile haşlandı ise de çare etmedi. Nikola'nın yakıl-

maları gerektiğini söylemesi üzerine şeran fetva alınarak odun yığını üzerinde cesetler yakıldı.

Reşad Ekrem'in yorumuna göre, bu cadı hikâyesi yeniçeri katliamını haklı çıkarıp, yeniçerilerle ittifak halindeki esnaf kesiminin muhalefetini bastırmak için yürütülen hükümet propagandasının parçasıdır. Bizim açımızdan önemli olan, cesetlere kazık çakılması ve Ebusuûd Efendi hortlakların yakılmasına cevaz vermediği halde, fetvayla yakılmalarıdır. Cadıcı Nikola'nın elindeki resimli tahta ikon olabileceği gibi, kendisinin cadıcı değil, vampirci olma ihtimali daha yüksektir. Yok etme işlemlerinin işaret ettiği üzere vampir tercüme edilerek cadı yapılmış olmalıdır.

Şahmeran

Yılanların (Farsça "mâr" yılan, "mârân" yılanlar demektir) şahı insan başlı, yılan gövdelidir. Yılan, Mezopotamya'nın ilk uygarlıklarından beri gömlek değiştirmesi nedeniyle ölümsüzlükle ilişkilendirilmiş, sonunda çağdaş tıbbın da arması olmuştur. *Gılgamış Destanı*'nda ölümsüzlük otunu çalan o olduğu gibi, yaşam ağacını bekleyen de odur. İslam kültüründe *Binbir Gece Masalları*'ndan beri oluşan, bilindiği kadarıyla 1429'dan beri Türkçede yazılıp üretilen hikâyesi Doğu'nun en önemli halk klasiklerindendir. Halk resminin de önemli konularındandır.

Anka

Arapça "anka", Farsça "simurg" (otuz kuş) Türkçe Zümrüdüanka (simurg u anka veya zümrüt anka, yeşil anka) adlarıyla bilinen, Kaf Dağı'nda yaşayan, uçtuğu zaman gökleri karartacak büyüklükte, göz kamaştıran parlaklıkta bir kuştur. Rüstem'in babası Zal'i büyütüp yetiştirdiği gibi, Keloğlan'ın da koruyucusudur. Zülkarneyn üstüne binip yıldızlara çıkmış, Bukrat (Hippokrates) Kaf Dağı'ndan şifalı otları onun sayesinde almıştır. Simurg ateşte yanıp küllerinden yeniden doğan semenderle (Batı dillerinde salamander) de özdeşleştirilir. *Gılgamış Destanı*'ndaki anza/imdugud kuşundan, Selçuk çift başlı kartalına, Batılıların "phoeniks", Hintlilerin "garuda"sına kadar birçok kuş ankay-

Anka kuşu (M. And, İslam Mitologyası*).*

la ortak özellikler gösterirler. Feridedin Attar'ın (yaklaşık 1142-1220) *Mantık'ut-tayr* adlı eserinden beri, otuz kuşun tek varlık oluşturması veya adı var kendi yok olması gibi nitelikleriyle tasavvufta birlik-çokluk simgesi olarak kullanılmıştır. Anka'nın Hz. İsa ile Hz. Muhammed arasında bir zamanda yaşadığı, peygamber Hanzale'nin bedduası ile yok olduğu söylenir. Demirî (1341-1405) Mısır Fatımîlerinin hayvanat bahçesinde Anka bulunduğunu yazar.

Huma

Huma kuşu da Kaf Dağı'nda yaşar ve yalnız kemik yer. "Hüma", "hümay" Farsçadır, Arapçası "Bulah"dır. Huma kuşunun gölgesi kimin üstüne düşerse o hükümdar olur, bu nedenle devlet kuşu olarak bilinir. Osmanlıların "padişaha ait" anlamında kullandıkları "hümayun" sözcüğünün sözlük anlamı mübarek, kutludur ve "huma"dan gelir. Huma kuşunun ayakları olmadığından yere konamazmış, bu nedenle avını havada kapar veya yanan kemiklerin dumanıyla beslenirmiş. Eskiden, güzel kokusu nedeniyle elma kabuklarını yakmak âdetken, huma

kuşunun da bu kabukların dumanı, kokusu ve buharlaşan suyundan beslendiğine inanılırmış. *Burhan-ı Katı*'ya (1652, Mütercim Âsım çevirisi 1797) göre, "Çin cezayirine mahsustur", *Gülistan Şerhi*'nin yazarı Sûdi (ölm. yaklaşık 1598), dirisinin ele geçmediğini, "sahra-yı Hıtâ, deşti-i Kıpçak ve Hindistan"da ölüsüne rastlandığını söyledikten sonra, tahsili sırasında Şam'da bir Acem bezirganda gördüğü humayı anlatır: "Şeker-renk olup, meselâ saksağan şeker-renk olsa hümaya benzerdi."

Hüdhüd

Kuşlar toplanıp kendilerine padişah seçmeye karar verdiklerinde onlara akıl veren ve yol gösteren hüdhüd kuşudur. Hüdhüd kuşu Hz. Süleyman'ın da ulak kuşudur, Belkıs'la haberleşmesini de o sağlamıştır. Süleyman eşlerinin çokluğu, kuşların dilini bilmesi, rüzgârların ve cinlerin bir bölüğünün emrine verilmesi ve ona kaleler, heykeller, havuzlar yapmaları, dalgıçların onun için deniz diplerinden inciler, değerli taşlar çıkarması gibi sayısız özelliği olan ve kıssaları bulunan bir peygamberdir. Hz. Musa dev Uc'la savaşırken başına geçirdiği kayayı delip açarak yardımcı olan kuş da hüdhüddür.

Hüdhüd başındaki sorguçtan dolayı çavuşkuşu veya ibibik diye bilinen kuşun da adıdır.

Kaf Dağı

Doğu masalları kadar kozmografyasında da yer alır Kaf Dağı. Karaların çevresini kuşatan Bahr-i muhiti çevreleyen böylece dünyanın da sınırlarını oluşturan Kaf Dağı, Taberi'ye (839-923) göre ancak dört aylık yürüyüşle aşılabilir. Kaf Dağı yeşil zümrüttendir ve gök de rengini onun yansımasından alır. Kaf Dağı'nın ötesinde Yecüc Mecüc yaşar. Ayrıca cin ve perilerin, Simurg'un yurdu da burasıdır. Ab-ı hayat bu dağda bulunur ve Hızır bu sudan içen birkaç kişiden biridir. İskender'le Hızır ab-ı hayatı birlikte aramışlar ancak İskender yanlış yöne gitmiştir. İstanbul'daki Balıklı Ayazma adını, ölü balıklar içine atıldığında canlanmasından almıştır, çünkü bu ayazmanın suyu ab-ı hayattır. Kaf Dağı, Musa, Ali, Battal Gazi'den Keloğlan'a kadar efsane ve masalların değişmez öğesidir.

Yecüc Mecüc

Ağaçları yiyen, taş taşıyan, ok atan Yecüc Mecüc, Ahval-i Kıyamet, SK Halid Efendi: 139 (M. And, İslam Mitologyası*).*

Tevrat'ta Gog ve Magog, *Kuran*'da Yecüc Mecüc olarak geçer. Zülkarneyn veya İskender set yapmasa Kaf Dağı'nı aşıp dünyayı istila edeceklerdi. Yecüc Mecüc'ün bu seddi aşıp dünyayı istila ettikleri gün kıyamet kopacaktır. Çok kalabalık bir kavimdir, Fırat, Dicle veya Taberiya Gölü'nün sularını içip tüketeceklerdir. Üç türdürler: Sedir boylular, çok iriler ve kilim kulaklılar. Taberi (839-923) onların Ermenistan ve Azerbaycan dağlarının ardında yaşadıklarını yazar. Yecüc Mecüc'ün Ön Asya'yı istila eden Türklerle özdeşleştirilmesi o çağlardan beri halk arasında dile getirilmektedir. "Küçük gözlü, kırmızı yüzlü, basık burunlu, yüzleri yayvan ve kalın deriden yapılmış kalkana benzeyen" Yecüc Mecüc'ün Türkler olduğu 10. yüzyılda yazılmış Arapça hadis, tarih ve coğrafya kitaplarında bulunduğu gibi, 20. yüzyıl Arap milliyetçileri de bu benzetmeye göndermeler yapmışlardır. Yağlıkçızade Ahmed Rifat Efendi de (ölm. 1894) *Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye* adlı eserinde Yecüc'ün Yakutlar, Mecüc'ün Mançular olduğu yorumuyla, İskender'in seddini Çin Seddi olarak açıklar.

Zülkarneyn

Zülkarneyn iki boynuzlu demektir (bkz. Geyik Boynuzu), Doğu ve Batı'nın hâkimi olduğu için bu adı almıştır. *Kuran*'da Yecüc Mecüc'e karşı set yaptığı bildirildiği gibi, Osmanlı edebiyatında yazılan *İskendername*'lerde İskender'le Hızır'ın ölümsüzlük suyunu ararken bir mağarada rastladıkları dört bin yıl yaşamış kraldır. Zülkarneyn ve İskender'in kişilikleri anlatımlarda iç içe geçer.

Yuva, Anaokulu

Fransızca "créche" (beşik), Almanca "Kindergarten" (çocuk bahçesi), Avrupa'da ilköğrenim öncesi çocukların bakım ve eğitimini üstlenen kurumlar olarak çağdaş biçimleriyle 19. yüzyılda ortaya çıktılar. Fransa'da ilk kreşler 1850'lerde, İngiltere'de 1860'larda kuruldu. 19. yüzyılın ikinci yarısında özellikle sanayi merkezlerinden başlayarak kreşler yaygınlaştı. Anaokulları İngiltere'de Robert Owen'ın fabrika işçilerinin çocukları için 1816'da açtığı okullarla başladı; Fransa'da Jean-Jacques Rousseau'nun etkisiyle 1779'dan beri açılan okullar 1833'te hükümetçe devralındı; Almanya'da eğitim reformcusu Friedrich Froebel "Kindergarten" adıyla 1837'de, İtalya'da Maria Montessori yeni yöntemlerle 1907'de anaokulları açtılar. Fransa, İtalya, Sovyetler Birliği'nde kreşler okul sistemi içine alınmış, ABD'de ise özel girişime bırakılmıştı.

Osmanlı üst sınıfları arasında yayılan, çocuğu terbiye etmesi ve ona piyano, Fransızca öğretmesi beklenen Avrupalı mürebbiye döneminden sonra, İstanbul'da özel kreşler açılmaya başlandı. Bunlar çoğunlukla Yahudi ve Ermeni öğretmenlerin yönetimindeydi. İkinci Meşrutiyet'ten sonra eğitim üstünde özellikle duran İttihatçılar kreşlerin gayrimüslimlerin elinde olmasından rahatsız olmuşlardı. Kazım Nami Duru'nun 1909 yılında yaptığı Avusturya-Macaristan gezisinden sonra kreş ihtiyacı gündeme alınarak Selanik'te "Ravza-i sıbyan" adlı kreş açıldı. Türk "bayan" öğretmen yokluğundan dolayı "yerli" kreşler yaygınlaştırılamayınca, Darülmuallimat'a ders konularak 1913-14'te ana muallime sınıfı açıldı. 6 Ekim 1913'te Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı çıkarılarak, 1914 bütçesiyle on kreş açılması kararlaştırıldı. 15 Mart 1915'te Ana Mektepleri Nizamnamesi kabul edildikten sonra konuya gösterilen ilgi sürdürülerek 1917'de ilköğretim yaşı 4-12 olarak belirlendi.

1923-24 öğrenim döneminde seksen kreş vardı. Fakat genel okuma-yazma ve okullaşma oranının düşüklüğü karşısında ilkokul öncesi çocukları için yatırım yapma zamanının henüz gelmediği düşünüldü, hatta 1925 ve 1930'da Maarif Vekaleti'nin kararlarıyla anaokulları kösteklendi. Kapanan anaokullarının yerini İstanbul Belediyesi doldurmaya çalıştı. 1932'den itibaren Tekel'e ait işletme kurumların-

da açılan yuvalarla, çalışan annelerin ihtiyacı giderilmeye çalışıldı. Bu dönemin en gözde kreş ve çocuk yuvası, önce Ankara radyosunda çocuk programı yaparak büyük ilgi toplayan Neriman Hızır'ın 1946'da açtığı "Ayşe Abla" özel yuva ve ilkokuluydu.

1953 yılında toplanan V. Milli Eğitim Şurası'nın teşvikiyle kız enstitüleri bünyesinde anaokulları ve resmi ve özel okullarda anasınıfları açılmaya başlandı. İstanbul'dan başlayarak Ankara'da ve diğer büyük şehirlerde kreş ve anaokulu ihtiyacı 1970'lerden itibaren kendisini hissettirdi, özel kreşler çoğalırken devlet kurumları da kendi personeli için kreş ve yuvalar açmaya başladı. Bu dönemde kamu kurumlarının açtığı kreşler kaliteli eğitimleriyle torpille girilen yerleri oluşturuyordu. 1980'lerden sonra bir yandan çalışan kadın sayısının artması, bir yandan çekirdek ailelerin yaygınlaşması çocukların "varlığını" sorun haline getirdiğinden, bir yandan da ilkokul öncesi eğitimin çocukların hazırlandıkları rekabet ortamı için zorunlu görülmeye başlamasından dolayı kreşler yaygınlaştı. Devlet Memurları Kanunu'nda gerekli görülen kamu kurumlarında kreş açılması zorunlu tutulmuş olduğu gibi, 1987'de İş Kanunu'nun ilgili maddesi gereği çıkartılan tüzükle yüz elliden fazla kadın işçi çalıştıran işyerleri için bakımevleri ve emzirme odaları kurulması, "yurt" işyerine 250 metreden uzaksa, işverenin taşıt sağlaması zorunluluğu getirildi.

1960'lı yıllarda anti-komünizm propagandası yapmak için Sovyetler Birliği'nde çocukların aileden kopartılıp kreşlere verildiği ve o yaşta kendilerine Rusça öğretildiği tartışma konusu yapılırken, 1980'li yıllarda kreşlerin yaygınlaşması ve velilerin İngilizce öğretilen kreşleri tercih etmesi sorun oluşturmadı.

Son yıllarda yalnız yuva ve anaokulları için değil, ilk ve ortaöğrenim için de sorun oluşturan servislerin ilk biçimi, çocukları evden okula, okuldan eve götüren ve çantalarını sırığa geçirerek taşıyan bevvab ve mubassırlardı. 1913'te çocuk eğitimi konusundaki yaklaşıma örnek oluşturması için *Çocuk Dünyası* adlı dergide çıkan, "karşılaştırmalı-eleştirel" yazıya göz atalım:

> "Beyoğlu çocukları hayattan korkmazlar. Her vakit görüyorum, 7-8 yaşında çocuklar çantaları arkalarında, yemek sepetleri ellerinde vapura biniyorlar, Arnavutköy'e mektebe gidiyorlar. Böyle büyüyen çocuk elbette ha-

yattan korkmaz. Sizin hayatınız, sizin terbiyeniz böyle mi? 10 dakika, nihayet yarım saatlik mesafedeki mekteplere, kendisini idareden âciz bir mubassır, her tarafı çanta ve sepetlerle dolmuş, sizi önüne katmış, makineli bebek haline sokmuş, sevk eder durur. Böyle bir terbiye altında yetişen çocuklar elbette pısırık, yılgın, cesaretsiz olurlar."

Çocuk Şarkıları

"Çocuk Marşı": "Türk çocukları, Türk çocukları/ Gözler ileri, başlar yukarı/ Yarınki hayat yurt ufukları/ Herşey sizindir Türk çocukları/ Çocuklar aziz vatan malıdır/ Ulu ağacın birer dalıdır/ Yardım görmeli bakılmalıdır/ Özü ateşli Türk çocukları..."

Çocuk şarkısı denince eskiden marş anlaşılıyormuş. Pedagogların önem verdikleri "ben-biz dili"nin de farkında değilmiş "büyükler"; çocuk hep büyüklere sesleniyor, yurt, ulus kavramlarıyla tarihe ve geleceğe karşı sorumlu tutuluyor. Repertuvarı zenginleştiren, ancak şiir ve müzik olarak büyük çoğunluğu ısmarlama tadını aşamayan ilkokul müfredatının konularına adanmış Kızılay, İlk Okuma Haftası, 23 Nisan vb. şarkıları da farklı yapıda değil.

Çocuk şarkılarının öncüsü İngiltere'de konu 19. yüzyılın başlarında tartışılmaya başlanmış. 1800 yılından öncesine ait çocuk şarkılarının, büyüklerin esinlendiği halk masalları ve sokak tekerlemelerinden etkilendiği ve zararlı olduğu iddia edilmiştir. O zamana kadar basitçe "song", "ditties" diye adlandırılan şarkılar ilk kez 1824'te kullanılan sözcükle bugün "nursery rhymes" olarak bilinir.

Çocuk şarkıları, kreşler gibi gayrimüslim öğretmenlerin üretimi olarak İttihatçıların dikkatini çekmiş, o zamandan beri de çocuklar, geleceğin olması istendiği gibi olmasını sağlayacak yurttaşlar kuşağı olarak umut kapısı olmuş. 1990 yılında Devlet Bakanlığı tarafından yayımlanan *Türk Müziği Çocuk Şarkıları* kitabında, "Gelişmiş veya gelişmekte olan 200'e yakın ülkede çeşitli toplumlar olanca güçleriyle bir yarış içindedir," denildikten sonra "çocuklarımızın kendi kültürlerinin bülbülü olarak şakıyabilmesi," arzusunun bu yarıştaki önemi anlatılır ve çocuk şarkıları yarışmalarıyla repertuvarın büyütülmesi dileği belirtilir. Bu yarışmalardan çocuk şarkıları adına istenilen sonuç elde edilebilmiş değildir. Ama gerek TRT programları ve yarışma-

larının gerek öğretmen okullarının katkılarıyla bugün gittikçe zenginleşen çocuk şarkıları repertuvarı ve hazırlanmış bulunan müzik eğitim programı, nitelikli müzik öğretmenlerini beklemektedir.

Halk müziği örnekleri, tekerleme ve sayışmalar müzik öğretmenleri için söz ve ritim açısından zengin olanaklar sunarken, Alman müzik okulunun eğitimdeki egemenliği sonucu, ses algısı yerli-halk müziğinden uzaklaşmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yeğlenen mandolin pahalı ve eğitimi zor bir enstrüman olduğu için terk edilirken, ses yapısını etkileyen blok flüt ve meraklı öğrencilerin gazete promosyonlarıyla da ulaşmaları kolaylaştırılmış olan org, bugün eğitim programının handikapları durumuna gelmiştir.

Bebeğine bakıp ona ninni söyleyen Küçük Ayşe, askeri donanımına bakıp kışlasına giden Küçük Asker ile düşmana saldırmazsa sütünü helal etmeyen anne, "Ali Baba'nın Çiftliği" ("Old Macdonald") ile başlayan şarkılar dizisi, "Küçük Kurbağa", "Bu karga ne budala", "Tik tak tik tak olur mu hiç çalışmamak", "Baltalar elimizde", "Pazara gidelim", "Dön de aynaya bak" ile çoğalıp, "Leylek leylek havada", "Yağ yağ yağmur", "Menekşe buldum derede", "Dere geliyor dere" ile binlere varıyor...

Ortadoğu insanları hafızalarındaki şiir ve şarkı bolluğuyla Avrupalıları şaşırtıyor. Ama anonim müzikten "piyasa" müziğine uzanan örnek bolluğu içinde, genç yeteneklerin benimseyecekleri müzik tarzı ve "idol"leri açısından da, yoğun bir sanat tartışması olması gerekiyor.

Çocuk Kitapları, Dergileri

Şimdinin büyükleri, onları çekecek bu kadar çok olanak varken çocukları kitap okusun istiyor. Yaşamın çocuklara göre ayarlanmayıp, çocukların ayak altında dolaşmamasına göre örgütlendiği günlerde okuyacak çocuk kitabı yokken, çocukların ders kitabı dışında basılı kâğıtla ilgilenmeleri kaytarma sayılırdı.

Nabi'nin (1642-1712) *Hayriyye*, Sünbülzade Vehbi'nin (1720-1809) "İtibar eyleme pek hendeseye/ Düşme ol daire-i vesveseye/ Bakub eşkale mukarnas diyerek/ Bir murabbaya muhammes diyerek" tarzında oğluna tutulmayacak meslekler hakkında öğütler verdiği

Lütfiye-i Vehbi gibi eserler, çocuklara seslense de onların okuyabileceği nitelikte değildir.

Tarihimizde çocuklar için yazan ilk yazar, Hace-i evvel Ahmet Mithat Efendi'dir (1844-1912), *Çocuk Melekat-ı Uzviyesi*, *Hikmet-i Peder*, *İstidad-ı Etfal*, *Babalar ve Oğullar*, *Peder Olmak Sanatı*, *Ana Babanın Evlad Üzerinde Hukuk ve Vezaifi* adlı eserleriyle büyük ve küçükleri eğitmek istemiştir. Çeviri çocuk kitapları da aynı dönemde başlamıştır: *Tercüme-i Hikâye-i Robinson* (Vakanüvis Lütfi, 1864), *Gülliver'in Seyahatnamesi* (Mahmud Nedim, 1872), *80 Günde Devr-i Alem* (1875) ve *Merkez-i Arza Seyahat* (Mehmet Emin, 1883), *Beş Haftada Balonla Seyahat* (1887), *Gizli Ada* (1889)...

Çocuklar için yazılmamış olan eserlerin, Jules Verne, Alexander Dumas, Walter Scott, Charlotte Brontë gibi yazarların ürünlerinde de olduğu gibi, zamanla çocuklar tarafından sevilip çocuk kitabı haline geldiği görülmektedir. Ömer Seyfettin ile Aziz Nesin en iyi yerli örneklerdir.

Çocuk edebiyatı kavramı eğitim dünyasının içinde gelişmiştir. Bu alanda öncülük İngiltere ve Almanya'dadır. Ezop'un İngilizceye çevirisi 1484'te yapılmış, çocuklar için baskısı 1578'de çıkmıştır. Almanca çocuk edebiyatı daha da önce gelişmiş, 1563'te çocuklara yönelik ilk ciddi baskıdan sonra 1657'de ansiklopedik, didaktik yayınlar, 1697'den sonra masallar yayımlanmaya başlamıştır. Çocuk edebiyatında geleneksel ürünlerin ehlileştirilmesi, gerçekçilik, mizah gibi aşama ve unsurların toplumsallıktan kurtulup yazarların bağımsızlıklarına kavuşmaları 1960'lı yılları bulur. Türkiye'de de ilk çeviri döneminden sonra İkinci Meşrutiyet'le birlikte canlanan çocuk edebiyatı, daha çok militan bir eğitim kaygısıyla verilen ürünlerle, dönemin aydınlarının "sorumluluk" anlayışıyla gelişmiş, kavram 1970'li yıllarda tartışılmıştır.

Alaaddin Gövsa (*Çocuk Şiirleri*, 1911), Ali Ulvi Elöve (*Çocuklarımıza Neşideler*, 1912), Tevfik Fikret (*Şermin*, 1914), Ali Ekrem Bolayır (*Çocuk Şiirleri*, 1917), M. Fuat Köprülü (*Mektep Şiirleri*, 1918), Abdullah Ziya Kozanoğlu (*Kızıltuğ*, 1923; *Atlı Han*, 1924; *Türk Korsanları*, 1926 vb.), Mahmut Yesari (*Bağrı Yanık Ömer*, 1930), Nimet-Rakım Çalapala (*Oğuz*, 1933), İskender Fahrettin Sertelli (*Tahtları Deviren Çocuk*, 1936) ve Eflatun Cem Güney 1945'ten itibaren masallarıyla bu alanda eser vermişlerdir.

1970'li yıllarda ünlü yazarlar çocuk edebiyatı alanında eser verdiği gibi, kitap sayısında da belirgin bir artış olur: Talip Apaydın (Doğan Kardeş Üçüncülük Ödülü alan *Toprağa Basınca*, 1966), Selma Mine (*Uzay Yolu*, 1973), Yaşar Kemal (*Filler Sultanı ile Kırmızı Topal Karınca*, 1977), Aziz Nesin (*Doğ Güneş Doğ*, 1975), Ülkü Tamer (*Pullar Savaşı*, 1975), Erol Toy (*Fareler Cumhuriyeti*, 1977), Bekir Yıldız (*Ölümsüz Kavak*, 1977), Fakir Baykurt (*Sakarca*, 1977) ve 1963'ten beri bu alanda eser veren Gülten Dayıoğlu ile ilk kitabı *Küçük Mirasyedi* 1969'da, son kitabı *Geriye Dönüş* 1992'de yayımlanan, 301 çocuk kitabı yazan Kemalettin Tuğcu (1902-1996) sayılabilir.

İlk süreli çocuk yayını 1869'da yayın hayatına başlayan *Mümeyyiz*'dir. Çocuklara ilk sayısında şöyle seslenir:

> "'Biz okuyoruz mektebe gidiyoruz çalışıyoruz' derseniz size şöyle cevap veririz ki biz sizi görüyoruz. Vak'a mektebe gidiyorsunuz cüzler ve kitaplar okuyorsunuz ve akşamlara kadar sallana sallana çalışıyorsunuz. Ama sair milletlerin mekteplerini ve çocuklarının güzel güzel mektebe gidip geldiklerini (...) çalıştıklarını (...) görüyoruz da sizin mektebdeki fırsat buldukça ettiğiniz gürültüleri ve mektebden azad olduktan sonra sokakdaki hallerinizi beğenmiyoruz. (...) Siz ahmak değilsiniz a! (...) 'Ne suretle terbiye ederlerse öyle terbiye oluruz,' derseniz ey bakalım şimdi mekteblerde her şey okunacak. Eğer ki çalışıp güzelce öğrenirseniz sözünüz sahih imiş. Bir de size mektebden çıktığınızda sokak ortasında birbirinizle yaka paça döğüşün diye kimse öğretmiyor. Ya buna ne dersiniz. Artık burada suçlusunuz. Ne ise şimdiye kadar olan oldu (...) Böyle sizin gibi sokaklarda döğüşür hiçbir milletin çocuğu kalmadı."

Mümeyyiz'den sonra çıkan Osmanlıca çocuk dergileri şunlardır: *Sadakat* (1875), *Etfal* (1875), *Arkadaş* (1876), 13 sayı sonra *Çocuklara Arkadaş* adıyla (1882), *Vâsıta-yi Terakki* (1883), en uzun ömürlü yayın olan *Çocuklara Mahsus Gazete* (1896). 1897'den 1904'e kadar, II. Abdülhamid rejiminin yarattığı ortam gereği yeni dergi çıkmaz, 1904'te *Çocuk Bahçesi* hükümet tarafından önce uyarılır, sonra on beş gün ve nihayet süresiz kapatılır. Meşrutiyet'in ilanından sonra çocuk dergisi yayını ancak 1913'te başlar ama bu yıl altı çocuk dergisi birden çıkar. *Çocuk Bahçesi* "Çocuk demek, müstakbel millet demektir. Yaşama kavgasının yarınki askerleri çocuklardır," cümlesiyle

bu dönemin ve iktidarın siyaset ve eğitim anlayışını dile getirir. 1918-1922 yılları arasında savaş koşulları altında çocuk dergisi çıkarılamaz (İsmet Kür, *Türkiye'de Süreli Çocuk Yayınları*, Ankara, 1991).

Cumhuriyet'ten sonra çocuk dergileri, eğitim ve eğlence, yerlilik ve çeviri, sanat ve siyaset eğilimleri ve piyasa koşulları içinde evrim gösterir. Ansiklopedist tavırdan çeviri çizgi roman seçkilerine kadar genişleyip daralan yelpazede, *Çocuk Sesi* (1928), *Afacan* (1934), *Ateş* (1936), *Çocuk Duygusu* (1937), *Yavrutürk* (1938), *Cumhuriyet Çocuğu* (1938), çizgi roman dünyasında kalıcı bir etki bırakan *1001 Roman* (1939), *Yavrukurt* (1940), *Çocuk Âlemi* (1947) dergileri sayılabilir. *Çocuk Haftası* (1943) ve *Doğan Kardeş* etkileri ve uzun ömürleriyle İkinci Dünya Savaşı döneminden bugüne bağlanan bir köprü niteliği kazanırlar. *Doğan Kardeş* 1945'ten 1978'e kadar yayınını devam ettirir, 1988'de yeniden çıkarılırsa da bu kez başarılı olmaz. 1993'te yayınına son verse de 2008 yılından itibaren tekrar yayımlanmaya başlar.

George Orwell İkinci Dünya Savaşı sonrasında İngiliz çocuk dergileri üstüne yazdığı makalesinde, yerli çocuk dergileri karşısında ABD dergilerinin kazandığı başarıyı irdeler. Amerikalılar İngiliz dergiciler gibi okul sistemi içinde kalan bir dünya kurmamakta, toplumsal gerçeklik ve gereklilik adına hareket etmemekte, özellikle teknoloji ve şiddet kullanımı konusunda çok rahat hareket etmektedirler. Türkiye'de çocukların sevdikleri dergilerde ve çizgi romanların başarısında da, çoğunlukla çevrilip aktarılan Amerikan tarzının etkisi görülür. Anne babaların çocuklarını abone ettikleri dergilerle, çocukların harçlıklarıyla aldıkları ve paylaştıkları dergiler arasındaki ayrım bu özelliklere göre yapılabilir. Örneğin, Milli Eğitim Bakanlığı dönem dönem çok iyi maddi koşullarla çizgi roman da dahil binlerce çocuk dergisi basmış fakat hiçbir sonuç elde edememiştir. 1980'li yıllarda kurumların çocuklara yönelik yayınları içinde en başarılısı, gazetenin eki olarak 1972'de yayımlanmaya başlanan ve sonradan bağımsız bir dergi haline gelen *Milliyet Çocuk*'tur.

İsmet Kür 1869-1988 yılları arasında 119 yılda iki yüz kadar çocuk dergisi yayımlandığını tespit etmektedir. Bu birikim sonunda, ders kitaplarındaki tekel rantının paylaşımı kavgası dışında, kamuoyunda yürütülen bir tartışma yoktur.

Çizgi Romanlar

Çizgi romanın adı "Teksas Tommiks"di. Çizgi roman zararlıydı, çünkü bir kere yararsızdı. Evde okulda ders kitapları arasına konulup okunur, mahallede takas edilir veya sinema önlerinde tezgâh açılıp alınır satılır, okuma yazma öğrenmeden ağabeylere okutulur, bütün maceralar ezberlenirdi.

Tommiks'in ağzına içki koymayan, "sümüklü" diye alay edilen bir çocuk olduğunu, iki büyüğünün ise iyi içkici olduğunu, fakat Tommiks'in önderliğini açıkça dillendirmeden benimsediklerini büyükler bilmezdi. Tommiks "vay canına", "melun" diye küfretmez, bütün alaylara rağmen Suzi'nin kötü pastalarını, eline sağlık deyip sonuna kadar yerdi.

Çelik Bilek ise Rodi'yle birlikte pastoral, komünal bir hayat sürüyordu. Çocuk kahraman Rodi, babasının kabilesine ziyarete gelmiş bir çocuk gibi, iyi bir avcı olarak yetiştirilirken, ebeveyn baskısı görmeden büyüğüyle arkadaş olarak yaşayıp aynı sorumlulukları paylaşırken, seviliyor ve kollanıyordu. Bu hürriyetsever toplumu ezmeye çalışan askerlere karşı umutlu bir mücadele sürdürülüyordu.

1990'lı yılların kahramanı Conan ise iktidar düşkünü, yalnız bir paralı asker, hırslı bir maçodur. Kendisi gibi paralı askerler, haydutlar ve onlardan farklı olmayan barbar ve şehirli iktidarlar dünyasının büyü ve gizem cangılında en fazla ürktüğü anda "Crom" diye mırıldanan, kendi gücünden başka güvencesi olmayan bir profesyonel, çok net bir ilkeldir. Ve Conan, bilgisayar oyunları dünyasındaki benzerleriyle mücadele etmek zorunda kalan, çizgi dünyasının son popüler kahramanıdır.

17. yüzyılda karikatürle birlikte doğan çizgi roman, Fransa'da 1831'de yayımlanan *La Caricature*, İngiltere'de 1851'de yayımlanan *Punch*'la başlayan ilk karikatür dergilerinden sonra, ABD'de 1890'larda bağımsızlığını kazandı. Joseph Politzer'in *World* adlı günlük gazetesinde karikatürlü pazar eki vermeye başlamasıyla basın dünyasında yerini sağlamlaştırdı. 1920'lerde bugüne kadar yaşayan Güngörmüşler, Fatoş, Tarzan, Flash Gordon (Baytekin), Miki Fare, Dick Tracy, Hoş Memo üretildi. İlk çizgi roman dergisi 1933'te çıktı. Süperman'den sonra olağanüstü kahramanlar dizisi başladı ve bunla-

rın en başarılıları Batman ile Örümcek Adam oldu. İkinci Dünya Savaşı'na kadar Belçikalı Tenten dışında ABD, çizgi roman dünyasındaki üstünlüğünü korudu.

Türkiye'ye 1930'lu yıllarda çocuk dergileri ile giren çizgi romanın ilk yerli ürünü, Cemal Nadir'in Amcabey tiplemesiyle band karikatür biçiminde oldu. 1950'de *Hürriyet* gazetesi ilk kez çizgi roman da yayımlanan pazar eki vermeye başladı. Türkiye'de aynı kahramanın serüvenlerinden oluşan ilk çizgi roman dergisi de 1951 yılında yayımlanmaya başlanan *Pekos Bill*'di. *Pekos Bill*'in yayını 1953'te durduruldu, fakat *Koca Teks* adıyla yayının devam etmesi sorun oluşturmadı. On ay sonra muzır olmadığı kararının çıkmasıyla ilk adına döndü. İlk yerli kahraman dergisi *Köroğlu* da aynı yıl yayımlanmaya başladı.

1955'te *Tommiks*, 1956'da *Teksas*'ın yayımlanmaya başlandığı canlı savaş sonrası dönemde artık çizgi romanda Avrupa da etkisini duyuruyor, çizgi romanın yalnız çocuklar için olmadığı, sanat olduğu tartışılıyordu. İtalya'nın "spagetti western"leri doğuracak kovboy maceraları, Belçika'nın *Red Kid* (1946) ve *Asteriks*'i (1959) dünya çapında etki yaratırken, Türkiye'de uyarlama ve kopya döneminden yerli çizgi romanlara doğru geçiş başlıyordu. Abdullah Ziya Kozanoğlu (1906-1966) ile Ratip Tahir Burak'ın (1903-1977) Orta Asya ve Osmanlı tarihinden esinlenen romanlarından metin ağırlıklı bantlara ve çizgi romanlara geçiş bu dönemde başladı. Birçok karikatürcü çizgi roman çizmeye ve kopistlik yapmaya başlamıştı. 1970'lerde en parlak dönemini yaşayacak olan Turhan Selçuk'un *Abdülcanbaz*'ı da (1957), Suavi Süalp, Oğuz Aral'ın çalışmaları da bu dönemde çıktı. Tarihi çizgi romanların başlangıcı *Kaan* 1959'daydı. *Kaan* 1962'de filme çekildi, 1963'te albüm halinde yayımlanmaya başladığında, 1962'de *Akşam* gazetesinde tefrika edilmeye başlanmış olan Suat Yalaz'ın *Karaoğlan*'ı da dergi olarak çıkmaya başlamıştı. 1965'te Karaoğlan ilk kez filme çekildi, türün öteki en sevilen iki kahramanı Ayhan Başoğlu'nun *Malkoçoğlu* 1965 ve Sezgin Burak'ın *Tarkan*'ı 1967'de yayımlanmaya başladı.

1970'li yıllarda herkesin kendi çizgi romanı vardı. Kızıl Maske, Mandrake, Kinova, Teks, Tom Braks, Kaptan Swing, Zagor, Mister No, Hasbi Tembeler, Yumurcak, Charlie Brown, Yüzbaşı Volkan, Ba-

hadır, Tolga, Kara Murat, Ustura Kemal, dergi, albüm, gazete tefrikası olarak yediden yetmişe okuyucu buluyordu. Şiddet, korku ve cinselliği ana tema olarak benimseyen kahramanlar, macera ve dergiler ortaya çıktı.

1980'ler neredeyse çizgi romanların sonu oldu. Çeviri yayın ve dergi sayısı azalırken, yerli çizgi romanlar karikatür dergilerinin tarzı haline geldi. 1970'li yıllarda karikatür ve mizah sanatını yönlendirmeye başlayan *Gırgır* dergisinin dağılmasından ve 1989'da satılmasından sonra çıkan yeni dergiler artık çocuklara değil, gençlere sesleniyordu. 1980-90'ların çocukları çizgi filmlere yöneldiler, çizgi romanların filmlerini seyredip filmlerin romanlarını okudular, onların oyuncaklarıyla oynadılar. Bu dünya bilimkurgu ve bilgisayar dünyasının parçasıydı.

1994'te Yapı Kredi Yayınları Tenten'i, Remzi Kitabevi Asteriks'i nihayet aslına uygun ve nitelikli biçimde yayımlamaya başladılar. Aksoy Yayınları'nın Teksas, Tommiks'le başlayan büyük boy ve kaliteli yayınları da nostalji dizisi niteliğinde. Türkçede çizgi roman üstüne yazılan birkaç bilimsel incelemeden biri olan *Türkiye'de Çizgi Roman*'ın (1996) yazarı Levent Cantek de kitabını bu duygularla bitiriyor:

> "Tüm olumsuz şartlara rağmen çizgi romanın yazılı basınla birlikte varlığını azalarak bile olsa sürdüreceğine inanıyorum. (...) Bize düşen ise sebebi ne olursa olsun -geçmişe özlem, merak, hastalık veya tutku- bu yayınları takip etmek oluyor."

XIII
Cinsellik

"Nasreddin Hoca'nın avratı bir gün, evi hâli olmış da, amına bakmış, ayıtmış ki: 'Benüm devletüm ve sa'âdetüm, am! Senin ucundan bunca devletlere uğradım; dahı kim bile ne devletlere uğrayam!' derken Hoca nâgâh işidi gelmiş. Görse hâl böyle; tez taşra gelmiş; sikin açmış da: 'Beni dürlü dürlü belâlara uğradan hep sensin! Dahı kim bile ne belâlara uğradasın!' deyü ağlarken avratı içerden işidür de taşra gelür. Görse Hoca sikin, taşağın açup ha durmaz, ağlar. 'A koca! N'oldun?' demiş. Hoca da ayıtmış: 'Behey emcüğün sikdüğüm! Ben senin amunun düğününe varmadum. Sen benüm sikümün yasına neye gelirsin' demiş" (Pertev Naili Boratav, *Nasreddin Hoca*).

Navaho Kızılderililerinin mitosu da şöyle: İlk Adam'la İlk Kadın, akşam yemeğini yedikten sonra, İlk Kadın duvara mutlulukla yaslanmış, geğirmiş ve eteğini kaldırıp "Teşekkür ederim sana, kadınlığım," demiş. İlk Adam itiraz etmiş, "Teşekkür etmen gereken, eve o yiyecekleri getiren benim," demiş. İlk Kadın, eve yiyecek getiriyorsa karşılığını aldığını söylemiş. Kavga etmişler ve ertesi gün İlk Adam'la olanları öğrenen kabilenin bütün erkekleri ırmağın karşısına geçip kadınları terk etmişler. Cinsel boykot iki yıl sürmüş. İkinci yıl sonunda ayrılığa dayanamayan erkekler, "Dersinizi aldınız mı?" diye seslenerek kadınların tarafına geçmişler. Kadınlar da kocaları olmadan yaşayamayacaklarını söyleyerek onları kabul etmiş. Ne kadın, ne de erkek, birbiri olmadan yapamıyormuş ve iki taraf da derslerini almışlar.

İstanbul'da yapılan bir anket-araştırmaya göre erkek deneklerin yüzde 90'ının en büyük korkusu cinsel güçlerinin tükenmesidir. Kadınlarda ise bu oran yüzde 10'u bulmamaktadır. Erkeklerde bu korkunun eğitim durumuna göre değişkenlik göstermediği saptanmıştır, yani "eğitimin korkuya faydası yoktur." Hıristiyanlığın kurucu babalarından St. Augustine, "Tanrım bana iffet ve itidal ver ama henüz değil," diye dua eder. Neyzen Tevfik kendini çok daha kısa yoldan ifade eder: "Allah'ım beni öldürmeden sikimi öldürme!"

Latin atasözü "Her hayvan cinsel birleşmeden sonra hüzünlüdür," der. Bireysel var oluş ile cinsel ilişki arasındaki gerilim, cinsellik, aşk ve evlilik üçgeni içinde biçimlenir. Bu biçimlenişin tarihinin geçmişten bugüne uzanan evrensel bir süreç oluşturup oluşturmadığı, "uygarlık" ve değer yargıları tarihinde tartışmalı bir konudur. Romalıların hüznü, Hıristiyan dünyasının Adem ve Havva'yla başlattığı ilk günah, insanlığın en eski destanı olan *Gılgamış*'ta Enkidu'nun bir fahişeyle birlikte olduktan sonra yabanıl hayvanların kendisinden kaçışında, saflığını yitirmesinde karşımıza çıkmaktadır.

Cinsellik ve (uygarlık toplum içinde davranış kalıpları olduğuna göre) utanılacak davranışlar dizgesi, kutuplardan çöle kadar değişken iklimlerde yaşama becerisini gösteren insanoğluna, Avrupalının kendi kıyafetini, utanç duygusunu ve evlilik kurumunu dayatmaya yönelmesiyle bilimin konusu olmaktadır. Kültürel konuları kategorileştirirken, insanın insan oluş tarihinde ne zamandan beri yüz yüze sevişti-ğinden ve cinsel birleşme mevsimini uzattığından başlayarak, evrensel görülen cinsel tabuların Eski Mısır'da firavunlar kız kardeşleriyle evlendiklerine göre mutlak olmadığı, California sahilinde martıların yüzde 14'ünün, yunusların yaklaşık yarısının eşcinsel olduğu gibi olgular da dikkate alınmak zorundadır.

Cinsellik konusunda Sovyetler Birliği'nin 1930'lu yıllara kadar yaşadığı deneyim, Batı'nın kuşatma siyaseti nedeniyle paylaşılıp tartışılamamıştır. Cinselliğin ve evliliğin yasayla düzenlenmesine karşı olan Bolşevikler, ortaya çıkan sorunlar karşısında adım adım yasal düzenlemeler getirmek zorunda kalmışlardır. Çocuk hakları ve çocuk emeği konusunda bugünün standartlarını o günden saptayan ve uygulamaya koymaya çalışan, emzirme odaları ve kreşler açmayı hedefleyen genç yönetim, hiçbir yasal zorunluluk karşısında bulunmayan ve

Dünya Savaşı'ndan sonra iç savaş koşullarını yaşayan insanların, çok fazla sayıda eş değiştirdiklerini ve devletin altından kalkamayacağı sayıda bebeği sahiplenmediğini görmüştür. Yapılan ilk düzenlemeyle, bebeklerin babasını tespit edebilmek için, belirli bir süre içinde babalık reddinde bulunmayan erkeğin baba kabul edileceği belirtilmiştir. Bu ilk adım, kadınların hangi erkekle birlikte olduğunu belirleme, boşanmanın nüfus memurluğuna bildirilmesi ve velayet sorunlarıyla nikâh zorunluluğunu getirmiş ve 1936'da boşanma için iki tarafın rızası aranır olmuştu. 1944'te Batı normlarından farklılaşmayan aile ve usul hukuku getirildiği gibi, iyi Sovyet yurttaşının sağlam evlilik hayatı olması gerektiği de düşünülür olmuştu.

İbn Fadlan, 921 yılında, bir Oğuzun evinde misafirken, karısının herkesin içinde avret yerini açıp kaşıdığını, ev sahibinin konukların utandığını görünce, karısının bu hareketinin, onu örtüp de başkalarına müsaade etmesinden daha iyi olduğunu söylediğini anlatır. Birçok ilkel kabile insanı, bugünkü davranış biçimlerimizi görse herhalde utancından yerin dibine geçerdi. Ancak, filmlerdeki dövüş sahnelerinin çektiği ilgiyle günlük yaşamın gerçekliğini ifade etmeleri arasındaki ters orantı gibi, televizyonlardaki cinsellikle günlük yaşam arasındaki bağlantı da sorunludur. 1980'de *Tan* gazetesi Türkiye'nin en fazla satan gazetesiyken, o gazeteye yönelik değer yargılarıyla, bugün başta gelen ulusal gazetelerin birkaç sayfasını "tanlaştırmak" ihtiyacı hissetmesi, gerçeklikle yansıtma sorunu arasındaki sorunsalın derinliğini gösterir.

Cem Sultan'ın Avrupa'da düştüğü şaşkınlığı *Vâkıât* yazarı şöyle anlatır:

> "Şehrin bakire mahbubelerin getürüp horus deperlerdi. Anlarun âdetleründe setr olmaz. Belki öpüşmek, kocuşmak fahrleridür. Oynayup dinlemelü olucak yad erlerin dizleründe otururlardı boyun kulak açuk. Aralarunda bir gaayet mahbubeye merhumun taalluku olmuştu."

Cem Sultan'ın kendi şiiri de şöyledir: "Acâyib şehr imiş bu şehr-i Nitse/ Ki kaalur yânunâ her kim neyitse."

Norbert Elias'ın vurguladığı gibi, ahlak kuralları her çocuk tarafından baştan öğrenilir. Öğrenimde ailenin toplumsal konumu önem-

li olduğu gibi, içinde bulunulan toplumun türdeşlik ve kozmopolitliği de belirleyicidir. Cinsellikte karşılıklılık, evlilikte takas kuralları geçerli olduğu için, başka kabileleri insan kabul etmeyen bir kabilenin üyesinin yabancı biriyle kuracağı ilişki farklı, altkültürlerin bir arada bulunduğu bir metropolde kimlik savunusu ve mahremiyet farklı olacaktır. İspanyollar Güney Amerika'da Kızılderililerle, evlenerek veya evlenmeden ilişki kurarak bugün melez bir toplum yaratmışken, Kuzey Amerika'da İngilizlerin Kızılderililerle ilişkileri, onları yok saymak ve yok etmek olmuştur. Beyaz kadınla cinsel ilişki kuran zencinin yarattığı infial ve linç edilmesi, beyaz adamın "tür olarak" kendi "kadın"ını sahiplenme ve koruma hıncıdır.

Zeki Velidi Togan, kadın-erkek ilişkisinin kendi kabilesi içine yabancıların gelmesiyle nasıl "mutaassıp"laştığını anlatır (*Hatıralar*):

> "Delikanlıların atlı kızlarla koşuşmak âdeti de vardı, koşamayan yiğit, kızdan kamçı yediği gibi, koşamayan kızı öpmek de bizden önceki nesillerde mubah sayılırmış. (...) Fakat köyümüzün göçmen Tatarları Müslüman kültürüne fazla kapılmış bir camia teşkil ettiklerinden, onların tesiriyle bizimkilere de azıcık kapalı kadın kültürü girdi. Bürcenlerde ise yer yer bu âdetler hâlâ yaşıyordu. (...) Bu koşular sırasında ben bazen Urqiye'nin arkasından yetişirdim, bileğinden tutardım, fakat öpmezdim. (...) İhtiyarlar ise, biz öpüyorduk, sen de öp, diye gülüşürlerdi."

Abdülkadir İnan Orta Asya'da aynı kuşak erkek ve kadınların birbirlerine yaptıkları cinsel şakaların, gençken potansiyel eş oldukları için hoş görüldüğünü, Eskimolar cinsel konukseverlik konusunda dünyaca meşhurken, Türklerde de bu âdetin bulunduğunu anlatır. Yüz yüze ilişkinin bulunduğu bu toplumsal yapıdaki hoşgörüye karşılık, Bursa gibi büyük bir şehre gelindiğinde kadınların taciz edildiği ve örtünmenin böyle başladığı klasik Osmanlı kaynaklarında anlatılır. Müslüman geleneğine göre de kadınların örtünmesinin başlaması, Mekke'den gelen Müslüman kadınları tanımayan Medineli erkeklerin tacizinden sonra doğmuştur. 1990'lı yıllarda gecekondu mahallelerinde örtünmenin artması, birçok başka etkenle birlikte, gecekondu mahallelerinin eskisi gibi ev sahiplerince yapılmayıp yapsat usulü satın alınması, dolayısıyla mahallelerin türdeş hemşehri yerleşimi olmaktan çıkıp kozmopolitleşmesi ile de açıklanabilir.

Ortaçağların tarımcı, kaderci, öte dünyayı düşünen, şiddetin maddi olduğu toplumlarından, İngiltere'nin iki cinsel devrim ve feminist akım yaşamış, bugünün toplumuna gelirsek, veriler şöyledir: Her on İngiliz gelininden biri hamiledir; her beş yeni evlilikten biri ilk on yıl içinde bozulmaktadır; her on çocuktan birinin ana ya da babası, çocuğun sandığı ana ya da baba değildir; evli çiftlerin yüzde 40'ının evlilik dışı ilişkisi vardır ve 1991 yılında canlı doğan her üç bebekten biri evlilik dışı doğmuştur (İngiltere'de cinsellikle ilgili olarak Uygur Kocabaşoğlu'nun *İngiliz Sicimi* kitabında, bu bilgileri aldığımız çok hoş bir bölüm vardır).

John Berger resim konusunda, bugün resim tarihinin şaheserleri olarak görülen eserlerin zamanında ayrıksı ve dolayısıyla tuhaf ve kötü görüldükleri uyarısında bulunur. Cinsel yaşamın tarihini doğru kavrayabilmek için bu uyarı dikkate alınmalıdır, çünkü tarihsel bilgi birikimimizde genel yaşam koşulları değil, ayrıksı olanın hacmi daha büyük bir yer tutmaktadır. Küreselleşmenin kültürel tekdüzeliliği hangi boyutta nereye kadar vardıracağı bilinemez ama, İtalyan şehir devletlerinden bu yana oluşan "medeni" Avrupa ile Doğu'nun ve Türkiye'nin cinsellik alanındaki farklılıklarını saptayabilmek için kültür tarihçilerine çok iş düşüyor. Soyluların cinsel yaşamına göre karşılaştırma yapıldığında, her zaman çok ilgi çekmiş olan Osmanlı harem yaşamının, meraklılarına çekici gelebilecek entrika veya pornografi açısından, örneğin Fransa sarayına göre zayıf kaldığına dikkat çekmek isterim. Padişah ve kadınları, düzen bozukluklarının yarattığı sarsıntılardan kaynaklanan ayrıksılıklar dışında, katı kurallara uymak zorundaydı. Avrupa'da prenslerin taht mücadelesi uğruna kanlı entrikalar yürütmesi karşısında, Osmanlı şehzadelerinin daha çocukken saf dışı edilmesi kadar sıkıcıdır bu konu. Bu merakın, egzotik olanın çekiciliğinden, anlaşılmayan kuralların gizemli ve biraz da efsanenin gerçekten hoş bulunmasından kaynaklandığı anlaşılıyor. Doğu'da geleneksel norm olarak erkeğin, erkek meclisi dururken kadına zaman ayırmasının önce tuhaf sonra ayıp karşılanması halen devam ettiği ve kamusal mahremiyet sınırları daha katı olduğu için, cinsel yaşama ilişkin veriler de daha ayrıksıdır. Cinselliğin doğal kabul edilişi ile erotizmin "üretilişi" ve "çağdaş uygarlık"ta aldığı toplumsal biçim açısından, Doğu ve Batı'nın geçirdiği dönüşümlerle, verilerin anlam-

landırılması konusunda çok dikkatli olmak gerekir. Şu var ki, Çin'den Anadolu coğrafyasına kadar estetik kabul edilen örtünen kadındı.

Aşk, Sevda, Sevgili

Âşık Veysel, "İstersin alamazsın, aşk odur," demişti. Herkes âşık olamaz, aşk bir durumsa, bunun için uygun koşullara sahip olmak gerekir. Bu nedenle milyonlarca köylüden âşık olan birkaç kişi destan olmuştur.

Sevgiliye şiirler, serenatlar düzme ve aşktan söz etmenin Araplar kanalıyla İspanya'dan Avrupa'ya girdiği söylenir. Trubadurların ve şövalyelik anlayışının birbirini beslediği dönemde kaba şakalar ve erotizmle dindar namus anlayışının karışımı şiirler dindışı edebiyatın bir dalını oluşturmuştu; sonra bu tarz gelişip *Gülün Romanı* adıyla bilinen, şövalyelerin saraylı aşkı denilen ilişki biçimini destanlaştırdı. Aşkın edebiyat konusu olması hiyerarşinin tepesindeki hükümdarın uçkuruna sahip olmasının sorunları azaltıcı yönü ile eğlenceyi yok eden tarafının dengelenmesi ihtiyacına da hizmet ediyordu. Aşk gençlere ait bir oyun, saraylı aşkı, mirastan mahrum kalan küçük, "desperado", soylu çocuklarının evlilik yoluyla toprak, mülk sahibi olmaya yönelik hırsının kurallaştırılmasıydı. Böylece taklitten doğan sanat kendi türünü ve temasını yarattı.

Karacaoğlan gibi ustalardan adını alan âşık edebiyatı, âşıklıkla abdallığı, şaman ozan ile tasavvuf ermişini birleştirmek isteyen bir tür yaratır. Bazıları söz, bazıları yaşam ustası olan âşıkların saygın fakat ruhban sınıfı gibi toplumdışı olduklarına dikkat çekmek gerekir. Divan edebiyatı yarattığı dille, dünyevi aşkla ilahi aşka seslenişi birbirine karıştırmıştır. İlk kez Nedim, zamanına uyarak, gerçek insanlardan, tutkulardan bütün çıplaklığıyla söz etmiştir. Monet'nin "Kırda Yemek" tablosunun yarattığı skandalla, Nedim'in sarı saçtan söz ederek kalıpların dışına çıkması, kategorik olarak aynıdır.

Anne baba çocuğunun âşık olmasını değil, yuva kurmasını arzular. Kınalızade Ali Efendi (1510-1572), "Kadınlara Yusuf ile Züleyha kıssasını öğretip onları aşka tahrik etmemeli," der. Toplumsal çevrenin çok daha dar olduğu dönemde evlenmek de daha sıkı kurallara bağlıdır. Anadolu'da amcaoğluyla evlilik yaygınken, Balkanlar'da gelinle

damadın yedi göbek yabancı olması kuralına bağlı kalınması çevreyle kurulan, kurulabilen ilişkilerin de göstergesidir. Lévi-Strauss'un çözümlediği gibi, evlilik akrabalık kurmanın en sağlam yolu olduğuna göre, iki ailenin, elbette aynı toplumun üyesi fakat yabancı olması en mantıklısıdır. Aşk bütün bu denklemi bozma riski taşır.

İnsanın yokluktan dolayı değer kazandığı Eskimo toplumuyla, bolluktan dolayı değer kazandığı Okyanusya toplumları dışında cinsellikle evlilik tam olarak ayrışmamıştır. Sevginin bu ikisiyle karışması ise, modern zamanların bağımsız birey söyleminin çoğalttığı bir yanılsamadır. Eskiden köylü dilinde sevmek yalnızca cinsel eylem ifade ederken, şehirli dilinde sevişmek çok iyi anlaşmak anlamına gelirdi. Şimdi sevişmek yalnızca cinsel içeriğe sahipken, çeviri bir ifadeyle "aşk yapmak" da deniyor.

Orta Türkçede sevgiyi ifade eden iki sözcük daha vardır: "üdig" ve "amrak". "Üdig" şevk ve aşk heyecanı, sevgili ve vatan için duyulan şevk olarak açıklanır: Üdig meni küçeyur tün kün turup yığlayu (şevk bana zulmediyor, gece gündüz ağlayıp duruyorum). Kaşgarlı Mahmud bu sözcüğe "yılkı üdlendi" (yılkı kösnedi) cümlesini örnek verir. Aprın Çor Tigin adlı Türkçenin bilinen en eski şairi, bilinen en eski aşk şiirinde sevgilisine şöyle seslenir: Öz amrakımın öyür men/ Öyü evirür men ödü...çün/ Öz amrak[ımın]/ Öpügseyür men (Sevgilimi düşünüyorum/ Düşünüp durdukça.../ Sevgilimi/ Öpmek istiyorum).

Bu sözcüklerin kökenleri açıklanamamıştır. "Amrak" daha sonra rahat, sakin anlamlarında da kullanılmıştır. "Amrak könğül" arı gönül, sıcak gönül, "amul" sakin, yavaş, kımıldamayan, yumuşak huylu demektir.

Latince *amor*'un kökeni de açıklanamamaktadır. Germen dillerinde "amma" çocuk dilinde anne, ebe demektir. Latince teyze anlamındaki *amila* da aynı kökle ilgili görülmektedir.

Ortadoğu'da sevda insan mizacını belirleyen dört hılt/suyuktan biri kabul edilirdi. Sözcük Arapça hem çok kara hem de aşk, aşırı sevgi demekti ve kara sevda, yani "malihulya"ya (melankoli) yol açan da sevdanın çokluğuydu. Kısaca sevda, içe dönük, edilgen bir hüzün, mazoşizm ifade ederdi.

Eski Türklerde her duygu gövdenin bir yeriyle bağlantılandırılırdı; korkunun öd kesesine bağlı olması (bugünkü ödlek), sevginin bugün

bağrına basmak deyiminde yaşadığı gibi bağırla ilgili olması gibi, merhamet de bağırsakla ilgiliydi. Aprın Çor Tigin de "amrak"ına "bağırsağım" diye seslenir: "Barayın tiser/ Baç amrakım/ Baru yime umaz men/ Bagırsakım (Varayım desem/ Güzel sevgilim/ Varamıyorum da/ Merhametlim).

Müstehcen

Sünnetçi dükkânının vitrinine sandalye koymuş, ne ilgisi var diye sormuşlar, ne koysaydım demiş. Rekabet piyasası ve reklam dünyası her şeyin ifade yolunu bulup topluma sunuyor. Oysa yakın yıllara kadar çocuklar "Çingene'den alınır" veya "leylek" tarafından getirilirdi, cinsel eğitim de, ayıp olduğu için, sokaktaki Namık Kemal fıkralarıyla sınırlıydı.

Cumhuriyet gazetesinin 1929'da ilk güzellik yarışmasını, *Vakit* gazetesinin bacak "anket"ini yapmasından sonra doğan ahlak tartışmalarına, 1931 yılında *Resimli Şark* dergisinde Osman Cemal de katılır ve on beş-yirmi yıl önce kimsenin tulumbacıların çıplak baldırlarıyla uğraşmadığını, fakat yeni yaygınlaşmaya başlayan futbolcuların baldırlarının bazılarınca büyük sorun oluşturduğunu anımsatarak, müstehcenlik konusunda en belirleyici öğenin yerleşik âdetler olduğunu örnekler. Müstehcenlik, farklı ahlak değerlerinin yan yana yaşamasına ve değişkenliğine karşın, yasayla düzenlenmiş bir hukuk alanıdır da. Böylece toplumsal değişim dönemlerinin yarattığı gerilim içinde gittikçe siyasallaşır ve sansür konusu haline gelir.

Katolik Kilisesi Avrupa'nın en örgütlü gücü olduğu dönemde aldığı kararlarla insanların yaşamlarını belirlemiştir. Macon Konsili 585'te kadın ve erkeklerin yan yana gömülmesini yasaklamıştır. Kiliseye göre insanlar, Noel'den önce kırk gün, Paskalya'dan önce kırk gün, Pentakost'tan önce sekiz gün, yortuların arifesinde, pazar, çarşamba, cuma günleri, erkek çocuğun doğumundan sonra otuz, kız çocuk doğumundan sonra kırk gün ve Komünyon'dan önce beş gün cinsel perhiz yapmalıdırlar.

Türkiye'de siyasal sansür gibi müstehcenlik tartışmaları da dönem dönem yükselmiştir. Şevket Kazan'ın ilk kez bakan olduğu CHP-MSP koalisyonu döneminde başlayan sansür müdahaleleri sırasında edebi-

yat dergisi *Soyut* Haziran 1974'te müstehcen özel sayısı çıkarmış ve toplatılmıştı. Günel Altıntaş bu dergide "Müstehcen Şeyler"i saymıştı:

> "(...) Hıyar müstehcendir. Patlıcan müstehcendir. Elma, portakal, karpuz, incir, kayısı, muz, şeftali, badem (vb.) çağrışımları müstehcendir. Müstehcendir bir şeyin bir şeye değmesi de..."

12 Eylül döneminde de müstehcenlikle mücadele konusunda idari, hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Bu dönemin en müstehcen olayı, ameliyatla kadın olan Bülent Ersoy'un hukuken erkek sayıldığı için kadın kıyafetiyle sahneye çıkmasının valilikçe müstehcen bulunmasıdır. 5 Haziran 1981 tarihinde konulan yasak 8 Ocak 1988'e kadar sürmüştür. İlk kez 1927'de çıkartılan Küçükleri Muzır Neşriyattan Koruma Yasası 1986'da (1988 yılında yapılan değişiklikle) yenilenmiş, "muzır" kurulu oluşturulmuş, bu yasayla muzır kabul edilen eserlerin, isteyenlerce KDV dahil toplam satış bedelinin yüzde 25'i veya kurulca karar verilirse yüzde 40'ı maliyeye yatırılmak kaydıyla poşet içinde satışa arz edilebileceği hükmü getirilmiştir. Radyo Televizyon Üst Kurulu yönetmeliği de 1994 yılında çıkarılmıştır.

Hakaretle küfür, incelikle kibarlık arasındaki fark gibi, müstehcenle ayıp arasındaki fark da niyetle ilgilidir. Osmanlıya göre bağırsak demenin ayıp, "em'â" demenin kibar oluşu kadar, konu terbiyeyle (sözlük anlamıyla besleyip büyütme, eğitim, görgü, alışkanlık) ilgilidir. Müstehcen sözcüğünün Arapça kökü, şeceresi tutulmayan yani soyu karışık "hecin devesi"ne de isim olduğu gibi, "hücnet" soy karışıklığı ve buradan kusur, noksan, ayıp demektir. Son otuz yılda dünyanın birçok ülkesinde bakanların istifalarına yol açan cinsel skandallar, eski Avrupa saraylarında yaşamın doğal bir yönüdür. Örneğin, bizde baldız türküsü söylemek ahlaka mugayir değildir çünkü halkın ar ve hayâ duygularını incitmemektedir.

Müstehcenlik ve ayıp algısı sınıfsal olduğu kadar mekânla da ilgilidir, ama halkımız açısından yalnızca tek kavram vardır: Ayıp yorgan altında. Osmanlı ayıbın sınıfsallığını, "ayb'a nokta koymuşlar gayb olmuş," diye özetler (iki sözcüğün yazılış farkı, biçimleri aynı olan ayn ile gayn harfleri arasındaki nokta farkıdır).

20. yüzyılın başında küçük hikâyeleri ile günlük yaşamın birçok tartışmasına katılan Ömer Seyfettin (1884-1920) *Nokta* adlı hikâyesinde bir söz oyunu ile o dönemde şiirde tartışılan göz için kafiye, kulak için kafiye açısından önemli olan Osmanlıca harf noktası ile polis noktası arasında ilişki kurarak toplumsal eleştirisini dile getirir. Hikâyede arkadaşının aşk şiirini eleştiren yazarın itiraz ettiği nokta, göz kafiyesini bozan nokta değildir:

> "Yokuşun başındaki küçücük karakolun her gece çıkardığı noktayı unutuyorsunuz. Hususiyle ay aydınlığında... bu nöbetçi polis fırıl fırıl etrafına bakarken orada, siz sevgilinizi şapır şupur öpebilir misiniz?"

Tavlama, Kur

Ebussuûd Efendi, zevceye "kaşın kıblem, yüzün nur-ı ilahi, eşiğin dil-rübalar secdegâhı" demek "darb-ı şedid ile ta'zir gerektirir" diye fetva verdiğine göre, insanlar zevcelerine böyle sesleniyorlardı. Ama Nevşehirlinin çeşme başında "alaka kurmak" istediği kızla konuşma denemesi daha halk diliyledir:

N'örüyon?
N'örüyüm...
Aban n'örüyo?
N'örsün...
...

Kemal Tahir'e bakılırsa köy delikanlıları çerçiden aldıkları leblebi, kuru üzüm ve aynayla kızları tavlamaktadırlar. Tavlamanın tarihine ilişkin bilgimiz yok, çünkü belirli bir zaman ve toplumsal katmana ilişkin bir ipucu vermiyor. Kur yapmak ise Avrupa'da 16. yüzyılda başlamıştır. Latince *cohor* çitle çevrilmiş alan, avlu demektir, fiilin ilk mekânı burasıdır. Kur yapmanın ciddiyetini ve törenselliğini bu etimoloji de gösterir. Kur yapmayla âşık olmak başlamıştır; kur yapmakla âşık olmak o zaman eşdeğer görülmektedir. Fransızca "amant" sözcüğü hem âşık hem de hayran demektir. Evlilik ve cinsel birleşme, sevgi-aşk ilişkisiyle bağlantılı olmadığı için, âşık olanlar kur yapanlardır. Hatta kur, sevişme, yani cinsel eylem öncesi hazırlık aşaması olmadığı ve kurun peşinden mutlaka seks gelmediği için gereksiz yere

sözü uzatmak olarak eleştiri ve alay konusu olmuştur. Bu insanların kendilerini sürekli maskeli baloda sandıkları söylenmiştir. Kadın erkek ilişkisinin çocuk yapmaya yönelik olması gerekirken, böyle kadınların peşine düşmek amaçsız bir saçmalıktır. Anlaşıldığı gibi, kur yapmak, törensel ve romantik de olsa, bireyselliğin keşfi ve flörte giden yoldur.

Zeki Müren'in şarkılarında anlatılan sevişme sahneleri de, el ele diz dize oturmak, tatlı sözler söylemektir:

> Yarimle biz biz bize
> Otururken diz dize
> Sevişiriz göz göze
> Akasyalar açarken...

Fingirdeşmek kur yapmanın halka özgü biçimi oluyor. Dil Kurumu'nun *Türkçe Sözlük*'ünde açıklamalar şöyledir: Fingirdemek: dikkati çekecek kadar kırıtkan, oynak davranmak; fingirdeşmek: birbiriyle fingirdemek; fingirdek: aşırı derecede oynak ve kırıtkan, cilveli (kadın). Sözlük fazla açıklayıcı olmasa da, kadın ve erkeklerin Tanzimat'tan beri birbirlerine nasıl "işve" yaptıkları ve diz dize bile oturulamayan bu dönemde her harekete anlam yüklendiği kaynaklara geçmiştir:

Yüzü gözü kapalı hizmetçi gibi yürümek: beni takip et; yaşmak altında tarağın sağda veya solda oluşu: kaynana veya annesini ziyarete gittiğini; taranmamış zülüf: gece boyunca aşkından uyuyamadığını; sağ göz kırpmak: dalga geçtiğini; sol göz kırpmak, bir kez: saat birde, iki kez: saat ikide bekleyeceğini; ferace eteğinin öne doğru tutulması: adım adım izlenmesi; şemsiye eğmek: gücenmek demektir. Erkekler de fesin duruşu, düğmelerin açılması, bıyık hareketleri ile mesajlarını iletirler. Cumhuriyet döneminde işaretleşmenin ilk aşamasına kesmek, karşılık gördükten sonraki aşamaya da kesişmek denir.

Kemal Sunal'ın bir filminde de işlendiği gibi, kız tavlama yollarıyla ilgili kitaplar yazılmıştır. Eskiden örnek aşk mektupları içeren kitaplar cami avlularında satılırdı.

Sarı Tonlu Selcen Hatun'un görür görmez Kan Turalı'ya tav oluşu ise kıskandırıcıdır (*Dede Korkut*, Kanlı Koca Oğlı Kan Turalı Boyı):

"Kız köşkten bakar idi, taraklığı boşaldı, kedisi mavladı, avsıl olmuş tana kibi ağzınun suyı akdı."

Flört

Türkiye Ansiklopedisi'ne (1958) göre Türk kadını şöyledir:

"Karşı cins ile münasebetlerinde o, alakayı daima erkekten bekler. Üzerine düşülmekten bilhassa zevk alır. Bu bakımdan Türk kızı, ancak, uzun ve meşakkatli intizarlara dayanabilen erkeği tercih eder. O, çabuk elde olunamaz. O, erkek tarafından tamamen bilinmenin, erkeğin alakasızlığını celp edeceğini bilir. Bu sebeple açmadığı bir tarafının bulunmasına dikkat eder."

Edmondo de Amicis 1875-76 İstanbul'unda Türk kadınlarını şöyle anlatır:

"İnsanı evvela şaşırtan şey, en cüretli hükümleri bile mazur gösterecek bakma ve gülme tarzlarıdır. Yüksek tabakadan da olsa, bir Türk kadınının yüzüne bakan genç bir Avrupalının gülümseyen, hatta açıktan açığa gülümseyen bir gözle karşılaşması çok mümkündür. Arabayla geçen güzel bir hanımın, haremağası görmeden, kendisinden hoşlandığını fark ettiği genç bir Frenk'e eliyle zarif bir selam vermesi olmayacak bir şey değildir. Bazen, bir mezarlıkta veya sapa bir sokakta, arzusuna kapılan bir Türk kadını geçerken, kendisini takip eden kibar bir gavur tarafından alınması kastıyla yere bir çiçek atmak veya düşürmek tehlikesini göze alır. Budala bir seyyah böyle bir durumda şaşırabilir, hatta öyle bönler vardır ki, İstanbul'da bir ay kaldıktan sonra, samimiyetle, yüzlerce talihsiz kadının huzurunu kaçırdıklarını zannederler. Bu davranışlarda şüphesiz masum bir hoşlanma ifadesi vardır, ama daha çok bütün Türk kadınlarının kalbinde yatan ve içinde yaşamaya zorlandıkları esaret hayatından doğmuş bir isyan fikri bulunur, bunu efendileriyle gizlice alay etmek için, dikkat çekici ufacık hareketlerle, yapabildikleri kadar ve yapabildikleri zaman, tatmin yoluna giderler. Davranışlarında işvekârlıktan çok çocukluk vardır. Ve işvekârlıkları, kendilerine bakıldığını fark etmeye başlayan küçük kızların ilk ifadelerine benzeyen tuhaf bir tarzdadır."

"Asıl mesele: - Sizi, görenler seviyor...
Fakat sizi sevenler nerede görebilir?!" *Akbaba*, 1341 (1925).

Eskiden kenar mahalle dilberi denen, yaşam karşısında görgü dışında bilgi edinmesine izin verilmeyerek korunmasız bırakılmış, çeyizlerinin hazırlanmasını ve taliplerinin çıkmasını bekle(yeme)yen ve çevrelerindeki her şeye kültür dışı-doğal haliyle, hatta birlikte oluşturdukları ortamda azgın bir cinsellik kazandıran saf kızlar düşünüldüğünde, Amicis'in çocukça işvekârlık benzetmesi yerini bulmaktadır.

Âşıkdaşlık edebilmek için (şehirli orta, orta üst sınıf) kadının sokağa çıkması gerekmektedir. Lale Devri'ndeki gezintiler toplumun belirli kesimi için bu olanağı hazırlayacak ve bu kesim gittikçe genişleyecektir. Sadece erkeklerin gidebildiği kahvehanelerin ardından herkesin rahatça gidebildiği kafe ve lokantaların açılmasından sonra yalnız kadınların veya kadınların yalnız gidebildiği mekânlar açılmaya başlanmıştır (*Kadınlar Dünyası* 22 Şubat 1923'te hanımlara mahsus süthane salonunun ilanını vermektedir).

Savaş koşullarının şehir yaşamında yarattığı değişiklik, kadınların emeğine duyulan ihtiyaç ve çalışması gereken kadın sayısının artma-

sı, aydın sınıf ve iktidarın da aynı yönelim içinde olmasının sonucu, *Süs* dergisi 1923'te düzenlediği bir anketle topluma sorar: "Görücülükle mi, görüşücülükle mi evlenme taraftarısınız?"

Görüşücülük evlenmeye giden yol hakkında bir yöntem tercihidir. Türk kızlarının, ansiklopedi yazarlarının ifadesiyle, bilinmeyen taraflarının kalmasına dikkat etmesi, uzun ve meşakkatli bekleyişleri gerektiren alaka araması, yazarların da bildiği gibi, görüşücülüğün evlenmeye varmasını güvence altına almaya yöneliktir. Görüşücülüğün flörte dönüşmesini erkekler de kadınlar da istemektedir. 1918'de *Kadınlar Dünyası*'nda (Sayı 176) Mükerrem Belkıs "Aile fikrinden uzaklaşmış, memlekette kendilerine münasip bir genç bulamıyacaklarına itikad edercesine mağrur" kızlardan şikâyet ederken, 179. sayıda Feride Mağmum, "Erkekler de, bu memlekette sanki güzel kadın kalmamış gibi ruhu ve emelleri ayrı ve mülevves yabancılara Türkleri değişiyorlar," diye cevap vermektedir. İki yazar da, yerli erkekleri beğenmeme ve yabancı kadınlara yönelişten şikâyet ederken, satır arasında Avrupa'da flört edildiğini, memlekette bu olanağın bulunmadığını, olması gerektiğini ifade etmektedirler. Çünkü Avrupa'da, kur yapmanın peşinden iki yüzyıla yaklaşan bir flört geleneği oluşmuştur ve flört, bireysellik, kişisel seçim demektir. "Mağrur ve aile fikrinden uzaklaşmış" genç kızın anlamı, geleneksel biçimde evlenmeyi kuşkuyla karşılayan, haberdar olduğu yeni tarz kadın-erkek ilişkisi için toplumsal ortamı reddetmek zorunda kalan, "Ben size benzemem," diyen genç demektir.

Flört, bireysel karar gerektirdiğine göre, gençliğin eylemini, kendi seçimini anlatır. Flörtle eskilerin "evlenince eşini seversin" mantığı reddedilmektedir. Kadın seçiciliğinin söz konusu olması ise cinsler arasındaki ilişkiye yeni nitelikler eklemektedir. Seçmek için konuşmak gerekir, bunun için ortak konu olması gerekir. Kadınların cahil ve toplumdışı tutulmasıyla flört bir arada gidemez. Romantizm kişiliğin keşfini amaçlıyordu ve kadın samimiyet ve anlama isteği içindeydi. Ama belki keşfedilecek bir şey yoktu belki de önemsizdi. Dünya savaşları eş seçiminin yer ve zaman açısından olanaksız ve önemsiz olduğu duygusunu kuvvetlendirdi. Önemli olan seçilen ve seçenler arasında olabilmekti. Bunun için popülerlik kıstaslarına uyulacaktır. Çevre koşulları da erkeğin masrafları karşılayabil-

mesi, kadının bakımını toplumsal statüsünün gerektirdiği gibi yerine getirebilmesidir. Ve böylece ayrışma ve benzeşme sarmalı, moda ve uyum sorunu yeniden ortaya çıkar.

Flört sözcüğünün İngilizcede geçirdiği anlam değişimleri, çeşitli yıllardan çıkarılan örneklerle Oxford sözlüğünden izlenebilir:

1549'da şaka, jest, dalga geçmek
1560'ta darbe, vurma, çarpma
1562'de başı dönmüş, sersemlemiş, hoppa kadın
1577'de hafif vuruş, tapışlamak
1590'da silkme, sıçrama
1600'de gevşek karakterli kadın
1748'de görüşme, davet için araşmak, kur yapıp gezmek
1777'de flört etmek
1859'da oyalanmak, önem vermemek, boş şeyler konuşmak

Kadınların "hafif"liğine ilişkin imalara karşın, dört yüz yıllık sürece, romantizm, iki dünya savaşının şoku ve 1968 cinsel devrimi sığdı. Toplumsal devrimin olmaması ve devrimci erkeklerin yaşadığı ve yarattığı hayal kırıklığı da tarihin ikinci feminist hareketini yarattı.

Flörtün Türkçesi önce "konuşmak"tı. Konuşmak buluşmayı ve birlikte yürümeyi içeriyordu. Sanki okuldan, işten dönerken karşılaşılıp selamlaşmak, yolların ayrıldığı yere kadar birlikte yürümek gibiydi. Sonra "çıkmak" geldi. Çıkmak buluşma amacıyla evden ayrılmayı anlatıyordu. İkinci aşaması toplumsal yerlerde görülmekten korkmamaktı. Konuşanlar sakin park köşelerini, muhallebicileri, uzak pastaneleri tercih ederken, çıkanlar kalabalık ve gözde mekânlarda buluşuyordu. Çıkmak biraz da akşamı evde geçirmeyip eğlenmeye gitmeyi ima ettiğinden grup ilişkileri içinde de yürütülebiliyordu. Konuşanlar konuşup anlaşmak zorunda olan yalnızlardı, çıkanlar toplumsallaşmak, paylaşmak da istiyorlardı.

Argoda sevgilinin karşılıkları aftos, manita, dalga, dava ve kırık gibi sözcüklerken, âşığın karşılıkları bitik, kesik, yanıktır. Bu sözcüklerle "dava"nın ne kadar ciddiye alındığı, yanlış yapılmaması amacıyla çevreye iletilir.

Öpüşmek

"Olmuş iken nâil-i kemter-nigâh-ı iltifât/ Ruhsat-ı bûs u kinârı gâh gâh ister gönül (Sevgilinin iltifat nazarına nail olunca, gönül zaman zaman öpüp kucaklamak için izin vermesini de istiyor)." "Bûs u kinâr" öpüşme ve kucaklaşma demektir.

Farsçadan Osmanlıcaya giren "bûs", "bûse", Hint-Avrupa dillerinde eski bir köktür. Hint ve Slav dillerinde yalamak anlamına gelir. Kilise etkisiyle selam ve barış ifadesi anlamını kazanmıştır. Latince *pax* barış demektir; kilise dili *pacis osculum dare* Latince *osculum* (küçük ağız, öpücük) sözcüğünü kullanır. Vedalarda da *nins* temas, kucaklamak, *nas* yaklaşmak, selam ve küçük ağız anlamlarındadır. Avrupa dillerinin çoğunda öpüşmek, burun sürtmek, yalamak anlamlarına gelen "kus" ve "bus" sözcüklerinin türetmeleri kullanılmaktadır (İngilizce "kiss" ve "buss"). Rusların halen öpüşerek selamlaşmasının tarihin derinliklerine giden kökü böylelikle ortaya çıkmaktadır; 1924'te Halk Sağlığı Komisyonu öpüşme yasağı getirmişse de sonunda gelenek kazanmıştır.

Divan edebiyatı bûs ederken, *Dede Korkut*'un kahramanları Kan Turalı ile Sarı Tonlu Selcen Hatun sonunda "gizli yaka tutuban yiliş-diler, tatlu damağ virüben sorışdılar."

Dört yüzyıl sonra Kemal Tahir'e göre öpüşmek, en azından Orta Anadolu köylüsünün kültüründe yoktur:

> "Ayşe'nin omuzlarını elleriyle bastırarak vücudunu yatağa sımsıkı yapıştırdıktan sonra, ağzını, ağzının üstüne koydu. Bu hareketiyle Ayşe'den kendince müthiş bir intikam almakta olduğunu fark ediyor, Ankara'da bir gece, karanlık bir ev altında çamaşırcı kadının kendisine saldırıp ağzından öptüğü sırada hissettiği korkuyu ve tiksinmeyi aynen duyuyordu."

Köylü "iğrene iğrene", kötülük olsun diye öpüşür (*Kördüman*, 1957, s. 323, 330).

Doktor Havelock Ellis'e (1859-1939) göre, öpüşmek ana memesini emmekten doğmuştur. Kürtler arasında da memenin çocuğa ait olduğu inancı vardı. Sevişme sahnelerinin anlatıldığı Karadeniz türkülerinde ise, yanak, gerdan ve memenin öpülüp dişlenmesinden, İsmet

Zeki Eyuboğlu'nun *Karadeniz Aşk Türküleri*'nde (1976) örnekleri görüleceği gibi, bolca söz edilirken ağızdan öpmekten söz edilmez: "Öper dişlerum seni/ Memen gıdıklanur mi?" Yine de öpüşmenin ağza alınmayacak kadar mahrem sayılabileceğini düşünmek gerekir.

Müslüman geleneğine göre, Hz. Muhammed hayvanlar gibi cima etmeyin, önce öpüşüp güzel sözler söyleyin öğüdünde bulunmuştur ama, burada öpüşmekten maksadın ne olduğu açık değildir. Bir yandan da, cinselliğin tarihi konusundaki nadir araştırmalardan birini yapan Murat Bardakçı'nın *Osmanlı'da Seks* kitabında tanıttığı kaynaklarda, "Cima edilirken öpenin veledi sağır olur," diye tıbbi bir öğüt bulunmaktadır. Yine 19. yüzyılın ilk yarısına ait bir bâhnâmeden verilen örneklerde bûs olunacak (öpülecek) yerler arasında dudaklar sayılmaktaysa da, üst sınıfların halk âdetlerinden sapma gösterebildikleri bilindiğinden, ancak dar bir kesim için kanıt oluşturabilir.

Kemal Tahir'e katılanlar öpüşmeyi dünyaya Hollywood artistlerinin öğrettiğini iddia ederler. Hollywood'da ilk öpüşme sahnesi, Broadway komedisi *Dul Jones*'un ünlü sanatçıları Mary Irvin ile John C. Rice'ın 1895'te çevirdikleri *Buse* adlı filmdedir ve anlatılanlara göre hayli tepki çekmiştir. Öte yandan Hint klasiği *Kamasutra* on tür öpüş olduğunu bildirmektedir. Terim haline gelen Fransız öpücüğünün İngilizceye girmesi ise 1920'lerdedir; hem de iddiaya göre kökü annelerin bebekleri için çiğnedikleri yemeği ağızdan bebeklerine aktarmalarıdır. Batılıların kamuya açık mahalde rahatça öpüştükleri bilinmektedir. Türkiye'de bu fiili çoğu yerde insanlar, topluma yapılmış hakaret sayarlar; koklaşmak bir yana, eskiden el ele, kol kola da yürünmezdi. Avrupalıların göz önünde öpüşmeleri Çinlileri ve Japonları şok etmişti. 19. yüzyılda Avrupa eserleri Çinceye çevrilmeye başlandığında, bu kitaplarda anlatılan öpüşmeyi ifade etmek için Çinliler yazılarına yeni bir karakter eklemeyi daha doğru bulmuşlardı. Yani Hollywood tezine ve Batı âdetine bakarak, işin sırlarından biri, herkes röntgenci değil ama, biraz da başkalarının nasıl öpüştüğünü görüp görmemekte mi yatıyor?

1926 yılında, "Öpüşmenin de bir sır ve sanatı varmış; âşıklar sevgililerini nasıl öpmelidirler? Sevgilinizi nasıl öpmek lazım geldiğini biliyor musunuz? Bu sanatı sinema mekteplerinde nasıl öğretiyorlar?" spotlarıyla yayımlanan yazı, Hollywood'u bahane ederek öpüşmeyi gündeme getirmektedir (*Sevimli Ay*, Teşrin-i evvel 1926, Numero: 8-32):

> "Buse, kalbden doğan bir heyecanın dudaklar vasıtasıyla birinden diğerine naklidir. Bu öyle ateşîn [ateşli] bir şeydir ki usûl ve kaide aramamak lazımdır. Müsbet veya menfi bir elektrik yan yana geldiği zaman, ne şerait dahilinde olursa olsun, birbirleriyle telaki ederler. Birbirine hararet ve heyecan nakl eder dudakların vaziyetine bakmak, bu en tabii, en ateşîn sahnenin zevkini bozmaktır. Fakat Amerika sinemaları böyle düşünmüyorlar. Onlar sahnede öpüşen artistlerin, vaziyetine göre en tabii buseyi yapabilmeleri için, her busenin hususiyetini tedkik etmişler. Ona göre bir takım kaideler koymuşlar ve her artisti rolünün icabına göre bu öpücüklerden birini yapmağa mecbur tutmuşlardır. Bereket versin ki biz öpüşürken kendimizi görmüyoruz yoksa bütün erkekler sinema mektebine giderek öpüşmeği öğrenmek mecburiyetinde kalacaklardı."

Peri dergisi de Ağustos 1950'de "Nasıl Öpüşmeli?" diye soruyor. Çoğumuzun bunu bilmediğini iddia ederek, pederâne, biraderâne, uhuvvetkârane veya âşıkâne öpüşleri ayıran en önemli ölçünün süre olduğunu öne sürerken, Hollywood'da gösterilen öpüşmelerin katiyen sekiz saniyeyi geçmediği örneğini gösteriyor. Bu Hollywood takıntısından sonra, *Cinema Paradiso* filminde, Sicilya'da, öpüşme sahnelerinin nasıl kesildiğini de hatırlatmamak olmuyor.

Fakat, Hollywood'un bahane edilmesi de aynı sonucu doğurmaz mı? İnsan ilişkileri, kadın erkek ilişkileri ve cinsellik öğrenilen ve taklit edilen davranış biçimleri içermez mi? Orhan Gencebay, en fazla kültleştirildiği dönemde çevirdiği bir filmde, tecavüz edilmiş sevgilisini kabul ederek seyircisini şaşırtmamış ve aşmamış mıydı?

Pozisyon

Tarihçilerin tarih filmlerini eleştirmemeleri, onlara kızmamaları nadir bir durumdur. Örneğin, onlara göre, filan yüzyılda sevgililerin sevişmesini canlandıran sahne tamamen yanlıştır, çünkü o zaman insanların sevişirken, mesela soyunmaları mümkün değildir.

Eflaki, Mevlana'yla ilgili anıları tarihe aktarırken şu olayı da zikreder: Mevlana'nın eşi Kira Hatun "Az yemek yemek, az uyku uyumak, sema yapmak, oruç tutmak, bilgiler saçmak ve söz söylemek hususunda çok mübalağa ediyor, çetin riyazet çekiyor ve bundan dolayı bize hiç iltifat etmiyor, cinsi yakınlık göstermiyor. Acaba beşer sıfatın-

dan ve şehvetten onda bir eser kalmadı mı? Yoksa tamamıyla iştihası söndü de o lezzetten vaz mı geçti?" diye içinden geçirince, "Hemen o gece Mevlana, Kira Hatun'u ziyaretle şereflendirdi ve kükremiş mest bir aslan gibi yetmiş defa muamelede bulundu. Nihayet Kira Hatun Mevlana'nın elinden medresenin damına kaçıp mağfiret diledi."

İslam anlayışının inananların eşleriyle sürdürdükleri cinsel yaşamları konusunda daha liberal bir geleneğe sahip olduğu ortadadır. Kilise, Avrupa'da sahip olduğu siyasal otorite ve güçten de kaynaklanan konumuyla, cinsel birleşmenin karı koca arasında da kuramsal olarak günah olduğunu, çocuk yapmak amacı dışında zevk konusu olmaması gerektiğini kararlaştırmış, inananlara boşanmayı ve ruhban sınıfına evlenmeyi yasaklarken, nikâhı tekeline almış, cinsel birleşmenin biçiminin nasıl olması gerektiğini de belirlemiştir. Günah çıkarma kurumu ile insanların cinsel yaşamı hakkında bilgilenen Kilise, yayımladığı vaaz ve ceza kitapçıklarıyla cinsel tarihin en önemli belgelerini oluşturmuştur. Böylece "misyoner" biçiminin Avrupa'da yüzyıllarca tek cinsel birleşme biçimi olmasına çalışılmıştır.

Hint klasiği *Kamasutra* on altı çeşit kucaklaşma, 10 çeşit öpüşme, birçok tırmalama ve ısırma ve otuz çeşit pozisyon sayar. *Kamasutra* ile çok benzer biçimde, Japon klasiği *İşimpo*'da da sayı aynıdır. Bunların hepsi hayvanlar dünyasından alınma sanatlı adlarla anılırlar, Erken Sonbahar Köpeği, Dişi Anka Kuşuyla Çifte Dans gibi. Japon geleneğinin de kökeni olan ve 1960'lı yıllardan beri dünyada ilgi konusu olan Çinli Taocu sevişme tekniği, dört temel sevişme biçiminin yirmi altı çeşitlemesini sayar: Koza Ören İpekböceği, İki Balık Yan Yana, Uçan Kelebekler, Bodur Çamlar, Uçan Beyaz Kaplan vb... Müslüman klasiği Nefsavi'nin *Itırlı Bahçe*'sinde yirmi biçim vardır, klasik kaynakları bilen Nefsavi, "Bir hayli durum tarif etmişlerdir, oysa bunların çoğu zevkten çok yorgunluk veriyor," der.

Cinselliğin bilimsel, toplumsal, ticari ve sanatsal konu olarak kamuoyu önünde dile getirilmesinin meşrulaşmasından sonra ortaya fantezi, orgazm, g noktası gibi konular çıkmaya başlamış, eskiden yalnız erkeklere özgü olan ve "muamele" sayısı ile ölçülen cinsel yaşamın, bu kez başka sayılarla ölçülmesi gerektiğine inanılmaya başlanmıştır.

Topalınki

> "İtalya'da bir atalar sözüymüş gibi derler ki, topal bir kadınla yatmamış olan kişi Venüs'ü en olgun tadıyla bilmez. Kaderin cilvesi ya da herhangi özel bir raslantı bu sözü halkın diline yerleştirmiş. Aynı şey kadınlar için de söylenir, erkekler için de. Çünkü Amazonların kraliçesi kendisiyle sevişmek isteyen İskitliye ne demiş? Bu işi topal daha iyi yapar, demiş. (...) Topalların bozuk devinimleri bu işe yeni bir tad katıyor, ya da bu türlüsünü deneyenler bir hoşluk buluyor belki, der geçerdim; ama yeni öğrendiğime göre Yunan filozofisi de bunun doğru olduğu kanısına varmış. Bu filozofi der ki, topalların bacak ve baldırları aksaklıkları nedeniyle kendilerine gelen besini alamadıklarından, onlardan yukarı bulunan cinsel bölge daha dolgun, daha besili, daha güçlü olur. Bir başka görüşe göre de, topallık jimnastiğe engel olduğundan, bu sakatlığa uğramış olanlar güçlerini daha az harcamış olur ve Venüs'ün oyunlarına daha dolgunca katılırlarmış. (...) Topal dokumacı kadınlar için ben de diyebilirim ki işleri gereği oturdukları yerde ileri geri depreşmeleri arzularını kabartıp kışkırtıyor onları, araba salıntılarının kibar bayanları gıcıklıyabileceği gibi" (Montaigne, *Denemeler*, çev. Sabahattin Eyüboğlu).

Türkiye'de bir atalar sözüymüş gibi "Karpuzun yamuğu..." derler ki, altından ilkçağa giden bir tarih çıkacağını kimse ummaz.

Çin'de 20. yüzyıla kadar kadın ayaklarının sıkıca sarılarak büyümemesi sağlanır ve küçük ayak erkekler için uyarıcı bulunur, buna altın lotus veya altın zambak adı verilirdi. 7. yüzyılda üst sınıflar arasında başlayan âdet, kadınların çalışma ihtiyacı olmadığını gösteren zenginlik alametiydi. Ayakları sakatlanan kadınlar doğru dürüst yürüyemiyordu. Yaratılan ayak fetişizmi ve edebiyatıyla 19. yüzyıla gelindiğinde ayak sakatlamak ve küçültmek orta ve alt sınıflara kadar yayılmıştı. Seks rehberlerine göre, cinsel zevki artıran, ayakların da dahil edildiği on sekiz pozisyon önerilmekteydi.

Bekâret

Bir fıkra İsa'nın İtalyan olduğunu, olması gerektiğini söylüyor; çünkü ancak İtalyan erkekleri annelerinin bakire, ancak İtalyan kadınları oğullarının Tanrı olduğuna inanabilirmiş...

Erkeğin kesb-i alaka eylediği kadının bekâreti konusunda titizlenmesi Avrasya'da benimsenmiş bir tutumdu. Evlilik için bekâret şart görüldüğü gibi, zifaftan sonra kanlı çarşafın topluma teşhiri âdeti çok yaygındı. Türkçede evlenme koşulu gelinin kızoğlankız olmasıyla açıklanırdı. Bu istek, başka erkeklerle hiç teması olmamış gelin aranmasından, bekâretin bozulmamış olmasıyla yetinme sınırına çekildi. Evlendikten sonra başka erkeğin olmaması için mücadele devam ediyor.

Bekâretin bozulmuş sayılması her zaman kızlık zarıyla ilişkilendirilmemiştir. Bazı toplumlarda bekâret, cinsel ilişkiyle değil, yalnızca toplumsal gereği yerine getirerek (nikâh) evlenmekle, bazılarında ancak çocuk sahibi olmakla bozulmuş sayılırdı. Kızlık zarının evlilik öncesinde, damat adayından başka biri tarafından "izale"si ile kızın evliliğe hazır hale geldiği anlayışı da vardı. Dünyanın her kıtasında kızların bu işlemi, yapma fallus veya idollerle, dinsel ayinlerde kendilerinin yerine getirmiş olduğu görülmektedir.

Avrupa tarihinde feodal hukukun unsurlarından olan, Latince *jus primae noctis*, Fransızca "droit de seigneur" denilen ilk gece hakkı, derebeyine serflerinin gelinleriyle evliliğin gerçekleşmesinden önce birlikte olma hakkı verir ve köylü derebeyine bu görevi yerine getirdiği için armağan verecektir. Sümerlerin *Gılgamış Destanı*'nda Gılgamış'tan, "Ortalıkta ne sevgilisine kızoğlankız, ne savaşçının kızını ne de soylunun karısını" bırakan, iktidarı ele geçirmiş bir despot olarak söz edilir.

Avrupa'da derebeyleri ilk gece hakkı kullanırken, fakir şövalyeler racon haline gelmiş "saraylı aşkı" adı altında kendilerinden yukarı mevkide aristokrat kadınlarla zina yapıyor, gittikçe zenginleşip etkinlik ve saygınlık kazanan, seyahate çıkıp evlerinden uzaklaşmak zorunda kalan tüccarlar ise karılarına bekâret kemeri takmaya başlıyordu. Floransa'da başlayan ve Avrupa'ya Venüs veya Floransa kemeri adıyla yayılan bu kemerlerin kullanımı İspanya'da 19. yüzyıla kadar devam etti. Bugüne kalan en eski bekâret kemeri Padova şehir devletinin hâkimi ve dönemin en görkemli saraylarından birine sahip Carrara ailesinden, 1388'de tahta çıkan Novello Carrara'nın karısına aittir. ABD'de 1930'lara kadar, kızların mastürbasyon yapmasını engellemek amacıyla bekâret kemerleri kullanılmıştır.

İslam kurallarına göre cenaze namazında ölenin kimliği anne adıyla bildirilir. Musalla taşındaki son saltanatta insanın annesinin adıyla anılması, doğruların söylenmesi gerektiği yerde ancak anne adının doğru bilinebileceği yorumuna bağlanmıştır. Roma hukuku da *Mater semper certa, pater incertus* (Anne her zaman belli, baba belli değildir) hükmüyle bu yorumla birleşir. Meksikalı romancı Fuentes, Güney Amerika'yı çözümlediği *The Burried Mirror* (1992) kitabında, İspanyol tecavüzcü babalarla, kimlik ve kültürleri aşağılanan, reddedilen, tecavüze uğrayan Kızılderili annelerin çocuklarından oluşan toplumun psikolojisini irdeler. Kültür ve benlik aktarımında anne karakterinin sabit unsur olduğu saptamasına karşılık, Güney Amerika'da insanların annesiz kalmaları, kültürel dönüşüm ve travma açısından önemli bir örnektir.

Osmanlı düzeninde Müslümandan ayrı, gayrimüslimden ayrı ve göçebeden ayrı adlar altında alınan evlilik vergisinin tarihi de bu bağlamda yeniden ele alınmalıdır.

Evliliğin toplumsal bir kurum oluşuyla cinselliğin kurallaştırılması ve genç kuşakların evlilik yoluyla toplumu yeniden üretmesinin garanti altına alınması, cinsel konukseverlik kurumuyla aşılır. Bugün Eskimoların ilginç âdeti olarak bilinen kurum, Eski Dünya uygarlığının kurucusu Mezopotamya'nın şehir toplumlarında, Amerika, Okyanusya, Afrika kabilelerinde de mevcuttur. Türklerde de bu kurumun "Uma gelse kut gelir" atasözüyle değeri ortaya konarak "döl almak" diye adlandırıldığını görüyoruz. Mengü Han'ın Kamul bölgesinde yaygın olan bu âdeti yasakladığı ve bölge halkının âdet kalkınca bereket kalmadı diye şikâyetçi oldukları tarihe geçmiştir. 14. yüzyılda Niğdeli Kadı Ahmed, Anadolu'da da bu âdetin varlığına tanıklık eder.

Mastürbasyon

Yahuda'nın üç oğlu vardı, Er, Onan ve Şela. Baba büyük oğlunu Tamar adlı bir kızla evlendirdi ama Tanrı, Er'i kötü olduğu için öldürdü. Yahuda Tamar'ı ikinci oğlu Onan'a aldı, "Ve Yahuda Onan'a dedi: 'Kardeşinin karısının yanına gir, ve ona kayınbiraderlik vazifesini yap ve kendi kardeşine zürriyet yetiştir.' Ve Onan o zürriyet kendisinin

olmayacağını bildi; ve vaki oldu ki, kardeşinin karısının yanına girdiği zaman, kardeşine zürriyet vermesin diye yere dökerdi. Ve yaptığı şey Rabbin gözüne kötü oldu; ve onu da öldürdü." (*Tekvin*, Bap 38).

Anne babalar çocuklarına kendi endişelerini bire bin katarak aktarırken, mastürbasyonun dinsel suçluluk duygusu doğurmasında *Tevrat*'ın, sonu bugünkü anlayışla daha da tuhaf olan (ve Tamar'ın, Yahuda'yı kandırıp ondan çocuk doğurmasıyla biten) hikâyesinin etkisi ne kadar olmuştur bilinemez.

Kültürlü kesim, ersuyunun yere dökülmesini (*coitus interruptus*) Onan'ın adından onanizm olarak bilir ve bugün sözcük mastürbasyon anlamında kullanılmaktadır. Eskiden kibarcası "istimna" idi; Arapça meni sözcüğünden. Şimdi Latince *manus* (el) ve *stuprare* (iffetini bozmak) sözcüklerinden türetilen "masturbari"den gelen mastürbasyon kullanılıyor. Halk dilindeki otuz bir çekmek, Osmanlıca ebced hesabı ile, elif bir, lam otuz değerinde olduğundan, "el"in değeridir. Argoda onlarca karşılığı vardır.

Dr. Geren (1969) "Süt Çocuğu İstimnası" başlığı altında, "Çocuklar bilmeden ve farkında olmadan, ellerini o taraflarına götürmeye alışırlar. Bu büyük yaşlardaki istimnadan farklıdır. Çocuk ne yaptığını bilmez. Onun için böyle bir hareketi hissedecek olursanız sakın cezalandırmaya kalkmayın, dikkatini daha fazla o cihete çekmiş olursunuz. Belli etmeden eline bir oyuncak verip onunla oynatmayı tecrübe edin. Böylece başka şeyle oyalanmaya alıştırınız," der. Osmanlı kültür adamı Gelibolulu Mustafa Âli (1541-1600) ise büyükler için "Otuzbirciler ve zıbıkçılar şeytanla yoldaş ve meslektaştırlar," demektedir.

Sarkıntılık

Laf atmak kendi raconu ve edebiyatı olan bir iştir. Elbette laf atılana göre içerik ve biçimi değişir, laf atana göre öncelikle memnun ve rahatsız edeni, adi ve sanatlısı, ezber ve yaratıcılık taşıyanı vardır. Geleneksel olan, laf atılanın sessizce uzaklaşmasıdır, cevap verilmesi laf atılmasından hoşlanıldığı, yabancı bir erkeğin bu girişimine karşılık verildiğine göre de muhatabın sağlam pabuç olmadığının düşünülmesidir.

Elle sarkıntılığın adı pandiklemek, pandik atmaktır. Ferit Devellioğlu'nun genişletilmiş sekizinci baskısı 1970'te yapılan argo sözlüğünde bulunmayan sözcük, Hulki Aktunç'un 1990'da yayımlanan sözlüğünde vardır.

"Fortçuluk"un etimolojisi sözlükçüleri uğraştırmıştır. Fransızca sürtmek, değdirmek anlamında "frotter"den geldiğini ileri sürenler olduğu gibi, Ford markasından geldiğini önerenler de vardır.

Orhan Kemal'in eserlerinde çalışan kadının işyeri ve sokakta karşılaştığı sataşmaların bol örneği vardır. 1950'li yılların sonlarına kadar İstanbul'un Kartal, Pendik gibi banliyölerindeki fabrikalara çalışmaya giden çoğu Balkan göçmeni kadınlar, bu tür sarkıntılıklara karşı ömür törpüsü bir mücadele vermek zorunda kalmışlardı.

1980'li yılların hukuk tartışması "cinsel taciz"dir. Saldırıya uğrayanın kişilik haklarını yüksek maddi tazminata dönüştüren Amerikan hukuk sisteminde konu aşırı örneklere varmıştır: 1999'da sınıf arkadaşını öpen ilkokul çocuğuna karşı kızın ailesi tazminat davası açmış, çocuk okul yönetimi tarafından başka sınıfa sürülmüştür. Bu ülkede feminizmin kadınları gönüllü işçi yapma ideolojisine dönüştürülmesi sürecinde, işyerinde neyin taciz sayılması gerektiği de, işverenin kahve molalarını saate bağlaması sürecine hizmet edecek boyuta vardırılmaktadır.

Korunma

İnsanlar hayvanlardan farklı olarak yılın her zamanı doğurgandır. İnsan yavrusunun doğa karşısında çaresiz olduğu sürenin hayvanlara göre çok daha uzun olması, doğum süresinin gerçekte olması gerekenden kısa yani bütün doğumların erken doğum olduğu tezine yol açmıştır. Bebek ölümlerindeki yüksek oranı da cinsel faaliyetin artışına bağlayanlar vardır. İlk insanların biyolojik özelliklerine ve cinsel yaşamına ilişkin bilgilerimiz tatmin edici olmaktan uzaksa da, türün devamıyla cinsellik arasındaki bağıntının zayıfladığı bir süreçten söz etmek mümkün görünüyor. Cinsel ilişkiye karşın doğuma yol açmama, doğumu engelleme, çocuğu doğumdan sonra yok etme ve nihayet doğumdan önce yok etme çabaları, bütün ahlak, inanç ve hukuk kurallarına karşın bin yıllardır insanların karşılaştığı sorunlar olduğuna göre, insanın kendisini nasıl yarattığını düşünmek gerek.

Gebelik testine ilişkin bilgiler Eski Mısır'da İÖ 1300, Babil'de İÖ 700 yılından kalma yazıt ve tabletlere uzanıyor. Buğday ve arpa dolu torbalara günaşırı işeyerek bu ürünlerdeki farkı gözlemleyen atalar, gebelik olup olmadığı anlıyorlardı. Yunan ve Romalılarca sürdürülen bu test Rönesans'a kadar taşınmıştır. 1927'de gebe kadınlarda artan bir hormonun buğday ve arpada büyümeyi hızlandırdığı saptanarak test bilimsel olarak doğrulanmıştır. Doktor olan Rabelais (1534) Gargantua'nın anasının karnında on bir ay kaldığını ve zamanında bu konuda tartışma bulunduğu için kendi görüşünü açıklama gereği duyarak, gebeliğin bu kadar hatta daha da fazla sürdüğünü yazar. Kadın yumurtası 1672'de, sperm 1677'de, döllenme 1779'da öğrenilmiştir. Bu cahillikle bu başarı ancak faaliyet sıklığı ile açıklanabilir.

Herhalde en eski korunma yöntemi dışarı boşalmadır. İÖ 2000'lerden kalma üç papirüs metninden Eski Mısır'da, daha sonra Eski Yunan ve Roma'da güvenli günler takviminin bilindiği anlaşılmaktadır.

Gebeliği önleme yöntemi olarak modern yollar bulunmadan önce rahme yerleştirilen sperm engelleyici veya öldürücü maddelerden yararlanılmıştır. İS 2. yüzyılda Ephesoslu Soranos *Ebelik ve Kadın Hastalıkları Üzerine* adlı kitabında alkol ve kininli Suriye süngerinin birleşmeden önce rahme yerleştirilmesini öğütler. Bunların sperm öldürücü niteliği görülmüştür. Çinliler ısınmış cıva yutar, Mısırlılar birleşmeden önce rahme timsah gübresi ve bal yerleştirirlerdi. İÖ 6. yüzyıldan itibaren, Casanova'nın anılarında görüldüğü gibi ta 18. yüzyıla kadar, kesilip hafif sıkılmış limon, sperm engelleyici kap olarak kullanılmıştır.

Bu topraklarda da kocakarı ilaçlarından büyü tedbirlerine kadar gebeliği önleme amacıyla birçok yol denenmiştir. 18. yüzyılda Sultan Ahmed Darü'ş-şifâsı Reisü'l-etibbası tarafından Arapçadan çevrilmiş *Tuhfetü'l-Müteehhilin* ("*Evlilere Armağan*", hzl. İlter Uzel) adlı kitaptan alıntılar, durumu gösterecektir:

> "Seykran"ki Türkçede "benc" derler, ondan bir miktar alıp kısrak süduyle ezip bir çıkına koyarak kadınların sol pazularına bağlayıp öyle bıraksalar hamile olmaz. Denenmiştir.
>
> Bir kadına koç sidiği içirseler, bir daha gebe kalmaz.

Devenin ağzında olan köpükten alıp içirseler (kadın) gebe kalmaz.

Bir miktar kâfuru gülab ile ezilip pamukla ferce itilse kadın hamile olmaz.

Soğan suyu, belesanyağı ile zekere sürülüp cimâ edilse kadın hâmile olmaz.

Kadınlar fil tersini ferce itseler gebe kalmazlar.

Bir kadın kırk gün bakla yemeye devam etse hamile olmaz. Denenmiştir ki, tavuğa dahi bakla yedirilse yumurtlamaz. Eğer bir kadın "habb-ı huru"dan (keme tohumu) bir tane alıp gözlerini yumarak yutsa, bir seneye değin hamile olmaz; iki tane yutarsa iki; üç tane yutarsa üç; bu minval üzere kaç tane yutarsa o kadar sene hâmile olmaz.

"Huffâş" dedikleri hayvan ki Türkçe "yarasa" derler, başını alıp kadın cimâ vaktinde başının altına koysa, hamile olmaz...

1900'ler kısırlaştırma, kürtaj ve vakumla gebeliği sona erdirme tartışmalarının başladığı yıllardır. Kadınların kendi başlarına veya kocakarılar aracılığıyla düşük yaparak çocuklarını öldürmelerinin tarihi hep karanlık kalacaktır. Ama örneğin Roma'da ailelerce çocuk sayısının kısıtlı tutulmak istendiğini, çocuk sahibi olmayı teşvik etmek için belirli görevlere gelme yaşını, otuz yaşından önce edinilen her çocuk için bir yıl düşüren bir yasa çıkarıldığını biliyoruz. Anadolu'da taze ebegümeci dalı çocuk düşürme aracı olarak yaygın şekilde kullanılmıştır. Hatta tuzlu suda saklanarak kışın da kullanılması sağlanır. Bazen ölümle sonuçlanmakla birlikte, yarattığı mekanik etki ve enfeksiyonla gebelik engellenir. Bitkinin adını da bu yaygın kullanımdan aldığı düşünülebilir.

Sanayi Devrimi sırasında İngiltere'de yaygınlaşan bebek öldürmelerinden sonra, 1882'de Dr. Aletta Jacobs öncülüğünde ilk aile planlama servisi başlatıldı. 1920'lerin cinsel devrimine önderlik eden, on bir kardeşi olan ve New York'un fakir mahallelerinde hemşirelik yapan Margaret Sanger (1879-1966) oldu. Sanger kadınların ancak istediklerinde çocuk sahibi olurlarsa istedikleri gibi seks yapabileceklerini savunuyordu. Sanger bu dönemde ABD ile İngiltere'de canlanan kadın hakları hareketinin önemli bir unsuru haline geldi. Çıkardığı *Woman Rebel* dergisi yasaklandı, broşürler engellendi ve 1916'da açtığı ilk doğum kontrol kliniği polis tarafından kapatıldı. Sanger kamu huzurunu bozmaktan on beş gün hapis cezasına çarp-

tırıldı. 1936'da doğum kontrolü ve doğum kontrolü araçları hakkındaki yazıları müstehcen sayan yasa değiştirilerek, yaşam kurtarmak ve sağlığı korumak amacıyla doğum kontrolüne izin veren yasal düzenlemenin yapılmasıyla yeni bir evre başlıyordu. Yüzyıllardır ilgisizliğe veya geleneksel bilgiye terk edilen alan, modern tıbbın olanaklarına hukuken açılıyordu. 1927'de Sanger'in de öncülüğü ile Dünya Nüfus Kongresi toplandı. 1953'te Uluslararası Aile Planlaması Federasyonu kuruldu ve Sanger ilk başkanı oldu. Aile planlaması, doğum kontrolü ve gebelikten korunma kavramları bu dönemde oluştu ve sonunda benimsendi.

Kürtaj yasası ilk kez 1920'de Sovyetler Birliği'nde çıktı. 1950'ye gelindiğinde Japonya, İskandinavya ve Doğu Avrupa ülkelerinde de kabul edilmişti. Türkiye'de 1965 yılında gebeliği sona erdirici ve kısırlaştırma müdahaleleri dışında kürtaj serbest bırakıldı. 1983 yılında gönüllü kısırlaştırma ve gebeliği önlemeyi serbest bırakan yasa kabul edildi, Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Genel Müdürlüğü kuruldu. 1970'li yıllarda takılan spiral sayısı 40-50 bin adetti, bu sayı 1980'lerde 100 bine ulaştı.

Prezervatif

Halkın "efe gömleği" dediği prezervatif, 1930'larda lateksten yapıldı ve hem üretimi kitleselleşti hem de gündeme girdi. Papa XI. Pius kadınlara, prezervatif kullanan kocalarına şiddetle direnmelerini, ısrarlı kocalar karşısında bunu onaylamadıklarını belirtir biçimde, ceset gibi, hareketsiz durmalarını tavsiye ediyordu.

Prezervatif kullanımı çok eskilere gider. Eski Mısırlılar ve Romalılar yağlanmış hayvan işkembesi kullanıyorlardı. Modern prezervatifi ilk geliştirenin fallop borularını tanımlayan İtalyan doktor Gabriel Fallopius olduğu söylenir. Fallopius'un 1550'lerde yapıp binden fazla erkeğe denettiği keten ve hayvan bağırsağından yapılma prezervatifi, II. Charles'ın doktoru Condom'un daha ince hale getirip koyun bağırsağıyla yağladığı söylenmektedir. Bu iddianın gerçekliği veya prezervatifin İngilizcesi olan "condom" sözcüğünü açıklayan bir efsane olup olmadığı kesinliğe kavuşmamıştır. İngilizcede "condom" sözcüğü ilk kez 1706'da görülür. Şu var ki, bu dönemde prezervatif çocuk

sahibi olmaktan çok hastalık kapmaktan korkan aristokratlara hizmet eder.

1870'te plastik, ince, steril ve yırtılana kadar yıkanıp kullanılabilen prezervatif yapıldı. 1880'lerde New York'ta prezervatif kavgası yaşandı. Dinci grupların postaneyi basarak 65 bin prezervatife el koyduğu eylemde polis yedi yüz kişiyi tutukladı.

1930'larda, o zamanki dille kaput denen, tek kullanımlık lateks prezervatif yapıldı. Bugün poliüretandan üretiliyor. Kauçuk koruyucu ve kaput için TSE ilk standardı 11 Mayıs 1989'da getirmiş, ancak Avrupa Birliği'nin, İtalyanların müdahalesiyle basına konu olan çalışmalarıyla 1993'te standart belirlemesinden sonra TSE standardı tadil edilmiştir. 2 Haziran 1998'de *Resmi Gazete*'de yayımlanarak "mecburi standart" kapsamına alınan ölçülere göre, uzunluk 200 mm, genişlik 85 mm, kopma sınırında uzama yüzde 700, patlama basıncı 1,0 kPa'dan az olmamalıdır.

Hap ve Spiral

Vietnam Savaşı'nı protesto edenlerin yüz binleri geçtiği, celp kâğıtlarının yakıldığı, askerden kaçılıp şubelerin abluka altına alındığı ve üniversite kampuslarının işgal edildiği yıllardı. Hükümet sertleşmeye başlamış, acımasız dayak ve tutuklamalara askere alınma baskısı eklenmişti. 21 Ekim 1967'de Pentagon'da o güne kadar bu meydanın gördüğü en büyük gösteri yapıldı. Hava kararırken binlerce gösterici yerinden ayrılmamaya karar vermişti. Gece yarısı askeri polis tutuklamalara başladı, öğrenciler sürüklenirken bazılarına çok kötü dayak atılıyordu. O gece orada bulunan Jeff Jones, "Bir safı alıp götürüyorlar ve yerine öteki saf geliyordu," diye anlatıyor. Siyasi bir geçmişi bulunmayan Richard Eagan, o geceyi şöyle anımsıyor:

> "Devlet gücünün kullanılışını ilk kez görüyordum. Televizyonda veya sinemada değil, her şey benim dört sıra önümde oluyordu, binlerce kişinin arasında. Yaşamımda ilk kez, bir şeye inanan insanlar arasındaki dayanışma duygusunu yaşadım. Savaşın durması gerektiğini biliyordum ve o an sıraya girmeye hazırdım."

1968 öğrencilerinden Devra Weber:

"İnsanlarla çok kolay samimi oluyordunuz. Kendi yaşıtınız büyük gruplarla birlikteydiniz. Çoğunlukla bekârdılar ve hepsi entelektüel konularla ilgiliydi. Kendi başına bu bile heyecan vericiydi. Kibarlığın önemli olmadığı, doğrudan konuların ardındaki gerçekle uğraşılmaya çalışıldığı ortamda, insanlar da birbirlerine yaklaşıyorlardı."

Mike Balter:

"Ben lisedeyken ve 1960'ların başlarında kızlarla çıkmaya başladığımda, kızlar için bekâret çok önemliydi. Bekâreti yitirmek korkunç bir şeydi veya öyle düşünülüyordu. Şimdi kimse bakire kalmak istemiyordu. Kızlar böyleleriyle alay ediyorlardı."

Cathy Wilkerson:

"Cinsel deneyimlere girebilen ilk kuşak bizimkiydi. Doğum kontrol hapları can alıcı önemdeydi. Kadınlar için sorun, keşfedilmesi gereken yeni iletişim biçimlerinin önümüzde olmasıydı. Hepimiz değişik kültürel ve sınıfsal kökenlerden geliyorduk, fakat hiçbirimiz bunun olanaklı olabileceğini düşünmeye hazırlanmamıştık veya bize izin verilmemişti. Birdenbire fiziksel olarak olanaklı oldu."

1930'larda Meksika cangılında bitkiler üstüne araştırmalar yapan kimyager Russell Marker'ın keşfiyle başladı doğum kontrol hapının hikâyesi. Yabani Meksika yamı "cabeza de negro", hipofiz bezinin yumurtalıklara yumurta göndermesini engelleyen hormon düzenleyicisi progestoren içeriyordu. Bu dönemde progestoren düşüklere karşı kullanılıyordu fakat üretilmesi zor ve pahalıydı. Marker Meksika'da laboratuvar kurup çok daha ucuza progestoren üretmeye başladı.

1940'larda, Margaret Sanger'in de teşvikiyle ağızdan alınan hap çalışmaları başladı. Kimyager Gregory Pincus 1958'de Porto Riko'da 1.308 gönüllüde yeni ürününü denedi. Dinsel muhalefete karşın çalışmalar sürdürüldü ve 1960'ta ağızdan alınan ilk doğum kontrol hapı "Enovid" ABD'de piyasaya çıkarıldı. 1961'de hap yarım milyon, ertesi yıl iki katı satmıştı.

Aile planlamalarınca, halkın "çarşamba perşembe hapı" dediği, daha güvenli ve yan etkileri azaltılmışını üretme çabası hâlâ süren doğum kontrol hapından daha fazla tercih edilen doğum kontrol yöntemi spiraldir. 1928 yılında Alman doktor Ernst Grafenberg'in ilk gümüş lupu yapmasından sonra geliştirilmiştir. Fakat tıbbın, ortaçağlardan beri kullanılan rahim içine yerleştirilen düzeneklerin nasıl işe yaradığını anlaması 1970'lerde olmuştur. Kabul edilen kurama göre, rahme yerleştirilen maddeye karşı harekete geçen akyuvarların ürettiği interferon spermleri öldürmektedir.

Doğum kontrol hapının sonuçlarından biri 68 kuşağından Cathy Wilkerson'a göre şudur: "Cinsel keşif kadınlar için söz konusuydu, erkekler için cinsel sömürü vardı. Erkeklerin bunu sahip olmak, iktidar ve yönetime yönelik yeni bir biçim olarak kullandıklarını gördük." 1970'lerde ABD'de başlayan ve 12 Eylül'den sonra Türkiye'de de hissedilen yeni feminist hareketin çıkış noktalarından biri budur.

Pornografi

Felsefeci ve sosyolog Hilmi Ziya Ülken (1901-1974) "muhaddeb [tümsek] göğüsleri ve mülevves [düzensiz] kalçaları" ile kadının gerçekte çirkin bir varlık olduğunu düşünür. Güzellik ve müstehcenlik anlayışı değişken olduğu gibi, pornografik olan da kültüre ve zamana göre değişecektir.

Hint seks kılavuzu *Kamasutra*, 1883'te *Binbir Gece Masalları*'nı çeviren Sir Richard Burton ve F. F. Arbuthnot tarafından sınırlı baskıyla ve özel dağıtım yapmak üzere, aslında kitabı yayımlamak için kurulan Londra ve Benares Kamasutra Derneği çatısı altında basılabilmiş, 1963 yılında da İngiltere'de sorun olmaya devam etmişti. 3.-5. yüzyıllar arasında geleneğe göre Vaytsyayana tarafından hazırlanan *Kamasutra* Hint kültürüne göre evrenin yaratıcısı Prajapatiş tarafından yazılan yüz bin bölümden bir cüzdür, dinsel edebiyat içinde yer alır.

Çin Han hanedanı döneminde (İÖ 202-İS 9) resmi devlet listesinde sekiz cinsellik el kitabı bulunmaktadır. 10. yüzyıla ait Japon *İşimpo* veya Müslüman dünyasının klasiği Nefsavi'nin *Itırlı Bahçe* kitapları da cinsel zevki artırma yollarını öğretmeyi amaçlayan eğitim, sağlık kitapları olarak algılanmışlardır. *Binbir Gece Masalları*, Nasreddin Hoca fıkraları ve çocuklar en öne oturtularak seyredilen Karagöz

Kartpostal, 1924.

oyunları da müstehcen bulunmamışlardır. Yoksa *Ahd-i Atik*'in ve Mevlana'nın *Mesnevi*'sinin de müstehcenliği söz konusu edilebilir.

Roma'nın Ovidius geleneğinden kopan Avrupa'da cinsel edebiyat Rönesans'la başlar. Boccacio'nun (1313-1375) *Decameron* hikâyeleri ilk edebi klasiği oluştururken, İtalyan resmi "nü"yü keşfetmiştir. *Cinsi Âdetler Tarihi* yazarı Richard Lewinshon'a göre Botticelli'nin (1445-1510) Venüs'ü "Midye kabuğu içinden öyle bir çıkar ve ayıp yerlerini öyle utanarak örter ki, insan onu korsanların eline düşen, şimdiyse manastıra çekilebilmek için giyinecek bir şey arayan bir saflık meleği sanır." 1524'te ise Raffaello'nun öğrencilerinden olan ve Vatikan için çalışan Gulio Romano'nun on altı cinsel birleşme tablosundan çıkarılan çoğaltmaların elden ele dolaştığı saptanacaktı. Papa hemen sanatçıların mahkemeye çıkartılmasını istedi ama, müsteşarlarından şair ve diplomat Pietro Aretino araya girmişti. Sonunda bu ikisi ve diğer ressamlar şehirden kaçtılar. Vecellio Tiziano'nun (1488-1576) yaptığı çıplak tabloları ise ona bütün kıtada ün ve şeref sağlamıştır. "Yatan Venüs" resimleri Avrupa aristokrasisi tarafından kapışılmakta, ünlü kadınlar ressama modellik etmekteydi.

Matbaa ve kitle iletişim araçları yaygınlaşana kadar gerçek pornografinin varlığından söz edilemez. Pornografi 18. yüzyılda İngiltere'de kitap, Fransa'da kartpostal ürünleriyle sektörleşti. Victoria dönemi İngiltere'si yarattığı cinsel tabularla pornografinin büyük gelişme sağladığı dönem oldu.

Ortadoğu'da, cinsi arzu, şehvet anlamına gelen Arapça "bâh" ile risale, kitapçık anlamındaki Farsça "nâme" sözcüklerinden oluşan "bâhnâme" sözcüğü, dini veya tıbbi bakımdan cima (cinsel birleşme) adabına yer veren, haz artırıcı yollar öneren, kadın-erkek ilişkilerinin incelenip, bu konuda yol ve yöntem öğreten, yetersizlik ve rahatsızlıklar, tenasül hastalıkları, hamileliğin teşhisi, önlenmesi gibi konularda ilaçların hazırlanışını anlatan kitapların genel adı olmuştur. Nasreddin Tûsî'ye (1201-1274) atfedilen Farsça *Bâhnâme-i Pâdişâhî* ile Ahmed bin Yusuf el-Tifaşi'nin (1184-1253) derlediği Arapça *Rücûu'ş-Şeyh ilâ Sıbâhı fi'l Kuvvet-i alel-Bâh* çok yayılıp birçok kez Türkçeye çevrilmiştir. Tifaşi'nin Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) emriyle Şeyhülislâm İbn Kemal (1525-1534) tarafından yapılan bir çevirisi Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir. Topkapı Sarayı'nda ve İstanbul kütüphanelerinde bâhnâmeler bulunmaktadır.

Bütünüyle tıp kitabı niteliğinde olan bâhnâmeler bulunduğu gibi, müstehcen hikâyelerin anlatıldığı, pornografik minyatür ve çizimlerin yer aldığı, halk tarafından çoğaltılan bâhnâmeler de vardır. Orhan Şaik Gökyay, Şehzade Korkut Sultan'ı eğlendirmek için şair Gazali'nin yazdığı kitap için "Kelimenin son haddine kadar taşıyabileceği anlamın da ötesinde *pis bir kitap*," demektedir (italikler Gökyay'ın). Bâhnâme pornografik nitelikte elyazması olarak kalmış, matbu biçimleri, Avrupa dillerinde olduğu gibi, Türkçede de yarı tıp kitabı niteliğinde başlamış, Cumhuriyet döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de genç evlilere yönelik eğitim kitapları biçiminde devam etmiş, zamanla daha basit bir dille daha az sansürlü ve hikâyeler içeren biçimleri gittikçe yaygınlaşarak cep kitapları haline gelmiştir.

İkinci Meşrutiyet'ten sonra matbaa yaşamı canlanırken, "avama yönelik" cinsel içerikli edebiyat da gelişmiştir. Tanzimat romanında Müslüman aile yapısının mahremiyetine girilmesindense, esir kızlar, cariyeler, gayrimüslimlerle ilişkiler anlatılırken, 1928 yılına kadar "tango" denen özgür, şehevi, ruhsuz kadını kahraman olarak seçen eserler yazılmıştır. Mehmet Rauf *Eylül* (1901) romanıyla *Madame Bovary* (1857)

veya *Anna Karenina* (1876) etkisi yapmış, yazarın bu romanı nedeniyle Bahriye'den ayrılmak zorunda bırakıldığı, cinselliği işlediği imzasız birçok kitap yayımladığı dedikoduları yayılmıştır. İkinci Meşrutiyet'te yayımlanan *En Şen En Şuh Hikâyeler* alt başlıklı "Binbir Buse" dizisi pornografik edebiyatın ilk kitlesel kampanyasıdır. Cumhuriyet döneminde imzasız yayımlanan *Kaymak Tabağı* adlı kitap ise pornografik edebiyata tür adı olacak kadar sevilip yaygınlaşmıştır.

Fotoğraf ve sinema yazılı pornografiyi öldürdü. Pornografinin profesyonel ve amatörleri çıkarken, her ülkenin farklı yasal düzenlemeleri, uluslararası kaçak ticareti teşvik etti. ABD'de 1953'te yayın hayatına başlayan, Türkiye'ye 1985'te giren *Playboy* dünya şirketi haline gelirken, Türkiye'de zamanın en tutulan aktüalite dergisi *Yankı*, cinsel sorunlara ayırdığı sayfalar nedeniyle mahkemelik oluyordu. 1960'lı yıllardan itibaren günlük gazete ve dergilerde, reklamlarda kadın vücudu kullanımı yaygınlaşıyor, sinema cinselliği daha fazla çıplaklık ve cinsel birleşme göstererek anlatıyor (Brigitte Bardot'nun 1956 yılındaki *Tanrı Kadını Yarattı* filmiyle başlayan süreç), sokakta bikini, mini etek, 1980'lerden itibaren plajlarda üstsüzlük normal kabul edilmeye başlandıkça, pornografi kendi yasak ve gizli dünyasından günlük yaşama giriyordu. Türkiye'de 1960'lı yıllarda porno yayın sayılan *Pazar*, *Magazin* gibi dergilerin malzemesi bikinili fotoğraflardı, 1980'lere gelindiğinde ciddi haber dergileri bile kapaklarında çıplak kadın fotoğrafı olmadan çıkmaz olmuş, orta sınıfın evlerine giren gazeteler sabit kadın fotoğrafı köşeleri edinmişti.

Yeşilçam 1970'li yılları seks filmleriyle kapattı. 1980'lerde porno, videoyla evlere taşındı. İletişim çağı adını alan 20. yüzyılın son dönemi, 900'lü telefonlar, kablolu televizyonda özel kanallarla pornografiye teknolojinin geniş olanaklarını sundu. Türkiye'de 1930-40'lı yıllarda karikatür dergilerindeki güzel kadın çizimleriyle sınırlı kalan görsellik, bugün internetin sunduğu olanaklarla sonsuz çeşitlilik içinde.

Afrodizyak

Cinsel hazzı ve gücü artırıcı niteliğe sahip olduğuna inanılan maddelere tanrıça Aphrodite'in adından gelen afrodizyak adı verilmiştir. İlkel

kabilelerin cinsel birleşme sırasında süründüğü kokulardan, çeşitli kocakarı ilaçlarına ve büyülere kadar, afrodizyak olarak kullanılan maddeler sayısızdır. Afrika'dan Çin'e yapılan kaçak gergedan boynuzu ticareti insanların bu ihtiyacının kuvvetini gösterir.

Tarihöncesi insanlara ait iskeletler üstüne çalışmalar başladığında, bulunan az sayıda iskelete göre tanımlamalar yapılmakta ve evrim şeması çıkartılmaya çalışılmaktayken, *Homo erectus*'a ait ilk dişler, Çin'de "dragon dişleri" adıyla Hong Kong eczacılarında satılırken bulunmuştur. Bu dişlerin alındığı Pekin yakınlarındaki Zhoukoudian mağaralarında yapılan kazılar sonucu, dişlerden sonra kafatası kemiği, yüzden kalma bazı parçalar ve kafatasının arkasına ait kemikler de bulundu ve *Sinanthropus* (Çin adamı) tanımlandı. Tarihöncesine ait kemikler Çin'de afrodizyak olarak satılmaktaydı.

18. yüzyılda hazırlanan *Tuhfe-i Müteehhilin* ("Evlilere Armağan") adlı kitap, konuyu o zamanki tıp bilgisiyle anlatmaktadır. İlter Uzel'in sadeleştirmesiyle, zamanın hekimbaşının görüşü şöyledir:

> "Isı mizaçlı olan mahbûbeler harâret üzredirler ve bunların rahmi sıcak olup, cimâ ettiklerinde o derece fazla lezzet hasıl olur ki, tâbir olunmaz. Bu tür ferci olanların rahmini önlem alarak ısıtmaya gerek yoktur. Ammâ, mizaçları rutubetli olup soğuk tenli olanların rahimleri de soğuk olduğundan cimâlarında kusur olur, bu durum formülünü vereceğimiz ilâçlarla giderilip sıcaklık verilir. Bu da bilindiği gibi mahbûbelerin bedenine harâret arız olduğu zaman meselâ hafifçe hararet (hummâ) olduğunda veya hareket nedeniyle (beden) kızardığında, ya da hamamdan henüz çıktıklarında, ya da kış günlerinde tandır başında özellikle ferci açıp, cenb-i yân edip karnını kasığını bir süre tandırda ısıttıklarında, cimâa varırlarsa lezzetlinin lezzetlisi olacağı da bunu deneyenler katında görülmüştür."

Geleneksel kültürde afrodizyak, yalnız cinsel çekiciliği artırma amacıyla değil, cinsel gücü artırıcı ilaç ve macun formülleriyle bütünleşir. Hatta arzulanan kişinin başkasıyla arasını bozup yalnızca kendisine bağlanmasını sağlayacak ilaçlar da hazırlanmıştır. Büyü kapsamına da giren bu macunlar İsmet Zeki Eyuboğlu tarafından *Cinsel Büyüler* ve *Anadolu Kuvvet Macunları* adlı kitaplarında yayımlanarak kültür tarihimize kazandırılmıştır.

Dildo, Vibratör

Gelibolulu Mustafa Âli (1541-1600) "otuzbirciler ve zıbıkçılar"ı aynı derecede lanetler; Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi (1685-1753) *Lehcet'ül-Lügat*'te zıbık için, "Meşhurdur. Fahişe avratlar alet-i recul sureti üzere yapıp istimal ederler imiş," der ve "zîb"den (süs, bezek) galat olabileceğini, küçültme eki aldığını söyler. *Redhouse* yalnızca "dildo" açıklamasını verir. *Okyanus* ve Hulki Aktunç'un argo sözlüğü dışında çağdaş sözlüklerde sözcük bulunmaz. Anadolu ağızlarında ise zıbığın anlamı, Isparta'da tıpa, mantar, erkek cinsel organı, Yozgat'ta hovarda, Ankara'da korkunç, Adana'da düdük, İçel'de ıslak, Sinop'ta ise zıbıklama dolma tüfeği harbiyle sıkıştırma ve Konya'da zıbık tutmak bir işte uzun süre çalışmak olarak karşımıza çıkar.

Zıbığın Eski Yunanlarda İÖ 3. yüzyıldan itibaren kadınlarca kullanıldığı saptanmıştır, Hint klasiği *Kamasutra* ise İS 3.-5. yüzyıllarda erkeklerin takmasını öğütlemektedir. Eski Yunanlarda fallus tapımı Dionysos ve Aphrodite'in oğlu Priapus adına oluşmuş bir külttür, priapizm hastalığı da adını ondan almıştır. Taş dildolarla aristokratik aile kızlarını evliliğe hazırlama Delos tapınağı törenlerinin bir parçasıydı ve Roma'da 17 Mart Liber verimlilik tanrısı törenlerinde fallus gezdirmek Augustine zamanına kadar devam etmişti. Hem fallus tapımı hem de kan tabusu nedeniyle dildolar çeşitli kültürlerde yaygındı. *Binbir Gece Masalları*'nda karşımıza çıktığı gibi, 1012 yılında Worms Piskoposu Buchard bu konuda bir risale yazarak, kullanıcıları doğru yola çağırmış ve dinsel cezalarla tehdit etmişti.

Yine sözlüklerimizde bulunmayan ve uluslararası kullanıma girerek meşrulaşan dildo sözcüğü Latince *dilatare* (açıp genişletmek) veya İtalyanca "diletto" (zevk) sözcüğünden "dilettante"ye bağlanmaktadır ve 1598'den beri varlığı saptanmıştır.

1682'de buhar gücünün makinelerde kullanılmaya başlamasının bir sonucu da tıpta masaj aletlerinin yapılmaya başlanması olmuştur. Zamanla bu aletlerin daha güvenlileri ve küçükleri yapılmış ve cinsel suiistimal kayıtları 1870'lerden itibaren görülmüştür. Bugün vibratör başlığı altında tanımlanan ve doğrudan cinsel kullanım için üretilmeye başlanan bu aletlerin, histeriyi tedavi eden masaj aleti biçimiyle reklam konusu olduğu görülmüştür. 1907'de Boston'da suyla çalışan

vibratör patenti alınmış, 1911'de John Keough elektrikli, fişe takılan ve pilli modelini yapmış ve çok farklı biçimlerde üretimi başlamıştır. 1930 ve 40'larda, dildonun ABD'nin güney eyaletlerinde prezervatif deneme düzeneği adı altında satılması gibi, "hayatın ritmi", "kendi evinizin mahremiyetinde sağlık masajı" türü, tıbbi alet görüntüsü altında reklamları yaygınlaşmıştır.

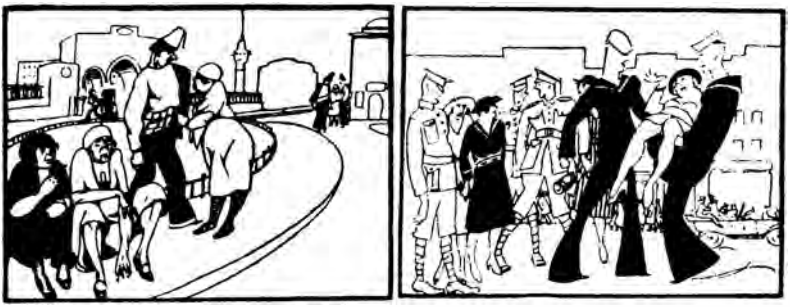
Danimarka'da, adalet bakanının da açılışına katıldığı dünyanın ilk seks fuarının düzenlenmesinden sonra, Batı'da "sex-shop" adı altında yeni bir dükkân türünün doğmasıyla, plastik ve elektrikli alet teknolojilerindeki gelişmelerle meraklılarına ulaştırılmaktadır.

Fahişe, Pezevenk

Fahişeliğin dünyanın en eski mesleği olduğunu söylemek âdet olmuştur. Bu fantezinin bilimsel tarafı yoktur. Örnek verilen Babil'in kutsal fahişeleri bunu meslek olarak yapmadıkları gibi, konu incelendiğinde Babil'de üç ayrı kategoride fuhuş yapılmış olduğu, bunlardan birinin gerçekten meslek olduğu ama kutsal yönünün bulunmadığı görülür.

Katmanlı toplumlarda işi ucuz yapıp ceremesini çekenler hakir görülürken, kendisini daha pahalı satmayı becerenler, bu becerilerini itibara çevirmeyi de bilmektedir. Tuhaf olan, bu itibarı onlara gösteren kitlelerin, esas becerinin nerede olduğunu genellikle ayırt edemeyişleridir. Geniş veya dar halk kitleleriyle ilişki gerektiren her meslekte de durum buna benzer ya. Bu ilişki biraz sermayenin girişimin fiyatı olan kârı kazanmasına, biraz katliamla soykırımın farkına benzer ki, bu kadar incelik beklenemeyeceği için sözlüklerde de fahişe ile orospu aynı tutulmuştur. Fahişe Arapça, bugün yalnızca çok pahalı anlamında kullandığımız fahiş sözcüğünün de kökü olan "fuhş"tan gelir, haddi aşma, mübalağa, taşkınlıktan, çirkin, kötü ve ayıp, kabahat, günah anlamlarını kazanmıştır. Orospu ise Farsça "rûspî"den gelmektedir; *Ferhengi Ziya*'daki açıklamaya göre, aslı olan "rûsipîd" yüzü ak demektir, yüzü kara anlamında "rûsiyâh" denilecek yerde "tezyif ve kinaye ile" bu ad verilmiştir.

Püritenlere ve toplumsal radikallere ters gelse de, fahişelik üstüne çalışanlar, fahişeliğin her zaman toplumsal yaranın sonucu olmadığını, kolay ve eğlenceli para kazanma yolu olarak seçildiğini de ortaya

"İstanbul'da bir muâşaka sahnesi" *"Beyoğlu'nda bir muâşaka sahnesi"* *Münif,* Akbaba, *1341 (1925).*

koymaktadırlar. Orta sınıf kendi bildiği fahişeliğe barınma hakkı tanımaz, Missouri gemisi İstanbul'a geldiğinde fahişeler üstünden milliyetçilik yaparken, ancak zor ve mutsuz yolu bilir. Son yıllarda yaygınlaştığı haber ve magazin dergilerine konu olan yeni tip fahişelik üstüne ise başkaca bilgi üretilmemiştir.

Ortaçağ Avrupa'sının statü toplumunda fahişelerin de aşağı fakat tanımlanmış bir yeri vardır. Özellikle genelevlerin yaygınlaştığı, zaman zaman kilise koruması altına alındığı dönemde, bayramlarda yarışma kazananlara ödül olarak fahişe sunulduğu, önemli konukları ağırlama görevinin parçası olarak kendilerine fahişe getirildiği görülmektedir. Örneğin, 1438'de Viyana Belediyesi bu harcamalarını hesap defterlerine geçirmiştir. Fahişelerin toplumsal statüleri cellatlarınkine benzer, küçümsenir ve aşağılanırlar fakat reddedilip gizlenmezler.

Sonra toplumun daha ikiyüzlü ve baskıcı olduğu dönem gelmiştir. Genel olarak cinsel tabu ve yasaklarla fahişeliğin yaygınlığı ve toplumdışı konumu, toplum dışına itildikçe zulme dönüşmesi arasında bağlantı vardır. İngiltere'de de 1950'li yıllara kadar cinsel tabular varlığını sürdürmüş, ilaç içirilerek kötü yola düşürülen tecrübesiz genç kız hikâyeleri devam etmiştir. Pezevenk burada ortaya çıkar.

Mütercim Âsım *Burhân-ı Katı* çevirisinde "pejvend" sözcüğünün açıklamasını şöyle yapar:

> "Kapı tırkazına denir. O şahsa denir ki kapı tırkazı [sürgü] gibi kendisi kapı ensesini bekleyip zevcesi olacak yadigâr içinde bigâne ile kapanıp zevk ü safasına meşgül ola. Pezevenk, korumsak, deyus ve gidi tabir olunur."

Pezevenk sözcüğünün de meslek adı haline gelmeden önce, fahişe ve orospu sözcüklerinde olduğu gibi, tıynet belirten bir sıfat olduğu anlaşılıyor. Pezevenk sözcüğünün ise Farsça "pâzanak"tan çok Ermenice "bozavag"dan geldiği kabul edilir. Argo astik, dasnik, godoş sözcükleri de Ermenicedir. "Korumsak" Anadolu ağızlarında İzmir, Çanakkale, Konya'da alçak, onursuz, arsız, Amasya ve Niğde'de ise onurlu, gururlu anlamlarıyla "kurumsak" biçiminde yaşamaktadır; çok istemek, yetinmemek anlamında türetmeleri de vardır.

Dede Korkut'ta Oğuz beylerinin neredeyse dillerinden düşürmedikleri "kavat" sözcüğünün tarihi, yaklaşık 1.500 yıl eskiye gider. Sasani hükümdarı Kavad (ölm. 531) Mazdekçidir, bir tür komünizmi savunmuş ve iç savaş sonucu yenilip canını yitirmiştir. Kavad'ın mal mülk kadar iddia edildiği gibi kadınlarda da ortaklığı savunup savunmadığı, adının tarihe karşı propaganda nedeniyle mi böyle geçtiğini öğrenebilmek herhalde imkânsız.

Osmanlı geleneğinde fahişeliği bırakan kadınların kadı defterine adını yazdırması uygulaması bulunduğu bilinmekteyse de, konu henüz yeterince incelenmemiştir. Fahişeliğe ilişkin bilinen ilk belgelerin tarihi 1565'e çıkmaktadır; bilinen ilk ferman ise, uygunsuz kadın, hatta erkeklerin hapsedilmesini emreden II. Selim'in fermanıdır (Murat Bardakçı, *Osmanlı'da Seks*).

Randevuevi ve kaçak çalışan, koltuk denen evler Osmanlı döneminde de vardı, buralara müşteri bulan ve genellikle bohçacı gibi dolaşan kadınlara da çöpçatan denirdi. Abdülaziz Bey *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri* kitabında (1912) "alûfteler", kullandıkları takma adlar, "muhibban-ı muvakkatın"a (geçici dostlara) hitap ederken kullandığı tabir ve kelimeler, bulundukları semtler ve meşhur haneler, vasıta ve tellallarla ilk gidiş biçimi, mahalle baskını hakkında bilgi verir. Ahmed Rasim de *Fuhş-u Atik*'te (1922) fahişe sınıflarını sayar: Tam hususi, yarı hususi, kapatma-mantenot, sermaye, sokak ve mezarlık.

1917 Devrimi sonrasında İstanbul'a devrimden kaçan Ruslar doluşmuş, birçok Rus kadın fuhşa başlamış ve o zaman onlara "Haroşa" adı verilmişti. Sovyetler Birliği'nin yıkılışı da birçok Rus kadının ve Balkanlı'nın fakat bu kez başta İstanbul ve Doğu Karadeniz olmak üzere Türkiye'nin çok yerine dağılarak fuhuş yapmaları sonucunu doğurdu ve bu kez de Nataşa adını aldılar.

1968 hareketinden sonra Fransa'da başlayan, fahişelerin emekli olma mücadelesi Türkiye'de de sonuçlandı ve *Komple Muamele* (2000) adıyla kitap da yazan Mehtap Kandemir sigortadan emekli oldu.

Genelev

Porneion genelevi Atina'da İÖ 570'te Solon tarafından açılmıştır. Roma'da İS 1. yüzyılda 32 bin fahişe, İS 3. yüzyılda kırk beş genelev vardır. Kırmızı fener geleneği ise Çin'de Sung hanedanı (960-1279) zamanında, imparatorluk hazinesinin denetiminde çalışan evlerde kırmızı fener asma zorunluluğu getirilmesinden doğmuştur. Kazvinî'nin (1203-1283) *Acaibü'l-Mahlukat ve Garaibü'l-Mevcudat* kitabına aldığı "Mâr-ı handân" (Gülen yılan) hikâyesine göre, Çin kralının oğlu Mısır kralının kızına görmeden âşık olur. Mısır kralı kızını vermeyince akıllı Çinli vezir, Kahire genelevine kızlar gönderir. Bu kızlar müşterilerinin spermlerini şişelerde saklar ve sonra ilaçla karıştırırlar ve ortaya başı insan, gövdesi yılan Mâr-ı handânlar çıkar. Bu yaratıklar öyle gülerler ki, dayanamayan insanlar ölmeye başlar. Mısır kralı bu yılanları öldüren Hemâmet baykuşlarını getirtince, yaratıklar çöle kaçarlar. Ama bundan sonra da Mısır'da bir daha genelev açılmaz.

1350'den 1480'lere kadar ortaçağ Avrupa'sının son dönemi, "fahişeliğin altın çağı"ydı. *Prostibula publica*, yani yasa tarafından ruhsat verilen genelevler birçok şehirde açıldı. Tarascon gibi beş-altı yüz hanelik küçük bir yer on belediye fahişesi besliyordu. Kilise bu gelişime itiraz etmedi. Kötülük mevcut olduğuna göre, yönlendirilmeliydi. Ruhsatlı zina sokaktaki düzensizliğe son verir, gençleri oğlancılık ve daha kötüsünden korur, onları evlilik görevlerine hazırlardı. 1480'den sonra uygulama değişti. Pahalı kadınlar zenginlere hizmet etmeye devam ettiler ve birçok genelev kapatıldı. Protestan ülkelerde genelev kadınları yeniden eğitime tabi tutuldu. 1770'te Paris nüfusu 600 binken şehirde 20 bin fahişe vardı, 1790'larda sayı 30 bine çıkmıştı. Fahişelerin kaydını tutmak ve vesika vererek talimatnameye bağlamak Fransa'da Devrim'den sonra başlamış, buradan Almanya'ya geçmiştir.

İstanbul'da 1812 veba salgını özellikle ayaktakımının, bekâr odalarının bulunduğu Tahtakale, Bahçekapı, Galata ve Üsküdar'da yay-

gınlaşınca, bu sokakların yıktırılmasına karar verilmiş, Bahçekapı'daki halk arasında Melek Girmez Sokağı olarak bilinen yerde yüzlerce ölüyle birlikte birçok fahişe ortaya çıkarılmıştı. II. Mahmud sokağı yıktırdıktan sonra buraya cami yaptırarak adını Hidayet Camii koymuştu.

Cevdet Paşa'nın 7. Tezkiresi ise kâr-haneci Langa Fatıma'nın nüfuzunu ortaya koyar: "Edirnekapı semtinde bayağı bir mahalleye mutasarrıfa olarak kibarane ve zarifane kâr-hanecilik etmekte olan ve hakkında Zabtiye müşirinin bile hükm ve nüfuzu cari olamıyan meşhure Langa Fatıma" ölünce, "İstanbul'un en büyük kâr-hanesi kapandı ve ondan sonra ol mertebe muhteşem bir kâr-hane açılmadı. Vefatına bazı şuara 'öldü Langa Fâtıma' terkibini tarih düşürdü." Tarih, Şevval 28 1271 yani 14 Temmuz 1855'ti.

Bugünkü anlamda kerhane, sonraki adıyla umumhane ve nihayet genelevin açılışı, yani resmiyet kazandırılması, Kırım Savaşı sonrası Galata ve Pera'da sağlık denetimi kaygısıyla olmuştu. Avrupalı ve Levantenlerin semtinde önce belediye örgütü kurulmuştu. Altıncı Daire olarak adlandırılan bölge belediyesinde zührevi hastalıklarla ilgili ilk mevzuat ve buna dayalı yarı resmi denetim sürdürüldükten sonra 1884'te talimatname çıkarılarak yalnız bu belediyede denetim ve sağlık takibi başladı. Denetim 1910'da polise devredildi ve 18 Ekim 1915'te Emraz-ı Zührevıyenin Men-i Sirayeti Hakkında Nizamname çıkarılarak "umumhane"nin tanımı yapıldı.

Mütareke döneminde İstanbul'da Beyaz Rusların da çoğalttığı fahişe ve genelev sayısı şöyleydi: Vesikalı 2.125, vesikasız 979, zaman zaman binin üstünde olmak üzere, toplam 4-5 bin fahişe, on yedi kayıtlı genelev bulunmaktaydı, 20-25 fuhuş yapılan otel, ayrıca 231 konsomatrisin çalıştığı 58 bar vardı.

1930'da Türkiye, zührevi hastalıklarla mücadele amacıyla kurulan uluslararası federasyona katılarak Fuhuşla Mücadele Tamimi'ni çıkardı. 1933'te Fuhuş ve Fuhuş Yüzünden Bulaşan Zührevi Hastalıklarla Mücadele Nizamnamesi çıkarıldı. 1950, 54, 64 ve 68 yıllarında otellere karşı sıkı önlemler alınarak bu tür yerler tamamıyla kapatıldı. 1981'de tüzük yenilendi. Genelevler denetim altında tutulmaya çalışılır ve genelev sahibi Matild Manukyan vergi rekortmeni olurken, fuhuş sokaklarda, gizli randevuevlerinde ve telekızlık adıyla devam etti.

Tarih boyunca değişik biçimlerde ortaya çıkan genelevler yok olabilir ama vesikaya bağlanan, yasaklarla baskı veya gayri resmi hoşgörü arasında gidip gelen fahişeliğin azalıp artmakla birlikte ortadan kalkması olanaksız görünmektedir.

Pavyon

İstanbul'da bar denilen ve konsomatris bulunan Yeni Saz, Çağlayan Saz, Çin Barı gibi eğlence yerleri 1950'lerde revü getiren pavyonumsu barlara dönüşmeye başladı.

Latinceden gelen Fransızcadan diğer dillere ve Türkçeye giren "pavillon" 1125'te yalnızca çadır demekti, 17. yüzyılda park ve bahçedeki küçük süslü yapı, seyirci ve oyuncular için yapılan geçici yapı anlamını kazandı, buradan hastane ve fuarlara taşındı. Dil Kurumu'nun *Türkçe Sözlük*'üne göre bizim burada ilgilendiğimiz anlamı, "geceleri açık, içkili eğlence yeri" demek.

Pavyonlarda konsomatrisler ve revü bulunuyor. Revü (revue), Fransızca yoklama, teftiş, geçit resmi demekti, 18. yüzyılda periyodik anlamını da kazandı; 1949'dan itibaren yine *Türkçe Sözlük*'e göre "çeşitli dans ve oyunlardan oluşmuş, zengin görünümlü sahne gösterisi" anlamına da gelmeye başladı.

Kökü Latinceden gelen ve Fransızcadan yayılan "konsomasyon"un (consommation) *Türkçe Sözlük*'te anlamı "gazino, bar gibi eğlence yerlerinde yenilip içilen şey, böyle şeyleri yiyip içme", gerçekte bahşişi anlatıyor ve pavyonlardaki anlamıyla "konsomatris"in (consommatrice) yani "gazino, bar gibi eğlence yerlerinde, müşteri ile birlikte yiyip içerek çalıştığı yere kazanç sağlayan kadın"ın yaptığı iş, daha çok içkiyi daha pahalı içirmek için kadınlığını kullanmak şeklinde hayat buluyor.

Striptiz

İlhan Selçuk, ABD gezisi izlenimlerini, 1965 yılında yayımlanan *Güzel Amerikalı* adını verdiği kitabında anlatır:

> "(...) İki adet mayolu 'taze', camdan kulübenin içine girdiler. Açıklandı ki her müşteri yanında bulunan telefonu açıp, beğendiği bir havayla

> dans etmelerini kızlardan isteyebilir. (...) Çevreme bakıyorum: Amerika'nın refahı iyi tıraşlı enselerinde belirmiş bir sürü kafa, dikkat kesilmiş. Disiplin, çalışma, itaat, zevk ve eğlence. Amerikalı, gece kulübünde bile telefonlu, cam kulübeli, muntazam bir organizasyonu oturtuyor. Şaka değil, 'hariçten gazel okumayı' telefona bağlamasını bilen bir hayat tarzı bu! (...) Telefonla cam kulübede 'karı oynatan' bu topluluk doğrusu garibime gitti benim... Bir yanından tutarsanız 'medeni'... Bir yanından tutarsanız 'ilkel'..."

İlhan Selçuk o yıllarda telefonla "karı" oynatmayı ne yanından tutacağını bilemezken, yazısının devamında alaturka "karı oynatma"yı küçümser. *Gramofon Avrat* filminde işlenmiş olduğu gibi kadın oynatmanın her tabakada kendi raconu vardır. Subutay Hikmet Karahasanoğlu'nun 1948 yılında yazdığı "Bayan İnci'nin Numarası" şiirinde:

> Pazar günü umumi matinede
> Bayan İnci şarkısını söylüyor
> Onla göz göze geldikçe delikanlılar
> Yürekten ah ediyor
>
> (...)
>
> Oyunun sonlarına doğru
> Tül eteklerini yukarıya topladı
> Ön sıralardan bir alkış bir ıslık
> Yer yerinden oynadı
>
> Sonra takdirkârlarına
> Başını eğdi tebessüm etti
> Bayan İnci'nin de alkışlar arasında
> Numarası bitti,

diye çizdiği sahne, tarihi çok eskilere giden bir âdetin o yıllarda aldığı biçimi yansıtır ama striptiz (strip-tease) 1950'lerde dünyaya yayılmış ve Türkiye'ye gelmiş bir Amerikan buluşudur.

1955'te Ankara Palas'ın pavyon bölümünde Colette adlı yirmi bir yaşında Fransız bir striptizci vardır:

> "Colette Jerry, son zamanlarda moda olan striptiz uzmanıydı. Yani müşterilerin önünde, müziğe uyarak soyunuyordu. Eldivenlerinden başlıyor, elbisesi onu izliyor, sutyeni çıkıyor ve kanun bizde daha fazlasını yasak ettiğinden, Havva'nın incir yaprağını hatırlatan, hatta ondan da ince bir siyah tül parçasıyla kalıyordu. Her akşam hayranları Colette'i hayranlıkla izliyorlardı..."

"Trup" Fransa'dan gelmişti, aslında beşi kadın, ikisi erkekti ama iki saat makyajdan sonra erkeklerin erkekliğini anlayan çıkmıyordu. Operadan para kazanmak için ayrılan grubun kurucusu, yurtdışına döviz çıkaramadıkları için tasarruf edemediklerinden, bu durumda Türkiye'ye yabancı trup gelmeyeceğinden yakınıyordu. Önce İzmir'e Fuar'a gelmişlerdi. Trupla röportaj yapan gazeteci Emin Karakuş'a (*İşte Ankara*, 1977) Colette'in anlattıklarına göre, genç kız yaşamının en büyük onurunu Türkiye'de yaşamış, Sayın Cumhurbaşkanı Celal Bayar İzmir'de ve Ankara'da birkaç kez kendisini onurlandırmış. Başbakan, Meclis Başkanı ve diğer devlet büyüklerine numaralarını sevdiren Colette, "Bir kabare artisti her yerde bu şerefe nail olmaz. Şimdiye kadar ne bir başbakanın, ne de devlet başkanının önünde numara yapmıştım; oysa striptiz artık başlı başına bir sanat haline gelmiştir. Ne yazık ki bunu orada anlamıyorlar ve protokol mani olmaya çalışıyor," diyerek Türkiye'de herkesin gerçek halk adamı olduğunu söylüyordu.

Striptiz 10 Mart 1958'de İstanbul'da valilikçe yasaklanmıştı. *Hürriyet* gazetesinin haberine göre İstanbul'daki striptizciler başta Ankara olmak üzere başka illere "göç etmeye" başlamışlardı. 1950'li yılların sonlarında basına konu olan striptiz basından çekilerek o yıllardan sonra kendi mekânlarında tutundu. Lübnan iç savaşı çıkıca, bölgenin eğlence merkezi olan bu ülkeden Türkiye'ye striptizci ve revü akını oldu, pavyonlar canlandı. Geleneksel "oryantal vedet dansöz"lerin meşrulaşıp değerinin anlaşılmasında da herhalde katkıları oldu.

XIV
Mahallede

Mahallenin ve mahalleli olmanın ne kadar önemli olduğu, mahallesinde cami varken sebepsiz yere cuma namazını başka camide kılan kişinin, "kıldığı camiin hatibinin yahut devirhanlarının elhanın dinlemek için ise" Ebussuûd Efendi'ye göre günah işlediği fetvasıyla örneklendirilebilir.

Osmanlı hukuk sisteminde mahalle halkı birbirine kefildir; kargaşa dönemlerinde bu kefalet, nezir adı altında, yerleşim yerinde karışıklık çıkaran veya isyan eden olursa, ora halkının belirli cezaları kabul ettiği biçiminde, yöneticilerle o beldenin ileri gelenleri arasında yapılan anlaşma biçimine de sokulmuştur. Osmanlı kanunnameleri, bir cemaat içinde bir adam öldürülürse, suçlunun bulunup yakalanması sorumluluğunu o cemaate yükler ve aksi halde cezalar öngörür. Hırsızlık, soygun olaylarında da köy, mahalle ve cemaat halkı suçluyu teslim etmek zorundadırlar, bulup teslim edemezlerse hapsedilirler ve cezalarına padişah karar verir.

Batı'nın komünlerinden Müslüman dünyanın kadılık sistemine kadar, ortaçağda yerleşim birimlerine tanınan kimliğin hukuki boyutu, bu kimlik içinde örfün yeri ile yönetim, asayiş ve kamusal ihtiyaçlar için örgütlenme biçimleri, toplumsal biçim ve sınıflardan ekonomik ve siyasal sistemler, kültür ve demokrasi tarihinin temeline yer-

leştirilen tartışmalarda yer almıştır. Türkiye'de belediye örgütlenmesi, Tanzimat dönemi modernistlerinin yaşama geçirmeye çalıştığı bir kurumdur ancak merkezi yönetimin onayını gerektiren seçim sisteminden başlayarak, belediye idaresi hep merkezi idarenin vesayeti altında görülmüş, hatta klasik Osmanlı sistemindeki gibi, iktidarın yerel halktan taleplerinde belediye aracı olarak kullanılmıştır. Tek parti döneminde mülki idarecilere aynı zamanda parti yerel başkanlığı ve belediye başkanlığı görevi de verilerek, belediye sisteminin yerel yönetim işlevi kalmamıştır. 27 Mayıs sürecinde ise siyasal kamplaşmaya yol açtığı ileri sürülerek köy ve mahalle düzeyinde parti örgütlenmesi durdurulmuştur. Büyük şehirlerde bile belediye seçimlerinde siyasallaşma 1970'lerden itibaren başlamışken, 12 Eylül öncesindeki kurtarılmış mahalle olgusu nedeniyle yerel yönetim geleneği ve hukuki yapısı 1980 sonrasında darbe yemiştir. Yerel yönetimlerin güçlendirilmesi tartışması tekrar 1990'larda başlamıştır. Ancak yerel yönetimlerin hukuki ve mevcut siyasi-idari örgütlenme biçimi ne olursa olsun, genel olarak siyaset yapma biçiminden aidiyet, kimlik ve davranış kalıplarına kadar yerleşim yerlerinin ürettiği değerlerin ağırlığı, bilimsel incelemelere konu olmamışsa da, her zaman hissedilmiştir. Aile/akrabalıktan sonraki ilk büyük birim de her zaman mahalledir.

Günlük yaşamın akışında komşuluk ve mahalle ilişkileri, mahallenin namusu, çocuğu, kahvesi, esnafı gibi kavramlarda kendisini gösterir. Kadınların kabul günleri, çocukların mahalle maçları ve çeteleri bu yaşamın en örgütlü görüntüleridir. Osmanlı döneminde mahalle yaşamını belirleyen mahalle imamı, muhtarı ve bekçileri gibi kamusal görev ve işlevleri merkezi yönetimce de kabul edilen kişiler veya daha çok İstanbul şehri için bilgi sahibi olduğumuz tulumbacılık, külhanbeyi ve kabadayılık kurumları, mahalle yaşamının tarihi hakkında bize ışık tutmaktadır. Kadı, imam ve mahalle mektebinin mahalli kurumlar halinde olduğu bir yaşantıdan, modern standartlara uygunluk ve ulusal eşitlik tekdüzelik adına merkezi kurumlara geçiş süreci anımsanırsa, bütün içgöçlere, büyüyen şehirlere ve yeni kurulan mahallelere karşın, mahalle yaşamının halen toplumda taşıdığı önem değerlendirilebilir. Öğretmenlerin fazla tayin görmediği, okul ve işyeri sayısının az olduğu yakın yıllara kadar, birlikte büyüyenlerin birlikte

değilse de, bir arada yaşam mücadelesi yürüttüğü mahalle, klasik örf ve âdetlere sahip çıkanların cennetidir.

Çağdaş toplumsal ihtiyaçları karşılayacak çağdaş toplumsal örgütlenmelerin gelişmemişliği düşünülürse, klasik toplumsal örgütlenme olarak mahallenin ve toplumsal derneklerin, yani yaş ve cinsiyete göre bölümlenmiş gruplaşmaların işlevini sürdürmesi doğaldır. Yüz yüze insan ilişkilerinin rahatlatıcılığı ile boğuculuğu, demokrasinin cevap vermek zorunda olduğu çoğunluk yönetimi olma ve azınlık haklarını koruma iddiasının ete kemiğe bürünmüş biçimleridir. Hızlı değişim ve nüfus hareketlerine sahne olan Türkiye'de, mahalle yaşamını konu edinen televizyon dizilerinin en beğenilenler arasında yer alması, mahalle yaşantısının idealize edilmesine duyulan ihtiyacın dışavurumu olarak da değerlendirilebilir.

Muhtar

Nüfus ve ikamet ilmühaberi ile bütün bürokratik işlemlerin başında yer alan muhtarlar bugün de Osmanlı yönetim anlayışının devamını temsil eder biçimde halk tarafından seçilip devlet görevlisi olarak çalışıyorlar. Köy muhtarları köyün hükmi şahsiyetinin ve devletin temsilcisi iken, mahalle muhtarları 1980'den sonra nüfus ve adres tespitinin asayiş sorunu olarak önem kazanması dışında, belediye ile kaymakam-valilikler arasında sıkışmışlardır. Halen, değişiklikler geçiren 10 Nisan 1944 tarihli kanunla çalışan muhtarlar Nüfus Kanunu'ndan başka Askerlik Kanunu'na göre yoklama memurlarına yardımcı olup, davet pusulalarını ulaştırma görevi yaptıkları gibi, askerlik çağında olup on beş günden fazla bir süreyle şubeleri mevkii dışına çıkanların verdikleri haberi kaydederek şubelerine iletmekle de görevlidirler. Veraset ve İntikal, Kadastro ve Tapu, Hukuk ve Ceza Muhakemeleri Usulü kanunlarına göre tebligat, ilmühaber vermek ve zabıtaca bina arama ve tespitlerinde hazır bulunmak görevleri yanında, öğrenim yaşına gelmiş çocukların tespiti, muzır hayvanların itlafındaki sorumlulukları ve eski kanunlardan kalan yol vergisi, hayvan satımı ve "tazmin ettirilmesi lazım gelen çalınmış hayvan bedelini mahalle halkına taksim" etmek gibi görevleri de sürmektedir. Muhtarların 1980'lerden beri önem kazanan görevlerinden biri de fakirlik ilmüha-

beri vermektir. Önemini başına gelenin anlayacağı yirmi üç çeşit belgeleme ve tanıklık hizmetini ve muhtar odasının donanım ve bakımını muhtarlar yaptıkları işlemlerden aldıkları harçlarla karşılarlar. Memurin Muhakemat Kanunu'na tabi olan muhtarlara 1972 yılında Köy Kanunu'na yapılan eklemeyle özel ve cüzi maaş da bağlanmıştır.

Sokak, Meydan

Kavafis, "Yeni ülkeler bulamayacaksın, bulamayacaksın yeni denizler./ Hep peşinde, izleyecek durmadan seni kent. Dolaşacaksın/ aynı sokaklarda. Ve aynı mahallede yaşlanacaksın/ ve burada, bu aynı evde ağaracak aklaşacak saçların./ Hep aynı kente varacaksın. Bir başka kent bekleme sakın" diyen ünlü şiiri *Kent*'i 1910'da yazmıştı (çev. Erdal Alova-Barış Pirhasan). Eskiden yalnız memurlar ve memur çocukları için söz konusu olan şehir şehir gezme ve kiracılık yaşamı, şimdi halkın geniş kesimlerini kapsıyor ve nüfus artışıyla birlikte içgöçün yarattığı hareketlilik, toprak rantıyla da birleşince, binalar, sokaklar, mahalleler Türkiye'de insanlardan hızlı değişiyor, biri yıkılıp yerine yenisi kuruluyor. Bu yık-yap süreci, toplumsal ilişkiler ve dokuyla birlikte o yerleşim yerinin dokusunu, kimliğini ve tarihini de yok ediyor. İnsanlar kısa ömür parçalarında mekânlardan da oluyorlar.

Kamusal mekânların çeşit ve adet olarak az olduğu klasik mahallede ortak alanı sokak oluşturur. Mahalleli ile yabancının ayırt edildiği, belirli işyerlerinin ve bekârların sokulmak istenmediği bu mahalle yaşamında sokak, çocuk ve gençler için oyun alanı, toplanma yeridir. Ev kadınları ev eşiklerinde, erkekler kahvede görünürken bile sokakta oturarak toplumsal yaşama katılırlar. Bu klasik biçimin değiştiği şehirlerde bile, mahalle veya şehrin park ve oyun alanları, eğlence ve piyasa yerleri, meydan ve anıtları, anıtlaşmış yapıları, şehirlilik kimliği ve bilinci için önemli öğelerdir.

Şehirlerin modern yapıya kavuşturulması, sokaklarından araba geçebilmesi, kaldırım ve kanalizasyona (sonra su ve elektriğe) kavuşturulması isteği devlet yöneticilerinde Tanzimat'la birlikte başladı. Avrupa'da ticaretin gelişimi ve tekerlekli taşıtların sokaklara girebilmesi ihtiyacıyla geniş sokak ve meydan düzenlemeleri, Fransız Devri-

mi'yle başlayan devrimler sürecinde hem saldırı ve savunma gerekliliklerı açısından askeri bir nitelik kazanmış, hem de yeni merkeziyetçi modern devletin ideolojik ifade biçimine dönüşmüştü. Şehrin merkezinde katedral, meclis binası veya vilayet/belediye konağının mı bulunacağı, devlet törenleri ve resmigeçitlerin nerede yapılabileceği gibi sorunlar, "şehircilik" disiplininin kökenini oluşturur. Tanzimat aydınlarının iktisadi gelişimi teşvik edici bir uygulama olarak da gördükleri yeni sokak ölçülerinin uygulanabilmesi için İzmir ve İstanbul gibi şehirlerde büyük yangınların çıkması fırsat sayılıyordu. İstanbul'da sokakların genişletilmesi ve çıkmaz sokak yapılmamasıyla ilgili layiha 1839'da kabul edildi. Yaya kaldırımı, Şehremaneti 1855'te kurulduktan sonra İstanbul ve Galata'da döşenen parke kaldırımlarla başladı, tramvayla birlikte başka semtlere de yayıldı. 1862'de sadrazam Fuad Paşa'nın desteğiyle Şehremini Hüseyin Bey'in zamanında kaldırımlar yaygınlaştı.

Şehir konak ve meydanları da Tanzimat'tan sonra düşünüldü, Cumhuriyet'ten sonra küçük parklar ve Atatürk anıt veya büstleriyle küçük beldelere kadar yaygınlaştırıldı. 10 Nisan 1927'de binalara numara, sokak ve caddelere ad verilmesine ilişkin kanun kabul edildi; 28 Ekim 1927'deki ilk nüfus sayımından üç ay önce bu konuda çalışmalar hızlandırıldı. Onuncu yılda Onuncu Cumhuriyet Bayramını Kutlama Yüksek Komisyonu yayımladığı bir numaralı tamiminin üçüncü maddesinde, şenliklerin yapılacağı meydanların Cumhuriyet Meydanı adıyla adlandırılmasını istedi. Böylece Anadolu şehir ve kasabaları Cumhuriyet meydan ve caddelerine kavuştu.

Arsa Ofisi, mücavir alan, merkezi veya yerel imar çalışmaları gibi çelişkili karar ve uygulamalarla şehirlerde arsa üretimi spekülasyondan kurtarılmazken, ülkedeki siyasal dönüşümlere göre cadde ve sokaklara siyasal dürtülerle ad verme anlayışı, sokakların inşaat faaliyeti nedeniyle görüntüsü değişirken, adlarının da değiştirilmesi sonucunu yarattı. Özellikle büyük şehirlerde, ad değişiklikleri, seçimlerden sonra belediye iktidarının el değiştirmesi gibi dönemlere bağlı uygulamaları da aşarak, ideolojik dayatma biçimini aldı. Ankara'da ise cadde ve sokakların eski adlarının kaldırılarak yerlerine yabancı devlet büyüklerinin adlarının verilmesi, uygulamanın çapını iyice genişletmiş durumda.

Meydanları yalnızca kavşak olarak algılayan Ankara Belediyesi için ise şu söylenebilir: Büyük sanayi şehirlerinin "yatakhane kent" denen, on binlerce işçinin barındığı banliyölerinde bile şehir yaşamı, gece uyumaya yarayan konutlardan, gündüz işe ulaşmaya yarayan sokaklardan ibaret görülmez.

Grafiti

1986-87'de bir "grafiti" modası başlamış, kuramsal açıklamalar, dünya duvar yazınından seçmeler içeren kitaplar yayımlanmıştı. Gazetelerde özlü-mizahi söz köşeleri çoğaldı ve bunlardan bazıları duvar resmi üstüne elyazısıyla basıldı. Sonra hazır yapışkanlı, pullama veya kuşlama kâğıdı boyunda, üstlerine çoğu elyazısıyla hazır sözler basılmış, bin bir çeşit kâğıt her yeri kapladı; "Kitap okumuyorsanız tartışmayalım", "Burada sigara içilir" gibi. Bunlar kitapçı, kırtasiyeci, hediyelik eşya satan yerlerde kartpostal gibi dizilip bol bol satılıyordu. Açık ki, 12 Eylül dönemini geride bırakmak isteyen "halet-i ruhiye", topluma seslenmek için gerçek bir duvara yazı yazamıyor, yakın çevresine komiklik yapıyordu.

Grafiti İtalyanca kazımak, çizmek anlamına gelen "graffito" sözcüğünün çoğuludur. Müstehcen duvar resimleri ve yazılarıyla dikkat çeken eski Roma şehri Pompeii'deki örnekler 1837 yılında kitap olarak yayımlandı. 1850 yılından sonra "graffiti" sözcüğü, Pompeii ve öteki İtalyan şehirlerindeki duvar karalamaları için kullanılarak yaygınlaştı ve ören yerlerindeki yazılar anlamında arkeoloji terimi haline geldi.

Duvara her zaman yazı yazılmıştır. Bilinen en eski örneklerden biri, İÖ 591 yılında Mısır kralının ordusunda paralı asker olan Yunanların Etiyopya seferinde II. Ramses'in Abu Simbel'deki heykelinin üstüne adlarını kazımalarıdır. Macarlar, Avarlar, Gotlar gibi göçebe barbar kabilelerin bıraktıkları az sayıda yazı, soyluların eşyasına, taslar, kadehler, leğenlerin üstüne yazılmış, bu şunun malıdır gibi örneklerden oluşur. Yazmak yüzyıllarca, üst sınıfların işidir, halk yazmaz ve okumaz, dualar ezberlenir, unutulmaması gereken bilgiler akılda kolay kalması için tekerlemeye, şiire dönüştürülerek hatırlanması kolaylaştırılır. Doğu'da ve Batı'da, elbette üst sınıftan kadınlara, okuma

yazma öğretmenin gerekip gerekmediği tartışılmış, yazı, âşıklarıyla haberleşmekten başka bir işlerine yaramayacağından, yalnız din kitapları okumaları için okuma öğretmenin yeteceği sonucuna varılmıştır. İşte yazı bilgisi yaygınlaşıp da işleri kutsal, siyasal veya ekonomik sayılmayanlar için, boş bir duvar kadar çekici bir yer yoktur. Elleri kalem kavramaya, bacakları gövdelerini taşımaya başlar başlamaz, çocukların ufacık kâğıtları algılayamayıp karalamak için duvarlara yönelmesi gibidir bu.

Evliya Çelebi'nin de bize *Seyahatnâme*'sini bırakmasının yanında, hakkâk ve hattatlık yaptığı, ayrıca grafiti meraklısı olduğu da anlaşılıyor. Kendisi kitabında otuz yere, cami ve tekke duvarlarına ve dört de ağaca, böyle yazı yazdığını anlatır. Ayrıca kitabında anmadığı beş grafitisi daha bilinmektedir ki bunlardan üçünü bugün görmek mümkündür (bkz. Mehmet Tütüncü, *Seyahatnâme'de Kitabeler ve Evliya'nın Hattat ve Hakkâkliği Hakkında*).

Duvara yazılan yazıların ilk ortak yönü müstehcen olmalarıdır. Bu konuda tarihe muhalefetiyle geçen kişi, İngiltere'de sokaklarda birçok ahlaki yanlışı uyararak düzeltmesi yanında duvarları silmesiyle tanınan ve kendisine Doğrucu Alexander lakabı takılan A. Cruden'dir (1701-1770). Türkçede duvar edebiyatına Tosun edebiyatı adı verilir. Bu konuda en ileri gidilen yer, zamanın daha bol, yazıyı yazarken görülme olasılığının düşük, ama bir yandan da kamusal bir alan oluşturan genel tuvaletlerdir.

Mahalle duvarlarına ilkokul, ortaokul çocukları tarafından yazılan ve başkalarının aşk yaşamını ihbar eden, futbol takımlarına ancak "kova" gibi sıfatlar yakıştırmaktan ibaret kalan yazılar, 1968'den itibaren siyasileşti. Siyasi yazıların duvarlara yazılması Avrupa'da 1930'larda yaygınlaşmış, 1968 eylemleriyle bütün dünyaya yayılmıştı. 1974'ten sonra Türkiye'de duvara yazı yazmak, kendi mahallesinde iktidarın, başka mahallelerde gücün göstergesi oldu ve polisle siyasal hareketler arasında başlayan kovalamacayla, "yazıya çıkmak" kadroların eğitim sürecinde önemli bir adım haline geldi. Dağ taş yazı doldu. 12 Eylül darbesinin ilk işi yazıları mahalle sakinlerine sildirmeye çalışmak, silinemedikleri için de üstlerini kapattırmak oldu.

ABD'de zenci mahalleleri ve New York metrosu halen duvar yazılarıyla tanınıyor. Hatta metro grafitilerinden esinlenen pop sanat oku-

lundan, 1970'lerde punk-rock akımının yaratıcılarından Keith Haring (1958-1990) grafiti sanatçısı olarak resim tarihine geçti. 1990'lardan itibaren Türkiye'de de aşk ve futbol duygularını duvarlara yansıtanlar, eskisiyle karşılaştırılamasa da siyasi yazı yazanlar başladı.

Çöp

1868'de çıkarılan Tanzifat Resmi, belediyeye vergi karşılığı çöp toplama görevi veriyordu. O zamana kadar mahalle halkı kendi örgütlenmesiyle, "çöp çıkaran" diye bağıran küfeli çöpçüler aracılığıyla çöplerini toplatırdı. Evliya Çelebi tahir subaşısının çöpleri denize döktüğünü ve bu arada çöp ayıklama ve değerli eşyayı seçme işinin de adamlarınca yapıldığını bildirir. Acemi oğlanlara şehir temizletilir ve büyük meydanlar angarya olarak gayrimüslimlere yılda bir iki defa yıkatılırdı.

Ahmet Lütfi Efendi'nin yeni çıkan tanzifat vergisinden veya uygulanışından hoşlanmadığı anlaşılmaktadır:

> "Halkın parasile göz önünde olan sokakların tathirinden ibarettir. Tanzifat kaidesi icra olunalıdan beri kenar yerler pislikten hali değildir. Mukaddema sokağa süprüntü dökmek âdeti yoktu. Şimdi her hane süprüntüsünü sokağa atıyor. (...) Süprüntü arabası hiç geçmiyen yerlerden de para alınıyor."

Efendi'ye göre çöp vergisi çıktıktan sonra vergi veren halk temizlik yükümlülüğünden duygusal olarak sıyrılmış, belediye de çoğu sokağı temizleyecek güç ve etkinliğe sahip olmadığından pislik başlamıştır.

Çöp vergisi tekrar 1994'te getirildi. Bu sırada şehir çöplükleri biriken gazlarla patlamaya (Ümraniye, 28 Nisan 1995), gecekondu mahalleleri çöplüklere kadar uzandığından ciddi tehlikeler doğmaya başlamıştı.

Büyük şehirlerde çöp kovaları ve toplama saatleri hep sorun oldu. 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül'de hanelerin ve apartmanların çöp kutularının ebat ve renkleri tanımlanarak şehirlerin temizliği sağlanmaya çalışılmıştı (TSE 1996'da çöp kapları standardı getirmiş olduğuna göre, bir başka darbede en azından yalnızca standardın uygulanması-

nı istemek söz konusu olabilir). Sonunda çevresi çöp dolan, kullanıldıkça eğilip bükülen çöp tenekeleri çoğu yerde ortadan kalktı; birçok belediye sokaklar ve direkler için ithal, plastik çöp kutuları getirdi. Çöplerin poşetlere ve piyasada satılan hazır çöp torbalarına konulması istendi. Elbette tüketim alışkanlıklarının değişimiyle çöp biçimi de değişmişti. Özellikle kâğıt, naylon, konserve kutusu eskiden çöplerde görülmez, çoğu sokağa düşmeden evlerde değerlendirilirdi. Şimdi çöp toplama örgütü bulunmayan köylerde de üretilen çöp miktar ve çeşidi çoğaldı, dere boyları çöple dolmaya başladı.

Otomobil

"Yağız atlar kişnedi, meşin kırbaç şakladı,/ Bir dakika araba yerinde durakladı." 1970'li yıllarda Timur Selçuk'un ve pop şarkıcılarının şiirlerine besteler yaptığı Faruk Nafiz Çamlıbel'in (1898-1973) *Han Duvarları* şiiri, seyahat edenin çok az, yolculuk süresinin uzun, şehirlerarası konaklama olanaklarının hanlardan ibaret olduğu yaylı araba döneminin hatırasıdır. Anadolu'da her şehrin bir otobüs şirketleri rekabet tarihi, otobüs garajı öyküsü vardır ve şehirleri kendi şirketleri olanlar ve şirketlerin hatları ve kalitesine göre de sınıflandırmak mümkündür.

Oysa Tanzimat'a kadar arabaya padişah dışında yalnızca şeyhülislam ve kazaskerler binebilirdi. Devlet ricali rütbesine göre atla yolculuk yapardı, halk yayaydı. II. Mahmud öteki devlet büyüklerine de izin verdi. Tanzimat'tan sonra özel ya da kiralık arabalar çıktı. Kağnı, talika, yaylı, payton, kupa, hinto, kâtip odası, lando, koçu, yük arabası, sepetli binek arabası gibi modeller ayrı sınıf ve hizmetlere göre kullanılmaya başladılar. Paris'ten önce paytonlar, sonra landolar getirtilerek İstanbul'da yaygınlaştı. Recaizade Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası* (1896) romanında yeni ilişki biçimleri ve toplumsal tiplerin ortaya çıkışıyla arabaların yüklendiği işlev ölümsüzleşti. Birçok yazarın dile getirdiği Kâğıthane eğlenceleri döneminde arabada kadın olduğunda sürücü arabayı yerden yönettiği gibi, evliler dahi aynı arabaya binemezdi.

Ahmet Vefik Paşa'nın 1860'ta Paris elçiliği sırasında bindiği muhteşem arabayla III. Napoléon'u kıskandırmasının gösterdiği gibi, bu

dönemde araba aristokrasi için önemli statü simgelerinden biriydi ve Avrupa ile Osmanlı zenginleri arasında pek fark bulunmuyordu. Arabaların şehir içinde taksi olarak kullanımı maddi güç gerektirirken, şehirlerarası yolcu taşımacılığı II. Mahmud'un Kartal'da yapılan posta yolunun açılışına katılmak için faytona binmesiyle başladı. Yol ve ulaşım, kamu hizmeti olarak gündeme alınmayı gerektiren bir ihtiyaç olarak gittikçe kendisini hissettirdi ve her kesimden halka mal olmaya başladı.

İstanbul'a gelen ilk motorlu araba 1902'de bir at cambazı kumpanyası tarafından getirilmişti. Fakat bu dönemde halen atlı arabalar revaçtaydı, örneğin 1905 Rus-Japon savaşında Japonya'nın kazandığı itibardan sonra geliştirilen Türk-Japon ilişkilerinin bir sonucu da Japonya'dan atlı araba getirtmek olmuştu. Ancak bu arabalardan çift atlıları durumu idare ederken, tek atlıların yokuşlarda yük çekemediği, devrildikleri ve urgan ve at koşumlarının koptuğu görülmüştü. Ordunun elinde bu Japon arabalarından çok miktarda olduğu gibi Almanya'dan beş bin adet araba getirtilmesi için de ihale açılmıştı. İkinci Meşrutiyet'ten itibaren otomobile yöneliş başladı. Trabzon, Amasya gibi şehirlerde kasabalar arası motorlu taşıtlarla ulaşım bu dönemde başlamış, otomobilinde öldürülecek olan Mahmut Şevket Paşa 1910'da ufak kulelerinde mitralyöz bulunan, sonranın tanklarının ilk örneklerini oluşturan dört otomobil getirtmişti.

Birinci Dünya Savaşı otomobilin yaygınlaşması açısından bir ara dönem oluştursa da, savaştan sonra otomobil sayısı hızla arttı. 1927'de İstanbul'dan başlayarak Ankara, Trabzon, Adana, Zonguldak, Diyarbakır'a kadar motorlu taşıt ticareti, bayiliği ve lastik acenteliği yayılmıştı. 1929'da Ford'un İstanbul'da serbest bölge çerçevesi içinde başlattığı montaj üretimi 1930'lu yılların ekonomik krizi nedeniyle gelişemedi. Ama Reşat Nuri Güntekin, "Aşık Garib'in, Kerem'in hasret ve hicranlarını dolaştırdıkları ıssız Anadolu yollarının her birinden şimdi bir günde geçen otomobil, kamyon, kaptıkaçtı adedi Çanakkale ve Karadeniz boğazlarından geçen ticaret vapurlarından herhalde daha çoktur," diyerek, "Besbelli bu kamyonların yalnız makineleri Avrupa'dan getiriliyor da karoseri kısımları yerli arabacılara yaptırılıyor," gözlemiyle (*Anadolu Notları*, 1936) Anadolu'daki hızlı motorlu taşıma girişimciliğine tanıklık eder.

1937 yılında bir devlet kurumu olarak Devlet Otobüs Kamyon Servisleri Trabzon-Erzurum-İran Transiti İşletmesi, TCDD ve Limanları İşletmesi'ne bağlı olarak kurulmuş ve yirmi üç kamyon, sekiz otobüsle bu hatta hizmete başlamıştı. Yurdun çelik ağlarla örülmeye çalışıldığı bu dönemde devlet, tarihi transit yolunu işletebilmek için bu çareyi bulmuştu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ulaşım siyaseti tamamıyla değişecek, kırk yıl içinde Türkiye Avrupa'nın en büyük tır filosuna sahip olacak, elli yılda şehirler trafik sıkışıklığı içinde kalırken, yalnızca geçiş üstünlüğü konusunda her şey aynı kalacaktır: Güçlü olan geçer.

1946'da Koç Ticaret AŞ, Ford'un Türkiye genel mümessilliğini aldı. Türkiye İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Marshall yardımı çerçevesinde ziraat makineleri ve traktör alımını genişletti. 1954'te Türk Willys Overland askeri cip ve kamyonet yapımına başladı. 1955'te ticari kamyon, 1963'te Otobüs Karoseri AŞ tarafından Magirus montajı gerçekleştirildi.

Tek parti döneminde yerli uçak yapıp uçurma heyecanına benzer biçimde, 27 Mayıs'tan sonra da yerli otomobil heyecanı yöneticileri sarmıştı. 16 Haziran 1961'de TCDD mühendislerine 29 Ekim'e kadar ilk Türk otomobilini yapma görevi verildi. Görev yerine getirildi ve Devrim adı verilen yerli üretim otomobil bayrama yetiştirildi. Dört adet üretilen ve on metre giden Devrim'le binek arabasında yerli üretim yapılabileceği kanıtlanmış sayıldı. Kanıtlanan, özel otomobil sahibi olmanın zamanının geldiğiydi. 1966'da yüzde 53 yerli seri Anadol üretimi başladı. Üç yıl içinde İtalyan Fiat lisansı ile Tofaş, Fransız Renault lisansı ile Oyak seri otomobil montajına başladı ve Murat 124 ile Renault-12TL modelleri piyasaya çıktı. Koltuk, döşeme, lastik, kauçuk parçalar ve akü üretilebilirken, artık motor aksamı, piston, segman, sübap, dişli üretimi başladı. MAN, Otoyol, Karsan, Otomarsan, Otosan, Genoto, BMC, Chrysler faaliyete geçti.

1977-81 arasında yaşanan döviz darboğazı otomotiv sektörünü de etkiledi. 1981'den sonra tekrar canlanan sektörde 1985'te Taunus, 1987'de Anadol pikaba takılan ilk dizel motor, 1990'da Opel üretildi. 1997'de Honda ve Hyundai piyasaya girdi. Bugün yirmi bir üretici firma sektörde faaliyet gösteriyor.

Mercedes sahibi olmanın anlamını Adalet Ağaoğlu *Fikrimin İnce Gülü* (1976) adlı kitabında yazdı.

Taksi

Tek veya iki at koşulu kapalı arabalar kira arabacısı denilen esnaf tarafından çalıştırılır, taksi işlevi görürdü. 19. yüzyılda kapalı lando ve kupalarla yarı açık körüklü faytonlar taksi modeli olarak yerleşti ve bu hizmetlerini şehrine göre 1970'li yıllara kadar sürdürdüler. Şimdi bir yanda yük nakli için at arabalarının varlığı devam ederken, bir yanda son faytonlar turistik gezi aracı olarak müşteri bekliyor. Yılmaz Güney *Umut* (1970) filmini çektiğinde, fayton sürücüsünü konu edinip, çağdaş teknolojiyi seçmediği için "sol"dan eleştiri almıştı.

Mahalleden geçen faytonların arkasına atlamak, çocuklar için sürücü kamçısını yeme riskine değer bir eğlenceydi. Mahalleye gelen bir taksi ise bütün çocukları peşinden koştururdu. Tabii bütün otomobiller taksiydi.

Çağdaş teknolojiyle taksi aracılığıyla tanışılmış, Anadolu şehirlerinde tamirhane ve kaporta dükkânlarının toplandığı yerler "sanayi" adını almıştır. Kahramanı şoför olan birçok Türk filmi çevrilmiştir. Taksicilik bir aşktır. Özal hükümeti zamanında milli eğitim bakanının açıkladığı gibi, başka sektörlerde çok daha risksiz ve yüksek kâr oranları varken yayıncılığa yatırım yapanlarda art niyet aranması gerektiği gibi, plaka parasını da verip o kadar sermayeyi yatırıp şehir sokaklarında üçten beşten para toplamaya çalışmak hiç de ekonomik bir girişimcilik değildir.

Belediye Otobüsü

1950'li yıllara kadar şehirlerarası otobüslerde yaşanan, şimdi köylerde, kenar mahalle dolmuşlarında ve belediye otobüslerinde, daha çok halk otobüslerinde yaşanıyor: Hiçbir otobüs dolu olduğu gerekçesiyle yolcusunu geri çevirmez.

İlk şehir içi kamu taşımacılığı İstanbul'da atlı tramvaylarla başladı. 1869 yılında Konstantin Karapano Efendi, Osmanlı Bankası'nın katılımıyla kurduğu şirkete kırk yıl işletme hakkı tanınmasını da sağladı. Güzergâh yollarının genişletilerek rayların döşenmesiyle 1871'de çalışmaya başlayan tramvaylar, kırk üç yıl sonra, 1914'te elektrikli tramvaya dönüştü. 1929 yılında Belediye işletmeyi devraldı. Karaköy-Beşiktaş arasında işleyen atlı tramvaylar iki katlıydı.

1927'de özel otobüsler şehir içi yolcu taşımacılığına başlamış hatta 1928'de Boğaziçi Otobüsleri Şirketi kurularak Taksim-Sarıyer-Yenimahalle arasında çalışmaya başlamıştı. Belediye 1931'de dört Renault-Scania marka Türkçe-Fransızca yazılı otobüsüyle Taksim Meydanı'nda ana duraklarını kurdu. 1939'da İstanbul Tramvay Şirketi Belediye'ye devredildi ve 1942'de İETT kuruldu. Belediye sürekli otobüs filosunu genişletmek, yeni otobüsler satın almak ve bu arada gelişen teknolojiyi yakalamak zorundaydı. 1943'te alınan ünlü İsveç yapımı Vabisleri Alman Mercedes-Benz, Büssingler, İngiliz Leylandlar izledi. 1961'de ilk troleybüs hizmete girdi. 1970'lerin sonuna doğru Macaristan'dan getirtilen otobüsler ise *Tercüman* gazetesince "komünist otobüs" olarak nitelendirilmişti.

Yerli yapım otobüsler, Ankara'da 1978, İstanbul'da 1979'da açılan "Tercihli Yol"lar, otobüsleri rengârenk boyayan reklamlar görüntüyü hayli değiştirdi. Belediye otobüslerinde biletçiler kaldırıldıktan sonra, öğrencilerin fal baktığı otobüs biletleri de tarihe karışma yoluna girdi; mavi kart ve 1995'te elektronik devre sistemiyle akıllı bilet uygulaması başlatıldı.

Nüfus az, enflasyon yokken, uzak mahalleler aslında yakınken ve okul servisleri işlemeye başlamamışken, mahalle ve sokakta "tip" sayısı fazlayken, otobüs yolculuğu yalnız ulaşım değil, toplumsal bir olaydı. Adnan Adıvar'a 1947 Ağustos'unda Kocamustafapaşa'ya giderken, "(...) bindiğimiz şarap renkli otobüs, bana başka bir keyif, bir şiir zevki verdi. O otobüs tam bir müsavatçı demokrat otobüstü," diye yazdırtan (*Dur, Düşün*, 1950) veya Vedat Türkali'nin senaryosunu yazdığı, Ertem Göreç'in yönettiği, başrolünü Ayhan Işık'ın oynadığı *Otobüs Yolcuları* (1961) filmini çektirten de herhalde böyle bir ilişkinin esiniydi.

Dolmuş

Dolmuş İstanbul'da denizde dolmuş motorları için kullanılırdı. Boğaziçi'ne gemi işlemediği zamanlarda, örneğin Sirkeci'den Beykoz'a dolmuş motorlarla iki saatte gidilebildiğini anlatan Ahmet Talât Onay, erbab-ı safanın bu yolculuklara her türlü işret levazımıyla çıktığını, Baki'nin "Kenâr-ı ıyş u safâya geçilse dolmuş ile/ Pür olsa yine mey-i hôş-güvar zevrakta" beytinin bu "âlemi" anlattığını yazar.

Ankara'da dolmuşlar şirket tarafından işletilirken, 1928.

Şehir hatları vapurları da uzun süre aynı geleneği uyarlayarak da olsa yaşatmıştı.

İstanbul denizlerinde yolcu taşımacılığı yapan şehir hatlarının başlangıcını oluşturan Şirket-i Hayriye kurulan ilk anonim şirkettir. 1850 yılında dönemin önde gelen devlet adamları Fuat ve Cevdet Paşa gibi aydınlar, Boğaziçi'nde balıkçı köylerinde ikamet eden ricalin artması ve iki yabancının gemi işletmeye başlamasıyla böyle bir ihtiyacı duymuşlar ve sermayeyi oluşturabilmek için anonim şirket kurma yoluna gitmişlerdi. Şirket işletmeyi altı yıl süreyle Antuan Kalcıyan ile Agop Bilezikciyan eliyle yürüttükten sonra doğrudan kendisi yüklenmişti. 1944'te 4.091 hissenin ret, 3.993 hissenin çekimser ve 21.948 hissenin evet oyuyla Münakalat Vekâleti'ne devredildi.

Kaptıkaçtı denilen ilk "kara" dolmuşları 1920'li yılların sonunda İstanbul'da ortaya çıktı; 1931'de Taksim-Karaköy arası adam başı 10 kuruşa çalışan seferler başladı. 1940-41'de yaygınlaşmaya başlayan dolmuşlar İkinci Dünya Savaşı koşullarında otomobil ithalatı durunca ciddi bir ihtiyacı karşılamaya başladı. Dolmuşlarla mücadele eden Belediye, dolmuşun gerekliliğini kabul etti ve hazırlanan nizamnameyle dolmuşçuluk resmileşti. Üç büyük şehirde dolmuş bu yıllarda yaygınlaştı.

Büyük şehirlerde yeni mahallelerin kurulması ve gecekonduların yayılması dolmuşu genelleştirdi ve yeni biçimler kazandırdı. Şehir merkezindeki 1950'li yılların büyük Amerikan arabalarıyla kenar mahallelere çalışan minibüsler ayrıştı. Minibüs dolmuşlar, yeni oluşan gecekondu kültürünün simgesi oldu; yeni bir müzik tarzı olan ve devlet kurumlarında yasaklanan arabesk, dolmuş müziği olarak tanındı.

Taşra şehirlerinde, şehir merkeziyle kasaba ve köyler arasında çalışan ve ilk dönemde kaptıkaçtı denilen dolmuşlar 1930'lu yılların sonundan itibaren ortaya çıktı, 1940'larda yaygınlaştı. Şehir içi çalışan gerçek dolmuşların başlaması ise, şehirlerin büyüme hızına göre 1970'li yılları buldu. Taksiyi çok seven taşralıların, yeni şehir yaşamı gereği her gün "vasıta"ya binmeleri gerekince, dolmuş olarak çalışmaya başlayan Murat 124'lere sığılması ve alışılması, kadın, çocuk ve yüklerin yarattığı sorunlarla kolay olmadı.

Dolmuş şehir merkezine çalışmaya giden gecekondulunun ulaşım sorununu çözme biçimiydi. Belediyeler büyük şehirlerde özel halk otobüsleri işletmesini başlatarak ulaşım hizmetlerindeki açığı kapatmaya, banliyölere hizmet götürmeye başladılar. Orta sınıfların düzenli otobüsleri ve servis araçları ulaşımı karşılarken, kenar mahallelere kaç otobüs işlediği, dolmuşlara kaç kişi bindiği hep sorun ve siyasi ödül veya ceza oldu. Şehirlerin aşırı büyümesiyle, gecekondunun yeniliğe en açık kesimini temsil eden dolmuşçunun tipolojisi de değişti. 1974 petrol kriziyle dolmuş fiyatları sorunu belediye ile dolmuşçuları karşı karşıya getirdi ve Ankara'da 12 Eylül'den sonra şehir merkezinde işleyen otomobil dolmuşlar kaldırılarak sorun çözüldü.

Metro

Metro tartışması, Londra'da, 1843'te Thames Tüneli'nin açılmasından sonra başladı. On yıl süren tartışmalardan sonra Parlamento altı kilometrelik bir yeraltı hattı yapılmasına karar verdi. İnşaat 1860'ta başladı ve 1863'te işletmeye açıldı. Buharlı lokomotiflerle çekilen vagonlar ilk yıl dokuz milyondan fazla yolcu taşıyarak büyük başarı kazandı. 1866'da yeni hatlar programlandı. 1890'da ilk elektrikli metro kullanıma girdi. İngiltere'de Metropolitain Railway olarak adlandırılan bu yol Fransızcaya Chemin de Fer Metropolitain olarak çevrildi ve zamanla kısaca yalnızca metro denildi.

Kıtada ilk metro Budapeşte'de 1896'da dört kilometrelik elektrikli hatla çalışmaya başladı. On kilometrelik Paris metrosu inşaatı 1898'de başladı ve 1900'de hizmete girdi. Boston metrosu 1895'te açıldı. Dünyanın en uzun metro ağlarından birine sahip New York'ta açılış 1904'teydi. Buenos Aires 1913'te, Tokyo 1927'de, Chicago 1943'te, Moskova 1930'da metroya kavuştu. İstanbul'da Tünel'in hizmete girme tarihi ise 1874'tür.

Tünel 1867'de İstanbul'a gelen Eugene-Henri Gavand adlı mühendisin önerisiyle gündeme geldi. 1869'da Gavand imtiyaz aldı ve 1871-74 yılları arasında inşaat tamamlandı. Dünyanın ikinci metrosu olan 626 metre demiryolu hattına sahip Tünel işletmeye açılırken, İngiliz sermayesiyle kurulan şirket de Gavand'ı devreden çıkardı. Açıldığı 18 Ocak'tan 31 Ocak'a kadar on dört gün içinde 75 bin yolcu taşıyan Tünel'e Müslümanların yerin altında seyahat edemeyecekleri fetvası nedeniyle bir süre binmediği ve yalnız eşya taşındığı, sonra fetvanın değiştirildiği bilgisi tartışmalıdır. Vahdettin Engin bu konuyu işleyen kaynakların birbirinden alıntı olduğunu ve dedikodudan kaynaklandığını ileri sürerken, iki yöne dikkat etmemiştir. Osman Nuri Ergin'in konuya yer vermiş olması önemli olduğu gibi, bildirilen yolcular gayrimüslim de olabilir. Ancak Engin, böyle önemli ve yıllarca hazırlığı süren bir konuda şeyhülislamın son anda yasaklama fetvası vermesini, hele fetva bulunmadığı sürece, inanılır bulmamakta haklıdır.

İngiliz şirketiyle yaşanan birçok mali ihtilaftan sonra 1904'te işletme imtiyazı yetmiş beş yıl daha uzatıldı. Tramvay şirketiyle Tünel şirketi arasında doğan mücadele ve Tünel şirketinin el değiştirip çokuluslu bir şirkete mal olmasından sonra İstanbul tünel, tramvay ve elektrik sektörleri bu konsorsiyumun eline geçti. 1939'da satın alınarak millileştirilen Tünel, İstanbul Belediyesi'ne devredildi. 1968'de Tünel'in elektriklendirilmesi, yeni teknolojiye göre düzenlenmesi ve yeni istasyonların yapılması kararlaştırılarak, yeni haliyle 1971'de hizmete açıldı.

İstanbul'da metro yapımı için çok fazla sayıda öneri geliştirilmiştir. Daha 1870'lerde Henri Gavand'ın kendisi ilk projeyi hazırlamıştı. 1873'te Karabet Efendi Boğaz geçişi için metro tasarladı. 1887'de Bogos Efendi'den 1936'da şehir imarı için çağrılan Prost'a kadar metro önerileri devam etti. Ahmet Keskin 1962'de *İstanbul'un Metro İhti-*

yacı çalışmasını yayımladı. 1978'de Karayolları Genel Müdürlüğü metro önerisi geliştirdi.

Metro konusunda ilk ciddi girişim Ankara'da oldu; Ankara'da üç defa metro temeli atıldı. Güvenpark'ın önü, Gençlik Parkı'nın önü bir süre metro inşaatı nedeniyle kapalı ve çukur kaldı. Belediye başkanları Vedat Dalokay ile Ali Dinçer'in girişimlerinden sonra Murat Karayalçın 1991'de metro inşaatını tartışmalar içinde başlattı ve İ. Melih Gökçek zamanında, 28 Aralık 1997'de hizmete girdi.

İstanbul'da metro 1985'te tartışılmaya, 1988'de proje tamamlanarak inşa edilmeye başladı, 2000 yılında hizmete girdi. Metroyla birlikte gündeme gelen raylı sistemler İstanbul'da 1989, Ankara'da 1996'da açıldı.

1860'tan beri üretilen İstanbul Boğazı'nı su altından demiryolu ile geçme projeleri Marmaray Projesi ile gerçekleşme aşamasına girmiş ve 2007 yılından itibaren dünyanın en uzun ve derin tünellerinden biri olmak üzere inşaat başlamıştır.

Kahvehane

İlk kahvehane İstanbul'da 1554'te Şamlı ve Halepli iki Arap tarafından açıldı. Kanuni'nin doktoru olan ve son seferine katılarak cesedini tahnit de eden, tıp kitabı yanında Arapça bir fıkıh kitabı da yazan Bedrettin Mahmud Kaysunî kahve hakkında sakıncasız raporu vermişse de, kahve sonradan ulema tarafından haram bulunarak yasaklandı (bkz. Kahve). Kahvenin şeri hükümlerle yasaklanması ile kahvehanenin gördüğü ilgi arasında herhalde bağlantı vardı. Kahvehane çok ilgi görmüş, üst düzey yöneticilerden kâtiplere kadar her türlü dedikodu bu yeni toplumsal mekânda üretilir olmuştu.

1648'de kahve içimi serbest bırakıldığında kahvehane yeni biçimler almaya başladı. Esnafla yeniçerinin simbiyoz ilişkisi kahvehanelere de yansıdı ve kahvehaneler çoğunlukla yeniçeriler tarafından işletildi. Bugün de rastlandığı gibi, kahvecinin yarı babacan yarı kabadayı, müşteri çeşitliliğini idare edebilecek yapıda biri olması gerekiyordu. Kahvehane öncelikle sohbet etmek, dostlarla buluşmak için gidilen bir yer niteliğini kazanan, halka açık bir mekân olduğundan, üst sınıflar kahvehaneye gidip halkın arasına karışamadılar. Onlar ko-

naklardaki selamlıklarda kendi aralarında toplanır, sohbet eder ve çeşitli oyunlar oynarlarken, kahvehane piyasa ekonomisinin canlandığı her yere girdi.

Kahvehaneyle kapitalizmin bağlantısı, nakit sıkıntısı çeken toprakta küçük mülkiyet sisteminin geçerli olduğu köylerde kahvehane açılamaması, müşterilerin kahvehaneyi besleyecek paralarının olmaması ve bu tür girişimlerin veresiye ve yüz yüze ilişki nedeniyle para toplayamamaktan batmasından da anlaşılmaktadır. Mahalle aralarında "mahallenin çocuğu" tarafından açılan kahvehanelerin kaderi de aynıdır.

Kahvehane bulunan köylerle bulunmayan köyler arasındaki bir ayrım da, ekonomik ölçekten bağımsız olarak köyün ağa köyü olup olmamasıyla ilişkilidir. Ağa köylerinde toplanma mekânı ağa denetiminde, kendi adamları tarafından hizmetin görüldüğü ağa odasıdır. Köydeki bütün gelişmelerin, dışarıyla ilişki ve haberleşmenin, devam kuralları, oturma ve sohbet ve adabıyla kişisel denetimin yapıldığı yerdir ağa odası, ekonomik denetimin sosyalleştiği yerdir. Ağalık ve aşiret yapısının yaygın olduğu köyler gibi, geleneksel dokunun güçlü olduğu köylerde de ağanın değil, köyün ortak malı olan köy odaları aynı toplumsal denetim işlevini görür; köyün ileri gelenleri ve yaşlılarının tahakküm sahası dışında toplumsal yaşam alanı bırakmaz. Kahvehanenin Türkiye'nin doğusundan batısına doğru yayılma biçimine bakıldığında, toplumsal yapı ve kapitalist ilişkilerin yayılış süreci arasındaki ilişki görülecektir. Kahvehanenin köylere girişi, görece yakın bir zamandadır; 1945'te köylerin yüzde 13'ünde kahvehane varken, 1960'ta bu oran yüzde 30'a çıkmış, 1970'te yüzde 50'yi aşmıştır.

Kahvehanede bir topluluk içinde bulunma ihtiyacı karşılanmaktadır. Köy meydanı, cami avlusu veya çeşme başından farklı olarak aynı anda şehrin kozmopolit yapısına da açıktır. Bu nitelikleriyle kahvehane, herkesin parasıyla dahil olduğu, hem bir arada eşit biçimde bulunup hem de birey olarak saygı göreceği bir mekân, burjuvaziye özgü bir işletmedir. İngiltere'de 1700'lü yıllarda kahvehaneler burjuvaların toplanıp ciddi sohbetler yaptıkları önemli toplumsal iletişim merkezleri olmuştur. Siyaset yapılan, gazete ve edebiyat tartışmalarının yürütüldüğü mekânlardır. Hatta buluşma yeri olarak gördüğü hizmetin etkisiyle dünyanın en ünlü sigorta şirketi Lloyd 1687-88'de

Viyana'daki ilk kahvehane "Zur blauen Flasche". Franz Kolschitzky bu kahvehaneyi 1683'te Türklerin ikinci Viyana kuşatmasından sonra açmış, "Türk kahvesi" müşterilere ilk orada sunulmuştu.

bir kahvehanede sürecin doğal sonucu olarak kurulmuş, borsa da kahvehanede oluşmuştur. Şehir nüfusunun artması ve kahvehanede harcayabileceği nakit bulunan çeşitli toplumsal tabakaların ortaya çıkmasıyla kahvehaneler ayrışmıştır. İngiltere'de üst ve orta üst sınıfın toplumsal örgütlenmesinde halen önem taşıyan dışarıya kapalı kulüplerle barların ve mahalle "pub"larının oluştuğu süreç budur. İkinci Enternasyonal döneminde, Alman önderler işçilerin siyasallaştığı mekânlar olarak kendi birahanelerini savunurken, İngiliz önderler işçi sınıfının bu mekânlardan kurtarılması gerektiğini, işçileri içki batağına düşürüp siyasetten uzaklaştırdıklarını ileri sürmüşlerdir.

Türkiye'de geleneksel şehir yaşamında kahvehane ara tabakanın ve yaşça geçkinlerin devam ettiği bir mekândır. Bugün kahvehaneyle özdeşleştirilen oyunların bilinmediği veya açıkta oynanmasının ayıp olduğu dönemde kahvehane, günlük yaşama değer sistemiyle egemen

olan yaş kuşağının birer kahve içip bol bol sohbet etmelerine ve dinlenmelerine özgü yerlerdi. Çarşıyla ev, kamusal yaşamla özel yaşam alanı arasında bir işlev sahibi olan, erkeklerin gece entarisiyle gittikleri mahalle kahvesi de toplumsal tabakalanmanın çeşitlenmesiyle ayrışıp çeşitlendi.

İstanbul'da başlayan çeşitlilik şehirlerin büyüme derecelerine göre yaygınlaştı. Hemşeri kahvesi, semai, karagöz, meddah kahveleri, esrar ve kumar kahveleri, meslek grubu, sabahçı, emekli kahveleri doğdu. Kırım Savaşı'ndan sonra Paris'teki "litere café"lerin benzeri olarak İstanbul'da açılan ve Attilâ İlhan, Salah Birsel'in eserlerinde öyküsü anlatılan Lebon, "kafeşantan"ların (café chantant) ilki olmuştu. Aydınlar, edebiyatçılar, sanatçılar kahvehaneyi sevdiler. Birçok edebi ve siyasi derginin yönetim yeri neredeyse kahvehane oldu.

1970'lerde gençliğin hareket sahasında yaşanan değişimin onları hizmet sektörünün en geniş müşteri kesimi haline getirmesi öncelikle kahvehanelere yansıdı. Osmanlı döneminde kadınlara açılan ilk yerler olarak kafelerin ortaya çıkması gibi, Cumhuriyet döneminde de gençlik hareketi kızlara kahvehaneyi açtı. Bir yandan da artan nüfus ve işsizliğin mekânları da kahvehanelerdi. Gençliği kahvelerden kurtarma görüşü 1930'lu yıllardan 1990'lara kadar gazetelerde yer buldu, zaman zaman milli eğitim, gençlik ve spor, kültür bakanlıklarının konusu oldu. Kahvehanenin bir adı da kıraathaneydi ve onları da seçkin yerler haline getirmek gerekiyordu. Kıraathane "projesi" Osmanlılar zamanında da ortaya atılmış, hatta bazı vilayetlerde 1870'lerde kıraathane müdürü bile atanmıştı. Gerçekten de 1864 yılında Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye İstanbul'da seçkinlerin toplanıp kitap ve gazete inceleyebilecekleri, gelen gidenle kaynaşıp sohbet edebilecekleri bir kıraathane açmıştı. Toplumda eksikliği çekilenin dernek, lokal ve kulüpler olduğu anlaşılıyor. İşin tuhafı, Türkiye'de dernek binaları ve lokaller oyun oynanan kahvehanelere dönerken, zaman zaman kahvehaneler derneğe dönmüştür. Bu durumun biraz da yasal düzenlemelerden kaynaklandığını kabul etmek gerekir.

Kahvehanelerde kahve değil, çay içilir. Eve kabul edilmeyen bir misafirle, lokanta gibi daha pahalı bir yere gitmek yerine bir kafe/kahvede buluşup çay içmek, en ucuz ve meşru yoldur. Birçok konuda olduğu gibi kahvehane konusunda da kahvehanelerin insanları iş-

siz güçsüz oturmaya sevk etmediği, işsizlerin kahvehanelere dolduğu birbirine karıştırılmış iki durumdur.

Bugün kahvehanelerin gündeminde kablolu televizyon, at yarışı ve polisiye bir olay haline gelen internet de var.

Berber, Kuaför

Berberlerin kırmızı-beyaz şeritli silindir şeklindeki işaretleri berberlikle dişçiliğin ayrışmadığı dönemden kalmadır. Silindir hastaya sıkması için verilen sopa, kırmızı şerit hastanın kanı, beyaz şerit önceden hastanın koluna sarılan bandajı, silindirin topuzu silindire geçirilmiş olarak duran ve çene dayamak için kesik yeri bulunan leğeni simgeler. Yani berber dükkânının simgesi diş çekme donanımından oluşmaktadır. İngiltere'de berberlerle dişçilerin ayrılması 1745'te olmuş, Londra'da sonuncu dişçi-berber 1821'de ölmüştür.

Halk için berber, yakın yıllara kadar diş çekmenin yanında hacamat yapıp şişe çeken bir sağlık adamıydı. Bu ustalıklarını bıraktığında bile berber müşterileri için özeldir. Herkes kendisine uygun berberi bulana kadar acı çektikten sonra, berber veya kendisi taşınsa bile, uzaktan gelip bildik berberine tıraş olmak ister. Bu kişisel ilişkinin dışında berber dükkânları sohbet ve kıraat yeridir. Berberlerde kuyruk beklendiği için mi, kahvehane geleneğinden dolayı mı, yoksa oturarak sıra beklenen tek dükkân olduğu için mi, dükkânda sohbet kurulması olağan, gazete, dergi bulundurulması, çay ikram edilmesi âdettendir.

Batı dillerinde ortak olan berber sözcüğü Türkçeye İtalyancadan geçmiştir. Avrupa'nın berber simgesi Türkiye'de de benimsenmiş, üstelik berber dükkânları "salon" olarak adlandırılmıştır. Oysa eskiden berber, tıraş takımlarıyla dolaşan seyyar esnaftır. Zamanla çoğalan kahvehaneleri benimsemişlerse de, 1826'da Yeniçeri Ocağı kapatıldıktan sonra kahvehaneler kapatılıp baskıya uğramış ve dolayısıyla berberler de bu süreçten etkilenmiş ve berber dükkânı kahvehaneden ayrışmıştır. Seyyar satıcılığın engellenmesinin gerekli görüldüğü yıllardan beri seyyar berberlik de 1913 tarihli Zabıta Görevleri Talimatnamesi'nde olduğu gibi yasaklanmaya çalışılmıştır. Berberlerin kahvehanelerden çıkarılması eğilimi 1937 tarihli Ankara Belediyesi Zabıta Talimatnamesi'nde yine kendisini gösterir; buna göre, kapısı dışarıdan

olmak, her tarafı iyice çevrilmiş ve dükkândan ayrılmış olmak şartıyla berber dükkânı bulunabilir ama kahvehanelerde berber bulundurmak yasaktır; ayrı bir madde ile de açıkta ve seyyar olarak berberlik yapmak yasaklanmıştır.

İbrik yerine sitil, gülsuyu yerine kolonya kullanımı da II. Abdülhamid döneminde başlamış olabilir. Çünkü bu dönemde berberler artık "perukâr" olmuştur. Perukâr, erkek berberine yeni yeni kuaför denmeye başlandığı dönemdeki havayı içerir. Kadın berberlerinden sonra erkek berberlerinin de standart adı artık kuafördür.

Fakat kuaförlük erkeklere pek yaramadı. Kadın berberlerinin sayısı artarken erkek berberlerinin çoğu dükkânlarını kapattı, eski mahalleli niteliklerini kaybederek mahallenin önde gelen tiplerinden olma özelliğini ve hele muhtarlığını da yitirdiler.

Bakkaldan Süpermarkete

Karikatürlerin değişmez konusu, dar gelirliyi köşe başında bekleyen bakkal, kasap ve manavdır. Eskiden mahalle arasında bunlardan başka yerleşik dükkân olarak bir de kahvehane bulunur, diğer ihtiyaçlar seyyar satıcılar ve sokak esnafından karşılanırdı. Örneğin berber çoğunlukla kahvede çalışan sokak esnafındandır. Berberin kahveden çıkması gibi kırtasiyeci de bakkaldan çıkmıştır. Sokak esnafı olarak yalnız çiçekçiler, ayakkabı boyacıları, simitçiler kalmış, korsan kitap, "CD"cilik başlamıştır ki bunlar da eski üretici esnaf sınıfından, zanaatkârlardan değildir. Borsanın kuruluşundan önce İstanbul'da köşe sarrafı denilen seyyar borsacıların veya sokak sokak dolaşıp 1870'lerde "hava oyunları" rağbet gördüğünde tahvil pazarlayan satıcıların varlığını düşünürsek, seyyar satıcıların yalnız sayı olarak değil çeşit olarak da çok azaldığı ortadadır. Sakalar, sütçüler-yoğurtçular, eskiciler, dondurma, lahmacun, her türlü yiyecek satıcıları, artık yok olmuş veya ürünlerin bir kısmı büfelere girmiştir. 1950'li yıllardan itibaren başlayan ve zabıtadan kolay kaçabilmek için o dönemde büyük valizlerle satış yaptıkları için "valizcilik" adını alan yeni seyyar satıcılık artık yeni ürünlerle devam etmektedir.

Osmanlı'da esnaf loncalar halinde örgütlenmiş ve arastalarda toplanmıştı. Kayseriyye veya bedesten denilen kapalı mekânlarda topla-

nan esnaf büyük şehirlerde veya bölge merkezlerinde nerdeyse tarım dışı üretimin tamamını elinde tutuyordu. Yerli ürünlerin işlenip daha büyük merkezlere ulaştırıldığı bölgesel merkezlerin büyüklüğü oranında hizmet sektörü de büyüyor, şehirler artalanlarıyla kurdukları ilişkiyle gerçek anlamda pazar kurulan, pazar ekonomisinin nefes aldığı ve dünyayla bağlantının sağlandığı odaklar haline geliyordu. Çarşı sözcüğü de kırsal kesim için şehir merkezi anlamına geliyordu. Betonarme büyük binaların alt katlarına dükkânlar yapılarak, eski hanların yerine bunlara han denmesi çok daha sonra oldu. Daha sonra bu "han"lara pasaj denilecekti.

Vitrini, tezgâhıyla yeni biçimde dükkânların yeni tür ürünler satmaya başlamasıyla önce mağazalar açıldı. 1830'larda başlayan süreç bazı şehirlerde 1950'lere kadar sürdü ve çoğu ithal ürün satıcılığını ifade eden manifatura ve acente döneminden geçildi. Arapça "mahzen" sözcüğünün çoğulu "mahazin"den gelen mağaza sözcüğü İspanyolcaya "almacen", "armazem", "magacen", İtalyancaya "magazzino", Fransızcaya "magazin" biçimiyle girmişti. Avrupa'nın yeni veya sanayi tarafından yeni biçimlerde üretilen ürünlerine talep 1850'lerden itibaren, Kırım Savaşı sonrasında arttı, Abdülaziz'in 1867 Avrupa seyahatinden sonra şehirli üst ve orta üst sınıflar için yeni bir yaşam biçimi anlamına gelmeye başladı. 1850'de İstanbul'a yerleşen Bortoli Biraderler tarafından yaptırılan ve 1926'ya kadar varlığını sürdüren "Bon Marché" mağazası, bugünün süpermarketinin atası, alışveriş tarz ve nesnelerinin mekânı oldu ve bonmarşe adıyla cins isme dönüştü. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük Avrupa mağazalarının şubeleri İstanbul'da açılmaya başlandı. 1869'dan itibaren "Orosdi Back", "Louvre", "Au Camelia", Beyoğlu'nda iki üç katlı büyük taş binalarda göründüler. "Burla" ve "Tring" bonmarşeleri Cumhuriyet'ten sonra da ithal malları, son Avrupa moda ve teknolojisinin satıldığı yerler oldu.

Yeni dükkân türleri doğuyordu. Bunlardan butik, Fransızca "boutique", 1241 yılında "bouticle" biçimiyle atölye anlamındaydı, 1751'de bugünkü anlamını kazanmıştı. Şarküteri, Fransızca "charcutier", Latince sandalye anlamında *caro*, *carnis*'ten 1464'te "chair-cuite" biçiminde türetilmişti. 1705'te kasaplarla mücadelelerinde kasaplık yapamayacakları karara bağlanmış, fakat 1741'de kasapların şehir içi et

kesim sınırlamalarına tabi tutulmalarıyla onlara karşı üstün konuma geçmişlerdi. İtalyanca "caffetteria" sözcüğünden gelen kafeterya ise ABD'de tepsiyle yemeğin müşteri tarafından alındığı yerler olarak İkinci Dünya Savaşı sırasında gelişti ve gündelik yaşama önce üç büyük şehirde girdi.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra canlanan ekonomi ve piyasayla dünyaya yayılmaya başlayan Amerikan tarzı düşünce ve tüketim alışkanlıkları, 1930'lu kriz yıllarının, savaş koşullarının ve tek parti iktidarının doğurduğu bürokratik havanın sonrasında yeni ürünler, modalar ve dükkânlar anlamına geliyordu. Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu çıkarıldıktan sonra, "dağıtım giderlerinin azaltılması" amacıyla Migros İsviçre Kooperatifler Birliği Türkiye'ye davet edildi. 1 Nisan 1954'te Migros'la kurulan ortaklıkla şirket, yarı toptan anlamına gelen adıyla aracıların ortadan kaldırılarak üreticiden alınan ürünleri tüketiciye daha ucuz satmayı hedefliyor, self-servis mağazaları, gezici kamyonları ve çeşitli semtlerdeki satış pazarlarıyla o dönemde yeni bir alışveriş biçimi de sunuyordu. Şirket 1955'te İstanbul'da Şişli'de faaliyete başladı. 1971'de yine Şişli'de açılan mağazada 1.709 çeşit mal vardı. 1975'te İsviçre'nin paylarını Türk ortaklara bırakmasıyla şirkette Koç Holding etkin oldu. Migros İstanbul dışında satış yerleri ve 1980'lerden itibaren süpermarketler açtı; 1991'de alışveriş merkezlerinin yeni eğilimine uyularak Şişli Golden Plaza'da 30 bin çeşit ürünle hipermarket açıldı.

30 Mayıs 1956'da kurulan Gima Gıda ve İhtiyaç Maddeleri Şirketi'nin amacı da tüketiciye temel gıda mallarını ucuz ulaştırmaktı. 1960'lı yıllarda tüketim kooperatifleri yaygınlaşmış, 1966'da 327 tüketim kooperatifinin 30 bin üyesi, 1970'te 445 kooperatif ve 55 bin üyeye ulaşmıştı. Ordu Pazarları kendi mensuplarına ucuz tüketim malları pazarlıyor, memurlar kendi kooperatif-kantinlerini kuruyor, üretici tarım kooperatiflerinin aracıyı kaldırarak tüketim kooperatifleriyle işbirliği oluşturması için örgütlenmeye gidiliyordu. Halk Partisi'nin programında "aracı" en önemli toplumsal hedef olarak görüldüğü gibi, toplumsal kalkınma yolu olarak da halk sektörü adı verilen kooperatifler sistemi öngörülüyordu. Bu dönemde siyasallaşan yerel yönetimler kooperatifler ve satış yerleri kurarak seçmenlerine bu alanda da hizmet etme arzusundaydı. 1970'li yıllarda ev hanımları-

nın, Et Balık Kurumu veya Gima'dan ucuz kıyma almak için kuyruklara girmesi büyük şehir yaşamının kurallarındandı. Bu hava içinde Gima kamyonlarını "kamulaştıran" sol örgütler de oldu.

19 Mayıs Mağazaları, Karamürsel Mağazaları gibi özel girişime ait mağaza zincirleri kurulurken, 1973'te kararname çıkarılarak büyük mağazaların teşvik edilmesi kararlaştırıldı. 12 Eylül'den sonra ithal ikameci ekonomi modelinin terk edilip yabancı tüketim mallarının ithalinin serbestleşmesiyle Avrupa'da Ortak Pazar'ın uluslararası açılımı ve rekabeti zorunlu kılması birleşti ve Türkiye'de gelişen ticaret ve hizmet sektörü Avrupa şirketleriyle işbirliğine girdi. 1984'te Gima, Sümerbank, Migros'un kamuya ait yüzde 42 hissesi özelleştirildi. Perakendeci zincirlerin yaygınlaşıp zenginleşmesiyle önce süper sonra hipermarketler açıldı. Alışveriş, eğlence, rekreasyon faaliyetlerini birleştiren bu merkezler, altyapı ve hizmet kalitesi yüksek sitelere taşınma eğilimindeki, otomobil sahibi, yeni orta sınıfın tüketim, mekân ve ilişki beklentileriyle uyum içindeydi.

1987'de İstanbul'da açılan Galleria, 1989 ve 1991'de Ankara'da açılan Atakule ve Karum'dan sonra Atrium, Akmerkez, Capitol, Carrefour, Carrousel, Oasis gibi alışveriş merkezleriyle süpermarketler hızlı bir gelişim yaşadı, ardından Bursa, Adana, İzmit, Bodrum'da da benzeri yerler açıldı. 1986'da Beğendik, Tansaş, 1988'de Metro, 1991'de Carrefour, 1992'de Continent gibi gıda şirketleri kurulmuş ve Avrupa'nın büyük mağaza zincirlerinin Azizler, Boyner, İhlas, Koç, Sabancı, Doğuş, Metro, Kombassan, Yimpaş gibi Türk holdinglerle işbirliği sonucu 1997 yılında pazar payları yüzde 16'ya çıkmıştı.

Ferhan Şensoy'un "kahraman bakkal"ı süpermarkete karşı duramadı. 1996'da 164 bin olan bakkal sayısı, iki yıl içinde 155 bine düştü.

Delikanlı

Delikanlılık, bedenen çocukluktan çıkmış ancak toplumsal konum itibariyle çocukluğu devam eden, yani işe girmemiş, kendi ailesini kurup baba evininin vesayetinden çıkmamış erkeklere tanınan özel imtiyazdır. Yani yetişkinlerde hoş görülmeyen davranışlar, adı üstünde delikanlıda hoş görülür. Çünkü belli davranışlar delikanlılıkta yapılmayacaksa ne zaman yapılacaktır? Dolayısıyla delikanlı, bir serbest-

lik içinde yaşar ve aklı hür, vicdanı hür olduğundan, gençliğin güzelliğini yaşar. Elbette bu yaşantı, örf ve teamül içinde gelişir, çünkü delikanlının ufku da kendi mahallesini aşamaz. Ama bu kadarı bile, geçmişin ezilmişliğini taşımayan, geleceğin yükünü bilemeyen –arafta yaşayan– delikanlı için, toplumca erkekliğine ve gençliğine gösterilen değerin ve hoşgörünün karşılığının, kendi çıkarı aleyhinde bile olsa doğrudan ayrılmamak, söz konusu olayda kişileri ve yani kendisini "satmamak" olarak yankılanmasını getirir, getirmesi de beklenir. İşte o zaman delikanlılığın kuralları da yazılmış olur.

Bu tablonun gerçekleşmesi için bir mahalle/cemaat yaşamı, arkadaş çevresi, aile terbiyesi gerekir ki, yüz yüze ilişkinin kalmadığı, ailenin bu kadar ezildiği, gelecek kaygısının böyle bindirdiği, okullarda öğrenimden sonra eğitimden de söz etmenin zorlaştığı yerde, mahallenin sosyolojik anlamdaki "gençlik derneği", kabadayılaşmaya, delikanlılığı "meslek"leştirmeye, oradan "yolunu bulma"ya ve çeteleşmeye başlayacaktır. Delikanlılığın sonunun gelmemesi, kartlaşması ve geleceğin –aslında annelerden başka kimse itiraf edemese de– kararması anlamına gelen bu zoraki sürecin de kitabının olması gerekir ki, çeteler haddi aşmasın. Ama bütün bunlar efsanedir, her mahalle, her kuşak, modaların, gözle görünen isterse film olsun pratiklerin taklidinin peşindedir yani kitap herkesin gücüne göre çiziktirdiği kara kaplıdır.

Delikanlının yaşamı atılganca bir deneme olarak kavradığı yerde, kabadayı racon kesmeye kalkar.

Yeri gelmişken külhanbeyinin, adını "evsiz"likten aldığını, yani hamam külhanına sığınmış olup, oradaki diğer çocuklara önderlik eden, sahiplilik duygusu yaşattığı çocukları dilenmeye, çalıp çırpmaya yollayan kişi olduğunu da ekleyelim.

İhtiyaç ve şiddet çemberi içinde, düzenin kölesi olmaktansa yüz yüze ilişkinin kölesi olmaya, mafya babası olmaya kadar gidebilen bu tiplemelerin toplumumuzun çenesini bu kadar yorması da ayrı inceleme konusudur.

XV
İşyerinde

"Muzır evrak celbi"nden tutuklanarak öğrenci olduğu Mülkiye'den uzaklaştırılıp Drama mutasarrıflığına bağlı Pürsıçan nahiyesi müdürlüğüne atanan Tahsin Uzer, 1897 yılının Ekim ayında geldiği nahiyede işbaşı yapışını şöyle anlatır (*Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, 1987, s. 29):

> "Müdür odası, tahtaları aralık, perdesiz, örtüsüz, küçük bir hücre. Uzunluğuna bir sedir üstünde, yastıksız, kılıfsız bir ot minderi. Birbiri üstüne konmuş iki gaz sandığı, bunun üzerine gündelik bir Selanik gazetesi yapıştırılmış, şeffaf ve beyaz olduğu bilahare yıkandığı zaman görülen kirli, kuru bir hokka. Serçe parmağı kadar iri sülüs yazmaya mahsus kareli bir kalem. Kahvehaneden emanet alınmış üç yer iskemlesi. İşte meşrufat da bu. (...) Eski müdür kalktı: 'Buyur,' diye makamını verdi. Bu makam tam dört sene oturup koltuğun üzerinde yaptığı bir çukurdan ibaretti."

İşyerinin konuttan ayrılması ve mesai tanımının benimsenmesi son yüzyılların olgusudur. Esnaf için konut ve dükkân yüzyıllarca aynı mekânda var olmuş, usta ve çırakları birlikte yaşamış, lonca düzeni içinde meslekler babadan oğla geçtiği ve dışarıya karşı korunduğu için mekânsal birlik kavramlaştırmayla uyum içinde olmuştur. Os-

manlı sarayı da padişah ve ailesinin evi olduğu gibi hükümetin ve bürokrasinin dairesidir. 1654 yılından başlayarak Babıâli'nin saraydan ayrışması uzun bir süreçtir ve uzun bir dönemde de saraya yakın konaklara yerleşmiş sadrazamların selamlıkları hükümet dairesi işlevini görmüştür. Saraydan, Paşa Kapısı'ndan ayrılması gereken her üst düzey görevlinin yeni mekânında önce aynı konut-işyeri birlikteliği görülür. Taşrada da paşalar, kethüdaları, kâtipleri, askerleri, hizmetlileriyle geniş bir "kapı halkı"nın ekmek kapısı olarak görülür, saray modelini tekrarlarlardı.

Tanzimat'tan itibaren hükümet konaklarının inşasına ve simgeselliğine verilen önem, devletin merkeziyetçiliği ve iktidarının simgesi olarak algılanmaları isteğinden kaynaklandığı kadar, çalışma düzeni ve donanım açısından modernleşmenin de aracı olmalarından kaynaklanmaktadır. Ancak memuriyetin, padişahtan başlayarak vükela ve ümeranın kendi himayesine aldıklarına bağışı olarak anlaşıldığı paternalist sistemde, mesainin anlamı da farklı olacaktır. Gerçekten çalışması ve liyakati aranılan emektarlarla, öncelikle sisteme dahil edilerek korunması, gerektiği kadar yükselmesi ve siyaseten etkin olması beklenenler arasındaki pratik ayrım son döneme kadar geçerlidir. 1777 yılında sadrazam kıyafet değiştirerek defterdar kapısına gittiğinde, mevkufat kesedarlarından başka işbaşında kimseyi görememiş ve kalem memurlarının, alaturka saatle sabah saat 1'den 10.30'a kadar çalışmalarını emretmişti. Bir ay sonra yeni usulün gevşediği görülerek bu kez mesai saatleriyle ilgili hatt-ı hümayun çıkarılacaktı (*Tarih-i Cevdet*). Ancak son döneme kadar mesai ve himaye kavramlarını yan yana yaşatmanın zorunluluğu mesaiden fedakârlığı zorunlu kılmıştı. Babıâli'de cuma günleri resmen tatilken, pazar ve çarşamba günleri de Meclis-i has toplantısı olduğu için memurlar işe gelmezdi. Rical yazları sayfiyeye gittiğinden, bu durumda işe yalnız pazartesi ve salı günleri gelirlerdi. Mesai saatlerine uyum 1909 yılında düzenlenerek, geç gelip erken çıkanlara ilişkin ceza düzenlemesi de 1913'te getirilmişti.

Çalışma sözcüğünün etimolojisi çeşitli dillerde koşmak, avlanmak, kazanmak, edinmek, şölen ve aşk tanrıçasıyla ilişkili bir kavramdır ve avcı toplumların sözlüğünün izlerinin bugünlere kadar geldiğini gösterir. Eski İzlanda dilinde "vinna" (iş, fiil olarak çalışmak, kazanmak) sözcüğü Sanskritçe "van" köküne çıkar ve Latince *venari* yani avlan-

mak (İngilizce "vension" geyik, karaca eti) ve aşk ve aşk tanrıçası Venüs (İngilizce "venerate" saygı göstermek, ululamak) sözcükleriyle akrabadır. Aynı kökten Gotça "winno" acı çekmek demektir ve çağdaş İngilizce "win" (kazanmak) sözcüğünün de köküdür. Yine İngilizce oyun anlamında "play" ile ant, yemin anlamında "pledge" sözcüklerinin kökü "pflegen", risk almak, kutsal iş yapmak, taahhüt etmek, kutlamak anlamlarına gelir. Nepal dilinde "kam" iş, meslek, "kamdar" işçi, "kamnu" titremek, ürpermek, "kamana" şehvet ve "Kamdeva" aşk tanrıçası demektir. Maori dilinde de çalışma sözcüğü "oma" koşmak sözcüğüyle akrabadır. Çalışma anlamına gelen Galce "gweithio", İrce "fecht" seyahat, taşımak anlamlarına geldiği gibi, Arapça "say" da zorlu yürüyüş, dolaşmak anlamlarını içerir. Kızılderili Vintu dilinde "yor" göndermek, yollamak, iş buyurmak, iyilik rica etmek demektir.

Çalışmanın sıkıntı, eziyet anlamları içermesi daha da evrensel bir niteliktir. Türkçe emek sözcüğünün Eski Türkçedeki anlamı doğrudan böyledir. Üretim ve toplumsal ilişkiler çeşitlenip karmaşıklaştıkça, çalışma ve çalışanların toplum içindeki yeri ayrışmakta, yapılan işler ve edinilen uğraşlar ayrı adlar almaktadır. Örneğin Eski Yunancada, köleci topluma yaraşır biçimde, "duleuo" (çalışmak) sözcüğü, "dulos" (köle) sözcüğünden türetilmiştir. Çağdaş Germen ve Slav dillerinde çalışmak anlamına gelen "arbeiten" ve "rabota" yetim anlamına gelen "orfanos", "orbus" ve "orbho"dan türetmedir.

Bugünkü tarım, zanaat ve sanat ayrımını yansıtan sözcükler, dillerin mevcut sözcük haznelerinden anlam daralmaları ve benzetmelerle oluşmuştur. Yunanca "ergon", Gotça "waurstw", İngilizce "work" (işlenmiş, çekiçle dövülmüş anlamına gelen "wrought" fiilin eski çekilmiş biçimidir); Fransızca "ouvrer"in kökü Latince *opus*, *opera* ile Sanskritçe "apas" (hayırlı iş); Sanskritçe ve Farsça "kar", iş, güç ve yapmak köklerinden üretilmiştir. Çalışmak anlamını kazanan sözcükler, dönemin en eziyetli işine ad olduğu gibi, tersi süreç de yaşanmıştır. Yük altında sallanmak anlamına gelen "labare" fiilinden İngilizce "labour", emek anlamı yanında toprağı işlemek, doğum sancısı anlamlarına gelir. İS 6. yüzyılda üç kazıktan oluşan işkence aletini anlatan "tripalium" ise Fransızca "travail" biçimiyle üç eziyetli iş; çalışmak, seyahat ve doğum anlamlarındadır.

Türkçe çalışmak sözcüğünün bugünkü anlamını alması Anadolu'da olmuştur. Sözcük 15. yüzyıla kadar öncelikle güreşmek, vurmak, sallamak anlamlarındadır. Çalışma sözcüğünün Orta Asya'da halen ve Anadolu halk ağızlarında yakın zamana kadar kullanılan işlemek sözcüğünün yerini alması 15. yüzyılda başlayıp 20. yüzyılda tamamlanan bir süreçtir. Hırsızlık ve müzik aleti çalmak anlamları halen yaşasa da, kılıç sallamak ve vurmak, savaşmak anlamlarına kaynaklık eden anlamı, başına çalmak, şapkasını yere çalmak gibi deyimlerde kalmıştır. Ders çalışmanın da sallanarak okumaktan geldiği sanılmaktadır.

Açık havadan kapalı mekâna, üretimden üretimin parçası olmaya geçişle birlikte, işyerinin ve donanımının çehresi de bütünüyle değişmiştir. Meydana koyduğu bir tahta sırada (bank) para alışverişi yapan sarraftan bankaya, masa üstüne örtülen örtüyle (bure) diğerlerinden ayrılan çalışma masası büroya dönüşecektir. Seyahat etmek riskine atılmak zorunda oldukları için yarı yarıya toplumdışı kalan tüccarlar, artık oturdukları yerden iş yapmaktadırlar. Patronlardan başlayarak oturarak çalışan sayısı giderek artmakta, ilk kez Fransız fizyokrat Vincent de Gournay tarafından sözcük olarak 1745'te kullanılan "bürokrasi"nin yanı sıra, büyüyen hizmet kesimi ve üretim bandında çalışan işçi de teknoloji geliştikçe oturmaya başlayacaktır.

Daire, Yazıhane, Büro, Ofis

Osmanlı bürokrasisi Divan-ı Hümayun'un gelişiminden doğmuştur. Kalemiyye sınıfı 1530'larda kesin biçimini almışsa da, seyfiyye ve ilmiyye görevlilerinin sayısı 25 bini bulmuşken, kalemiyye görevlileri henüz yüz civarındadır. 18. yüzyıl başlarına gelindiğinde bürokrasi Divan-ı Hümayun'a bağlı üç kalem halinde örgütlenmişti. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde ise yalnız reisülküttabın yanında 100-150 kâtip görevliydi. Tanzimat'tan sonra devletin merkezi ve taşra örgütlenmesine yeni biçim verilir, kıyafetten teşrifata kadar yaşanan değişimle bugünkü biçimin temelleri atılırken, değişimin toplumda yarattığı etkinin yansımaları *Kâtibim* şarkısı ve "efendin kalem odasında" terslemesi örnekleriyle görüleceği gibi günümüze kadar taşındı. Bugünkü örgütlenmede, adliyede mahkeme kalemleri ile özel kalem müdürleri dışında kalemin ve kâtiplerin adı kalmadı.

Örgütlenmenin yenilenmesi ve genişlemesinin yansıması mekânda da görülür. İşyeri ile konut ayrılır, artık paşa da evinden, konağından çıkıp "daire"ye, memurlarının başına gelmek zorundadır. Değirmi, yuvarlak anlamıyla bildiğimiz daire, dönmek, dolaşmak fiillerinin yanı sıra devr etmek ve idare etmenin de köküdür. Tuhaf olan, resmi işlerin görüldüğü işyerleri dışında bir ailenin yaşadığı apartman bölümlerine de, herhalde kiralık olmasından kaynaklanan bir çağrışımla, daire denilmesidir.

Eskiden imalathane, atölye ve her türlü işyerine kârhane denirdi. Kâr Farsça iş anlamında olduğu gibi, Türkçede evlenmemiş erkek anlamında kullandığımız bekâr sözcüğünün aslı da bî-kâr, yani işsiz demektir. Kârhane Türkçede anlam kötülemesine uğrarken, ortaya çıkan yeni meslekler için yeni sözcükler üretildi. Yazıhane profesyonel meslek sahiplerinin işyeri anlamında kullanılıyordu. Örneğin, eskiden kâtip, bugün sekreter çalıştıran avukatlık büroları, 1970'li yıllara kadar yazıhane idi. Türkiye'deki ilk avukatın Kırımîzade Neşet Molla (1843-1906) olduğunu ve 1892 yılında avukatlığa (Osmanlıcasıyla muhâmîliğe) başladığını düşünürsek, yazıhanenin ömrünün çok da uzun olmadığını anlarız. Doktorlar muayenehane açmaya başlamadan önce eczanelerde hasta bakıyorlardı. Arif Hikmet Koyunoğlu (1888-1982) da mimarlık yaparak geçinme olanağı bulunmadığından tabelacılık, fotoğrafçılık gibi çeşitli işler yapmış, 1921'de Ankara'ya geldiğinde açtığı yazıhaneye de Türk İnşaat Evi adını vermişti.

Büro sözcüğü Türkçeye de önce yazı masası anlamıyla "buro" biçimiyle girdi. Özellikle yazı yazılan açılır kapanır bölümünün işçiliğiyle dikkat çeken ve İstanbul antikacılarında halen bulunabilen bürolar, Avrupa'da da mekân anlamını 18. yüzyılın ikinci yarısında kazanmaya başladı. Dr. Johnson'un 1755 tarihli sözlüğünde masa anlamıyla yer almaktadır. Sözcüğün kökeni Eski Fransızca "burel", "bure" sözcüğünün küçültülmüş halidir, Latince *burra* (kaba yün) veya Eski Fransızca "buire" (koyu kahverengi), Latince *burrus* (kırmızı) sözcüklerinden geldiği düşünülmektedir, kaba kumaş anlamındadır, daha sonra yazı masalarına örtülen kaba, kahverengi kumaşa ad olmuş, sonra yazı masası anlamını ve nihayet bugünkü anlamını kazanmıştır.

Ofis sözcüğü Latince *ob* eki ile *facare* veya *opus* ile *facare* sözcüklerinden türetilmiştir. Fransızcada tarihi 12. yüzyıla kadar gider. Fiil

olarak ilk anlamı kilisede ayin yapmaktır ve İngilizcede olduğu gibi asker ve sivil devlet görevlilerini anlatan subay ve memur sözcükleri de buradan türetilmiştir. Türkçede Toprak Mahsulleri Ofisi, Petrol Ofisi gibi kullanımları, daha ameli işler çağrışımı yapmaktadır. Türkçede bu tür kullanımların, kavramın ithal edildiği yerle de doğrudan bağlantısı vardır. Örneğin, Sovyetler'in kurduğu tesis "kombina", Amerikalıların kurduğu "kompleks"tir. 1990'lı yıllarda özel sektörde profesyonel meslek sahiplerinin çalıştığı işyerlerinin artmasıyla ofis sözcüğü günlük kullanıma girmiş hatta "ofisboy"u da beraberinde getirmiştir.

Kâtip, Sekreter

Abdülaziz Bey *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri* (1912) adlı kitabında kâtipliği çok güzel anlatır:

> "Yeni gelen ve kaleme çırağ olan efendiler için sağ ve sol yanlardaki minderlerin önüne kalın kırmızı ihram serilir. (...) Ser halife efendinin tayin ettiği ve çoğuna yazı gösteren bir zat yeni efendiye hüsn-i hat alıştırmaları yaptırır. (...) Önce bu yazı meşk olarak verilir, taklide çalışması istenir. (...) Bu yazıları bir dereceye kadar öğrenip verilenleri doğru yazmaya başlayınca mahlas verme zamanı gelir. (...) Eğer mahlas verilecek efendinin pederi, Babıâli'de önemli bir mevki sahibi ise, mahlas teklifi yapılmaz. (...) Pederinin ya da o yakın akrabalarından olan zatın münasip bir mahlas bağışlaması dilenir. Bu fırsatla da o zata dalkavukluk yapılmış olur. (...) Mahlas olarak Penah, Hasletî, Sunuhî, Rüsuhî, Ferdî, Yekta, Nasıh, Raik, Vassaf, Niyazi, Ali, Faik, Ferid, Kâşif, Keşfî, Recaî, Huldî, Sezaî, Mümtaz, Erib, Cenab, Canip, Cenanî isimlerinden biri seçilir, bir de mahlas rüûs'u yazılır. (...) Efendiler sıra ile ziyaret edilip hepsinin etekleri kimsesizler gibi zelilane tavırlarla öpülürdü. Bu şekilde teşekkür merasimi son bulurdu. Daha sonra aldığı rüûs, kalem efendileri önünde okunur, hepsi tebrik ederdi. Çocuk kendisini bir şey olmuş sanır ve sevinç içinde ailesine gider. Onlar da sanki her türlü yükseliş hazırlanmış gibi dua ve tebrik ederlerdi. Dairelerde terfi ve ilerlemede en başta gözetilen hüsn-i hat ile amirinin resmi bir iş için yazdıracağı müsveddeyi düzgün ve okunaklı yazma, müsveddeyi temize çekerken 'bulunduğu', 'kıldığı', 'olmasına binaen' gibi bağlamalarla cümleleri düzenlemekti..."

Abdülaziz Bey, bunların dışında hoş görünmek ve yaltaklanmanın önemini anlatarak ketebe sınıfının durumunu gözler önüne serer. Klasik Rus romanlarında veya Fransız romancı Marcel Aymé'nin *Duvar Geçen* (1943) hikâyesinde de pek çok örneği görüldüğü gibi, görev tanımı yapılmayan geleneksel dairelerde küçük memurların görevleri okunaklı biçimde yazı yazmaktır. Daktilo makinelerinin dairelere girmesi ve görevleri yazıları daktiloya çekmek olan kalemlerin kurulmasıyla kâtipliğin anlamı değişmiştir. Bugün resmi unvan olarak tapu sicil kâtibi, noter başkâtibi gibi gerçek ve ilk anlamıyla birkaç kâtipten başkası kalmadı.

Sekreterin talihi ise yeni parlıyor. Sekreter biraz nalbanda, yani mareşale benzer. Avrupa'da nalbant, süvari birlikleri kurulup paralı askerlerden, ihtiyaçları devlet tarafından karşılanan ordulara geçilince ne kadar önemli olduğunu ortaya koymuştur. Lojistik ve taktik sorunlarda kendisine danışılmak zorunda kalınan, atlardan sorumlu nalbant, sorumlulukları arttıkça rütbe kazanmıştır. Batı dillerinde mareşal sözcüğünün kökeni nalbant demektir. Latince *secretum* sözcüğü de gizli, gizlilik ve yazı yazma anlamına sahiptir ve sekreterin anlamı basitçe yazı yazan olduğu gibi, yüklendiği işleve göre özel görevli, yetkili anlamlarını da içerir. İngilizcede 1387 yılında kral yazıcısına bu unvan veriliyor ve kralın gizli yazışmalarını yürüten kişi elbette önemli bir görev yürütüyor ve ona göre yetki ve sorumlulukları oluyordu. 1400'lerde aristokratlar özel yazılarını yazdırmak için sekreter kullanmaya başladıklarında, onlara da aynı ad verilmişti ama bu sekreterlerin yazıcılıktan başka işlevleri yoktu.

Sekreter bu ikili anlamı bugün de koruyor. Türkçede çeviri yoluyla Birleşmiş Milletler Örgütü'nün genel sekreterinden de söz ediyoruz, doktor muayenehanesinin sekreterinden de. Özel sektörde, bürokrasinin özel kalem müdürlüğü görevini yürüten kişilere artık sekreter deniyor ve ayırt edici olması için başa "yönetici" sözcüğü ekleniyor.

Kâğıt

Taşa, kile, metale, deriye, yapraklara yazı yazıldıktan sonra antikçağda Ön Asya'da, Mısır'da yetişen papirüs bitkisinden yapılan kâğıtlar yaygınlaştı. Eski Yunanlar kâğıda genellikle "khartes" (Latince

charta) diyorlardı. Papirüs sözcüğü Batı dillerinde kâğıdın (İngilizce "paper", Almanca "Papier" vb.) kökeni olduğu gibi, "khartes" de Türkçe "harita"da olduğu gibi harita, oyun kâğıdı vb.'nin aslıdır (İngilizce "chart", Almanca "Karte"). Yunanca papirüs rulosu için kullanılan ve kitap anlamını kazanan "biblos" sözcüğü de gerçekte ağaç kabuğu anlamına gelmekteydi ve bugün Avrupa'da *İncil*'e ad olduğu gibi, birçok bileşik sözcükte karşımıza çıkar (bibliyografya gibi).

Parşömenin sözcük olarak kökeni Bergama şehridir. İskenderiye ile Bergama şehirlerinin birbirlerinin kütüphanelerini kıskanması sonucu Mısır'dan papirüs ihracı yasaklandı. Bergama kralı papirüs yerine kullanılabilecek bir malzeme getirene ödül vaat etti ve keçi derisinden yapılan parşömen Bergama'da kullanılır olduğundan (Pergamon sözcüğünden) bu adı aldı. Gerçekte deriden üretilen yazı malzemesi çok daha eskiden beri bilinmekteyse de, İÖ 2. yüzyılda yaşanan papirüs sıkıntısı parşömenin kullanımını yaygınlaştırmış ve rulo yerine kodeks tarzı kitaplar yaygınlaştıkça papirüsün yerini almıştır.

Bitki kabuklarını kullanarak kâğıt hamurundan kâğıt yapımının Çin'de İS 105 yılında hükümdarın muhafız alayına mensup bir sanatkâr tarafından icat edildiği kabul edilmektedir. Asya'da 200-300 yılından itibaren Hintçe, Soğdca, Toharca yazılı kâğıtlar bulunmaktadır. Uygurlar da Mani dinini kabul ettikten sonra 8. yüzyıldan itibaren yazı yazmaya ve kâğıt kullanmaya başlamışlardır. Kâğıt üzerine yazılmış, bilinen en eski Türkçe metin İS 796 yılına aittir; dünyanın en eski birkaç kâğıdından da biridir. İslam dünyasında bilinen en eski tarihli kâğıt, 879 yılına ait üstünde *Binbir Gece Masalları*'ndan birkaç satır Arapça metin bulunan parça ile 1080 yılına ait Uygur harfleri, Karahanlı Türkçesiyle yazılmış alım-satım senedidir (Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları*, Eren Yay., İstanbul, 1993).

Kâğıt yapma sanatı ve mesleğinin Çin'den Semerkant ve Kahire yoluyla Avrupa'ya ulaşması 1000 yıl almış, Avrupa'da ilk kez 1144'te Valencia'daki küçük Arap kasabası Xativah, bugünkü San Felipe'de kaydedilmiştir. Kalıp ve filigran gibi önemli teknik gelişmeler bir yüzyıl sonra İtalya'da, büyük olasılıkla Ancona yakınındaki Fabriano'da başladı. Bilinen en eski filigran (Fabriano işareti olan) bir F'dir. Kâğıt buradan geniş alanlara yayılarak papirüs ve parşömen gibi eski yazı mal-

zemesinin yerini aldı. İlk kâğıt değirmenleri Auvergne'de Ambert'te (1326), Nürnberg'de (1390), Portekiz'de Leira'da (1411), İngiltere'de Hertford'da (14. yüzyıl ortaları), Konstantinopolis'te (1453), Harkov'da (1491) ve Moskova'da (1565) inşa edildi. Matbaanın icadıyla kâğıt talebi fazlasıyla arttı.

Standart kâğıt boyları 1389'da, Emperyal, Royal, Orta ve Arşiv olarak Bologna'da belirlendi. Kitap sayfaları kâğıtlar bir (*folio*), iki (*quarto*) ve üç kez (*octavo*) katlanarak elde ediliyordu. 1783'te Annonay'da kâğıt işi yapmakta olan Montgolfier kardeşler sıcak havayla uçan balonlarını kâğıttan yaptılar.

Osmanlı Devleti'nin kurduğu kâğıthaneler kâğıt ihtiyacını uzun süre karşılamıştır. İstanbul kâğıthanesi 1453-1808, Bursa 1486-1520 yıllarında hizmet verdi; 1746'da Yalova, 1803'te Beykoz ve 1846'da ilk özel fabrika İzmir kâğıthanesi kuruldu. Ancak İzmir fabrikası Avrupa rekabetine altı ay dayanabildi.

Kâğıthaneden gelen kâğıtlar eğri büğrü olduğu, içinde hava kabarcıkları bulunabildiği için önce terbiye edilmeleri gerekirdi. Mühreciler cam, deniz kabuğu vb. gereçlerle kâğıtları ezip düzeltirler, aharcılar cila ile parlaklık verirlerdi. Mürekkep yalamak deyimi de buradan gelir. Osmanlı bürokrasisinde iki türlü kâğıt kullanılırdı. Aharlı kâğıdın resmi belgelerde, tapu ve şeriye sicillerinde vb. kullanılması yasaktı. Çünkü aharlanmamış kâğıt mürekkebi emdiği için yapılacak silinti ve kazıntılar hemen belli olur. Aharlanmamış kâğıt kullanımıyla bu belgeler üstünde oynama yapılması engellenmiş oluyordu. Gündelik kullanımda ve okullarda ise aharlanmış kâğıt kullanılır, yanlışlar silinmek istendiğinde parmağı tükürüklemek mürekkebi silmek için yeterdi.

Renkli kâğıtlara Elvan, Hindistan'ın Devlet-abad şehrinden gelenlere Abadî denirdi. Çin'den gelenler de Hanbalık Abadî'si olarak bilinir. Avrupalılarca taklit edildiğinde bu kâğıtlara da Frenk Abadîsi denmiştir. İtalya'nın Ligurya kıyısından getirilene A. Ligorna damgasından Ali Kurna kâğıdı denirdi. Battal ve Evsat Ali Kurna kâğıtları yanında bir de kısaltılmışı Çifte Ali vardı. Başına vurulan soğuk damga ile Eser-i Cedid diye adlandırılan kâğıt son dönemde artan kitap yayınlarında kullanılmıştı. 1887'de Beykoz'da açılan Hamidiye kâğıthanesi 1915 yılında savaş sırasında tahrip edildi. 1934'te Sümerbank'a bağlı İzmit Selüloz Sanayi Müessesesi'nin temeli atılarak ilk

kâğıt 18 Nisan 1936 Cumartesi günü saat 14.30'da üretildi. 1955'te kâğıt üretimi Sümerbank'tan ayrılarak SEKA kuruldu.

Mürekkep

İÖ 2500'lerde Çin ve Mısır'da geliştirilen mürekkep lamba isinin tutkal ve benzeri zamklı çözeltiyle öğütüldükten sonra çubuklar halinde dökülüp kurutulmasıyla hazırlanıyordu. Bitki, hayvan ve minerallerden elde edilen çeşitli renklerdeki özsular da mürekkep olarak kullanılmıştı. Bugün de devam eden demir, sülfat ve asitli mürekkeplere artık suni boyarmaddeler katılmaktadır.

Avrupa dillerinde mürekkep sözcüğü renk veya siyah sözcüğünden türetilmiş ve çoğunlukla Latinceden alınmıştır. İngilizcede eskiden "blek" (bugün "black" yalnızca siyah, İsveç'te "bläck" halen mürekkep anlamında), bugün "ink" denilir; Latince *encaustum*, *encautum* imparatorların imzalarında kullandıkları kırmızı-mor renkten gelir, sözcük an-

"1838 senesinde tesis olunmuştur –35 madalya ve diploma– 'PELİKAN' Bütün dünyanın meşhur kırtasiye mağazalarında satılır. Aldanmamak için (Pelikan–Kaşıkçıkuşu) markasına dikkat ediniz," İkbal, *1909.*

lamı yakmaktır. İngilizcede ahşabın yakılarak renklendirildiği sanata "encaustic" sanat, Fransızca "encre", İtalyanca "inchiostro" denilir. Eski Yunancadaki mürekkep sözcüğü de (melan) siyah demektir.

Çini mürekkebi, suda damıtılan karbon karasına boraks çözeltisi içinde gomalak, sabun, jelatin, tutkal ve dekstrin gibi maddelerin katılmasıyla yapılır. Avrupa'da zamanında Hint mürekkebi de denilen Çin mürekkeplerinin kalıcılık yanında bir özelliği de güzel kokular salacak biçimde (onu daha da gizemli kılan ve taklidini zorlaştıran karışımlarla) üretilmesiydi.

Gutenberg matbaasında, vernikle kaynatılmış ketentohumu yağıyla karıştırılmış lamba isini kullanmıştı. Bu mürekkep Avrupa'da üç yüzyıl değiştirilmeden kullanıldı. İlk renkli mürekkep patenti 1772'de İngiltere'de verildi. Bugün ise mürekkep üretimi kimya sanayinin yan dalı haline gelmiştir.

Osmanlı mürekkepçileri mürekkebi dövüldükçe makbul bulduklarından, güğümlerle deve üstünde Hicaz'a, hacca yollarlar ve gidip gelene kadar devenin sırtında dövülmesini sağlarlardı. 60-70 okka mürekkep hac masraflarıyla birlikte bir yıllık geçimi sağlarmış. Ahmet Kemal 1917'de şekerin okkası 60 para iken, bu mürekkebin dirheminin 100 para olduğunu bildirir.

Bugün üretilen mürekkeplere yasal nedenlerle katılan bir madde de, o mürekkebin hangi yıl üretildiğinin adliye uzmanlarınca saptanmasını sağlamaktadır.

Yazı Takımı

Çalışma odası ve masasının gösterişi yazı takımının güzelliğindedir. Şimdi makam sahibinin adı, çerçeveli fotoğraf, biblo, masa saati gibi eşya masayı süsler veya bu donanım klasik sayılıp daha modern ve sade düzenlemeler yapılmaktadır. Ama amirler için dolmakalem, kâtipler için daktilo ve bilgisayar olmadığı dönemde yazı takımı daha çok teknik bir anlam taşıyordu. Yazı takımının iki hokka, rıhdan, süngerlik, kalemtıraş, makta, makas ve tepsiden oluşması gerekmekteydi. Hokka mürekkep koymak için, rıhdan içine rig'den galat rih veya rık, yani mürekkebi kurutmak için yazı üzerine dökülen boyanmış kum koymak için kullanılıyordu. Kum siyah, mavi, pembe renge

boyanırdı. Kamış kalemler yontulduktan sonra uçları makta üstünde, yazılmak istenen yazı türüne göre eğim ve kalınlık verilerek biçimlendiriliyordu. Makta sert ağaç, kemik ve fildişinden yapılıyordu, ince işlemeli olanları da vardı. Mürekkebi parlak tutmak ve sulandırmak için meraklılar asma suyu bulundururdu.

Yazı takımlarının altın ve gümüş kapak ve kaplamaları, porselenleri, desen ve işlemeleriyle padişahlardan küçük memurlara has olanlara kadar paha ve zevk bakımından bin bir çeşidi vardı.

Kalem

Kalem deyince önce kazıma gereci anlaşılıyordu. Yunanca "graphis" ve Latince *stilus*'un ilk anlamları tığ kalemdir. Mürekkeple yazmak için kullanılan araçlar fırça, kamış, kaz tüyü ve çelik uç evrelerinden geçerek bugünkü haline gelmiştir.

Fırçayla yazmak Çin'de İÖ 10. yüzyıldan itibaren kullanılan ve Uzakdoğu'da halen geçerli olan bir yöntemdir. Öz Türkçecilerin kitap karşılığı olarak kullanıma sokmaya çalıştıkları "betik" sözcüğünün kökü olan, Orta Asya'da Uygur döneminde kullanılmaya başlanan "bitimek" (yazmak) fiilinin kökü "bit", Çince fırçadan gelir. Şinasi Tekin, İS 400'lerde Çin harfleriyle yazılmış bir Tabgaç belgesinde geçen ve "piç-te-gin" biçiminde okunabilen sözcüğün "bitigçi"nin bilinen ilk kullanımı olabileceğini bildirir. Uygurlar Çinliler gibi ipekten değil, keten elyafı ve pamuktan kâğıt kullanmışlar ve bu nedenle de fırça yerine kamış kalemle yazmışlardır.

Kalem sözcüğünün kökü Yunanca "kalamos", Latince *calamus*, yani kamıştan gelmektedir. Kamışlar genellikle Mısır ve Anadolu'dan getirtiliyordu. Ancak Avrupa'da yazı tekrar canlandığında, kamış kalem yerine tüy kalem yaygınlaşmıştır. Tüy kalemden söz eden ilk metin İS 6. yüzyıla tarihlenmektedir. Latince *penna* (tüy) sözcüğünden alıntıyla tüy kalemlere birçok Avrupa dilinde bu kökten gelen adlar verilmiş veya yerli dillerdeki "tüy" sözcüğü kullanılmıştır. Sanskritçe kök "pet", Germen dillerinde "Feder", İngilizce "feather", Fransızca "plume"dir. Tüy kalem dilimizde mandolin ve gitar "pena"sıyla yaşar.

Kamış kalem Osmanlı yazı kültürünün ve hat sanatının değişmez aracıdır. İran kamışları beğenilmekle birlikte en arananları Cava ka-

mışlarıydı. Bunlar çok sert olduğundan bir kez ucu kesildiğinde *Kuran*'ın on, on beş cüzünü yazmak mümkündü. Kamış kalemin ucunun kesilip hazırlanması da sanatın bir parçasıdır; ucun, yazının kalınlık ve eğimine göre kesilmesi gerekir. Ucun üst parçasına vahşi, alt parçasına ünsi denir. Hattatlar üç, kâtipler en az iki kalem kullanırlar. Kalemlerin kazıma, yarma ve düzeltme işlemleri kalemtıraşlık denilen zanaatı doğurmuştur. Şöhret sahibi kalemtıraşların ürünleri rağbet bulur ve pahalıdır.

Metal ve çelik uçlu kalemlerin tarihi çok eskilere uzanır, örneğin Pompeii harabelerinde örnekleri bulunmuştur, fakat 19. yüzyıla kadar yaygınlaşmış değildir. 1828'de John Mitchell makine ile yapılmış metal uçlu kalemi İngiltere'de piyasaya çıkardı. 1830'da metal uca yarık açarak daha esnek hale getiren İngiliz mucit James Perry oldu. Kalemlerin sürekli mürekkebe batırılmasından kurtulmak için gerekli düzenlemeleri yapmak artık kolaydı. Mürekkep çekilen hazneleri ile dolmakalem adını alan bu kalemlerde tam başarı 1884'te Amerikalı mucit L. E. Waterman'dan geldi. Dolmakaleme Osmanlılar döneminden beri verilen ve 1950'li yıllara kadar kullanımda kalan istilo sözcüğü ise Latince tığ kalem ve Yeni Yunanca dolmakalem anlamlarındaki "stilos"un devamıdır.

Kurşunkalem 17. yüzyılda kullanılmaya başlamıştır. Birçok dilde adı kurşun sözcüğünden gelirken, İngilizcede önceleri "dry pencil" denmiştir. İngilizcede de Latince tüy anlamındaki kökten gelen "pen" dolmakalem ve tükenmezkalem için kullanılırken, Eski Fransızca "pincel" ve son dönem Latincesi *penicellum*'dan gelen bu sözcük, ilk anlamı ile Latince fırça anlamındaki *peniculus* ve kuyruk anlamındaki *penis* sözcüklerinin küçültme eki almış biçimidir. Kurşunkalemde kurşun yoktur ve antik çağlardaki gibi kurşunun çizim işlerinde kullanımı bitmiştir. Kurşunkalemin ana maddesini oluşturan kara karbon, başlangıçta mermilerin namludan kolay çıkmasını sağlamak üzere namlu yağlamakta kullanılıyordu. Askeri malzeme olduğu için ocakları özenle korunuyordu ve Avrupa'da tekel konumuna sahipti.

Fransızların İngiliz tekeline karşı birçok denemesinden sonra 1794'te Nicolas Conté daha düşük kaliteli Fransız kara karbonundan toprakla karıştırarak kurşunkalemi icat etti. Böylece daha sonra karışımın oranına göre sertliğin ve siyahlığın derecesini ayarlamak müm-

kün oldu ve sertlik H, ton B ile gösterildi; HB kalemler ise orta derecedeydi. Otuz yıl içinde kurşunkalem fabrikaları Avrupa'ya yayıldı.

Tükenmezkalem 1895'te piyasaya çıktı. Bugünkü düzeneği Macar asıllı Arjantinli Lazlo Biro geliştirdi. Yazıya verilen önem bu konuda görgü kuralları oluşmasına neden oldu. Güzel yazı yazabilmek önemli sayıldığı kadar kurşunkalem ve tükenmezkalem gibi nev icatlarla yazı, mektup yazmak da saygısızlık kabul edilirdi. Tükenmezkalemler İngiltere'de 1930'ların sonlarında yaygınlaştı, 1940'ların ortalarında bütün dünyada kabul gördü.

1960'ların sonlarında keçe ve elyaf uçlu, fosforlu kalemler üretildi.

Hokka, Divit

Ağzın güzeline "hokka gibi" denirdi. Bizce, ilkokulda yazı derslerinde kullandığımız ufacık plastik hokkaların ters çevrilince mürekkebini dökmemek gibi mucizevi bir marifeti vardı, ama siyah mürekkep ve amirlerin tashih ve havale için kullandıkları kırmızı mürekkep konulan porselen gövdeli, metal kapaklı, ağızları altın, gümüş kaplı hokkaların, malzeme ve işçilikleriyle Topkapı Sarayı ve antikacılara yakıştığını, dedikodu kumkuması dediğimizin de aslen zemzem ve mürekkep konulan hokkanın büyüğü olduğunu bilmiyorduk.

Karadenizlinin "Ben istemem yarimi/ Kalem divit elinde/ Beni alacak olan/ Kama löver belinde" türküsüne konu olan divit, kalem ve mikraz konulan kapaklı kutu ile ucuna bitişik mürekkeplikten (hokka) ibaret, gümüş, bakır, pirinçten yapılmış seyyar takımdır, kama löver gibi kuşağa sokulup taşınır. İki, bazen üç hokkalı olanları da, altına makta yapıştırılanları da vardır. 19. yüzyıl ustalarından Mehmet Usta'nın divitini kullananlar kazasker olur, diye inanç bulunduğundan, normali 200 dirhem iken 300 hatta 400 dirhemliği yapılmıştır. Divitçilerin piri, Evliya Çelebi'ye göre Kuloğlu Mustafa Çelebi'dir.

Daktilo

Behçet Necatigil "Bana pek sert vurmuşlar bir yerlerim ağrıyor/ (...) Ne hoyrat kullanmışlar/ Sevincin sesi çıkmıyor" dizeleriyle sözcü-

ğün iki anlamını birbiri yerine koyarak insanla makinenin özdeşleştirilmesini çarpıcı biçimde şiirleştirmişti.

Çin'de 1040 yılında Pi Çeng'in icat ettiği hareketli harfler bugünkü daktilonun atası olmadığı için, daktilonun tarihi İngiltere'de kilise orgunun çaldığı melodileri tekrar edecek müzik kutusu icat etme gayretiyle başlıyor. 1750'li yıllarda "melograph" adı verilen bu icat 1770'lerde Almanya ve İsviçre'de geliştirildi. Müzik kutularının silindir üstüne sarılı dişli ve delikli şeridin bir pandül aracılığıyla döndürülmesi tekniği, şeridin deliklerine takılan tırnakların uçlarına harf takılması ve yaylı harflerin mürekkepli şeridi harekete geçirmesi ile daktilo mantığının temelini oluşturdu. İngilizler 1714 yılında patent aldığı bilinen Henry Mill'i daktilonun mucidi olarak kabul ediyorlar, fakat 1771-1874 yılları arasında Brezilya'dan Rusya'ya, İsviçre'den İtalya'ya kadar "raphigraph", "cembalo scrivano", "diplographe", "stenograph" ve Edison'un "mimeograph"ına kadar daktilo mucidi çok.

1835'te telgrafın icadı ve yirmi yıl sonra posta memuru yerine işaretleri otomatik olarak veren maniplenin bulunuşu daktiloya tuşları kazandırdı. 1860'larda piyasaya çıkan daktilolar yine de alıcı bulamıyordu. 1874'te Christopher Latham Sholes klavyeli makineyi piyasaya sürdü ve geliştirdiği modeli ünlü silah şirketi Remington'a sattı. Daktilolarda yazan yazdığı yazıyı göremiyor, bunun için ayak pedalıyla şaryoyu kaldırması gerekiyordu. 1914'te yazının görülebildiği modellerin yapılmasıyla Remington; Hammond, National, Oliver gibi markalarla rekabete girişmek zorunda kaldı. Makineler küçülürken, 1905'te yapılan döner kafalı model dahil teknolojik yenilenmeler ve dış görünüşlerinde ve harf karakterinde estetiğe verilen önemle daktilolar hızla gelişti.

Yunanca parmak anlamında "daktylos" ile yazmak anlamındaki "graphos"tan türetilen Fransızca "dactylographie" sözcüğü Türkçeye daktilo biçimiyle yazı makinesi ve bu makineyle yazan kişi olarak girdi. Makinenin Türkiye'ye gelişinde iki zorlukla karşılaşıldı. Merdanenin elbette sağdan sola gittiği bu makinelerde en büyük zorluk, Osmanlı alfabesinde harflerin bitişikliği ve yerlerine göre biçimlerinin değişmesi idi. Bu zorluk çözüldükten sonra, basının ve basılı her şeyin sıkı devlet takibi ve sansürü altında olduğu II. Abdülhamid yönetimini ikna etmek gerekiyordu. Yabancı şirketler, 1900 başlarında ön-

ce dışişleri dairelerinden başlayarak daktilo kullanımını kabul ettirdiler. Abdülhamid'in tahtından indirilmesinden sonra daktilo sivil yaşamda da yaygınlaştı. Latin harflerinin kabulüne kadar Türkiye için üretilmiş Osmanlıca harfli makinelerin kullanımı devam etti.

İlk daktilografi yarışması 1948'de yapıldı, Türkiye bu uluslararası yarışmaya 1955'te katıldı. Milli klavye denebilecek düzenleme ise henüz 20 Ekim 1955'te yapılarak çeşitliliğe son verilmişti. Dünya birinciliğini ilk kazanan Türk 1965 yılında Ece Özbayrak oldu. Daha sonra da uluslararası başarılar kazanılmış, özellikle kızlar meslek sahibi olmak için daktilo kurslarına rağbet göstermişlerdi. Daha elektrikli daktilo her yere girmeden, bilgisayar daktilo dönemine son verdi.

Hesap Makinesi

İlkokul birinci sınıfın sayı boncukları abaküsün temelini oluştursa da, Çin'de kullanımı halen devam eden abaküs ciddi bir hesap makinesidir. Abaküsün Pythagoras tarafından icat edilip alfabenin ilk harflerinden esinlenerek adını aldığı veya eskiden tahta üstüne serilen tozlarla hesap yapıldığı için adının İbranice toz anlamında "abhak"tan geldiği ileri sürülmüştür. Batı dillerinde kum veya toz kullanılarak hesap yapılan masanın adı Yunanca "abaks", Pythagoras'ın çarpım cetvelinin adı da "abacus pythagoricus"tur. Doğu'da gubariye rakamları (gubar toz demektir) denen ölçüm sisteminin kökü de aynıdır. Otomatik olarak aritmetik işlemleri yapan makinelere verilen ad olan "kalkülatör"ün kökü de hesaplama ve gerçekte çakıltaşı anlamına gelen Latince *calculus* sözcüğünden gelmektedir.

Hesap makinelerinin uzun tarihi, basit çarklardan ibaret gemi, daha sonra otomobil taksimetrelerinden başlayıp yazarkasalara kadar uzanan geniş bir alanı kaplar ve birçok model kullanılmıştır. Pascal'ın (1623-1662) yüze kadar toplama çıkarma yapan makinesinden sonra Leibniz (1646-1716) çarpma, bölme yapan ve karekök alabilen bir makine icat etti. 1820'de Charles-Xavier Thomas de Colmar ve 1822'de Charles Babbage'ın makineleri gelişimde önemli basamaklar oluşturmakla birlikte üretilmemişlerdir. Hesap makinelerini piyasaya sokan, bir bankada muhasebeci olan ve sekiz yıl emek veren Ameri-

kalı William Seward Burroughs'dur. 1891 yılında tamamladığı makine muhasebe dünyasında uzun süre hizmet vermiştir. Yazarkasaların babası ise 1879'da Amerikalı James Ritty tarafından icat edilmiştir. Ritty bir deniz yolculuğunda gemi pervanesinin devir adedini kaydeden göstergeden esinlenmiştir.

19. yüzyılın sonlarına doğru hesap makineleri gittikçe küçülmüş, kullanılması kolaylaşmış ve üretimi yapılır hale gelmişti. Makineler iki türe ayrılıyordu; tuşla çalışanlar ve sayıları önceden delinmiş döner silindir aracılığıyla makineye verenler. İşte bu silindirler önce elektrik motorlarıyla döndürüldü, sonra 1950'lerin ortalarından itibaren elektronik veri işlem sistemleri kullanan makineler mekanik makinelerin yerini almaya başladı.

1972'de cep hesap makineleri, güneşle çalışanları yapıldı. Evladiyelik Facit'lerin yerini modeli eskidiği için bir gözde unutulan, hızla değişen makineler kuşağı aldı.

Telefon

Türkiye internet kullanımında biraz geç kaldı; ama çok daha çabuk tanıştığı telefona göre kısa sürede büyük gelişme kaydetti. Birçok kaynak internetin Türkiye'deki gelişim hızının, o ezeli kalkınma histerisinin hedefi olan İtalya'yı çoktan geride bıraktığını söylüyor. Telefon ise Graham Bell'in ilk telli uzun mesafe konuşmasını yapmasından beş yıl sonra, 1881'de İstanbul'a gelmişti, ama Meşrutiyet ilan edilene kadar santral kurulamadı.

Telefon ilk kez 1861'de Almanya'da sergilenmişse de, ilk konuşmayı 1876'da gerçekleştiren kişi sağırlar okulunda öğretmenlik yapan Graham Bell'dir. 1878'de telefonunu kraliçeye tanıtan Bell, aynı yıl Londra'da The Bell Company Ltd.'yi kurdu ve ilk santral da bu şehirde açıldı. Ünlü mucit Edison da telefon icat ederek 1879'da Londra'da bir santral açmıştı. Sonraki yıl iki şirket birleşerek faaliyete başladılar. Telgraf tekelini elinde tutan postane müdürlüğü telefon konuşmasının bir tür telgraf mesajı olduğu teziyle açtığı davayı kazanınca telefon şirketleri postanenin izniyle çalışır oldular. Postane 1880'den itibaren kendi santrallerini kurmaya başladı. 1899 yılında telefon belediye hizmetleri içine alındı.

Cumhuriyet Almanağı, *1936*.

Halka açık telefon kulübeleri kurma yetkisi 1884 yılında tanındı ve 1900'lerden itibaren abone olmayan insanlar da telefon etme olanağına kavuştular. Bakalitin kullanıma girmesiyle telefon cihazları küçülüp hafifledi. 1930'lara kadar masa telefonları ticari abonelerle kısıtlıydı ve telefonlar duvar tipiydi. Telefon teknolojisi dijital ve optik tel iletimi gibi gelişmelerle bilgisayar teknolojisiyle de eklemlendi.

İstanbul'a telefonun gelişinden bir yıl sonra, 1882'de Ahmet Mithat Efendi'nin *Dürdane Hanım* romanındaki kahramanlarından Ulviye bütün entrikalarını telefon denen mucizeyle kurar. Telefonun edebiyata sızma hızı da hayret vericidir.

İstanbul'da ilk telefon hattı Nazır odasıyla fabrika müdürünün odası arasında kuruldu. Korkuları üzerine politikalar inşa edilen Sultan Abdülhamid'in telefon karşısındaki tepkisini Refik Halit Karay şöyle anlatır:

"Sultan Hamid bu icattan hoşlanmamıştı. Ona şehirde umumi telefon tesisatı kurdurmak bir ihtilalci şebekesi kurulmasına müsaade etmek gibi gelmişti. Hainler yerlerinden kımıldamadan birbirleriyle fısıl fısıl konuşacaklar, tertibat alacaklar, bir gece evlerinden teker teker çıkacaklar, randevu yerlerinde buluşacaklar, sarayı basacaklar, Padişah'ı kovacaklardı."

Kapalı mektupla şehir içi haberleşmesini engelleyen Abdülhamid, Kilyos hattı dışındaki telefon hatlarını toplattırdı.

Sultan Abdülhamid'in korkularının çağdaş korkulardan pek de farklı olmadığını söylemek gerek. İnternet kullanan potansiyel yıkıcılara karşı istihbarat servisine milyarlarca pound bütçe ayıran "yeni solcu" İngiliz başbakanı ve tedbirin biraz daha harcıâlem usullerine itibar ederek, internet kafeleri gece yarısından sonra kapattıran Türkiye İçişleri Bakanlığı Abdülhamid'den daha cesur değil.

Abdülhamid'e Meşrutiyet'i ilan ettiren Jön Türkler eylemlerini telefon haberleşmesi kullanarak örgütlemediler; ama Meşrutiyet'le birlikte telefon, özgürlüğüne kavuştu ve 1909'da İstanbul'da Büyük Postahane'de ilk santral kuruldu. 1911 yılında telefon imtiyazı otuz yıl süreyle bir İngiliz şirketine verildi. 1915 Mart'ında kurulan telefon şebekesi hizmete açıldı. 1915 yılında şirketin 11 bin civarında abonesi varken, imtiyaz Nafıa Vekaleti adına şirketten satın alındı.

Aşağılanan şehir Ankara otomatik santralle İstanbul'dan altı yıl önce, 1926'da tanıştı; İzmir'de bu tarih 1928'dir. Ama 1945'te İstanbul'daki telefon abonesi Ankara'nın iki katına yakındı. O yıl seksen bir yerleşim yeri arasında telefon bağlantısı kurulmuş durumdaydı.

1968'de PTT Northern Electric ortaklığıyla 45 milyon TL sermayeyle kurulan firma, 40 bin abonelik santral ve 50 bin telefon ahizesi üretmeyi hedefliyordu. Ürettiği kırmızı, bej, fildişi ve yeşil renklerdeki ilk yerli ahize 157 liraya piyasaya verildi. 1984'te ITT ile bilgisayarlı sayısal santral anlaşması yapılarak, 24 Şubat 1994'te cep telefonu kullanımı başladı. Yılın sonunda cep telefonu kullanıcı sayısı 85 bine, 1997'de bir buçuk milyona ulaştı, 2000'de 13-14 milyon oldu.

Cep telefonu, bilgisayar teknolojisiyle birlikte dünya kapitalizminin yeni yatırım alanını oluşturuyor ve hızlı yayılımı, yoğun reklam kampanyalarıyla günlük yaşamda da sohbet konusu olmayı sürdürü-

yor. Telefon daha sonra telsiz ve internette yaşanan "sanal" aşkların, mektuptan sonraki ilk mekânıydı. Muallim Şövalye Hasan Bahri 1915'te yayımladığı *Telefonda Muaşaka* adlı kitabıyla Attilâ İlhan'ın öncülüğünü yapmıştı (*Belâ Çiçeği*, 1962):

> "Meraklısına Not: O yıllarda, özellikle İzmir'de bazı genç kızlar, telefonla beni arardı. Kimisi adını verir, kimisi vermez. Bazısıyla Kültür Park'ta ya da Karşıyaka'daki bir deniz kahvesinde buluşuruz, söyleşiriz. Bazısı 'meçhul' kalmayı yeğler, sadece telefonla söyleşir. Şiir işte bu sonuncu türden bir ilişkinin etkisiyle yazıldı. Kim olduğunu hâlâ bilemediğim o genç kız, en çok da geceleri beni arar, o sıcak, biraz kırık sesiyle, dakikalarca konuşurdu. Ben de konuşurdum elbet. Allah bilir ona neler anlatırdım. Derken, dönüp dolaşıp onun benim neyim olduğu sorusuna takıldık..."
>
> sen benim hiçbir şeyimsin
> yazdıklarımdan çok daha az
> hiç kimse misin bilmem ki nesin
> lüzumundan fazla beyaz
> sen benim hiçbir şeyimsin
> varlığın yokluğun anlaşılmaz
> galiba eski liman üzerindesin
> nasıl karanlığıma bir yıldız olmak
> dudaklarınla cama çizdiğim
> en fazla sonbahar otellerinde
> üniversiteli bir kız uykusu bulmak
> yalnızlığı öldüresiye çirkin
> sabaha karşı öldüresiye korkak
> kulağı çabucak telefon zillerinde...

Telgraf, Teleks

Darbecilerin radyo, sonraları televizyon merkezlerini işgal edemeyişleri ve darbe girişiminin başarısız olmasıyla ilgili sayısız parodi vardır. Daha çok sayıda insana aynı anda seslenebilme olanağı üstüne kurulu bu hesaplar eskiden telgrafhaneler üstüne yapılırdı. Telgraf 1908'de Meşrutiyet'in ilanında, Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul hükümetinin düşürülerek Anadolu'nun Ankara çevresinde örgütlenmesinde önemli roller oynadı.

Atatürk'ün Amasya'ya geldiğinde kurduğu karargâha Abdurrahman Rahmi telgrafçı olarak alınmıştı. On beş günlük geceli gündüzlü telgraflaşmayla Abdurrahman Rahmi fazlasıyla yorulmuştu:

"İki gecedir uykusuz ve yorgun olan gözlerimi zorluyor, aralıyor, karşı merkeze telgrafları geçmeye olağanüstü çaba harcıyordum."

Karşı merkez devamlı ismimi tekrarlıyarak ikaz veriyordu:
Rahmi Efendi, Rahmi Efendi...
Karşı merkez, 'Bu ne biçim telgraf' deyince, Rahmi Efendi tekrarlamasını ister. Karşı taraf yazdığı telgrafı kendisine tekrarlar:

"Yeşil bir vadi, bir tarafta koyunlar kuzular, bir diğer tarafta yerlere serilmiş sofralar, kuzular çevriliyor, derenin suyu vadilerden aşağıya dökülüyor, ilh..."
"Ben işin vahametini anlamıştım. Uyuduğum anda gördüğüm rüyayı makinede kalan parmaklarımla aynen karşı merkeze geçmişim, o da bunu almış..."

İnsanın makineyle yaşadığı maceranın en çarpıcı örneklerinden biri.
Atatürk Abdurrahman Rahmi'yi yanında götürmek ister, ancak annesi Paşa'nın sonunun ne olacağı bilinmediğinden izin vermez. Rahmi Efendi on sekiz yaşındadır ve annesi onu asker yetimi olmasından da yararlanarak bir yıl önce postaneye sokmuştur. Çünkü ona göre, savaşı hangi taraf kazanırsa kazansın, telgrafçıya ihtiyacı olacaktır...

II. Abülhamid telefona karşı düşmanca davranmış ama merkeziyetçiliği güçlendirmek adına telgrafı desteklemiş, postanelerin işgal edilebileceğini herhalde hesaplamamıştır. Telgrafla Osmanlı'nın ilişkisi telgrafın ilk adımlarıyla başlar. Gerçi Samuel Morse 1839'da Paris'e geldiğinde İstanbul'a gönderdiği arkadaşının gemisi batmış, ortaklarından Lawrence Beylerbeyi Sarayı'nda telgrafı tanıtmıştır ama tesis kurulması için girişimde bulunulmamıştır. 1841'de İngiltere, 1844'te Fransa'da kurulan ilk tesislerden sonra telgraf Kırım Savaşı sırasında 1855'te İstanbul-Edirne-Varna arasında döşenen hatla kullanılmıştır. 1858'de Hint Teli adı verilen hattın (çünkü İngilizler Hindistan'a bağlanacaktır) İstanbul'dan Bağdat ve Basra'ya uzatılmasıyla Anadolu şehirleri telgrafa kavuşmuştur.

Telgraflarda Türkçe kullanımını mümkün kılan Mors Alfabesi'nin hazırlanmasıyla Fransızca kullanımına ve yabancı personel çalıştırılması zorunluluğuna son verildi ve 1887'de mühendis-mucit ve yazıcılı telgraf makinesi patentinin sahibi David Hughes İstanbul'a getirtilerek "Hüg" makineleri üreten fabrika açıldı.

1840'tan 1871 yılına kadar ayrı bir örgüt olan Posta İdaresi ile 1855'te kurulan Telgraf İdaresi bu yıl birleştirilerek Posta ve Telgraf Nezareti oluşturulmuştu. Osmanlı döneminde bir dönem maliye sonra dahiliye bakanlıklarına bağlanan posta yönetimi, Cumhuriyet'ten sonra Nafıa Vekaleti'ne bağlandı ve 1943 yılında çıkarılan kanunla PTT Genel Müdürlüğü örgütünün yapı ve çalışma esasları düzenlendi.

Telefonun yaygınlaşmadığı dönemde telgraf basın araçları için bütün dünyayla iletişim sağlayan tek kanal olduğu gibi, özel yaşamda da hızlı ve mektup dışında tek haberleşme aracıydı. ELT, normal, yıldırım gibi para ve hız açısından sınıflara ayrılan telgraflarda hesaplama sözcük sayısına göre yapıldığından, telgraf metinlerinin yazımı da günlük hayatta ayrı bir âlem ve ilkokullarda öğretilen bir konuydu.

Basın ve iş dünyası telgrafa teleksle son verdi. Teleks ilk kez Almanya'da 1930'larda kullanılmaya başlandı. 1930'ların sonlarında uluslararası sistem kurulmuştu. ABD'de sistemin işletilmesi 1962'de Western Union şirketine verildi, teleks sözcüğü de bu şirketin ticari markası olan "Telex"ten gelir. Şirket 1970'te, Amerikan Telefon ve Telgraf Şirketi'nin 1931'de kurup geliştirdiği telgraf santralleri sistemini satın aldı ve iki sistemi bilgisayarlı veri işlem merkezleri aracılığıyla birbirine bağladı.

Fotokopi, Faks, Yazıcı vb.

Matbaanın icadından sonra da elyazması döneminden kalma bir iş devam ediyordu: istinsah. Bir metinden nüsha çıkarmak anlamına gelen bu iş, elyazması belge ve kitaplar üstünde çalışan bilim adamları için olduğu gibi kütüphanede çalışan öğrenciler, ders notlarını çoğaltmak isteyenler için de tek yoldu. Metinler ya daktilolarda olduğu gibi, 1806'da icat edilen karbon kağıdıyla yazılacak ya da elle kopya edilecekti.

ABD'li Chester F. Carlston 1937'de elektrostatik yükler ve ısının etkilerine bağlı kurubasım tekniğini geliştirmişti. 1950'lerde şablon ve pozlama fotoğraf tekniği veya kızılötesi ışınlardan yararlanan termografi tekniğiyle çoğaltma işlemi yapan makineler üretilmeye başlandı. Kısa sürede yaygınlaşan fotokopi makineleri yine kısa sürede büyük gelişim gösterdi. Ön ve arkaya çekim yapma aşamasından büyültme ve küçültme, çekim adedini ayarlama, renkli çekim gibi birçok gelişmeler oldu ve el makinesi denen seyyar olanlarından bilgisayar teknolojisi ile çalışanlara kadar modelleri üretildi. Artık büyükçe bir kırtasiyeciyi fotokopi hizmeti vermeden düşünmek söz konusu değil ve yalnız fotokopi işi yapan işyerleri var.

Teleprinter, telefon hatları üzerinden ya da radyo dalgalarıyla yazılı mesajları almaya yarayan makinelerin genel adıdır. İngiliz Frederick G. Creed 1890'ların sonlarında ilk örneklerini yapmış, ABD'li Charles L. Krum 1907'de sistemi geliştirmiş, ilk kez 1867'de Fransız Jean-Maurice-Émile Baudot'nun geliştirdiği kodlama sisteminin uyarlanmasıyla bugünkü makinelerin esas yapısı ortaya çıkmıştır. 1930'larda borsada kullanılan hızlı tiplerin üretilmesiyle yaygınlaşan teleprinterlerde son adım 1965'te bilgisayar teknolojisine geçilmesiyle atıldı.

Latince *facere* ve *similis* sözcüklerinden türetilen ve bilim dilimizde tıpkıbasım karşılığı olarak bilinen "facsimile"nin kısaltılmışı olan fax/faks bu sistemlerin en fazla yaygınlaşanı oldu. İskoç Alexander Bain'in 1843'te geliştirdiği sistemden sonra birçok modeli yapıldı. Elektrik akımıyla koyuluk derecesinin temsili ve telefon hatları üzerinden alıcıya aktarımına dayanan sistemler bilgisayar teknolojisine uyarlandıktan sonra hızla dönüşüme uğrayarak yaygınlaştı.

Bilgisayar, bir metni kâğıda yazan, çoğaltan ve uzağa ileten sistemlerin, yazıcı/printer, tarayıcı/scanner ve nihayet e-posta biçimleriyle evlere kadar girmelerine olanak sağladı. Bu teknolojik gelişimle yalnızca daktilo, telgraf, fotokopi değil, telefon da dönüşüme uğradı ve uğrayacak.

Bilgisayar

Yazıdan, elektronun keşfine kadar binlerce yıl, oradan elektronik yazıya kadar ise birkaç on yıl geçti.

1897'de Joseph Thomson elektronu keşfetti. İlk elektronik dijital bilgisayar "Atanasoff-Berry" John Vincent Atanasoff ve Clifford Berry tarafından 1939'da tasarlandı.

1956'da, *2001 Uzay Yolu Macerası*'nın kötü kalpli bilgisayarı "HAL"un isim babalığını yapan IBM ilk disk sürücüsünü üretti. Amerikalılar disk sürücüleriyle uğraşırken Ruslar Hannah Arendt'in deyişiyle insanlığı tanrıların katına yolladılar. 1957'de, insan yapısı bir araç, "Sputnik" uzaya fırlatıldı; 1960'ta ise ilk haberleşme uydusu "Echo".

Siyasetbilimcilerin "soğuk savaş" diye adlandırdığı yılların buz fırtınaları esmekteydi ve Ruslar'ın uzay araştırmalarında kat ettikleri yol Amerikalıları tedirgin ediyordu. ABD 1962'de Savunma Bakanlığı'na bağlı olarak ARPA'yı (Advanced Research Projects Agency) kurdu. Aynı yıl askerlerin ve politikacıların korkusu, sonradan çocukların elinde oyuncak olan bir alet yarattı: "joystick".

Bir yıl sonra, muhtemelen "joystick"in açtığı yoldan, artık hepimizin elinin altında duran fare, İngilizcesiyle "mouse" üretildi. 1965'te, "network"ün müjdecisi WAN (Wide Area Network) geldi. Bir yıl sonra da bilim adamları, ilk defa telefon sinyallerini fiber optikle aktardılar. 1969'da, ABD'nin savaş araştırmacılarının toplandığı ARPA, ARPANET'i kurdu; üniversite ve diğer kurumlardan bu projeye katılan araştırmacıların bilgileri hızla paylaşması için tabii ki. ARPANET 1971'de yirmi üç kullanıcıya ulaştı. 1972'de Ray Tomlinson iki bilgisayar arasında mektup gönderecek ilk programı yazdı. 1981'de ise Berkeley'den Eric Allman, bugün hepimizin kullandığı "send mail" programını geliştirdi. 1982'de internet kullanıcılarının sayısı iki yüze ulaşmıştı. Bu sayı 1984'te bin, 1986'da 5 bin, 1989'da 100 bin oldu. 1992'de 1 milyon sınırını aşan kullanıcı sayısı 2000 itibariyle 300 milyonu aştı.

Türkiye'ye "elektronik beyin" adıyla haberleri gelen robot ve uzay çağı, ilk kez 1960 Eylül'ünde Karayolları Genel Müdürlüğü'nde IBM 650 kullanımıyla bu dünyaya ait bilgilere dönüştü. 1964'te İTÜ Bilgisayar Merkezi kuruldu, Ziraat Bankası ve 1967'de ODTÜ bilgisayar kullanımına başladı. Özel sektör 1985'ten itibaren PC (personal computer) kullanımına başlamıştı. 6 Mart 1990'da Karel Elektronik AŞ yüzde

70'i Türkiye'de üretilen malzemeyle bilgisayar yaptı. Üretilen Türkçe yazılım programının 1990 üretim hedefi 10 bindi. İnternet 1993 Nisan'ında ODTÜ kanalıyla Türkiye'de de mümkün oldu.

Kartvizit

Fransa'da "carte de visite" arkadaş ziyaretleri ve özel günlerde davetiye yerine kullanılan kartlardı. Parisli portre fotoğrafçısı André-Adolphe-Eugéne Disdéri'nin 1854'te sekiz negatif çıkaran dört mercekli fotoğraf makinesi patentini aldıktan sonra çektiği ve kartlara yapıştırdığı portre fotoğraflar kartvizitin yayılmasında etkili oldu. III. Napoléon da poz verip bu kartlardan kullanınca moda yayıldı. Victoria döneminde İngiltere'de ve İç Savaş sırasında ABD'de kullanılan kartlar 1860'lardan sonra ortadan kalktıysa da, aristokrasinin doğum günü, bayram, yortu, balo gibi davetlerinde kullandığı kartlar devlet protokolü ve burjuva sosyetesi arasında biçim değiştirerek devam etti. Bir dönem kullanıcının adını taşıyan antetli mektup kâğıdı ve zarf, adın baş harflerinin işlendiği mendil ve kol düğmeleri nasıl önem taşımışsa, bugün de iş yaşamında kartvizit aynı işlevi yüklenmiştir.

Telefon ve şimdi e-posta adresleri yaygınlaştıktan sonra iş yaşamında kendini tanıtma, iletişim ve ulaşımda pratiklik sağlayan kartvizitler Osmanlı'ya 1850'lerde vizita bilyetosu adıyla girmişti. "Hamil-i kart yakinimdir" cümlesi halk arasında nasıl yer ettiyse, bugün de arkası çizilmeden yabancıya kart verilmemesi âdeti devam etmektedir.

Tabela, Etiket, Marka

II. Richard'ın 1393 yılında çıkardığı bir kararla İngiltere'de her hanın levha asması zorunlu tutuldu. İngiltere'de 1189'dan kalma ve halen bir handa yaşayan ad var. "Hoop and Grapes" hanı ise 13. yüzyıldan kalan en eski han. Dil özellikleri, dönemin olaylarından esinlenmeleriyle ("The World Turned Upside Down" [Dünya Baş Aşağı Döndü] hanı, 1683'te Avustralya'nın bulunuşunu anlatıyor, "Royal Oak" [Kraliyet Meşesi] II. Charles'ın 1651'de saklanmasını), sonuçta

pitoresk isim ve işaret levhalarından oluşan kocaman bir açık hava müzesi ortaya çıkıyor.

İstanbul'daki eski tabelaları Çaylak Tevfik (1843-1893) anlatmaktadır:

> "Mısırçarşısı'ndaki dükkânlarda bir ufak gemi, bir deve yumurtası ve büyük bir fener, mühr-i Süleymanî işaretleri görülebilir... 'Nerden aldın?' diyenlere 'Mısırçarşısı'nda fenerli' veya 'mühr-i Süleymanîli' ve 'devekuşlu dükkândan aldım' demek içindir. İstek edenler o dükkânı işaretle bulurlar."

Dükkânlara bugünkü gibi tabela asma âdeti, 1850'lerden itibaren yaygınlaşmaya başlayan ve Avrupa malları satıp, yerli gayrimüslim veya Avrupalılarca işletilen, Avrupa şirketlerinin şubesi olan Bon Marché tarzı büyük alışveriş mağazalarının tabelalarıyla başladı.

1 Temmuz 1915'te çıkarılan irade-i seniyye ile eczane, otel, apartman ve ikiden fazla kiralık odası olan pansiyonlar, tiyatro ve "sair lubiyyat mahalleri" yani sinemalar, birahane ve meyhaneler, gece ve gündüz görünecek yere, sahip veya müstecirlerinin adı yazılı levha asmaya mecbur tutulmuşlardır. Bunlarla birlikte levha asan her yapıya, isterse "elektrik ziyasıyla" yazılmış olsun, Türkçe harf kullanmak, Türkçe dışında başka dilde de yazı kullanılacak ise bunların boyunun Türkçe kısmın yarısını aşmaması ve Türkçe yazının üstte bulunması koşulu da getirilmiştir.

Bugün de 1981 tarihli Belediye Gelirleri Kanunu'na göre levha, ilan ve resimlerden dükkânlarda, motorlu taşıtlarda, bina cephelerinde kaldırım, cadde vb. yerlerde bulunuşuna ve ışıklı, projeksiyonlu cinsine göre haftalık veya yıllık olarak metrekare hesabıyla vergi alınmaktadır. İşyerlerinin Türkçe ad taşıması konusunda ise tek parti ve darbe dönemlerinde yoğunlaşan kampanya ve afişleme çalışmaları sonuç vermemiştir.

Zabıtayla esnaf arasında yıllarca çekişme konusu olan, satılan mal üstüne etiket koyma zorunluluğu getiren 3489 No'lu kanun 13 Temmuz 1938'de çıktı. Osmanlı döneminde fiyatlara narh konulup konulamayacağı şeri olarak çok tartışılmıştı. Kanuna göre etiketin üstünde malın evsafı, alış ve satış fiyatı yazılacak ve alışveriş pazarlıksız yapılacaktı. Özellikle malları bozulur nitelikte olan pazar ve manav esnafı

etiketin iki tarafını da doldurarak, müşteri ve zabıtaya göre iki fiyat sergiliyordu. Hem yaşanan ekonomik kriz, hem de halkı pazarlık alışkanlığından vazgeçirme niyeti kanunun çıkarılmasında etkili olmuştu. Özal bu uygulamaya son verdi.

Son yıllarda "marka" giyinerek itibar sağlama modası günlük tartışmaların arasına girmiştir. "Marka"nın başlangıcı da moda dünyasıyla olmuştur. Moda her zaman vardı ama başlangıçta modacı ve marka yoktu. Şapkacı Rose Bertin (asıl adıyla Marie-Jeanne), 1770'te Paris'te şapkacı dükkânı açar. Chartres düşesi tarafından Macaristan-Bohemya Kraliçesi Maria Theresa'yla tanıştırılan şapkacı, imparatoriçenin giyiminden hiç memnun olmadığı kızı Marie Antoinette'in giyim sorumlusu yapılır. Marie Antoinette Fransa kraliçesi olduktan sonra Rose Bertin'in dükkânı moda merkezi haline gelir ve sarayın giyim tarzını izleyen Fransız aristokrasisiyle birlikte İsveç ve Rus sarayları da bu şapkacının ürünlerini alır. Marie Antoinette Haziran 1791'de Fransız devrimcilerden kaçmadan önce modacısına elbise ısmarlar; hatta kaçma hazırlığının böyle öğrenildiği söylenir. 1793'te kraliçe giyotine gidince Bertin önce Frankfurt'a kaçar, sonra Londra'ya gelerek 1813'te burada ölür. Ünü Avrupa çapında yayılan tasarımcının kimliğini, ürünleri yoluyla uzaktaki müşterilerine ve müşterilerinin adı üstünden gösteriş yapacağı meraklılarına kanıtlaması gerekir ve etiketini ürünlerine iliştirmeye başlar.

Moda dünyasının, kozmetik sanayiinin kendi "moda"larını sürekli gündemde tutması gerekiyor. Ama sanayi gelişip, pazar genişleyip rekabet arttıkça patentle birlikte marka da önem kazandı ve 1883 yılında Paris sözleşmesi ile Osmanlı Devleti'nin de katıldığı Sinai Mülkiyetin Himayesi Birliği kuruldu. Dünya çapında faaliyet gösteren şirketlerin ortaya çıkması, marka sahibinin kontrolü altında birçok işletme tarafından çeşitli ülkelerde üretim yapılmaya başlaması, reklamcılığın gelişimi ve görselliğin kazandığı önem sonucu, markayla birlikte ambalaj da tescil edilmeye başladı ve "garanti markaları" kavramı gelişti. Türkiye'de bu konuda son yasal düzenleme patent, faydalı model, coğrafi işaret, endüstriyel tasarım vb. korunmasını sağlamaya yönelik kanun ve yönetmelikle Haziran 1995'te yapıldı.

Reklam

Orta sınıfın ve kuşağın tek eğlencesi televizyon, geniş halk kesimlerinin sohbet konularını oluşturan siyaset, spor ve gösteri sanatlarının gündeminin kamuoyuna iletilmesinde de en önemli araçtır. Televizyonun, gözünü renkli değişimlerden alamayan iki yaşında bebekten başlayarak her kesime seslenen dördüncü başlığını da reklamlar oluşturur. Moda söz kalıplarının çok sevildiği ve hemen dolaşıma girdiği, eğretileme sanatına düşkün sözlü kültür, reklam sloganlarını da aynı birikim süzgecinden geçirerek günlük konuşma kalıpları arasına katmakta, hatta bunlardan bazıları daha kalıcı olarak deyimleşip halkın, argolaşarak belirli kesimlerin sözlüğüne girmekte, daireyi tamamlayıp gazete köşelerinde, televizyon programlarında karşımıza çıkmaktadır.

Arabesk şarkıcılarının sözlerinin dolmuş arkalarına yapıştırıldığı, bugüne göre geleneksel, statik ve edilgen günlerden sonra, teşbih sanatı üstüne kurulan ve mesel kullanmayı seven sokak dili, artık daha devingen, daha hızlı tüketici ve bir yönüyle de daha hazırcıdır, çünkü bu kalıp sözleri televizyondan en fazla da reklamlardan devşirmektedir. Seyyar satıcıların elli yıldır değişmeyen bağırma tarzları bu mesleklerin "dili"nin bir öğesiyken, her bireyin kendi yaratıcılığı içinde uydurduğu bağırışlar, hem çalışıp hem konuşmanın yolu olarak "konuşma"nın öğesi, reklam sanatının en önemli yanını oluşturan yabancılaştırma-yansıtma ve eğretilemenin üretken sonucudur. Bu kategorik ortaklık, televizyonda işitilenlerin günlük yaşama ve sokak diline taşınmasına yol açmaktadır. Mazhar-Fuat-Özkan'ın "Sen neymişsin be abi?" mısrasıyla, "Bence BMC", "Ağzı olan konuşuyo" gibi reklam cümlelerinin yeniden üretimi, popüler kültür açısından 1990'lı yılların önemli bir özelliğidir. Bu tüketimin devri, üretim hızına da benzer biçimde, artık çok hızlanmıştır.

Reklamcılıkta ürünün niteliklerinin anlatılması aşaması çoktan geride kalmıştır ve "ilan" kavramı altında sektörün dışına bile itilmiştir. Fransızcadan aldığımız "réclame" da yerini İngilizce "image making"e bırakmıştır. Artık ürünün iyiliği, dayanıklılığı, ucuzluğu vb. değil, o ürünü kullananın aklı, sağlığı, itibarı, tecrübesi veya seslenilen kesime göre milli, muhafazakâr veya modern olduğu dile getirilmektedir. Reklamın içeriğinin ürünün kendisinden yan öğelere kaymasının uç örne-

ği, gazetelerin başına gelendir. Tabak çanak veren gazeteler, bir ürünün yanında verilmeye başlanmıştır.

Reklamcılık 1860'larda basının canlanmasıyla moda, ilaç, mutfak aletleri ilanlarının gazetelerde çıkmasının ardından başladı. Sansürün basını gerilettiği Abdülhamid döneminden sonra basın hayatı ve ilanlar tekrar canlandı. 1909'da kurulan İlancılık Şirketi bu alanda hizmet veren tek kuruluştu. Gazete ilanları İkinci Dünya Savaşı sonrasında yabancı şirketlerin ve ürünlerinin pazarlanması çabalarıyla gelişti.

Bugün televizyon, gazete, dergi yayınlarının birkaç holdinge ait olduğu ülkemizde, 1960'lı yıllarda reklam sektörü emekleme dönemindeydi ve "besleme" basın tartışması yapılmaktaydı. 27 Mayıs öncesi resmi kurumların ilanlarının gazetelere dağıtımında partizanlık yapıldığı iddialarıyla Basın İlan Kurumu oluşturulmuştu.

İlandan reklama geçişte köprü oluşturan afiş Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra başladı. İlk sanatçı 1929 yılında ürün vermeye başlayan İhap Hulusi Görey'dir (1898-1986). Galatasaray Lisesi'nde afiş sergisi açmış olan İhap Hulusi, Kulüp Rakısı, Atatürk ve Ülkü'nün bulunduğu Alfabe, Ziraat Bankası ve Milli Piyango çizimleriyle görsel hafızamızda yer etmiştir.

Değişen reklamcılık anlayışıyla artık reklamlar daha kolektif ürünler olarak üretiliyor, aynı "konsept" duvar, pano, gazete, dergi, sinema, radyo ve televizyonlarda karşımıza çıkıyor; şirketler özel programların, gösteri sanatlarının, bilimsel toplantıların, hayır işlerinin "sponsor"luğuyla kendi reklamlarını yaparken, yaşamımızın her alanına da girmiş oluyorlar. Herkesin haklı görüldüğü post-modernizm de bize, ne söyleyene ne de söyletene bakma, söylenene bak diyor.

Banka

1980'lerin başlarında Van Gölü çevresindeki bazı merkezlerde bankaya para yatırmak günah kabul edildiğinden mevduat sahibi sayısı son derece sınırlıydı. 1982'de üç günde bir banka şubesi açılır oldu. Aynı yıllar banker krizinin de yaşandığı yıllardı.

Bankalar halen yolsuzluk haberleriyle gündemden çıkmış değil. 1842 yılında İzmir'de İsveç konsolosunun himayesinde İzmir'de ticaretle uğraşan yabancı uyruklu tüccarlarca Osmanlı hükümetinin ha-

beri olmadan kurulan ve kapatılması bir yıl alan İzmir Bankası'yla başlayan tarih, 1849'da Galata bankerlerinin kurduğu ilk yasal banka olan İstanbul Bankası, İngiliz-Fransız sermayesiyle 1856'da kurulan ve 1863 antlaşmasıyla merkez bankası niteliğini kazanan ve kâğıt para basma işlemlerini de yürüten Osmanlı Bankası, 1870'te Berlin'de kurulan ve Bağdat Demiryolu'nun yapımıyla Osmanlı Devleti'nde Alman nüfuzunun aracı olan Deutsche Bank gibi renkli örneklerle devam ediyor. Tarihi Mithat Paşa'nın menafi sandıklarıyla Bulgaristan'da başlayan Ziraat Bankası, bir devre adını veren İş Bankası (1924), Denizli İktisat Bankası (1927), Ermenek Ahali Bankası (1927), Bor Esnaf Bankası (1928), Van Milli İktisat Bankası (1929) gibi bölge bankalarından, Türkiye Emlak Kredi Bankası (1927), Sümerbank (1933), İller Bankası (1933), Etibank (1935), Halk Bankası (1938) gibi devletçiliğin kurumları ve Yapı ve Kredi Bankası (1944), Garanti Bankası (1946) ve Akbank (1948) gibi özel sektör bankaları halka halka birbirine ekleniyor.

1923'te on sekiz ulusal, on üç yabancı banka vardı ve mevduat toplayan yabancı bankalar arasında Sovyet Ticaret-i Hariciye Bankası'nın da bulunması o dönemin ilişkilerini yansıtmaktadır. Cumhuriyet'in 75. yılında Türkiye'de yetmiş iki banka faaliyet göstermekte, sayısı 40 milyona yaklaşan banka hesabı 150 bini aşan personelle idare edilmektedir.

Bankaların tarihi, devlet politikalarından iktisadi faaliyetlerin örgütlenişine, tasarruf eğilimlerinden kredi kullanma gücüne kadar birçok alanla iç içe geçen bir tarih oluşturur. 1930'lu yıllar "tasarrufu teşvik ikramiyesi" adı altında bankaların nakit ve eşya hediyeler dağıtarak reklam programları yürüttüğü yıllardır. Para, altın, apartman dairesi, otomobil vb. hediye eden bankalar, asgari tutar üstünde hesabı olana çekiliş numarası vermekteydiler, sonra hesabın büyüklüğü ölçüsünde kazanma şansı oranı belirlemeye başladılar. 1958 yılında kurulan Bankalar Birliği, piyango yarışına sınır getirme kararı alarak her yıl dağıtılacak miktarları saptamaya başladı. 1975 yılında ikramiye ve hediyeler kaldırıldı. Aynı dönemde bankaların dağıttığı kumbaralar, bugün enflasyon öncesi günlerin simgesi oldu.

Türkiye'de bankalar bilgisayar çağına geçişte büyük beceri gösterdiler. Bugün her türlü fatura ödemelerinden her türlü bankacılık işlemine

kadar müşterilerini bilgisayar ve kredi kartı kullanmaya çağırıyorlar. Bir yandan da birçok kurumun maaşları bankamatikle ödenmeye başladı. Reklamlardaki sanal hayatlar, kaydi parayla finanse ediliyor.

Yürüyen Merdiven

Önce yürüyen halı olarak düşünülen yürüyen merdiven, halının döner basamaklar haline getirilmesi ile 1892'de Amerikalı Jesse W. Reno ile George H. Wheeler'in ortak çabasıyla doğmuş, adını da 1899'da Charles D. Seeberger koymuştu. İlk yürüyen merdiven 1900 Paris Sergisi'nde teşhir edilmiştir.

Yürüyen merdiven Ankara'da ilk kez Ulus'taki Anafartalar Çarşısı'nda ve Gima'da kullanıldı. Havalimanları, tren istasyonlarında yolcu ve yük taşımakta kullanılan eğimi fazla olmayan yürüyen bantlar Türkiye'de fazla yaygınlaşmadı ama süpermarketlerin çoğalmasıyla yürüyen merdivenler günlük yaşama girdi.

Özel Güvenlik

12 Eylül'e az kala bankalara mavi berelilerin nöbetçi dikilmesiyle başlayan süreç, 1981'de Bazı Kurum ve Kuruluşların Korunması ve Güvenliklerinin Sağlanması Hakkında Kanun'un çıkarılmasıyla özel güvenlik görevlisi kavramını ülkemize sokmuştu. 2004 yılında yapılan düzenlemeyle özel güvenlik her yerde, alışveriş merkezi, okul, hastane, elçilik, park, site karşımıza çıkar oldu.

Türkiye genelinde 1.197 güvenlik şirketi, 691 güvenlik eğitimi veren kurum bulunuyor. Avrupa Özel Güvenlik Hizmetleri Federasyonu'na üye ülkeler arasında yer alan Türkiye'de, sertifika alan özel güvenlikçi sayısı 570 bini, kimlik alan özel güvenlikçi sayısı 360 bini geçmiş durumda. İlköğretim mezunları, talep etmeleri ve şartları uyduğu takdirde, doksan saatlik bir eğitime tabi tutularak, silahsız olarak görev yapabilme hakkı kazanırken, lise mezunları yüz yirmi saatlik eğitimin ardından silahlı olarak güvenlikçi olabiliyor.

Türkiye'de sendikalı işçi sayısının sadece 500 bin ila 800 bin arasında olduğunun tahmin edildiği düşünülürse, güvenliğin aynı rakamla baş edebilecek kadar özelleşmesi şaşırtıcı değil.

XVI
Devlet ve Millet

"Millet"in milliyetçiliğin sonucu olduğu, bu ideoloji ve hareketin de burjuvazi-devlet ilişkisiyle biçimlenerek, bugünün modern ulus-devlet biçiminin tek devlet biçimi olarak kendisini dayattığı son on yıldır yoğun biçimde tartışılıyor. O derecede ki, artık halk müziği yerine etnik müzik demek gerekiyor. Milletlerin adlarına baktığımızda ise iki genel kural ortaya çıkıyor. Kabile aşamasında iken herkes kendisine "insan" diyor ve komşularını insandan saymıyor. Bu durumun ironisi olarak da kabile üstü birim olduklarında başkalarının verdiği millet adlarıyla yani "öteki"nin aracılığıyla tanınıyorlar.

Kabile ve milletlerin dünyada tanındıkları adla kendilerine verdikleri ad arasındaki farklılığı gösteren küçük bir liste verilebilir: Ermeniler kendilerine Hay, Gürcüler kendilerine Kartvel, Lazlar kendilerine Çanuri, Zazalar Dimli, Çerkezler Adighe, Arnavutlar Şkiptar/Şkipni, Çeremişler Mari, Japonlar Nippon/Nihon, Finliler Suomi, Basklar Eusktarak/Euskaldunak, Buşmanlar San, Gilyaklar Nivh (adam), Berberiler Emazîg/Amazîg (serbest adam) derler. Eskimolar kendilerine İnuit, yani "insan" derken, dünyada Krilerin onlara verdikleri ad olan ve "çiğ balık yiyen" anlamına gelen Eskimo adıyla tanınırlar. Kriler ise kendilerine İyinivok/Nehiyavok, yani "ilk ırk" derler. Adları Boer dilinde "bıdır bıdır konuşan" anlamına gelen

Hotantolar kendilerine Khoi-khoin (en insan olanlar), Navaholar kendilerine Dine (halk), dünyaca tanındıkları adları Zunice "düşman" demek olan Apaçiler kendilerine "orman insanları" anlamında Şis-Inday derler. Siular kendilerine federasyon olarak yaşayan kabileler toplamı oldukları için "bağlaşık insanlar" anlamında Dakota derler, onlara Siu adını veren Çippevalardır, sözcüğün aslı Nadove-is-in yani "engerekler" demektir ve Fransızca telaffuzu Nadowessioux sözcüğünden Sui adı doğmuştur. Ad farklılığı yalnız kabilelere özgü değildir, Almanlar kendilerine Deutsch, Hollandalılar Dutch derler ve sözcük "insanlar, halk" demektir. Galler kendilerine Cymro, İngilizlerse onlara "garip, kaba" anlamında Welsh der. Osmanlıların Balkan halkı Ulahlara verdiği ad da aynı kökten gelir.

Görüldüğü gibi, yabancılara verilen adlar pek sevimli de değildir. Bunlardan bazıları, barbar gibi bütün yabancıları anlattığından terim olmuş, bazıları ise bir millete ad olarak kalmıştır. Örneğin barbar gibi dili anlaşılmaz, dil bilmez anlamında olan Acem (acemi sözcüğü de bu kökten gelir) eskiden İranlıların adıydı; Slavlar Germenler için aynı anlamda Nemçe sözcüğünü kullanırlardı ve Osmanlılarda Avusturyalı anlamını kazanmıştı. Slav da Latinlerin verdiği "köle" anlamında bir addır.

Milletleşme çağıyla adlar da sorun oldu ve bazıları adlarını değiştirdi. Etiyopya olan Habeşistan ve Sri Lanka olan Seylan örnek olarak verilebilir.

Kabilenin yaşadığı toprak, coğrafyayla insanların aynı adla anılacağı kadar önem kazanmış, kutsallık içermiş, özdeşleşmiştir. Türkçede "il" sözcüğü halk ve aynı halkın barış içinde yaşadığı yeri anlatır, bugün "il" vilayet, "el" iki anlamıyla da yaşamaktadır ve elçi sözcüğü de barış, "ilişki" kurma görevlisi anlamıyla buradan gelir. Artık birçok kara parçası, üstünde yaşayan egemen ulusların adıyla anılır olmuştur. Örneğin, tarihi Galya'nın adı, Frankların yerleşmesinden sonra Fransa'ya dönüşmüştür.

Anadolu, Roma sözcüğünün Arapça biçimi olan Rum sözcüğüyle anılmış, Mevlana zamanında Rumî Anadolulu demekken sonra Osmanlılara da ad olmuştur. Rumi sözcüğünün Osmanlılar için kullanılışı Hindistan'da 1700'lü yıllara kadar sürmüştür.

Voltaire, "Bizim Avrupa ulusları içinde, kendilerine aylık bağlayan ilk krala kira ile hizmet eden, kanlarını satan bütün o katillerin bir yur-

du var mıdır? Her akşam anasının yuva kurduğu kaya kovuğuna dönen yırtıcı kuşun onlardan daha çok yurdu vardır," derken, Diderot'nun *Ansiklopedi*'si, "Despotluğun zulmü altında yaşayanın vatanı yoktur," yargısıyla aristokrasiye karşı yükselen burjuvazinin taleplerini bütün halkın umudu olarak dile getirir. Ancak 19. yüzyıl ulusçuluk adına imparatorlukların, krallıkların, dukalıkların ve beyliklerin, aşiretlerin, kabilelerin; kapitalizmin dünyaya yayılışı karşısında altüst edildiği bir çağ olurken, modernist devletin doğrudan yönetiminin bireyin yaşamını her alanda denetlemek ve yönlendirmek isteğinin de meşrulaştığı dönem olacaktır. İki dünya savaşının ardından 20. yüzyılın sonunda uluslararası kamuoyunda artık insan hakları tartışılırken, 19. yüzyılın sonundan beri gündeme giren halkların kendi kaderini belirleme hakkının, ulus-devlet örgütlenme ve yönetim tarzı ve ulusçuluğu içermesiyle, insan haklarıyla çelişir bir anlam kazandığı düşünülmeye başlanmıştır. İlkçağın imparatorluk, şehir devletleri ve aşiretlerle dolu Avrupa coğrafyası, ortaçağda aristokrat hiyerarşi ve şehir devletleri arasında binlerce küçük parçaya bölünmüştür. 1500'lerde Avrupa'da iki yüz kadar "devlet" varken, bugün dünyada iki yüz kadar devlet bulunmaktadır ve bu sayı son kırk yılda çoğunluğu Avrupa'ya karşı verilen bağımsızlık ve kurtuluş mücadeleleri sonucunda artmıştır. Avrupa ulus-devlet modeli, kendi coğrafyasında emperyalizm ve sınıflar dengesi sayesinde hukuki kurumlar yaratırken, aynı tekniklerin kullanıldığı üçüncü dünyada ise halen durulmayan toplumsal örgütlenme kargaşasıyla fakirlik ve kültürel açmazlar doğurmuştur.

Uluslararası kamuoyu görüntüsüyle devletler hukuku adı verilen teamül ve ikili ve çoklu anlaşmalar arasında, devletlerin süreklilik öğeleriyle yönetici sınıfların iktidar simgeleri iç içe geçer, taklit edilir ve yeniden üretilir. Her devlet tarihin sürekli öznesi olma iddiasını pekiştirmek için bu simgelerin kökenlerini tarihin derinliklerine yerleştirirken, kültür tarihi bunları ayrıştırmakta, benzeştirmekte ve nesnelleştirmektedir.

Bayrak

Bayrak askeri ihtiyaçlardan doğmuştur. Kumandan, subay ve askerler için birliklerin sevkini ve savaş meydanındaki konumlarını

uzaktan takip etmenin ve çarpışma anında herkesin kendi tarafını ve durumunu anlamasının yolu tanıtıcı bayrakların kullanımıdır. Alay gibi çok sayıda insanın canı söz konusu olduğunda, alay sancağının kutsallaşması olağandır.

Orta Asya'daki eski boy örgütlenmesine ve siyasal oluşumlara bakıldığında bayrağın, tüyler, yele, kuyruk parçalarıyla, topluma yol gösteren rehber hayvanı simgelediği hatta onunla özdeşleştiği, bu rehberliğin mitolojik ve aynı zamanda ruhsal olduğu görülür. Bayrak sözcüğünü bayram sözcüğüyle aynı kökten görüp kutsallıkla ilintilendirenler olduğu gibi, sözcüğün kökeninin Orta Türkçede kullanılan "batrak" biçiminin de ortaya koyduğu gibi batırmak olduğu da söylenmektedir. Sancak sözcüğü de "sançmak", yani saplamak, batırmak kökünden gelir. Bayrak açmak, eli bayraklı gibi deyimler kişisel tavır anlattıkları gibi, denizcilikte bayrak halen işaret dili olarak işlev görmektedir.

Padişah, sadrazam, kapıkulu ocakları, yeniçeri ortaları, sipahiler ayrı renk ve biçimlerde bayraklar kullanmışlardır. Osmanlı geleneğine göre Selçuk sultanının Osman Bey'e verdiği bayrak beyazdır. Yavuz Sultan Selim Çaldıran'a biri beyaz biri kırmızı iki bayrakla gitmiştir. Saltanat bayrakları önce dört iken sonra sayıları, biri beyaz, ikisi kırmızı, biri yeşil, ikisi kırmızı-yeşil ve biri sarı-kırmızı olmak üzere yedi'ye çıkmıştır. Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra bayrakları da yasaklanmış ve bayrak sözcüğü de yasaklanarak sancak denmeye başlanmıştır. Yeniçeri bayraklarında kırmızı üstünde beyaz pençe, beyaz zülfikâr gibi çeşitli nişanlar bulunurken yeni kurulan ordu için Hz. Muhammed'in bayrağı Ukap'tan esinlenilerek siyah bayrak da kullanılmıştır. Ay ile yıldız Nizam-ı Cedid ordusunun bayrağında buluşmuştur. Abdülmecid zamanında imparatorluk bayraklarının hepsinde kırmızı üstüne beyaz renkte çeşitli alametler bulunurken yalnız Trablusgarp bayrağı yeşil üstüne üç hilaldir. Ay ve sekiz köşeli yıldızın standartlaşması da Abdülmecid döneminde 1837'den itibaren olmuştur. 1842'den sonra yıldızın sekiz köşesi beşe indirilmiştir. 22 Ekim 1925'te çıkarılan sancak talimatnamesi ile daha çok gemilerin sancak düzeni kanunlaştırılmış, bayrak kanunu 29 Mayıs 1936'da çıkarılmıştır.

Bayrakların bütün halkın, ulusun, ulus-devletin simgesi olması zaman içinde oluşmuş, özgün tarihine göre daha geleneksel veya iradi gelişim izlemiştir. Örneğin, siyasal birliğini görece daha geç kurmuş

olan Almanya'da bayrağın biçimlenişi Napoléon sonrası dönemde öğrenci hareketi içinde başlamış, 1848 ulusal hareketi sırasında tamamlanmıştır. Prusya'nın siyah-beyaz renklerine ulusçu ve liberal siyah-kırmızı-altın renklerini 1866'da ekleyen Bismarck'dır. Weimar Cumhuriyeti sırasında cumhuriyete muhalif sağın emperyal bayrakla Nasyonal Sosyalist Parti bayrağı arasında bölündüğü dönemde cumhuriyetin bayrağına Sosyal Demokrat Parti milisi sahip çıkmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanlığı forsunda bulunan 16 Türk devleti ve bunların bayrakları bilim adamlarınca her yönüyle tartışılmıştır, ama forsun bilimsel bir yanının bulunup bulunmayacağını onlara soran yoktur.

Şehit

Hıristiyan dininde "martyr" (İngilizce, Fransızca), "martiros" (Yunanca), "Märtyrer" (Almanca) tanık, kanıyla inancına tanıklık eden; insanlara yeni doğruları haber verip, İsa'ya tanıklık edip İsa'ya inandıklarını söyledikleri için acı çekip canını verenlere verilen addır. Bu insanlar halk ve Kilise tarafından bu unvanla onurlandırılmış, çoğu ermiş ve aziz sayılmış, adlarına kurulan küçük kiliselere de "martyrion" denmiştir. Hıristiyan şehidi olarak görülen bu kişilerin bir yandan listeleri tutulurken, bir yandan da ortaçağ kiliseleri kutsal emanet denilen hatıra kalıntı, kemik, eşya vb. parçalarıyla dolmuştur. Bir dönem en ünlülerin, bizim ermişler gibi birkaç yerde mezarı ortaya çıktığı gibi, buralarda saklanan kemik parçaları nedeniyle üç kollu, dört elli şehitler oluşmuştur.

Voltaire (ilk baskısı 1764'te yapılan ve sonradan genişletilen) *Felsefe Sözlüğü*'nde şehit inancına karşı çıkar:

> "Kendi dinlerinin tek doğru din olduğuna inanan ortodoks Hıristiyanlar, başka hiçbir dini hoş görmüyorlardı. Onun için kendilerini de hoş gören olmadı."

Şehitlerin birkaç gerçek din kurbanından ibaret olduğunu söyleyerek gerisini, "hiç yoktan bu büyük adı almış bir alay ne idüğü belirsiz," diye niteler:

"İnsanı kahkaha ile güldürecek din uğruna ölüm öyküleriyle bizi alaya alıyorlar. Titus'ları, Traianus'ları, Marcus Aurelius'ları, bu erdem örneklerini, bize kıyıcı canavarlar gibi betimliyorlar. Loc-Dieu rahibi Fleury, kilise tarihini, sağduyusu olan bir kocakarının küçük çocuklara bile anlatamayacağı masallarla kirletmiştir. (...) Bir vücudun aynı zamanda bin bir yerde bulunabileceğini, papanın bağışlama pusulaları satabileceğini tanıtlamak için imparatorların en iyisine akıl almayacak kıyıcılıklar yüklemek, sizin gibi Avrupa'yı kana boyamış, can çekişen insanlarla doldurmuş barbarlara pek yakışır!" (1771)

Hıristiyan din şehitleri kurumuna karşı kendi yorumuyla tarihsel gerçekliği savunmaya çalışan Voltaire, Kilise'nin anakronizmini, Hıristiyanlık tarihine ait davranış biçimlerinin pagan Roma imparatorlarına yakıştırılamayacağını belirtmektedir.

Müslümanlıkta da şehit kavramı köken olarak tanık/şahit sözcüğüne çıkmaktadır, Allah yolunda can verenin cennete gireceğine tanıklık edilmiştir denilir; fakat burada şehitlik mertebesinin farklı dereceleri vardır. Savaşta ölen kişi, semavi ve dünyevi açıdan hükmi şehittir ve yıkanmadan, kefenlenmeden gömülür. Savaşta ölen fakat münafık olan ise şehit olmakla birlikte yalnızca dünya hükümleri açısından şehit sayılır. Üçüncü sınıf ise savaşta yaralanıp sonradan ölenlerdir, dünya hükümleri açısından da şehit değillerdir ve yıkanıp kefenlenmeleri gerekir. Üçüncü gruba suda boğulanlar, ateşte yananlar, bina altında kalanlar, veba, ishal, sıtma, zatülcenp ve akrep sokmasından ölenlerle ilim yolundaki kişiler, dürüst tacirden ailesinin nafakasını kazanma yolunda ölenler de dahil sayılmıştır.

İstiklal Marşı'nın "Şüheda fışkıracak toprağı sıksam şüheda" mısrasında dile getirildiği gibi, Anadolu'da her yerin şehitle dolu olduğu görüşünün önemli yönü, şehit ruhlarının savaşlarda orduya yardım ettiği inancıdır. Son olarak Kıbrıs Savaşı'nda, yeşil sarıklı, beyazlar içinde şehitler ordusunun Rumlarla savaşmaya geldiğine tanık olan birçok Anadolu çocuğu vardır. Bu inanç, Orta Asya Türklerinin uran ve ata tapımı ile birlikte değerlendirildiğinde kapsamı daha da genişlemektedir.

Uran, bir kabilenin parolasıdır. Çatışmalara uran bağırılarak girilir ve savaş tekniği olarak bayrak görevi görürken, her durumda kandaş yasa gereği yardımlaşma çağrısıdır. Kırgızların *Manas Destanı*'nda sayısız örneği görüldüğü gibi, Osmanlıların "kuruluş efsaneleri"nde yer alan, Söğüt'e gelmeden önceki dönemde Ankara çevresin-

de rastladıkları, çarpışan iki taraftan birine yardım edişlerinin anlatıldığı olay da uran kurumunun çağrışımlarını içerir. Uranlar, kabilenin koruyucu töz ve atalarının adlarıdır. Yani çağrılan, yalnızca kandaş kabile değil, koruyucu töz ve ata ruhlarıdır denebilir.

Semavi dinler öncesi inançlarda ölü ruhlarının canlılarla ilişki içinde olduğuna inanıldığını, bazı halkların ölülerini savaşan ordular olarak gördüklerini de biliyoruz. Kuzey İskoçyalı Keltlerin ölüler ordusu için özel sözcükleri vardır: "sluagh", birçok ruh demektir. Ölü ruhları gökte sürü gibi dolaşır, zehirli oklarıyla kedi, köpek, sığır öldürür, savaşırlar. "Gairm" haykırış, çığlık anlamına gelir, "sluagh-ghairm" ölülerin savaş çığlığıdır. Slogan sözcüğünün kökeni de budur.

Çağdaş siyasal yaşamda kitleselleşmenin önemli aracı olan slogan gibi, şehitlik kurumu da din-inanç konusuyken milli ve siyasi alana girmiş, devletler ve sonra siyasal hareketler, Hıristiyan dünyasında "martyr", Müslüman dünyasında şehit sözcüğünü kendi amaçları uğruna ölen taraftarları için kullanmışlardır. Avrupa'da iki dünya savaşı sırasında kendi milletlerinin insanlık, Hıristiyanlık, uygarlık için savaştığını yazan "aydın"lar gibi, özellikle İran-Irak savaşı ve Afganistan iç savaşındaki şehitlik iddiaları da ataların veya yaşayanların ruhunu incitmiştir.

Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı sona erince ortaya çıkan "şehitlik" sorununu çözmek için 30 Ekim 1924'te Şehitlikleri İmar Komisyonu kurulmuş ancak bu kuruluşun yetersiz kalacağı anlaşılınca 9 Temmuz 1926'da Şehitlikler İmar Cemiyeti oluşturulmuştur. Yurtiçi ve dışındaki şehitliklerin bir bölümü şunlardır: Afyon, Çanakkale, İnönü, Dumlupınar, Kars, Sinop, Şuhut, Borçka, Gaziantep, Gediz; yurtdışında Almanya, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Filistin, Hicaz, Irak, İran, Japonya, Kıbrıs, Lübnan, Malta, Mısır, Polonya, Romanya, Rusya, Suriye, Yugoslavya, Yunanistan.

Anıt, Heykel

Osmanlılar, İstanbul'da bulunan Dikilitaş, Yılanlı Sütun örneklerinin gösterdiği gibi eski anıtlara karşı biraz saygılı, biraz aldırmaz davranmışlardır. İstanbul'daki Iustinianos heykeli çevresinde simgeleşen siyasal umut ve kader dünyasını Stefanos Yerasimos incelemiştir.

1456 yılında bu heykelin parçalarından top dökülmüş, sütun ve Iustinianos heykeli ile atının parçaları 1549 yılına kadar saray çevresinde kalmıştır. Bugün dev sütun başlıkları Topkapı Sarayı mutfak bölümünün önünde durmaktadır.

1526'da Macaristan seferinden başarıyla dönen Sadrazam İbrahim Paşa savaş ganimeti olarak üç tunç heykeli Sultanahmet Meydanı'na dikince, Figani, aslı Farsça olup sonradan Türkçesi oluşturulan "Dünya kilisesine iki İbrahim geldi/ Biri putları kırdı, öteki put dikti" şiiriyle hem bu harekete karşı belirli çevrelerin tepkisini dile getirmiş hem de Paşa'nın dönmeliğine işaret etmiş, fakat bedelini hayatıyla ödemiştir.

Tanzimat'ın ilanı nedeniyle, seng-i adalet adıyla kaide üstüne sütunlar ve üstünde Abdülmecid tuğrası olan anıtlar yapılması düşünülmüş, 1840'ta *Takvim-i Vekayi*'de bile tasarı yayımlanmış ama yapılamamış. Bunun yerine bir Tanzimat Anıtı 1855 Paris Sergisi'nde sergilenmiştir.

Devlet meydanlara henüz anıt heykeller yaptıramasa da artık zengin konaklarının (Cumhuriyet döneminde Kadıköy meydanında sergilenmeye başlanan boğa heykeli gibi) ve 1882'de açılan Mekteb-i Sanayi-i Nefise'nin bahçelerine heykeller dikilmektedir.

Rusların 1876-77 Savaşı'ndan sonra Ayastefanos'ta (Yeşilköy) yaptıkları zafer abidesi herhalde bu felaketi hatırlamanın en ezici yoluydu. 1914'te Birinci Dünya Savaşı arifesinde bu anıt İttihatçı eylemi ile bombalanıp yıkılacak ve yıkılış (yanış olarak) ilk Türk filmi olarak bilinen filme alınacaktır. Rusların aynı savaşta aldıkları Kars'a diktikleri, Ahmet Refik'in *Kafkas Yollarında* kitabında tasvir ettiği heykel ise Kars geri alındığında yıkılacaktır.

Herhalde Avrupa görgüsü kadar Rus anıtları da devlet ricalinde anıt ve heykel dikme arzusu uyandırmış, yararı konusunda ikna etmiştir. Fakat 1910'da Basra'da yapılması düşünülen Mithat Paşa anıtını da gerçekleştirmek mümkün olmamıştır.

İstanbul'da Batılı anlamda ilk anıt 31 Mart Olayı nedeniyle dikilen Abide-i Hürriyet'tir, bulunduğu yere Hürriyet-i Ebediyye Tepesi adı verilen anıt 23 Temmuz (31 Mart) 1911 günü, Meşrutiyet'in ilanının yıldönümünde törenle açılmıştır. Buraya 31 Mart şehitleri gömüldüğü gibi, Mahmut Şevket Paşa 1913'te, Talat Paşa'nın naaşı Al-

manya'dan getirilerek 1943'te, Mithat Şükrü Bleda 1956'da, Mithat Paşa'nın naaşı Taif'ten getirilerek 1951'de buraya defnedilmişlerdir. Tacikistan'da öldürülen Enver Paşa'nın cenazesi de 1996'da getirilerek buraya defnedilmiştir. Cumhuriyet'in en büyük anıt(mezar)ı Anıtkabir'de kimlerin gömüleceği, 27 Mayıs ve DP şehitlerinin mezarlarının taşınması, devlet mezarlığı tartışmaları ve nihayet Nâzım Hikmet'in mezarının getirilmesi için yapılan kampanyalar ve kültür bakanlığının da konuya taraf olması, bu toplumda en önemli "anıt"ın "mezar" olduğunu düşündürüyor.

İkinci anıt, 1914'te İstanbul-Kahire uçuşunu gerçekleştirmeye çalışırken ölen ilk havacılar Fethi, Sadık ve Nuri beyler adına yapılan Tayyare Şehitleri anıtıdır. Temeli 2 Nisan 1914'te atılıp 1916 yılında tamamlanmıştır. Bu sırada yoğunlaşan heykel tartışmaları sırasında İbrahim Paşa'nın konağının önüne Apollon heykeli diktiği hatırlatılmakta, basında heykeli savunan yazılar çıkmaktadır. Ömer Seyfettin de belediyenin sonunda eşek heykeli yaptırmak için yarışma açtığını anlattığı hikâyesiyle tartışmaya katılır.

Açık alana konulan ilk büst yine de İstanbul'da değil, Sivas'ın Hafik ilçesindedir. 1915-16'da sütun üstüne konulan estetik Osman Bey büstü, nedendir bilinmez, 1936'da kaymakam tarafından kaldırılmıştır.

Atatürk 1923'te Bursa'da, ilerlemek isteyen bir millet "behemehal heykel de yapacaktır," diyerek Cumhuriyet'in heykele karşı tutumunu anlatır. Kısa süre içinde Atatürk heykelleri yapılıp meydanlara yerleştirilmeye başlanır. Anıt heykellerin sanatçıları uzun zaman Avrupalılardır; Avusturyalı Heinrich Krippel, İtalyan Pietro Canonica, Avusturyalı Anton Hanak Cumhuriyet'in heykel ihtiyacını karşılarlar.

Krippel'in Sarayburnu'nda 3 Ekim 1926'da açılan heykeli, ilk Atatürk heykelidir. Krippel ayrıca şu heykelleri yapar: 1926 Konya Atatürk Figürini, 1927 Ankara Ulus Atatürk Heykeli, 1931 Samsun Atatürk Heykeli, 1935 Afyon Zafer Anıtı.

Canonica'nın yaptığı heykeller: 1927 Ankara Etnografya Müzesi Atatürk Heykeli, Ankara Zafer Meydanı Atatürk Heykeli, 1928 Taksim Cumhuriyet Abidesi, 1932 İzmir Atatürk Heykeli. Canonica'nın yaptığı Atatürk büstü çoğaltılarak 1928-30 yılları arasında dört bucağa dağıtılmıştır.

Anton Hanak, Josef Thorak'la birlikte, Ankara Kızılay Meydanı'nda 1935'te açılan Güven Anıtı'nın heykeltıraşıdır.

Nazi Almanya'sından gelen ve birçok öğrenci yetiştiren Rudolf Belling Ankara Ziraat Fakültesi'nde İnönü heykelini yapmış, 1940'ta Taksim Gezisi için yaptığı İnönü heykeli ise yarattığı tartışmalar sonucu, 1982 yılına kadar montajı yapılamadan kalmıştır.

Anıtsal yapı ve heykellerin iktidar simgeleri olarak işlevi, Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra Stalin ve Lenin heykellerine karşı gösterilen tavırdan da bellidir. İdeolojik yönelimlerin şehircilik ve heykellere yansıması sanat ve siyaset biliminin konusudur. Heykellerle iktidarın ve toplumun çeşitli kesimlerinin kurduğu ilişki, kültürel gösterge olarak kullanılabilir. Fransa'da ulusal birliğin simgelerinin kaynaklandığı Fransız Devrimi'nin kahramanı Marianne'ın heykelleri "heykel tutkusu" döneminde Paris'ten bütün ülkeye yayılırken, daha radikal şehir meydanlarında en azından bir göğsü açıkken, tutucu şehirlerde "namus dairesinde" giyimlidir. Cumhuriyet'in 50. yılı için yaptırılan ve İstanbul'un çeşitli yerlerine konulan değişik anlayışta yirmi anıt ve heykelden biri olan "Güzel İstanbul" da İçişleri Bakanı'nın "Türk anası hayasızca teşhir edilemez," tepkisini göstermesiyle sorun olmuştu. CHP-MSP koalisyon hükümetinin bakanının müstehcen avına çıktığı bu dönemde Güzel İstanbul heykeli Karaköy'den Yıldız Parkı'na taşınıp gözlerden saklandı. İlhan Selçuk'a göre, o dönemde her yiğidin yoğurt yiyişi heykele şöyle yansımıştı:

"Ürkek - Ya bu olay yüzünden koalisyonun iki ortağı arasında anlaşmazlık çıkarsa?

Kuşkulu - CIA'nın marifetidir, devrimcilerle hükümetin arasını açmak istiyor.

Soğukkanlı - Demokrasi var canım, pireyi deve yapmayın.

Seksomanyak - Karıdaki ampüller yüz mumluktu ha!...

Marksist - Bunlar üstyapıdaki yüzeysel görüntüler...

Öfkeli - Anadolu'da Atatürk heykeline saldıranlar, Karaköy'de Güzel İstanbul'a tecavüz ettiler.

Dargelirli - Öyle bir heykel mi vardı Karaköy'de? Vallahi dikkat etmemişim...

Avangard sanatçı - Zaten bir sanatsal değeri yoktu; iyi ki kaldırdılar.

Bıkkın - Böyle gelmiş böyle gider.

Bireyci - Nedir bu yahu! Bira yasağından sonra sıra çıplak kadına mı geldi? (...)

Uygar - Çıplaklıkla müstehcen arasındaki mesafeyi kavramayanların sanata karşı terbiyesizlik etmeleri doğaldır. (...)

CHP'li bir bakan - Canım mesele çıkarmayın şimdi. (...)

Alafranga - Yarabbi bu ne terslik? Batı'da streaking modası başladı, biz heykele tahammül edemiyoruz; Avrupa'ya rezil olduk. (...)

Hicivci - Zengin konakların bahçelerine beygir heykeli dikilen kentin meydanına kadın değil, öküz heykeli yaraşır. (...)

Bir MSP'li - Şeriatın dediği olur. (...)"

1960'ta 27 Mayıs'tan sonra *Milliyet* gazetesi heykel bulunmayan illere heykel diktirme kampanyası açmış, 12 Eylül 1980'den sonra Atatürk büstü kampanyası açılmıştı. On yıl sonra Ankara'da Hitit Anıtı Belediye tarafından kaldırılmasın diye Anıtlar Kurulu tarafından tescil ettirildi; sanata tükürme davaları açıldı. Heykeltıraş İlhan Koman'ın anıları, heykel sanatı karşısında sanatçı ile devletin beklentilerini netleştirir. Paris'te öğrenimde iken kendisini ziyarete gelen hocası, yaptığı çalışmaları görünce, ağırbaşlı sanat yapmak dururken bu fantezilere, bu oyunlara girmenin anlamı yok, devletin masrafları boşa gidiyor, diye kendisini azarlamıştır.

Son yıllarda, yaşayan Türk büyüklerinin de heykelleri yapılarak, ölümden sonra kıymetlenme geleneğine son verilmeye başlanmıştır. Bu örnekler arasında, kendi kurumlarına kendileri zamanında heykelleri dikilen İhsan Doğramacı ve Cüneyt Gökçer sayılabilir.

İstiklal Marşı, Marşlar

Göben zırhlısı "Yavuz" adı verilerek Osmanlı Devleti'nce satın alındığında yapılan devir teslim töreninde, seçilen yirmi denizciden biri olarak bu törende bulunan ve soyadını gemiden alan Maçkalı Ali Osman Yavuz'un anlattığına göre, Almanlar milli marşlarını söyledikten sonra sıra Osmanlılara geldiğinde, milli marş sıkıntısı yaşanmış ve bir subayın herkesin bildiğini tahmin ettiği "Ay dede ay dede/ Çerağın nerede" şarkısını söyletmesiyle kriz atlatılmıştır. Etem Üngör de 1895 yılında Kaiser Wilhelm Kanalı'nın açılış töreninde milli marş yerine "Ay Dede" şarkısının söylendiğini yazar (ama "durağın nerde?" diyerek; *Türk Marşları*, 1966). Etem Üngör verdiği diğer üç

Mehter takımı, Landesbibliothek und Murhardsche Bibliothek, *Kassel, 1580 (M. And,* Istanbul 16th Century*).*

örnekte "Entarisi Ala Benziyor" ve "Hamsi Koydum Tavaya" söylendiğini, Brest-Litovsk Konferansı'nda da yalnızca tekbir getirilebildiğini anlatır.

Osmanlı döneminde milli marş yerine padişah marşları vardı. Mehter takımı Yeniçeri Ocağı'yla birlikte kapatıldıktan sonra Muzika-i Hümayun kurularak müzikte Batılılaşma süreci başlatıldı. Bando bölümünün başında yirmi sekiz yıl çalışan İtalyan Giuseppe Donizetti 1829 yılında ilk padişah marşı "Mahmudiye"yi besteledi. Yine Donizetti Paşa'nın bestelediği "Mecidiye Marşı"ndan sonra, Guatelli "Aziziye", Necip Paşa 1876'da "Hamidiye" marşlarını bestelediler. Sözleri olan ilk marş buydu. V. Mehmed Reşad'ın "Reşadiye Marşı"nı Selvelli bestelemiş, son padişah Vahdettin ise "Mahmudiye Marşı"nı benimsemişti.

Batı dillerinde marş karşılığı olarak kullanılan sözcük olan "antheme", geç Latinceden alınmadır. Kökü Yunanca "antiphona" yani "anti+phone" (ses) sözcüklerinin birleşiminden oluşur, mukabelede bulunmak, uyum, ahenk anlamlarında İngilizcede 1000 yıllarından itibaren kullanılır. 1500'lerin sonlarında övgü niteliğinde ilahi

anlamındadır. İngiltere'nin ulusal marşı olan "God Save The Queen"in tarihi 1740'a uzanır. 1688 Devrimi'nin ardından sürgüne gönderilen Kral II. James ve Stuart hanedanının taraftarlarına karşı II. George'a bağlılığın göstergesi olarak ortaya çıkmış ve söylenmiştir.

Fransız ulusal marşı "Marseillaise" de Fransız Devrimi'nin ürünüdür. 1792'de istihkâm birliği komutanı olan amatör müzikçi Claude-Joseph Rouger de Lisle tarafından bir gecede bestelendi. Adı "Ren Ordusu'nun Savaş Şarkısı" iken Marsilya'dan gelen gönüllü birliklerden gördüğü ilgiyle Marsilyalı anlamındaki şimdiki adını aldı. 1795'te ulusal marş olarak kabul edildi, Napoléon ve XVIII. Louis zamanında (1815) yasaklandı, 1830 Devrimi'nde tekrar kabul edilip III. Napoléon'ca yine yasaklandı ve bu yasak 1879 yılına kadar sürdü. Yedinci kıtası sonradan eklenmiştir.

Bugüne doğru geldikçe "ulus olma" isteğiyle bir marşa sahip olmanın zorunluluk olarak görülmesi çakışmakta, ulusçuluk akımı yayılıp toplumsal tabanı genişledikçe ihtiyaç olarak hissedilmektedir. Büyük Britanya'ya bağlı Gallerin marş sahibi olmakta gösterdiği toplumsal irade ilgi çekici bir örnektir. Şair ve gazeteci Thomas Jones 1848'de ulusal marş konusunu gündeme getirmiş, 1856'da baba oğul Evan ve James James "Hen Wlad Fy Nhadau" (Atalarımın Ülkesi) adlı marşı yazmış ve bu marş 1858'de popüler olmuş, 1860'ta kabul edilmiştir.

Almanya'da da resmi ulusal marş yoktur ve üç marş da, "Heil Dir Im Siegerkranz", "Wacht am Rhein" ve "Deutschland Über Alles" 1914'e kadar eşit tutulmuştur. Birincisi Prusya imparatoruna doğrudan gönderme yaptığından ulusal coşkuyu kabartmakta yeterli görülmezken, Fransa düşmanlığı taşıyan ve daha popüler olan ikincisi ile yayılmacı siyasete daha uygun olan üçüncüsü arasında fark gözetilmemiştir.

Avusturya'da 1797'de Haydn'ın bir bestesi ulusal marş olarak kabul edilmişti. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1920'de başka, 1933'teki rejim değişikliğinde başka, 1946'da İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başka marş benimsendi. Hollanda ulusal marşının sözleri 1590'lara aittir ve anonim olan müziğinin ilk basılmış biçiminin tarihi 1626'ya gider. Japonya ulusal marşı 9. yüzyıla ait sözlerle 1880'de kabul edilmiştir.

Kurtuluş Savaşı'nın Londra Konferansı'nın gündemde olduğu, İkinci İnönü, Aslıhanlar, Dumlupınar savaşlarının henüz yaşanmadığı günlerinde Birinci Büyük Millet Meclisi "İstiklal Marşı"nı seçmiştir. Marşı Meclis'in veya uzmanlardan oluşacak komisyonun seçmesi, marşın komisyonda düzeltilmesi ve besteye gelip gelmemesi açısından komisyona bestecilerin de alınması, marşın ısmarlama veya halkın tercümanı olması genel kurulda tartışılmış, marşı beğenmeyenlerin el kaldırmayı reddettiği iki oylamadan sonra, Mehmet Akif'in şiiri 12 Mart 1921'de kabul edilmiştir.

Yirmi dört bestecinin katıldığı beste yarışması savaş nedeniyle sonuçlanamamıştı. "İstiklal Marşı" çeşitli yerlerde farklı bestelerle söylenmekteydi. Edirne'de Ahmet Yekta Madran, İzmir'de İsmail Zühtü, İstanbul tarafında Zati Arcan, Kadıköy tarafında ise Ali Rifat Çağatay'ın besteleri geçerliydi. 1924'te Ali Rifat Çağatay'ın bestesi resmi marş kabul edildikten sonra 1930'dan itibaren Zeki Üngör'ün bestesi milli marş olarak kabul edilerek çalınmaya başlandı. Besteci Zeki Üngör anılarında özgün bestesinin çalındığı kadar ağır tempolu olmadığını savunur: "Sahibinin Sesi stüdyosunda orkestra ile plağa çaldığımız zaman teknisyenler, bunun çok süratli bir marş olduğunu, dolayısıyla plağın ancak yarısını doldurduğunu söylediler. Bu sebeple plağın aynı yüzüne bir marş daha çalmamızı rica ettiler. Ben böyle bir teklifi kabul edemezdim. O anda aklıma bir şey geldi: "Marşı biraz ağır çalalım, böylece plak dolar. Sonra çalınırken gramofon biraz hızlıya ayarlanır, olur biter," dedim. Bu fikir pek münasip görüldü ve dediğim gibi yapıldı. Fakat bilahare böyle bir fikir vermekle hata ettiğimi anladım. Çünkü marş çalınırken gramofonun hızlıya ayarlanması icap ettiğini kim bilebilirdi?"

Cumhuriyet dönemi milli marş yanında askeri marşların, askeri birlik ve okullar başta olmak üzere okul ve kurum marşlarının bestelenip törenlerde seslendirildiği dönem oldu. Birçoğu bayramlarda çalınıp ezberimizde kalmış marşlardan şu örnekler verilebilir:

"Çocuk Marşı" (Türk Çocukları Türk Çocukları, beste: Zeki Üngör, güfte: Aka Gündüz)

"Ankara Marşı" (Ankara Ankara Güzel Ankara, beste: Halil Bedi Yönetken, güfte: Aka Gündüz)

"Bayrağım Marşı" (Atalarım Gökten Yere İndirmişler Ayyıldızı, beste: Halil Bedi Yönetken)

"Orda Bir Köy Var Uzakta" (beste: Halil Bedi Yönetken)

Bir de bestelendiği günün havasına biraz fazla tabi marşlar var:

"Toprak Marşı" (Hep topraktan geliyor ekmeğimiz aşımız, beste: Adnan Saygun)

"Ziraat Marşı" (Sürer eker biçeriz güvenip ötesine, beste: Adnan Saygun)

"Kardeşlik Marşı" (Ne paşayız biz, ne beyiz, beste: Kazım Us)

"Bahar Marşı" (Bahar senin nefesin bayırları yeşertti, beste: Mehmet Zati Arca)

"Sanat Marşı" (Türkün kolunda vardır sanatkârlık kudreti, beste: Bedri Akalın)

"İsmet Paşa Marşı" (Mazlum akşamlarda ümmet ağlaşırken, beste: Kazım Us)

"Köy Enstitüleri Marşı" (Durmayalım Arkadaşlar, beste: Nihat Sözen)

"27 Mayıs Kurtuluş Marşı" (Kurtulduk, kurtulduk gözümüz aydın, beste: Etem Üngör)

Tarihe mal olmuş, Osmanlının saltanatlı günlerinden bugüne gelen marş yok mudur? Bilinen en eski marş, 1737-38'de İstanbul'a gelen M. de Blainville tarafından notaya alınarak 1767'de Paris'te yayımlandığı için bugüne kalmış olan "Yeniçeri Marşı"dır. Mehter, Yeniçeri Ocağı'yla birlikte kaldırıldığı gibi repertuvarı da unutulmuştur. Bugün çalınan mehter marşları İkinci Meşrutiyet döneminde bestelenmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Askeri Müze Müdürü Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919) mehter takımı kurmuştu. Güftesi kendisine ait "Mehterhane-i Hakanî Marşı" (Gafil ne bilir neşve-i pür şevk-i vegayı) İsmail Hakkı Bey tarafından o zaman bestelendi. İsmail Hakkı Bey'in "Ordu Marşı"nın (Ordumuz Etti Yemin) nakaratı da "Sancağımız şanımız / Şanlı Türk unvanımız" değil "Osmanlı unvanımız" biçimindeydi.

Bugün Osmanlı dönemi savaşlarını anlatan, mehter marşı olarak çalınan, türkü biçiminde söylenen marşlardan bazıları:

"Tekbir ve Cenk Marşı" (Ey Şanlı Ordu Ey Şanlı Asker), beste: İsmail Hakkı Bey (1860-1929)

"Ceddin Deden, Neslin Baban", beste: Ali Rıza Bey

"Plevne Marşı" (Tuna Nehri Akmam Diyor), beste: Mehmet Ali Bey (yaklaşık 1825-1895)

"Alay Marşı", (Annem Beni Yetiştirdi Bu Vatana Yolladı), beste: Müezzinbaşı Miralay Rifat Bey (1820-1888)

"Sivastopol Marşı" (Sivastopol Önünde Yatar Gemiler), beste: Müezzinbaşı Miralay Rifat Bey

"Kalkın Ey Ehl-i Vatan", beste: Müezzinbaşı Miralay Rifat Bey

"Gelibolu Marşı" (Yaslı Gittim Şen Geldim), beste: Leyla Saz (1850-1936) güfte: Samih Rifat

"Çanakkale Marşı" (Çanakkale İçinde Aynalı Çarşı), Destancı Mustafa

"Kafkasya Dağlarında Çiçekler Açar", İzzettin Hümayi Elçioğlu, 1914, Kurtuluş Savaşı'nda "İzmir Dağları" olarak değiştirildi.

Cumhuriyet'in 10., 50. ve 75. yılları için marş girişimleri olmuşsa da, milli marş niteliği kazanan iki marş ön plana çıkmıştır. Bunlardan "Gençlik Marşı" (Dağ Başını Duman Almış) İsveçli Felix Korling'in "Tre Trallade Jantor" (Şakıyan Üç Genç Kız) bestesinden uyarlanmıştır; güftesi Ali Ulvi Elöve tarafından yazılmış ve ilk kez 1916'da Kadıköy İttihat Spor Çayırı'nda Selim Sırrı Tarcan tarafından söyletilmiştir. "10. Yıl Marşı"nın (Çıktık Açık Alınla) sözlerini Behçet Kemal Çağlar'la Faruk Nafiz Çamlıbel yazmışlar, Cemal Reşit Rey bestelemiştir. 1997'den beri "10. Yıl Marşı" siyasal gündeme girmiş, ilk kez 30 Ağustos 1997'de televizyonda klibinin gösterilmesinden sonra 75. yılın da marşı olmuş, meydanlarda her türlü makamla söylenmiştir. 1940'lı yıllarda ilkokul çocuklarının uydurduğu, "Hamama da gittik nalınla/ Annem bizi yıkadı/ Mis kokulu sabunla" güftesi ile bugün söylense, çocuklara aynı hoşgörünün gösterileceği ise kuşkuludur.

Bando

"10. Yıl Marşı" bütün köylere notalarıyla gönderilerek marşın bütün köylülerce notasıyla söylenmesi istenmiş. Bedri Rahmi Eyü-

boğlu'ndan aktaralım ("Vur Onu Kemenceye", *Cumhuriyet*, 2 Şubat 1975):

> "Yani köy öğretmenleri köylüyü bir meydanda toplayacak, keman, piyano, flüt, mandolin yardımıyla 'Onuncu Yıl Marşı' notada olduğu gibi köylüye belletilecek. Notadan vaz geçtik, o yıllarda Maçka köylerinde okuma yazma bilenler parmakla gösterilirdi. (...) Köyün ileri gelenleri notaları evirmişler, çevirmişler, bakmışlar olacak gibi değil, 'çıktık açık alınla' Cumhuriyet bayramında söylenmezse, büyükler köye kem gözle bakacaklar, köyün ağası emektar kemençeciyi çağırmış:
>
> Ula Hasan! demiş, Vur oni kemençeye.
>
> Hasan vurmuş 'Onuncu yıl Marşı'nı kemençeye: 'Çiktuk açik alinla on yilda on savaşdan oy! On yilda on beş milyon genç yarattuk her yaşdan.' Tam horon havasına uydurmuşlar marşı!"

Marş çalabilmek için bandoya ihtiyaç var. Mehterin kaldırılmasından sonra bugünkü Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'nın temeli olan Muzıka-i Hümayun kurulmuştur; ilk Türk orkestra şefi "İzmir Marşı" bestecisi Mehmet Ali Bey'dir. II. Mahmud yeni ordusunun gelişimi ve talimi ile kişisel olarak uğraşırken, meydan ve caddelerde askerine resmi geçit yaptırıp bando çaldırmıştır. Abdülmecid zamanında da üç gün şehrayin yapıldığında "asker mızıkaları takım takım olarak semt-be-semt sokaklarda geşt ü güzar" etmiştir. Askeri bandolar artık Cumhuriyet döneminde de bayramların değişmez parçası olacaktır.

Bandolar milli marşlar, ordu ve askeri birlik, okul marşları, kurum marşları arttıkça ilgili kurumlar, belediyeler için zorunlu hale gelmiştir. Bayram, tören ve eğlencelerde temsil, neşe ve gösteriş kaynağı, şefin majörle gösteriler yaptığı, çeşitli yürüyüş numaraları gösteren ve özel kıyafetleri bulunan bir bandodur. Askeri müziğin dünyaca ünlü örneği, Türkiye'ye de gelip konserler veren ve en son Tarkan'ın "Hepsi Senin Mi" şarkısını seslendiren Kızıl Ordu Bando ve Korosu'dur.

1927'de kurulan İstanbul Şehir Bandosu ülkemizde sivil bandoların ilk örneklerindendir. Belediyeler ve okullar artık bandosuz düşünülemez hale gelmiştir. 1931'de esnafın oluşturduğu otuz altı parçalık Akşehir Sanatkârlar İdman Yurdu Bandosu, bu profesyonel müzik sanatçılarının sesinin büyük şehirler dışına çıkamadığı dönemde

bandonun işlevinin ve ne kadar ciddiye alındığının göstergesidir. *Selamsız Bandosu* filmi bu dönemin ruhunu yansıtmaktadır. 1990'lı yıllarda ise, eskiden yalnız Askeri Müze'de bulunan mehter takımı Anadolu sathına yayılmıştır. 23 Nisan'da bazı okulların kurduğu mehter takımları, artık hemen her belediyede mevcuttur.

İzcilik

İzcilik ("boy scout", erkek izciler) İngiltere'de 1908 yılında başladı. Dört yıl sonra kızlar ("girl guides", kız rehberler) ve 1916'da daha küçükler ("wolf clubs", kurt kulüpleri, yavrukurtlar) örgütlendi. İzciliğin babası Albay Robert Baden-Powell, Boer Savaşları'na katılmıştı ve genç askerlerin pısırıklığından şikâyetçiydi. Ülkesine döndüğünde gençlere cesaret, önderlik, sadakat aşılamak için başlattığı çalışmaların sonucunu 1908'de yazdığı kitapla duyurmuştu.

İzciliğin yayılışı çok hızlı oldu. 1910'da Ragıp Nurettin, Nafi Atıf Kansu, Ethem Nejat, Ahmet ve Abdurrahman Robinson kardeşler İstanbul'da çalışmaları başlattılar. İzciliğin adı Osmanlıca "keşf" sözcüğünden "keşşaf" olarak üretilmişti. Galatasaray başta olmak üzere İstanbul sultanileri, Darüşşafaka öğrencileri örgütlenerek kamplar açıldı. Enver Paşa, İngiltere'den sonra izciliğin en fazla gelişme gösterdiği Belçika izci örgütünden M. Parfitte'i getirterek kurslar düzenletti ve bu kursları bitirenler oymakbaşı yapıldı. Bir izciden on beş dakikada iki kilometre koşması, rüzgârlı havada seri şekilde ateş yakması, pusula kullanmayı, güneş ve kutupyıldızı ile yön bulmayı ve izci düğümlerini bilmesi bekleniyordu. 1914'te İzci Ocağı Büyük Ortası toplandı ve izcilik yönergesini kabul etti. Enver Paşa başbuğ, Parfitte kalgay ilan edildi. Kısa pantolonun yarattığı sorun, Darülfünun emini, yani rektörün bu pantolonu giymesiyle aşıldı ve İttihatçı gazeteler izciliğe yoğun yer vererek propagandasını yaptılar.

İzcilik savaşın çok daha yakından hissedildiği bu dönemde aslında bütün ülkelerde savaş hazırlığını ima ediyor, devletin en üst makamlarınca destekleniyordu. ABD'de izcilik 1910'da başlamış, 1915'te izci sayısı yarım milyonu bulmuştu. Her devlet başkanı doğal olarak onursal başkan sayılıyordu, hatta Roosevelt başkan olduktan sonra bir oymağın başkanlığını da almıştı.

Keşşâf, *No: 2, 21 Nisan 1339 (1923).*

1914'te Başbuğ Harbiye Nazırı Enver Paşa, Osmanlı Güç Dernekleri adı altında bir örgütlenme tasarlamıştı. Savaş çıkınca, bütün gençliği seferber edecek bir örgütlenme olarak her okul, medrese ve resmi dairede zorunlu olarak kurulması planlanan Genç Dernekleri devreye sokuldu. 1916'da Alman uzman Miralay Von Hoff getirtildi. Çıkartılan geçici kanunla 12-17 yaş arasındakilerin "gürbüz", 17 yaşından yukarı olanların "dinç" adı altında üye olmasının zorunlu tutulduğu örgütlenmede artık Türkçülük, Türkçecilik ve Orta Asya çağrışımları iyice kendini hissettiriyordu. Temmuz 1917 ortasına kadar bu dernekler 706 birimde örgütlendi.

İşgal altındaki İstanbul'da her cemaatin kendi gençlik örgütünü kurarak gösterişli yarışmalar düzenlemesi, YMCA aracılığıyla İngiliz Boy Scout'ların ortalıkta görünmesi izcilik kurumuna duyulan ilgiyi artırdı. Cumhuriyet yönetimi bu mirası doğrudan devraldı ve 1 Mart 1923'te Atatürk başbuğ ilan edildi. 1926'da izcilik yasayla düzenlendi. 1920'lerde on bin kadar izci vardı.

1946'da çıkarılan yönetmelik, 1950'de Dünya İzcilik Örgütü'ne üye olunduktan sonra uluslararası gelişmelerle 1968'de yenilendi. 1970'lerin sonunda yüz on ülkede izcilik örgütü vardı ve uluslararası normlar içinde hareket ediliyordu. Milli Eğitim Bakanlığı'nın yaz kampları sınırlı sayıda öğrenciye hizmet verirken, özellikle 1950-60'lı yıllarda yavrukurtluk üniforma, düdüğü ve çakısı ile çocuklar için çok çekici, 23 Nisan bayramlarının özelliğiydi. 1970'li yıllarda 19 Mayıs meşalelerini beklemek görevi de izcilerindi.

1980'de izcilik örgütleri bütün örgütler gibi yasaklanarak kapatıldı. 1983'te Milli Eğitim Bakanlığı İzcilik Daire Başkanlığı'na bağlı olarak yeniden örgütlenme başlatıldı.

Rüşvet

Osmanlı tarihçisi Peçevi'nin (1574-yaklaşık 1649) bildirdiğine göre, halk arasında Şemsi Paşa'nın, "Padişaha rüşvet aldırdım ve bununla bu devletten Kızılahmetli'nin öcünü aldım," deyişi çok yaygın bir sözdür, "o zamandan beri bu sözü işitmemiş kimse kalmamıştır dense yeridir." Osmanlıların 1461'de sona erdirdiği Candaroğlu Beyliği'nden Kızıl Ahmet Bey'in soyundan gelen Şemsi Paşa, "Onlar bizim ocağımıza su döktükleri gibi ben de onların ocağını söndürecek bir başlangıç düzenledim," diyerek, Padişah III. Murad'a (saltanatı: 1574-95) 40 bin altın rüşvet verdim diye sevinmekte, "artık rüşvet almaktan geri durmazlar ve rüşvet ile devletleri tutunamaz," demektedir.

İslam kaynaklarında İslam tarihinde ilk rüşvetin Halit bin Velid tarafından, hasmından önce halife Osman'la görüşmek için kapıcıya verdiği iki altınla başladığı söylenmektedir. İşin tuhafı Şemsi Paşa, Halit bin Velid soyundan geldiğini iddia eder.

Geleneksel kaynaklarda Yeniçeri Ocağı'na asker yazmak ve tımar dağıtmak konusunda kuralların dışına çıkmanın III. Murad'la başladığı anlatılır. İltizam sisteminin başlamasıyla vergi toplama hakkının ihaleye çıkarılması ve taşradaki ihalelere toplumun nakit birikim sahibi sınıfı olan İstanbul'daki büyük devlet ricalinin girerek, ihale alımının toplanacak vergi üstünden rantiyecilik, faizcilik ve komisyonculuğa dönüşmesi, Osmanlı tarihinde birçok rüşvet öyküsü çıkmasının kaynaklarından birini oluşturur.

Daha yakın döneme geldiğimizde Cevdet Paşa (1823-1895) 6. Tezkire'sinde Reşid Paşa dönemi için rahatlıkla, "Bu devrin ricali güzel ömür geçirdiler, hoş geçindiler ve pek çok irad ve akar edindiler. Haklarını inkar etmiyelim. Dulab-ı Devlet'i güzelce idare ettiler. Muvazene-yi maliyyeyi dahi gözettiler. Fakat ... beyn'en-nas irtikab ve irtişa ile müttehim oldular [töhmet altında kaldılar, suçlandılar]," demektedir.

Rüşvet eski Mezopotamya uygarlığından başlayarak bütün tarihi kayıtlarda vardır. Eski Yunan devlet adamı ve en büyük hatiplerden kabul edilen Demosthenes (İÖ 384-322) rüşvete karşı birçok söylev bırakmış ve kendisi de rüşvetten mahkûm olmuştur. Venedik'te resmi görevler Osmanlı usulü satışa çıkarılmaktadır. 17. yüzyılda özellikle İrlanda'da rüşvet şikâyetleri çok yaygınlaşmıştır. Avrupa'da rüşvet olaylarının 18. yüzyıldan itibaren azaldığı anlaşılmaktadır.

Batı kaynaklarında Doğu'nun rüşvet ve bahşişle birlikte anılması, farklı devlet anlayışından kaynaklanmaktadır. Devlet kuşunun başlarına konduğu devletliler, bu sorumluluğun gereklerini yerine getirmeye çalışırken, bu talihten yararlanacak, hizmet külfet dengesini kuracaklardır. İşlerin yürümesi için kadroların dağıtılmasında kendilerine yakın adamların göreve getirilmesi, küçük kuşların da yakınların başına kondurulması doğaldır. Taşrada toplayabildiği vergilerle kapı halkı besleyen bir paşa böylelikle en çok yandaşa sahip olarak devlet sistemi içinde gücünü artacağı gibi, toplumsal olarak da daha geniş taban sahibi olacaktır. Yukarıdan aşağıya himaye ve aşağıdan yukarıya sadakat bağı ile işleyen sistemin her aşamasında yapılacak işin bedeli başvuru sahibinden alınacaktır. Örneğin, Osmanlı kadısı maaşını, mahkeme harçlarından, yani gördüğü davanın taraflarından alır. Üniversitede profesörlerimiz, henüz profesör olmayanlardan daha fazla sayıda ders verme, dolayısıyla ders ücreti alma hakkına sahiptirler ve kendi yerlerine derslere asistanlarını sokarak bu parayı alırlar. İş sahibi olma konusunda hemşeri sömürüsü ve dayanışması ABD'ye kadar uzanmış, New York'un bir yakasında benzinciler Yağlıderelilerin eline geçmiştir.

Devletin merkezi yapısını kuvvetlendirmeye ve aynı dönemde kamu hizmetlerini yükümlenerek taşraya yaymaya çalışması bu sisteme yeni olanaklar sağlamıştır. Osmanlı yönetiminden Cumhuriyet'e geçildiğinde, demokrasi bu sistemde, kendi hemşerisi adına "devlet" ka-

tında temsilcilik yapmak, dağıtılacak kaynakların, yatırımların ve iş olanaklarının yönlendirilmesine aracılık etmektir. Parti delege sistemi de, bu örgütlenmenin tavandan tabana yüz yüze ilişki ağını oluşturma biçimidir. İdeolojinin tuzağına düşenler demokrasi, kalkınma vb. gibi soyut değerler adına hareket ederken, tek parti iktidarına karşı halk yığınlarının gösterdiği tepkinin bir yönü de, bu iktidarın yeterince "paylaşımcı" olma ihtiyacını duymamasıdır.

Halk bu sistemin ekonomik yönünü, "Bal tutan parmağını yalar," sözüyle özetler. Rüşvet almamak demek, işi yokuşa sürmek, vatandaşın işini görmemek, oluruna gitmemek demektir. Bir devlet büyüğünün memur maaşlarına zam konusunda konuşurken "Benim memurum işini bilir," demesi bu konuda söylenecek son sözdür.

Vergi

Tanzimat öncesinde resmi görevliler ve ayan tarafından toplanan vergilerin sayısı, zamanı, miktarını saptamak mümkün değildir; tüfenkçiyan akçesi, kaftan akçesi, zahire akçesi, şerbet akçesi, peşkeş, devir, konak akçesi, selamiye, nal akçesi, bayrak akçesi, öşr-i diyet, kapı harcı, post akçesi, matarağı akçesi, cizme baha, yemlik, tavuk baha, konak ve göcek akçesi, çubuk akçesi, ağalık, kethüdalık vb. adlar altında, düzensiz biçimde, fırsat yaratılarak, silah zoruna dayanılarak "vergi" toplanan kargaşa dönemi yaşanmıştır.

Ahmet Vefik Paşa 1876 tarihini taşıyan sözlüğünde verginin anlamını şöyle açıklar: "dad, dehş, beal, hediye, bahşiş, rüşvet, sâliye, salyane, tekâlif-i resm, mal, divan." Verginin anlamının Birinci Meşrutiyet'e gelindiğinde fazla değişmediği anlaşılmaktadır.

Vergiye anlam kazandırabilmek için vergi dairelerinin kapısında, "Kendini vergilendiren halk millettir," yazılıdır. Bu cümleyle Maliye Bakanlığı, "millet"in kapitalist üretim tarzının sonucu olduğunu kabul etmekte, halkın bu aşamaya gelmediğini ima etmektedir. Parlamenter demokrasinin temelinde, hükümdarların alacağı verginin toplumun çeşitli sınıflarınca tartışılarak kabul edilmesi için verilen mücadele vardır. Anayasalar da bu sınıfların örgütlenme ve temsili kurumlarının oluşturulma biçimlerini belirlemek için yapılan mücadelelerden doğmuştur.

Verginin ne için istendiği ve nasıl kullanıldığının denetlenmesi, feodal zihniyetin yıkılması demektir. Aydınlanma çağının ünlü ürünü Fransız *Ansiklopedi*'sinde, "Devleti daha da zenginleştirmek için belki yüz tane tasarı hazırlanıyor ama bir bireyin devletin zenginliğinden pay alması konusunda iki-üç tasarıdan fazlası olduğu söylenemez. (...) Bir devletin zengin ve güçlü olması, uyruklarından her birinin devletin zenginliklerinden pay almasından başka nasıl sağlanabilir?" denilmesi, yükselen burjuvazinin isteklerini yansıtmaktadır. Kamu görevlilerinin hükümdarın değil, toplumun hizmetinde olmasının sağlanması, uyrukları yurttaşa dönüştürecek, vergi de haraç olmaktan çıkacaktır.

Verginin topluma hizmet olarak döndüğü inancının kamu vicdanında yer etmesi yanında, toplam vergi içinde doğrudan ve dolaylı vergilerin oranının toplumun yaşam standardına uygun biçimde ayarlanmış olması da, vergi toplamayı kolaylaştırıcı unsurlardandır. Rantiye ve rüşvet sisteminde bir yandan harçlar haraç türü vergiye dönüştürülerek açıklar kapatılmaya çalışılırken, bir yandan da vergi "af"ları getirilmesi, sistemin ara çözümlere razı olduğunu, millet olmak istemeyen halktan, teba olarak alabildiği haraca muhtaç kaldığını göstermektedir.

Geniş kesimlerin günlük yaşamda karşı karşıya kaldığı rüşvetle vergi karışıklığı, okullara yapılan bağışlarda kendisini gösterir. Milli Eğitim Bakanlığı bir yandan zorla "bağış" almayı yasaklarken, bir yandan da okullarına ödenek ayıramamakta ve okul ihtiyaçlarının giderilmesini okul yönetimlerinin yeteneği ve vicdanına bırakmaktadır.

Yasak, Sansür

Çin imparatoru Shih-huang Ti, İÖ 213 yılında bilimsel olanların dışında bütün kitapların yok edilmesini emretmişti. Böylece devlet kütüphanesi dışında, matematik, tıp gibi "yararlı" kitaplardan sayılmayan bütün kitaplar, özellikle Konfüçyüs metinleri ve edebiyat yok edilmeye çalışıldı. Devlet kütüphanesi de Qin sülalesini sona erdiren savaşlar sırasında yanacaktır.

Spartalılar İÖ 7. yüzyılda Arkhilokhos'un müstehcen buldukları şiirlerini yasakladılar. Atinalılar İÖ 415'te Prothagoras'ın eserlerini

şehirde tellal dolaştırıp topladıktan sonra yaktılar. Seleukos Kralı IV. Antiokhos (İÖ 175-163) Kudüs'ü Yunan şehri yapmak için Yahudi kutsal yazılarını yaktı, İbranice kitap bulunduranlara cezalar getirdi. Roma'da İÖ 186'da Bacchus kültüne karşı alınan önlemler arasında kitaplar da yakıldı. Domitianus döneminde yasak ve kitap yakma Hıristiyanlara karşı uygulandı. Daha sonra Doğu Roma Hıristiyan olduğunda aynı yasaklar paganlara getirilecekti.

Din ve mezhep savaşları nedeniyle getirilen yasaklamaların trajikomik binlerce örneği bulunabilir. Ancak sansür kavramı gerçek anlamıyla matbaanın işlemeye başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Matbaanın yaygınlaşmasıyla matbu metin tüketiminin kitleselleşmesi, söze yeni bir güç kazandırmış ve otoritenin gözünü korkutmuştu. Böylece matbaanın beşiği Mainz sansürün de beşiği oldu. 1485'te yerel piskopos-elektör yakındaki Frankfurt am Main şehir meclisinden Lenten Fuarı'nda sergilenen kitapları incelemesini ve tehlikeli yayınların durdurulmasına yardım etmesini istedi. Sonuçta, ertesi yıl, Avrupa'nın en eski sansür bürosu Mainz elektörlüğü ile Frankfurt şehri tarafından ortaklaşa kuruldu. Frankfurt sansürünün ilk kararı *Kitabı Mukaddes*'in yerel dillerde basılmasını yasaklamaktı.

Matbaa Türkiye'de yaygınlaşıp basın ve kitap dünyası canlanınca "matbuat rejimi" de oluşturuldu ve sansür başlatıldı. II. Abdülhamid sansür rejimi ve kurduğu jurnal sistemiyle de tarihe geçti. Cumhuriyet döneminde sansür ve yasaklamalara "Tan Olayı", "Zincirli Hürriyet Olayı", "Marko Paşa Olayı" gibi komplo ve saldırılar da dahil oldu. 12 Eylül döneminde, 10 Ocak 1985 tarihinde TRT'de 205 sözcüğün kullanımı yasaklandı.

Türkiye'de sinema, kitleselliği nedeniyle olsa gerek, basın ve yayın dünyasının hukuki haklarına da sahip olamamıştır. 1932 yılında Sinema Filmlerinin Kontrolüne Dair Talimatname çıkarılmış, 1933'te senaryo sansürü bu kapsama alınmış ve 1939, 1948, 1957, nihayet 1977 ve 1983 yıllarında yapılan değişikliklerle sinema yönetilmiştir. Halit Refiğ'in TRT için çektiği *Yorgun Savaşçı* filminin TRT Genel Müdürü'nün açıklamasına göre "tarihi gerçeklere uymadığı için" 1983 yılında yakılması son yılların akılda kalan olaylarındandır.

Sansürün yasal işleyişi ortadan kaldırılmış olsa da, düşünce suçu, "ahlak ve umumi terbiye" kavramları ve yurtdışından gelen yayın-

larda idarenin tasarruf biçimi, yasaklama ve sansürün devamına yol açmaktadır.

Halen düşünce hükümlülerinin hapiste bulunmasına yol açan siyasal nedenler bir yana, ahlaki kaygılar öne sürülerek birçok yayının yasaklanması mümkündür. İngiltere'de 1959 yılında getirilen yasal düzenlemeye kadar, 1857 tarihli yasa yürürlükte kalmış ve bu yasaya dayanarak emniyet görevlileri, örneğin 1922'de Joyce, 1924'te Balzac ve 1929'da D. H. Lawrence'ın yurtdışında basılıp gönderilen eserlerini gümrükten alıp yakmışlardır. 1959'da yasanın çıkmasından sonra Lawrence'ın otuzuncu ölüm yıldönümünde 1960'ta *Lady Chatterley'in Sevgilisi* romanı ilk kez sansürsüz olarak yayımlanmış ve Mart ayında başlayan soruşturma Ekim'de mahkemenin beraat kararıyla sonuçlanmıştır. Türkçede ise birinci baskısı 1981'de çıkan roman, "kendiliğinden" sansürlü olarak yayımlanmıştır.

Sıkıyönetim ve Sokağa Çıkma Yasağı

Eski sendika başkanı Demirhan Tuncay (doğ. 1926), Yıldırım Koç'a anlatıyor:

> "...Kırıkkale'de işçi olarak çalıştığımın ilk yılıydı. (...) İki tarafı ağaçlıklı dar bir yoldan gidiyordum. İki tarafta da silahlı askerler gördüm. Demiryolunun yanına ağır makineli tüfek de konmuş. Ne var acaba diye sordum kendi kendime. Savaş da devam ediyordu. Ben de pasif korumada görevliydim. Makineli tüfek nişancısıyım. Hava savunmasında görevliydim. (...) Ama askerlerin havası sanki yoldan gidenleri denetliyor gibiydi. Yoldan zaten yalnız biz gidiyoruz. Merak ettim. Bir ustabaşı vardı. (...) Kendimde cesaret buldum. Ona yanaştım. 'Ustacığım bu ne? Askerler niye yola dökülmüşler?' dedim. 'Evladım, 1 Mayıs ya,' dedi. Benim o zamanlar ne 1 Mayıs'tan haberim var, ne bir şeyden. 'O ne?' dedim. Daha sonra bu ustanın yanına gittim. 'Kusura bakma, 1 Mayıs ne?' dedim. 'Evladım, işçinin haberi yok 1 Mayıs'tan, ama bu ahmak yöneticiler kendi kendilerine iş çıkarıyorlar,' dedi. 'Rusya'da komünizm işbaşına gelmiş de, işçiler arasında da komünistler varmış da,' dedi. (...) İşçinin gerçekten komünizmden filan haberi yoktu."
>
> "Elmadağ'da askerdim. Topçu çavuşuyum. (...) Bir gün tabur komutanı telefon etti. O yıllarda subay kıtlığı vardı. Bana, 'güvendiğin erlerden bir grup teşkil et, hemen aşağıya in,' dedi. Sebebini binbaşıya soramam ki. Hemen

bir takım er buldum. Birkaç onbaşı aldım... 'Emir subayıyla görüş, ondan emir alacaksın,' dedi. (...) Onun anlattığına göre, Barut Fabrikası civarında güvenlik tedbiri alacakmışız. Savaş bitmişti. 1947-48 yılı olsa gerek. 'Ne var, ne oluyor,' diye üsteğmene sordum. 'Bugün komünistlerin bayramı, fabrikaları yakma yıkma olabilirmiş,' dedi. Fabrikada kendi yaşadığım olayı anımsadım, güldüm. Bizim hiçbir şeyden haberimiz yoktu ama fabrikanın yoluna asker döküyorlardı. Şimdi ben askerim, bu defa beni dikiyorsun bunların başına..."

1935'te Bahar Bayramı ilan edilerek resmi tatil yapılan 1 Mayıs, 1970'li yılların sonlarında bazı illerde sıkıyönetim uygulaması, bazı illerde esen korku havası nedeniyle, evlere kapanılarak geçiriliyordu. Sıkıyönetim ve olağanüstü hal kuralları olağanüstü değil, olağanlaşmış bir ortamdır. Çünkü Cumhuriyet tarihinin 25 yıl 9 ay 11 günlük süresi sıkıyönetimle geçmiştir. Sıkıyönetim ilanına neden olan olaylar, ilan tarih ve süreleri ile sıkıyönetimlerin ilk ilan edilişlerinde kapsadıkları il sayıları şöyledir:

Şeyh Sait Ayaklanması: 1925-27; 2 yıl 9 ay, 15 il.
Kubilay Olayı: 1931; 2 ay, 3 il.
İkinci Dünya Savaşı: 1940-47; 7 yıl 1 ay, 6 il.
6-7 Eylül Olayları: 1955-56; 9 ay, 3 il.
Öğrenci Gösterileri-27 Mayıs: 1960-61; 1 yıl 7 ay 3 gün, 2 il.
Aydemir Olayları: 1963-64; 1 yıl 2 ay, 3 il.
15-16 Haziran Olayları: 1970; 3 ay, 2 il.
12 Mart Muhtırası: 1971-73; 2 yıl 5 ay, 11 il.
Kıbrıs Harekatı: 1974-75; 1 yıl 15 gün, 14 il.
Irak İçsavaşı: 1975; 4 il, TBMM'de reddedildi.
Kahramanmaraş Olayları: 1978-80; 1 yıl 8 ay 15 gün, 22 il.
12 Eylül Darbesi: 1980-87; 6 yıl 6 ay 23 gün, bütün yurtta.

Olağanüstü hal uygulaması bu tablonun dışındadır ve 1982 Anayasası'nın 148. maddesinde "Olağanüstü hallerde, sıkıyönetim ve savaş hallerinde çıkarılan kanun hükmünde kararnamelerin şekil ve esas bakımından Anayasaya aykırılık iddiasıyla Anayasa Mahkemesi'ne dava açılamaz," hükmü getirilerek, sıkıyönetim makamlarının bir kısım kararlarına karşı yargı yolu kapatılmıştır.

Sıkıyönetim sokağa çıkma yasakları, ev masuniyetinin kalkması ve aramalarla başlar. Hükümet kuvveti somut devlet ve millet olmuştur. Belki bu nedenle nüfus sayımı günleri de sokağa çıkma yasağı konulması gelenekselleşmiştir. En azından son on yıldır tartışılmaya başlanmasına rağmen, yasayla yasak ilişkisinin henüz değişmediği anlaşılmaktadır.

Kızılay ve Kamuya Yararlı Dernekler

Kızılhaç örgütü İsviçreli hümanist Henri Dunant'ın çabalarıyla örgütlenmeye başladı. 1859 Solferino Savaşı'nda Avusturyalı ve Fransız yaralılara acil yardım hizmetleri örgütleyen Dunant'ın 1862'de bütün ülkelerde gönüllü yardım dernekleri kurulmasını öneren kitabının yayımlanmasıyla 1864'te ilk dernekler kurulmaya başlandı ve aynı yıl uluslararası Cenevre Sözleşmesi imzalandı. İlk sözleşmeyi geliştiren eklemeler ve yeni sözleşmelerle bugün de Uluslararası Kızılhaç ve Kızılay Hareketi merkezi Cenevre'de olan ve bağımsız bir kuruluş olarak, hem savaşan taraflar hem ulusal dernekler arasında arabuluculuk ve eşgüdümle insani yardımları ulaştırmayı hedeflemekte, doğal afetlerde dünyanın her yerine yardım ulaştırmaktadır.

Türkiye Kızılay Derneği, 1868'de Mecruhin ve Mardâ-yı Askeriyeye İmdad ve Muavenet Cemiyeti adıyla kuruldu. Kızılhaç örgütlenmelerinden esinlenmeyle 1877'de Hilal-i Ahmer, 1935'te bugünkü adını aldı. Kızılay, özel hukuk hükümlerine tabi kamuya yararlı dernektir. Devletin bir dernek olarak Kızılay'a sağladığı olanaklarla ondan beklentileri halkın Kızılay'ın dernek olduğunu unutmasına varacak boyutlarda olmuştur. Kızılay 1930'lu yıllardan itibaren, CHP ve Halkevleri dışında yurt çapında tek sivil örgütlenme olduğu ve yerel örgütlerin yönetiminde tek parti ve devlet bürokrasisi bulunduğu için, bu yapılarla temas halinde olmayı yararlı gören taşra yönetici sınıf ve siyaset seçkinlerinin de görev almaya gönüllü olduğu bir kurum özelliği taşımıştır. Çocuk Esirgeme Kurumu ve Türk Hava Kurumu da toplumsal yükümlülükleriyle işlevleri açısından benzer bir gelişim gösterirler.

Çocuk Esirgeme Kurumu'nun bir ayağı, Abdülhamid'in fazlaca başarılı olamayan, 1890'lı yıllarda Anadolu'daki Ermeni olaylarından sonra yetim kalan Ermeni çocuklar sorununu yatıştırmak üzere

Çocukların taşıdığı dövizlerde: "İstiyoruz", "Ana sütü", "Temiz ve muntazam gıda", "Hava ve güneş", vb. kartın altında: "Bunların tesisi ölümü azaltacak, nüfusumuzu çoğaltacak, vatana kuvvetli bir nesil yetiştirecektir,", kartın arkasında ise: "Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti açık muhabere varakasıdır," yazmaktadır.

kendi himayesinde kurulmasını istediği darüleytamlardır (yetimhaneler). Gerçekte Rum ve Ermeni cemaat yetimhanelerinin tarihi 1820'lere, ıslahhane ve sanayi mektebi kapsamında düşünülen devlet yetimhanelerinin tarihi 1860'ların sonuna uzanmaktadır. Ancak 1890'larda büyük merkezlerde kısmen kurulup yaşatılabilen bu yetimhaneler yaygınlaştırılamamıştır. 1914'te savaş açılan devletlerin boşaltılan yüzden fazla darüleytamında barınan çocukların açıkta kalmaması için ödenek ayrılarak şehir çocukları vergisi getirilmiş, 15-16 bin çocuğa yardım ulaştırılmaya çalışılmıştı. Savaş nedeniyle sahipsiz çocuk sayısındaki artış birçok kimseyi harekete geçirmiş, 1908'de Kırklareli'nde kurulan Himaye-i Etfal Cemiyeti 1917'de merkezini İstanbul'a taşıyarak 17 Ocak 1921'de padişahın koruması altına alınmıştı.

Ankara'da mebuslar da 10 Haziran 1921'de Himaye-i Etfal Cemiyeti'ni kurumlaştırdılar ve 1927'de Meclis'in açılış günü olan 23 Nisan Himaye-i Etfal günü olarak kutlandı. İttihat ve Terakki, zamanında bu haftayı çocuk, ağaç ve idman haftası olarak kutlanılan bir bahar şenliğine dönüştürmeyi hedeflemişti. 1929'da "çocuk haftası"na dönüştürülen bayram, 1935'te "ulusal egemenlik bayramı" adını alana kadar bu adla kutlandı. 23 Nisan tekrar çocuk bayramına dönüştürüldükten sonra 1981'de uluslararası boyut kazandırıldı.

1923'te yiyecek yardımı, 1924'te paralı ve parasız süt dağıtımı, 1925'te yiyecek, okul, doğum yardımı veren kurum, 1927'de banyo, 1928'de bahçe sahibi oldu ve 1929'da doğrudan koruma faaliyetine başladı. 1925'te Keçiören yuvası kurulmuş, 1946'da kreş sayısı yirmi beşe ulaşmıştı. 12 Eylül'den sonra Sosyal Hizmetler Çocuk Esirgeme Kurumu adıyla devlet dairesine dönüştürüldü.

Türk Hava Kurumu, Türk Tayyare Cemiyeti adıyla 16 Şubat 1925'te kuruldu. Model uçak yapımı, paraşüt kuleleri ve kulüpler, gösteriler yoluyla havacılığın tanıtılması ve gençlerin özendirilmesi amacıyla kurulan dernek, Havacılık Haftası ve Hava Şehitlerini Anma Günü'yle toplumsallaştırıldı.

Tayyare Cemiyeti'ne evlenme cüzdanlarının, *Nutuk*'un basılması, Atatürk büstlerinin yapılması ve piyango tekelleriyle kaynak sağlandı. Diğer kurumların da pay sahibi olduğu kurban derilerinin Hava Kurumu adına toplanması kuruluş yıllarından itibaren başladı. 1927 Ağustos ayında Sertel'ler *Resimli Ay*'da "Kurban Kesmeyip Parasını Tayyare Cemiyeti'ne Versek Olmaz mı?" başlığı altında konuyu tartışmaya açıp, başlığın altına "Gazi Mustafa Kemal" adını yazarak, Atatürk'ün Cemiyet'i ziyareti sırasında sorduğu bir soruyu aktarırken, yazıyı da o yazmış izlenimi uyandırdılar. 1928 yılında Diyanet İşleri Reisi Rifat Börekçi zekât, sadaka-i fitr ve kurban derilerinin, hava kuvvetleri olmadan devletlerin "muhafaza-i mevcudiyet" edemeyeceklerine göre, bu amaçla Cemiyet'e verilmesinin şer'an caiz olduğu fetvasını verdi.

Kurban derilerinin nereye bağışlanacağı "28 Şubat süreci" içinde hükümetle kurban derilerini İslamcı dernek, vakıf, Kuran kursu ve cami yaptırma-yaşatma derneklerine bağışlamak isteyenler arasında sorun oluşturmuş, bağış talimata bağlanmıştır.

Başta Kızılay olmak üzere, kamuya yararlı derneklerin yükümlülükleriyle işleyiş biçimleri ve denetimsizlikleri arasındaki dengesizlik ise Ağustos 1999 Adapazarı depreminden sonra kamuoyunun gündemine geldi. Başta kan ihtiyacı olmak üzere sağlıkla ilgili çok önemli hizmetleri yerine getirmesi beklenen bir kurumun, yalnız ilkokul müfredat programları içinde yer almasıyla toplumsallaşamayışı veya "sokak çocukları"nın artışı karşısında mevcut kurumsallaşmanın yetersiz kalışı, "devlet"le sivil girişim ve kamuoyu ilişkisinin yeni çözümler üretmekteki yetersizliğinin de kanıtı olarak ortaya çıktı.

Yerli Malı

1970'li yıllara kadar çocuk çekişmelerinde kullanılan kalıplardan biri "Yapma!" ve "Yapma değil, Avrupa!" iken ilkokullarda Yerli Malı Haftası kutlanır, çocuklardan yerli ürünleri sınıfa getirmeleri istenir, bundan da üzüm, incir, fındık, fıstık anlaşıldığından müsait olan öğretmenlerin derslerinde eğlence başlardı. 24 Ocak kararları ile yirmi yılı aşkın süredir korumacılık ekonomi politikası olarak reddedilse de, bu hafta ilkokul programlarında yer almaya devam ediyor.

İttihatçıların "Milli İktisad" anlayışını Cumhuriyet devraldı; 4 Nisan 1929'da ilk Yerli Mallar Haftası kutlandı, 11 Ağustos'ta Galatasaray Lisesi'nde yerli mallar sergisi açıldı. 24 Ekim 1929 günü New York borsasında patlayan Kara Cuma krizinden sonra "29 Bunalımı" olarak tarihe geçen ekonomik kriz bütün dünyada etkisini gösterince, sanayileşme hedefine karşın, özellikle sermaye birikimi, yetişmiş emek gücü sıkıntısı çekilen ekonomide "devletçilik" programı başlatmak zorunda kalındı. İthalatı kısmak, dolayısıyla yerli malı kullanmak ve tasarruf yapmak halka benimsetilmesi gerekli bir devlet politikası olarak görüldü. Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti 18 Aralık 1929'da kuruldu, TBMM başkanı 12-19 Aralık günleri arasında Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Yerli Mallar Pazarı'nı açtı. Burada Hereke, Feshane, Beykoz, Bakırköy ve özel sektör ürünleri sergilendi. 1931-35 yılları arasında kriz, savaş ekonomisinin de etkisiyle derinleşti. Yerli malı kullanmak, devlet politikası olarak propagandası yapılan ve o zamanın teknikleriyle gösteri, afiş ve sergilerle halka mal edilmeye çalışılan bir program oldu.

2000 yılına gelindiğinde, yerli ürünlerin ithal ürünlerden daha pahalıya mal edilmesi sonucunu veren uzun süreli rantiye ekonomisinden sonra ve Avrupa Birliği'ne giriş aşamasında, ikinci yerli mal kullanma kampanyası başlatanlar oldu ve eski sloganlar canlandırılmaya çalışıldı: Yerli malı Türkün malı, herkes onu kullanmalı.

XVII
Oyun, Eğlence ve Spor

Çocuk oyunlarının evrenselliği ve içerdiği arkaik öğeler şaşırtıcı boyuttadır. Oyunların adları, içerikleri, malzemesinden tekerleme ve sayışmacalarına kadar kıtalar aşan ortaklıklar gösterirken, arkeolojik kanıtlar bin yıldır değişmeden oynanan topaç, dokuztaş, seksek, aşık vb. birçok oyunun varlığını ortaya koymuştur. "Ena mena donsi, donsi donsi strambonsi, strambos strambos dingili badem tos" sayışmacası, çocuk oyununda Yunanca (ena: bir, mena: iki, strambos: topaç) ve Türkçe karışımı; "ön dö turva, sağım solum sobe" ise Fransızca Türkçe karışımın örneğidir.

Körebe oyunu İsveç'te "blinde-buk" (kör keçi), Almanya'da aynı anlamda "Blinder Bock" veya kör inek anlamında "Blinde Kuh" adıyla ve Ankara'nın köylerinde de keçi yavrusu anlamındaki "çebiş"ten adını alarak kör çebiş adıyla bilinir. Eski kurban ritüelinde rahibin hayvan postu giyerek gözleri bağlı halde elinin değdiği kişinin ateşte kurban edilmesi ile ebenin dokunduğu çocuğun "yanması" yakından ilişkilidir. Körebe oyunlarında ebe kurt, şeytan, cadı rollerini oynarken (ebeye öcümen denilen yöreler vardır) kale, cennet, cehennem eğretilemeleri, oyunun kurban ritüelinin kalıntısı olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir.

Anadolu'da oynanan dokuztaş oyununun Kırgız-Kazaklarda fal için kullanılması, aşık kemiğiyle çocuklar oyun oynarken, Asya göçebelerinde bu kemikle fal bakılması ve yine Kırşehir'de "Âşığım Ne Adam", Antep'te "Âşık Filan Ne" adıyla aşık oyununun gelecekteki âşığını bilme oyununa dönüşmüş olması, oyunların köken anlamlarındaki kaymayla ilgili örneklerdendir. Oyun tekerlemelerinin büyülü sözleri yansılaması, karnaval geleneklerinin Çiğdem Oyunu, yağmur duasının Çöme Gelin oyunlarında sürdürülmesi, Kayseri'de Dağ Dövüşü oyununda bazı çocukların kör olmasına karşın çocukların bu oyunu oynamamasının ürünün bereketini kaçıracağı inancı, Malatya'da Ah Tiyojen, Tekirdağ'da Annem Beni Kaptırmaz oyunlarının ritüel özellikleri, Metin And'ın *Oyun ve Bügü* adlı kitabında incelediği gibi, çocuk oyunlarıyla büyü arasındaki ilişkiyi sergilemektedir.

Çocuk oyunlarını büyükler de ciddiye alır. Ankara köylerinde çocuklar hangi oyunu çok oynarlarsa o yıl o işin çok olacağı, çocuklar kuyu kazarsa bolluk olacağı, ev yaparlarsa yapının çoğalacağı inancı vardır. Futbol gibi misket oyununun da günah olduğu, çünkü Yezid'in İmam Hüseyin'i öldürdükten sonra kesilen başıyla futbol ya da misket oynandığı inancı 1960'lı yıllara kadar yaşlıların oyunları yasak etme gayretlerinin nedeni olarak açıklanırdı.

Oyuncağın kökenleri tarihin derinliklerinde kaybolmaktadır. Arkeolojik kazılardan bebek, top, çıngırak, araba gibi her çeşit oyuncak çıkmaktadır. Çocuklar, Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın şiirinde "Çocuklar korkunç, Allahım/ Bebek yaparlar haçları," dediği gibi, her şeyi oyuncak yaparlar. Fakat Aydınlanma çağıyla birlikte büyüklerin çocuğa ve oyuncağa bakışı değişmiş, sonuçta ilk kez Almanya'da başlamak üzere oyuncak sanayii doğmuştur.

Evliya Çelebi'nin, "Bunlarda olan şeytanat ve mashariyyat masumları avudacak mezamirat ve oyuncaklar bir diyara mahsus değildir... elbette her sene birer mahyil şeytanatlı şeyler peyda iderler," (*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap, s. 300) diyerek anlattığı oyuncak sanayiinin en eski kurumları Almanya'da 1859'da kurulan Märklin ve 1881'de kurulan Lehmann oyuncak şirketleri halen varlıklarını sürdürmektedirler. Nürnberg ortaçağdan beri Orta Avrupa oyuncak üreticilerinin pazarı haline gelmişti. Oyuncak sanayii teknolojik gelişimi

ve kitle üretiminin olanaklarını kullanarak ahşap ve kumaştan metale, plastiğe geçti. Beş yüzyıllık geçmişi olan mekanik tahta oyuncaklardan sonra zemberek, buhar, elektrik ve de bilgisayar oyuncaklara girdi.

Almanya oyuncak dünyasına mekanik oyuncakları, İngiltere araba ve asker başta olmak üzere model oyuncakları, Fransa bebekleri katarken, Japon oyuncakları da bizlere antropolog Bozkurt Güvenç'i kazandırdı (B. Güvenç, *Japon Kültürü*, İş Bankası, Ankara, 1980, s. xiv):

> "Taksim alanındaki askeri resmi geçitleri izledikten sonra 'Japon Mağazası'na kadar yürümek ister misin?' diye sorardı. Karmaşık bir duyguya kapılır, hem ister hem istemezdim. Belki de 'on-yüz bin' çeşit birbirinden güzel oyuncak sergileyen 'kocaman' camlar önünde durur, bakmakla yetinirdik. Yıldız Savaş Akademisi'nde öğrenci olan babam en çok beğendiğim oyuncakları alamazdı."

Burada ayrıca yer vermediğimiz seksek, çember çevirme, ip atlama, halat çekme gibi oyunların eskiliğinden ve yaygınlığından söz etmeye gerek yok, yalnız bu oyunlar ülkemizde gerileme sürecine girmişken, Avrupa'da ve daha sonra ABD'de 1880'lerden itibaren şenlik ve festivallerle yeni toplumsallaşma biçimlerine kavuşmuş, yerel, ulusal, uluslararası yarışmalar, kulüpler, dernekler kurulmuştur.

Elbette yöresel kalmış oyun ve eğlenceler de vardır. İğne, fincan, halka oyunları, en gelişmişleri Maoriler, Eskimolar, Kuzey Amerika Kızılderilileri ve bazı Afrika kabilelerinde görülen ip oyunlarının, bizde ancak serpintisi bulunur. Mikado daha eski, tangram daha yeni Türkiye'ye girmişse de, yaygınlaşmamıştır. İngiltere'de bir, ABD'de iki milyon kulüp üyesi olan ok atma-dart oyunu ise Türkiye'de bütün görsel yaygınlığı ve televizyon yayınlarına karşılık, yine yaygınlaşmamıştır. Türkiye'de, çocuk için adakta bulunanların ve sünnet çocuklarının Eyüp Sultan Türbesi ziyaretine eklemlenmiş Eyüp oyuncakçılığının, marangozluk ve el sanatları çevresinde kalmış geleneksel oyuncakçılığı ne kadar aşmış olduğunu, ithal oyuncak ve artık "evrenselleşen" oyuncak modaları karşısında ifade ettiği anlamı ve çocukların oyuncaklarını daha fazla kendilerinin seçebilmeye başladığı dünyada "büyükler dünyasını yeniden üretme" araçlarının değişen anlamını araştırmak da antropologların işi.

Çocukların nasıl oynadıklarını Şemsi Yatsıman'ın (Kırşehir, 1923-1994) *Memleket Hasreti* şiirinden seçilen bölümlerle anımsayabiliriz:

Üç arkadaş şöyle bir bağça bulsak
Çalpıdan hatlayıp, bir üzüm yolsak
Sağbısı dutsa da, bir rezil olsak
O tatlı günlere ermek istiyom.

Seğirdip, dolaşsak hep tarla-tapan
Keklik dutmak için kursaydık kapan
Daş döğüşü olsa, vızlasa sapan
Kafamı, gözümü yarmak istiyom.

Enteremi giysem, sümüğüm aksa
Koluma silerim, yağlığım yoksa
"Başangı"dır diye mahalle bıksa
Kessekle camları kırmak istiyom.

Cesurluğum dutsa, şöyle kasılsam
Yaylının arkasına asılsam
Kamçıyı yiyince yere yassılsam
Yollarda ağlayıp durmak istiyom.

Ceviz kaval etsem, sakam da toksa
Çızgılı oynarım, eneğim çoğsa
Koluma söylerken bir döğüş çıksa
Sumsuk yimek, hem de cırmak istiyom.

Tok, çik, opban, mirre bir aşık atsam
Sakanın dımığına kurşun akıtsam
Üç yüz enek ütüp, cebe bakıtsam
"Ne şişiyon la" dedirtmek istiyom.

Bekir Onur'un öncülüğünde Türkiye'de de AÜ Eğitim Fakültesi'nde bir oyuncak müzesi açılmıştır. Ahşap beşik, yayık, yatak, çeşitli kaplar, ayna takılmış testiler, trampetler, kaynana zırıltısı, şakşak, hacıyatmaz (Fransa'da Çince "pou-sa" adıyla "poussah" diye bilinir) gibi geleneksel oyuncaklar dışında, ya çok eski, yaygın veya yeni moda oyuncaklardan seçtiklerimizin tarihçeleri şöyle:

Çıngırak

Çıngırak, bebeklerin ilk ve herhalde tarihi en eski oyuncağıdır. Eski Mısır'da İÖ 1360 yılına tarihlenen kuş, domuz, ayı biçiminde yapılmış, sivri uçları yumuşatılmış ve kumaş kaplanmış toprak çıngıraklar bulunmuştur. Louvre Müzesi'nde İS 1390 yılına ait kayıtlarda çıngıraktan söz edilmekte, müzede nesilden nesle aktarılmış olan, 16. yüzyıla ait fildişi, kristal ve gümüş çıngıraklar bulunmaktadır.

Avustralya yerlileri tarafından kullanılan ve hızla çevrildiğinde vınlayan sesler çıkaran "çurunga" antropoloji terimi haline gelmiş, yerlilerin kutsal törenlerinde kullandıkları ses çıkaran büyüsel araçların tür adı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Afrika, Amerika ve Asya'da sağaltıcı büyünün ses çıkaran araçları, Budistlerin içlerine dua metinleri konulan çubukları da aynı kategori içine girerler. Sözcüğün dillerinden alındığı Avustralyalı Arandalarda çurunga kutsal ve titizlikle saklanan, erginlenme ritlerinden geçmemiş erkek ve kadınlardan sakınılan, kabilenin talihinde belirleyici rol oynayan simgesel yönü çok güçlü bir kült aracıdır. Kabilenin vecde geldiği ve kitle ruhunun somutlaştığı törenlerin odak noktası çurungalardır.

Kurutulmuş tohumlu bitkilerden yapılan çıngıraklar bebeklerin oyuncağı, yetişkinlerin müzik aletidir. Plastiğin bulunuşuyla çıngırak her biçim ve renkte üretilebilmiştir.

Taşbebek, Barbie, Fatoş Bebeği

Bebekler oyuncak olmanın yanı sıra büyüsel ve ritüel işleve de sahiptirler. Totem ve ata tapımı yanında büyü yapmak için de bebekler kullanılmıştır. Orta Asya'da da şaman uygulamalarında, hasta sağaltırken bebek kullanılır. Anadolu'da da özellikle yağmur yağdırma törenlerinde kepçe kadın, çomça gelin, çaput adam, bodi bostan vb. adlarıyla büyüsel bebeklere rastlıyoruz. Oyuncak bebekler için Erzurum ve Gümüşhane'de kullanılan "korçak", Manisa tarafında tespit edilen "kurçak" sözcüğü de Orta Asya'daki bu büyüsel uygulamayla bağlantının izini göstermektedir. Anadolu'nun kırsal kesiminde oyuncak bebeğin yaygın adı "gelin"dir.

İlk piyasa bebekleri 15. yüzyılda soylu çocukları için üretilen çaput ve tahta bebeklerdi. Yüzyılın sonunda ana hedefi Fransız moda-

sını dünyaya tanıtmak olan manken bebekler ortaya çıktı. 16. yüzyıldan itibaren Alman oyuncak sanayii bebek üretiminde de öncülüğü ele geçirdi. Sonneberg tahta bebekleri 1800'lerde kalıpla üretilmeye, döküm başlı tahta eklemli bebekler yapılmaya başlanmıştı. Eklemli bebekler Güney Tirol'de çok eski bir oyuncak yapım merkezi olan Grödner Vadisi'nde üretiliyordu ve 19. yüzyılın başlarından itibaren Hollanda bebeği adıyla İngiltere'ye ihraç ediliyordu. 1806-1810 yıllarında kil yerine tutkallı kâğıt hamuru kullanılmaya başlandı. 1842'de kurulan Fransız firması Jumeau cam, emaye, porselen kullanımı ile bebekleri geliştirdi ve Avrupa'da milyonlarca bebek sattı. 1824'te Johann Maezel bebek patenti aldı; 1823'te ağlayan bebek, 1826'da hareketli göz kapağı yapıldı, 1885'te bebeklerin gözleri "göz"e benzemişti. 1890'da açılıp kapanan gözler, 1893'te Edison'un fonografından yararlanılarak konuşan bebek yapıldı. Yürüyen bebek 1862'de ABD'de ortaya çıkmış, aynı yıl İngiltere'de de patenti alınmıştı. 1930'larda selüloit ve sonra plastik bebeklerin üretimi başladı. Bebek eşyası, giyimi ve evleri, bebeğin kendisinden önce gelişim göstermiş ve mobilya tarihini izlemişti. Avrupa'da tekstil üretimi oyuncak bebek elbiselerini de yüklenirken, Türkiye'de oyuncak bebek elbiselerini de oyuncakçı üretmek zorundadır.

Tarihin en tanınmış oyuncak bebeği Barbie oldu, Türkiye'ye hediye olarak girdi ve çocuk modasının söz dinlemezliğiyle fiyatına karşın yayıldı. 1945'te Mattel oyuncak fabrikasını kuran Elliot ve Ruth Handler, kızları Barbie'nin o zaman âdet olduğu üzere melek yüzlü bebeklerle oynamak yerine moda dergilerinden kestiği yetişkin kadın resimleriyle oynadığını gözlemleyince, 1958'de modaya uygun kıyafetleriyle birlikte genç kız biçimindeki Barbie bebeği ürettiler ve 1959 New York Amerikan Oyuncak Fuarı'nda sergilediler.

Çağdaş, özgür, güvenli bebek Barbie, Almanya'da bu dönemde gündemde olan band karikatür kahramanı Lilli'den esinlenmişti. Lilli *Bild* gazetesinde yayımlanıyor ve dönemin "serbest kız" karakterini canlandırıyordu. Gördüğü ilgi nedeniyle seksi kız olarak bibloları yapılmış, tütüncü dükkânlarında satılmaktaydı. Ruth Handler Lilli'yi İsviçre gezisinde gördü ve kızının oynadığı resimlerin yerini tutabilecek bebeğin bu olduğunu anladı. Mattel fabrikasında biçimlendirilip adı konan ve "anatomik olarak mükemmel ilk bebek" diye tanımla-

nan Barbie Amerika'da çeşitli tepkilere neden oldu. Annelerin memeleri olan bebeği satın almayacağı söylendi, mağaza zinciri Sears bebeği rafa koyamayacağı kadar "seksi" buldu. Fakat Mattel firması sonraki üç yıl boyunca talebi karşılamakta zorlandı, boyalı dudakları ve tırnakları, takılarıyla Barbie büyük ilgi görmüştü.

Barbie kürklere büründü, plaja, dağa, kokteyle gitti ve hep pahalı elbiseler giydi. Kız çocukları gerçekdışı amaçlara, fiziki ölçütlere ve görüntüye, geçici güzelliğe yönelttiği iddia edildi. Amerika ve Avrupa'da dergisi yayımlanan, kulüpleri bulunan Barbie'nin gerçek toplumsal yargıları yansıttığı, bugünkü toplumsallaşma koşullarının minyatürünü yarattığı, satışları ve 1960'lı yıllardan beri dünyanın her ülkesine yayılışıyla da doğrulanmıyor mu?

Anadolu'da oyuncak bebek, plastik bebek çıkana kadar, dinsel nedenlerle pek hoş görülmedi. Kız çocukları dal parçasına çaput sararak kendi bebeklerini yapıyorlardı, gayrimüslimlerin ve Türkiye'de yaşayan yabancıların rağbet ettiği bebekler ise çok pahalıydı. 1960 yılında Kayseri'nin Aşağı Soğanlı köyünde kolu kırılan bir yetişkin işten kalınca, oyalanmak için bir kız çocuğuna bebek yapmıştı. Buradan başlayan hikâye, turizm başarısı oldu. Artık kadın-erkek bebek üretmeye başlayan köylüler, yirmi beş yıl sonra, yalnız 1985 Ağustos ayı içinde yedi bin adet Soğanlı bebeği satacak duruma gelmişlerdi.

1930'larda başlayan, içi saman, içinde gözü açıp kapatan kurşun mekanizma bulunan ve düşünce alçıdan başları kırılan taşbebeklerin üretimi Türkiye'de 1950'lere kadar devam etmiş, sonra plastik bebek üretimi başlamıştır. 1969'da anne olunca bu bebekleri beğenmeyen Fatoş İnhan, oğlu için kendisi oyuncak yapmaya başladı. 1971'de ilk modeller olan köpek, fil, ayı ve maymunla piyasaya çıkan, 1975'te fabrika kurulması, 1988'de ilk satış mağazasının açılmasıyla üretimi devam eden Fatoş bebekleri, Türkiye'de ayrı bir tarzın adı oldu.

Kurşun Asker ve diğerleri

Acıklı masalların yazarı Hans Christian Andersen'in (1805-1875) kurşun askeri uzun yıllar erkek çocukların tek "bebeği"ydi. Minik metal askerlerden oyuncak takımlarının tarihi Roma'dan başlar ve 18. yüzyıl Avrupa'sında özellikle Fransa'da moda olur. İlk yüzyılda

soylu ve zenginlere özgü kalan bu oyuncaklar yüzyıl sonra halka yayılmıştır. 1848'de Heinrichsen firması standart Nürnberg ölçüsünü geliştirerek, yetişkin insan boyunu 30 mm olarak belirlemiştir. Bu dönemde yassı olan küçük insanlar 1893'ten itibaren yuvarlaklaştılar. 1890'a kadar askerlerle sınırlı olan tiplere Britains firması çiftçiler, şövalye, kovboy ve Kızılderilileri de kattı.

1902'de Amerika Birleşik Devletleri'nde oyuncak ayılara "Teddy Bear" adı verilmeye başlanmıştı. Ayı bu adı Başkan Theodore Roosevelt'ten alıyordu. Bir gezisinde Roosevelt için av partisi düzenlenmiş ancak başkan karşısına çıkan yavru ayıyı vurmayı reddetmişti. Bu olayı yansıtan bir karikatürü oyuncakçı Morris Michtom vitrininde oyuncak ayılarla birlikte sergiledi ve işleri o kadar iyi gitti ki, 1903'te şirket kurdu. Almanya'da oyuncak fabrikası sahibi Margaret Steiff karikatürü görmüş ve ürettiği pelüş ayıyı 1904 Leipzig Fuarı'nda karikatürle birlikte sergilemişti. Birkaç yıl içinde Teddy adlı oyuncak ayılar çocukların birlikte uyumak istedikleri oyuncakların başında yer almaya başladı. 1915'ten itibaren dünyaya yayılmaya başlayan ayı oyuncaklar ve Teddy adı, halen en çok ABD'de olmak üzere canlılığını koruyor.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra askerlere ilgi azaldı, iki savaş arasında daha çok hayvanlar ve maskot oyuncaklar rağbet gördü. Walt Disney, Mickey Mouse (Miki Fare) karakterini 1928'de yarattı. İki yıl sonra Charlotte Clark doldurulmuş Miki oyuncakları üretmeye başladı ve Disney şirketi doğdu. 1933'te Britains firmasının kurşun alaşımı dökümle ürettiği asker setinden sonra bu tarz oyuncaklar ucuzlayarak yaygınlaştı.

1950'lerden itibaren çizgi film kahramanlarının plastik oyuncakları yaygınlaşmaya başladı. 1961'de Barbie'nin erkek arkadaşı Ken üretildi. 1965'te Stanley Weston'un yeni bir televizyon gösterisinden esinlenerek ürettiği G. I. Joe ABD'de diziden daha popüler ve oyuncakçılara esin kaynağı oldu. 1977'de Kenner şirketi Yıldız Savaşları kahramanlarını piyasaya verdi.

1986'da Xavier Roberts'ın piyasaya sunduğu "lahana bebek"ler büyük başarı kazandı, oyuncak tarihinin en başarılı ürünleri arasına girdi. 1993'te H. Ty Warner, domuz, fare, ayı, yunus, kurbağa, ıstakoz, balina, köpek ve platipus modelleriyle, çocukların kendilerinin

satın alabileceği ucuzlukta Beanie Bebekleri adını verdiği fasulye bebek üretimine başladı. Warner'ın bebekleri 1996'da on birinci model de çıkarıldıktan sonra başarıyı yakaladı ve çocuklar bütün modellere sahip olma arzusu gösterdiler.

Mekanik, elektrikli, uzaktan kumandalı robotumsu modellerden, kolu bacağı oynayan ve çıkan plastik modellere, kıyafet ve silahlardan, araba ve arkadaşlardan oluşan takımlara kadar kahraman oyuncaklar, televizyon dizileri ve sinema filmleri, çizgi roman dergileri, her türlü reklam ve tanıtıma yönelik aksesuvar ve eşyasıyla sürekli değişen modaların konusu. Türkiye'de de Türk asker takımları, sakızdan çıkan hayvan, Kızılderili ve kovboylarıyla önce ucuz plastik serilerle başlayan küçük insan dizileri, televizyonlarda çocuk saatlerinin ve çizgi filmlerin, çocuk dergilerinde çizgi romanların yaygınlaşmasıyla gittikçe pazarını genişletti. Bebeklikten onlu yaşlara kadar, kız ve erkek oyuncakları modellere göre yaş büyüdükçe farklılık göstermeye başlasa, çocukların kocaman olduklarında bile terk etmedikleri, özel kişilik kazanmış oyuncakları bulunsa da, hayvanlar, askerler, uzaylılar dünyasının çeşitliliği her yıl artıyor.

Tahta At

Çocukların bir değneğin üstünde yaşadığı maceralar şairlerin dikkatini çekmiş, örneğin Fuzuli, "Pehlivânlar bâd-pâlar seğridende her yana/ Tıfl hem cevlân eder ammâ ağaçtan atı var" (Pehlivanlar, hızlı koşucular koşarken çocuk da koşar ama atı ağaçtandır) diye kendi tarzında tahta atı kullanmıştır.

Tahta atın Eski Yunan ve Roma'da, Çin'deki varlığı belgelenmiştir. Rabelais (yaklaşık 1494-1553) *Gargantua*'nın (çev. S. Eyüboğlu, A. Erhat, V. Günyol) bir bölümünü kahramanın oyuncak tahta atlarına ayırır. 16. yüzyılda senyörlerin çocukları tekerlekli at, yaylı at, oturaklı ata binmekte, köylülerin yalın sopasına karşılık onların sopasına at başı takılmakta, bazen ucunda tekerlek bulunmaktadır. 1614'te Bartholomeu Fuarı'nda satılan oyuncaklar arasında tahta at da bulunmaktadır. 19. yüzyılda sallanan tahta at klasik oyuncaklar arasına girmişti. Artık çok pahalı, koşum ve donanımları mükemmel, hatta midilli derisiyle kaplı modeller de yapılmaktaydı. İngiltere'de en

tanınmış marka, adını emektar beygirlere verilen addan alan Dobbin'di. Ayrıca iki veya üç tekerlekli ve itilen modelleri de vardı.

At oyunları kovboy ve Malkoçoğlu filmleriyle canlanırken yürüyen ve binilebilen oyuncak arabayla oynama isteği de kuvvetleniyordu. Önce tel arabalar sonra tornetler bu ihtiyacı karşılayacak, evinde tahta at görmeyen çocuklar parklardaki yaylı sandalyelerde bu oyunu oynayacaklardı. Sonunda plastiğin kullanılmasıyla, oyun alanlarına ve kreşlere sallanan atlar da girdi.

Bilye

Bilyenin atası sayılabilecek aşık oyununun, büyükler için taşıdığı anlama yukarıda değinilmişti. Aşık kemikleri Yakındoğu'da da aynı amaçla kullanılmıştır. Bilyelerin de büyükler ve çocuklar tarafından kutsal amaçlarla, büyü ve oyuncak olarak kullanıldığı arkeolojik bulgulardan anlaşılmakta, tapınak ve çocuk mezarlarında bilye bulunmaktadır. Girit'te bulunan akik ve yeşim bilyeler İÖ 1400'lü yıllara aittir. İngilizce bilye demek olan "marble" eski Yunanca "marmaros" (mermer) sözcüğünden gelmekte, İngilizce ve Fransızca "agate" akik anlamının yanı sıra bilyeyi, dolayısıyla bu taştan bilye yapıldığını da ifade etmektedir. Bilardonun kökü de Fransızca "bille", yani bilyedir; Batı Avrupa'da halen çeşitli büyüklükte toplarla bilye oyununun türevlerinin büyükler arasında sevilerek oynandığı bilinmektedir. Türkçede bilye İtalyanca "biglia"dan gelirken, mile, miras gibi adlar da alır ve ceviz başta olmak üzere, bütün dünya kültürlerinde, yerli malzeme neyse onunla oynanır. Cam bilyelerin 1800'lerde ABD'de yaygınlaştığı bilinmektedir.

Çocuk oyunlarında bir oyunun ve oyuncağın uzun aralarla tekrar moda olduğu görülür; bilye de herhalde böyle bir dönem geçiriyor. Bilyenin çeşitli oyunları olduğu gibi, hangi dilde olduğu bilinemeyen çok zengin terminolojisi de vardı. Değişik renkleriyle hareli Japon bilyeleri en değerli taşlar olmuştu, ancak oyunun modası bundan sonra fazla sürmedi.

Topaç

İÖ 3000 yılında Babil çocukları insan ve hayvan biçiminde toprak topaçlarla oynuyorlardı. Metal ve ahşap topaçlar ve döndüklerinde

oluşturdukları renkli desenler bütün kültürlerde yaygındır. Eski Mısırlılar topacı elleriyle çevirirken ip ve kamçıyı ilk kez Çinliler kullanmıştır. Döndüğünde ses çıkaran delikli topaçları da ilk kez Japonlar bulmuştur. Latincesi *turbo*, İtalyancası "trottola" iken, Fransızca topacın "toupie", İngilizce "top" olması, Türkçeyle gösterdiği benzerlik açısından ilginçtir. Sözcük İngilizcede eğirmeye hazır yün topacı anlamında 1030'lu yıllarda saptanmıştır. Tötoncada varken, Got dillerinde yoktur, fakat Roma bölgesinde görülür. Üstelik ünlü Romalı devlet adamı Cato (İÖ 234-149), anne babalara, çocuklarını fena alışkanlılardan kurtarmak ve "iyi vatandaş" olmalarını garanti altına almak için, onlara topaç almalarını önerir. *Divanü Lûgat-İt-Türk*'te bulunan "topık" için "çevgenle vurulan top" açıklaması ve "Olar birbirge topık yuwuşdı", "Ol mening birle topık kapışdı" örnekleri topacın değil ama topun Türkçedeki eskiliğinin tanıklarıdır. Anadolu ağızlarında ise topacın çok fazla adı vardır: döndürek, döndürgeç, dönek, vızvırık, şumalak, pırlangıç, küçek, tossak, tostot gibi.

Bugün nal çivisi, kabara yerine teneke çivi takılıp, süsleri değişip incelmiş fakat eski ilginin kalmaması nedeniyle topaç çevirmekte büyük yetenek geliştiren çocuklar ve ustalık da tarihe karışmıştır.

Konya'da "fırça" ya da "kozak oyunu" denen topaç oyunu, fırçayı bulan Yezit'in İmam Hüseyin'in kesilen başını çevirdiği gerekçesiyle günah kabul edilirdi.

Uçurtma

> "Bizim çocukların evde ve sokakta oynadıkları oyunlar, çelik çomak, kaydırak, adım atlamaca, birdirbir, güvercin taklağı, vesâir bu gibi zararlı oyunlardan ibarettir. Çin çocukları çok güzel oynarlar ve aralarında kavga nizâ' etmezler. (...) Hele bir türlü oyuncakları vardır ki, kunduralarının ökçeleriyle vura vura uçururlar. Bunların hepsinden zevklisi, bahar vaktinde köşeli, altı köşeli, değirmi, yürek biçiminde dahi uçurtmaları vardır. Uçurtmalar kamıştan yapılarak üzerlerine resimli kâğıtlar yapıştırılmıştır. Bu türleri ucuzdur. Pahalıları ipekten yapılarak üzerlerinde meşhur ressamların yaptıkları olanlardır ki bu nevi uçurtmaları on bine ve daha ziyadeye satarlar. Çinliler geceleri de uçurtma uçururlar. O zaman uçurtmaların kuyruklarına allı yeşilli fenerler takarlar. (...) Binlerce kimsenin kuyruklarında allı yeşilli fenerler takılı uçurtmaları, havanın yüzünü ne derece şenlik edeceğini ve bunları seyretmekten ne kadar zevk hâsıl olacağını mülâhaza ediniz," (*Çocuklara Talim* Dergisi, 1887).

İÖ 1200'lerde Çinliler uçurtmaları askeri işaret olarak kullanıyorlardı. Kore'de de efsane, askerine şevk vermek isteyen bir komutanın fenerli uçurtma yaptığını, yeni bir yıldız sanılan uçurtmanın, askerlerce zafer alameti sayılarak savaşın kazanıldığını anlatır. Çin'de dokuzuncu ayın dokuzuncu günü uçurtma günüdür. Uçurtma Hindistan ve Avrupa'ya da önce askeri amaçlarla girmiş ve meteorolojide kullanımı uzun süre devam etmiştir. Franklin'in de aklına paratoner yapma fikri uçurtmasına yıldırım vurunca gelmişti.

12. yüzyılda Avrupa çocukları açtıkları delikler ve gerdikleri iplerle müzikli uçurtmalar yapıyorlardı. Üçgen katlanan kâğıtla yapılan şeytan veya sıçan uçurtması dediğimiz uçurtmalar her çocuğun harcıyken, çıtalarla işçilik gerektiren tabak uçurtmalara ağabeylerin ve daha zenginlerin gücü yeterdi. Renkleri ve kuyruklarıyla tam bir fors aracı olan uçurtmalarla, havada birbirinin uçurtmasını kesmek gibi yetenek isteyen birçok numara ve oyunlar yapılırdı.

Bugün plastik hazır uçurtmalar satıldığı gibi, Japonların kutsal törenlerinde de kullandığı ejderha, balık gibi bin bir çeşit uçurtma onların bu alandaki ustalığını kanıtlıyor.

Konya'da bu kez Yezit nedeniyle olmasa da, uçurtma uçurulunca yağmur yağmayacağı, ekinlerin kuruyacağı inancıyla uçurtma da günah oyunlardandı.

Balon

Balon, parayla alınan ve en kısa süre oynama olanağı veren oyuncaktır, ama kozhelva kadar da ucuzdur. İki renkli uçan balonlar daha pahalıydı, sonra tavşan biçimli, ayağına karton ayak takılmışları çıktı. 1980'den sonra kocamanları, uçurulup ses çıkartanları, yoyo gibi oynananlarıyla iyice çeşitlendi.

İtalyanca "pallone" ve Avrupa dillerinde "ballon", "ballone" vb. biçimleriyle sözcük, yumru, küre, top biçimini anlatır, Latince *bulla*, İtalyanca "palla", Eski Yüksek Almanca "Balla", İngilizce "ball" aynı ailedendir ve örneğin İngilizcede 1598'de büyük şişme top, 1634'te ise bomba demektir, 1783'ten itibaren askeri amaçlı gazla uçurulan balonları anlatmaya başlar. İlk denemeleri 1700'lerde başlayan balonla uçma hayali de bu yılda başarıya ulaşmış, 1936'da zeplinlerle

okyanus aşırı seyahatler başlamıştır. Ahmet Vefik Paşa balonu "havaya uçurulan çadır, küp"; baloncuyu "o çadırla beraber havaya ağan sâtirü'n-nesîmî" diye anlatırken aklında bu balonlar vardır. Bu balonlar İstanbul'a ilk kez İkinci Meşrutiyet'ten sonra getirilmiş, Şehzade Tevfik Efendi de binerek Marmara açıklarına doğru açılmıştı. İlk balon-zeplin de 1910 yılında satın alınmıştı. Sonuncusu, Koç Holding'e ait olan reklam balonu ise, 2000 yılında uçup kayboldu.

Yoyo

"Yo-yo" Filipinler'de Güney Amerika bolalarına benzeyen, fırlatılıp hayvanların ayaklarına takılan bir av aracıydı. 1920'lerde yoyo kullanımını seyreden Donald Duncan aynı adı koruyarak ve avcı diskini küçültüp değiştirerek çocuk oyuncağı haline getirdi. Çok benzeyen bir oyuncak Çin'den "quia" adıyla İngiltere'ye ve "bandalore" adıyla Fransa'ya gelmişti.

Yoyonun yaygınlaşması çarlistonla birlikte oldu. 1932-33'teki ilk dalga Türkiye'de de her yeri sarmış, çılgınlık olarak adlandırılmış, şarkılar bestelenmişti:

Almışlar ellerine,
Atarlar seni öne
Gelirsin döne döne
Yoyo
Oynasam elli sene
Usanmam senden yine
Bu delilik değil de ne?
Yoyo

Yoyo herhalde bütün dünyayı aynı anda saran moda çılgınlıklarının ilkiydi. Dünya savaşı büyük bir coğrafyayı aynı ortamın parçası haline getirmiş, üstelik binlerce insan bu coğrafya üstünde dolaşmak zorunda kalmıştı. Savaş sonrasında Paris'te toplanan avangard yeni kuşağın yarattığı entelektüel akımlardan sonra, Paris'ten ayrılan Amerikalılar memleketlerine dönecek, 29 Bunalımı'nın da etkisiyle yeni arayışlara yöneleceklerdi. Ama içki ve caz yasağının daha da çıl-

gınlaştırdığı partilerden sokaklardaki çocuklara kadar herkesin paylaşacağı ve Amerika'dan Avrupa'ya ihraç edeceği bir oyun vardı. Kılık kıyafeti, saç kesimi, müzik ve dansıyla gençliğinin farkına varan ve tadına varmak isteyen yeni kuşak önce bu oyunu paylaştı, sonra İkinci Dünya Savaşı'na gitti. Savaştan sonra yoyonun ikinci baharı yaşandı, 1948-50'de Türkiye'de de yine salgın oldu. 1960'lı yıllara kadar oyuncakçılarda satılmaya devam etti. Önce ahşapken sonra plastikleri üretildi.

Metin And Gaziantep'te yoyoyu "çıkşa" (çıkşağı) adıyla tespit etmiştir. Yunan vazolarında da 5. yüzyılda yoyoyla oynayan çocuk resimleri görünür, Eski Yunan'da taş yoyoyla oynanırdı.

Hulahup

1958 yılında ABD'de hulahup salgını olmuş, dünyaya yayılmıştı. Amerika'da altı ayda yirmi milyon hulahup satılmıştı. ABD'de oyunu pazarlayanlar, Avustralya'da okul çocuklarının bambu çember çevirerek jimnastik yaptığını gören arkadaşlarından bu fikri alan Arthur Melin ile Richard Knerr oldu.

Eski Mısır, Yunan ve Roma'da kurutulmuş asma dallarından hulahup yapılıp oynandığı biliniyor. Güney Amerika'da da şeker kamışından oyuncaklar aynı işi görüyordu. 14. yüzyılda İngiltere'de hulahup çılgınlığı yaşanmış, büyük küçük ahşap ve metal hulahup çevirmişlerdi.

"Hula" kalça hareketleri ile yapılan Havai dansının adıdır. Tanrılar onuruna yapılan, misyonerlerin yasaklamaya, kadınları giydirmeye çalıştığı bu çok ciddi ve önemli dansın adı, İngilizce çember anlamında "hoop" ile birleşerek tarihe bin yıllık oyunun adı olarak geçti.

Türkiye'ye hulahupu Koç getirdi. Oyuncakçılar iki liraya alıyor, beş liraya satıyorlardı.

Frizbi

1950'ler ABD halkının UFO haberleriyle meşgul olduğu ve Hollywood'un UFO filmleri ürettiği yıllardı. Walter Frederick Morrison daha sonra plastik modellerini de üreteceği uzay gemilerine benzeyen

ve havada filmlerde görüldüğü gibi süzülen bir oyuncak yaptı. 1957 yazında California plajlarını kaplayan salgından sonra satışları artırmak için Richard Knerr Doğu'ya gönderildi. Knerr, Yale ve Harvard'da öğrencilerin birbirlerine teneke kutular fırlatarak oynadıklarını ve buna Frisbee oyunu dediklerini gördü. 1959'da Frisbee adını tescil ettirdi. Öğrencilerin, Türkçesiyle frizbi oyunu ise adını, 1870'lerde William Russell Frisbee'nin evlere teneke kutular içinde kek servisi yapan fırınından alıyordu. 1940'lardan itibaren Frisbee'nin fabrikasına uzak olmayan ve sık sık kek ısmarlanan Yale kampusunda öğrencilerin birbirlerine Frisbee'nin boş kutularını atarak oynamaları okulun yaygın eğlencelerindendi.

Frizbi Türkiye'ye 1980'lerde geldi. Oyuncakçılarda satılan yeni bir oyuncak olarak özenildi, sokak aralarında çocuklarca, deniz kenarında tatil yapma anlayışının gelişmesiyle kumda gençlerce oynandı.

Paten

İlk demir patenler İskandinavya'da kullanılmıştır. Hollanda'da tahta patenler 1200'lü yıllardan beri günlük yaşamda kullanılırdı. İngiltere'de at ve ineğin çene kemiğinden yapılan patenlerle kayılırdı. 1660'ta Chausser patenden söz eder, 1662'de İngiliz aristokratlarının Saint James parkında kaydıkları anlatılır. Fransa'da 18. yüzyıldan sonra moda olmuştur. Paten ve patinaj sözcükleri de Türkçeye bu dilden girdi.

Tekerlekli pateni Belçikalı müzik aletleri yapımcısı Joseph Merlin 1759'da yaptı ve "skaites" adını verdi; İngilizce "roller skate", Fransızca "patin-à-terre", Almanca "Rollschuh" adını aldı. 1790'da tekerlekli patenler yayılmaya başladı. İngiltere'de 1823'te patenti alındı. Alman Jakob Liebmann, *Beer Le Prophéte* operasında buz pateni sahnesini tekerlekli patenle oynattı. 1849'da James L. Plimpton pateni ABD'de tanıttı. 1850'lerde tekerleklerin geliştirilmesinden sonra 1863'te ilk paten salgını yaşandı. Paul Taglioni'nin balesinde, balet Jackson Haines'in patenleriyle gösterdiği ustalık patene ilgiyi artırdı. Haines uluslararası ün kazandı ve adını çeşitli stillere verdi. Levant M. Richardson 1884'te bilyeli tekerleği geliştirdi. Paten yarışmaları düzenlenmeye başlandı ve 1924'te uluslararası federasyon kuruldu.

Özellikle ABD'de bir paten türü olan kaykay 1950'lerden itibaren gençlerce ulaşım aracı gibi kullanılır oldu.

Türkiye'de tekerlekli paten hep pahalı bir oyuncak oldu ve yaygınlaşmadı, becerilemedi, kıskançlık doğurdu. 1990'da kısa bir süre Tunalı Hilmi pazar günleri trafiğe kapandığında, bazı gençler kaykay kullanmayı denediler, olmadı. Çankaya Belediyesi'nin Ahlatlıbel Parkı'nda yaptırdığı kaykay pisti kullanılmadı. Ancak son bir-iki yıldır, plastikten yapılma, yeni tasarımlı tekerlekleri olan patenler yaygınlaşmaya başladı.

Ahmet Mithat'ın "buz kayıntısı" adını verdiği buz pateni ise önce sinemalarda, müzikallerde, sirk filmlerinde görülürdü. Sonra TRT'nin spor programlarında uzun uzun yayınlandı. Fakat bir kış gününe rastlayan Avrupa artistik patinaj yarışmasının naklen yayınından sonra, ayaklarının altında perde rayıyla gecekondu çocuklarının karda gayet güzel kaydıkları görüldü. Ankara'da önce Kurtuluş Parkı'nda bir özel işletmede, sonra Belko kapsamında 1989 Şubat'ında Belediye tarafından buz pateni pisti ve kursları açıldı, hatta Sovyetler'de yaşanan çöküşten sonra Rus hocalar ders vermeye başladı.

Ama patenin iki türü de tam çocuk oyuncağı olmadı. Aslına bakılırsa 1937 yılında yayımlanan Ankara Belediye Zabıtası Talimatnamesi ile 1991'de yürürlüğe giren Çankaya Belediyesi Zabıta Çalışma Yönetmeliği'nde biraz özetlenerek tekrarlanan maddeye göre:

> "Belediyenin tayin edeceği yerler haricinde yollarda fıçı, tekerlek, çember vesaire yuvarlamak ve paten, kızak gibi şeylerle gezmek, buz üstünde kaymak, kartopu, futbol vesaire gibi diğer bütün oyunları oynamak ve uçurtma uçurmak, fişek yakmak hasılı halkın gidip gelmesini, huzurunu bozacak şeyler yapmak yasaktır."

Paten meraklıları da, "Paten yapacak düzgün sokak nerede?" demektedirler.

Yapboz

Yapboz kâğıt ve matbaanın yaygın olduğu Avrupa'nın oyunu. 1950'lerden itibaren Türkiye'ye girdiğinde adına yapboz denmişti,

1980'lerden sonraki ikinci dalgada adı "puzzle" oldu. 1760'larda ortaya çıkan resimli alfabe kartları bugünkü yapbozların atasıydı. İlk dönemde yapbozlar hep eğitim kapsamında düşünüldü; önce haritalar yaygınlaştı, daha geliştirildiğinde tarih eğitimi, ahlaki ders verme amacı güdüldü. 1759'da Avrupa'da "Gezi" adlı coğrafya oyunu üretilmişti. Litografi tekniklerinin ilerlemesiyle yapboz çeşitlenip yaygınlaştı. Ahşap küplere yapıştırılmış resimlerle Türkiye'ye girdi. Yapbozun tanınıp sevilmesi özellikle UNESCO tarafından hazırlanan tablolarla oldu. UNESCO çocuklar için küçük plastik çantalarda plastik küpler hazırlamıştı. 50, 100, 500 ve daha çok sayıda ve daha küçük parçalı yapbozlar ise büyüklerin tutkusu oldu. Yapbozlar camcılarda yapılıp çerçevelenmiş halde bile satılıyor.

Kumbara

1928 yılında İş Bankası İdare Meclisi halkın tasarruflarını değerlendirebilmek amacıyla kumbara kampanyası başlatmaya karar vermişti. Meclis üyeleri kampanyada kullanılacak kumbara sayısının belirlenmesinde, tartışmalardan sonra bin adette karar kıldı. Kampanya başladıktan sonra ilk iki bini, on bin kumbara siparişi takip etti. Sonra on binler peş peşe geldi.

Banka şubelerinde kumbara kuyrukları oluştu. Kumbara salgını üzerine banka reklamları da kumbara üstüne kuruldu. Kumbara sahipleri arasında çekiliş yapılarak hediyeler dağıtıldı. 1930 yılının ilk talihlisi 200 lira kazanmış, 1932'de ikramiye tutarı 2.500 liraya yükseltilerek birinciye 750 lira verilmişti. İş Bankası'na Ziraat Bankası da katıldı. İhap Hulusi Ziraat Bankası reklamlarına kumbaralı köylüler çizdi.

Uçan Türk, *Türk Hava Kurumu Dergisi, Temmuz 1959.*

Bugün yaşı otuzun üzerinde olan herkes kumbarayı hatırlar; kırkın üzeri herkes o çelik kumbaradan para çıkarmıştır. Ama yaşı otuzun altında olan hiç kimse-

nin onunla bir hatırası olmadığı gibi, enflasyon sayesinde kumbaralardan geriye anılar, eski ilanlarla fotoğraflar ve Gökhan Akçura'nın aktardığı bir çocuk şarkısından başka bir şey kalmadı:

İçi neşe ile dolu birer kumbaramız var.
Biz aşarız her yolu, çünkü kumbaramız var.
Bayram ne kadar tatlı, kollarımız kanatlı
Neşemiz iki katlı, çünkü kumbaramız var!

Bisiklet

Bisiklet sahibi olmak uzun yıllar çocukların en büyük rüyasıydı. Oysa bisiklet Türkiye'de güney illerinde ve Eskişehir'de, hanedan üyelerinin de bisikletle seyahat ettiği Benelüks ülkelerinde ulaşım aracı, bizde de denendiği üzere, birçok ülkede halen postacı, polis vb. görevliler için resmi binek aracıdır ve bisiklet turları en sevilen sporlar arasındadır.

İlk bisiklete benzer aracın patentini 1645'te Jean Theson aldı, bu atlar tarafından çekilmeyip oturan kişi tarafından sürülen dört tekerli bir araçtı. 1779'da François Blanchard ve M. Masurier tarafından üretilen dört tekerlekli araç da büyük ve ağır olduğu için yaygınlaşmadı. 1791 yılında Paris'te saray bahçesinde tahta at adıyla sürdürülen denemelerle Mede de Sivrac "célérifére" adı verilen iki tekerlekli ilk bisikleti yaptı. Yirmi yedi yıl sonra Baron Karl de Drais de Saurbrun 6 Nisan 1818'de ayakla itilerek hareket ettirilen ve gidonla yönlendirilen "draisienne" (drezin) adını verdiği ilk bisikleti sergiledi.

Drezin kullanılması çok zor olmasına karşın ilgi gördü, Fransa, İngiltere ve ABD'de üretildi. İskoçyalı demirci Macmillan dört yıl süren çalışmalarından sonra 1839'da ön tekeri 75, arka tekeri 100 cm çapında demir çember, yani jantlı tekerlekleriyle bisiklete büyük hız kazandırdı ve 1842'de posta arabasıyla yarışarak geçmeyi başardı. Fakat bisiklete bugünkü pedal düzeneğini kazandıran ve üretimine başlayanlar Pierre Michaux ile oğlu Ernest oldu. İlk yıl yalnızca iki adet satılabilen bisiklet, 1862'de 142, 1865'te 400 adet üretilmeye başlanmıştı.

Michaux'nun "michaudine" adını verdiği araç artık "vélocipede" adıyla Avrupa'da yayılmış, ailenin makine ustası Pierre Lallement,

Halit Naci, Karagöz, *28 Temmuz 1910 (*Karagöz'ün Gör Dediği, *hzl. Turgut Çeviker, 1989).*

1866'da ABD'ye göç ederek buradaki ilk bisiklet patentini almıştı. Coventry dikiş makinesi fabrikasında çalışan ve bugün şehirde heykeli bulunan ustabaşı James Starley 1870'te büyük ön tekerleği ve küçük arka tekerleği bulunan "peni-çeyrek peni" adı verilen bisikleti üretti. Tekerlek göbeğine bağlanan tellerle bisikleti hafifleten Starley'den sonra 1874'te zincir sistemini geliştiren H. J. Lawson'un ve 1888'de havayla şişirilen içlastiği geliştiren John Boyd Dunlop'un buluşlarıyla bisiklet bugünkü görünümünü kazandı. Bundan sonra 1901'den başlayarak vitesli sistemler, 1962'den itibaren amortisör görevi yapan düzenekler, jant, selede kullanılan yeni ve daha hafif malzemelerle bisiklet bugüne geldi.

Bisiklet *Tarık* gazetesinin 31 Ağustos 1855'te yayımladığı Mösyö Thomas Stefance'ın bu araçla Selanik'ten İstanbul'a geldiği haberiyle Osmanlı toplumunda duyuldu. Basında birçok yazı ve karikatüre konu olan ve "şeytan arabası" adı takılan bisiklete 1950'lere kadar "velospit" veya "velespit" denmeye devam edildi. Batı Avrupa'da velospit üç tekerlekli çocuk bisikleti anlamını kazanırken, 1901'de *İkdam*

gazetesinde Ali Kemal "derrace" adını öneriyordu. Dünyada ilk resmi bisiklet yarışı Paris'te 1868'de düzenlenmişti; Osmanlılar ilk yarışa Selanik'te 1897'de tanık oldu. 1898'de Ahmet Tevfik *Velosiped İle Bir Cevelan* adıyla İstanbul-Bursa gidiş dönüş macerasını yayımladı. İstanbul'da bisiklet ithalatçıları Leon ve Papazyan efendilerin düzenlemeye başladığı yarışlar kısa süre sonra yasaklandı. Tevfik Fikret'in de bisiklet binen bir hanım kıza rastlayıp, ilgiyle seyrettiği ve şiirini yazmaktan kendisini alamadığı anlaşılıyor; 20 Mayıs 1314 (1 Haziran 1898) tarihinde yayımladığı *Bisiklet* şiiri ile "sîne-i tarâveti'nin titreterek uçan 'tâze kadın'" karşısında yorulmuş görünüyor:

Uçar, uçar gibi kumlar, çemenler üstünde,
Geçen şu tâze kadın bir nümûne-i hevesât;
Ayaklarında kanatlarla sanki aşk u hayât
Uçar, uçar gibi kumlar, çemenler üstünde.

Meşâm-ı rûha emel lezzetinde neşrediyor
Ten-i rakîki bahârın esîr-i nükhetini;
Şitâbı, titreterek sîne-i tarâvetini;
Pırıl pırıl uçuyor, muttasıl uçup gidiyor...
...
Güzel, evet bu revişler, güzel bu câzibeler,
Güzel; fakat bu tehâlük nedir, değilse eğer
Hayâtı birkaç adım fazla koşturup yormak?...

Bisiklet merakı yayılıyordu, konu hakkında çizimlerle bilgi veren *Bisiklet Meraklılarına Yadigâr* adlı kitap 1904'te yayımlanmıştı. İkinci Meşrutiyet döneminde bisiklet yarışları ve bisiklete ilgi tekrar canlandı. Artık sıra konunun türevlerine gelmişti, *Sabah* gazetesi yazarlarının Nat Pinkerton cinayet koleksiyonu çevirisinin beşinci kitabı *Bisikletli Zebani* 1911'de yayımlandı. 1913 zabıta talimatnamesinde "velesbit, bisiklet, el arabaları" için ruhsatiye varakası, daire ve sıra numaraları alınması ayrıca gece yakmaya mahsus fener ve arkaya takılacak kırmızı fener bulundurulması hükmü getirilirken, 1914 Galata Köprüsü geçiş ücretleri arasına bisiklet de dahil edilmişti.

Halkevleri bisikletle yöre gezileri düzenlerken, krepon kâğıdıyla süslenmiş tekerleriyle bisikletler bayramlarda göz alıyordu. 1930-

40'lı yıllarda kızlar Şişli, Bebek, Suadiye'de bisiklet gezilerine çıkmaya başlamışlardı. 1950 yıllarından başlayarak, Anadolu'nun birçok şehrinde turu beş kuruştan başlayan fiyatlarla bisiklet kiralanan meydanlar ve mahalle aralarında bisiklet tamircileri vardı. 1963 yılında Muzaffer Onay, Hulusi Şenkaya ile Leon Alaluf, Bisan adlı bisiklet fabrikasını kurdular. 1971'de yılda 30 bin adet yüzde 70 yerli malzemeyle üretim yapıyorlardı.

Bayramyeri, Lunapark

Dönme dolap ve salıncakların kurulduğu bayramyerleri "eski Ramazan" anılarının parçasıdır. Panayır geleneğinin parçası olan bayramyeri, 1800'lerde Amerika'da şehircilerin geliştirdiği oyun yerleri anlayışının Türkiye'ye taşınmasıyla bugün çocuk parklarına dönüşmüştür. Amerika'da şehir reformcuları çocuklar için daha sağlıklı oyun yerleri oluşturma düşüncesiyle önce kum havuzları yapmışlardı. Berlin'i ziyaret eden bir Amerikalı sosyal hizmet uzmanı buradaki çocuk yuvalarından esinlendi ve yerli işadamlarından mali destek sağlanarak kum havuzlarına salıncak ve tahterevalli konulmaya başlandı. Dünyanın ilk lunaparkı 1895'te New York'un Coney Adası'nda kuruldu.

Gülhane Parkı'nda çocuk bahçesi Kasım 1929'da açıldı. İzmir Kültürpark ve Ankara Gençlik Parkı uzun yıllar benzersiz oyun alanları olarak kaldı. 1960'lardan sonra bölge fuarları yaygınlaşırken, dönme dolaptan silah atış pavyonuna, langırt salonu ve tiltten çarpışan otolara kadar buralarda eğlence yerleri açılmaya başlandı ve fuar süresi boyunca bölge halkı için gerçek bir bayramyerine döndü. 1970'li yıllarda şehircilik, belediyecilik anlayışının gelişimi ve yaşam standartlarının yükselmesiyle, yeşil alan ve çocuk oyun alanlarının bir arada düşünüldüğü oyun parkları arttı, buralara salıncak, kayak, tahterevalli dışında tırmanma demirleri, beton trenler gibi yeni "oyuncaklar" eklendi.

Oyun parkının eğlence parkına dönüşmesinin zirvesi Disneyland oldu. İlki 1955'te California'da otuz hektarlık bir alanda açılan parkın planlarını Walt Disney yapmıştı. İkincisi 1971'de Florida'da açıldı. 1982'de Geleceğin Örnek Topluluğu Deneysel Merkezi aynı yerde ikin-

ci bir eğlence parkı kurdu. Disneyland, Mekke, Vatikan ve Kyoto'yla birlikte dünyada en fazla ziyaretçi çeken dört yerden biri haline geldi. ABD dışında ilk Disneyland 1983'te Tokyo'da açıldı, 1992'de Paris onu izledi.

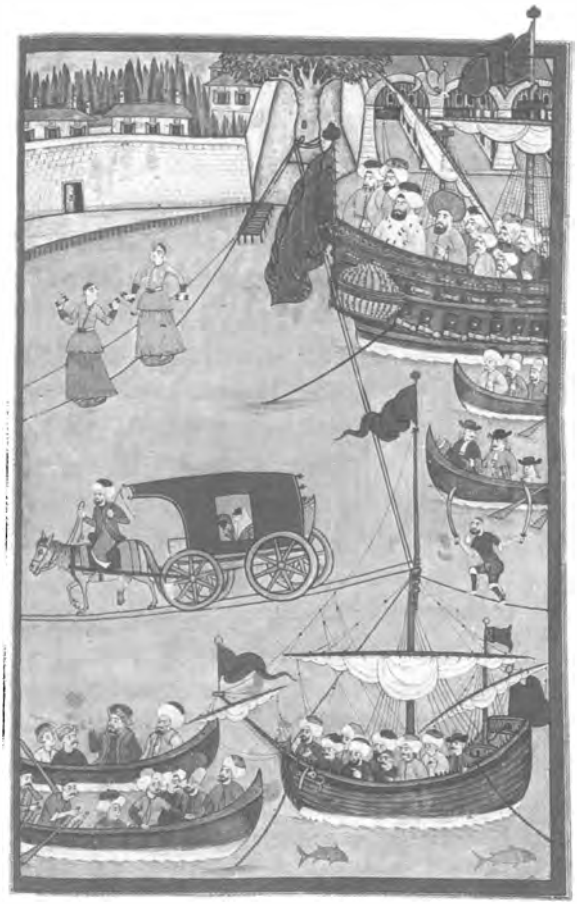
Türkiye'de Gençlik Parkı içindeki Luna Park kendisini yeniler, kreşlerden süpermarketlere kadar park oyuncakları, plastik kullanımıyla zenginleşip yaygınlaşırken, Ankara'da Atakule'deki Dreamland'le, mahalle aralarına girmeye başlayan bilgisayar oyunlarının da yer aldığı teknolojik eğlence yerleri açıldı. İstanbul'daki "eğlence cumhuriyeti" sloganını kullanan Tatilya'nın açılışını 1996'da dönemin cumhurbaşkanı yaptı.

Sirk

Sirk (Latince daire anlamında *circus*'tan Fransızca "cirque") filmlerde seyredilirdi. Jack Palance'ın sirkte geçen televizyon dizisinden başka, bir ara televizyonda cumartesi günleri düzenli sirk saati de vardı. Sovyet, Macar vb. sirklerinin İstanbul ve Ankara'ya ve Samsun gibi bazı bölge merkezlerine zaman zaman yaptığı ziyaretlerden sonra Ankara Belediyesi 1999 yılından itibaren sürekli bedava sirk hizmeti vermeye başladı ve sirk ihtiyacımızı kısmen karşılamış oldu.

Roma'da birçok sirk vardı. Roma dışında büyük şehirlerde de hepsi aynı düzen içinde sirkler kurulmuştu. Roma'dan sonra Marovenjlerin biri Paris'te olmak üzere kurduğu iki sirk yaşayamayıp zamanla dağıldı.

Bugünkü sirk geleneğini yaratan gezgin sirkler İngiltere'de doğdu. Panayır numaralarının artık ilgi çekmediği dönemde ilk sirk 1780'de Londra'da kuruldu. Venedikli Antonio Franconi'nin ip cambazlarının katıldığı zenginleşmiş İngiliz sirki yazları Fransa'yı dolaşıyordu. Fransa'da ilk sirki Antonio Franconi 1802'de açtı. Franconi'nin oğullarının başarıyla devam ettirdiği sirk gelişerek yeni imtiyazlar kazandı. 1859'da Jules Léotard uçan trapezi geliştirdi. İp cambazlığı tekrar ilgi çekici bir dal olurken, ABD'de Isaac A. van Amburg yırtıcı hayvanlarla gösteri yapmaya başlamıştı. 1865'te tiyatroların serbest açılması izni çıkana kadar Paris'te sirk yoktu. Yalnız at ve binicilik gösterileri yapılıyordu. 1870'ten sonra sirkler hızla arttığı gibi iki dünya sa-

Telde yürüyenler, Topkapı Sarayı Müzesi (M. And, History of Turkish Dancing*).*

vaşı arasında sirklere o zamana kadar fuar sergisi biçiminde kalan egzotik hayvan gösterileri de eklendi. Gezici kumpanyalar Afrika, Güney Amerika, Avustralya'ya kadar uzanırken, sirkler için kalıcı yerler kuruldu, parklarda uygun kışlık mekânlar hazırlandı.

Osmanlı geleneğinde sirk değilse de, güçlü bir cambazhane geleneği vardı. Hokkabaz, ateşbazlar, tel ve sırık üstünde yürüyenler, özellikle 17. yüzyılın başından itibaren gelenekselleşen şenliklerde yeteneklerini geliştirmişlerdi. Cambazhane geleneği Anadolu'da kumpanya, panayır, çadır tiyatrosu altında devam etti. Rıfat Behar 1940'lı yıl-

lardan 1960'lara kadar İstanbul'da gösteriler yapan Rıfat Telgezer'in cambazhanesinde yirmi kişilik bir ekip olduğunu hatırlıyor. Telgezer mesleği 1928'de Adana'da Amerikalı bir kadın tarafından işletilen cambazhanede öğrenmişti. Programa göbek dansıyla başlanır, akrobatlık hareketleri ve tel akrobasisinden sonra düetler, alaturka, alafranga şarkılarla devam edilir, ünlü oyunlardan parçalar sergilenirdi. Arada yapılan komiklik ve illüzyon gösterilerinden sonra esas oyuna geçilir. Büyük oyun "arkası yarın" usulünde oynanırken, en ünlülerinden misafir sanatçıların, Hamiyet Yüceses'ten Beyaz Kelebekler'e, Aziz Basmacı'dan Arap Lulu'ya kadar, katılımı sağlanırdı.

Sihirbazlar Kralı Zati Sungur (1897-1984) on dört yılını yurtdışında geçiren ve dünyaca tanınan bir illüzyonistti.

Hayvanat Bahçesi

Masallarda kahraman, kötü padişahın veya cinin bahçesindeki canavar hayvanlarla boğuşmak zorunda kalır. Saraylardan başlayarak konaklara kadar, gücü yettiğince, egzotik veya tehlikeli hayvanlar beslemek yöneticilerin hoşuna gitmiştir. Topkapı Sarayı'nın avlusunda gezinen ceylanlar, tavus kuşları da bu anlayışın ve bahçe zevkinin bileşimidir. Mutlakıyetin bu itibar kazandırıcı gösterisi, yakınçağda özel şirketlerce Eski Dünya'da tanınmayan hayvanların sergilenmesine ve sonra sirk gösterilerine dönerken, sarayların bahçeleri kamusallaşmış ve hayvanat bahçelerine, dinlenme ve eğlence alanlarına, çocuklar için eğitim yerine dönüşmüştür. Son yıllarda hayvanat bahçeleri bir yanıyla vicdanı rahatsız etmeye başlarken, bir yanıyla da birçok hayvan türünün korunma alanları, hayvan bilgisi ve sağlığı çalışmalarının yapıldığı yerler olmaya başlamışlardır.

Londra'daki Regent hayvanat bahçesi dünyanın en eski örneği olarak bilinmektedir, ama hayvanat bahçeleri antik dünyada çok yaygındır. İskenderiye hayvanat bahçesi (İÖ 3. yüzyıl) Eski Dünya'nın en büyük zooloji koleksiyonunu barındırmakta ve öğrenim yeri olarak da işlev görmekteydi. Eski Mısır, Mezopotamya, Çin ve Roma'da olduğu gibi, ortaçağ Müslüman dünyasında da hayvanat bahçeleri eğlence ve dinlence yerleri olduğu gibi, konak ve saraylara getirilip sergilenen egzotik hayvanlar her zaman ilgi çekmişti.

Kaybolan hayvanat bahçelerinin tekrar ortaya çıkışı İngiltere Kralı I. Henry'nin Oxford yakınında 1100 yılında kurduğu küçük bahçeyle başladı. Sicilya Kralı II. Frederick'in hayvanat bahçesinden birçok hayvan, 1235 yılında İngiltere Kralı John'un kızı Isabella ile evlenirken düğün için Almanya'daki Worms şehrine götürüldü. Isabella'nın kardeşi III. Henry kraliyet koleksiyonunu Londra Kulesi'ne taşıdı ve 1828'de Regent bahçesi açılana kadar burada kaldı. Fransa Kralı VI. Philippe'in Louvre Sarayı'nda Hôtel des Lions du Roi'de beslediği aslanlar 1665'te Versailles'da kraliyet hayvanat bahçesinin açılmasına vesile olmuştu.

Gülhane'deki hayvanat bahçesi hep bakımsızken, Ankara'da Atatürk Orman Çiftliği'ndeki büyük iddialarla kurulmuş ve tür sayısı ve bahçesiyle uzun zaman iddiasını korumuştu. Son yıllarda kurulan bazı özel hayvanat bahçeleri içinde Darıca Kuş Cenneti ise, anlayış ve olanaklarıyla ön plana çıkıyor.

Kamuya Açık Eğlenceler

Osmanlı toplumunda dinsel bayram ve kutlama günleri dışında da kamuya açık eğlenceler düzenlenirdi. Bunların en dillere destanları 1606-1675 yılları arasında barış, nikâh, sünnet vesileleriyle on iki kez düzenlenen "şenlik"lerdir. Minyatürlerle, filme çekilmiş gibi günümüze aktarılan bu şenliklerin saltanat ihtişamını sergileyen yönü kadar, cambazları, havai fişekleri, ışık gösterileriyle, bu gösterileri gerçekleştirecek meslek erbabının mevcudiyeti de anlaşılmaktadır.

II. Mahmud dönemine kadar İstanbul'da cirit oynandığını, bu padişahın Avrupalılar tarafından vahşi bulunduğu için ciridi yasaklamasından öğreniyoruz. II. Mahmud yeni askerine resmi geçitler yaptırarak halkın eğlence ihtiyacına yeni bir boyut getirmeye çalışmıştır. Ancak Türkiye'de modernleşmenin tarihi bir yandan da kamuya açık meydan eğlencelerinin azalarak yok olması ve yeni biçimlerle kapalı mekânlara taşınması, meydanlarda yalnızca seyirlik eğlencelerin, daha doğrusu kalabalığın kendisini ve devletin hazırladığı geçidi seyretmekten ibaret kalmasıdır. 1863 yılında Abdülaziz'in Mısır gezisinden dönüşünde düzenlenen "şehrayin", eğlence biçimindeki değişimi de gösterir. Eğlence üç gece sürmüş, fener ve kandil bulunmaz olmuş, kalabalıktan geceleri

çarşı içine girip çıkmak "müşkül" olurken, "kadınlar dahi sokağa çıkmadan memnu değil"lerdir. "Halk sabaha kadar sokaklarda dolaşıp gezdiler. Hiçbir uygunsuzluk zuhur etmedi," (Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 19. Tezkire).

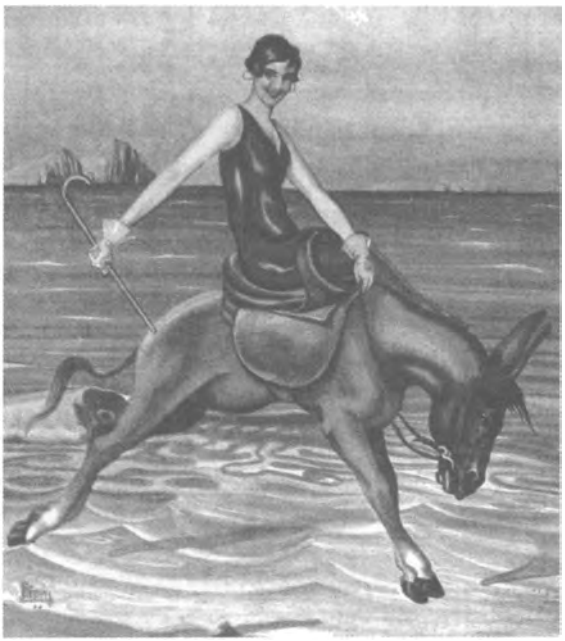
Mesire, Park, Piknik

Öncelikle İstanbul'da ve büyük şehirlerde son döneme kadar devam eden eğlenceler içinde çeşitli vesilelerle düzenlenen mesire ve "teferrüç"ler (gezintiler) büyük yer tutardı. Kâğıthane, Göksü, Beykoz Çayırı, Kuşdili'nde düzenlenen kır gezmeleri yanında yaz geceleri Boğaziçi'nde düzenlenen sandal sefaları, mehtap seyirleri de İstanbulluların eğlence yaşamında yer tutardı. III. Mustafa devrinde Büyükdere'de Fransız elçiliğinde yapılan müzikli eğlence üzerine Rumların saz takımları ile sandallara doluşmalarıyla başlayan ve Tanzimat'tan sonra Müslüman halkın ve devlet ricalinin açıkça eğlenmesinin mümkün olmasıyla İstanbul yaşamının özgün bir yönü haline gelen sandal sefaları Abdülhamid dönemine kadar devam etti. Mesireler ise 1905'e kadar sürecekti.

Mesire yerlerinde Bostancı Ocağı'ndan yetişme ya da emekli mesire ustaları bulunur, hem kır kahvehanesini işletir, hem de eğlenmeye gelenlerin kendini bilmez davranışlarıyla kadınları rahatsız etmelerini engellerlerdi. Ramazan yaz aylarına denk geldiğinde iftarlar mesire halinde kırda verilir, yemek ve teravih namazından sonra eğlenilirdi.

Esnaf teferrüçleri çırak çıkarma, peştamal kuşatma geleneğinin uzantısı olarak düzenlenen mesire eğlenceleriydi. Çadır kurulur, pilav ve helva yapılır, gerekli esnaf törenleri düzenlendikten sonra katılan halkla birlikte eğlenilirdi. Esnaf teferrüçlerinin sonuncusunu lüleci esnafı Beykoz Çayırı'nda 1881'de yaptı.

"Mektep seyirleri" öğrencilerin kır gezmeleriydi. Veli, akraba ve mahallelinin katıldığı bu gezilerde öküz arabaları süslenir, davul zurna eşliğinde uzun külah ve boyalı, süslü elbiseli soytarılar arabaların önünde yürürdü. Mahalle zenginlerinden kuzu alınır, konakların aşçıları gerekli kap ve hizmetlilerle mektep seyrine gönderilerek kazanlarla etli pilav ve helva pişirilir, geziye katılan çocuklara ve halka dağıtılırdı.

Resimli Şark, *Temmuz 1931.*

Mesire âdeti yerini parkların ve akşam gezintilerinin alması, Abdülmecid devrinde ve Pera'daki Levantenlerin taklidiyle başladı. Mesire yerlerinde kadınlar gerçekte geleneksel davranış kalıpları dışına çıkan hareketlerini mahalle havası, yüz yüze toplum kategorisi içinde yürütüyor olmalarına karşın, parklar resmi ilişkilerin geçerli olduğu mekânlardır. Parklar şehrin içinde bulunurlar, her gün ziyaret edilebilirler ve aslında bizim parklar Avrupa'daki örnekleriyle karşılaştırıldığında, İstanbul'da padişah mülklerinden kamulaştırılan bazı bahçeler dışında oldukça küçük yeşil alanlardan ibarettir. Oysa Batı dillerindeki "paradise" (cennet) sözcüğünün kökeni İran dilindeki "park" sözcüğüne çıkmaktadır. 1848 Devrimi'nden önce Fransa Kralı Louis Philippe'in de katıldığı arabalı gezintilerin İstanbul'da aldığı biçim, Recaizade Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası* (1896) romanıyla ölümsüzleşmiştir.

Gezinti yolları şehrin dışı kabul edilen mezarlıklara kadar uzamış ve buralarda kahvehaneler açılmıştır. Taksim'deki eski Katolik Mezarlığı yerine yapılan ilk park, Pera'nın eğlence yaşamıyla bütünleşip canlanın-

ca, Müslüman Mezarlığı'nın bir kısmı da Tepebaşı Bahçesi haline getirildi. 1870'te Kısıklı'da da Millet Bahçesi açıldı.

Geniş halk kesimleri içinse hafta sonu eğlencesi piknik oldu. Ahmet Mithat "piknik"i "müşterekü'l-masraf eğlence" olarak ârifâne veyahut herîfâne diye çevirir. Halk dilinde eğlenti denen piknik, şehirlere yerleşen yeni katmanların artmasıyla ve motorize olmasıyla yaygınlaşacaktı. Geniş aile, komşu veya hemşerilerin örgütlendiği, kadın ve çocukların hava aldığı, özellikle et yenen piknikler, eski şehir halkının mesiresi, orta-üst sınıfların gezisi ve halk inanışında yer eden bahar, hıdrellez şenlikleri karması bir biçime kavuştu. Şehir içinde çekirdek aile, genç ve çocukların dinlenme yerine dönüşen parklar statü kazanırken, kamuya açık eğlence yeri olarak kapalı mekânlar çeşitlendi ve katmanlaşıp kozmopolitleşen şehir halkının yeni ihtiyaçlarına göre örgütlendi. Tiyatronun kanto ve müzikallerle gazinoya dönüşmesi, işgal İstanbul'unun Beyaz Rusların açtığı lokanta ve eğlence yerleriyle dolmasıyla kolaylaşmıştı. Dans ve balonun tabanının genişlemesi de Cumhuriyet'in tercihleriyle pekişti.

18. yüzyılda İngiliz bahçeciler, aristokrat bahçelerinden esinlenerek, bütün ülkenin parka dönüşebileceği düşüncesine kapılmışlardı. 19. yüzyıldaki temiz havanın tadının alınabileceği, dostlarla sohbet edilebilecek ve ulusal olay ve kişileri hatırlatan anıtlar arasındaki yeşil alanlar düşüncesiyle, 20. yüzyılda parklar, bakmaya yönelik olmaktan çıkarak kullanıma yönelik bir hale büründü. Bugün park evler, yaşlılar parkı, alışveriş parkı, heykel parkı, eğlence parkı, kültür parkı, teknoloji parkı, bilim parkı türevleriyle, peyzaj mimarisinden şehir plancılığına kadar uzmanlaşmış bir alanla, ekonomik rant ve siyaset ilişkisinin kesişmesi, şehirleşme yüzyılında, tarihi birikimi ve yerel kültürü en fazla azgelişmiş ülkelerde saf dışı bırakıyor. Çiçek ve ziraat kültürümüzün çalışkan kalemi Cevat Rüştü (1885-1936), "Hulasa, Avrupalılar klasik bahçelerinde, İngilizler çemenzârı, Fransızlar ezhârı, Almanlar eşkali, İsviçre ve Amerikalılar eşcarı, Belçikalılar nebatat-ı mütenevviayı görmeyi kendi zevk-i semlilerine daha muvafık buldukları"nı yazarken, Babil'in asma bahçelerinden Tac Mahal'a ve Sovyet şehircilik anlayışına kadar, Doğu-İslam-Osmanlı-Türk bahçe-park kültürünün tarihi dahi bilinmezliğe karışmıştır.

Gazino

Tanzimat'tan itibaren İstanbul'da açılmaya başlanan gazinolar önce "meyhanenin alafrangası" olarak tanımlandılar. Pera'dan başlayarak yaygınlaşan lokanta, kafeşantan, pastane ve oteller gazinolaşıp yeni eğlence anlayışının merkezleri oldular.

İtalyanca kır evi anlamında "casino" sözcüğünden adını alan gazino II. Abdülhamid döneminde yaygınlaşıp kimliğini kazandı. İlk gazinolardan biri olan Arkadi Gazinosu eski komiser Arap Enver'indi. 1889-91 yıllarında Dimitri'nin gazinosunda Akripas ile Misak efendiler sahneye çıkıyorlardı. Emperyal Bahçesi'nde Kemani Tatyos Efendi çıkardı. Gazinolar müzik programları yanında tiyatro, pantomim gösterilerine de yer verirlerdi. Gazinolarda tango, fokstrot, çarliston danslarını Beyaz Ruslar tanıttı. 1910'ların sonlarından 1920'lerin sonlarına kadar içki ve eğlenceyle "deniz hamamı"nı birleştiren, plajla bütünleşmiş gazinolar da moda oldu. 1926'da açılan Beyaz Park Gazinosu'nun atlama kulesinin yüksekliği İstanbul'da dillere destan olmuştu.

Ramazan gecelerinde Şehzadebaşı'nı çekim merkezi haline getiren tiyatrodan sonra gramofonun gelişi ve Türkçe plakların doldurulması, sahne sanatlarının benimsenmesini kolaylaştırdı. Önce mesire yerlerinde plaktan dinlenen şarkılar bir sonraki aşamada kır gazinolarında dinlenecekti. Gazinolar konser salonlarının yerini alarak bugüne kadar gelen bir kültür yarattılar. Gazino kültürüne karşı Klasik Türk Müziği'ne sahne sanatı özelliğini kazandıran Münir Nurettin Selçuk ilk solo konserini 10 Eylül 1930'da vermişti. Gazinolar geleceğin kulüp, pavyon, kumarhane, barlarına analık ederken, 1950'lerde yaygınlaşan kır ve aile gazinoları biçimiyle daha geniş kesimlerin de hayatına girdi, halen halk ve kadın matineleriyle konser ve piknik ihtiyacını birlikte gideriyorlar.

Balo ve Dans

Balo konusuna "Düğün" ve "Görgü Kuralları" maddelerinde yer vermiştik. Klasik Osmanlı kaynaklarının hora tepmek, atlamak, sıçramak, tepinmek anlamında büd, ihtizaz, raks sözcükleriyle çevirdiği, Avrupa dillerinde de aynı anlamlara gelen ortak sözcük olan

"dans"ın gündeme girmesi uygulamadan çok önce olur. Ahmet Mithat Efendi 1871-1872 yıllarında çıkardığı *Dağarcık* dergisinde Mahmut Ekrem'le dans konusunu tartışmaktadır: Dans tabii bir ihtiyaç ve insan davranışıdır, hatta her ilkel toplulukta bulunması bir yana, hayvanlar bile dans etmektedir. Ancak dansı Avrupalılar icat etmemiş olsalar da ıslah etmişlerdir. "Tabiat-ı beşeride dahi esasen mevcud olan raksı hıfz-ı sıhhat-ı beşeriye levazımından madud olan [kabul edilen] riyazet-i bedeniyeye pek muvafık bir vasıta-i husûl gördükleriçün tanzim ve ıslahına itina" ve seyredenleri "hayrette bırakacak ve aylarca talim olunmadıkça" uygulanması "kabil olamayacak hurdeli ve dakik kavaid ve usûl" altına almışlardır. Doğal dans herkesin tabiatına göre değişirken, "cemaatle icrası daha hoş" olduğundan, kurallara bağlı çağdaş ve gerçek dansın Avrupa icadı olduğu ortaya çıkar. Balo İtalyancada dans demek olan "ballo" sözcüğünden gelir, İngilizcede 1630'larda dans ve bugünkü balo anlamını kazanmıştır. Ahmet Vefik Paşa için balo (1876) "raks mahalli ve bazı davetler, raks meclisi"dir. Yirmi beş yıl kadar sonra, tiyatroya merakı nedeniyle Direktör lakabıyla tanınan devlet adamı ve mizah yazarı Âli Bey (1844-1899) *Lehcet'ül-Hakayik* (1897) adlı mizah sözlüğünde baloyu "salonlara mahsus çiçek pazarı", "balo fistanı"nı ise "kuyruklu incir yaprağı" olarak tanımlayacak kadar baloyla iç içe görünür.

Cumhuriyet'le birlikte "balo ve dans" isteği o zaman "dans-hall" denilen eğlence yerlerini, bu tür işletmeler de balo ve dans isteğini kamçıladılar. 1923'te dans yarışmalarıyla müşteri arttırılmaya çalışılırken, 1930'larda gazino, revü ve operetlerin programları gidebilenler için 1980'li yıllara kadar bir daha görünmeyecek biçimde "çılgın"dı. 1926'da Mustafa'nın *Dans Dersleri*, 1927'de Nihad Demiray'ın *Dans Çılgını* adlı kitabı yayımlanmıştı.

Modern Adabı Muaşeret (1939) kitabının yazarı Süheylâ Muzaffer balo ve dansın kurallarını öğretmektedir:

> "Tanımadığını dansa kaldırmak caiz olsa bile, icabında manidar görüleceği için doğru değildir. Baloya giden kıskançlığı evinde bırakmalı yoksa gitmemelidir. İma tarıkile dahi olsa kıskançlık hareketleri göstermek çok çirkin olur. Rumba, çarliston hatta tango gibi danslara evli kadınları, genç kızları, tanınmayan veya henüz tanınan kadınları kaldırmak ve umumiyetle balolara bu tarzdaki dansları sokmak doğru değildir."

Anadolu'da oturak, zevk, âlem, kadın oynatma eğlencesi gizli yapılır ve Osmanlı ve Cumhuriyet devrinde jandarma baskınlarına uğrardı. Kol bastı havası da bu baskınlara karşı, jandarma kolu yakınlardan geçerken sesin duyulmaması için oyunun yavaşlatılmasından ortaya çıkmıştı. Ses sanatçılarının geniş halk kitlelerine ulaşması için, radyo yayınları öncesinde tek yol sinemadan yararlanmak olmuştu. Arap ve Hint filmlerinde de izlenen ve müzikal anlayışı ile değil, seyirciye şarkı, türkü dinleterek, bir ihtiyaçtan yararlanma amacından kaynaklanan bu uygulama gazino, radyo ve gramofonu bulunmayan taşraya sahne-gösteri sanatlarını taşımanın en ucuz ve etkili yoluydu. 1960'lı yıllarda şarkıcıların, sinema sanatçılarının da katıldığı turnelere çıkıp sinema salonlarında seyircilerine görünmeleri, taşrada uzun zaman "gazino"nun yerini tuttu.

"- Ulen Ehmet, eğerleyim piyango çıkarsa yarın sabah şuraya gelip seninle garşılıklı birer danslı çay içelim mi?
- Yoooo!... Bak ben yalnız danslı çayla doymam, kotion da yerim!...
-Beni mi gorhutacaksın be, istersen sürpriz de ye!..."
Cemal Nadir, Akşam, *1935.*

Müzik ve sinema yaygınlaşır, düğün salonlarında kız kıza dans edilirken artık sorun dansları iyice öğrenmek ve partner bulmaktı. İstanbul'da balo ve dansçılar kendi piyasalarını yaratırken, taşra da geri kalmıyordu. Reşat Nuri Güntekin, *Anadolu Notları*'nın (1936) "Balo" bölümünde taşra balosunun tasvirini yapar. Darülfünundan eski arkadaşı olan kasaba yerlilerinden biriyle dans talimi yaparken kendisini tutamayıp güler:

> "'Ne oluyorsun?' dedi. 'Seninle yirmi sene evvel Darülfünunda merhum Şehbenderzade Hilmi için hazırladığımız ağırbaşlı felsefe imtihanını hatırladım. Biz o zaman yapılacak şeyi şimdi kırkından sonra yapıyoruz. Ona gülüyorum,' dedim. Şakir, derin bir 'ah' çekti: 'Dünyaya erken gelmişiz,' dedi."

Bu dönemde CHP ve Halkevleri Ankara'da ilk kez Anadolu'nun bütün yöresel halk oyunlarının bir arada görülebildiği şölenler düzenliyordu. 13 Ekim 1925 tarihinde Atatürk, İzmir'de Selim Sırrı'nın bir kız öğrenciyle yorumladığı ve o dönemde tartışmalara yol açan zeybek oyununu seyrettiğinde şunları demişti:

> "Selim Sırrı Bey zeybek raksını ihya ederken ona bir şekl-i medenî vermiştir. Bu sanatkâr üstadın eseri hepimiz tarafından kabul edilecek millî ve içtimaî hayatımızda yer tutacak kadar tekemmül etmiş, bedîî bir şekil almıştır. Artık Avrupalılara: 'Bizim de mükemmel bir dansımız var,' diyebiliriz ve bu oyunu salonlarımızda, müsamerelerimizde oynayabiliriz. Zeybek dansı her içtimaî salonda kadınla beraber oynanabilir ve oynanmalıdır."

Halk oyunlarının simgesel toplumsal anlamından salon danslarının çift ilişkisi çevresinde oluşan içeriğine geçerken, henüz kırk yıl sonrasının tek başına yapılan kuralsızlaşmış kişisel "dans"ları çok uzaktaydı. Bu yeni dansların mekânı disko ve barlardı.

Bar, Disko, Parti

> "Kişisel bağımsızlığa en yüksek değerin verildiği ülkelerde, insanlar başka yerdekilerden daha sık ve daha uzun süreler için ayakta durur. Örneğin İngilizler, içki içme eyleminin çoğu ayakta yapıldığı, kamuya açık yerlere özellikle düşkündürler. İçki içen kimse herhangi bir zamanda, merasimsiz oradan ayrılabilir. Küçük ve göze çarpmayan bir hareketle arkadaşlarına veda eder; böylelikle resmi bir biçimde masadan kalkmış olmasından çok daha az kısıtlanmış hisseder kendisini. Kalkmak, gitme niyetini duyurmakla aynı şey olurdu ve bunu yapmak zorunda olmak onun özgürlüğünü sınırlardı. İngilizler özel partilerde bile, uzun kalmaya niyetlerinin olmadığını belirtecek şekilde ayakta dururlar. Odanın içinde serbestçe dolaşırlar ve ayakta duruyor oldukları için bir başkasıyla konuşmak için bir insandan en az formaliteyle ayrılabilirler... Herkes tanışmak istediği insanları aramakta özgürdür." (E. Canetti, *Kitle ve İktidar*, s. 385)

Disko ve parti İngiliz barının devamıdır.

Eskiden yalnız meyhanede içki içilebilirken "kafeşantan"lar revü ve skeç gösterilerinin yapıldığı yerlere dönüştü ve Beyoğlu'nda içki

servisi yapılan kabareler (cabaret de nuit) açıldı. 1913'te buralarda müzikli gösteriler ve Amerikan barlar da mevcuttu. 1940'larda büyük otellerde bulunan barlar 1955'ten sonra bağımsız mekânlarda da açıldı. Barlar sosyete, gençlik, entel, rock ve caz barları olarak çeşitlenirken, 1960'larda kulüp denen yerler diskoya dönüştü. 1960'ların ikinci yarısında kendi mekânlarını yaratan gençlik 1970'lerde yeni eğilimlere seslenen mekânlara müşteri olarak gitti. Anadolu popuyla gazinolarda ve taşrada bahçe ve sinemalarda konser vermeye başlayan yeni akımlar, dünyayı izleyen yeni müzik ve dans akımlarıyla yeni yeni altkültür grupları halinde yeni tüketim tarzları yarattılar. 2000'lerde bar çeşitlerine türkü barlar da dahil oldu.

Evde verilen partilere çay denirdi. 1930'lu yıllardan itibaren adab-ı muaşeret kitaplarında öğütlenen kızlı erkekli, danslı müzikli toplantılar İstanbul "sosyete"sine özgü olmaktan çıkarak 1950'li yıllardan itibaren büyük şehirlerde orta sınıfın orta öğrenim gençliğine kadar yayılmaya başladı. Muhallebicide, pastane, park ve sinemada, sonra kahvede buluşabilen kızlı erkekli gençlerin, yaş günlerinden başlayarak evlerde çay vermeleri daha meşruydu. Çayların partiye dönüşmesinde yine de diskoların "normal"leşmesinin etkisi oldu. Ailelerin tutumuna göre belki likörle başlayan içkiyle, dansların ve kadın erkek ilişkisinin biçim değiştirmesi de disko devriyle çakışır çünkü.

Parti İngilizcede bir grup insan, arkadaş anlamına geliyordu. 1300'lerde yarışma, çekişmede taraf olan grup anlamında kullanıldı. Av partisi 1773'te kayıtlara geçti. 1716'da özel eğlence toplantısı anlamını da kazandı. Lale Devri eğlencelerine parti denilmedi ama Osmanlı saraylılarının benzeşemediği Avrupa aristokrasisi yerine üç yüzyıl sonra belirli standartları benimseyen, yaşayan veya yaşayabilen gençler partilere kavuştu.

Deniz Hamamı, Plaj

Evliya Çelebi, "Cümle dilberler Temmuz ayında deryada çimerler... Kabuğu soyulmuş gülpenbe badem gibi nazenin vücudlarına kırmızı ibrişim futalar sarınıp balıklar gibi yüzerler," der ama Reşad Ekrem Koçu'ya göre İstanbul'un ilk deniz hamamı Çardak İskelesi'ndedir ve kesin bir tarih vermemekle birlikte bu ilk deniz hamamı-

nın 1826 ile 1850 arasında bir tarihte kurulduğunu belirtir. Ardından, Salıpazarı ve Kumkapı'da kurulan deniz hamamları gelir. 1850'den itibaren henüz sahil yolu bulunmayan ve suları temiz olan İstanbul'un hemen her mahallesinde çevresi kapalı "deniz hamamları" açılır. Haluk Şehsuvaroğlu'nun verdiği bilgilere göre, 1867 yılında İstanbul kıyılarında altmış iki deniz hamamı vardır. Deniz hamamları genellikle erkeklere mahsus olurdu ve buralarda çay, kahve, limonata satılan ocaklar da bulunurdu. Kadın ve erkeklere mahsus ayrı hamamlar bulunan yerlerde, bu ikisi arasında ses geçirmeyecek duvarlar örülürdü.

Denize, göle, ırmağa girilmediği söylenemez ama sıcaklarda serinlemek için çocukların yaşına göre çıplak veya donla, delikanlıların ıssız yerlerde suya girmesi ile plaj kültürü çok farklıdır ve ikincisinin tarihi, Avrupa'da da 1800'lerde başlar.

18. yüzyıl boyunca denize veya suya girmek, Avrupa'da da bugünkü köy çocuklarının tarzından farklı değildi. Ama yetişkinler de çıplak suya giriyor ve yakalandıkları da oluyordu. Doktorların denize girmeyi özellikle sinirlere iyi geldiği için öğütlemeleriyle başlayan de-

— Anında başını sok. Kan başına çıkıp da ağırmasın.
— Yok yok! Birden bire gir ki fayda etsin.
— Hayır. Yavaş yavaş girmeli ki titreme gelsin.
— Onda bir kötülük yok. Girdiğin gibi hareket etme ki etkisi olsun.
— Yok a canım! Hareket etmeli ki sinirlere kuvvet versin.

N. Berberyan, Hayal, *6 Temmuz 1874*
(Terakki Edelim Beyler, *hzl. Turgut Çeviker, 1986).*

niz hamamı döneminde denizin müşterisi artmış, yakalanma olayları sıklaşmış ve düzenlemeler de oluşmaya başlamıştı. Bu iş için özel alanlar ayrılmaya başlaması da denize girme biçim ve kıyafetini formelleştirmek içindir. En erken plajlardan biri 1777'de Mannheim'da açılmıştır. Kadın ve erkeklerin ayrı plajlarda denize girmesi olağan görülüyordu, hatta 1912 yılında bile Lozan'da erkeklerin sandalla ya da yüzerek kadınlar plajına yaklaşmalarının yasak olduğunu belirten levhalar asılmıştı. 1920'lerden itibaren önce "aile plajı" uygulaması başladı, sonra kadın-erkek ayrımı ortadan kalktı. Artık denize girmek sağlık konusu değildi, deniz hamamında olduğu gibi hamamların plaja dönüşmesinde Avrupa'yı az zaman farkıyla izleyen Türkiye'de de o dönemin Türkçesiyle adlandırıldığı gibi "deniz eğlencesi"ydi.

Deniz hamamlarının plajlara dönüşmesi İstanbul'un işgaline rastlar. Dönüşümün iki kahramanı vardır: İşgalci İngiliz askerleri ve Bolşeviklerden kaçıp İstanbul'a sığınan Ruslar. Gökhan Akçura, moda taşıyan bu iki grubu Feridun Kandemir ve İlhami Masar'ın yazdıklarından aktarmaktadır:

> "Buraları (Florya) Barutçu Çiftliği sahası idi. Kimse semtine uğramazdı. Vakta ki Birinci Umumi Harp sona erdi, İstanbul işgal edildi, Yeşilköy, Bakırköy taraflarına da ecnebi askerler yerleşti. Bir gün baktık, şimdiki Solaryum Plajı'nın bulunduğu yerde sekiz-on İngiliz askeri, elbiseleri fora etmişler, anadan doğma denize dalıyorlar. Bre aman, herifler akıllarını mı oynattılar, demeye kalmadı, ertesi gün daha kalabalık bir kafile geldi. Hava da sıcak mı sıcak. Elimizde olmadan buram buram terleyerek gelip onları seyrediyoruz. Neş'eleri bize de geçiyor ama, ömrümüzde böyle şey görmediğimiz için şaşkın şaşkın bakıyoruz."

İşte tam bu sıralarda Rusların da denize rağbet ettiğini gören Anastas adlı bir İstanbullu sonradan Solaryum Plajı olacak bu yerde küçük bir baraka kurarak açık hava meyhanesi işletmeye başlar. 1926'da Büyükdere Beyazpark Gazinosu ve Deniz Banyosu İstanbul'un en gözde deniz hamamıdır. Yabancıların etkisiyle deniz hamamları plaja dönüşürken, kadın-erkek ayrımı yapılmasını engelleyen de Atatürk olmuştur. Cumhuriyet'le birlikte gözden düşen Florya'nın yeniden ve yeni biçimiyle, yani plaj olarak canlanması da Atatürk sayesindedir.

1940'lı yıllarda İstanbul'da lüks kabin ve gazinolu olanlarından yakın yıllara kadar devam eden kavramla "halk plajları"na kadar plajlar arttı. Yoğurtçu Parkı, Moda Parkı, Süreyya Sineması, Süreyya Opereti, İstanbul Bandosu kurucusu Belediye Başkanı Süreyya İlmen (1874-1955) 1947'de kırk oda, yüz yirmi lüks kabin ve 1.400 kişilik soyunma yeri bulunan Süreyya Plajı'nı yaptırdı. 1950-60'lı yıllarda kamu kuruluşlarının tatil kampları kurmalarıyla plaj Anadolu kıyılarında yaygınlaştı.

Deniz eğlencesi kum oyunları ve güneşte yanma yarışına döndüğünde sahil şeridi kavgası da çıkmaya başlamıştı. 1970'li yıllarda durum "Halkın izdihamından vatandaş denize giremedi," cümlesiyle özetleniyordu. Deniz kıyısındaki arazilerin kapatılıp yağmalanmasını, yaz tatilini denizde geçirme ihtiyacının doğması ve yazlıklar körükledi. Belediyeler plaj yapımını görev edinmişlerken, sahil kirliliği çok yerde denizi girilemez hale getirmişti.

1970'lerde sahil şeridinin halka açık olmasını sağlayan hukuki düzenlemeler getirilirken 1980'lerde turizmin teşvik edilmesi, örgütlenmesi ve fiyatlarıyla yalnız Avrupalı turistlere ve yerli üst gelir gruplarına seslenen uluslararası bağlantılı tatil kamplarının çoğalması sonucunu doğurdu. Denizin toplumsallaşması ve güneşin kanser riski karşısında, bu gelir grupları, yazın otellerde, kışın özel kurum ve kulüplerde havuzlara girmeyi artık ruh ve beden için daha sağlıklı buluyor.

Mayo, Bikini

1800'lere kadar yüzme olmadığı için deniz kıyafeti de yoktu. Önce doktorlar sinirlere iyi geldiği için deniz hamamını öğütlediler. Bu dönemde erkekler, daha sonra ara dönemde kadın mayosu olacak paçalı, tek parça deniz kıyafeti giyerken, kadınlar da artık pelerin ve gömlekle, başları boneli denize gelmiyor, 1820'lerden itibaren "mayo" giyiyorlardı: Korseli, kapalı boğazlı, dirseklere kadar kollu, geniş ve kasnaklı koyu renk elbiseler ve kara çoraplarla erkeklere kapalı plajlarda denize giriyorlardı. Hatta 1750'lerde plajlar yaygınlaşmamış olduğu için "banyo makinesi" icat edilmiş, kumdan denize yanaşan arabalardan kadınlar denize süzülmüşlerdi.

On yaşından büyük oğlanların denize çıplak girdiğine rastlanmaz olduğunda ve plajlar yaygınlaştığında, mayoların evrimi de başlamıştı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde paçalı ve dizlere kadar inen erkek mayolarıyla kadın mayolarının farkı, kadınların etekli ve daha bol mayolar giymeleriydi. Ama 1913'te Carl Jantzen mayo yapımında kullanılan elastik hafif yünlü kumaşı ürettikten sonra mayolar daralmaya, etekler kısalmaya, kollar açılmaya başladı.

1915'te ABD tekstil şirketleri "banyodan yüzmeye" sloganıyla yeni mayo kumaşlarını piyasaya vermişlerdi. 1932 Dünya Güzellik Yarışması'nda giyilen, beli, göbeği, kasıkları açıkta bırakan mayolar gürültü koparmıştı. 1930'larda sırtı ve omuzları açık iki parçalı mayolar Hollywood artistlerinin de katkılarıyla Avrupa plajlarında yaygınlaşmaya başladı, yalnız bu dönemde Almanya ve İtalya diktatörlükleri tek parçalı mayoda ısrar ediyorlardı, hatta İtalya'da üstünde Mussolini'nin resmi bulunan siyah mayolar moda olmuştu. 1940 Tokyo Olimpiyatları'na oyunların savaş nedeniyle iptali yüzünden gidemeyen ABD yüzme takımından Esther Williams ise Hollywood'un yeni keşfi oldu. Ten rengi mayosu nedeniyle mahkemelik olan Williams, "Tarzan" Weissmüller'le çıktığı Broadway müzikalinden sonra 1942'den itibaren çevirdiği, neredeyse kendisi için yaratılan "yüzme filmleri"yle çok sevildi. Aynı anda on dört dergide kapak olan yıldız, senkronize yüzme dalının gelişiminden, özel havuzların yayılmasına kadar özendirici bir rol oynadı ama en büyük etkiyi yeni biçim mayoların olağanlaşmasında yarattı.

1 Temmuz 1946'da ABD Pasifik'teki Bikini atolünde nükleer bomba denemesi yapmıştı. Aynı günlerde Paris'te moda tasarımcısı Louis Réard, iki parçalı mayosunun tanıtımına hazırlanıyordu. Önerilen yüz kadar addan hiçbirini beğenememişti. 5 Temmuz'da Paris'te modelleri ilk kez bikiniyle yürüdüğünde, modacı yeni mayonun adını bomba denemesi haberlerinden esinlenerek "bikini" koymuştu.

1963'te California'da modacı Rudy Gernreich "monokini", yani tek parça mayoyu "tanıttı." ABD'de ve Fransa'da, özellikle monokini giyenlerin kaynaştığı Riviera'da belediyenin yasaklama çabaları sonuç vermedi. Bugün monokini yerine yalnızca "üstsüz" deniyor.

Salon Oyunları

Tavla

Hint geleneğine göre tavlanın mucidi Kalfan adlı bilgedir; zarlar gece ve gündüzü, pullar ayın günlerini, tahtadaki on iki hane ayları ve burçları, hanelerin toplamı günün saatlerini temsil etmekte, kısaca oyun yılı simgelemektedir. Ortadoğu geleneğine göre bu oyunu Nuşirevan'ın veziri Nürdüçehri icat etmiştir; Farsça, Osmanlıca "şeşder", "nerd" denmekle ve sayılar Farsça sayılmakla birlikte, Türkçe adı İtalyanca masa veya tahta anlamına gelen ve birinci yüzyıldan beri kullanılan "tavola"dan gelir. İÖ 3000 yılında Sümerlerin tavla benzeri bir oyun oynadıkları anlaşılmaktadır. Eski Mısırlılar, Yunan ve Romalılar da benzer oyunlar oynuyorlardı. Akdeniz ülkelerinde halen oynanan eski Romalıların *ludus duodecim scriptorum* (12 Çizgili Oyun) oyunu tavlaya çok benzer. Rabelais Gargantua'nın oyunları arasında oyun kâğıtları, zar oyunları, dama, satrançla birlikte tavlayı da sayar. Haçlı şövalyeler de tavlalarını yanlarında götürmüşlerdir. Ama özellikle İngiltere'de Kilise, 18. yüzyıla kadar tavlaya karşı çıkmıştır; bu yüzyılda ise taşra papazlarının en gözde oyunu olmuştur ve Eski İngilizce oyun anlamındaki "gamen" sözcüğünden adı, taşların geri dönme zorunluluğundan dolayı "backgammon" olmuştur. Oyunun dünyada tanınması 1970'lerde başlamıştır. Gülbahar, küşat, hapis, dav, Yahudi tavlası, kız tavlası gibi tavla türleri vardır.

Satranç

Geleneğe göre Hakim Nasır Dühr tarafından Hint Hükümdarı Talmend Şah için icat edilmiştir. Satrancı bulan Brahmanın, hükümdarın "dile benden ne dilersen" teklifine karşılık, her kareye bir öncekinin katı kadar buğday tanesi istediği, önce bu isteği çok az bulup şaşıran hükümdarın tane sayısının 18.446.744.073.709.551.615 ettiğini öğrenince aklının başına geldiği anlatılır. Hintçe "catturanga" veya "sadreng", Arapça "sadrenc"ten Türkçeye girmiştir. Satrancın 570 yılında Hindistan'da oynandığı, buradan 600 yıllarında İran'a geçtiği, Arapların 7. yüzyılda satrancı öğrendiği saptanmıştır. Avru-

pa'ya 9. yüzyılda Araplar aracılığıyla geçmiştir. Avrupa dillerinde satranç adını "şah" veya "şah-mat" sözcüklerinin söylenişinden alır, Fransızca "échecs", İngilizce "chess", İtalyanca "scacco", İspanyolca "jague", Almanca adı "Schach"dır. 15. yüzyılda satranç taşları son biçimini almış, vezir ve fillerin hareketleri belirlenmiştir.

Ortaçağda gerçek kalesine satranç oynayan Arap ve İtalyan beylerin öyküleri vardır. Harun Reşid'in Charlemagne'a satranç takımı hediye ettiği bilinmektedir. Osmanlı Padişahı III. Ahmed de Polonya kralına satranç takımı hediye etmiştir.

Türkçede Kanuni zamanından kalma satranç kitabı olduğu gibi, bilinen ilk matbu kitap da Dehlevi Nusret Ali Han tarafından 1892 yılında yazılmıştır. Satranç statüsü yüksek bir oyun olmuştur; Ebussuûd Efendi tavla oynayanın tanıklığının kabul edilmeyeceği, satranç oynayanın ise öç ile oynamayıp satranç nedeniyle farzları terk etmediği sürece tanıklığa engel oluşturmayacağı fetvasını vermiştir. Satranç zaman zaman öteki oyunlar gibi horlansa da ulema ve rical arasında sevilmiştir. Cevdet Paşa reisülulema Fındıkzade için 7. Tezkire'sinde "Biraz ilmi var idi ve pek âlâ satranç bilirdi," der.

Ferdi dünya satranç şampiyonluğu 1886'dan beri düzenlenmektedir. Türkiye'de Ankara'da 1936'da, İstanbul'da 1943'te Cercle D'Orient binasında satranç dernekleri kurulmuştur. Türkiye, ilk resmi dünya yarışmasını 1927'de düzenleyen Uluslararası Satranç Federasyonu'na 1962'de üye oldu ve ilk kez 15. dünya turnuvasına katıldı. Ferdi Türkiye satranç şampiyonası da 1965'te başladı.

Dama

Eski Mısır, Yunanistan ve Hindistan'da oynanan, dokuztaş benzeri birçok oyun vardı. Dama 12. yüzyılda satranç tahtasına uyarlandı. İngiltere ve Amerika'da dama on ikişer taşla oynanırken, 1730'da bir Fransız saraylısı ile Polonya saraylısının oyunuyla başlayan Polonya daması olarak bilinen Avrupa damasında yirmişer taş vardır, Türkiye'de on altışar taşla oynanır. Alman, İspanyol daması gibi benzer biçimleri yanında en farklısı ve 1930'lardan beri yaygınlaşanı daha çok bilyelerle oynanan Çin damasıdır. Haçlı Seferleri sırasında Avrupa'ya geçtiği de söylenir. Dama adı, satrancın vezir ya da kraliçesinden

"dame" adından gelir. Fransızcada İtalyancadan "dames", İngilizcede Bretoncadan "draughts" veya Fransızca "échecs"den (satranç) "chekers" adını alır. Türkçeye İtalyancadan girmiştir.

Dama meraklısı Abdülaziz'in damacıbaşısı İbrahim Bey *Dama Risalesi* adlı bir kitap yazarak bu kitabında 135 açmaz anlatmıştır.

Domino

Eskiden köy kahvelerinde dominodan başka oyun oynanmazdı. Birçok domino türünden Türkiye'de düz domino ve aznif oynanır. İtalyancada kukuletalı ruhban cübbesinden festivallerde giyilen maskara kıyafeti, kukuleta ve gözleri örten maske anlamlarını kazanmış olan "domino" sözcüğünden, oyun kara taşlarla oynanıp, yalnız gözlerin göründüğü kara kukuleta veya maskeye benzetilmesi nedeniyle bu adı almıştır. Kukuletayı bugün kışları kilise korocuları giyerler ve adın tanrı sözcüğünden geldiği de iddia edilir. Oyun Çin'de 12. yüzyılda boş taş olmadan oynanıyordu. Avrupa'da 18. yüzyılda İtalya'dan yayılmış, İngiltere'ye Fransız mahkûmlar aracılığıyla geçmiştir. Türkiye, Güney Avrupa ve Güney Amerika kahvelerinde oynanmaya devam eden domino taşları eskiden kemik, fildişi, ağaç ve metalden yapılırdı, bugün tabii plastikleri de var.

Tombala

Tombala en sevilen aile oyunuydu. 1960'lı yıllardan itibaren unutuldu fakat son on yıldır Ramazan gecelerinde büyük şehir kahvelerinde giderek daha fazla rağbet buluyor. Mütareke döneminde (1918-1922) ilk kez Beyaz Ruslar tarafından Arkadi Gazinosu'nda oynatılmış, ünlü ekonomi yazarı ve araştırmacı Ahmet Hamdi Başar (1897-1971) Tombala İle Mücadele Derneği kurmuştu. İngiltere'de bingo, lotto adıyla bilinen ve 1966'dan beri vergiye tabi olan oyun, ABD'de milli piyango biçimini almıştır. İngiltere'de 1778'de çocuk oyunu iken, tombola adıyla 1880'de Kraliyet Deniz Kuvvetleri'nde oynanmasına izin verilmiştir. "Tombola" İtalyancadan İngilizce ve Fransızcaya ve tombala biçimiyle Türkçeye girmiştir.

İskambil

Türkçe iskambil sözcüğü İtalyanca "brusquembille", Fransızca "briscambille"den gelir. Kâğıt oyunlarını geliştirip yaygınlaştıranın Avrupa olduğu, Gutenberg'in de oyun kâğıdı basıp sattığı bilinmekle birlikte, oyun kâğıtlarının 7.-10. yüzyıllar arasında kâğıt parayla bahis oynayan Çin'de geliştiği ileri sürülmektedir. Çin tarot sistemi bugünkü desteden farklı olduğu gibi, Avrupa'da da tarih boyunca farklı desteler kullanılmıştır. 1470'te Lombardiya'da yapılan kartlar ellilik, Venedik tarotu yetmiş sekizlikti. 1700'lerde Fransa'da piket otuz altı kâğıtla oynanıyordu. İspanyolların "hombre" destesinde ise kırk kâğıt vardı.

Bulunabilen oyun kâğıtlarının tarihi Doğu'da 12. yüzyıldan öncesine gitmez. En eski Çin iskambil kâğıtları ise 18. yüzyıldan kalmadır, fakat kartların tarihini İÖ 1120'ye kadar götüren 16. yüzyıla ait bir Çin kaynağı da vardır. Kore ve Hindistan'da da oyun kâğıdı geleneği eski olmakla birlikte 16. yüzyıldan eski kart bulunamamıştır. 1377 yılında Floransa şehir meclisi yirmi beşe karşı doksan sekiz oyla o dönemde yaygınlaşan "naibbe" adlı oyunu yasaklama kararı almıştır. 1379 yılında İtalya'da Seracinia'dan, yani Müslüman ülkesinden gelen bir iskambil oyunundan söz edilmekte, 1393 tarihli bir kaynakta ise oyunun adı "naibi" olarak bildirilmektedir. İspanya'da bugün de iskambil oyununa "naipes" denir. Gerçekten de, Metin And'ın *Tarih ve Toplum* dergisinin 25. sayısında (Ocak 1986) tanıtıp incelediği gibi 1938'de Topkapı Sarayı'nda bulunan Memluk kartları hem 12.-13. yüzyıla tarihlenmeleri hem de sistemleriyle iskambil kartları tarihinde önemli yer tutmaktadır. Memluk kartlarında dört "saraylı" melik, naib, naib sanî ve melikin erkânından biridir. Memluk destesinden kırk yedi kart bugüne kalmış olmakla birlikte, elli altı kartlık olduğu sisteminden anlaşılmaktadır. Yetmiş sekizlik tarot destesinde de yirmi iki kâğıt "arcanes majeurs", elli altısı "arcanes mineurs"dan oluşur. Böylece Memluk destesinin yirmi ikilik fal bölümünden değil, oyun oynanan elli altılık desteden oluştuğu anlaşıldığı gibi, "arcanes" sözcüğünün Latince gizli anlamında *arcanus*'tan değil, erkândan geldiği de ileri sürülmüştür.

As, papaz, kız ve vale gibi briçteki pik, kör, karo ve trefl de Fransızca adlardan uyarlanmıştır. Bütün dünyada standartlaşan kartların arkası ilk kez 1860'larda İngiliz kâğıt yapımcısı Thomas de la Rue'nün yanında çalışan Owen Jones tarafından sanatkârane biçimde resimlenmiştir. İki tarafa çevrilen ilk kartlar ise 1872'de Fransa'da yapıldı.

İskambil oyunları "papaz kaçtı", "pişti" gibi çocuk oyunlarından "kılıç", "poker" gibi kumar oyunlarına, "briç" gibi uluslararası turnuvası düzenlenenlerden "çanak" gibi memur, "konken" gibi kadın oyunlarına kadar büyük çeşitlilik gösterir ve zamanla moda olup unutulur, tekrar canlanır, başka başka adlar alırlar. Hacı Şeyhoğlu Ahmet Kemal'in yukarıdakilerden başka saydığı oyun adları şunlardır: Miti, iki kol, dört kol, altı kol, altmışaltı, konsolit, pom, İstanbul'da kömürcü denilen tramvay, zengin tramvay, sesli ve sessiz prafa, piket, bezik, laskene, frap, Yahudi pastrası (cimdal), rami, cehennem, tango, eski ve yeni otuzbir, basma, bakara, çekme.

Her toplumsal tabakanın iskambil oyunu farklıdır. Örneğin kahvehanelerin çoğunun adı "bezik salonu" iken bezik oynayana pek rastlanmaz. 1980'lerin başından itibaren astronomi ve fala artan ilgiyle bilgisayarlı fal merkezleri bile açılmış fakat sonunda yaygınlaşan, artık sokağa düşen tarot falı olmuştur. Briç ise 1958'den beri resmi olarak kabul edilen uluslararası örgüte sahiptir, Türkiye'de ilk kulüp 1957'de kurulmuş, 1965'te İstanbul Şampiyonası, 1966'da Türkiye Kupası düzenlendikten sonra 1969'da milli takım kurularak uluslararası federasyona üye olunmuştur.

İskambil kartları üretimi, Özal zamanında kaldırılana kadar, gelir kaynağı olmak üzere Kızılay'ın tekeline verilmiştir.

Ev Eğlenceleri

Gramofon, Pikap

Gramofonun atası "fonograf"ı 1877 yılında mors alfabesiyle telgraf mesajlarını tekrar eden otomatik makine icat etmeye çalışırken Thomas Edison buldu. Edison'un fonografından satılmak üzere üretim de yapıldı. 1886'da Graham Bell'in kuzeni Chichister Bell ve Charles Summer Tainter daha gelişmiş "grafofon"u icat edince Edison ko-

Giresun, 1940'lar.

nuyla tekrar ilgilendi ve 1888'de daha gelişkin bir fonograf yaptı. 1888'de Emile Berliner ise çok daha fazla kayıt kopyasına izin veren gramofonu icat etti. Gramofon bundan sonra ucuzlayarak kitleselleşti ve giderek geliştirildi. Elle çalışan alıcılar yerine, 1890'larda şirket kuran Berliner yaylı motor kullanmaya başladı. Opera sanatçılarıyla kontrat yaparak plak üretmeye başlayan Berliner şirketinin Londra kolu Gramaphone Company, 1899'da Sahibinin Sesi Şirketi'ni (His Master's Voice) satın aldı. Sahibinin Sesi İslam ülkelerine önceleri hoş karşılanmaz düşüncesiyle, ünlü köpeği yerine çocuk resmi koyarak girdi. Gramofon devrinin öteki önde gelen markalarından Odeon plakları Zonophone Şirketi'nin Amerika'dan Almanya'ya yerleştikten sonra çıkardığı plaklarda kullandığı addı. Ünlü Colombia da Amerika'dan İngiltere'ye taşınmış bir şirketti.

Gramofon Osmanlı ülkesinde hemen duyuldu ve sevildi. Ahmed Rasim, Fransızca çıkan bir broşürü *Bedâyi-i Keşfiyyat ve İhtirâat-i Beşeriyyeden Fonograf* adıyla 1886'da eklemelerle çevirip yayımlamıştı. Hacı Şeyhoğlu Ahmet Kemal fonografın İstanbul'a 1898 yılında geldiğini ve lastik boruların ucundaki kauçuk memeler kulaklara sokularak dinlendiğini yazar. Beş kişi birikince fonografçı aletini çalıştırıyor ve 100 paraya dinletiyordu. Ahmet Kemal, Plevne ve 1898 Yunan Savaşı kahraman ve şehitlerinden Abdülezel Paşa ile Yavuz Sultan Selim'in nutuklarını dinlediğini ve bu nutukları plağa Galata-

saray jimnastik öğretmeni Faik Bey'in (İdmancılar Şeyhi, 1859-1943) okuduğunun rivayet edildiğini bildirir. Hatta gramofona "sadanüvis" diye Osmanlıca ad da uydurulmuştu. İlk ticari plak kaydının 1900 yılında yapıldığı sanılmaktadır. 1910'da ilk plak firması Blumenthal Kardeşler faaliyete geçti. 1926'da Fransız Pathé ve Alman Homophon şirketleri faaliyet gösteriyorlardı. Bu şirketler 1929'da Columbia ile birleşti.

Rauf Yekta Bey (1871-1935) 1906 yılında *İkdam* gazetesinde yayımladığı "Gramofon ve Muziki-i Osmanî" makalesinde plak yapılan şarkıların, şirketlerin Osmanlı müziği konusunda bilgisiz olmalarından da kaynaklanan nedenlerle, klasik müziğin güzel örnekleri olmadığı ve bu durumun yozlaşma tehlikesi içerdiği uyarısında bulunsa da, bugün bu taş plaklar, klasik yorum geleneğinin tek tanıklarıdır. Gramofon devrinin Türk müziği açısından önemli olaylarından biri çağdaş müziğin önde gelen bestecisi Bela Bartok'un 1936'da Anadolu'da halk müziğinden derleme ve kayıtlar yapmasıdır. Müzik plakları yanında 1912-1932 yılları arasında Hazım Körmükçü, Meddah Sururi Orta Oyunu geleneğini plaklara taşıdılar. Plakta "mizah" geleneği Orhan Boran'ın Yuki'si ile çocuklara, Altan Erbulak'la siyasi mizaha, Öztürk Serengil'le parodilere yönelirken, Halit Kıvanç'lı spor plakları da 1970'lerin başına, televizyonun görselliği yaygınlaşana kadar revaç buluyordu.

Gramofonun geliştirilmesiyle ortaya çıkan pikap, plak konulan tablanın elektrik motoru tarafından döndürülmesinden ibaretken, kayıt sisteminde yaşanan gelişmelerle birlikte okuyucular da gelişmiş, elektrikle okunan manyetik kayıtlar, stereofonik pikap okuyucuları yapılmıştır. Ebonitten yapılan, 70 devirli, dinleme süresi iki dakika olan taş plaklar 1897'den sonra gomalaktan yapılmaya başlanmış, bu malzeme 1948'e kadar kullanımda kalmıştır. 45'likler pikabın iyice popülerleştiği zamana işaret ederken, LP'ler kaset devrinde, daha kaliteli müzik dinleme arzusunu ifade eder.

Teyp

Danimarkalı Poulsen 1899'da telefon abonesi bulunmadığı zaman haberleri banda geçirmek üzere ilk teybi (İngilizce tape-recording: band kaydedici) yapmıştı. Bavul büyüklüğünde makineleri, neredeyse

"Sahibinin Sesi - Kır eğlencelerinde, kamplarda en çok aranan şey temiz ve güzel bir gramofondur. Kıra bir Sahibinin Sesi gramofonu almadan gitmeyiniz," Resimli Ay, *1928.*

sinema film makarası büyüklüğünde bandları olan ilk teypler sınırlı sayıda eve girdi. Kasetli teypler çıktıktan sonra müzik dünyasında plak üretiminin yerine kaset geçti ve teypler, müzik seti biçiminde, aileler için refah göstergelerinden biri haline geldi. Gençlerin müzik ihtiyacını karşılamak için kaset dolduran dükkânlar açıldı. Buralarda istediğiniz şarkıların listesini verip bir gün içinde kasetinizi alıyordunuz. Her mahallede açılan kasetçilerin sonu bandrol sistemiyle geldi.

Bu süreçte müzik, insanların kendi çalıp söyledikleri bir eğlence olmaktan çıkmış, önce gazino ve diskolarda, turnelerde konserlerle, sonra plak ve kasetlerle toplumsallaşmış, gençlik kültürünün en önemli ifade aracı haline gelmişti. Arabesk ve Türk Hafif Müziği adı verilen tarzlarla başlayan yeni müzik, 1980'den sonra bir yandan sürekli Batı'dan gelen yeni dallarla, bir yandan da Türkiye'de her dalın birbirinden etkilendiği karma biçimlerle birçok "ekol" yarattı ve sektör haline geldi. Bir günde bir milyon satan kasetler ve korsanları çıktı.

Kaset müzikten yabancı dil öğrenimine, vaazlardan parodilere kadar çok geniş yelpaze içinde hizmet verdi, "walk-man" yolculuk ve koşulara eşlik etti. Plak ve şimdi CD'nin yeri seçkinler arasında başkaysa da, kaset repertuvarının genişliği ile boy ölçüşmesi (en azından henüz) mümkün değildir. Bunları yazdıktan yaklaşık on yıl sonra, tek üreticisi Sony walkman üretimini durdurdu, evde kalan kasetler için yakında piyasada kasetçalar bulmak zor olacak. Video band ve kasetleri CD'ye aktaran dükkânların da çok yaygınlaşamadan kapanacağı anlaşılıyor. CD'lerin geçirdiği hızlı ve teknik olarak baş döndürücü dönüşüm, repertuvar genişliğini müzik dışında o kadar çok alana yaydı ki, bu alanların hepsinde teknolojiye uyum sorunu yarattı (örneğin fotoğraf ve kamera tekniklerini etkileyip foto muhabirliği mesleğini bile değiştirdi). Plakların saltanatı ise kendi âleminde sürüyor.

Radyo

Dr. Fuad Mehmed *Amerika'da Türkler ve Gördüklerim* (İstanbul, 1925, yayımlanmamış çevrim yazısını hzl. Ömer Türkoğlu) adlı eserinde Nesim Taranto Efendi'nin New York'taki evinde, o zaman telsiz telefon denen radyoyu ilk kez görüşünü anlatır:

> "Hanesinde ilk defa telsiz telefon cihazını gördüğümden bu geceyi hatıratımda saklıyorum. Telsiz telefon cihazı yek nazarda bir piyano manzarası veriyor. Dikkat edilince önündeki teşkilat tezahür ediyor. Telefon santralinde olduğu gibi cihazın ön tarafında delikler mevcut; ayar edilecek düğmeleri var. Ayarı tanzim edecek zat lastik borunun bir ucunu bu deliklerden lüzumlusuna koyuyor. Lastiğin diğer ikiye ayrılmış uçlarını kulaklarına takıyor. İstediği mahaldeki konseri yahut operayı buldu mu tespit ediyor. Ondan sonra oda içindekiler adeta yanında çalıyormuş yahut söylüyormuş gibi konseri, operayı dinliyorlar. Bu gece, Washington'da, Philadelphia'da ve diğer iki yerde verilen konseri dinlemiştik. Her gün gazeteler muayyen sütunlarda her taraftaki konser, konferans, opera ve sair şeyleri saatleriyle yazıyorlar, evinde radyosu olanlar gazetenin bu sütununa bakarak intihab ettiği konseri cihazı ona göre tanzim etmek suretiyle pek güzel dinliyorlar."

Fuad Mehmed'in akşam davet edildiği evde zamanını dört konser dinlemeye ayıracak kadar radyoyla ilgilendiği anlaşılıyor. Radyonun

çalgı gibi niçin "çalındığı" da anlaşılıyor, çünkü radyo nerdeyse konser dinleme aygıtı. Türkiye'nin ilk radyo programlarına baktığımızda şunları görüyoruz: 19.00: Stüdyo Musiki Heyeti'nden Şevkevsa Faslı, 19.30: Esham ve Tahvilat Borsası Haberleri, 19.40: Telsiz Telefon Orkestrası, 20.10: Zahire Borsası Haberleri, 20.20: Telsiz Telefon Musiki Heyeti, 20.50: Anadolu Ajansı Haberleri, 21.00: Telsiz Telefon Orkestrası, 21.30: Teganni (Matmazel Apostol tarafından). Ankara radyosu programı da farklı değil: Öğle 12.30-13.30: Gramofon, akşam 18.00: Riyaseticumhur Filarmoni Orkestrası, 18.40: Gramofon, 19.35: Viyolonsel konseri, 20.10: Haberler ve kapanış.

Fuad Mehmed Bey'in anlatımından New York'ta da durumun farklı olmadığını anlıyoruz:

> "Mükemmel bir orkestranın sadasını işiteceğim diye ümid ederken bir zatın herhangi bir şey hakkında propaganda yapmakta olduğu işitiliyor. Vakıa bu gibi propagandalar çok devam etmiyor. Radyo sahibi beş on dakika sonra beklediğine nail oluyor."

Radyodan öncelikle müzik "çalması" bekleniyor. Fuad Mehmed "İstanbul'da, Ankara'da birer merkez teşkili ile iki cihaz getirilse İstanbul'un ince saz takımları, operaları, darülfünûnlarda verilen konferanslar Ankara'da mükemmel dinlenecektir," diyerek Ankara'dan İstanbul'daki müzik icrasını dinleme hayalini de kurmuş.

Elektromanyetik dalgalar 1864'te İngiliz fizikçi J. C. Maxwell tarafından kuramsal olarak ortaya çıkarıldı. Alman fizikçi H. Hertz 1887'de laboratuvarında elektromanyetik dalgaları elde etti. Radyo dalgalarını önce 9 metre sonra 275 metre ve 3 kilometreye ileten İtalyan fizikçi G. Marconi oldu. 1901'de Atlas Okyanusu ötesine ilk telsiz mesajı iletildi. J. A. Fleming'in ilk elektronlu lamba diyotu, Lee De Forest'ın 1906'da triyotu geliştirmesiyle en önemli adımlar atılmış oldu. 24 Aralık 1906'da ilk konuşma ve müzik yayımıyla radyo yayını R. A. Fessenden tarafından gerçekleştirildi. E. H. Armstrong Birinci Dünya Savaşı sırasında alıcıda, 1933'te frekans modülasyonundaki buluşlarıyla radyoyu bugünkü haline getirmiş oldu. 1948'de transistor bulundu. Artık radyonun o tek gözünün ısınıp parlamasını beklemek gerekmiyordu, radyo mobilya olmaktan çıkmış, üstte taşınır hale gelmişti.

Türkiye'de ilk radyo yayınını 1925'te Telsiz Tesisi Hakkında Kanun'un çıkarılmasıyla İş Bankası, Anadolu Ajansı ve bir Fransız şirketinin kurduğu Telsiz Telefon AŞ başlattı. Sirkeci Postanesi'nde 5 kilovat gücünde vericiyle 6 Mayıs 1927'de ilk yayın yapıldı; Tamburi Cemil'in oğlu Mesut Cemil spikerdi. Bu sırada memlekette beşi yabancılara ait yedi radyo alıcısı vardı. Dokuz ay deneme yayınından sonra 1933'teki Adliye yangını nedeniyle postaneden taşınmak zorunda kalan radyo Beyoğlu Ambassador Hanı'na yerleşti. Radyo şirketi 1936'da devlete, PTT'ye, 1940'ta Matbuat Umum Müdürlüğü'ne devredildi. 1942'de Galatasaray Postanesi'nde çalışmalarını sürdürdü. Ankara'da radyo yayını 1927'de başladı. Ankara Radyosu Cebeci'de, Ankara Palas'ın bodrumunda, Sıhhiye'de çalışmalarını sürdürdükten sonra 1936'da kendi radyoevine taşındı. 28 Ekim 1938'de gerçek düzenli yayın başladı. 1930'larda ülkedeki radyo sayısı iki bine ulaştı. Bu arada İstanbul Radyosu yayınlarına son vermek zorunda kalmıştı. Harbiye'deki binasına kavuştuktan sonra 19 Kasım 1949'daki resmen açılışıyla İstanbul Radyosu üç kuşak halinde yayına başladı. 1964 yılında TRT kuruldu.

Çalışmalarına 1949'da başlanan İzmir Radyosu 15 Mart 1951'de yayına başladı, 1953'te bu yayın devlet radyosu kapsamına alındı. 1 Ocak 1963'te Türkiye'nin Sesi adıyla ilk yurtdışı yayın başladı. 1968'de Ankara Radyosu üçüncü programı FM bandı yayınına başladı. 1961'de Ankara, İstanbul, İzmir, Adana, Antalya, Gaziantep, Kars ve Van'dan başlayarak il radyoları kurulmaya başlandı. 22 Nisan 1973'te Hakkari il radyosunun yayına başlamasıyla Türkiye radyolarının yurtta dinlenemediği bölge kalmadı. 9 Eylül 1974'te TRT yayınları TRT 1, TRT 2, TRT 3 adları altında yayın yapmaya başladı, TRT 1'in yayın süresi 24 saat oldu.

1984'te radyo, TV ruhsat zorunluluğu kaldırıldı; 6 Haziran 1992'de ilk özel radyo İstanbul Kent FM 101 yayına girdi. 1998 yılında ulusal, bölgesel yayınlar dışında FM yerel yayıncılık lisansı için örneğin Çorum'da on iki, Diyarbakır'da on, Nevşehir'de sekiz, Osmaniye'de altı, Giresun'da sekiz, Bitlis'te üç, Ardahan'da bir başvuru yapılmış durumdaydı.

Woody Allen'in *Radyo Günleri* filmi, radyonun bir kuşağın yaşamındaki yerini anlatır. Radyonun yayılması televizyona göre yavaş olmuş, örneğin İkinci Dünya Savaşı'nda haberler, yani "ajans" kah-

velerde dinlenilmiştir. Çocuklar için masal saatleri ve arkası yarınlar, darbeleri açıklayan bildiriler, ilk seçim konuşmaları, spor karşılaşmalarının naklen yayını ve müzik yayınlarıyla radyo, yıllarca evlerin tek iletişim, bilgi ve eğlence aracını oluşturmuştur. Bugün gazetelerin eki halinde yayımlanan televizyon programlarına karşılık, *Radyo Haftası*, *Radyonun Sesi*, *Radyo Âlemi*, *Resimli Radyo Dünyası*, *Yeni Radyo* gibi dergilerin varlığı radyonun ne kadar önemli olduğuna tanıklık etmektedir. Kapaklı mobilya biçiminde olanlardan ilk transistorlulara kadar Telefunken, RCA, Orion, Sierra, Aga, Zenith, Luxor, Marconi gibi markaların eski modelleri artık sevgi ve koleksiyon konusudur. 1891'de Eindhoven'de kurulan Philips şirketi 1961'de Türk Philips Ticaret AŞ adıyla kurduğu fabrikayla Türkiye'de ilk radyo üretimini başlatmıştır.

Bugün de radyo, Amerikan taklidi Türkçeyle başlayan özel kanallar aracılığıyla, şoförler, öğrenciler, evde yalnız kalan ev hanımları, gece vardiyasına kalanlar, tezgâhtarlar, gurbetçiler için verdiği "geyik muhabbeti" hizmetiyle ve meslek grupları ve hemşeri kanallarıyla, yeni toplumsallaşma biçimleri yaratılmasının ve altkültürlerin soluk almasının önemli bir aracısı durumunda.

Televizyon

1873'te selenyumun elektrik direncinin ışık etkisiyle değişen fotoelektrik özellikleri bulunduğu tesadüfen öğrenilmişti. ABD'li G. R. Carey bu özellikten yararlanarak selenyumlu fotosel taşıyan bir ekran yapılabileceğini düşündü. Alman Paul Nipkow'un 1884 ve Karl Braun'un 1897'deki katkılarından sonra 1926'da Londra'da Baird çok küçük bir görüntü veren ilk televizyonu gerçekleştirdi. Üç yıl sonra İngiltere'de televizyon yayınları başlamıştı.

Fransa'da 1935'te daha yüksek taramayla daha net görüntü veren televizyon yayınları başlamışsa da bu alanda çığır açan icadı yapan, 1907'de televizyon tüpünü geliştiren Rus Boris Rosing oldu. 1923'te Rus asıllı ABD'li V. K. Zworkyin tümüyle elektronik bir sistemin kurulmasına olanak veren ikonoskop kameranın patentini aldı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere ve Fransa'da tekrar başlayan televizyon yayınları aynı ilkeyle çalışıyordu.

Türkiye'de televizyon üretimi 1967'de, yüzde 50 yerli malzemeyle 3.375 liraya piyasaya çıkan 59 ekran, on iki kanal Philips marka televizyonla başladı. İlk televizyon yayını Ankara'da 31 Ocak 1968'de 19.30'da yapıldı; yayın salı, çarşamba, cuma günleri bir buçuk saatti. İlk spiker Zafer Cilasun'du. Bu yayınları halk mağazalara konulan alıcılardan izliyordu.

30 Ağustos 1971'de İstanbul deneme yayını başladı. 6 Ekim 1971'de ilk canlı yayın yapıldı ve Akdeniz Olimpiyatları İzmir'den on iki saat süreyle yayınlandı; reklamlar da başladı. Avrupa'da 1967'den itibaren hızla yaygınlaşmış olan renkli televizyon yayını ilk kez 31 Aralık 1981'de yılbaşı gecesi yapıldı. 23 Nisan 1982'de haftada iki gün yarımşar saate çıkan renkli yayınlardan sonra 1 Temmuz 1984'te TRT yayınlarının tamamı renkli oldu. 1986'da TV 2, 1989'da TV 3 ve GAP, 1990'da TV 4 yayına başladı.

İlk özel televizyon yayını olan Star 1, Mart 1990'da Almanya'dan yayına başladı. 1992'de HBB İngiltere, Show ise Fransa'dan yayın yapmaya başladı, 1993'te Kanal D, TGRT ve Cine 5 de yayına başladıktan sonra Anayasa'nın radyo televizyon yayınlarında devlet tekelini öngören maddesi değiştirildi. 1994'te RTÜK kuruldu.

Artık haberlerde hangi siyasal partiye/lidere kaç dakika yer verildiğinin kavgası bitmişti. Orhan Pamuk'un *Kara Kitap*'ta (1990) parodisini yazdığı gibi, bir yandan yerli hal ve tavır, vücut hareketleri ve ünlemleri unutturacak kadar Amerikalı, bir yandan yeni kuşaklara eski Türk filmlerini tanıtacak, çocuklara Kemal Sunal'ı ezberletecek kadar toplumsal belleğin koruyucusu olan televizyonlar, haftanın beş gecesini saatlerce köşe dönme mücadelesine kilitleyen yarışmaları, en son müzikleri ve kısıtlı Türkçeleriyle yeni, yüzlerce kanala ulaşma olanağıyla dünyalıdır. Televizyona beş dakika olsun herkesin seve seve veya zorla olsun çıkma sırasının geleceği öngörüsü de bu iletişim çağının gerçekliğidir.

Video

Ev videosu 1975'te Japonya'da üretildi. 1983'te Türkiye'de video ve kaset ithal yasağı kaldırıldı. 1984'te üretim başladı. Bandrol getirilene ve özel televizyon kanalları çoğalana kadar, toplumun orta sı-

nıf genç kesiminin en önemli ev eğlencesi videoda film seyretmek oldu. Mahalle videocusu telefonla sipariş alıyor, çocuk filmlerinden porno filmlerine, sinemalara gelmeyecek marjinal sanat filmlerinden tarih olmuş kurdelelere kadar herkese hizmet ulaştırıyordu. 1984 yılında Polis Vazife ve Selahiyetleri Kanunu'na eklenen madde ile "Video ve ses bantlarını ticari maksatla dolduran gerçek veya tüzel kişilerin bu bantların birer adedini piyasaya çıkarılmadan önce mahallin en büyük mülkü amirine vermesi," zorunluluğu getirildi.

1972'de Magnavox, Odyssey adlı ilk video oyun makinesini geliştirmişti. Kısa sürede başka şirketler de oyunlar ürettiler ve 1976'ya gelindiğinde videoda hokey, tenis gibi toplu oyunları oynamak mümkün olmuştu. 1973'te Dave Arneson ile Scott Gygax tarafından icat edilen "Dungeons & Dragons" adlı oyun, video oyunları dünyasında fantezi-macera tarzını başlattı. 1976'da Türkiye'de oyun salonlarının cins ismi haline gelen Atari video oyunları şirketini Warner Kardeşler aldı ve kısa sürede evde oynamak üzere video bantları geliştirildi. Atari şirketi büyüdüğü kadar çabuk batsa da, dünya çapında dev bir pazar yaratılmıştı. Japon şirketi Nintendo'nun 1989'da Game Boy adını verdiği pille çalışan ve ele sığan oyun sistemi geliştirmesiyle geri dönülmez yola girilmişti.

Bandrol, seyircilik sürecini daralttı ama video çekimi yapmak ve yaptırmak baki kaldı. Kimi aile albümü yerine aile videosu hazırlarken, nişan ve düğün fotoğraflarının yerini de video kasetler aldı. Bilgisayar teknolojisindeki gelişimin video makinesini de bantlarını da bu kadar çabuk eskiteceği akla gelir miydi?

Bilgisayar

Böylece bilgisayar işyerinden eve, oyun ve eğlenceye girdi. Artık internet bağlantısıyla da birlikte düşünüldüğünde, yalnız müzik ve sinema ihtiyacının karşılanmasında, özel zevk sahipleri dışında teyp, pikap, kamera gibi aletlerin yerini almakla kalmadı, oyun ve iletişim aracı olarak ve üstelik cep telefonlarıyla da birleşerek, televizyonu, radyoyu da, geniş kesimler için yerinden etti, hatta bunları hiç bilmeyen yeni kuşaklar yetişti. Disket dünyası hızla geride kalırken CD, VCD, DVD, DIVX hızla devreye girdi. Sony 1976'da ilk optik dijital

ses diskini tanıtmış, Philips 1979'da kendi ürününü tanıtmak için basın konferansı düzenlemişti. 1979'da iki şirket ortak çalışmaya başladılar. CD olarak bilinen, dijital veri saklayan Compact Disc 1982'den itibaren piyasaya çıktı. 120 mm çapında olan standart CD'ler 80 dakikalık 700 MB veri içerebiliyordu. Kısa sürede, 1985'te veri saklamakta kullanılan CD-ROM'a, 1990'da kayıt yapmanın mümkün olduğu CD-R, silinebilen ve yeniden kayıt yapılabilen CD-RW, 1993'te video kaydeden VCD, süper video CD'si SVCD ve diğerleri eklendi, 1995'te CD'nin altı katı hacminde DVD üretildi.

15 Şubat 2005'te kurulan ve Ekim 2006'da Google tarafından satın alınan Youtube ve Eylül 2006'da faaliyete başlayıp bugün dünyada 400 milyon aktif üyesi bulunan Facebook'la herkes sanal iletişim kanalı ve reklam ajansı oldu.

Spor

"Spor Avropa'da bir art olmuştur. O mertebeyi ilim yolundan geçerek bulmuştur." Selim Sırrı Tarcan (1874-1956) 1930'da sporun niteliği ve yolunu böyle özetliyor. Sporun önce oyun, sonra beden eğitimi konusuyken profesyonelleşmesi ve seyirlik nitelik kazanırken kitleselleşmesi, son yüzyılın kültür, ideoloji, toplumsal örgütlenme, iletişim, siyaset gibi birçok alanda geçirdiği evrimle iç içe geçer ve hepsinin birlikte incelenmesini gerektirir.

Birçok oyunun tarihi birçok kültürde çok eskilere gider. Çinlilerin, Kuzey ve Güney Amerika yerlilerinin futbola benzer bir oyun oynadığı, Çin, İran, Orta Asya'da başlayıp Osmanlılara kadar çevgen/polo oyununun sevildiği, Hollandalıların verdiği "kolven" adından golf olarak tanınan oyunun Çin'de ilk kez 943 yılında kayıtlara geçen "çiuvan"la benzerliği bilinmektedir ama bu oyunların "spor"a dönüşmesi, kurallarının uluslararasılaşması ve "maç"lar yapılmaya başlanması ayrı bir tarih, bir yandan da "oyun"dan kopuşun tarihidir.

1896'da yapılan ilk çağdaş olimpiyatlara on dört ülke katılmış ve yarışmalar on dalda düzenlenmişti. 1936'da Berlin Olimpiyatları'nda bu dalların sayısı yirmi ikiye çıkmıştı. 2000 yılında naklen yayın teknolojisiyle gerçekten bütün dünyanın izlediği olimpiyatlarda ise iki yüz ülke otuz yedi ana dalda yarıştı. Olimpiyatlar artık sporların tes-

cil edildiği bir sanayi olmuştur. Sydney'de 11 bin sporcu yarışmış, 17.500 basın görevlisi çalışmıştır. Yalnız yiyecek içecek gibi perakende satış toplamı 420 milyon dolardır.

Hint kıtasının çim hokeyi, Kuzeylilerin kızakları, Japonların sumosu, Amerikalıların kendi futbol ve güreşleri, Latinlerin boğa güreşleri, Anadolu'nun yağlı, karakucak güreşleri gibi yerli oyunlar birer altkültür gibi yaşamaya ve ilgi çekmeye devam etse de, spor, gençlerin okullarda ve kulüplerde yetiştiği ve bütün dünyayı Roma arenasına çeviren televizyon karşısına gladyatörler gibi çıktığı bir "uygarlık" oyunudur. Roma barışının güvencesi altında uygar ve barbar bütün halkların temsil edildiği bu arenada, oyunda olduğu gibi eğlence ve ciddiyet, ödül ve acı, bireysellik ve aidiyet, boş zaman meşgalesi ve meslek el ele yürümekte, sonunda gönderlere (1936 Berlin Olimpiyatları'ndan başlayarak, milli marşların da eşliğinde) devletlerin bayrakları çekilmektedir. Bunu sağlamak için çocukların "lisans" alması, kulüp kurulabilmesi için belirli dallarda faaliyet gösterilmesi gerekirken, seyirci olmak için bilet almaktan başlayarak maddi manevi bedeller ödenir.

Spor, seyirci için sado-mazoşist bir zevktir. Çocukken yaptığı birçok hareketin çok daha profesyonel ve estetik biçimde, kurallı, hakemli ve kitlesel katılımla yapıldığını, bir de bahis ve kumar duygusu da dahil herhangi bir aidiyet duygusuyla seyretmek, gönüllü veya fanatik nedenlerle "taraftar" olmak, insanın sayısız duygusunu tatmin eder. Futbolun bütün dünyadaki saltanatı sayısız özelliği bir arada barındırarak bu duygulara karşılık gelmesinden doğmaktadır. Futbol yeterince büyük açık arazide, yeterince büyük ekiplerle, oldukça büyük kalabalıklar önünde verilen bir savaştır. Takımların toplumsal kökenleri, renk sevgisiyle simgeleşip özdeşleşir. Şarkı ve özel sloganlar, tezahürat biçimleriyle desteklenen bu aidiyetin sonucu olarak, savaş zaman zaman profesyonel savaş kastının kapışmasından topyekûn savaşa dönüşür. Futboldan anlaması gerekmeyen takım yönetimi aristokrasiyi, teknik yönetim vüzerayı temsil etmektedir. Geniş destek kadrosu, doktoru, masörü ve kahramanlarıyla, savunulan anayurt ve kale, bir mevsim boyunca savaş verilmesi gereken geniş bir coğrafya, sayısız palanga vardır. Meşin yuvarlağın yuvarlak olduğu "atasözü", eski savaşçıların, bütün lojistik, taktik ve stratejik çabalara karşın sa-

vaşın sonucunu bağladıkları "tali-i harp"i ifade etmektedir. Ve birer baronluk olan kulüpler, milli takıma oyuncu verirler. Futbolun İngiltere kökenli oluşuyla da çakışan bu yapı, her ülkede futbola gösterilen ilgi ve takımların toplumsal örgütlülüğü açısından yerel biçime boyanır. En büyük dünya örgütlenmesi ve zihniyet dünyasına sahip olan futbol camiası, bütün ülkelerde dünyadaki genel gelişmelerin yansımalarını izler. Milliyetçilik, totaliterlik, siyasallaşma, etnik kökenlere verilen önem, şirketleşme, kara para aklama yöntemleri, ırkçılık ve liberalizm, bütün dünya takımlarında aynı rüzgârlarla gelişir.

Türkiye'nin üç büyük takımı, yıllarca beyleri, burjuvaları ve avamı temsil etmiştir. Milli ligin kuruluşu ve buna taşra takımlarının katılışı, milli pazarın oluşumu ve kapitalizmin bu şehirlere girişine denk gelmektedir. Taşra takımlarının şehirleri için temsil ettikleri, onlara ayrılan enerji ve sermaye, taşrada siyasallaşmanın ve örgütlenmenin en fazla olduğu, piyasa ekonomisinin canlanıp dış ilişkilerin arttığı dönemle çakışmaktadır. 1965-1970 yıllarından sonra bugünkü süreç de, çoğulculuk beklentisi yerine oligarşik yapıların ve ağalığın geçişini göstermektedir. Siyaset ve ekonomi yine merkezileşmiş, İstanbul'a kilitlenmiştir.

Türkiye'de spor, on altı spor kulübünün bir araya gelip örgütlenmesiyle 1923'te kurulan Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı, 1936'da kurulan Türk Spor Kurumu ve 29 Haziran 1938 tarihli kanunla kurulan Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü ile üç ayrı aşamadan geçmiştir. 1923'ün dernekler ittifakının kurumsallaşması, 1936'nın vilayet parti başkanlarını görevlendiren anlayışı ve 1938'in bürokrat ciddiyeti, geçirilen evreleri anlamlandırıp özetlemeye yetecektir. Genel Müdürlük 1942'de Milli Eğitim Bakanlığı'na, 1960'ta Başbakanlığa bağlanmış, 1969'da Gençlik ve Spor Bakanlığı kurulmuştur. 1989'da Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü tekrar Başbakanlığa bağlanarak 1991'de yeniden yapılandırılmıştır. 1974 ve 1975'te ilk kez Ankara, İstanbul ve Manisa'da spor akademileri açılmıştır.

Türkiye'de bir spor dalının federasyon biçiminde örgütleniş, uluslararası federasyonun kuruluş tarihi ile Türkiye'nin bu federasyona üye oluş tarihi, toplumdaki ilgi ve örgütlenişi açıklamak bakımından önemli göstergelerdendir. Başlangıç yılları ile önemli kulüp, kişi ve karşılaşmalara değinilen aşağıdaki spor dalları, federasyon kuruluş

tarihine göre sıralanmıştır ve ilk sırayı futbol almaktadır. Dernekler Kanunu'na tabi ve Gençlik ve Spor Kulüpleri Yönetmeliği'ne göre yönetilen 5.560 spor kulübü vardır. Genel Müdürlük otuz yedi federasyon halinde örgütlenmiştir; özel adları farklı olmakla birlikte hepsi federasyon olarak anılan kabul edilmiş uluslararası federasyon sayısı altmış üçtür. Briç, satranç, bilardo, otomobil yarışları gibi dünyada ve Türkiye'de federasyon kapsamına alınmış dallara burada değinmiyoruz. Örneğin, Türkiye'nin 2000 yılında Balkanlar'da üç madalya kazandığı badminton sporunun da artık federasyonu vardır.

Futboldan başlayarak federasyonların özerkleşmesi süreci sonucu, birçok federasyonun ana tüzükleri ve yapılanmaları 2004'ten itibaren değişmeye başlamıştır. Ayrıca ulusal ve uluslararası örgütlenme (federasyonlaşma) açısından, sporun, bireysel, takım halinde, tek veya bir rakibe karşı, kulüp ve derneklerle yapılıyor olması ve bunlara karşılık gelen altyapı ve malzeme donanımının da önemi göz önüne alınmalı ve aşağıda verilen tarihlerin örgütlenmenin bir aşamasında resmileşmiş tarihler olduğu dikkate alınmalıdır.

Futbol

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1904. Türkiye'de federasyon kuruluşu 1922, uluslararası federasyona kabulü 1923.

Türkiye'de Müslümanlar için futbol, 1899'da İstanbul'da İngilizlere özenerek "Black Stockings" adıyla takım kuran gençlerle başlar. Bu gençlerin takımı kapatılmış, gençler takma İngiliz adıyla İngilizlerin takımlarında oynayabilmiştir.

Anadolu'da futbol takımlarının kuruluşu 1920'li yıllara gitmektedir. 1930'lu yıllarda Halkevleri futbol kulüplerini kendi çatısı altında örgütlenmeye zorlayarak bu gelişimi resmileştirmiş ve yönlendirmiştir. Futbolda "küçük İstanbul" olarak kalan ve Kurthan Fişek'in deyimiyle "şehir şovenizmi" döneminde taşra temsilciliği sıfatını yüklenmek isteyen Ankara'da ilk nizami futbol maçı 7 Eylül 1923'te oynanmıştır. Muhafız Alay Kumandanı İsmail Hakkı Tekçe'nin gayretiyle sahaya kavuşan şehirdeki takımlar da şunlardır: İstanbul'da 1910'da Sultanahmed Sanat Mektebi'nde kurularak Milli Mücadele'de şehre taşınan ve 1933'te Ankaragücü adını alacak olan Turan Sanatkâran Gü-

cü, İdman Yurdu, Harbiye, Meclis Muhafız Gücü. 1923'te Ankara Lisesi (Atatürk Lisesi) futbol takımından ayrılan gençlerin kurduğu Gençlerbirliği ise 1928'de Macaristan'ın ünlü kulübü Admira'nın antrenörü Zinger'le ayda 50 lira maaşla mukavele imzalayarak bu konuda öncülerden olmuştur.

Futbol tarihindeki "ilk"lerin açıklanabilmesi, birçok toplumsal gelişmenin açıklanabilmesi için ipuçlarıyla dolu bir örnek alan, laboratuvar çalışması için zengin veriler sunan bir ayna halindedir. Türkçe ilk futbol kitabı 1914'te İstanbul'da basılan *Futbol, Kavaid-i Umumiye*, ikincisi Trabzon'da 1922'de basılan Kuğuzade Süleyman Rıza'nın yazdığı *Asoseyşin Futbol*'dur. Trabzonlu İdmangücü 1938'de Türkiye Şampiyonu olmuş, profesyonel ligler kurulduktan sonra da Trabzon takımları amatör şampiyonluklarını kazanmayı sürdürmüşlerdir. Üç İstanbul takımı dışında ilk kez 1976'da birinci lig şampiyonu olan ve 1984'e kadar başarısını sürdüren takım da Trabzonspor'dur. Avrupa kupalarında önemli başarı sağlayan ilk Türk takımı ise Göztepe'dir. 1925'te kurulan İzmir takımı 1950'de Türkiye şampiyonu olmuş, 1964 yılından itibaren yedi kez katıldığı Avrupa Fuar Şehirleri Kupası'nda (UEFA) ikinci, üçüncü turlara yükselmiş, 1968-69 sezonunda ise yarı finale kadar çıkan ilk Türk takımı olmuştu. İlk kez ikinci ligdeyken Türkiye Kupası'nı kazanan takım da Ankaragücü oldu. 1980-81 sezonundaki bu başarısıyla, MGK talimatıyla, Türkiye Kupası'nı kazanan birinci lige alınır makable şamil kanunu onun için çıkartıldı. Futbol dünyası üç büyüklerle anılırsa da, İstanbul'la birlikte Ankara, İzmir ve Trabzon'un bu dünyaya dahil olması, tarihleriyle birlikte şehirlerin temsil ettiği toplumsal yapıları anlamak açısından önemlidir.

İstanbul'da amatör lig 1904-05, Trabzon'da 1922-23, Ankara ve İzmir'de 1923-24'te başlamıştır. 1937'de milli küme adıyla şehirlerarası maçlar başladı. 1951'de profesyonellik kabul edildikten sonra 1959'da milli lig kuruldu. Başbakanlık Kupası 1944'te, Türkiye Kupası 1962-63'te, Cumhurbaşkanlığı Kupası 1965-66'da başlatıldı. Her dönem ayrı özellikler gösteren ve daha fazla ilgi çeken Dünya Kupası resmen 1930'da, Avrupa Şampiyon Kulüpler Kupası 1955'te ve Avrupa Kupa Galipleri Kupası ise 1960'ta başladı.

1949 yılında Dünya Kupası final grubuna katılma hakkı kazanan Türk milli takımının, ödenek bulunmadığından Rio de Janeiro'ya gitmeyerek elenmiş olması ise, bugün inanmakta zorlanacağımız bir karardır.

2000 yılında Galatasaray'ın UEFA Kupası ve Süper Kupa'yı kazanmasından sonra milli takımın Avrupa Kupası çeyrek finaline çıkması ve 2002 yılında Dünya Kupası üçüncülüğünü kazanması, Fethi Naci'nin zamanında söylediği, "Bu ülkede ne kadar futbol varsa o kadar edebiyat eleştirisi var," cümlesinin de ister istemez tashihini gerektirmektedir.

1992 yılında Futbol Federasyonu'nun özerkleşmesi, öteki federasyonlar için de örnek oluşturabilecek önemli bir karardı. Bunun yanında 2000'li yıllardan itibaren diğer spor dallarında da futbolda görülen şiddet ortaya çıkmıştır; futboldaki şiddet ise Avrupa'yı (holiganları) aratmayacak biçimde "kimlik"ler üstünden yürümektedir ve özel yapılarıyla taraftar kitlesi, sadece stadyumda değil, mahallede, yerine göre bütün şehirde ve bütün camiada yeni anlamıyla (anlamsız dünyanın tek anlamı takım renkleri eğretilemesi, "kaybedenler"in varlığı anlamsızlaştıran şiddet dolu duruşu eğretilemesiyle) yeni bir etkinlik kazanmıştır.

Güreş

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1912, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1922, uluslararası federasyona kabulü 1923. Karakucak, yağlı güreş ve aba güreşinin yaygın olduğu ve yağlı güreşçilerin uluslararası minderlerde başarılar gösterdiği güreşte minder güreşi, 1924 Olimpiyatları'na hazırlanmak için getirilen Macar hoca Roal Peter'in çalışmalarıyla temellendi. En fazla önem verilip sevildiği ve milliliği vurgulanan dönemde olimpiyat ve dünya kupalarında kazanılan başarılar uzun yıllar övünç kaynağı oldu. Serbest ve grekoromende Türk güreşçiler 1948 Olimpiyatları'nda altı, 1949 Avrupa Şampiyonası'nda altı ve 1951 Dünya Şampiyonası'nda altı madalya kazandılar. Gerçekten de Rus, İranlı, Bulgar ve Türk güreşçilerin çekişmeleriyle milli niteliğin yoğun olduğu bir dönem yaşanıyordu. Gazetelerde deyim haline gelen pehlivan tefrikalarının yayımlandığı, radyoda naklen yayınların yapıldığı bu dönemde, yağlı güreş ve karakucak kökenliler, Balkan göçmenleri güreşin toplumsal tabanını oluşturuyordu. Sonra Amerikalılar, bugün Afrikalılar da güreşte seslerini duyurmaya başladılar. Güreşte geri mi kaldığımız, başkalarının mı çok çalışıp bizi geçtiği tartış-

Güreşçiler, Der Staats-und Universitätsbibliothek, *Bremen, 1574 (M. And,* Istanbul 16th Century*).*

maları, ulusal kalkınma ve Batılılaşma tartışmalarının mikrokozmosu olarak yıllarca sürdü. Olimpiyatlarda 1968'den 1992'ye, dünyada 1970'ten 1993'e, Avrupa'da 1972'den 1983'e kadar ilk üçe giren olmadı. Madalyaya hasret geçen yıllardan sonra, 1990'lardaki spor patlamasıyla birlikte Türkiye, eski günlerdeki gibi olmasa da, artık sayıları çoğalmış katılımcılar arasında yine yerini alıyor.

Atletizm

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1912, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1922, uluslararası federasyona kabulü 1923. İnsanın tabii hareketlerine dayanan atletizm bugünkü anlamıyla İngiltere'de gelişti. Bahis oynanan koşulardan sonra Oxford ve Cambridge üniversiteleri atletizmin gelişiminde önemli rol oynadı. İlk uluslararası yarışma sayılan karşılaşmalar ise İngiltere ile İrlanda arasında 1877'de düzenlendi. Atletizm İstanbul'da "komple sporcu" aydınların çalışmalarıyla öğrenildi. 1924 Olimpiyatları Türkiye'de atletizmin gelişmesinde dönüm noktası oldu. Kulüpler, okullar, ordu kanalıyla gelişen atletizmde Balkan yarışları, Akdeniz Oyunları itici rol oynadı.

1929'da altı mesafede Türkiye rekoru kıran Ömer Besim Koşalay, 1935'te kırdığı 100 metre Türkiye rekorunu otuz yıl elinde tutan Semih Türkdoğan ve Londra Olimpiyatları'nda üç adım atlamada üçüncü olan Ruhi Sarıalp atletizm tarihine geçen ilginç ve önemli dönüm noktalarını temsil ederlerken, asıl ilginci Türk maratoncuların gösterdikleri başarılardır.

Bisiklet

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1900, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1923, uluslararası federasyona kabulü 1923. 1912 yılından itibaren kulüp olarak Fenerbahçe bisiklet yarışlarına ilgi gösterdi. 1924 Paris Olimpiyatları'na katılan üç kişilik takım, bisikletleri olmadığı için yarışamadılar. 1928 Amsterdam Olimpiyatları'na katılan dört bisikletçi yarışmalar öncesinde Fransa'da bisiklet fabrikasında çalışarak hem bisiklet edindiler hem de idman yapma olanağı buldular. 1927'de ilk uluslararası yarışma Bulgaristan'la yapıldı. 1928'de başlayan Ege Turu'ndan sonra Ankara-İzmir ve Marmara turları Türkiye'de gelenekselleşen bisiklet yarışları oldu. 1968'de Cumhurbaşkanlığı Türkiye Turu adını alan ve Ankara-İstanbul etabı da eklenen Marmara Turu, ülkenin en önemli uluslararası bisiklet etkinliği halini aldı. Balıkesir ve Konya veledromlarıyla pist yarışlarının başladığı Türkiye'de, Balkan, Akdeniz Oyunları, Fransa Tour L'avenir, Libya ve Suudi Arabistan turlarında birincilikler kazanan sporcular yetişti. Bu spor dalı ilk bayan takımını kuran Esen Bisiklet Kulübü (1970), uluslararası turlara katılan Meriç Tekstil Kulübü (1973) gibi kulüp ve derneklerle gelişme gösterdi.

Eskrim

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1913, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1923, uluslararası federasyona kabulü 1923. Eskrimin gelişimine ateşli silahların yaygınlaşması hizmet etmiştir. Böylelikle zırhlar ve ağır kılıçlar terk edilmiş, kılıç kullanma ustalığı önem kazanmaya başlamıştır. 15. yüzyıldan itibaren İtalya ve Fransa'da kılıç ustalığı gelişmiş, 17. yüzyılda saray yaşam ve kıyafetinin değişimi, daha hafif ve kısa kılıçların saldırı ve savunma için daha kullanışlı olduğu-

nun anlaşılmasına yol açmıştır. Bundan sonra bahis ve ödül karşılaşmaları düzenlenmeye başlamıştır. 1896 Olimpiyatları'nda eskrim yer almış, kurallar konusundaki anlaşmazlık çözülerek uluslararası federasyon kurulmuştur. Avrupa şampiyonalarının düzenlenmeye başlaması 1921'dedir.

Muallim Hüsnü Bey kişisel merakıyla eskrime başlamış ve 1903'te Abdülhamid önünde İtalyanlarla karşılaşmıştı. Padişah çıkardığı fermanla askeri okullarda eskrim öğretilmesini istedi. Fuat Balkan bu okullarda hocalık yaptığı gibi, Beşiktaş kulübünde de çalıştı. 1921'de Fenerbahçe, Beyaz Rus hocayla eskrime başladı. 1924 Olimpiyatları'ndan sonra eskrim Halkevleri çalışma dalları arasına alındı. 1933'te Tenis Eskrim Dağcılık Kulübü kuruldu. Eskrim, hava kuvvetleri ve konservatuvarda tiyatro dalında, Ankara, Adapazarı gibi illerde okul kulüplerinde yer edindi. Türkiye'de lisanslı eskrimci sayısı beş yüze kadar çıktı.

Halter

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1905, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1923, uluslararası federasyona kabulü 1923. 1890'larda Galatasaray'ın Fransız jimnastik öğretmenlerinin başlattığı halter çalışmaları, genel olarak eğitim ve beden eğitiminin tartışıldığı Meşrutiyet yıllarında İsveç jimnastiğinin kuramsal uygunluğu fikrinin kabulünden sonra geriledi. Güreş federasyonuna dahil edilen halterciler 1956'da tekrar ayrıldılar. 1957 Tahran Dünya Şampiyonası sırasında haltere gösterilen ilgiden sonra bu spor dalı gerileme dönemine girdi. Naim Süleymanoğlu'nun Türkiye'ye getirilmesi ve 1987 Avrupa Halter Şampiyonası'nın ilk kez Türkiye'de naklen televizyonda yayınlanmasından sonra, haltere ilgi arttı. Süleymanoğlu dışında da şampiyonlar yetişti, örneğin 2000 yılında halterde uluslararası yarışmalarda toplam on dokuz madalya kazanıldı.

Tenis

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1913, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1923, uluslararası federasyona kabulü 1923. Tenis

1200'lerde Fransa'da, soylu ve papazların oyunu olarak doğdu. Bugünkü tenis 1873'te Galler'de geliştirildi. 1877'de İngiltere'de ilk dünya tenis şampiyonası yapıldı. Bermuda Adası'ndan ABD'ye geçen tenis bu ülkede ilk kez 1927'de profesyonel örgütle kurumlaştı. 1968'de uluslararası federasyon amatör ve profesyonellerin karşılaşabileceği açık tenis uygulamasını başlattı. Böylece dünya çapında önemli turnuvalar gelişti.

Türkiye'de tenis İstanbul ve İzmir'de Avrupalılarla ilişkili olarak başladı. Fenerbahçe Kulübü 1915'te tenis faaliyetine başladı. İlk şampiyona 1926'da düzenlendi. 1929'da Tenis Sporting Kulübü tenis ekibi oluşturdu ve Fenerbahçe ile maç yapmaya başladı. 1931 Balkan Oyunları'ndaki ilk milli karşılaşmadan sonra Tenis-Eskrim-Dağcılık Kulübü çatısı altında örgütlenildi. Türkiye şampiyonluğunu Nazmi Bari 1951'den 1965'e kadar on dört yıl elinde tuttu.

Bütün dünyada zengin sporu olarak bilinen tenis Türkiye'de fazla yaygınlaşmadı ve 1943'te yeniden yapılandırılan federasyona karşın özel kulüpler çatısı altında kaldı. Son yıllarda şehir dışlarında kurulan özel sitelerde tenis kortları yapılması moda haline gelmeye başladı. Bugün İstanbul'da yedi, Ankara'da dört, İzmir'de dört, Bursa'da üç, Adana, Antalya, Sakarya, Samsun'da ikişer ve Balıkesir, Denizli, Eskişehir, Konya, Mersin, Ordu ve Zonguldak'ta birer tenis kulübü vardır.

Boks

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1946, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1924, uluslararası federasyona kabulü 1947. Roma İmparatorluğu'nun son döneminde gözden düşen gladyatör boksundan sonra, İngiltere'de kayıtlara geçen 1681 tarihli karşılaşmaya kadar boksa ilişkin ipucu yoktur. İngiltere'de 1719'dan itibaren boks şampiyonları bilinmektedir ve ilk kuralların konuluşu 1734-1750 dönemidir. 1839'dan 1867'ye kadar yaşanan süreçte bugüne esas oluşturan kurallar gelişti. 1880'lerden itibaren örgütlenmeye başlayan amatör boks federasyonları, 1920'lerde profesyonel boks ilk altın çağını yaşarken, İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar uluslararası bir çatı oluşturamadılar.

Boksu Kurtuluş Savaşı'nın efsanevi casusu İngiliz Kemal (Ahmet Esat Tomruk, 1892/93-1966) tanıttı. İlk boksör Galatasaraylı futbolcu Sabri Mahir'di. Mütareke döneminde işgal kuvvetleri ve gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında boks karşılaşmaları bir çekişme alanı olarak heyecan yarattı. 1928'de milli takım kuruldu. Boks Emniyet takımları, 1970'li yıllarda Hacettepe Üniversitesi'nde kurulan takım, İstanbul'da özellikle Doğu Karadenizli çocukların başarı gösterdiği sanat okulları takımlarıyla yaşam buldu. Türkiye'de Muhammed Ali Clay, Avrupa şampiyonu olan Cemal Kamacı ve onu izleyen ve yine Avrupa'da dövüşen öteki profesyoneller popülerlik kaynağı oldular. 1990'lardan itibaren boksta da uluslararası başarılar kazanılmaya başlandı.

Yüzme

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1908, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1924, uluslararası federasyona kabulü 1931. Yüzmeye ilgi Kadıköy Moda'daki İngiliz ailelerden öğrenilerek başladı. 1910'da Galatasaray'ın Fransız öğretmeni M. Moiroux yüzme çalışmalarını başlattı. Galatasaray ve Fenerbahçe 1923 Büyükada yarışları, 1931-36'da Büyükdere ahşap havuzunda sutopu dahil yüzme yarışlarıyla ilk çekişen takımlar oldular. 1943'te SSCB ile ilk milli maç yapıldı. İstanbul Yüzme İhtisas Kulübü 1943'te turistik tesis Lido'nun yüzme havuzunda Lido Yüzme İhtisas Kulübü olarak kuruldu, 1946'da bugünkü adını aldı. İzmir Akdeniz Oyunları için yapılan olimpik havuz 1970'lerde yüzme dalına gösterilen ilgi ve başarıların kaynağı oldu. İlk dünya yüzme şampiyonası 1973'te düzenlendi.

Yelken

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1907, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1924, uluslararası federasyona kabulü 1931. 1915'te İstanbul'da İngiliz teknelere el konularak dağıtılmasıyla yelken yarışları başladı. İlk nizami karşılaşma 1932 yılında gerçekleşti, 1936'da yelkenciler olimpiyata katıldı. İstanbul Yelken Kulübü 1952'de kuruldu; federasyon 1957'de yeniden yapılandırıldı. Kalamış Yelken Kulübü,

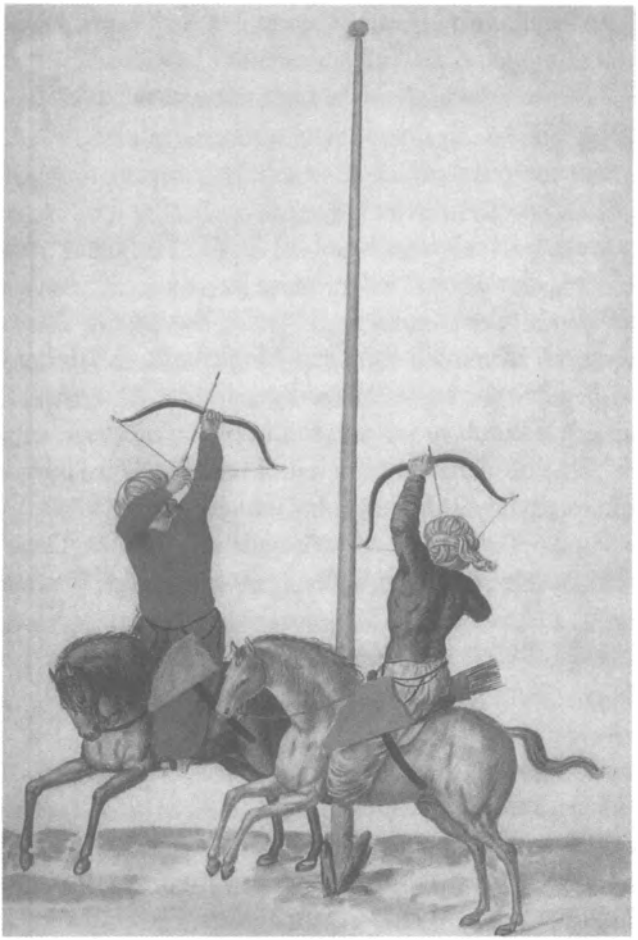
Marmara Yelken Kulübü, Antik Rivyera Yat Kulübü de İstanbul Yelken Kulübü'nün üyeleri tarafından kuruldu. İstanbul Yelken Kulübü, Fenerbahçe Burnu'ndaki lokalinde faaliyetini sürdürüyor.

Kürek

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1892, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1924, uluslararası federasyona kabulü 1950. Abdülaziz güreşçilerden kürek takımı kurarak Boğaz'da yarışmalar düzenlemişti. 1913'te Osmanlı Donanma Cemiyeti Moda koyu yarışlarını örgütledi, 1914'te Fenerbahçe Kulübü kayıkhane kurdu. Altınordu, Haliç idman kulüpleriyle kürek sporu gelişti. Kürekçiler uluslararası yarışmaya ilk kez 1952'de yabancı teknelerle katıldılar. Uluslararası dünya şampiyonluğunun 1962'de, bayanlar kategorisinin 1974'te başladığı kürek sporunda Türkiye'de 1940'lı yıllarda Ankara Gençlik Parkı'ndan Van Gölü'ne kadar kulüpler vardı ve bölgesel yarışmalar düzenleniyordu. Ankara'da ODTÜ kapsamında yürütülen faaliyet Doğu Anadolu'da 1990'lardan sonra yapılan barajlarda özendirildi.

Binicilik

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1921, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1926, uluslararası federasyona kabulü 1930. Binicilik "cündilik" adıyla Enver Paşa tarafından kurulan Islah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti'yle başlatıldı. 1910'da Sipahi Ocağı kuruldu ve 1913'ten itibaren ordunun bu spora verdiği destek, 1930'daki ücretsiz kurslarla devam etti. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde Fransa'dan getirtilen yüzbaşılarla öğrenci yetiştirildi. 1932'de Nice şehrindeki beklenmedik ve sükseli başarıyı Eser Tutel "Atatürk'ün Dört Atlısı" makalesinde *Tarih ve Toplum* dergisinin Mayıs 1998, 173. sayısında anlatır. Binicilikte son uluslararası başarı 1960 yılına aitti. 1964'te Türkiye'de at vebası olduğu dedikodusu sonucu binicilere Avrupa kapısı kapandı, orduda süvari sınıfının kaldırılması da biniciliğe darbe vurdu. 1950'de kurulan Türkiye Jokey Kulübü, Tarım Bakanlığı ile yapılan sözleşmeyle koşuları düzenleme yetkisini almıştı. 1968'de binicilik faaliyeti yeniden canlandıysa da eski başarılara ulaşılamadı.

Atlı okçular, Österreichische Nationalbibliothek Codex Vindobonensis 8615, *Viyana, yaklaşık 1586 (M. And,* Istanbul 16th Century*).*

Atıcılık

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1907, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1926, uluslararası federasyona kabulü 1953. Fenerbahçe 1913'te avcılık dalında faaliyete başlamıştı, 1921'de Avcılar ve Atıcılar İhtisas Kulübü kuruldu. Modern atış poligonunun Emirgan'da kurulması 1950'leri buldu. 1955'te Barcelona, 1959'da Beyrut Akdeniz Oyunları'na katılan atıcılar başarılı sonuçlar alamadılar. İleri tekno-

loji kullanan pahalı ve sürekli gelişen silahlarla gerçekleştirilen atıcılıkta Türkiye birincilikleri düzenlenmektedir ama toplumsal tabanı çok sınırlı kalmıştır.

Basketbol

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1932, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1934, uluslararası federasyona kabulü 1935. Basketbol Genç Hıristiyan Erkekler Derneği (YMCA) beden öğretmeni James Naismit'in ABD Massachusetts'de Springfield'de beyzbol takımına idman verirken şeftali sepetleri kullanmasından 1891'de doğdu. Beşer kişilik takımlar halinde ilk okullar arası karşılaşma 1896'da oynandı. YMCA örgütü ve okullar aracılığıyla birkaç yılda Kanada, Fransa, İngiltere, Avustralya, Çin ve Hindistan'a yayıldı. Altı açık fileler 1912'de, bugünkü top biçiminin ilk resmi kullanımı 1948'de oldu. 1940'lı yıllarda halen kurallar belirleniyordu. Oysa basketbol daha 1904'te İstanbul'da Robert Kolej'de oynanmaya başlamıştı. Birçok spor dalının yaygınlaşmasında emeği bulunan Galatasaray beden eğitimi öğretmeni Ahmet Robenson 1911'de bir dergide bu spor hakkında okuduğu makale üzerine öğrencilerine oyunu oynatmış ancak öğrencilerin çoğu sakatlanmıştı. 1913'te Fenerbahçe Kulübü'nde basketbol oynanmaya başlamışsa da saha bulunamıyordu. 1919'da Fenerbahçe rakip bulamadığından faaliyetini durdurdu. 1920'de YMCA İstanbul şubesi basketbolu canlandırdı, 1921'de Darülmuallimin-i Aliye bahçesinde YMCA takımı ile Ahmet Robenson'un da yer aldığı Türk takımı ilk maçı yaptı. Bu maçtan sonra Galatasaray, Fenerbahçe, Nişantaşı, Kurtuluş, Beyoğlu, Barkhaba, Maccabi, Protkeba, İtalyan Kartal, takımlarının katıldığı İstanbul ligi 1927'de kuruldu.

1936'da ilk milli maç yapıldı. 1940'larda basketbol geriledi. 1946'da Türkiye Basketbol Şampiyonluğu başladı, 1950'de İstanbul'da düzenlenen uluslararası turnuva, 1959'da İstanbul'da yapılan Avrupa Şampiyonası bu spora ilgiyi artırdı. 1966'da deplasmanlı lig başladı. 1960'lı yıllarda basketbol takımları ilk uluslararası başarılarını elde ettiler ve özel kuruluşların gösterdiği ilgiyle 1970'lerden itibaren başarılar perçinlendi ve basketbol en sevilen ikinci spor seviye-

sine yükseldi. Türkiye'de düzenlenen 2001 Avrupa ve 2010 Dünya şampiyonalarında milli takım önemli başarılara imza atarak bu sevgiyi daha da arttıracak gibi görünüyor.

Voleybol

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1947, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1934, uluslararası federasyona kabulü 1950. Voleybol YMCA beden eğitimi öğretmeni William G. Morgan tarafından ABD Massachusetts'de 1895'te geliştirildi. Birinci Dünya Savaşı'nda Amerikan askerleriyle yayıldı ve 1919'da YMCA aracılığıyla İstanbul'a geldi. Dünya kupası 1952'de başladı ve ilk kez 1960'ta Tokyo'da olimpiyatlara kabul edildi.

Voleybol takımı Türkiye'de ilk kez 1927'de Fenerbahçe Kulübü'nde kuruldu. İlk voleybol Türkiye şampiyonası 1948'de düzenlendi, ilk milli maç 1953'te yapıldı. Okul sporu olarak gelişen voleybolda uzun yıllar Mühendis Mektebi (İTÜ), Erkek Öğretmen Okulu, Galatasaray, Kabataş Lisesi, Vefa Lisesi, İstanbul Erkek Lisesi takımları mücadele etti. 1960'larda voleybola ilgi arttı ve 1970'te deplasmanlı lig başladı. Galatasaray ve İETT'nin gösterdiği başarılar voleybol tarihine geçerken, İETT 1975'ten sonra dokuz yıl üst üste şampiyon oldu.

Voleybol oynayan öğretmenler, Suşehri, 1932.

Kayak

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1924, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1934, uluslararası federasyona kabulü 1935. Kayak sporu Norveç'te 1887, Almanya'da 1890, Avusturya'da 1894, Fransa'da 1901'de başlamış, Türkiye'ye 1914'te girmiştir. Harbiye Nezareti, Haliç marangozhanesinde imal ettirdiği kayaklarla Avusturyalı subayların öğretmenliğinde Palandöken'de kurs açmıştır. Mimar Arif Hikmet Koyunoğlu ve Galatasaray beden eğitimi öğretmeni, Sarıkamış'ta şehit olan Abdurrahman Robenson'un yönetiminde kayak birliği oluşturulmuştur.

Cumhuriyet'ten sonra Halkevleri çatısında Uludağ ve Ankara'da başlayan kayak faaliyetinde Muhafızgücü Kayak Birliği'nin öncülüğü vardır. Uludağ, Palandöken'le başlayan kayak tesis ve pistleri yıldan yıla artış göstermiş olmakla birlikte, 2000 kışında orta halli bir kayak kıyafet ve takımının bedeli 700 milyon lirayı bulmaktaydı; bu rakamlar bugün de bir düşüş kaydetmemiştir ve kayak zengin sporu olmaya devam etmektedir.

Dünyada bölgesel yarışmalardan sonra örgütlü uluslararası yarışmalar 1924'te başladı, 1931'e kadar Kuzey disipliniyle devam etti; Alp disiplini 1931'de yarışmalara alındı. Kayağın olimpiyat dalı olarak kabul edilmesi 1936'dadır. Türkiye'de kayak, kış sporları olarak örgütlenmiş, 1939'da dağcılıkla birlikte, 1948'de yeniden yapılandırılmış, 1976'da bağımsız federasyon olmuştur.

Jimnastik

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1881, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1940, uluslararası federasyona kabulü 1960. Jimnastik adını aldığı Eski Yunan'da olimpiyat geleneğinin sona ermesinden sonra yüzyıllarca cambazlık olarak görüldü ve öyle yaşatıldı. 1880'lerde beden eğitiminin parçası olarak hızla yayıldı, paralel bar, barfiks, halka ve ritmik jimnastik bu dönemde Fransa, İsviçre ve İsveç'te gelişerek bütün Avrupa'da ulusal örgütlenmeler kurulmasına, uluslararası yarışmaların ve örgütlenmenin doğmasına yol açtı.

1868'de Galatasaray'da idman dersi çerçevesinde M. Moiroux'un çabalarıyla başlayan jimnastik, öğrencisi Ali Faik Üstünidman'ın Beyoğlu'nda özel dershane açmasıyla ve öğrencisi Mazhar Kazancı'nın katılımıyla yaygınlaştı. İsveç'te eğitim gören ve aletsiz jimnastik anlayışını savunan Selim Sırrı Tarcan jimnastiğin gelişiminde önemli rol oynadı. İlk kulüp Tatavla'da (Kurtuluş) kuruldu. Beşiktaş Jimnastik Kulübü de 1903'te Beşiktaş Bereket Jimnastik Kulübü adıyla kurulmuştu ve faaliyet dalları jimnastik, halter, eskrim, boks ve güreşti.

İkinci Meşrutiyet döneminden 1930'lu yıllara kadar sağlam kafa sağlam vücut şiarıyla hareket eden eğitimciler beden terbiyesinin temelini jimnastik olarak görürler, hatta öğrenci diline dersin adı "cimnastik" olarak yerleşmişken, 1957'de Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü bünyesinde kurulan federasyona ve kulüplere jimnastik dalının dayatılmasına karşın, spor yaygınlaşmadı ve birkaç Balkan derecesi dışında başarı gösterilemedi.

Okçuluk

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1931, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1944, uluslararası federasyona kabulü 1955. Okçuluk da Türkiye'de ata sporu dalları arasında sayılır. Modern okçuluğun tarihi İngiltere ve İskoçya'da 16.-17. yüzyıllarda kurulan derneklere kadar uzanır ve buradan ABD, Kanada, Avustralya'ya yayılmış, bugünkü anlamını 1930'larda kazanmıştır. 1912 yılı dışında erkek okçular 1900'den 1920'ye kadar, kadınlar ise 1904 ve 1908'de olimpiyatlara katılmışlarsa da, bundan sonra 1972'ye kadar oyunlara bu spor dalı dahil edilmemiştir. Dünya şampiyonaları 1933'ten itibaren düzenlenmeye başlanmıştır.

1937'de Beyoğlu Halkevi'nde Ok Spor Kurumu kuruldu. İlginç olan, Türkiye'de okçuluğun modern spor olarak tanınıp uygulanmasında emeği geçenlerin gerçekten eski kemankeşlerin soyundan gelen, okçuluk kitabı yazan Mustafa Kani Efendi'nin torunu Vakkas Okatan gibi kişiler olmasıdır. Okçuluk 1953'te atıcılık federasyonu içine alınmış, 1961'de tekrar bağımsız federasyon olmuş ve 1962'de uluslararası yarışmada iki şampiyonluk kazanılmıştır. 1982'de kapatılan federasyon 1983'te yeniden örgütlenerek aynı yıl erkek ve kadınlarda Balkan ikinciliği kazanılmıştır. Bugün okçulukta kullanılan yaylar, atıcılıkta kullanılan silahlar gibi büyük değişim geçirmiş ve incelik kazanmıştır.

Okçuluk tarihini sanat tarihçisi ve eski eser uzmanı Ünsal Yücel (1935-1979) yazmış, *Türk Okçuluğu* kitabı yazarın intiharından sonra ancak yirmi yıl gecikmeyle 1999'da basılıp yayımlanabilmiştir.

Judo

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1951, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1962, uluslararası federasyona kabulü 1964. Japon samuraylarının eski jiu jitsu tekniklerini bir araya getiren Kano Cigoro 1882'de modern judo okulunu kurdu. 1960'lı yıllardan itibaren dünyada yayılan judo okullarının örgütlenmesinden sonra 1964'ten itibaren olimpiyat oyunlarına alındı. Cumhuriyet'ten sonra harp okullarında yakın dövüş eğitiminin parçası olarak öğretilen judo, Japonya'da eğitim gören Halil Yüceses'in çalışmaları, Ankara'da Nazım Canca, İstanbul'da Hakkı Koşar'ın dersleriyle yaygınlaştı. İlk şampiyona 1967'de düzenlendi, Hollandalı, Japon ve Koreli hocaların çalışmalarıyla 1970'te ilk milli takım kuruldu. Aynı yıl Viyana'da ilk uluslararası turnuvaya katılan takım, 1971 İzmir Akdeniz Oyunları'nda bütün kilolarda derece aldı. Özellikle Balkan oyunlarında başarı kazanan milli judocular yanında, 1970'li yıllarda birçok ilde açılan özel judo dershanelerine gençler büyük ilgi gösterdi.

Masa Tenisi

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1926, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1966. Oyun İngiltere'de ping pong adıyla 1900'lerde yaygınlaştı ve 1920'lerde dünyaya yayıldı, ilk dünya şampiyonası 1927'de düzenlendi. Türkiye'ye masa tenisi Cumhuriyet'ten sonra Robert Kolej'le girdi. İlk ulusal birincilik 1930'da düzenlendi. 1950'li yıllarda futbol kulüpleri, özellikle Fenerbahçe çatısı altında gelişti. 1966'da Tenis Federasyonu'ndan ayrılıp bağımsız oldu. İlk uluslararası karşılaşma olan 1966 Balkan Oyunları'nda dördüncülük kazanıldı. Masa tenisinde en başarılı isim Akdeniz Oyunları ve Balkan şampiyonu Vasil Aleksandridis'dir. Bir dönem kahvehanelerden tatil kamplarına kadar yaygınlaşan masa tenisinde lig 1983'te kuruldu ve o yıl erkeklerde Eczacıbaşı, kadınlarda Eskişehir-Bentspor birinci ol-

du. 2008 Pekin Olimpiyatları'na ise Türkiye, Çin asıllı Melek Hu ve Cem Zheng'le katıldı ve Melek Hu bu dalda Türkiye'ye olimpiyatlarda ilk galibiyeti getirdi.

Dağcılık

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1932, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1966, uluslararası federasyona kabulü 1967. Dağcılığın spor olarak tarihi 1786'da Mont Blanc tırmanışıyla başlar. 1870'lere gelindiğinde Avrupa'nın bütün zirvelerine çıkılmıştır. Türk dağcılığının başlangıcı olarak, Fransa'da öğrenim gören Ali Vehbi'nin (Prof. Dr. A. Vehbi Türküstün) Temmuz 1906'da Mont Blanc zirvesine Türk bayrağını dikmesi kabul edilmektedir. 1926'da Eğirdir Dağcılık Talimgâhı'nın açılmasıyla ordu bünyesinde dağcılık kursları verilmeye başlamıştır.

İstanbul valisi ve belediye başkanı Muhiddin Üstündağ Türk Yürüyücülük, Dağcılık ve Kış Sporları Kulübü'nün kuruluşuna öncülük etmişti. Dağcılık Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'nün açtığı kurslar ve üniversite dağcılık kulüpleri çerçevesinde gelişti. İTÜ Dağcılık Kulübü'yle başlayarak 1950'li yıllardan itibaren ölümle sonuçlanan kazalara karşın, dağcılık 1980'lerden sonra daha da yaygınlaştı. Avrupalı dağcıların da katıldığı Erciyes, Demirkazık ve Ağrı çıkışlarından sonra en tanınmışları Mecit Doğru ve Nasuh Mahruki olmak üzere Türk dağcılar yurtdışındaki dağlara da çıkmaya başladı. 1990'lardan sonra turizm, seyahat, ekonomi ve edebiyatının gelişmesi dağcılığa olan ilgiyi artırdığı gibi, 1999 depreminden sonra AKUT'un basında aldığı yerle, dağcılık kamuoyunda başka bir anlam bile kazandı.

Hentbol

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1946, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1976, uluslararası federasyona kabulü 1980. 1915'te Almanya, Danimarka, İsveç'te oynanan eski bir oyunun geliştirilmesiyle ortaya çıkan hentbol, 1936 ve 1952 olimpiyatlarında gösteri niteliğinde yer alarak 1972'de olimpiyat oyunlarına dahil edilmiştir.

Türkiye'de 1930'larda açık hava sporu olarak benimsenen, okullarda 1919'dan itibaren kadın, 1932'den sonra erkek takımları oluşturulan hentbolda Gazi Terbiye Enstitüsü öncülük yapmıştır. İlk kez 1942-43'te İstanbul ligi düzenlenmiş, 1945'te dört takımın katıldığı Türkiye şampiyonası yapılmıştır. 1950'lerden sonra gözden düşen hentbolda federasyon kurulduktan sonra canlanma başlamıştır. 1945'te ilk şampiyon Kara Harp Okulu'ndan sonra şampiyon olan kulüpler şunlardır: Ankara MTA, Yenişehir Meysu, Yenişehir İstanbul Bankası, Yenişehir Hortaş, Beşiktaş, Ankara Halk Bankası, Tarsus İdman Yurdu Erkurspor vd.

Karate

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1992, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1976. Geçmişi 17. yüzyıla Okinava'ya uzanan karate Japonya'da 1920'lerde yaygınlaştı, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünyada tanınmaya başladı. Türkiye'ye 1962'de judoyla birlikte girdi. İbrahim Öztek, Namık Ekin, Hakkı Koşar gibi sporcuların çalışmalarıyla yaygınlaştı. 1970'lerde Türk Amatör Karate Organizasyonu kuruldu. Judodan sonra özel dershanelerde karate öğretimi de başladı. 1980'de karate Judo Federasyonu kapsamına alındı. 1990 yılında bağımsız federasyon oldu. 2008 yılında bestelenen Karate Marşı'nı da ekleyelim:

(...)
Savunurken Kendini, incitme rakibini,
Kardeşlik dostluk ile, erir düşmanın kiri,
Spor, dostluk, kardeşlik, barış sevgi birlikte,
Hem öz güven hem dinçlik, haydi şimdi karate
Sağlıklı bedenlerle, koruruz kendimizi,
Karate öğrenmeli, asla ezdirmez bizi,
Spor, dostluk, kardeşlik, barış sevgi birlikte,
Hem öz güven hem dinçlik, haydi şimdi karate
Dinçlik verir karate, zeki insanlar artar,
Karanlığın üstünü, beyaz kar gibi örter,
(...)

Buz Pateni

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1892, Türkiye'de federasyon kapsamına alınışı 1976'dır, 1986 yılında tek başına örgütlenmiştir. 1810'larda İngiltere'deki kulüpler çevresinde gelişen sürat yarışları ile 1860'larda Viyana'da gelişen artistik patinajda ilk dünya şampiyonaları 1890'larda başladı. Kadınların yalnız artistik dalda yarıştığı 1924 Kış Olimpiyatları'ndan sonra, 1960'tan başlayarak kadınlar sürat dalı da olimpiyatlara dahil edildi. Buz dansı olimpiyatlara 1976'da alındı.

Buz pateni Osmanlı'ya Hıdiv ailesinden İsmail Paşa'nın kapı kethüdası ve İstanbul asıllı bir sarraf aileden gelen Abraham Paşa (1833-1918) tarafından getirildi. Ayan Meclisi üyesi seçilen Paşa, İstanbul'da geniş toprakların da sahibiydi. Antika, atçılık, kuşçuluk, balıkçılık merakı yanında, İstiklal Caddesi'nde Cercle D'Orient binasında İngiliz tarzı bir elit kulübü de kurmuş ve bu binanın arkasında "Skating Club" adıyla anılan buz pateni sahası yaptırmıştı. Kuzey ülkelerinde spor yarışmaları yanında günlük yaşama girmiş olan paten, Türkiye'de yaygınlaşmadı (bkz. Paten).

Golf

Uluslararası federasyonun kuruluşu 1958, Türkiye'de federasyon kuruluşu 1976. Golf 15. yüzyılda İskoçya'da ortaya çıktı. 1940'lara kadar top, sopa biçim ve sayısında yaşanan değişikliklerle kulüp ve turnuva sporu olarak gelişti. İstanbul Golf Kulübü 1895'te kuruldu, Okmeydanı'nda golf sahası vardı. 1911'de kurulan Boğaziçi Golf Kulübü varlığını 1923'e kadar devam ettirdi. Bu kulübün otuz üyesi vardı. 1920'de Maslak'ta yeni bir saha edinen İstanbul Golf Kulübü'nün üye sayısı 1923'te altmıştı. Kulüp 1952'de Beden Terbiyesi'nce tescil edilerek Tenis Federasyonu'na bağlandı. Kulübün sahası İstanbul şehri büyüdükçe taşınmak zorunda kaldı. Bugün İstanbul Golf Spor İhtisas Kulübü adıyla faaliyetini sürdürmektedir. İstanbul'dan sonra ikinci golf kulübü İzmir'de, çoğunluğu yabancı uyruklu kişilerce kurulmuştu. Ankara Golf Kulübü ise Atatürk'ün emriyle 1930'da kuruldu. Bugün Antalya Belek'te turistler için yaptırılmış 13 bin hektarlık özel golf sahası vardır.

Hokey

Uluslararası federasyonun kuruluşu buz hokeyinde 1908, çim hokeyinde 1924'tür. Türkiye'de federasyon kuruluşu 1976. Buz hokeyinin 1860'larda Kanada'da görevli İngiliz askerleri arasında oynanan oyundan doğduğu kabul edilmektedir. ABD ve Kanada takımlarından oluşan lig (NHL) 1917'de kurulmuştur. Kış olimpiyatlarına 1920'de alınmıştır. 1972'de kurulan Dünya Hokey Birliği ile NHL 1979'da birleşmiştir. Çim hokeyine ilişkin kayıtlar İngiltere'de 1861 yılına kadar uzanmaktadır. İngiliz ordusu aracılığıyla Hindistan ve Uzakdoğu'ya yayılan oyun, 1928'de Hindistan'da ulusal spor ilan edilmiştir. Uluslararası karşılaşmalar 1895'te başlamıştır, Dünya Kupası 1971'den beri dört yılda bir düzenlenmektedir. İlk kadınlar kupasının düzenleniş yılı ise 1974'tür. Avrupa'da daha çok salon hokeyi yaygınlaşmıştır.

İstanbul'da 1910-20'li yıllarda çim ve buz hokeyi oynanmış, daha sonra ölü sporlar arasına karışmışlardır. Çim hokeyi İstanbul'a 1914'te girdi. Önce Fenerbahçe, sonra Galatasaray ve Altınordu kulüpleri bu spora faaliyetleri arasında yer verdiler. 1915'te Beşiktaş, Gürbüzler ve İdman Yurdu takımlarının katılmasıyla takım sayısı altıya çıkınca İstanbul Hokey Ligi oluşturuldu. 1925'e kadar hokey ligi maçları sürdürüldü. Hokey takımlarında çoğunlukla futbolcular oynuyordu. Patenli hokey de aynı yıllarda Taksim'de Sporting Palace salonlarında oynanıyordu. 1923'te İtalyan takımı, 1924'te Nişantaşı birinci olmuştu.

XVIII
Keyiften Hobiye

"İstanbul günün her saatinde pek işi başından aşkın görünmesine rağmen, hakikatte Avrupa'nın belki de en tembel şehridir." Edmondo de Amicis *İstanbul* (1877) adlı kitabında "Avarelik" konusunu ayrı bir başlık altında yazar:

> "Güneş yükselmeden önce, açık bir dükkân bulmak, bir fincan kahve içmek güçtür. Oteller, yazıhaneler, çarşılar, bankalar, her şey fosur fosur uyur, top patlasa kılını kıpırdatmaz."

Üstelik haftalık dini günler dışında üç büyük dine mensup insanlar kendi bayram ve yortularını da kutlayıp bu günlerde tatil yaparken, bu bayramlarla ilgisi olmayan halkın diğer kesimi de "tembelliğe" sürüklenmektedir:

> "Her gün, koca şehrin beş halkından birini sokaklarda bayramlık elbiseleriyle, vakit öldürmekten başka bir şey düşünmeden dolaşırken görürsünüz."
>
> "Türkler bu sanatta ustadırlar. İki paralık bir fincan kahveyi yarım günde içebilir, mezarlık selvilerinin altında kıpırdamadan beş saat oturabilirler. Avarelikleri hakikaten, uyku gibi ölümün kardeşi, bütün meleklerin derin bir istirihati, bütün kaygıların durması, Avrupa'da hiç bilinmeyen bir yaşama biçimi olan mutlak *farniente*'dir. Gezmek arzularının bile uyanmasını istemezler. İs-

tanbul'da bilhassa gezmeye gidilmez, bilhassa gitmek gerekseydi, Türkler gitmezlerdi, çünkü tebdil-i mekân etmek için, kalkıp belli bir yere gitmek onlara bir çeşit iş gibi görünebilir..."

"Onlara göre, en büyük saadet zihnin ve vücudun hareketsizliğindedir. Bu bakımdan, dikkat, hareket ve seyahat isteyen sanayii durduğu yerde durmayan Hıristiyanlara bırakır, kendileri oturdukları yerde küçük ticaretle uğraşırlar, bunu da düşünüp taşınmadan, daha ziyade gözleriyle yaparlar. Bizim için, çalışma hayatın bütün öteki meşguliyetlerini düzenleyen ve onlardan üstün olan bir şey olduğu halde, onlar için ehemmiyeti olmayan bir meşguliyetmiş gibi, hayatın bütün keyiflerinden ve zevklerinden sonra gelir. Bizim için istirahat ancak çalışmadan sonraki tatildir; onlar için, istirihate ara vermektir."

"Zaman, Türkler için, bizim anladığımızdan tamamen farklı bir şeydir. (...) Hamallardan en yüksek sınıflardaki insanlara kadar, İstanbul sokaklarında telaşlı yürüyen bir Türke asla rastlanmaz. Hepsi de, yürüyüşlerini aynı davulun sesine uyduruyormuş gibi, aynı şekilde yürürler. Bizim için hayat ileriye atılan bir sel, onlar için ise durgun bir sudur."

Amicis "Türkler" başlığı altında da şunları yazar:

"Bu halkın tabiatı, felsefesi, bütün hayatı ruhun ve bedenin, keyif denilen ve en büyük zevki olan hususi bir haliyle ortaya çıkar. Kanaatle yemek, çeşmeden bir bardak su içmek, ibadet etmek, vücudunu ve vicdanını rahat hissetmek ve geniş bir ufkun görüldüğü bir yerde, bir ağaç gölgesine oturup komşu kabristanın kumrularına, uzaktaki gemilere, etraftaki böceklere, gökyüzündeki bulutlara ve nargilenin dumanına bakarak, Allah'ı, ölümü, dünyanın boşluğunu, öbür dünyanın huzurunu belli belirsiz düşünerek öylece durmak: İşte keyif. Bu dünya tiyatrosunun işsiz güçsüz seyircisi olmak, işte Türkün büyük arzusu. (...) Bütün zahmetlerin gayesi zaruri olarak, yorulmadan istifade ettiği, huzur gibi göründüğünden, buna kendisinin vardığı kısa ve düz yoldan varmanın daha akıllıca ve faydalı olduğunu düşünür. (...) Bizim ırkımızı, tek değeri (...) küçümsediği, dünyevi şeyleri gurur verici bir şekilde bilmesinde olan, havaî, adî, kendini beğenmiş, tereddi etmiş bir ırk olarak muhakeme eder. Bizi hor görür."

"Keyif" Avrupalı seyyahların hep dikkatini çekmiştir. 15.-16. yüzyıllarda Osmanlı topraklarındaki Türk esnafı "vakur", Ermenileri sakin ve işbilir, Rumları gürültücü diye niteleyen Batılılar, kapitalist me-

sai ve sonra tatil anlayışının doğup yerleşeceği süreçte kendi toplumlarında suç, hastalık, delilik, serserilik ve dilenciliği düzen ve toplum düşmanı ilan ederlerken, Türk esnafını da tembel bulmaya başlamışlardır. Çocuk ve kadın emeği üstüne yükselen İngiliz sanayii ve emperyalizmi, kendi yurttaşlarının geçinebilmek için dünyanın dört bir yanına dağılışını, ekmek çalanları Avustralya'ya sürerek desteklerken, dünyanın dört bucağında korsan, asker, tüccar, kâtip ve misyoner olarak kan döküp kan alırken, bir yandan var olmanın anlamını "düşünmek" olarak ilan edip bir yandan "uygarlık" ve "barbarlık" kavramlarıyla oryantalizmi yaratırken, dünyanın bağımsız birkaç ülkesinden biri olarak kalan ve halen önemli bir bölgeyi denetiminde tutan Osmanlı'nın keyif çatmasını yorumlamaya çalışmıştır.

Avrupalının "dolce far niente"si nihayet tatlı rehavet, geçerli olduğu bölgelerde "siesta" uykudur. Fabrika işçileri ve memur yaşamının günlük tempoyu belirlemesinden önce 18. yüzyılda Birmingham'ı ziyaret eden bir seyyahın notlarına göre, bu şehrin zanaat atölyelerinde "İnsanlar göz kamaştırıcı bir çalışkanlık sergiliyorlar ve kendilerine özgü hayranlık uyandırıcı bir hayat sürüyorlardı. İspanya halkı gibi yaşıyorlardı veya Şark geleneklerine göre. Sabah üç ya da dört sularında işlerinin başına geçiyorlardı. Öğle vakti paydos ediyorlardı; çoğu bir siesta çekiyor, bazıları atölyelerini meyhaneye çevirip sofra hizmetini de çıraklara yaptırarak bu dinlenme süresini atölyede yiyip içerek geçiriyordu; bir kısmı da misket ya da dokuz kuka oynamayı tercih ediyordu. En çok Cumaları çalışıyor, Cumartesi günleri mal teslimi yapıyorlardı, buna karşılık Pazar ve Pazartesi günleri ve çoğunlukla Salıları da paydos ediyorlardı, hatta bazen Çarşamba'yı da tatile kattıkları oluyordu." Kapitalizm üretimi arttırıp yurtiçi ve dışında pazar yaratıp bu pazara onun koşullarıyla dahil olmak, ücretli işçi olmak zorunluluğunu getirdikçe, ortaçağ bayram ve eğlence anlayışı değişerek tatil kavramı mesai zamanının dışında kalan zaman olarak tanımlanmaya başlandı. Ama eğlence anlayışı da keyif kavramını karşılamıyordu. Çünkü keyif, eğlenmek için toplumsal bir grubun içinde bir faaliyete katılmak anlamına gelmiyor, hiçbir şey yapmamak anlamına geliyordu. Türkçede "eğlenme"nin bir anlamı da durmak, beklemek, oyalanmak değil midir?

Yaşam standartları yükselip orta sınıf ve çekirdek aile ortaya çıkınca, herkesin yaşamı aynı standartlara bağlandı, fakat insanların

yaşamlarının neresinin kendilerine ait olduğunu sorgulamaya başlamalarıyla, kişisel eğilim ve meraklar önem kazanmaya başladı. Aile yaşamı, çocukların eğitimi zaman ve masraf olarak daha yüklü hale geldikçe, içkiyle ve eğlence yerlerinde zamanın akıp gitmesi yerine, kişisel merakları tatmin etmek, bu meraklar çevresinde örgütlenmeye başlayan toplumsal çevreler içinde yer almak, çalışıp para kazanmanın dışında yaşama anlam kazandıran bir toplumsallaşma biçimi olmaya başladı. Toplumsal katmanlar, sanat, bilim, teknoloji alanlarındaki sonsuz görünen zenginleşme ve çeşitlenmeler, cinsel yaşamın geleneksel değerlerden sıyrılıp kız ve erkeklerin kendilerini beğendirmelerini gerektiren kişisel seçimlere göre yürütülmeye başlanmasıyla çakışınca, belirli sınıftan insanlar, "her zamanki uğraşların dışında yer alan dinlendirici bir merak veya işlem, severek yapılan bir iş, vakit geçirme yolu" bulmaya başladı. *Okyanus*'un "hobi" tanımı böyle (*Türkçe Sözlük* hobi karşılığı olarak "düşkü" açıklamasını yapıyor. Neyse ki Haldun Taner'in, sözcüğün fazla yaygınlaşmamış olduğu dönemde yazdığı bir cümlesi örnek olarak verilmiş: "Meslek dışında biricik merakı, kendi tabiriyle hobisi fotoğrafçılıktı").

Radyo ve televizyonlarda yarışma programları düzenlendiğinde, yarışmacıya şöyle denirdi: "Sizi tanıyabilir miyiz? Boş zamanlarınızda ne yaparsınız?" Burada sorulmak istenen, "Ne hobiniz var?"dı ve bireyi tanımlayanın boş zamanında yaptığı işler olduğu kabul edilmiş oluyordu. O zaman yarışma programları köşeyi dönme yolu olmadığından ve sorular da onun için zor olduğundan, teyze ve amcalar yarışmalara katılmazlar, çoğunlukla üniversite öğrencisi, üniversiteye girmeyi bekleyen gençler veya evde oturan kızlardan oluşan yarışmacılar, boş zamanlarında kitap okuduklarını, sinemaya gittiklerini söylerlerdi.

Hobi artık ciddi bir iş oldu. Hatta Birleşmiş Milletler örgütlenmesi içinde belirli konularda ciddi ağırlıkları olmaya başlayan "devlet dışı-sivil örgütlenme" olarak adlandırılan çoğu uzmanlaşmanın ve siyasetin doğrudan içinde yer alan örgütlenmeler bile köken olarak hobi faaliyetinden ayrıştırılamayacak bir tarihe sahipler. Türkiye'de, sivil toplum örgütleri veya demokratik kitle kuruluşlarının (henüz parti, sendika, dernek, meslek odası gibi örgütlenmelerin yasal ve toplumsal olarak işlevli bir düzeye gelememiş olmaları nedeniyle), çok

önemli fakat adı tam konamamış biçimde kurumlaşma ve faaliyetleri yüklenmelerini gerektiren, bu gereksinimle çelişir biçimde birçok insanın geçinebilmek için ikinci bir iş peşinde koşmak zorunda kaldığı bir ortam bulunmaktadır ve hobinin 1970'lerdeki yarı utangaç anlamı da kalmamıştır.

İngilizler için eğlence at yarışlarıydı, hobi de o oldu. Orta İngilizcede "hoby" küçük boylu ata verilen addı. 1375'te Cornwall bahar festivalinde hoby atları alayı yürüyüş yapıyor, önde kadın kılığında atı çeken adam gidiyordu. Çocukların bu festivali taklidi ve "hobey horse" denilen başı at çubuklarla oynamalarıyla sözcük 1580'lerde kendini çocuk gibi oyalamak anlamında kullanılmaya başlandı. 1670'lerde "hobby" en sevilen zaman geçirme yolu anlamına geldi ve 1816'dan sonra tek başına kullanılır oldu.

Kapitalizm şimdi iş yaşamını hobisi gibi benimseyen yetişkin elemanlar istiyor. Çalışmayarak düzeni yıkacak olan hippilerin yerini yuppiler (young urban professional individual "yuppie", tarih 1980) aldı. Artık IQ, zeka testleri yerine EQ, Türkçe yanlış çevirisiyle duygusal zeka da ölçülmek isteniyor.

Oscar Wilde, "Yaşamınızı eğlenceli bir hale getirebilmek için bir işi ciddiye almalısınız," demişti. Bu paradoks, amatörlükle profesyonelliğin kendi kurumlaşmalarını yaratamadığı, ciddi her işin siyasallaşacağı toplumumuzda daha da büyüyor. Keyfi, hiçbir şey yapmamak olarak tanımlayan kültürümüzde, bir de hobi sahibi olarak başına dert almak, riske girmek, kendini yetiştiremeyip rezil olmak ve mesai dışında "iş yapmak" çok acı verici.

Eğlencelik

Parklarda çekirdek, halk diliyle çitlek, yani kurutulmuş ayçiçeği çekirdeğinin tohumu vazgeçilmez bir ihtiyaçtır. Parkların girişi çekirdek satıcıları ile çevrilmiştir. Televizyon yokken ve hayat daha şehirliyken, belediye çay bahçelerindeki akşam oturmaları çekirdeksiz olmazdı. Açık hava sinemaları, zamanında bu mekânlar da çekirdek tüketiminin önemli yerlerinden biriydi. Kırsal kesimde, üretimi olan yerlerde, şeker yaygın değilken konuklara ve çocuklara kuruyemiş ikram edilir, çay ve kahvenin girişinden önce kış oturmalarında kuruye-

miş tüketilirdi. Okul çocuklarının ceplerine kuruyemiş doldurulduğu gibi, içki sofraları ve şehirlerarası yolculuklar onsuz düşünülmezdi.

Koleksiyon

Çocuk psikologları "koleksiyon yaşı"ndan söz ederler. Çocuklar akla gelmedik şeyleri biriktirmeye başlar, yaşları gelince de bir yana bırakırlar. Bu yaşlarda büyüklerinden devraldıkları en önemli miras da genellikle o güne kadar yıllardır açılmadan saklanmış pul ve para koleksiyonlarıdır.

Bazıları daha itibarlı, bazıları uluslararası profesyonel örgütlenmeleri besleyecek kadar pahalı, bazıları naif, bazıları yasal düzenlemelerin kapsamı içine giren her şeyin koleksiyonu yapılır. Posta idareleriyle, uluslararası müzayede ve dergilerle ilişkiyi gerektiren pulculuk, müze ve enstitü, vakıf uzman ve yayınlarını gerektiren antikacılık, en eski kurumlaşmış ve sahalarında bilim, sanatın gelişiminde etkili olmuş koleksiyoncu tutkularıdır.

"İmam imamı camide, haham hahamı havrada, puşt puştu her kande (nerede) olsa bulur," demişler; koleksiyonculuk en gizemli toplumsal iletişim ve örgütlenme ağlarını da yaratmıştır. Kıskancı, teşhircisi, paylaşımcısı, ustası, tüccarı, kumarbazı, hırsızı hatta katiliyle koleksiyoncuların tutkusu kendi cemaatini ve argosunu kurar.

Koleksiyonculuğun ve antikacılığın son aşaması, tarih anlayışındaki demokratikleşmenin getirisiyle günlük yaşama ve kültür tarihine ait bilgi verici her türlü nesnenin kıymetinin anlaşılması, uzmanları ve meraklılarınca değerlendirilmeye, toplanmaya ve haklarında yayın yapılmaya başlanmasıdır. Müzecilik anlayışı da bu sayede yenilenmiştir. Gündelik yaşamın geçici belgeleri olarak tanımlanan efemera, kitap, pul ve para dışındaki her çeşit kâğıdı kapsar ve bu bilinç ve ilginin gelişmesiyle, "çantacı"lık dükkân açılmasına varmış, Ephemera Derneği kurulmuştur.

1930'lu yıllarda Osmanlı arşiv belgelerinin hurda kâğıt diye Bulgaristan'a satılabildiği hatırlanınca, bu gelişmeler sevindiricidir. Yine de meraklıları, hurdacı esnafının değerli kâğıdı, arşivlerinden lüzumsuz bulduklarını kâğıt yapılması için Seka'ya gönderen yetkililerden daha iyi ayırt ettiğini biliyor.

Fotoğraf

Fotoğraf, okul ve bürokratik işlemlerdeki zorunluluğu dışında aile albümleriyle en küçük birime kadar girmiştir. Önemli gün ve toplantılar, tatil günleri, özel yaşamın sünnet, evlilik gibi durakları fotoğrafla canlandırılması beklenen anılardır. "İstanbul hatırası" çekilen şipşakçılar, panayırlarda çeşitli kostümlerle veya Reagan gibi dünya ünlüleriyle fotoğraf çektirme fırsatları, insanın biricikliğini belgeleme arzusunun aldığı çeşitli biçimlerden kaynaklanır. Melih Cevdet Anday'ın *Fotoğraf* şiirinde,

> Dört kişi parkta çektirmişiz
> Ben, Orhan, Oktay, bir de Şinasi...
> Anlaşılan sonbahar
> Kimimiz paltolu, kimimiz ceketli
> Yapraksız arkamızdaki ağaçlar...
> (...)
> Ama ben hiç böyle mahzun olmadım;
> Ölümü hatırlatan ne var bu resimde?
> Oysa hayattayız hepimiz.

diye anlattığı, fotoğrafların kimseye kalmaması, sahipleriyle birlikte ölmesidir.

Her yeteneğe hitap eden makineleriyle yaygınlaşan fotoğraf bugün bilimden sanayiye, eğitimden iletişime, belgecilikten sanata kadar her alanda önemli işlevler yüklenmiştir. Karanlık oda çok eskidir. 11. yüzyılda Arap bilginler, 15. yüzyılda Leonardo da Vinci, 16. yüzyılda Giovanni Battista della Porta karanlık oda denemeleri yapmışlardır. 17. yüzyılda ressamlar portre çalışmalarında karanlık oda sisteminden yararlanmışlardır. Rönesans'ın geometri ve perspektifi ile 18. yüzyılın kimya ve fiziği, 19. yüzyılın başında fotoğrafı ortaya çıkarmıştır. 1826 yılında Joseph-Nicéphore Niepce sekiz saat ışık altında ilk fotoğrafı "almıştır". Joseph Petzval'in 1839 yılında yaptığı, süreyi kısaltan mercek altmış yıl kullanılmıştır. Üç yıllık süre içinde objektif ve emülsiyonların gelişmesiyle poz süresi saatlerden saniyelere inmiş, portre çekilebilir olmuştur. 1841'de İngiliz mucit William

"Sebah ve Joaliyer Fotoğrafhanesi," Şehbal, *1326 (1910).*

Henry Fox'un fotoğrafın negatifini (çocukluğumuzdaki dille arabını) elde eden aleti icat edince, negatiften pozitif elde etme yani fotoğrafı tekrar basarak çoğaltma imkanı fotoğrafçılığa yeni bir anlam kattı. 1870'lerden sonra gümüş bromürlü jelatin emülsiyonlar, 1880'lerden sonra filmin geliştirilmesi fotoğrafta sıçrama yaratmıştır. George Eastman 1883'te sarılan film Kodak'ı üretmiş, 1889'da kutu kameranın geliştirilmesiyle fotoğraf makinesinin taşınması kolaylaşmış, 1925'te Leica otuz altı pozluk filmi üretmiştir.

1846'da Paris'te yılda iki bin fotoğraf makinesi satılmaktadır. 1852'de İngiltere'de ilk fotoğrafçılık derneği kurulmuştur. Matbaanın kuruluşunda her konunun matbu kâğıda geçirilmesi çabasını yaratan heyecana benzer biçimde her yerde her tür fotoğraf çekilmekte, sergiler açılmakta, yarışmalar düzenlenmekte ve fotoğraf sanatı tartışılmaktadır. 1885'lerden sonra dergi ve gazetelerde fotoğraf kullanılmaya başlanır.

Ağustos 1839'da Paris'te Daguerreotype'in açıklanışından iki yıl sonra, 15 Ağustos 1841 tarihinde *Ceride-i Havadis* gazetesinde şu haber yayımlanır:

> "Bir mahallin resm-i mücessemini almak için Avrupa'da Daguerre dedikleri zat bir alat icad edüp Daguerre'in basması manasına Dageryotip tesmiye etmiş ve mukaddema kitabı dahi İstanbul'a gelmiş ve tercüme edilmiş olmakla bilenlerin malumudur."

İlk fotoğraf kitabından sonra gazete, 17 Temmuz 1842 tarihli sayısında, açılan ilk fotoğraf stüdyosunun haberini de verir:

> "Beyoğlu'nda Mösyö Dager'in şakirdanından Mösyö Kompa icray-ı sanat eylemektedir. Ressamlar bir adamı resmedecekleri vakit birkaç günler kemal-i sabr-ü sükûnla karşılarına oturtup defa be defa nazar ederek haylü zahmetlü resmederler. Lakin bu alâtla resmolunacak olduğu vakitte güneşte altı saniyede ve güneşsiz havada yarım dakikada ol alât vasıtasıyla resmedüp bitirirler."

İstanbul'da uzun süreli ilk fotoğraf stüdyosu Kırım Savaşı için gelen Alman kimyager Rabach tarafından 1856'da açılmıştır. Rabach'ın

هر نوع فطوغراف و آغراندیزمان ـ قره‌قلم، یاغلی بویا، صولی بویا و رنکلی فطوغرافلر غایت نفیس اولمق اوزره یاپیلیر. فطوغراف آلدیرمق آرزو ایدن ذوات‌لك برکره بوتورك فطوغرافه تشریف بیورمه‌لری رجا اولنور. فیاتلر صوك درجه اهوندر !.

"Fotoğrafhane-i (M) Safa - Her nev' fotoğraf ve ağrandizman - Karakalem, yağlıboya, suluboya ve renkli fotoğraflar gayet nefis olmak üzere yapılır. Fotoğraf aldırmak arzu eden zevatın bir kere bu Türk fotoğrafına teşrif buyurmaları rica olunur," İçtihat, *1329 (1913).*

stüdyosunda yetişen Kayserili Ermeni kardeşler stüdyoyu devralarak "Abdullah Biraderler" adıyla çalışmaya başlamış ve Türk fotoğrafçılığının ilk halkasını oluşturmuşlardır. Viyana ve Paris'te sergiler açan, ödüller kazanan kardeşler, Abdülhamid'den destek görür, "ressam-ı hazret-i şehriyari" unvanı ile saray fotoğrafçılığına seçilirler. II. Abdülhamid'in bütün ülkesinde çektirerek hazırlattığı ve gelişen, kalkınan Osmanlı imgesini destekleyen "Abdülhamid Albümü" olarak tanınan fotoğraflar bugün çok önemli belge niteliğindedirler. Abdülhamid'den bugüne kalan önemli bir birikim de, 1901'de tahta çıkışının yirmi beşinci yılı nedeniyle affedeceği mahkûmları seçmek üzere hazırlattığı, küçük gruplar halinde çekilmiş, bütün mahkûmların fotoğraflarını içeren albümlerdir.

Başta Phébus Efendi, Sebah-Joaillier stüdyoları olmak üzere, 1900'lere doğru İstanbul'da Levanten ve gayrimüslimlerin açtığı stüdyolar çoğalır. Müslümanların açtığı bilinen ilk stüdyo, Girit'teki Hanya'da Salih ve Baha Bediz beylerin 1905'te açtığı fotoğrafhanedir. Bu yıllarda fotoğraf çektirme merakı üst sınıflar ve özellikle subaylar arasında yayılmaktadır ve Yüzbaşı Hüsnü Efendi *Usûl-i Fotoğraf Risalesi* (1871), Ahmet Rasim *Fotoğraf* (1885, çeviri), Ahmet İhsan *Nev-Usûl Fotoğraf* (1889) adlı kitapları yayımlamışlardır. İlk amatörler de askerler arasından çıkar. 1885'te ilk makinesini alan Fahreddin (Türkkan) Paşa gittiği her cephede fotoğraf çeken ilk tutkulu amatörlerdendir. Müslümanların fotoğrafçılığı İstanbul'da 1920'lerde yaygınlaştı. 1915'te Burhan Felek (1889-1982) karargâh genel fotoğrafçısı yapılmış, Faik Şenol (1912-1988) 1927'de *Vakit* gazetesinde foto muhabirliğe başlamıştır.

1930'larda dünya fotoğrafçılığında yeni gerçekçilik akımının, kübizm, fütürizm, dadaizmin etkileri görülür ve fotoğrafta simgeci, soyut ve gerçeküstü çalışmalar başlar. Türkiye Cumhuriyeti de iç ve dışta tanıtım amacıyla fotoğrafçılığa önem verir, hatta bu amaçla Othmar Pferschy (1898-1984) görevlendirilir ve uzun yıllar çalışarak fotoğrafçılığın gelişiminde etkili olur. Suretin günah olduğu düşüncesiyle bu yıllara kadar fotoğraftan kaçınan halk, yasal işlemlerin zorunluluğuyla fotoğraf çektirmeye başlar ve fotoğraf stüdyoları Anadolu'da yaygınlaşır.

Cumhuriyet döneminin saptanan ilk fotoğraf sergisi 1929'da İzmir'de açılmıştır. 1932'de Halkevleri'nde ve Gazi Eğitim'de fotoğrafçı-

lık dersleri verilmeye başlamış, 1933'te Ankara Halkevi ilk fotoğraf yarışmasını düzenlemiştir. 1945'te Ankara Polis Enstitüsü, 1947'de İstanbul Tatbiki Güzel Sanatlar Akademisi'nde de dersler başlamıştır. Ankara'da *Profesyonel ve Amatör Foto* adıyla ilk dergi 1945'te Safter Sürel ve Şinasi Barutçu tarafından çıkarılmıştır. Şinasi Barutçu 1950'de ilk derneği kurarak, 1955'te ilk renkli sergiyi açarak, 1958'de Fotoğraf Sanatı Uluslararası Federasyonu'yla ilk kez ilişki kurarak fotoğrafın sanat olarak gelişmesinde çok önemli rol oynamıştır.

1956'da çıkmaya başlayan *Hayat* dergisi ile başlayan süreçle basında fotoğrafa verilen önem arttı. Ekonomideki canlanma ve çeşitlenmeyle reklamcılık ve tanıtıma yönelik çalışmalar çoğaldı ve bu alanda profesyonellik başladı. Sayıları artan ve Anadolu'ya yayılan ajans ve stüdyolar yanında 1970'lerden itibaren amatör dernek, yayın, yarışma ve sergiler arttı ve fotoğraf sanat-kültür alanında yerini aldı.

Sinema

Sinema iki kuşak boyunca en büyük eğlence oldu. Sinema önlerinde kuyruklar oluşur, biletler karaborsaya düşer, yaşı sinemaya gidecek kadar büyük olmayanlar artist kartlarıyla oyunlar oynar, daha büyükler oyunlarında filmlerden esinlenir, gençler artistlere özenir, taklit eder, sevgililer sinemada buluşur, her yerde sinema konuşulurdu.

Sinema tam bir oyundu; ciddiye alınır, kötüler yuhalanır, kahramanlar alkışlanır, bütün mahalle bir süre aynı filmi yaşar, yaşamına anlam katardı. Hatta Yakup Kadri'nin *Panorama* (1953) romanında, "Genç kız, bu dünyaya yalnız Hollywood'un seliloit şeritleriyle bağlıydı. Sevebileceği delikanlılar, benzemek istediği genç kızlar bu şeffaf kurdelelerden beyaz patiska perde üstüne akseden gölgelerdi. Bir dere, bir ağaç, bir bahçe, bir deniz kıyısı, bir mehtaplı gece eğer bu perdenin dışında ise, ona hiçbir şey söylemiyor, hiçbir duygu, hiçbir heyecan vermiyordu. Sevim, sinemada görmediği ve sinemadan öğrenmediği hiç bir harekette bulunmak, hiçbir iş yapmak istemezdi," diye anlattığı tipler vardı. Üstelik halk çocuklarından da bu dünyaya kapılanlar çıkmıyor değildi. Mitolojiden romana, tanrı-kahramanlardan sıradan insanların konu edinilmesine uzanan tarihsel sürecin gerçekçilik açısından bir benzerini kendi içinde yaşayan sinema da daha

günlük olay ve tipleri işlemeye başladı ve büyüsü başka biçimler almaya, "Çirkin Kral" gibi yeni idoller doğmaya başladı.

Sinemanın kısa tarihi, fotoğrafın 1839'da bulunmasından sonra hareketli filmler çekip göstermeye yönelik birçok girişimin ortaya çıkışıyla başladı. Edison'un kinotoskopu ilk satışa sunulan gösterim aygıtı oldu. Lumière kardeşlerin geliştirdiği sinematograf elle çalıştırılabiliyor ve 10 kilogramlık ağırlığıyla her yere taşınabiliyordu. İlk gösterilerini 28 Aralık 1895'te Paris'te yaptılar. Edison filmleri vodvil niteliğindeyken Lumière kardeşler dünyanın çeşitli yerlerinde belgesel veya haber niteliğinde filmler çekiyorlardı. Sinemaya özgü anlatım olanakları geliştiren Fransız filmciliği kısa sürede dünyaya yayıldı ve sinema kendi başına sanayi ve ticaret sektörü haline geldi.

Sesli sinema 1919'da Lee De Forest'in patentini aldığı buluşla çektiği filmleri 1923-27 yılları arasında özel salonlarda göstermesiyle başladı. Tekniği pahalı bulan şirketler sesli sinemaya direndiler. 1926'da Warner Bros'un gösterime soktuğu müzikli ve popüler şarkıların söylendiği filmden sonra on beş ay içinde Amerikan sineması sesli filme geçti. Sesli film, müzikal ve canlandırma filmlerinin de başlangıcı oldu. İlk renkli filmler ise elle boyama tekniğiyle üretiliyordu; 1929-1932 yılları arasında geliştirilen yöntemle renkli filmler yaygınlaştı. Çocuklar için gece gündüz yaş sınırlaması da 1930'da başladı. Büyük şehirlerde değil ama yüz yüze ilişkinin sürdüğü taşra şehirlerinde öğrencilerin sinemada görülmesi de, 1960'lara kadar, doğrudan disiplin suçuydu.

Türkiye'de ilk film gösterimi Sponek Birahanesi'nde oldu, ilk salon gösterimi 1908'de Tepebaşı'ndaki eski Şehir Tiyatrosu komedi binasında gerçekleşti. Abdülhamid saray halkına tiyatro seyrettirirken, Mehmed Reşad sinema seyrettirirdi. Osmanlı Devleti'nin kurduğu ve başına Weinberg'i getirdiği Merkez Ordu Sinema Dairesi Türkiye'de ilk yerli film olan *Himmet Ağa'nın İzdivacı*'nı 1916'da çekti. Bu film savaş nedeniyle o zaman bitirilemeyip 1918'de Fuat Uzkınay tarafından tamamlandı. Sedat Simavi *Pençe* ve *Casus* (1917), Ahmet Fehim *Mürebbiye* ve *Binnaz* (1919) filmleriyle Türk sinemasını başlattılar. 1922'den sonra Türk sinema ve tiyatrosuna damgasını vuran Muhsin Ertuğrul oldu. 1929 yılında Hollywood filmlerinin Ankara'da gösterimi başlamıştı (*Muhit*, Sayı: 14, Aralık 1929):

"Eski Ankaralı da Hoolyvod'un bedialarını görmeğe geliyor ve fevkalade bir sahne karşısında kaldı mı:
-Vış... diyerek hayretini gösteriyor."

Üçüncü Dünya sinemasının yükselişi 1960'larda oldu. Bu dönemde Türkiye'de sinema salonları mahallelere kadar girmişti. Localı ve birinci mevki, kadife perdeli lüks salonlardan, aileler için metal masaların yerleştirildiği, park sandalyelerinin dizildiği "yazlık" açık hava sinemalarına kadar uzanan sinema, katırlarla taşınan makinelerle yaylalara kadar çıkıyordu. Yerli ve yabancı film gösterimleriyle sinemalar ilk planda ikiye ayrılıyordu. Yeşilçam kendi starlarını yaratmış, neredeyse her haftaya yeni film yetiştiriyordu. Bu ilgi ve görselliğin etkileyici gücü nedeniyle sinema, iktidarca halen sansür döneminde tutuluyordu.

Sinemanın büyüsü önce televizyonla bozuldu. Sonra 1970'lerde başlayan seks furyası ile sinema "aile" eğlencesi olmaktan çıktı. Bugün dünya piyasasıyla birlikte Türkiye de Hollywood'la bütünleşmiş durumda ve sinemaya gitmek ancak baba harçlığıyla göze alınacak kadar pahalı. Sinema salonlarında belli yaşın üstünde seyirci çok nadir; kitapların ucuz popüler baskılarının yapılması gibi, çocuk sahibi olanlar da filmlerin bir iki yıl sonra televizyonda oynatılmasını bekliyorlar.

Tiyatro

Yayıncılar eskiden mürekkep kokusunun bağımlılık yarattığını söylerlerdi; tiyatrocular da sahne tozunun bağımlılık yarattığını söylerler. Tiyatrocular ilkokulda son hafta müsameresinde sahneye çıkan çocuklardan yetişir. Eskiden Halkevleri ve İstanbul'da Şehir Tiyatroları tiyatrocu yetiştiren okullardı. Şinasi ve Namık Kemal'den beri tiyatro eğitim ve siyasallaşma aracı olarak görülmüş, İkinci Meşrutiyet'ten sonra İttihatçılar yarattıkları repertuvarla tiyatroyu yurt sathına yaymışlardı. Halkevleri de Cumhuriyet ideolojisi için tiyatroyu böyle araçsallaştırdı.

Mardin Halkevi Güzel Sanatlar Şubesi bünyesinde kurulan Temsil Kolu, 1935'te yayımlanan broşürde görevinin büyüklüğünü şöyle dile getirmektedir:

> "Komitemiz faaliyete başlamadan önce Mardin'de tiyatro, müsamere ve bunlara benzeyen sahne hareketleri namına hiçbir şey yoktu. Mardin halkı bu gibi en haklı ve tabii ihtiyaçları hissetmemiş bir vaziyette idiler. Bütün zevkleri kahvelere gitmek, süfli ve adi çalgıcıları dinlemek, münasebetsiz oyuncuları seyretmekten ibaretti..."

Temsil Kolu, Mardin halkının gösteri sanatları konusundaki ilgisizliğinin kanıtı olarak "birkaç sene evvel Mardin'de açılmış olan sinemanın yaşayamaması"nı göstermektedir.

İlk "müsamere" hazırlanmış, halkın oyunu "büyük bir istekle" seyretmeye koşması beklenmektedir:

> "Ne yazık ki bu bekleyiş boşa çıktı ve biz bütün hazırlanma, uğraşma ve didinmeğe karşı, piyesimizi seyre gelen hiçbir yerli de görmedik. Sayısı altmışı geçmeyen seyircilerimiz tamamen memur olan yabancılara inhisar ediyordu."

Temsil Kolu yılmadan çalışarak, her oyunda seyirci sayısını artıracak, *Özyurd* oyunu elli beş, *Akın* altmış iki, *İstikbal* seksen seyirci bulurken, *Mavi Yıldırım*'da seyirci sayısı yüz elli, *Kozanoğlu*'nda ise dört yüz elliye çıkacaktır. Temsil Kolu, 1930'ların ünlü Atatürk Devrimleri oyunları yanında, *Kozanoğlu* gibi folklorik ve bölge halkının sözlü geleneğinde yer etmiş bir konuyu, *Şeytan Parmağı*, *Sancağı Şerif*, *Eski Borç*, *Mantar* adlı, kendilerinin anlatımıyla komedi ve küçük parçaları da sahneleyerek, oyun başına 132 kişiye varan ortalamayı tutturmuştur. Bu sayıyı "az değil" diye niteleyen Temsil Kolu'na göre, Mardinliye tiyatro zevki aşılanmış, Mardin tiyatro sahnesine kavuşturulmuştur ve artık bütün hedef, güzel bir salona sahip olmak ve daha iyi ve güzel oyunlar oynamaktır. Böylece Mardin, yine Halkevi aracılığıyla gelerek bu kez kalıcı bir başarı elde edecek olan sinemadan önce, tiyatroyla buluşmuştur.

Tiyatronun gelişiminde Şinasi, Ahmet Vefik Paşa, Direktör lakabını alan Âli Bey gibi devlet adamlarının sevgisi, emeği ve aydınlanmacı anlayışı varken, tiyatronun yayılıp sevilmesinde Ermeni kumpanyalarının Batı'dan yaptıkları uyarlamalar etkili olmuştur. Daha 1874'te haftada iki kez çıkan *Tiyatro* dergisi yayımlanmaya başlamıştır. Alaf-

rangaların dramlarının gördüğü ilgi, orta sınıf Müslüman muhafazakâr kesimde tuluat geleneğinin doğuşunu hazırlamıştır. II. Abdülhamid'in sansürü ve Gedikpaşa Tiyatrosu'nu yıktırması, tiyatro kumpanyalarının yurt sathına turnelere çıkmalarına ve iki türün birbirine yanaşmasına hizmet etmiştir.

"Sinema çağı" Türkiye'de biraz da tiyatro çağıydı. Ancak sinemayla tiyatronun ilişkisi, değer yargıları açısından tavlayla satrancın ilişkisine benzetilebilir. Devlet tiyatroları zengin kadrosu, dekoru, müziğine karşın ucuz bilet satmış ancak geniş halk kesimlerine ulaşamamıştır. Devlet tiyatrolarının repertuvarı tartışma konusu olurken, 1960'lardan başlayarak sokak tiyatrosu da içinde olmak üzere sayıları artan özel tiyatroların solculuğu da gerçekçilik ve yararcılık üstüne kurulmuştur.

Mizah üstüne kurulu ortaoyunu-tuluat geleneği bugüne kadar gelmiştir ve 1980'den sonra devlet tiyatroları taşra şubelerini açarken, büyük şehirlerde kapanan özel tiyatrolar içinde yaşamını sürdürme olanağı bulanlar, bu gelenekten gelenlerdir. Dümbüllü'nün kavuğunu kime emanet ettiği de halen tartışmalıdır.

Opera, Bale

Sarayda, ilki III. Murad döneminde (1574-1595) başlayan ve çoğunluğu İtalyanlarca yapılan opera gösterilerinden sonra, halka açık ilk opera 1840'ta sergilenmiştir. İtalyanca ve Ermenicenin egemen olduğu ilk dönemden sonra bazı Ermeni sanatçılar Türkçe oynamış, 1870'lerden itibaren bazı Türkçe beste denemeleri olmuşsa da yaygınlaşamamıştır.

Başkent olmasından sonra operanın merkezi Ankara olmuştur. 1941'de Karl Ebert Ankara Devlet Tiyatro ve Operası'nda göreve başlamıştır. 1951'e kadar Ankara'dan gelen turnelerle yetinilen İstanbul'da 1957'de Opera Stüdyosu faaliyete başlamış, bu çalışmalar önce Şehir Tiyatroları'na, sonra Devlet Opera ve Balesi'ne bağlanmıştır.

Türkçe ilk operet Dikran Çuhacıyan'ın 1872'de Gedikpaşa Tiyatrosu'nda seslendirilen *Arif'in Hilesi* adlı eseridir. Bu dönemde *Köse Kâhya*, *Leblebici Horhor*, *Zeybekler* gibi çok sevilen operetler oynanmıştır. İstanbul'da *Lüküs Hayat*'la (1933) en büyük başarısını kaza-

nan ve belleklere kazınan, 1940'lı yıllara kadar sürecek "operet çağı" yaşanmıştır. Cumhuriyet'in ilk operası ise Atatürk'ün 1934'te Şah Rıza Pehlevi'nin ziyareti üzerine bestelenmesini istediği, Türk ve İranlıların aynı soydan gelen kardeşler olduğunu anlatan, Ahmet Adnan Saygun'a ait *Özsoy*'dur (diğer adıyla *Feridun*).

1500'lerde sarayda bale gösterileri yapan İtalyanlardan sonra baleye ilgi, II. Mahmud döneminde Muzıka-i Hümayun'da görevlendirilen Donizetti Paşa'nın çabalarıyla uyanır. Haremde kızlar "Garp muzikisiyle dans" dersleri alırlar. 1860'lardan itibaren İtalyan toplulukları İtalyan Tiyatrosu da denilen Beyoğlu Tiyatrosu'nda temsiller vermişlerdir. Balenin ilk öğretmeni St. Petersburg Bale Okulu'ndan mezun olan ve sonradan Leyla Arzuman adını alan Krassa Arzumanova'dır. 1920'de İstanbul'a gelen Arzumanova, İtalyan ve Fransız kurumlarında temsiller verdikten sonra, Yardımsevenler Derneği ve Kızılay yararına da sahneye çıkmış, yetiştirdiği öğrencilerle Eminönü Halkevi'nde başlayan bale çalışmaları Şişli, Beyoğlu halkevlerinde de derslerin başlamasında etkili olmuştur. Eminönü Halkevi ilk bale gösterisini 1942'de yapmıştır.

Bu yıllarda İstanbul'da özel bale okulları da açılmaya başlamıştı. Ninette de Valois Yeşilköy'de özel bale okulu açtıktan sonra 1950'de Ankara'ya taşındı ve Devlet Konservatuvarı'na katıldı. 1956'da mezun olan öğrencilerle birlikte kırk kişilik bir topluluk oluşmuştu. Tek başına ve eksiksiz ilk bale 1961'de sahnelendi.

Ankara Devlet Konservatuvarı'nda 1930'larda başlayan çalışmalar 1949'da çıkarılan Devlet Tiyatrosu Kanunu ile tek çatı altında toplanmıştı. 1940'ta Ankara'da kurulan ve İstanbul ve İzmir'de faaliyet gösteren Devlet Opera ve Balesi'nin kanunu 1970'te çıkmıştır.

Uğur Mumcu, devlet opera bale meraklılarını uçaklara doldurup ayda bir Avrupa'ya götürse bu sanatın bu millete daha ucuza mal olacağını hesaplamıştı. MC hükümeti zamanında "Türk adımlı bale" tartışması yaşanmış, Recep Tayyip Erdoğan da baleye karşı çıkarken "Belden aşağısı ile değil, yukarısı ile ilgilenelim," demişti. Refah hükümeti döneminde de Kemalistler klasik Batı müziğinin ardında saflarını sıklaştırmışlardı. Özellikle balenin gerektirdiği disiplinden olsa gerek hayranları ve çocuk yuvalarında bale dersi verilmesini isteyenler çok.

Müzik

Toplumun bir kesimi güfte ile bestenin ayrıştığı aşamaya gelmiş değil. Atatürk Batı müziğinin son haline gelene kadar geçirdiği süreyi öğrenince, bu kadar beklenemeyeceğine karar vererek Batı müziğini ithal etmeye karar vermişti ama müzik devrimi daha kendisinin zamanında popülizme yenik düşüp yarım kaldı! Bu aşamada kalınmış olmasının getirisi olsa gerek, birçok ülkede artık yerli müzik üretimi bitme noktasına gelmiş, özellikle Anglosakson üretimle bütünleşme başlamışken, Türkiye'de müzik üretimi çok yoğun biçimde devam ediyor, bir yandan bütün müzik tarzları birbirine benzeşirken, bir yandan da yeni tarzlar ortaya çıkıyor.

Köylerde müzik düğünlerde aranır ve kiralanan çalgıcılarca icra edilir. Düğün çalgıcılığından Anadolu'yu köy köy gezen âşıklığa geçerek Neşet Ertaş doğmuştur. Siyasal toplantı, resmi açılış, grev gibi hamasiyat kapsamına alınması gerekli olduğu düşünülen olaylarda davul zurna getirtilmesi geleneği doğmuştur. Kemençe, tulum, akordeon gibi kendi yerel sazları olan yerlerde, yâran toplantıları, sıra geceleri geleneğinin sürdüğü yörelerde ve müziğin törenselliğinin bulunduğu Alevi cemaatlerinde müziğin eski toplumsal işlevi ve üretimi devam etmektedir. "Âlem" adı verilen ve çoğunlukla kadın oynatılan eğlenceler ise tarihe karışmıştır. Kasaba ve şehir düğünleri müzik açısından kozmopolittir, yerelliğe özel bir önem verilmiyorsa, düğün salonunun orkestrası günün sevilen şarkılarını ve oyun havalarını çalar; buralarda da artık org (piyanist şantör) yaygınlaşmaktadır.

Plakları zamanında satış rekoru kırmış olan Abdullah Yüce kültürünün devamını göremiyoruz; evlerde efendilerine ud çalan hanımlar, müzik çevresinde toplanan arkadaş grupları kalmadı. Piknikte, meyhanede gazel atanlar olmadığı gibi, otobüs, gemi yolculuklarında topluca türkü söylemenin sonu da siyasal kamplaşma nedeniyle geldi. Önce plak, sonra kasetlerin yaygınlaşmasıyla hamamda sesini güzel bulanların cesareti kırıldı. Dernek ve dershanelerde işin gönüllüleri meşklerine kapalı cemaatler olarak devam ederken, artık kişi başına yeterince sahne sanatçımız var; ud, keman vb. sazlardan oluşan grubun masaları dolaştığı meyhaneye kadınlarla gidiliyor, konserler, halk ve kadın matineleri, Gülhane, Rumelihisarı günleri gibi yeni biçimler-

"Afyon Halkevi Müzik Kolu üyesinden Bay Rifat Tab, 1 Mayıs 1938'de yaptığımız köy gezisinden bir anı."

le her isteyen canlı müziğe ulaşıyor. Ama çoğunluk için müzik radyo ve nihayet televizyonda video kliplerle eve hapsolmuş durumda.

II. Mahmud'la başlayan Batı müziği tartışmalarına, Cumhuriyet'le birlikte kazandığı itibarla halk müziği de eklendi ama ne çoksesli müziğin benimsenmesinden, ne de bazı iyimserlerin istediği gibi sentezden söz edilebilir.

Kullanılan sazlar düşünüldüğünde, Evliya Çelebi'nin "sazedegân-ı tarik-i Fisagoros" (yani Pythagoras) adı altında saydığı müzik esnafı ve saz çeşitleri şaşırtıcıdır. İstanbul'da faaliyet gösterdiğini bildirdiği esnaf içinde nefesli saz sınıfından yalnız "boru"ları ele aldığımızda şunları sayar (*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap, s. 302-307):

> "(...) eyyüb, dervişan, şişe, turompete (Alman'da Prak kalasında peyda olup alaylarında çalarlar, neferat 77), efrasyab, pirinçten mehter, loturyan borusı (Felemenk loturyanında pirinçden peyda olup gemilerde Nasara çalar, neferat 10), İngilis borusı (pirinçden eğri borudır ama içinde ince pirinçden dilleri var, neferat 40), erganun borusu, ağız tanburası borusı (Leh vilayeti Daniska'sında peydadır, nefer 200)."

Orhan Gencebay'ın obuasından, TRT halk müziği orkestralarının yönetim tarzı ve saz sayılarına kadar etkisini birçok öğesiyle hissettiren Batı müziği II. Mahmud'un kararıyla ülkeye girdiğinde, bu işten hoşlanmayıp ses çıkaramayan erkân, kinaye ile tepkisini ortaya koyarak, bugün "Klasik/Türk Sanat Müziği" adı verilen müziğe "İnce Saz" adını takmıştı. Bu ad Cumhuriyet'ten sonra yaygınlaşan gazino kültürüyle bugüne kadar gelmiştir. Türkiye'de müziğin şeceresini çıkarmadan, Klasik Batı Müziği için org, piyano; Aranjman, Anadolu Pop, Arabesk, Özgün Müzik ve Fantezi halkalarıyla bugüne gelen bir zamanlar "Türkçe sözlü" diye ayrıca nitelenmesi gereken Hafif Batı Müziği için gitar; Halk Müziği için akordeon ve İnce Saz için cümbüş tarihinden notlarla, uzun hikâyeyi kısa keselim:

Org, Piyano: Tarihi İÖ 3. yüzyılda başlayan, havayı sıkıştırarak ses çıkaran aletler, İÖ 1. yüzyılda Roma'da suyla çalışan orglara dönüşmüş, İS 1. yüzyılda bütün törenlerde, sirk, gladyatör dövüşü ve gösterilerde çalınır olmuştur. İS 500'lerde ortadan kaybolan bu ilk orgdan sonra ses 8. yüzyılda Bağdat ve Bizans'ta tekrar yükselir. Batı orgu, Bizans'tan gelen hediyelerle tanır. Bir yüzyıl sonra Kilise, orgu ayinlerinin önemli öğesi haline getirmiştir. Piyano ise klasik dönemle birlikte seküler müziğin temel enstrümanı olmuştur.

İngiltere Kraliçesi Elizabeth III. Murad'a bir org hediye etmeyi düşününce, Levant Company tasarıyı finanse etmiş, 1599 yılında III. Mehmed zamanında, yapımcısı Thomas Dallam montaj için orgla birlikte İstanbul'a yollanmış ve burada konser de vermişti. Org I. Ahmed zamanında (1603-1617) söylendiğine göre, üstünde tasvir ve suretler bulunduğu için kırdırıldı, ahşap kısmı da yakılarak yok edildi.

II. Mahmud döneminde ise piyanoya övgüler yazılmıştır: "Bir âlâ sazdır forte piâne/ Şarâb-ı nağmeye hûm-ı yegâne/ Usûl-i erganûn üzre nevâsı/ Heman santura benzer her hevâsı," (Aynî, ölm. 1837). Sonunda piyano Levanten ve gayrimüslimlerden başlayarak Osmanlı evine girmiş ancak daha çok Batılı modlara denk düşen Osmanlı makamlarını icra etmek üzere kullanılmıştır.

Akordeon: Akordeonun patentini 1822'de Berlin'de Friedrich Buschmann, 1829'da Viyana'da Cyril Demian aldı. Buschmann "Handäoline", Demian "Akkordion" adını vermişti. 20. yüzyılın baş-

larında Türkiye'ye girdi. Artvin yöresinde halk çalgısı olarak kullanılan firmargon ise adını, 1818'de Viyana'da Anton Haeckel tarafından, Çin kökenli Rus çalgısı "şeng"den esinlenerek icat edilen "fizarmonika"dan alır. Kars ve Kafkas oyunlarının da çalgılarından olan akordeona Devlet Konservatuvarı musiki tarih ve teorisi öğretmeni Mahmut R. Gazimihal çok kızar; *Musiki Sözlüğü*'nde (1961, Milli Eğitim Bakanlığı) şunları yazar:

> "Büyük orkestrada katiyen yer almayıp, propagandası Doğu ve Güney Avrupa, bilhassa Balkanlar'a doğru fazlasıyla sızdırılmıştır. Konu bir ticaret davasıydı. En basit el armonikaları Erzurum'a kadar Kafkasya'dan sokularak doğumuzda davul zurnanın hayatiyle oynamıştı. Bu işde esaretteki Kars aracı olmuştu. Akordeonun dış pırıltısından başka hiçbir sanat değeri yoktur... sol elin akor düğmelerinin yakıştırma düzenlerinin gelişigüzelliğile zevki heyheyli surette tahriş edip durur. Modası geçecektir."

Bu kızgınlıkta belki akordeonu ile şarkılar çalıp taklit çıkaran Celal Şahin'in de payı vardır.

Gitar: En eski gitar kaydı İÖ 1300'lerden kalma bir Hitit Alacahöyük kabartmasında bulunur. Buradaki müzik aletinin gitar değil ud olduğu da ileri sürülmüştür ama bu aletleri ayırt etmek kolay değildir, bunlar zaten akraba çalgılardır. İÖ 2300 yılında varlığı saptanan Mezopotamya liri Eski Mısır'a geçmiş, İÖ 1550-1070 döneminde özellikle çok sevilmiş ve birçok yeni türevi ortaya çıkmıştır. Hindistan'a girişi Eski Yunanlar aracılığıyla İÖ 3. yüzyıldadır; burada başta "sitara" olmak üzere yeni çalgılara analık etmiştir. Çin'de "yüeh-ç'in" ve Japonya'da "şamisen"e dönüşür. Viyolin ailesinin atası da vurmalı udlardır. Araplar eski Ortadoğu geleneğini sürdürerek udu 8. yüzyıldan itibaren İspanya'ya sokunca, ud ortaçağ Avrupa'sına "l'oudh" olarak girmiştir. Gitarın Arap veya Eski Yunan kaynaklı olduğu da tartışmalıdır. Özbekistan'a ve İS 1. yüzyıla kadar uzanan ud biçimleri de gitarla benzerlik gösterir. Modern gitarın İspanya'da Katalanlar tarafından icat edildiği ise Johannes Tinctoris'in 1487 tarihli kitabında yer alır. Rönesans gitarları telleri dışında İspanyol gitarı gibidir. Altıncı tel 18. yüzyılda eklenmiştir. Gitar Türkiye'de Hafif Batı Müziği'nin sevilmesiyle tanınıp yaygınlaşmış, elektro gitardan esinlenerek

elektro saz yapılmış ve şark usulünün elektro gitarla rock müziğe girmesinde Erkin Koray öncülük etmiştir.

Cümbüş: Zeynelabidin Cümbüş (1881-1947) 1930'lara doğru bançoya benzer, yuvarlak, deri ya da yapay zarla kapatılmış gövdesi ve udunkinden uzun, yassı ve perdesiz sapıyla, ud gibi akort edilen, uzun, yassı mızrapla çalışan cümbüşü yaptı. Bugün kullanımı Anadolu düğünleriyle sınırlı olan cümbüş eğlence, oyun anlamına da gelir ve kökeni Farsça kımıldamak, sallanmak anlamındaki "conbeş"e bağlanır.

Kitap

12 Eylül'e kadar herkes kitap okurdu! Yani kitap okuduğunu söyleme ihtiyacı duyardı. İnsanların boş zamanlarını geçirmek için en çok başvurdukları yoldu kitap okumak! Türkiye'de çok az kitap okunduğu ise bazılarının hep şikâyet konusu olmuştur. Yılanın kuyruğu var mı yok mu tartışmasına benzeyen bu tartışmayı yürütmek için sağlıklı veriler yoktur. Büyük şehirlerinin sokaklarında korsan kitap satılan ülkede İstanbul, Ankara, İzmir dışında örgütlenmiş kitap dağıtımı yoktur ve yayınevleri halen programlarını yazın kitap okunmaz bilgisine göre yapmaktadırlar. Bu değerlendirmeden çıkan sonuca göre üniversite öğrencileri halen en büyük okuyucu kesimi oluşturmaktadır ve onlar da memleketlerine döndüklerinde okuma ihtiyacı duymamaktadırlar.

Kitap insanı asosyal eder. Bu nedenle tatil kitap okuma yeri değildir ve kitap en büyük dost olmakla birlikte eğlence aracı değildir, okumak ciddi bir iştir. Bu kabul gereği, önemli oranda toplumsal bilimler kategorisinde kitap yayını yapan yayınevleri vardır. Uzun yıllar önemli Avrupalı düşünürlerin "baba" kitapları yerine "hap" yerine geçecek kitapların, biraz da herkesin kendi onaylanması peşinde okunmasından ve belki yazılanlardan başka şeyler "fehmetmesinden" sonra, solcuların kitap zenginliğini kıskanan ve İslamcı aydın nitelemesini benimseyen tabakaya taban oluşturan yayıncılık, sektörde önemli bir yer edinmiştir. Kitaplarda artık konu çeşitliliği artmış, bir yandan temel kaynaklar daha fazla yayımlanır olmuş, çeviri ve biçim eskiye göre düzelmiş, bir yandan da zevk, başvuru, görsellik ve bilim değil bilgi aracı olarak kitap talep eden yeni tabakalar ve bunların yayıncıla-

rı veya üretimlerini finanse eden kurumlar ortaya çıkmıştır. Popüler kültür taşıyıcısı yayınlar artmıştır. Ama bu sürecin finansmanı, yayınevlerinin 1970'lerde on bin olan kitap tirajlarını binlere kadar düşürerek sürümden kazanmaya çalışmalarıyla sağlanmaktadır ve Türkiye'de o yıllarda on binin üstünde olan kitapçı sayısı da bugün binlere düşmüştür. Bu rakamlara karşılık, kitapçılar eski "kulüp" havasından çıkmış, yayıncılık artık, kitap olsun, dergi olsun birey, arkadaş çevresi ve marjinal gruplar olarak girilemeyecek kadar pahalı ve marka gerektirir bir alan olmuştur.

Elli Yılda Kitap (1923-1973) adlı araştırmasında Sami N. Özerdim, 1729-1875 yılları arasında 3.600, 1876-1928 yıllarında 27 bin ve 1928-1973 arasında da 160 bin kadar kitap yayımlandığını hesapladıktan sonra sorar: "Bu sayının kaçta kaçı gerçek 'kitap' sayılacaktır?" Özerdim kitapları resmi belgeler (hukuk metinleri, raporlar vb.), pratik değeri olan kitaplar (radyoculuk, muhasebecilik gibi meslek ve ders kitapları), propaganda kitapları, popüler bilgi, seks ve macera kitapları, indi görüşler içeren kitaplar gibi sınıflara ayırdıktan sonra, "Halk arasında 'Kitabın kötüsü olmaz' diye bir söz vardır. Bu söz, kitap yasağı konusundaki çıkmazları işaret edermişçesine, gizli bir bilgelik taşıyor. Gerçekten, kötü kitap kavramının sınırı –ne mahkemeler, ne de sıkıyönetimlerce– çizilemediğine göre, bu sözü bir kural gibi kabul etmekten başka çare kalmıyor," uyarısında bulunmaktadır. Özerdim'den (1918-1997) sonra, geçen sürenin bibliyografik araştırması yazarını beklemektedir.

Kapadokya'da bir köyde, şirin bir taş binanın kütüphane olduğunu gördüğümüzde, kütüphane görevlisinden şu bilgileri almıştık:

> "Kütüphane çevre köylere hizmet verir, köylüler düzenli ödünç kitap alırlardı. Televizyon çıkalı, kitap okuyan kalmadı."

Kitap okumanın hangi ihtiyacı karşılayacağı, kitaba göre mi, zamana göre mi belirlenir? Yayıncılar ticari bir işletme olmanın gereğiyle, kültür alanında faaliyet göstermenin gerekleri arasında kendi kimliklerini oluşturuyorlar. Bir yandan da edebi klasiğin tanımı, "Okumadım demeye utanılan kitap," olarak yapılıyor. 1940'lı yıllarda Esat Mahmut ve Kerime Nadirler vardı, 1960'larda fotoromanlar, sonra

büyük başarı sağlayan beyaz diziler çıktı. Zamanı çizgisel bir ilerleme olarak görenler bu süreçte de bir gelişme saptayabilirler mi bilmiyorum ama yayın dünyasının kendisini ciddi bulan kanadında Gazali'nin *İhya-i Ulumi'd-din* külliyatı veya Marx'ın *Kapital*'i gibi evde bulunmasında yarar görülen ancak okunup okunmadığı belli olmayan çok sayıda kitap var.

Gazete, Dergi

Fransa'da ilk gazete 30 Mayıs 1631'de Théophraste Renaudot tarafından imtiyazı alınarak haftalık olarak yayımlanmaya başlanan dört sayfalık *Gazette*'dir. 1765 yılında tamamlanan *Ansiklopedi* "Gazete" maddesinde şunları yazar:

> "Günümüzde Fransa'da bir yığın gazete ve dergi var. Güzel bir satır yazmaktansa, güzel bir kitap konusunda birşeyler yazmanın daha kolay olduğu düşünülmeye başlandı ve yaratıcılıktan yoksun kafalar bu uğraşa yöneldi. (...) Kaba insanlar, her çeşit yazın ürününü yargılarken dayandıkları yüce bilgileri, işte bu yayınlardan elde ediyorlar. Gazeteciler taşrada bile hüküm yürütüyorlar."

Türkçede bugünkü Türkiye sınırlarının dışını ve resmi gazeteleri saymazsak ilk gazete 1860'ta çıkmıştır. Bugün inkâr edilemez olgu, gazetenin dil, iletişim, işlev olarak, örneğin yirmi yıl öncesinden bile çok farklılaştığıdır.

Türkiye gazete konusunda dünyanın tersi bir gelişim içindedir. 1975 yılında bin kişiye düşen gazete ortalaması temel alınarak yapılan karşılaştırmalara göre, dünya ortalaması 110, gelişmiş ülke ortalaması 322, azgelişmiş ülke ortalaması 33'tür ve 1986'da bu ortalamalar sırasıyla 113, 336 ve 44 olmuş yani artmıştır; üstelik en büyük artış oranı az gelişmiş ülke ortalamasındadır. Türkiye'de ise süreç tersine işlemiş, 1975'te bin kişiye düşen gazete ortalama 70 iken, bu ortalama 1986'da 61'e düşmüştür. Düşüş devam etmiş ve 1988'de 51'e inmiştir. Bu sayıya "promosyon" katkısı da düşülürse, gazete okuyucusunun iyice azaldığı anlaşılacaktır. Promosyon süreci tersine dönmüş, son iki yıldır gazete artık satın alınan bir nesne olmaktan çıkıp, eşantiyona

dönüşmüştür. Bu sürece paralel gelişen bir yön de basının kamu görevi yapan dördüncü kuvvet olmaktan çıkıp bu klasik işlevlerin yerine getirilmesine engel oluşturan bir yapı kazanmaya başlamasıdır.

Taşra gazeteleri bir dönem ilan almak için çıkmakla, yerel siyaset ağalarının el altında bulundurmaktan hoşlandıkları şantaj aracı olmakla suçlanırlardı. Bugün ulusal gazeteler için de benzerlerini söylemek mümkün. Gazetede yazılanların kamuya açık mektup niteliği taşıdığı kabul edildiği için tarafları heyecanlandıran bir yapıyı hâlâ koruduğunu söyleyebiliriz ama bu tarafların gerçekten kimlerden oluştuğu bazen fena karışıyor. Artan nüfusa gazeteler hitap etmezken gazete okuma alışkanlığı edinmiş bir kuşağın bulunduğunu da söylemek gerek. İşyerinde güne sabah gazetesi ve çayı ile başlamanın keyfini veya pazar kahvaltısı ve gazetesinin törenselliğini sürdürenler var. Bazıları için küçük ilanları, televizyon programları, bulmacası işlevsel, eh, gazetelerde de bunların hepsi var.

Dergilerin durumu kitaba benziyor. Artık çocuk, gençlik, siyaset, aktüalite, futbol ve genç kız, kadın, moda gibi kategorik dergiler yerine çok daha uzmanlaşmış, her meslek, hobi, kesime seslenen dergiler var: atıcılık, bilgisayar, mobilya, yelken, at yarışı, borsa vb... Belki hem gazete hem dergi için söylenmesi gereken, bu tür yayıncılığın tamamıyla sermaye yatırımı haline gelmesi, meslek erbabının bu sürece hizmet etmekten başka bir konumda bulunamamaları. Ama doktorlar hastane, mimarlar konut, hâkimler mahkemeler için sorumluluk kabul ediyorlar mı? Oysa birçok dergi, benimsenen dünya görüşünün ve siyasetle günlük yaşamın bu görüşe uygun sürdürülebilmesinin, kendi üretim sürecinde tartışılıp geliştirildiği, geliştirilmeye çalışıldığı birer okul niteliği taşımış, toplumsal öncülük yapmıştı. *Meşveret* ve *Servet-i Fünun*'dan başlayıp, *Kadro*, *Garip*, *Yön* gibi dergilerde, toplumsal öncülüğün ve kişi/kadro olarak yeni yaşam tarzlarının diyalektiğini incelemek kültür tarihi açısından çok öğretici olabilir.

Gazetecilik, ilk kez memur olmadan siyasetle ilgilenen bir kesimin girişimciliğiyle başladı ve çok çileli bir iş oldu. Tarihe geçen ünlü örnekler bir yana, Milli Kütüphane'ye girmemiş, adları bile unutulacak birçok gazete ve derginin çok sayıda insanı çok ağır saldırılara uğradı ve çoğunun marjinal kalmış veya sistem dışı kabul edilmiş olması bu sonucu doğrulayan bir kanıt oluverdi.

Ankara'da 1940 yılında *Resmi Gazete*, tek parti iktidarının resmi gazetesi *Ulus*, *Ulus*'un eki *Yurt*, yine sahibi CHP olan *Akşam Haberleri* ile Fransızca çıkan *Ankara*, Türk Hava Kurumu'nun parasız gazetesi *Köylünün Gazetesi*, bayramlarda çıkan *Kızılay*'dan başka gazete çıkmamaktadır yani, hiç özel gazete yoktur. Bu bilgiden yola çıkarak, başlangıcından beri Türkiye'de basın yaşamının önemli bir öğesi olan mizah dergilerinin tarihine bakarsak, halktan ve devletten gördüğü "ilgiyle" özel bir örnek oluşturan *Marko Paşa* serisi, karikatürcülüğe yeni bir anlayış getiren *Dolmuş*, *Def*'i vb. saymadan, 1922 yılından 1977 yılına kadar yaşamını sürdürmüş olan *Akbaba*'nın temsil ettiği dönemle, 1970'te *Gün* gazetesinde bir köşe olarak başlayıp 1972'de bağımsız dergi haline gelen ve tiraj rekoru kıran *Gırgır* dönemini daha iyi anlayabiliriz. *Gırgır* 1989 yılında satıldıktan sonra yayın yaşamına başlayan bir çok mizah dergisinin içinden tirajıyla sivrilen *Leman*/*Limon*'u (1991) da bu tarih çizgisine ilave ettiğimizde, belki mizah ve çizgi ustalıklarıyla siyasal eğilimlerine bile bakmadan, bu üç dergi, kullanılan dil, ilgi duyulan konuların ağırlığı ve yaş ortalaması, eğitim gibi nitelikleriyle okuyucu profilleri ve tirajlarıyla, yazdıkları ve yazmadıklarıyla, Cumhuriyet tarihinin bütün aktüalitesini ve kültürel potansiyelini yansıtacaklardır.

Türkiye'nin 1990'da yayın hayatı devam eden en eski gazeteleri Adana'da yayımlanan *Yeni Adana* (1918), Kırklareli'nde *Trakyada Yeşilyurt* (1925), Kayseri'de *Ülker* (1927), Elazığ'da *Turan* (1930), Van'da *Van Sesi* (1937), Siirt'te *Siirt* (1937), İskenderun'da *Atayolu*'dur (1938). İlk sayısı 7 Mayıs 1924'te çıkan *Cumhuriyet* en eski ulusal gazete ve 15 Temmuz 1933'te çıkan *Varlık* en eski edebiyat dergisidir. İstanbul'da halen pazar günleri hariç her gün yayımlanmakta olan Ermenice *Jamanak* (Zaman) gazetesinin kuruluş tarihi ise 28 Ekim 1908'dir.

Dost Hayvanlar

Çevrecilikten sonra hayvan dostluğu da militanlarını üretti. Son açıklamalara göre, evde beslenen hayvanlara "dost" demeyenler işin kuramından anlamayanlar. Aslında insanla hayvan ilişkisinde gerçek kopuş, semavi dinlerin evrenin insan için yaratıldığı anlayışını getirmesi ve animizme, hayvanların da "ruh"u olduğu anlayışına galebe

Kuş satın alan ve hayır yapmak için onları serbest bırakan adamlar, Österreichische Nationalbibliothek Codex Vindobonensis 8626, *Viyana, yaklaşık 1590 (M. And,* Istanbul 16th Century*).*

çalmasıyla yaşanmıştır. Batı Avrupa kültür tarihinde, Kilise'nin 4. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar egemen kılmaya çalıştığı, insanla hayvan ilişkisini yalnız mülkiyet ve yiyecek konusu olarak gören anlayışın, bu yüzyıldan sonra nasıl değişmeye başladığını ve sonunda insanla hayvan arasındaki ilişkiye biyolojik akrabalık dahil yeni boyutlar eklendiğini sergileyen araştırmalar başlamıştır. Bu tarih bizde henüz bilimin konusu olmamıştır.

İstanbul'da Mısır Çarşısı her zaman egzotik hayvanların satıldığı bir yer olmuş, örneğin kuş beslemek her zaman sevilmiştir, ama beslenen hayvan türlerinin de modası varmış. Saka kuşu, kanaryanın modası geçerken, muhabbet kuşları tekrar ilgi çekiyor, papağanlar, kaplumbağalar daha çok çocuklara ve yalnızlara sesleniyor, akvaryumlara tehlikeli balıklar alınıyor, büyük şehirlerde aileler statülerine göre bir köpek cinsine sahip oluyor. Son yirmi yıldır bazı mahallelerde "pet" dükkânları ve veteriner sayısı artarken, süpermarketlerde kedi, köpek mamaları satılmaya başlandı.

Orhan Veli ünlü şiirinde ev ve sokak kedisini konuşturmuş, Haldun Taner *Keşanlı Ali Destanı*'nda süs köpeğiyle sokak köpeğini karşılaştırmıştı. Bugünün anlayışıyla bu yazarların toplumsal sınıf farkını hayvanların üstünden anlatmaları en azından zoraki eğretileme olarak kabul edilecek ve o günkü adıyla "fifi"nin temsil ettiklerini bugünün süs köpeklerinin temsil etmediği söylenecektir. Gerçekten orta sınıf mı bu kadar büyümüş, burjuva kültürü veya sanayi sonrası toplumunun psikolojik komplikasyonları mı bu kadar gelişmiş, sanatçı ve aydınların sözcülüğünü yaptıkları kesim mi değişmiş bilinmiyor.

Geleneksel ev hayvanlarına ve ev hayvanı besleme tarzına Avrupa tarzının eklenmeye başladığı zamana Türkiye'de ilk hayvan hastanesinin açılışı bir ipucu oluşturabilir; bu hastane 24 Nisan 1927'de kurulan Himaye-i Hayvanat Cemiyeti tarafından Şişli'deki Şair Nigar Hanım Sokağı'nda açılmıştı.

10 Haziran 2000 tarihli haberlere göre, İngiltere'nin en değerli kedisi olan Antonio B. Pinardan adlı Ankara kedisi çalınmıştır. Çiftleşebilen az sayıdaki Ankara kedisinden biri olduğu bildirilen kediye 240 milyar lira değer biçilmektedir. Artık beyaz olmayan Ankara kedilerinin de (renk dışında cinslerinin bütün özelliklerini fizyonomilerinde taşımaları nedeniyle), Ankara kedisi sayılmaları gerektiği anlayışı yayılmaktadır, bu gelişmede herhalde Ankara kedisinin soyunun tükenmesi tehlikesiyle karşı karşıya olması etkendir. Ankara kedisi örneğinin de gösterdiği gibi, uygarlığın bu aşaması hayvanlara göre değildir.

Köpek

Köpek beslemek, köpeği "tahir" sayan Maliki mezhebi dışında Müslümanlar için sorunludur. Köpek sokulan eve meleklerin gelmeyeceği inancı yaygındır. Buna karşın sokak köpekleri mahalle hayatının parçası olmuştur. Son yıllarda kuduz ve belediye "itlaf" yöntemleriyle gündeme gelen şehir köpekleri, Osmanlı'nın son döneminde İstanbul'a gelen bütün Avrupalı seyyahların değişmez konusuydu. Köpekler mahallelerini sahiplenerek yabancı, özellikle Frenk sokmamakta; at, araba geçerken yoldan kıpırdamayacak kadar kendilerini mahalleli kabul etmekteydiler. İstanbul kartpostalları moda olduğunda bu kartların konularından birini de şehrin ünlü köpekleri oluşturmuş

hatta 1902'de Paris'te "Mavroyeni Pacha" *Les Chiens Errants de Constantinople* kitabını yayımlamıştı.

İstanbul köpekleri konusuna bilimsel bir yaklaşımda bulunan Piotr Aleksandroviç Çihaçev (1808-1890) ise, 60 bin av köpeği olan II. Bayezid'den beri köpek sayısının fazla oluşuna dikkat çekerek, bu yüksek sayıya rağmen, Doğu'da tanımlanması çok eski tarihlere giden kuduz olaylarına rastlanmayışına hayret eder.

Köpeklerden rahatsız olan ilk padişah II. Mahmud, sonra Abdülaziz'dir. Nihayet 1910 yılında sur ötesine çıkarmakla baş edilemeyen hayvanların Hayırsız Ada'ya sürülmelerine karar verilir, 80 bin köpek adaya sürülür. Adaya teknelerle yemek götürülmesine karşın, hayvanların buradaki durumlarını düşünmek bile korkunçtur. Ancak 1911'de Ada'da köpek kalmaz. Halkın köpekleri kurtardığı, hayvanların birbirlerini yediği veya Fransız bir işadamının dışkılarını kullanmak ve eldiven yapımı için köpekleri Marsilya'ya götürdüğü iddia edilir.

Köpek sevgisi bugün Batılı şehir yaşamının önemli bir öğesidir. Ancak İngiltere'de köpeklerle ilgili ayrıntılı yasaların ve onlara gösterilen ilginin tarihi çok eskilere uzanır. II. Charles (1630-1685) soylular ve en az 100 sterlin değerinde mülkü olanlardan başka kimsenin köpek besleyemeyeceği fermanını çıkarmıştır.

Türkiye'de son yıllarda başlayan ev köpeği besleme salgını İngilizlerin de dikkatini çekmiş; *The Independent* 30 Mart 1993 tarihli sayısında, köpek beslenen eve melek girmeyeceği inancına bağlı toplumda "bir şeyler olmuş" diyerek şunları yazıyor (aktaran Uygur Kocabaşoğlu, *İngiliz Sicimi*):

> "Ev hayvanlarına yönelik nefretin sona ermesi köpeklerin talihsiz hayatını iyileştirdi. Kentin sokaklarında görülmeye alışılmış köpeklerin yerini somurtkan modellerin, sakallı entelektüellerin yedeğindeki cins cins köpekler almış, köpek maması ithalatında patlama olmuş, İstanbul'un en mutena semtlerinde, bilgisayarlı randevu sistemleri, kuaför ve güzellik salonları bulunan, belki Avrupa kentlerinde rastlanmayacak türde, veteriner klinikleri açılmış. Şimdilik varlıklılar arasında baş gösteren bu moda yavaş yavaş aşağılara doğru yaygınlaşacak."

Hizmetçili evlerin süs köpekleri ve kocaman bahçelerin tehlikeli bekçi köpeklerinden sonra çocuklarını kıramayan üst orta sınıfın eğlence ettiği köpeklerin salgını da kendi "kültür"ünü yaratmaya başladı. Artık küçük çocukların parklara köpek korkusundan giremediği ilk dönem geride kaldı, köpek insanla olan uzun macerasının son evresini Anadolu'da da yaşamaya başladı.

Türk Standartlar Enstitüsü 6 Nisan 1982'de sığır, koyun, keçi, at, manda, deve standartlarını tespit ettikten sonra 8 Mart 1992'de köpeklerde tüy kırkılması kuralları, 17 Aralık 1996'da kedi ve köpek soykütüğü, 7 Mart 1997'de Ankara ve Van kedileri, 11 Mart 1997'de dalmaçya, papillon, pekinez, eyrdeyl, teriyer, 18 Mart 1997'de çovçov, kaniş, koker, koli, maltız, şitzu ve kangal köpeklerinin standartlarını belirlemiştir. 1990'lı yıllarda Rus pazarından alınan bir "Endonezya köpeği"nin gittiği misafirlikte evin kedisini bütün bütün yuttuğu anımsanınca, standartların önemi daha iyi anlaşılır.

Piyango

Piyangonun başlangıcı 1850'li yıllara gider. Tiyatro tekeli kendisine verilen Naum Efendi, seyirci çekebilmek ve masraflarını karşılayabilmek için tiyatro biletiyle birlikte piyango bileti de veriyor ve eşya çekilişi yapıyordu. Sonra Ermeni Katolik piyangosu gibi hayır kurumları da piyango çekilişleri düzenlediler ve işin kârlı olduğunu gören bazı özel girişimciler piyangoculuğa başladılar. 1855'te yabancı biletlerin ülkeye girişinin ardından, 1857'de piyango bütünüyle yasaklanmaya çalışıldı. Mete Tunçay'ın verdiği bilgiye göre, bu dönemde üç yüzden fazla kişi piyangoyla uğraşıyordu ve geçim sıkıntısına düştükleri için hükümetten tazminat istemişlerdi (*Türkiye'de Piyango Tarihi ve Milli Piyango İdaresi*, 1993). Abdülaziz döneminde (1861) piyango tekrar ortaya çıktı ve tahvillerle birlikte satılarak çeşitli yatırımlar için sermaye toplama yöntemi olarak kullanıldı. 1880-90'da Şark şimendiferleri piyangosunun düzenlenmesi, 1898'de Bulgar piyangosuna izin verilmesiyle piyango yaygınlaştı. 1902-1906 yıllarında yasak getirildi ise de, 1906-1909'da Ziraat Bankası muhacirine yardım için piyango düzenledi, 1917'de Donanma Cemiyeti piyangosu başlatıldı. Çeşitli miktarlarda nakit ve eşya dağıtan özel piyangolara izin verildi.

Cumhuriyet döneminde 1926-1939 yılları arasında piyango düzenleme hakkı Tayyare Cemiyeti'ne verildi ve İstanbul'da 193, Ankara'da 27 bayi, yurda dağılmış 425 şube ve seyyar satıcılarla Cemiyet piyango tekelini elinde tuttu. 1939'da Milli Piyango İdaresi kuruldu.

Piyangoya önce lotarya denirdi. Piyangonun adını, İtalya'da siyah-beyaz kartlarla oynanan ve adı kazanan kâğıtların rengi "beyaz"ın İtalyancası "bianco" olan oyundan aldığı anlaşılmaktadır. Halk etimolojisine göreyse ad, Bahçekapı'da bayi olan Mösyö Bianci'den gelmektedir.

17.-18. yüzyıllarda Avrupa ve Amerika'da yaygınlaşan ve devletçe örgütlenen piyangolar 19. yüzyılın ilk yarısında gözden düştü ve yasaklandı. Piyangonun yerini toto sistemleri ve at yarışları doldurdu. 1930'lu yıllarda piyango tekrar serbest bırakıldı ve dünyanın hemen her ülkesinde devletçe örgütlendi.

Savunma sanayii, özellikle hava kuvvetlerine destek sağlamak için kullanılan piyangoya rağbetin artması için 19 Mayıs 1940 çekilişi Ankara'da 19 Mayıs Stadyumu'nda yapılmış, çekilişe Cumhurbaşkanı İnönü ve Bakanlar Kurulu da katılmıştı. 1946'da İstanbul Fenerbahçe Stadyumu, 1947'de İzmir Fuarı'ndaki çekilişlerle ilgi canlı tutulmaya çalışılmıştı. Eskiden "tertip" adı altında birbirine bağlı seriler halinde yapılan çekilişler 1943'ten itibaren bugünkü yöntemle ayrı ve bağımsız çekilişlere dönüştürülmüş, bundan sonra özellikle yılbaşı büyük ikramiyesi yılbaşı kutlamalarının bir parçası haline dönüşerek toplumsal ilginin odağı olmuştur. Yılbaşlarında bilet tükenmekte, önce radyo, sonraları televizyondan da ilan edilen sonuçlar yılbaşında talihini deneyen insanlarda heyecan fırtınası yaratmaktadır. 1 Ocak 1986'da ikramiyenin bir milyar liraya çıkartılmasıyla Nimet Abla (Özden) Türkiye'nin en tanınmış insanları arasına girmiş, bilet karaborsaya düşmüştür. Kuruluş yıllarında ayda bir olan çekiliş sayısı bugün yılda otuz beşe çıkmış, 1939 yılında 2,5 milyon olan bilet adedi 100 milyonu geçmiştir.

Piyango tutkunlarının ve yılbaşı çekilişini kaçırmak istemeyenlerin açmazı şudur: Bilet almazsan hiç çıkmaz. Fakat biletlerin ortalama üçte biri İstanbul'da, İstanbul'da da Bahçekapı şubelerinde satılmaktadır ve her zaman daha fazla bilet satan Bahçekapı ikramiye çıkarma şansını artırdıkça, imkân bulan talihli adayı bu efsaneye omuz vererek biletini burdan almaktadır.

Bilet almayanların bile çenesini yoran bir milyar liralık ikramiyeden sonra, enflasyon sayesinde her mahallede bir milyoner yaratma politikasının tesellisi olarak, yılbaşı ikramiyelerinin astronomik bir rakam olmasına özen göstermek hükümetin görevleri arasına girmiştir.

Spor Toto

1911'de İngiltere'de başlayan futbol maçlarına dayalı tahmin sistemi kısa sürede bütün dünyaya yayıldı. Adını içine para atılarak şans denenen bir tür kumar makinesi olan, Birminghamlı J. J. Bernard'ın icadı "Totolisatuer"den alır. Türkiye'de de Milli Lig kurulunca, 29 Nisan 1959 tarih 7258 sayılı Futbol Müsabakalarında Müşterek Bahisler Tertibi Hakkında Kanun'la Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'ne Spor Toto düzenleme yetkisi verildi. 26 Mart 1960'ta başlayan Spor Toto, ilk on yıl yüzde 20 dolaylarında sürekli artış kaydederek yaygınlaştı. Lig heyecanıyla birlikte insanları toto tutturma heyecanı da sarmıştı. Piyangodan sonraki tek kitlesel bahis oyunu haline gelen Spor Toto'ya ilgi 1970'ten sonra azalmaya başladı. Yılda yüzde 10-35 arasında sürekli düşüş yaşadı ancak belirli yıllarda ilginin yüzde 50'den yüzde 400 ve 1000'e fırladığı da oldu. Spor Toto yıllarca en fazla katılımcısı olan oyun olma niteliğini korudu ama verdiği ikramiye miktarının düşmesi ve kazanılan paralarla kendi giderlerini ancak karşılar hale gelerek spor yatırımı yapamaz olması, totocular ve yöneticiler tarafından tartışılması ve gözden geçirilmesi ihtiyacını doğurdu.

Toto, lig heyecanını kazanma heyecanıyla birleştirirken, daha matematik zekâlılar için oynama kitapları da hazırlanmıştı. Toto'ya gösterilen ilginin azalması ve para miktarının düşmesinden sonra, piyangonun dağıttığı ikramiyeyi aratmayacak bir oyun biçimi olarak 1988'de Loto devreye sokuldu. İlk çıktığında kupon darlığı çekilen Loto'nun hasılatı devretmesiyle, kazanılacak para zaman zaman astronomik rakamlara çıkar oldu.

At Yarışları

At yarışları Eski Yunan olimpiyatlarından Arapların bahisli ödüllü at yarışlarına kadar yaygındır ama bugün dünyada egemen olan sistem

İngiliz at yarışlarıdır. İngiltere'de tarihi 13. yüzyıla kadar uzanan at yarışlarının 1709'dan itibaren düzenli kayıtları bulunmakta, ayrıca atların şecereleri tutulmaktadır. İngiltere'de üst sınıflar at yarıştırmakla, alt sınıflar da at yarışı oynamakla meşguldür.

Türkiye'ye at yarışlarının girişi İngilizler eliyle olmuştur. At yarışı olmadan duramayan İngilizler İzmir'de 1856'da ilk at yarışlarını düzenlemişler, yarışlar 1911'de İstanbul'a taşınarak Veliefendi Hipodromu yapılmıştır. Enver Paşa'nın atçılığa duyduğu özel ilgiyle başlayan at yarışları İngiliz işgali zamanında daha da gelişme göstermiş, Cumhuriyet'ten sonra 1926'da Yarış ve Islah Encümeni faaliyete geçerek 1927'de Gazi Koşusu tesis edilmiştir. 1939'da ayrıca Reisicumhur Koşusu başlatılmış, 1945'te on iki ilde koşu düzenlenir olmuştur.

1949'da yarışlara ilişkin dedikodular yoğunlaşmış, bir yarış sırasında hakem kulesi ateşe verilmişti. Bu olaydan sonra 1950'de Türkiye Jokey Kulübü örgütlenerek at yarışları yeniden düzenlenip ıslah edildi.

At yarışları tahminleri eskiden beri gazetelerin köşe ayırdığı bir konudur, hatta şair Ümit Yaşar Oğuzcan (1926-1984) böyle bir köşenin yazarlığını da yapmaktaydı. Ama at yarışlarının kitlesel bir ilgi alanı haline gelmesi 12 Eylül'den sonra oldu. Artık at yarışı kahveleri, at yarışı dergileri var ve televizyondan at yarışları yayınlanıyor. Bir yandan hipodromların sayısı artırılırken, ganyan bayilerinin sayısı iki bini geçti ve bilgisayar teknolojisiyle yarışlarda oynamak mekândan azade oldu. At yarışı oynamak at görmeden mümkün olabildiği gibi, at sevmeden at yetiştirip yarıştırmak da söz konusu. At yarışları belki futboldan daha fazla bilgi gerektiriyor ve para olarak kaybedilenle kazanılan daha fazla dengeleniyor, fakat meraklıları için bitmez bir koşu gibi ki, hayatın vakfedildiği bir eğlence ve kurtuluş kapısı olması da herhalde buradan geliyor.

Bulmaca

1875 yılı *Sadakat* dergisinden:

> "Suâl: Cevahir sandığı zannıyle koltuğuna balkabağı alıp kaçan kimdir? Bu suâl fennî değildir. Yalnız iz'ân ve ferâsetle bulunur. En ziyade etraflı cevabını bulup da bir an evvel getirene bir aylık yaldızlı gazete verilecektir."

Resimli Mecmua, *1341 (1925).*

Gazete ve dergilerin okuyucularına armağanlı sorular sorması çok eski gelenektir fakat bugün kareli bulmaca da denilen bulmacaları, armağan olsun olmasın çözme isteğiyle, Murat Belge'nin de dediği gibi, "*Diriliş*'i Tolstoy'un yazdığını bilsem ne olur, Cengiz'in kaynanasını bilmesem ne olur," mantığının ilgisi yoktur.

Bu biçimiyle bulmaca ilk kez 1913'te, *New York World*'ün pazar eki *Fun* için, Arthur Wynne tarafından hazırlanmıştır. Wynne büyükbabasından öğrendiği Sihirli Kare adlı Victoria dönemi çocuk oyunundan yararlanmıştır. 19. yüzyılda çocuk kitaplarında basılan, yukarıdan aşağı ve soldan sağa okunabilen kelimeleri yerleştirmekten ibaret olan bu oyuna Wynne'ın katkısı, sözcükleri sorular sorarak buldurmak ve siyah kare yerleştirmek, yani bugünkü biçimi kazandırmaktır; fakat ilk bulmacalarda sorular kolaydır. İlk kez 21 Aralık 1913 tarihli gazete ekinde yer alan bulmaca 1920'lerde gazetelere yayılmış, Çin dışında bütün dünya basınına bulaşmıştır. Bulmacalar gittikçe zorlaşırken bulmaca kitapları da basılmaya başlanmıştır.

Gazete ve dergilerin kendileri ve eklerinde bulmaca olmaması artık düşünülemez. Pazar günleri bulmaca sayısı artırılır, yazları özel bulmaca ekleri verilir; ayrıca bulmaca kitapçıkları ve sözlüklerini Türkçede de bulmak mümkündür.

Cumhuriyet gazetesinin İkinci Dünya Savaşı sırasındaki gamalı haç bulmacası ünlü olduğu gibi, Pazar ve Kitap ekleri bulmacaları da ünlüdür. Gazeteler sorularını okuyucu profiline göre hazırlar; 12 Eylül öncesinde *Politika* ve *Aydınlık* gazetelerinin "sol" bilgiye yönelik bulmacaları bunun örnekleridir.

Bulmaca çözmek, yani her kareyi doğru harfle doldurabilmek her yaş ve sınıftan insan için, doğru bulmacayı bulma koşuluyla büyük zevktir. Bu amaçla bulmaca kulüpleri de kurulmuştur.

Sonsöz

Kültür tarihi, günlük yaşamın üretilmesini konu edinmediği ve kültür bu faaliyetlerin ve yarattığı ürünlerin bütünü olarak tanımlanmadığı sürece, seçkinlerin veya yönetenlerin tarihi ve tartışmaları olarak kalacaktır. Son döneme kadar kültür tarihi, günlük dildeki "kültürlü olmak" tanımına uygun biçimde siyasal düşünceler tarihi, sanat tarihi veya halk kültürü/folklor konusu olarak anlaşılmıştır. Tarih bilimindeki yeni gelişmelerle bu dar tanımlardan çıkılmaya başlanmıştır. Ancak kültür tarihi çalışmalarında da tarihçiliğimizde yaşanan sorunların etkileri kendisini gösterir.

Anadolu/Osmanlı/Türk tarihini anlamaya çalışırken, iç dinamikleri saptayabilme çabaları ile kapitalist Avrupa sisteminin periferindeki bir yapı olarak çözümleme çabaları arasındaki kopukluk, tarihçilerin ve entelektüel ilginin Tanzimat sonrası üstünde yoğunlaşmasıyla da kendisini gösterir. Toplumsal tarih, taşra-kent tarihleri, etnik gruplar tarihi, kadın tarihi gibi alanlarda yapılan çalışmaların artmasına karşın, tarihte nitelikli çalışmalar çoğaldıkça, bütünlüklü bir tarih yazma cesareti de kırılmaktadır. Tarihçiliğimizin ana paradigmasını halen Osmanlı "modernleşme"sinin oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bu keseli tarih birikimi, kültür ve uygarlık tartışmalarının terminolojisini de etkilemektedir.

Ziya Gökalp'ın "kültür"den ayırarak tanımlamaya çalıştığı "hars" kavramından, 1960'ların "kimliğini yitirmeden çağdaşlaşma

örneği" olarak öne sunulan "Japon modeli"nden, son günlerin küreselleşme söylemleri ve tartışmalarına kadar, yerli olduğu iddia edilenle kökeni Avrupalı olan veya olması gerektiği/olamadığı düşünülenler arasında yaşanan gerilim, her toplumda mevcut olan toplumsal tabakalar ve bölgesel farklılıkların yanı sıra, konuyu siyasallaştırmakta, bilimsel üretimi konunun öznesi olduğu kadar nesnesi yapmaktadır.

Ulus devlet inşasında yaratılmak istenen kültürel tabanla, miras alınan imparatorluk kültürünün zıtlaşması, egemen kültür-ideoloji bloğu ile geniş yığınların ilişkisini hukuki-formel biçimde tanımlanamaz düzeylere itiyor. Örneğin Cumhuriyet'in reddettiği çokeşlilik 1970'li yıllara kadar "arkaik bir gelenek" olarak yan çözümlerle geçiştirilirken, bugün çokeşli milletvekilinin varlığı toplumsal bir gerçeklik olarak kabul ediliyor. Modernizm ve demokrasi makasına sıkışmış kültürel yaşamdaki seçmecilik ve arınma gayreti ile miras alınan kültürel ve toplumsal dinamiklerin çatışması, devlet ve siyasete odaklanmış entelektüel yaşamda pragmatizmle skolastiği bir arada yaşatıyor. "Kültür", modernist yönetici blok dağılıp, popülist olmayıp kendisi popüler kültürden beslenen yeni paylaşımcı blokların iktidar ortağı olmasıyla, sürekli dejenerasyon içinde elitist bir seçmecilik haline geliyor.

Bütün tarihi derinliği ve coğrafi genişliğinin ürünü olan Osmanlı mutfağının Türkiye'de "Türk mutfağı" adını alırken, aynı mirası paylaşan diğer ülkelerde de ulusal adlarla tanımlanan kimlikler kazanması, bu dönüşümün örneklerindendir. İngilizlerin Seylan plantasyonlarında ürettikleri çayı "İngiliz çayı" olarak içmesi gibi, Yemen ve Brezilya kahvesi "Türk kahvesi" olarak içilmektedir ve artık adı da, neskafeden ayırt edilebilmesi için yalnız "kahve" olmaktan çıkıp gerçekten "Türk kahvesi" olmuştur.

Günlük kullanıma giren eşyanın tarihine bakıldığında, bu eşyanın üretimi ve bugünkü biçimleriyle yaygınlaşması, yani bugün modern yaşamın gereği kabul edilen biçimleriyle benimsenmesi süreçlerinin, belirli toplumsal-ekonomik dönüşüm evreleriyle çakıştığı hemen fark edilmektedir. Çatalın ve diğer masa donanımının önce İtalya'da benimsenerek Fransız biçimiyle dünyaya yayılması, mobilyanın ilk modern biçiminin, biranın yayılmasında Hollanda etkisinin görülmesi, elektronik aletlerde İngiltere ve ABD'nin üstünlüğü, üretimin yeni örgütlenme biçimleri ve ölçeğiyle çakışmaktadır. Kapitalizmin gelişme

evrelerinin yeni anlamlandırmalar, talepler, teknolojiler ve ürünlere tekabül etmesi demek olan bu sürecin her toplumun ekonomi, siyaset ve kültüründe yarattığı etki ve tepkiler de farklı olacaktır.

Fransız Ansiklopedistleri "Lüks"ü şöyle tanımlamaktadır: "Bu kadar geniş ticaret, böylesine evrensel bir endüstri ve bu kadar çok sayıda yetkin zanaat ortada olduğuna göre, Avrupa'yı artık eski sadeliğine geri döndürmeyi umut etmeyin; zaten böyle bir şey Avrupa'yı güçsüzlüğe ve barbarlığa götürmekten başka şey olamaz." Lüksün israf veya yaşam seviyesinin yükselmesi olarak anlaşılması, elbette ardındaki üretim ve bölüşüm süreçleriyle ilgilidir. Avrupa'da "uygarlaşma süreci" yükselen burjuvazinin yeni şehir yaşamının davranış kalıplarını üretmesi ve insanlık adına konuşması anlamına gelirken, ABD'de 1860-1900 yılları arasında 676 bin küsur patent verildiği bilindiğinde, bu kültürün altında yatan emek ve üretimin nitelik ve niceliği de tahmin edilebilir.

İzmir'de 1780'lerde doğmuş olan James Justinian Morier, 1824'te yayımladığı *Isfahanlı Hacı Baba'nın Maceraları* adlı romanında Şah'ın özel hekiminin ağzından Batılılarla İranlılar arasındaki farkı şöyle anlatır:

> "Onlar başlarını tıraş edip sakallarını bırakacaklarına tersini yaparlar, yere değil yükseğe otururlar, parmakla değil madeni çubuklarla yerler, bol değil dar elbiseler giyerler, sağdan sola değil soldan sağa yazarlar, domuzdan kaplumbağaya kadar her şeyi yerler, yıkanmazlar pistirler."

Animizmden semavi dinlere ve rasyonalizme, kabileden cemaate ve insanlık kavramına kadar kimlik ve kültür tanımları kategorilerinde bütün dünyayı etkileyen ve ortak tanımlara doğru yaklaştıran tarihsel süreç, gerçekte bütün geçmişin bir arada oluşturduğu birleşimleri gözlerden saklamaktadır. İnsanların ne kadarının yaşamının "hurafe" adı verilen inançlarla yoğrulduğu veya "kocakarı" ilaçlarının kaç kişiye deva olduğu bilinemez. "Millet"in ideolojik bir yapıntı olduğunu tartışan bilimsel dünyayla, milli nedenlerle dökülen kanların coğrafyası iç içedir. Bugün hemen bütün üçüncü dünya ülkelerinde egemen kültür Batılı kalıpları benimsemiş görünürken, üretim ve tüketim, zihniyet ve ideoloji, kuram ve pratik "denge"leri açısından büyük sorunlar doğmuştur. Ve bugün dünya nüfusunun üçte birinin elektrikten yararlanmadığı unutulur.

Nüfusumuzun yarısı yirmi yaşından küçük ve yarısına yakını doğduğu yerde ikamet etmiyor. Bu iki rakamın özetlemeye yeteceği toplumsal devingenliği, kendi kısa ömürlerimizde yaşadığımız büyük değişimi gözlemleyebiliyoruz. Elektrikli ev aletlerinin, özel otomobil, cep telefonu ve internet kullanımının hızla yaygınlaşması, kılık kıyafette ev ekonomisinin yok olması, köylerde yeterli çocuk sayısı bulunmadığından çok yerde taşıma sistemiyle eğitim yapılmaya başlanması, günlük yaşamın görüntüsünü değiştirdi. Kaçımızın geniş aile içinde yaşadığı, oda başına düşen insan sayısı, işsiz oranı düşünüldüğünde ise, çevremizde değişen eşya ve davranış kalıplarına karşın, değişmek kadar değişememenin de sıkıntısını yaşadığımız aklımıza geliyor. Delikanlılık, lümpenlik, marjinallik, yuppilik, taşralılık, bireycilik, modernlik, feministlik, rantiyelik, uçukluk, aile babalığı, fanatik taraftarlık vb kimlikleriyle, çok azı üretken olan nüfusumuz, değişen akrabalık ve mahalle ilişkileri içinde, değişen eşyayla birlikte, değer yargıları ve ahlakın da değişimini yaşıyor.

Göçebe, köylü ve şehirli toplumsal yapılarla, iklim ve teknolojiye, kapalı ekonomi veya piyasa ekonomisine bağlı üretimin ve toplumsal ilişkilerin tarihleriyle iç içe giren soyut ve somut kültür ürünlerinin, günlük alışkanlıklar, davranışlar, modalar ve eşyanın tarihi, kırsal kesime ve geçmişe doğru gidildikçe folklor, ödünçleme ve köken alanında ilerledikçe etimoloji çalışmalarıyla örtüşmektedir ve sosyolojiyle antropoloji araştırmalarının da yüklenmesi gerektiği anlaşılan devasa konuları içermektedir. Yatakların yüklüğe kaldırılması, yemeklerin yer sofrasında yenmesi, ekmeğin sacta pişirilmesi gibi, kökenleri antikçağlara giden maddi kültür ürünleri birçok evde kullanımda, birçok evde de depo ve odunluklarda tanıklıklarını sürdürmekteyken, son yirmi yılda şehirlere akınla çakışan tüketim toplumu kültürü dayatmasının getirdiği biçim ve ürünler günlük yaşamımızı sarmalamaktadır.

Sekiz saatlik mesai, ücretli tatil günleri, yaz saati uygulamalarıyla günlük zamanımızın akışında evrenselleşmiş ölçütlere formel olarak uyan bir ortamda yaşarken, insanlığın ortak âdet ve eşya varlığı arttıkça, gelinen teknolojik düzeyin ve toplumsal örgütlenme biçiminin, insanların temel ihtiyaçlarının aynı fakat onları karşılama biçimlerinin farklı olduğu gerçeğini ne ölçüde ve hangi doğrultuda etkileyeceği en merak çekici konu değil mi?

Kudret Emiroğlu, Şubat 2001

KAYNAKÇA

Genel Başvuru Eserleri

Abdülaziz Bey; *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, hzl. Kâzım Arısan, Duygu Arısan Günay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1995.

Ahmet Vefik Paşa; *Lehçe-i Osmânî*, hzl. Recep Toparlı, TDK, Ankara, 2000.

Altınay, Ahmet Refik; *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, hzl. Abdullah Uysal, Kültür Bakanlığı Yay., 1987.

Alus, Sermet Muhtar; *İstanbul Yazıları*, hzl. Erol Şadi Erdinç, Faruk Ilıkan, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay., İstanbul, 1994.

And, Metin; *A Pictorial History of Turkish Dancing*, Dost Yay., Ankara, 1976.

And, Metin; *Istanbul in the 16th Century*, Akbank Kültür Yay., İstanbul, 1994.

And, Metin; *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitologyası*, Akbank Kültür Yay., İstanbul, 1998.

Arıkanlı, Oğuz; *Tarihimizde İlk'ler*, Milliyet Yay., İstanbul, 1973.

Atalay, Besim; *Türk Büyükleri veya Türk Adları*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1935.

Bardakçı, Murat; *Osmanlı'da Seks Sarayda Gece Dersleri*, Gür Yay., İstanbul, 1992.

Baytop, Turhan; *Türkiye'de Bitkiler İle Tedavi*, Nobel Tıp Kitapları, İstanbul, 1999.

Bloch, Oscar ; *Dictionnaire Étymologique de la Langue Française*, Les Presses Universitaines de France, Paris, 1932.

Braudel, Fernand; *Civilization and Capitalism 15th – 18th Century*, çev. Siân Reynolds, Perennial Library, New York, 1985.

Buck, Carl Darling; *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, The University of Chicago Press, Chicago, 1949.

Büngül, Nureddin; *Eski Eserler Ansiklopedisi*, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1939.

Canetti, Elias; *Kitle ve İktidar*, çev. Gülşat Aygen, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1998.

Dauzat, Albert - Dubois, Jean - Mitterand, Henri; *Nouveau Dictionnaire Étymologique et Historique*, Librairie Larousse, Paris, 1971.

Diderot, Denis - D'Alembert, Jean Le Rond; *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü* (Seçilmiş Maddeler), çev. Selahattin Hilav, YKY, İstanbul, 1996.

Duerr, Hans Peter ; *Çıplaklık ve Utanç, Uygarlaşma Sürecinin Miti*, çev. Tarhan Onur, Dost Yay., Ankara, 1999.

Eberhard, Wolfram; *Çin Simgeleri Sözlüğü*, çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalcı Yay., İstanbul, 2000.

Elias, Norbert; *Uygarlık Süreci*, çev. Ender Ateşman, İletişimYay., İstanbul, 2000.

Eren, Hasan; *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999.

Ergin, Osman Nuri; *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1995.

Evans, Ivor H. (rev. ed.) - Brewer, Ebenezer Cobham; *Dictionary of Phrase & Fable*, Wordsworth Editions, Londra, 1993.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap, hzl. Orhan Şaik Gökyay, YKY, İstanbul, 1996.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II. Kitap, hzl. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 1999.

Eyuboğlu, İsmet Zeki; *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Sosyal Yay., İstanbul, 1991.

Faroqhi, Suraiya; *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1997.

Hobsbawm, Eric - Terence Ranger (ed.); *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.
İnan, Abdülkadir; *Makaleler ve İncelemeler*, TTK Yay., Ankara, 1987.
İskit, Server; *Aylık Ansiklopedi*, İskit Yay., İstanbul, 1944-1950.
Jackson, Ralph; *Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalıklar*, çev. Şenol Mumcu, Homer Kitabevi, İstanbul, 1999.
Kaşgarlı Mahmud; *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, TDK Yay., Ankara, 1985.
Koçu, Reşad Ekrem; *İstanbul Ansiklopedisi*, Reşad Ekrem Koçu ve Mehmet Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1958-1971.
Koçu, Reşad Ekrem; *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yay., Ankara, 1967.
Meriç, Nevin; *Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi Âdâb-ı Muâşeret*, Kaknüs Yay., İstanbul, 2000.
Mustafa Âli, Gelibolulu; *Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyâfet Sofraları (Mevâidü'n-nefâis fi kavâidi'l-mecâlis)*, hzl. Orhan Şaik Gökyay, Tercüman Yay., İstanbul, 1978.
Mütercim Âsım; *Burhân-ı Katı*, hzl. Mürsel Öztürk, Derya Örs, TDK Yay., Ankara, 2000.
Oğuz, Burhan; *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri*, Anadolu Aydınlanma Vakfı Yay., İstanbul, 1976.
Onay, Ahmet Talât; *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, MEB Yay., İstanbul, 1996.
Onur, Bekir; *Oyuncaklı Dünya*, Verso Yay., Ankara, 1992.
Ögel, Bahaeddin; *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1985-1987.
Pakalın, Mehmet Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yay., İstanbul, 1971.
Panati, Charles; *Extraordinary Origins of Everyday Things*, Perennial Library, New York, 1987.
Panati, Charles; *Sexy Origins and Intimate Things*, Penguin Books, New York, 1998.
Pei, Mario; *What's In A Word?*, Hawthorn Books, New York, 1969.
Ruppert, Wolfgang; *Bisiklet, Otomobil, Televizyon, Gündelik Eşyaların Kültür Tarihi*, çev. Mustafa Tüzel, Kabalcı Yay., İstanbul, 1996.
Strauss, Claude Lévi; *The Origins of Table Manners*, çev. John ve Doreen Weigtman, Harper Colophon Books, New York, 1979.
Suman, Kemal; "Bisikletin Tarihi", *Tombak*, Sayı: 21-22-23, s. 36-46; 29-37; 23-30.
Şükûn, Ziya; *Farsça-Türkçe Lûgat Gencinei Güftar Ferhengi Ziya*, MEB Yay., İstanbul, 1996.
Tietze, Andreas Kahane, Henry & Renée; *The Lingua Franca in the Levant*, ABC Kitabevi, İstanbul, 1988.
Toussanit-Samat, Maguelonne; *History of Food*, çev. Anthea Bell, Barnes & Noble, New York, 1998.
Voltaire; *Felsefe Sözlüğü*, çev. Lûtfi Ay, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1977.
Yule, Henry - Burnell, A. C.; *Hobson-Jobson: The Anglo-Indian Dictionary*, Wordsworth Editions, 1996.
Yusuf Has Hacib; *Kutadgu Bilig*, hzl. Reşit Rahmeti Arat, TDK Yay., Ankara, 1979.
Zubaida, Sami - Tapper, Richard (ed.); *Ortadoğu Mutfak Kültürleri*, çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000.

Yararlanılan Kaynaklar

Adıvar, Abdülhak Adnan; *Dur, Düşün*, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1950.
Adıvar, Halide Edib; *Sinekli Bakkal*, Muallim Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1936.

Ahmet Eflâkî; *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yay., İstanbul, 1973.
Ahmed Halil (çev.); *Kanunnâme-i Bahriye-i Cihadiye*, Bulak Matbaası, Kahire, 1242.
Ahmet Haşim; *Bize Göre*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1960.
Akçura, Gökhan; *Ivır Zıvır Tarihi*, Cep Kitapları AŞ, İstanbul, 1991.
Aksan, Virginia; *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmed Resmi Efendi, 1700-1783*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1997.
Aksoy, Gürdal; *Bir Söylence Bir Tarih Newroz*, Yurt Kitap-Yayın, Ankara, 1998.
Akyıldız, Ali; *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1998.
Alkan, Ahmet Turan (hzl.); *Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, İletişim Yay., İstanbul, 1989.
Amicis, Edmondo de; *İstanbul*, çev. Beynun Akyavaş, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1986.
Aristophanes, *Bulutlar*, çev. Ali Süha Delilbaşı, Maarif Vekâleti, İstanbul, 1957.
Âşık Paşa; *Garib-nâme*, hzl. Kemal Yavuz, TDK Yay., Ankara, 2000.
Ayral, Cüneyt; *The Sütyen*, Bin Tane Yay., İstanbul, 1993.
Behar, Rıfat; "İstanbul Adalarında Cambazhane", *Tombak*, 1997, Sayı 12, s. 36-41.
Boratav, Pertev Naili; *Nasreddin Hoca*, Edebiyatçılar Derneği Yay., Ankara, 1996.
Cantay, Tanju; "İstanbul'un Kırık Gemi Direkli Denizci Mezarları", *Erdem*-Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, Eylül 1987, Cilt: 3, Sayı: 9, s. 849-851.
Cengiz, Halil Erdoğan; "Kahvenin Kirli Çamaşırları", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 101, Mayıs 1992, s. 26-33.
Cevdet Paşa; *Tezâkir*, hzl. Cavid Baysun, TTK Yay., Ankara, 3. Baskı, 1991.
Cevat Rüştü; *Türk Çiçek ve Ziraat Kültürü Üzerine*, hzl. N. Hikmet Polat, Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2001.
Dernschwam, Hans; *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1987.
Düzdağ, M. Ertuğrul; *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983.
Engin, Vahdettin; *Tünel*, Simurg Yay., İstanbul, 2000.
Fuad Mehmet; *Amerika'da Türkler ve Gördüklerim*, Vatan Matbaası, İstanbul, 1341.
Güneyçal, Aydın Sami; "Halil Erdoğan Cengiz", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, 1995, s. 71-74.
Hasan Bahri; *Esrarkeşler*, hzl. Süha Ünsal, Kebikeç Yay., Ankara, 1997.
Hisar, Abdülhak Şinasi; *Çamlıcadaki Eniştemiz*, Varlık Yay., İstanbul, 1944.
Horan, Julie L.; *Tuvaletin Sosyal Tarihi - Bay Porselen*, çev. Gül Çağalı Güven, Milliyet Yay., İstanbul, 1997.
Hurton, Andrea; *Parfümün Erotizmi, Güzel Kokuların Tarihi*, çev. Mustafa Tüzel, Kabalcı Yay., İstanbul, 1995.
İbni Haldun; *Mukaddime*, çev. Zakir Kadirî Ugan, MEV, İstanbul, 1954.
Kaftancıoğlu, Ümit; *Köroğlu Kolları Halk Destanları*, Büyük Dağıtım Yay., İstanbul, 1974.
Karadeniz, Harun; *Olaylı Yıllar ve Gençlik*, May Yay., İstanbul, 1975.
Karay, Refik Halit; *Üç Nesil Üç Hayat*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul.
Kemal Tahir; *Esir Şehrin Mahpusu*, Düşün Yayınevi, İstanbul, 1961.
Kocabaşoğlu, Uygur; *İngiliz Sicimi*, İmge Yay., Ankara, 1995.
Koç, Yıldırım; *Türk-İş Tarihinden Portreler Eski Sendikacılardan Anılar, Gözlemler*, Türk-İş Yay., Ankara, 1998.
Koçu, Reşad Ekrem; *Tarihimizde Garip Vakalar*, Varlık Yay., İstanbul, 1971.
Koçu, Reşad Ekrem; *Yeniçeriler*, Koçu Yay., İstanbul, 1964.

Mintzuri, Hagop; *İstanbul Anıları 1897-1940*, çev. Silva Kuyumcuyan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1993.

Montagu, Lady; *Türkiye Mektupları 1717-1718*, çev. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman Yay., İstanbul.

Mustafa Ebu'l-Feyz; *Tuhfetü'l-Müteehhilin Evlilik Armağanı*, hzl. İlter Uzel, Kebikeç Yay., Ankara, 2005.

Nesin, Aziz; "Konserve Kutusu", *Koltuk*, Düşün Yayınevi, İstanbul, 1957.

Pardoe, Miss Julia; *18. Yüzyılda İstanbul*, çev. Bedriye Şanda, İnkılap Kitabevi, 1997.

Prokopius; *Bizans'ın Gizli Tarihi*, çev. Orhan Duru, Ada Yay., İstanbul, 1990.

Richards, Jeffey; *Sex, Dissidence and Damnation: Minority Groups in the Middle Ages*, Routledge, New York, 1994.

Sarkowicz, Hans; *Bahçelerin ve Parkların Tarihi*, çev. Ersel Kayaoğlu, Dost Yay., Ankara, 2003.

Seneca; *Ahlâki Mektuplar Epistulae Morales*, çev. Türkan Uzel, TTK Yay., Ankara, 1992.

Shakespeare, *Macbeth*, çev. Sabahattin Eyuboğlu, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1967.

Schivelbusch, Wolfgang; *Keyif Verici Maddelerin Tarihi, Cennet, Tat ve Mantık*, çev. Zehra Aksu Yılmazer, Dost Yay., Ankara, 2000.

Süheylâ Muzaffer; *Modern Adabı Muaşeret*, İnkılâp Yay., İstanbul, 1939.

Şeyh Muhyiddin b. Ebi Salih Abdullah b. Musa Abdülkadir el-Geylanî; *Siracü'l-vehhac fî Leyleti'l-mi'rac - Meâric-i Seb'a*, çev. Ahmed Muhtar Giridî, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1312.

Yücel, Yaşar; *Kitâbu Mesâlih'il-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn*, AÜ DTCF Yay., Ankara, 1981.

Tanpınar, Ahmet Hamdi; *Beş Şehir*, MEB Yay. Devlet Kitapları, Ankara, 1969.

Tezcan, Semih ve Boeschoten, Hendrik (hzl.); *Dede Korkut Oğuznameleri*, YKY, İstanbul, 2001.

Şenyapılı, Tansı; *Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu*, ODTÜ Yay., Ankara, 1978.

Teksiye, Şarl; *Küçük Asya*, çev. Ali Said, TBMM Maarif Vekaleti N., 3 cilt, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1339-1340.

Üskül, Zafer; "Türkiye'de Sıkıyönetim Uygulamaları Üzerine Notlar", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 42/Yaz 1988, s. 85-104.

Vartan Paşa; *Akabi Hikâyesi*, hzl. A. Tietze, Eren Yay., İstanbul, 1991.

Yasa, İbrahim; *Ankara'da Gecekondu Aileleri*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1966.

Yasa, İbrahim; *Hasanoğlan Köyü, Hasanoğlan Köyü'nün İçtimaî-İktisadî Yapısı*, TODAİE Yay., Ankara, 1955.

Bu kitabı elinize aldığınız tam şu anda durun ve düşünün. Onu var eden kâğıdın, mürekkebin, yapıştırıcının nereden geldiğini ve hatta hayatlarımıza nasıl girdiğini hatırlamaya çalışın. Bildiğimiz veya bildiğimizi zannettiğimiz ya da kesinlikle bilmediğimiz tarihleriyle sayısız eşya, gelenek ve âdetle doludur yaşamlarımız.

Çoğu zaman üstüne düşünmediğimiz, bazılarını işlevsel gördüğümüz, bazılarını toplumsal zorunluluk kabul ederek uymaya çalıştığımız, bazıları çocukluğumuzun geri gelmeyecek günlerinden anılar olarak kalan, bazılarına alışmaya çalıştığımız ve bazılarına da tepki duyduğumuz eski yeni eşya, âdet ve ifadeler, kişiliğimizi belirleyen, kişisel veya grup olarak kimliğimizi ifade etmemizde birincil derecede rol oynayan, kültür ve uygarlık ürünleridir.

Gündelik Hayatımızın Tarihi tüm bu kültür ve uygarlık ürünlerinin tarih, coğrafya, kültür, medeniyetler ve zaman içinde yaptığı yolculuklara karşılaştırmalı etimolojileriyle birlikte ışık tutmayı hedefliyor.

Kudret Emiroğlu (1956), Trabzon'da doğdu. AÜ SBF Uluslararası İlişkiler Bölümü'nü bitirdi. Tarih, özellikle yerel tarih ve karşılaştırmalı etimoloji üzerine makaleleri çeşitli dergilerde yayımlandı. *Kebikeç-İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları* dergisinin yayın yönetmenidir; çok sayıda İngilizce çeviri ve Osmanlıca çevrimyazı kitabı bulunmaktadır.
Yayımlanmış telif eserleri şunlardır:
Trabzon-Maçka Etimoloji Sözlüğü; Anadolu'da Devrim Günleri – İkinci Meşrutiyet'in İlanı; Mardin Aşiret – Cemaat – Devlet (S. Aydın, O. Özel, S. Ünal'la birlikte); *Yoldaşımız At* (A. Yüksel, Ü. Uzmay'la birlikte); *Antropoloji Sözlüğü* (S. Aydın'la birlikte), *Küçük Asya'nın Bin Yüzü: Ankara* (S. Aydın, Ö. Türkoğlu, E. D. Özsoy'la birlikte); *Ekonomi Sözlüğü* (B. Danışoğlu, B. Berberoğlu'yla birlikte); *Hamsi Kurban O Göze, Deniz, Tarih ve Mutfak Kültürü* (A. C. Saydam, N. K. Çevik'le birlikte).

9 786053 607625

KDV dahil fiyatı
32 TL